PREFACE

Just after the completion in 1935 of the editing for the Gaekwad's Oriental Series of the *Rājadharmakaustubha* of Anantadeva, begun but left unfinished by my late father, MM Kamalakṛṣna Smṛtitīrtha, I have been contributing for almost three decades papers on Dharmaśāstra to various Oriental Journals of our country Some thirty such papers of mine have already been published or are in the process of publication In the meantime my monograph viz *Raghunandana's Indebtedness to his Predecessors* and my critical edition of the *Dānasāgara* of Ballāla Sena have been published by the Asiatic Society, Calcutta, the former as a reprint of its three issues in the Society's Journal of 1953 and 1954 and the latter as work no 274 of the *Bibliotheca Indica* in 1955 and 1956 respectively But the idea of publishing in book form all my papers, published and unpublished, was suggested to me in the middle of 1962 by my veteran friend and inspirer, MM Dr P V Kane, Bhāratаratna, National Professor of Indology So I set upon myself the task of collecting arranging and rewriting all those papers and completed the work before the end of that year I was then waiting for an oppotunity of having them published in book-form, when at the end of 1963 my friend and colleague Prof Debiprasad Chattopadhyaya told me that he was willing to do so after publishing them in instalments in his Quarterly *'Indian Studies Past & Present'* My present work, which is entitled *Studies in Dharmaśāstra*, is divided into two parts, covering the Ancient and Mediaeval Periods The first part, which is now being presented to the public, consists of four sections and three appendices All but the fourth section on 'The Sacraments' are reprints of my published papers, the fourth section alone being printed for the first time I acknowledge with gratitude my indebtedness to Prof Chattopadyaya for his initiative, co operation and courtesy without which my work would not have seen the light of day with such fineness and promptitude

4. 12 64
City College Calcutta

Bhabatosh Bhattacharyya

I THE RĀMĀYAṆA

Its influence upon the medieval digests of Eastern India

We propose to investigate here the indebtedness to the *Rāmāyana* of the following nine[1] medieval digests of Eastern India, viz the *Dānasāgara* of Ballala Sena, the *Hāralatā* of Aniruddha, the *Kṛtyaratnākara Gṛhastharatnākara* and *Vivādaratnākara* of Caṇḍeśvara, the *Dānakriyākaumudi Śrāddhakriyākaumudi* and *Śuddhikaumudi* of Govindananda and the *Rājadharmakaustabha* of Anantadeva Of the above five digest writers, the first two viz Ballala Sena, the Hindu king of Bengal and Aniruddha, his teacher, who was also a Bengali, belonged to the 12th century, Caṇḍeśvara, who was a Maithila, to the 14th century, the Bengali Govindananda to the 16th century, while the Mahārāstra scholar, Anantadeva, who composed his work at Benares, belonged to the 17th century We leave the great Bengal digest writer, Raghunandana, of the 16th century, out of consideration here, as we have discussed his utilisation of the *Rāmāyana* in our monograph, viz "*Raghunandana's Indebtedness to his Predecessors* (pp 4-6 and pp 47-48 Published in 1955)

(a) The *Dānasāgara* of Ballāla Sena and the *Hāralatā* of Aniruddha

The *Dānasāgara* names the *Rāmāyana* among its authorities and characterises it as a story (*ākhyāna*)[2] It quotes only four verses from it, of which two only could be identified in the N W recension, the former being also found in the Southern recension The *Hāralatā* quotes from the *Rāmayana* only twice The first quotation, consisting of a single verse, has been traced almost intact in the Bl recension but in highly changed forms in the N W and Southern recensions But four verses only of the second quotation, consisting of five verses, as well as a following *Mahābhārata* quotation with a changed last foot, could be identified in all the versions of the *Rāmāyana* This shows that unlike his patron and disciple king, Ballala Sena, the great Bengali digest-writer, Aniruddha, used the Bengal recension of the *Rāmāyana* for the purpose of quoting from it

(b) The *Ratnākaras* of Caṇḍeśvara

The three published *Smṛti-ratnākaras*[3] of Caṇḍeśvara, viz the *Kṛtyaratnākara, Gṛhastharatnākara* and *Vivādaratnākara*, contain three quotations only, amounting to

---

1 The first work has been edited by the present writer as work no 274 in the *Bibliotheca Indica* in 1956, the next seven by the late MM Kamalakṛsna Smṛtitirtha in the same series between 1903 and 1931, while the ninth by the latter with the former's introduction in the *Gaekwad s Oriental Series*, Vol LXXII, in 1935

2 Vide verse 15, p 3

3 Caṇḍeśvara's *Rājaniti ratnākara* on Polity has been edited by the late Dr. K P. Jayaswal in the J B O R S, Patna, Vol X, 1924

four verses in all, from the Rāmāyana one quotation in each work *Of these three* quotations, the one found in the *Kṛtyaratnākara* alone could be traced almost intact in the Bl and Southern recensions but in a slightly changed form in the N W recension The other two citations in the two other works of Candeśvara could be found in no version of the *Rāmāyana*

(c) The *Kaumudīs* of Govindānanda

Of the four published *Kaumudīs* of Govindananda, three only viz the *Danakriyākaumudi*, *Sraddhakriyākaumudī* and *Śuddhikaumudī* contain quotations from the *Ramāyana* amounting to fourteen all of which have fortunately been traced in the latter work Of the five quotations in the D K K, the second, the third and the fifth on pages 38 39 and 96 respectively have been found intact in all the versions of the *Ramāyana*, while the first one on p 4 has been traced in a slightly changed form in the Bl and N W recensions only and the fourth on p 76 in a highly changed form in the Southern recension only Of the five citations in the Śr K K, *though the three on pp 340 372 and 384 5 have been traced intact in all the recensions*, yet those on pp 12 and 451 2 could be found in slightly changed forms in the same A mutilated line consisting of urabhro vṛsana eva ca' and placed in the beginning of the quotation on p 12, could not, however be traced to the *Rāmāyana* and so its lacunæ could not be filled up from it All the four quotations in the Ś K have been found almost intact in the *Ramāyana* in all its recensions, the first three on pp 88 124 and 126 being almost continuous verses from the same chapter (II 111 Bl —II 116 N W —II 103 G P) placed *in the reverse order* *The intact occurrence in all the versions of the Rāmāyana* of as many as ten of the above fourteen *Rāmāyana* quotations by Govindānanda points to no conclusion about his use of any particular recension of the same, as these portions of the epic do not materially differ in the different versions On the contrary, though the existence of a D K K quotation (on p 4) in a slightly changed form in the Bl and N W recensions only may be considered as a proof of Govindānanda s unfamiliarity with the Southern recension yet the finding of another D K K citation (on p 76) in the Southern recension only, though in a highly changed from, points to his *familiarity with the same These two conflicting pieces of evidence force upon us the irresistible conclusion that Govindānanda, like his great Bengali junior contemporary,* Raghunandana, *as pointed out by Dr N M Sen in the case of the latter*[4], *either consulted* all the available recensions of the *Rāmāyana* or was in possession of a mixed version of *the same*

(d) The *Rājadharmakaustubha* of Anantadeva

Of the four quotations from the *Rāmāyana* in the *Rājadharmakaustubha*, the first consists of two verses and a half, the second of a half verse, the third of four verses and

4 Vide 'A note on "The *Rāmāyana* and its influence upon Ballāla Sena and Raghunandana", *Journal of the Oriental Institute of Baroda*, Vol II (1952 1953), pp 232 235.

the fourth has two groups of verses, numbering twentyseven and five respectively and mutually separated by the word *tathā* (i e in that work), occurring in the beginning of the second group The first quotation minus the first half verse could be traced in all the recensions, while the second one consisting of a half verse only, could be found in substantially changed forms in all the versions of the *Rāmayana* The R D K reads it as 'janmajyestham priyam putram yauvarajye yadipsatha' and adds below 'iti rāmayane janmajyestha(tva)syaiva hetutvena kirtanat, the comment of the R D K meaning that the *Rāmāyana* has laid down by the above half verse the right (of succession to the throne) of the prince, born eldest (and not by the eldest queen) But curiously enough, both the Bl and N W recensions read the above half verse as

'yanme jyestham priyam putram yuvarājam ihecchatha'

and the reading of the Southern recension is almost identical with that of the above two recensions with the simple change of yauvarajyastham icchatha' for 'yuvarājam ihecchatha', the former meaning the same thing as the latter The third quotation has been traced in full in the N W recension only and though the text of the latter reads 'sthirabuddhiśca' and samarthaśca for 'sthiravrttiśca and 'samaptaśca' in verses 2a and 4a respectively of the above quotation yet the above readings of the R D K are recorded as variants in the latter Similarly, the variant 'labdhastrah śabdavedhī ca' for 'labdhaśastrah śabdabhedi in verse 4c, preserved in the R D K, is the reading of the N W recension The second group of verses in the fourth quotation of the R D K is not only shorter than the first one but also belongs to an earlier chapter of the Ayodhyākānda (chapter V Bl —chapter VI Southern—chapter VIII N W) This group of verses, except the last half verse, is found in all the recensions which contain, however, six cases of readings, different from that of the R D K Five of these are of minor importance, while that relating to the second half of the first verse, being otherwise, requires full description Only the Southern recension reading is wholly similar with the text of the R D K, which is to the following effect

'saha patnya visālaksya narayanam upāgamat'

while both the Bl and N W recensions read it as

saha patnya vivesatha laksmyā narayano yathā'

The first group of verses in the above fourth quotation is the longest collection of *Rāmāyana* verses not only in the R D K but also in the other works, described in the present chapter and in those of Raghunandana, described in our monograph on the same Of the 27 verses, collected in this group and printed as verses 104-130 of the 'abhisekaprayoga-purānāni' chapter of the 'rajyabhiseka didhiti portion of the R D K, the Bl recension contains verses 119 120 ab, 122-127 ab and 129 cd (7½ verses) only in II 12 3cd, 5-12, the Southern recension has got verses 119 cd 120a, 126b, 127ab and 129cd (2 verses in all) in II 15 5cd 6a, 12b, 12cd and 12ef, while the N W recension has preserved as many as 12 verses (Nos 119 130) in II 16 2cd, 3cd, 4ab and 5 15 Thus we see that the last twelve verses or parts thereof only, and not a single line of the first

fifteen, are to be found in the several recensions of the *Ramāyana* Some portions only of the several different readings of the above twelve verses deserve special treatment from considerations of grammar, metre and sense Those portions are set forth below

(a) The words 'tathābhisecanakam dravyam', as read in the R D K (V 119a), clearly constitutes a hypermetric foot with an ungrammatical word abhisecanakam' and must be 'abhisecanikam dravyam', as read in the Bl and N W recensions

(b) The line 'abrtani ca vāsamsi śrngābhyañca hiranmayam', constituting the latter half of V 121 in the R D K, should be from considerations of sense, 'ahatāni ca vasāmsi bhrngarañca hiranmayam' as read in the N W recension, as both the words *ahrtani* and *śrngābhyañca* are meaningless here

(c) The same reasoning applies to the correction of the following reading in the R D K (v 122b), viz 'paścat phalavimiśritaih', into 'padmotpala vimiśritaih', as read in the Bl version, making it qualify ksiravrksaprabalaisca', which word precedes it in both the R D K text and Bl recension But the N W recension reads it as 'padmotpalabibhusitah', making it qualify 'ksirivrksaprabalaśca, which precedes it in this recension It should, however, be noted that the N W recension has *ksira*° and °*vimiśritāh* as variants for *ksiri*° and °*vibhūsitah*

(d) The first half of V 123 of the R D K, viz 'raso gorocana caiva lāja dadhi ghrtam madhu' has been read as 'mamjukārocana etc and as 'rucaka rocanaścaiva ghrtam madhu payo dadhi *in the N W and Bl recensions respectively*

(e) The word jangamāni', read in v 123d and explained as 'punyapaksinah, (i e holy birds) in the R D K, is read as 'mangalāni' in both the Bl and N W versions

(f) The R D K reads v 126 as

matto gajavaraścaiva aupavāhyah pratiksate/
śvetaśca turagaścaiva rāmārtham upakalpitah//

which is virtually the reading in the N W recension with the simple changes of *rathaścaiva* and *śvetaturangamaścaiva* for *aupavāhyah* and *śvetasca turagaścaiva* respectively The Bl recension reads the above verse as

tathā ca govrsah śvetah śvetaścāsvah prakalpitah/
matto gajavaraścaiva śrimāmstatropakalpitah//

But curiously enough, the Southern recension, which has the least number of verses in common with this group of quotations from the *Ramāyana*, reads

'prasrtaśca gajah śrīmān *aupavāhyah pratīksate*'

in 12ab, the latter italicised portion being exactly similar to the R D K reading in the corresponding portion The R D K not only reads *aupavāhyah* here but also explains it as *rājavāhyah*, i e a royal conveyance

(g) The N W recension reads *venusca samsiddhaśca* and *ācāryā* for *dhenuśca, samiddhaśca* and *amatyāh* in verses 128, 129 and 130 respectively of the R D K The close

verbal correspondence of the *Rāmāyāna* quotations in the R. D K in the majority of cases with the N W. recension of the former clearly indicates that Anantadeva, the author of the latter work, who was a Mahārāstra scholar of Benares domicile,[5] utilized the N W. recension in his *Rājadharmakaustubha*

Vide Appendix (A) for the quotations.

---

5 Vide the present writer's introduction to the R D K, p VIII

quoted by Sūlapāni in his *Prāyaścittaviveka* (pp 455 6) and he also reproduces the concluding portion of the interpretation of the latter on the same This shows that this shorter *Devalasmṛti* of 90 verses is also not a very late work, having been quoted by Śūlapāni of the 14th century

The *Dānasāgara*, which has been published in full in the meantime and runs up to 722 pages in the text portion only, contains one more quotation only from Devala (on page 363) over and above the 28 quotations and a big chapter of 36 quotations in the introductory portion These 64 quotations fall into seven groups of verses on the following topics viz (1) the eight classes of Brahmanas in the chapter on 'the proper objects of gifts (12 verses on pp 18 19) (2) the nirākṛti class of Brahmanas in the chapter on the 'exceptions' (one and a half verses on p 27) (3) the 'nature of gift' in the chapter on the above topic (35 verses and a prose passage on pp 28 31) (4) the 'charitable attitude' in the chapter on the same topic (2 verses on p 33) (5) the several kinds of impotent persons and invalid gifts in the chapter on 'what cannot be gifted away (7 verses on pp 43-44) (6) the things not to be gifted away to a Śudra in the chapter on bad donations' (one verse on p 45) and (7) vows in the chapter on the technical terms of the subject of gifts' (4 isolated verses on pp 58 59) The prose passage, thrust into the third group of quotations at p 29, enumerates the eight incurable or disgusting diseases, arising out of sin The quotation on p 363 consisting of a single verse only, occurs in the chapter on the 'gift of food and advocates the gift of cooked rice to all guests specially the Brāhmanas, after knowing their particular choice of dish by asking them, as this clears away the sins of the giver, i e the host

The *Dānakānda*[9] of the *Kṛtyakalpataru* of Lakṣmidhara quotes only the first third and fourth groups of the above *Devalasmṛti* verses on pp 30 32 and pp 5 9 respectively and three verses more from the same Smṛti on p 20, of which the second, viz 'na śudraya nivedayet is only found on p 46 of the D S (6th group) Though the learned editor, Mr Rangaswami Aiyangar, has appended to the work a lengthy introduction covering 129 pages, yet he has allotted only two thirds of a page to the topic nature of gift,[10] the subject matter of the long Devala verse quotation on pp 5 9 of his above edition and his treatment of the Devala verses[11] themselves is thus very insufficient

9 Vide below in the Medieval period portion, sec I (b) for a critical examination of this *Kānda*

10 Vide the introduction to the present writer's edition of the *Dānasāgara* (pp XXVII XXXI) for an English rendering of the above topic and the topic on the charitable attitude'

11 The D S quotes 35 verses and a prose line on 'the nature of gift' and two verses on 'the charitable attitude, while the D K cites 38 verses in both the topics, combined together omitting the second half of the 34th verse and the prose line of the D S The D K quotes one more verse of Devala in the second topic

(b) *The Yogi-yājñavalkyasmṛti*

This Smṛti is different from the famous *Yājñavalkyasmṛti*, as its very name implies It has been recently (1951) critically edited with a Sanskrit introduction by Swāmī Kuvalayānanda and Pandit Raghunāthaśāstrī Kokaje and published from Lonavla (Poona district) as *Bṛhad yogi yājñavalkya-smṛti* It consists of 12 chapters with verses ranging between 20 and 198 in the several chapters, the total number of verses being 928 It deals with *ācāra*, its seventh chapter being concerned with ceremonial ablutions The printed edition is based on the collation of two MSS, deposited in the libraries of the *Bhandarkar Oriental Research Institute of* Poona and *India Office* of London respectively The learned editors have supplemented the text with an appendix, containing a well arranged collection of verses of *Yogi yājñavalkya* (*Yogi yāj*) from several published digests but missing in the two MSS, collated for this edition We propose to investigate here the utilization of the *Yogi yāj* by Ballāla Sena, Candeśvara and Govindānanda, the first and the third of whom belonged to Bengal and the second to Mithilā, all of them having flourished between the 12th and 16th centuries of the Christian era The great Bengali digest writer, Raghunandana, also belonged to the 16th century But as his utilization of the *Yogi yāj* has already been described by the present writer in his monograph viz *Raghunandana's Indebtedness to his Predecessors* (Asiatic Society, 1955) so the readers are referred to his above mentioned work (pp 17-18, pp 124 127) for the same

(i) Ballāla Sena (1158 1179 A D)

The *Dānasāgara* (D S) and the *Adbhutasāgara* are the two extant works of the Bengal king, Ballala Sena, as mentioned below (vide notes 50, 51 and 128 Medieval Period portion) Of these, the latter contains no quotation whatsoever from the *Yogi yāj*, concerned as it is with *śānti* i e propitiatory rites only But the former contains a fair number of the *Yogi yāj* quotations it also having mentioned both *Yajñavalkya* and *Yogi yājñavalkya* among its authorities on p 3 in its introductory verses 16 and 17 respectively The *Yogi yāj* quotations in the D S concentrate mainly in its chapter on *paribhāṣā* (i e technical terms) included within its introductory portion, while its Chap 43 on *vidyādāna* (i e gift of learning) contains a single quotation of one verse and a half only from the *Yogi yāj* Almost all of the above verses with the solitary exception of that on p 53 of the D S are found in the printed edition of the *Yogi yāj* It may be added here that though the three verses on pp 52, 56 and 57 are prefixed with the word '*Yajñavalkyah*', yet these are really *Yogi yāj* verses The *Brahmacārikānda* of the *Kṛtyakalpataru* of Lakṣmīdhara (pp 63-64) has ascribed these verses to the *Yogi-yāj* and the present writer has noted this fact in the footnotes of the relevant pages of his edition of the D S, as the *Yogi yāj-smṛti* had up till then not been available to him in printed form The first two *Yogi yāj* verses (on pp 52 and 53) in the D S relate to moral conduct and mode of wearing clothes respectively at the time of religious observances and the last one and a half verses (on p 491 in the chap of gift of learning) define seven books of the *siddhānta*

class, while those on pp 55, 56 57 and 63 are concerned with *the importance of vidhi* (i e due formality) and *śraddhā* (i e faith in religious actions) and the procedure of *japa* (i e inaudible muttering of mantras as a made of worship)

(2) Caṇḍeśvara (1310-1360 A D)

Of the seven *Smṛti ratnākaras* of this Maithila digest writer, the following three, viz *Kṛtyaratnākara Gṛhastha*° and *Vivāda*° have been published[15], while the following two viz *Śuddhi*° and *Dāna*° exist in MSS[16] only The first two of the published works and the unpublished *Dāna*° only contain quotations from the *Yogi yāj*

(a) *Kṛtyaratnākara* (K R)

Though the K R mentions on p 30[17] in the sub-chapter on *pramāṇa* (i e sources) *in the chapter on dharmanirūpana (i e determination of dharma) the work Yogi yāj* as one of the reputed sources of dharma to be followed on appropriate occasions, yet its five groups of quotations from the same (on pp 46, 47, 49 50, 51 and 63 64), amounting to 16 verses only, are identical with the first five among the six groups of *Yogi yāj* quotations in the D S, which latter work is also explicitly mentioned on p 51 of the K R in the phrase '*iti sāgarah*' (i e as quoted from the *Sāgara*, an obvious abbreviation of the D S), added after the *Yogi yāj* quotation This clearly shows that the K R quotations are second hand ones being from the D S and not from the *Yogi yaj* itself Four of the above five groups of quotations, i e almost all except that on p 47, the last three verses on pp 49 50 and two out of seven verses on pp 63 64, are found in the *Yogi yāj*

(b) *Gṛhastharatnākara* (Gr R)

The Gr R quotes the *Yogi yaj* not less than 30 times in its chapters on *prātah snāna, kriyā snāna, sandhyopāsana, japa* and *tarpana* (pp 191 268) Most of these quotations, which are big ones, ranging between 17 and 45 lines, are found with the occasional different readings in the printed *Yogi yāj* (chaps 1, 4 and 6 8) A big quotation of 25 lines on pp 243-44 is partly the same as the two verses of the quotation of five verses on pp 49 50 and as the three verses of that of seven ones on pp 63 64 of the K R The latter half of another big quotation of 17 lines on pp 241-42 is the same as the remaining four verses on the last-mentioned pages of the K R The first of the three unidentified verses out of five in the quotation on p 219 is the same as the third one on pp 49 50 of the K R

---

15 Edited by the late MM Kamalakṛṣna Smṛtitīrtha in the B I, 1925 1931

16 Asiatic Society MS (No 3826 of the Govt of India Collection) and Poona Deccan College MS No 114 of 1884 5) respectively

17 vṛddhaśātātapa - vṛddhamanu - yogi yājñavalkya vṛddhavasistha laghuhāritādini tu prasiddhāntargatānyevāvasthābhedena taireva karanāt

(3) Govindānanda (1510-1540 A D)

Of the four published works of this author, (vide above) the following two only, viz the *Varsakriyākaumudī* (V K K) and the *Śuddhikaumudī* (Ś K), quote the *Yogi yāj* twice, once in each case The V K K quotation on p 503, consisting of a half verse only is the same as the second quotation on p 263 of the Gr R and the Ś K citation on p 298, consisting of a single verse only, is also identical with the second one on p 217 of the Gr R Both the quotations are found in the 7th chap of the *Yogi yāj* (vv 87b and 154) It may be stated in conclusion that this *Yogi yājñavalkyasmṛti* is entirely different from the *Yoga-yājñavalkya*, a work on *Yoga*, a critical edition of which has recently been published by Mr P C Divanji as supplements to the *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* (vols XXVIII XXIX) and then in book-from in 1954 The attention of readers is also referred to his paper viz *Bṛhad yogi yājñavalkya smṛti* and the *Yoga yājñavalkya* (ABORI, Vol XXXIV 1953, pp 1 29)

Vide Appendix (B) for the quotations

(c) The *Agastyasamhitā*

MM Dr P V Kane writes on p 507 of his *History of Dharmaśāstra Vol I*, "Agastya or Agastisamhitā mentioned in *Kalaviveka* of Jimutavahana, in Apararka But no work has been published under the title of Agastya or Agastisamhitā and Dr Kane has given us no clue of any MS of the same One Agastyasamhita has been edited[18] in 1910 with a Bengali translation by the late MM Kamalakṛsna Smṛtitirtha and published in Bengali characters[19] from the Hitavadi office of Calcutta It does not however contain the quotations of Agastya in the *Kālaviveka* (p 277) and *Apararka* (p 1070) The very verses, ascribed to Agastya by *Aparārka*, are ascribed by Sulapāni to Pulastya in his *Prāyaścittaviveka* So it is very likely that paleographical similarity of the words Agastya and Pulastya in Devanagari script might have occasioned a copyist s error in *Apararka* I have not succeeded in finding out why Dr Kane has mentioned the alternative title Agastisamhitā in his above short note on Agastya

18 On the basis of four MSS, one obtained from the Asiatic Society (Calcutta), another from the Calcutta Sanskrit College and two others from private libraries of Bhātparā in West Bengal

19 Though Dr Kane has included in anticipation in the preface to the third Vol of his History the name of the *Agastyasamhitā* along with eleven other dharmaśāstra works, edited by the late MM Smṛtitirtha as being of great use to him in writing all the volumes of his History, yet he has utilised quotations from it, preserved in later digests and not the printed work itself in the *vrata* section of his *History of Dharmaśāstra* (Vol V, part I) for the simple reason that the work was published in Bengali characters and not in Devanāgarī

The printed *Agastyasamhitā* which calls itself 'paramarahasya' (i e 'great mystery') in the colophons of its chapters, is, however, an authoritative treatise in continuous *anustubh* metre and partakes of the character of Dharmaśāstra, being composed not later than 1270 A D, having been quoted by Hemādri in his *Caturvargacintāmani* (vrata, I, pp 942 6) It has also been profusely quoted by Govindananda and Raghunandana, the 16th century *nibandhakāras* of Bengal The former quotes it in his *Varsakriyākaumudī* and *Śuddhikaumudī*, while the later quotes it in his Tithitattva, Āhnika°, Malamāsa°, Ekādaśī°, Kritya° and Dīkṣā° All the above quotations are found in the printed *Agastyasamhitā* which consists of 32 chapters, the verses in each chapter ranging between thirty and sixty The work embodies a supposed dialogue between Sutīksna and Agastya, the latter having gone to the hermitage of the former on the Gautamī river in the Dandaka forest The conversation which ranges over topics of ritual and philosophical interest, is carried on between the above two sages, Sutīksna putting and Agastya answering the the questions

So a description of the topics, which are dealt with in the several chapters of the *Agastyasamhitā*, will not be out of place here

Chap 1 Dialogue between Śiva and Pārvatī
„ 2 Determination of the knowledge of the Supreme Being
„ 3 Description of the Rāma incarnation
„ 4-5. „ „ „ hymns and prayers of Rāma
„ 6 „ „ „ sacred character of the *tulasī* (i e basil) plant
„ 7 „ „ „ greatness of the sublime six-syllable mantra viz. *'om namo rāmāya'*.
„ 8 „ „ „ teachers of that mantra
„ 9 Determination of the mantras
„ 10-25 Detailed rites in connection with the worship of Rāma
„ 26 29 Rites in connection with the *Rāmanavamī* festival
„ 30-31 „ „ „ Lakṣmana mantra
„ 32 „ „ „ Hanuman mantra

The quotations from the *Agastyasamhitā* in the various works of Govindānanda and Raghunandana are from the following chapters only, viz 6th, 10th-13th, 16th 18th, 20th, 26th 28th and 32nd The quotations from each of the 16th, 18th, 20th, 27th and 32nd chapters consist of two or three verses, while those from the rest cover almost the entire chapters The lengthy quotations are concerning the worship of Rāma and the *Rāmanavamī* festival and so we propose to give here a brief description of the latter, as contained principally in the 28th chapter of the work, inasmuch as the Bengal *nibandhakāras*, Govindānanda and Raghunandana, have laid down their prescriptions regarding this festival on the sole authority of the *Agastyasamhitā*

'Rāma, who is but an incarnation of the God Hari, was born in the ninth *tithi* of the bright half of the month of *Caitra* If in any year that *tithi* coincides with the asterism

of *punarvasu*, it becomes highly auspicious and confers immense good on the worshipper If the coincidence of the asterism with the *tithi* occurs in the midday, the festival is then of the holiest character possible The period of duration of the *Rāmanavamī* festival is more sacred than that of ten millions of solar eclipses The Supreme Being partially manifested Himself as Rāma in the womb of Kauśalyā, when the sun had gone to the Aries and the *lagna* was *karkata* The rites, performed on the anniversary of that day in honour of the God Rāma, conduce to the salvation of the performer Persons, wishing to attain the neighbourhood of the Supreme Being, should fast and offer oblations to the Fathers on that day and abstain from sleep in the night following it The fool, who eats on that day, surely suffers in the horrible *Kumbhīpāka* hell All persons should shower on this day bounties on the deserving according to their circumstances, and charities, however small, if made on that day, will have the spiritual effect of great ones, like the *tulāpuruṣa* (i e the great gift of weighing one s own body against gold or other precious metals) The simple performance of the *Rāmanavamī* festival confers on the performer the spiritual benefit, resulting from the repeated munificence on solar eclipse days in the holy spot of Kurukṣetra The ninth *tithi*, if beginning from the middle of a day, will be discarded by the devotees of the God Viṣṇu, who will fast on the following day and break their fasts on the next following day They will then entertain out of devotion Brāhmaṇas with various kinds of food and honour them with *dakṣiṇā* and thus become themselves fulfillers of their own resolve and Rāma will be propitiated instantaneously They will then worship Kauśalya and Daśaratha, Rāma's mother and father and other members of the family of Rāma after securing His permission

'The God Rāma will be meditated upon as possessing tender limbs and large eyes and Himself shining like blue lotuses, and Daśaratha as busy in taking hold of his son in the right side, while the God Lakṣmaṇa with golden lustre and carrying an umbrella should be standing in the back, both Bharata and Śatrughna, with fans of palmyra-leaves in hand, being on both sides, and the busy Hanumat, seeking the favour of Rāma, standing in front

'Rāma, who is none other than the God Hari, was born to put the ten mouthed (i e Rāvaṇa) to death and to re-establish *dharma* by destroying the demons and the *daityas* and thus saving the good persons Please take along with your three brothers this *arghya* (offering out of respect), given by me' After uttering the above mantra the devotee should worship Him devoutly *and in accordance with proper procedure by offering Him* handfuls of flowers after the lapse of every three hours and thus pass the day and night without taking rest

Vide the present writer's monograph viz '*Raghunandana's indebtedness to his predecessors* (pp 18 20 and pp 127 8) for further details of Raghunandana's utilization of the *Agastyasamhitā*

III The Purāṇas

(a) The Matsyapurāṇa

The *Matsyapurāṇa* (chap 290, vv. 2 8, 9b-12, 18-19) is concerned with the peculiar gift of 30 kinds of *kalpas*, made of gold The *Dānasāgara* of Ballāla Sena has utilized it solely in its chapter 44 which is hence called *kalpadānāvarta* (i e the *āvarta* or chapter on the gift of *kalpas*) and cover three pages only, 492 to 494 The nature and procedure of this gift are being discussed here, as they have been inadvertently left out by the present writer in the introduction to his edition of the latter work

'I shall now describe the gift of *kalpas*, which not only destroys all kinds of sin but the recital of which also endows the reciter with the religious merit, resulting from the chanting of the Vedas The first *kalpa* is the *Śveta* (i e white), the second one is the *Nīlalohita* (i e partly blue and partly red, meaning 'Śiva'), the third one is *Vāmadeva* (a name of Śiva), the fourth *Rāthantara*, the fifth *Raurava* (the name of Śiva's hell), the sixth *Prāṇa* (i e life), the seventh *Bṛhatkalpa* (i e the Great *kalpa*), the eighth *Kandarpa* (i e the God of Love) the ninth *Sadyah* (i e fresh), the tenth *Īśāna* (i e Śiva), the eleventh *Tamas* (i e darkness), the twelfth *Sarasvata* (i e pertaining to Sarasvati, the Goddess of Learning), the thirteenth *Udana*, the fourteenth *Gāruḍa* (i e pertaining to Garuda, the carrier bird of Visnu), the fiteenth *Kaurma* (i e pertaining to *kūrma*, meaning 'tortoise', the second incarnation of Visnu, which was born on a full moon day), the sixteenth *Nārasimha* (i e pertaining to *Narasimha*, i e half man, half-lion, the fourth incarnation of Visnu), the seventeenth *Vāmana* (i e dwarf, the fifth incarnation of Visnu), the eighteenth *Āgneya* (i e pertaining to *Agni* or fire), the nineteenth *Soma* (i e. the moon), the twentieth *Mānava* (i e man), the twenty-first *Pumas* (i e male human being), the twenty second *Vaikuntha* (the abode of Visnu), the twenty third *Laksmi* (the wife of Visnu), the twenty-fourth *Sāvitri* (the wife of Brahman), the twenty fifth *Ghora* (i e terrible), the twenty-sixth *Vārāha* (i e partaining to *Varāha*, meaning 'boar', the third incarnation of Visnu), the twenty seventh *Vairāja* (i e partaining to *Virāj*, the universe), the twenty eighth *Gauri* (the wife of Śiva), the twenty ninth *Māheśvara* (i e pertaining the *Maheśvara* i e Śiva, the great God, when he killed the demon Tripura) and the thirtieth *kalpa* is *Pitr*, (i e the Fathers), which is called *kuhū* (or the new moon day, in which no moon is visible in the day time) These thirty *kalpas*, collectively known as the month of Brahman, clear away all the sins of the donor and have been formally named by Him after their respective attributes He, who gives away the golden images of these *kalpas* in auspicious days, is honoured in the heavenly abodes of Brahman and Visnu by the sages for *kalpas* (i e cycles

of existence) As the gift of *kalpas* causes the vanishing away of all sins, so an intelligent man should have them constructed in the shape of sages and they give them away' The visible connection between the Fathers and the new-moon day seems to be that pârvana and deferred śrâddhas of the Fathers are performed on that day

The *Dānasāgara* adds in the just following prose comment that the donor should first make thirty *kalpas* in the form of Brāhmana sages, supposing them to have assumed the appearance of golden images, with the rosary in the right hand and the water bowl in the left worship them and then make gifts of them in their serial order on the full moon day, the new moon day, the two eighth *tithis*, the two fourteenth *tithis* and on the *sankrānti* day to the Brāhmana, who has ceremonially purified himself and has been duly honoured by the donor

It may be added here that the v 8a of the *Matsyapurāna* quotation, corresponding to v 9a of chapter 290 of the same is wanting in the *Dānasāgara*, presumably owing to its utilisation of a defective *Matsyapurāna* MS and is to the following effect —

'*Caturvimśatimah proktah sāvitrikalpasamjñakah*', i e the twenty fourth *kalpa* is said to be named as *Sāvitrī* So Ballala Sena being at a loss to find out the name of the twenty fourth *kalpa*, thought *Laksmī* really the twenty third *kalpa*, to be the twenty fourth and suggested that the formula of giving away the twenty-third *kalpa*, after the gift of *Vaikuntha*, should contain the serial number only of the twenty third one

(b) The Visnudharmottarapurâna

Unlike the *Matsyapurāna*, referred to above, which is a Mahâpurâna, the *Visnu dharmottara* (*—purāna*) is an Upapurāna We propose to discuss here its dharmaśâstra contents only Only two scholars, MM Dr P V Kane and Dr R C Hazra have utilized the above dharmaśastra contents in their respective works, viz *History of Dharmasāstra* (vols I—III) and *Studies in Puranic records on Hindu rites and customs* The former scholar is also the first and only one to study the poetics and dramaturgy contents of the *Visnudharmottarapurāna* (V D) systematically in his *History of Sanskrit poetics* Dr Kane says on pp 161—162 in sec 33 of the 1st vol of his former work, 'Visnudharmottara (Venkateśvara Press) in the 2nd khanda contains several chapters dealing with matters of dharma, e g chap 24 gives the qualifications of state officers, chap 65—72 speak of râjadharma, expedients of policy punishments, 73—74 deal with prâyaś cittas 75 with impurity on death and birth, 79 with purification of dravyas, 80—81 with the four varnas and mixed castes 60 (61?) with various purely legal matters' He further says in the same vol on p 194 in sec 35 'The Visnudharmottara which is frequenly quoted by Aparârka and other later works cites verses that are borrowed from Parâśara For example, chap 75 1 (II 76 2?) of the former is the same as a verse of Parâśara' The same scholar has utilized the V D in the 2nd vol of his above work in eight places, of which three (on pp 713, 715a and 725) contain direct quotations or references, while the remaining five (on pp 112*n*, 266*n*, 842, 855 and 858-9) deal with quotations from the V D in mediaeval digests The direct references are to III 44 ff (on the characteristics

of the images of gods and goddesses), III 46 3 (on image worship) and III 48 1 (on Śiva being spoken as pañcatunda) The utilization of the V D in the 3rd vol by the same scholar is for 41 times, of which 39 times (38 times of the 2nd khanda and once of the 1st khanda) are in the Rājadharma portion only once (3rd khanda) in the Vyavahara portion and also only once (1st khanda) in the Sadacara portion Though the V D is a voluminous work, divided into three khandas, and covers 942 pages, yet several chapters of its 3rd khanda only contain about 1000 verses and prose-matter, covering four printed pages, on topics of poetics and dramaturgy, while its dharmaśāstra contents are scattered throughout the whole work, as is apparent from the above description and utilization of the same by Dr Kane in his *History of Dharmaśastra* (vols I III) and from the same treatment, accorded to it by Dr Harza in his *Studies in Puranic records etc* (to be detailed below) The inclusion of poetics and dramaturgy matter in the V D has, therefore, induced Dr Kane to assign a full section (no 6 in part I), consisting of 6 pages (pp 64 70), in his *History of Sanskrit Poetics*, two of which are devoted to the identification of the V D quotations in the *Hāralata* (one only of three such) of Aniruddha Bhatta, the *Dānasāgara* of Ballāla Sena and the *Caturvarga cintāmani* (*vratakhanda*) of Hemadri, for fixing from dharmaśāstra sources the lower limit of the date of composition of the V D, viz 1100 A D As the first andthird of the above three works have been published in the B I and the second was being published by the present writer in the same series at the time of the publication of Dr Kane s above work (1951), so he was able to consult the printed editions of the former only but had to rely upon the identification by the present writer from his press copy of four sample groups of verses, among numerous such,[20] in the latter i e the *Dānasāgara*, quoted from the V D

Though Dr Hazra has utilized the V D on eight pages of his work viz *Studies in Puranic records etc*, yet his treatment of the former is only casual and not systematic, as his main thesis is for fixing the chronology and discussing the contents of the eighteen Mahāpurāṇas and the V D falls within the category of the Upapurānas He says on p 151, 'It is not that the early Nibandha writers did not believe in the authoritativeness of the Upapurānas The numerous verses quoted by them from a good number of such works, show that they gave almost the same importance to the Upapurānas and the Mahāpurānas as sources as Dharma ' He then appends in the footnote a long list of the former class of works, quoted by the Nibandha writers, and includes the V D within it Dr Hazra also takes notice of the fact of common contents of the V D and other Purānas or Dharmaśāstra works in the following general statement on p 21 (n), 'In numerous cases the individual Purānas are found to contain chapters or verses common to two or more of them, or to have retained extracts or isolated verses from their older prototypes or other Sanskrit works In the Nibandhas also there are numerous extracts or verses which have been quoted with the mention of the names of two or more Puranic or non-Puranic,

20 Vide the present writer s edition of the *Dānasāgara* for the quotations from the V.D, which occur in almost every chapter of the former.

works as common sources' He then adduces just below on the same page several examples from the *Caturvargacintāmani*, vol III (Pariśesakhanda), Part I, two of which (on pp 1079 and 1095) relate to the above phenomenon in relation to the V D He then proves on pp 43 and 44 the fact of borrowing by the V D from the *Matsyapurāna* on the strength of several grounds and ascribes the similarity of contents of the V D, I 146 41b to the end and I 148 154 (verses 1 7) and the Mat 207 (verse 24b to the end) and 115 120 respectively to the above borrowing To draw attention of the scholars to the confusion between the *Mārkandeya Purāna* and the sage Mārkandeya, the speaker in the V D, he says on p 266 [n[3]] that 'the fact that in the majority of cases, the verses ascribed to Mārkandeya, are not found in the Mārkandeya Purāna but in the V D, proves that the word 'Mārkandeya', prefixed to those, verses, refers to the speaker Mārkandeya in the V D and not to the Purāna of that name He then adds just below, 'In those cases, in which the verses ascribed to Mārkandeya, are not found in the V D the changes in the text of the latter are to be held responsible' The utilization of the V D by the *same* scholar on p 55 of his above work consists of a single sentence only, viz 'for instance, Vām [i e Vāmanapurāna] 85 and V D I 194 deal with 'gajendra-moksana', while he has on pp 250 and 258 translated into English the V D [II 32 2b 3] and [II 32 25b ff] to expose the fallacies of the injunction of making gifts to the Brāhmanas and of the omnipotence, ascribed to them, in the above two extracts respectively

We shall now attempt to supplement the above dharmaśāstra information, supplied by Drs Kane and Hazra in the above three works and, therefore to investigate the indebtedness to the V D of the following six digest writers of Bengal, Mithilā and Mahārāstra, viz Aniruddha, Ballāla Sena Candeśvara, Govindānanda, Raghunandana and Anantadeva, who flourished between the 12th and 17th centuries of the Christian era

(1) Aniruddha Bhatta [1150-1175 A D]

Of the two extant and published works of Aniruddha Bhatta, viz the *Hāralatā* and *Pitrdayitā*, the V D is quoted in the former only in three groups of verses on pp 19 and 29 [2 groups] But the index to the printed edition of the *Hāralatā* contains page and line references to two of them only, ignoring the third group on p 29 and Dr Kane says on p 67 of his *History of Sanskrit Poetics* that the Hāralatā of Aniruddha quotes a verse from it [i e V D] which is found in the V D, I 142 16 17' The second group of quotations consists of 5 lines, of which the last two are found in V D, II 52 56 while the third group, consisting of one verse only, is identical with V D, II 52 57

(2) Ballala Sena (1158 1179 A D)

The two extant and published works of Ballala Sena are the *Adbhutasāgara* and *Dānasāgara* The *Adbhutasāgara* quotes numerous verses and prose extracts of the V. D, some of which are found in II 134 and II 136 of the latter, which chapters deal specifically with portents The *Danasagara* also quotes a good deal of verses of the same work but from its third khanda only, the following chapters, which are concerned with *dāna* only, being fully or partly drawn upon — 287 88, 290-91, 297-303, 305 317, 319 and 341 Of

these the chaps 307-309 have been quoted in full, while the chaps. 299, 300, 302, 305-6, 310-12, 317 and 341 have been quoted almost in full Ballāla Sena mentions another work of the name of *Viṣṇudharma* among his authorities in the *Dānasāgara* (introductory verse 15) and quotes verses from the former in the latter but none of these verses, being apparently from a different work, is traceable in the V D The V. D is mentioned among the authorities in the *Dānasāgara* in introductory verse 14

(3) Caṇḍeśvara (1310-1360 A D)

Of the four published works of Caṇḍeśvara, viz *Rājanītiratnākara*, *Kṛtya°*, *Gṛhastha°* and *Vivāda°*, the V D has been quoted in the K R only The identified collections of quotations, which are 37 in number, are mostly from III 309, 317, 319 and 341, the last identified collection of quotations only amounting to 69 verses and covering 12 pages The three quotations from the *Viṣṇudharma* in the K R, like the similar ones in the D S, cannot be traced in the V D

(4) Govindānanda (1520-1550 A D)

The four published works of Govindānanda, viz. *Varṣakriyākaumudī*, *Dāna°*, *Śrāddha°* and *Śuddhikaumudī*, have also extensively utilized the V D The identified quotations from the V D in the first work are 15, of which 10 are from the first khaṇḍa (chaps 60, 72 and 142) one is from the second khaṇḍa (chap 52) and the remaining four are from the third khaṇḍa (chaps 317 and 319) The traced quotations in the second work are 13 in number, of which 12 are from the third khaṇḍa (chaps 301, 305, 311-13 and 316) and only one is from the first khaṇḍa (chap 147) Of the 13 identified quotations in the third work, 12 are from the first khaṇḍa (one from chap 60, two others from chap 72 and the remaining 9 from chap 142) and only one is from II 77. Of the 11 quotations in the fourth work, as many as 10 could be identified, 7 being from the first khaṇḍa (chaps. 72 and 142) and the remaining three from II 77 Unlike the quotations from the *Viṣṇudharma* by Ballāla Sena, Caṇḍeśvara and Raghunandana (to be described below) Govindānanda's quotations from the above work are in most cases really from the V D and not from the *Viṣṇudharma*—a fact which is due either to our author's confusion between the two works or to errors of the copyists of the MSS of his works.

(5) Raghunandana (1530-1570 A D)

one are from chaps 301, 316, 317, 319 and 341 only Six only of the above numerous quotations (3 from I, 1 from II and 2 from III) contain the specific number of the khanda of the V D, which Raghunandana invariably calls *kānda* and of these six the only quotation from the V D (II. 95 28 29) in the *Devapratisthātattva* (p 512) is prefixed with a wrong numbering of the khanda of the former, as is evident from the phrase viz '*Visnu dharmottare prathama* (i e first) *kāndam*' The quotations from the *Visnudharma* in the *Smrtitattva* are not found in the V D

(6) Anantadeva (1650-1680)

The present writer, who completed in 1935 the editing of and appended an English introduction to the *Rājadharmakaustubha* of Anantadeva after the death of his father, the late MM Kamalakrsna Smrtitirtha, in 1934, said on p VIII of the above introduction, 'The works, which it (i e the *Rājadharmakaustubha*) immensely draws upon, sometimes quoting entire chapters, are the Matsyapurāna, the Brhat samhitā and the Visnudharmottara'. He did not at that time identify the quotations from the latter works in the R D K but his above remark about the V D is now fully borne out by the fact that all of the 14 identified big extracts, out of the 16 quoted ones from the V D in the R D K, cover the entire or almost entire chapters, viz 3 7, 14, 18 23, 26, 150 and 162 and three verses of chap 152, all of the 2nd khanda

Before concluding the treatment of the present Upapurāna, we wish to make several remarks on the text of the present edition of the V D First, the V D contains many verses, similar to those of the *Manusmrti* and *Mahābhārata* also and not only to those of the *Parāśara smrti*, as pointed out by Dr Kane (vide above) and so the following statement of Dr Hazra (vide above for the full statement) is perfectly justified, viz 'In numerous cases the individual Purānas are found to have retained extracts or isolated verses from other Sanskrit works' We do not propose to attempt here an identification of the verses of the V D with those of the *Manusmrti* and *Mahābhārata*, as that will be a big study in itself Secondly, the later digest writers such as Govindānanda and Raghunandana often quote from almost all the Smrtis and Purānas, both extant and extinct, not primarily from the above works themselves but secondarily from the earlier digest writers, quoting from the same, due to the supposed tampered character of the texts of the extant works and the utter loss of the extinct ones But they never adopt this perverse procedure, while quoting from the *Manusmrti*, *Yājñavalkyasmrti*, *Rāmāyana* and *Mahābharata* as the texts of these latter have neither been lost nor were ever supposed to have been tampered with But the V D, though less authoritative than the above four works of the topmost rank, being itself an Upapurana, has also shared their good fortune and it is interesting to find it quoted primarily not only in the earlier but also in the later digests —a fact which proves the untampered character of its text throughout the last millennium Thirdly, in view of the profuse identified quotations from the varied dharmaśāstra portion of the V D by the above six digest writers in their 25 works and probably similar ones by other digest writers in their respective works, it is now possible to reconstruct the text

of the V D, the only printed edition[21] of which abounds with omissions, misprints and misreadings

Vide appendix (c) for the quotations from the works of all the digest writers, mentioned above, except Raghunandana, for quotations from whom, vide the present writer's monograph viz *'Raghunandana's indebtedness to his predecessors'* (pp 141 154) The *Vāstuyāga tattva* of Raghunandana also contains two quotations from the V D but they could not be identified in the printed edition of the latter

Vide also Dr Hazra s critical paper viz 'The Visnudharmmottara an Encyclopædic work of the Gupta Period', *Journal of the University of Gauhati*, Vol III 1952 (pp 39 64) But Dr Hazra does not discuss the utilization of the V D in mediæval digests in that paper

---

21 Published by the Venkateśvara Press, Bombay, śaka 1834, i e 1912 13 A D Dr Priyabala Shah has recently critically edited khanda III (chapters I 118) only of the V D and published them in two parts (Part I Text and Part II Introduction, indexes etc) in the *Gaekwad s Oriental Series* But I do not know whether she has followed my suggestions in JBBRAS, Vol XXVIII, pt I pp 6 18

IV. The Sacraments

(a) Preliminary remarks

Before proceeding to describe the main outlines of the vast subject of Hindu sacraments, the present writer begs the indulgence of the readers to make a few preliminary remarks It was the famous German scholar, the late Dr Julius Jolly, the author of the Tagore Law Lectures (1883) on the *History of Hindu Law of Partition, Adoption and Inheritence*, who published in 1898 a German work entitled '*Recht und Sitte*'[22], containing a full description of Hindu Law and Custom, including the sacraments The late Dr. Batakrishna Ghosh translated in 1928 the above German work into English under the title 'Hindu Law and Custom'[23] MM Dr P V Kane utilized the German original in the Ist Vol[24] of his *History of Dharmaśāstra* and the English translation in the subsequent volumes[25] of his above work. Though the late Dr Ghosh thus facilitated the work of Dr Kane by the timely publication of his English version of Dr Jolly's famous work, yet he did not himself bestow any fair amount of attention upon the subject of Dharmaśāstra (i e Hindu Law and Custom) The latest paper from his pen, bearing on the above subject, is 'Hindu Ideal of Life'[26] It is, however, a distorted interpretation of the Hindu view of life Though Dr Kane has refuted in his Ist Vol[27] some of the views of Dr Ghosh, published in his earlier papers, yet the former was not in a position to contradict the opinions of the latter, as expounded in the above latest paper, which was published a year after the second volume of the former Dr Ghosh has made the Brāhmaṇas and the Hindu civilisation targets of his attack times without number, without careing to weigh the problems with a good balance of mind and after a consultation of the published authorities on the same This reminds us of the late Dr Edward Thompson, a critic of Rabindranath Tagore's works, writing a monograph on 'The Suttee a historical and philosophical enquiry into the Hindu rite of widow burning'[28] and heaping in this latter work abuses on the Hindus in general and on the great Bengal digest-writer, Raghunandana, in

22. Published in the German Grundriss
23. " by the Greater India Society of Calcutta
24. " by the Bhandarkar Oriental Research Society, Poona (1930)
25. " by the same (vols II-V part I), 1941-58
26. " in the 'Indian Culture', Vol VIII, Nos 2 & 3 (1942), pp 219-234
27. Additions and Corrections, p V
28. Published in 1928

particular but being blissfully ignorant of what Rabindranath himself has said about the Suttee in his Bengali essay, viz. '*mābhoih*',[29] published some thirty years before Thompson's work on the same

The following sentences among others will give the readers an idea of the trend of Dr Ghosh's thoughts in his above mentioned paper

1 They (i e the Gṛhya and the Śrauta Sûtras) offer us a pathetic picture of Brahmanism on the defensive In this crisis, prompted by the *instinct* for self preservation, and therefore not fully conscious of what they were doing, the Brahmins elaborated the strange sacrificial ritual by means of which—so they persuaded themselves and the people to believe—they could coerce even the gods [p 219]

2 Armed with this sacrificial ritual, which they jealously guarded as a guild secret, the Brahmins succeeded in reconquering their slipping power for the time being, but they forthwith began to abuse it Thus in the Taittirīya Saṃhitā 2. 5 11 9 it was calmly laid down by them that in every law suit the judgment should be given in favour of the Brahmin [p 219]

3 At this juncture (i e. when the Ksatriyas seriously challenged the exclusive right of the Brahmins to supreme knowledge) the Brahmanical priestly guilds hit upon the idea of formulating as tersely and precisely as possible their ideals of religion and society and *thus created the vast Sūtra literature* [p 220]

4 The Gṛhyasutras are meant for the guidance of pious and superstitious villagers (*snātakas*), striving more for religious merit than material advantage [p 221]

5 The life depicted in the Gṛhyasutras is magic-ridden From conception to till after death the whole period is punctuated by magical ceremonies [p 223]

6 *From anthropological point of view it (i e upanayana) should be regarded as* one of those precious relics of a primitive society, divided into age-groups, surviving into a wholly transformed society, consisting of family groups Even now there are primitive societies without *effective family ties in which young men at a certain age leave their* families and combine into close groups to practise religious cults, sometimes utterly immoral [p 227]

7 The infinite details of the marriage-ritual are of great interest for anthropology *but too trivial to deserve specific mention in* connection with social history [p 230]

Strangely in contrast with the above uncharitable remarks is the *following* eulogy of Dr Ghosh for the five daily sacrifices (pañca-mahāyajñas) —

The theory of these five daily sacrifices is the cornerstone of orthodox Hindu sociology, even granting—what is obvious—that all of them could never have been duly performed by all the householders even in normal times It is by no means an upstart invention of Sutra writers for the *Pañca mahāyajñas are mentioned already in the Śatapatha* Brāhmana XI 5 6 1 ff [p 231]

29 Incorporated in his '*Vicitra Prabandha*'

We offer here our refutations of the above charges, levelled by Dr Ghosh against Brahmanism, as depicted in the Gṛhya- and the Śrautasūtras

(1) The first charge that 'they (i e the Gṛhya- and the Śrautasūtras) offer us a pathetic picture of Brahmanism on the defensive gods' is untenable, as the elaborate description of the domestic and sacrificial ritual does *never* mean that the Brāhmana authors of those works prescribed them, prompted by the *instinct* for self preservation and there is nothing absurd in the idea that 'by means of which (i e the strange sacrificial ritual)—so they persuaded themselves and the people to believe—they could coerce even the gods', inasmuch as every religion prescribes certain forms of invocation of the unseen powers that be and the promulgators or propagators of every religion persuade themselves and the people to believe that by means of those peculiar forms of invocation they can move those powers, call them gods if you will

(2) The second charge that 'Thus in the Taittiriya-samhitā Brahmin' is also wholly unfounded, as Dr Ghosh has completely misunderstood the above T S passage, which means 'If a Brahmana and a non Brāhmana come (to a man), asking him a question, then *he should speak to the Brāhmana first, that he speaks to the Rrāhmana first is really tanta*-mount to speaking first to oneself, when he speaks away from the Brāhmana, that is really speaking away *to* oneself, therefore a Brahmana should not be spoken away (i e postponed to non Brāhmanas)'

(3) The third charge viz 'At this Sūtra literature' is ludicrous, as the vast Sūtra literature is the creation not of a juncture but of several centuries and is the gradual evolution of the Vedic literature

(4) Dr Ghosh has characterised the *snātakas* as pious and superstitious villagers To follow a course of life in meditation of God is not superstition, even if a moderner like Dr Ghosh may think it so

(5) The fifth charge of Dr Ghosh viz 'The life depicted in the Gṛhyasūtras is magic-ridden' is also ludicrous, as he characterises as magic things he fails to understand This is not magic but mysticism, with which every act of religion was sought to be invested in ancient times

(6) Failing to catch the real significance of the sublime *upanayana* ceremony, Dr Ghosh has characterised it as 'one of those precious relics of a primitive society, divided into age-groups, surviving into a wholly transformed society, consisting of family groups' This charge is entirely without foundation and will be refuted in the appropriate place i e description of the *Upanayana* ceremony

(7) The seventh charge of Dr. Ghosh viz 'The infinite details social history' is also equally unfounded and will be refuted in its proper place, i e description of the marriage ceremony

We now append below extracts from Mr Yamunacharya's paper on 'Christian sacraments and Hindu samskāras and the rationale of ritualism'[30] in support of our thesis and in refutation of some of the above charges of Dr Ghosh

"The Latin word 'Sacramentum' originally meant any bodily or sensible thing, or an action, or a from of words solemnly endowed with a meaning and purpose which in itself it has not" (Encyclopædia Britannica) *Upanayana* is one of the many sacraments administered to persons, belonging to the three upper castes The outward ceremony is to be symbolic of a certain inward change which is intended to be produced By sin, a man is degenerate, by grace he is to become regenerate, or conducted (Nayana) to nearness (Upa) of spirit This is the *Dvijatva* or New Birth *Upanayana* or regenerative symbolic ceremony is to keep the consciousness awake to this mighty vital truth Till the soul is aroused to its apprehension, it is asleep and as good as dead In the Upanayana sacrament the great Vedic *Mantra*, the *Gāyatri*, is imparted The meaning of it consists in the prayer for light of wisdom being granted by the great luminary, the Sun, recognised by the Hindu as the visible symbol of God The significance of such sacraments is found embodied in diverse manners of performing a ritual What is ideally in the mind and heart of man is translated into the concrete symbolic expression of the ritual Sacraments are regarded as extremely important events in the individual man's spiritual history They are believed to be efficacious in conferring divine grace on the recipient In any case faith seems to be a *sine qua non* for the efficacy of the act, so is *Upanayana* accompanied by *Brahmopadeśa* The *Snātaka* is one who is given a holy bath before sacraments are administered Another rite which is preliminary to the offering of sacraments is tonsure Then comes the *Mantra*-sacrament, which is held to possess a unique importance and efficacy in India The *mantras* are essential and fixed formulæ employed in all ritualistic observances, the yajñas and all the Sacramental ministrations beginning from before birth (*Garbha samskāra*) and going beyond one's demise (*aurdha dehika*), marriage ceremonies coming between Particular mantras are imparted to initiates secretly and solemnly for practice of meditation The sound itself, apart from the sense, is said to carry efficacy The doctrine of fasting may be said to be a universal religious practice In India, it is dignified with the name *Upavāsa*, which carries the implication that the fasting day is a day when we are 'living near God' The tendency of the present age is to look upon the Sacraments in general as superstition, spiritless and irrational Within Hinduism itself these progressive tendencies made themselves felt, for instance in the *Bhagavad gitā*, 'Give up all outward ritual, lacking spiritual import and retire into God in the secret' is the import of the famous 66th verse 'Sarvadharman parityajya' of the 18th chapter of the Gitā This does not however indicate that all sacraments can be swept away at one stroke, neither does it signify that no sacraments are of significance for spiritual life The very scriptures by which people swear when they perform their rituals warn the votaries of the futility of such practices when the corresponding inward purity of motive and strength of faith are wanting The Bhagavad-

30 Proceedings of the eighth session of the All India Oriental Conference [Mysore], pulished in 1937, pp 401 409

gītā [XVII 28] says that 'whatever oblation is offered, whatever is given, whatever penance is performed and whatever is done, without faith, that, O Son of Pṛthā, is called *Asat* and that is naught, both after death and here'

We shall now describe the main outlines of the vast subject of Hindu sacraments

Purpose of Samskāras 'Manu [II 27 28] says, 'In the case of *dvijātis*, the taints (or sins) due to seed and the uterus (i e derived from parents) are wiped off by the homas (burnt oblations) performed during pregnancy and by jātakarma (ceremonies on birth), caula (tonsure) and the tying of the girdle of muñja grass This (human) body is rendered fit for the attainment of brahma by the study of the Veda, by (observance of) vratas, homas (oblations in fire), by the vrata called traividya, by worship (of gods, sages and manes) by generation of sons, by the performance of the five daily sacrifices and by (solemn Vedic) sacrifices' The view of Yāj [I 13] is that 'thus [i e by the performance of saṃskāras] the taint arising from the seed and uterus [i e from the physical defects of parents] is removed' The saṃskāras had been treated from very ancient times as necessary for unfolding the latent capacities of man for development and as being the outward symbols or signs of the inner change which would fit human beings for corporate life and they also tended to confer a certain status on those who underwent them If we look at the list of samskāras, we shall find that the purposes of samskaras were manifold Some like upanayana served spiritual and cultural purposes, they brought the unredeemed person into the company of the elect, they opened the door to Vedic study and thus conferred special privileges and exacted duties They have also psychological values, impressing on the mind of the person that he has assumed a new role and must strive to observe its rules Other samskāras like namakarana, annaprāśana and niskramana were more or less of a popular nature They afforded opportunities for the expression of love and affection and for festivities Other samskaras like garbhadhana, pumsavana, simantonnayana had also mystical and symbolical elements Vivaha (marriage) was a sacrament which brought about a union of two personalities into one for the purpose of the continuance of society and for the uplift of the two by self restraint, by self sacrifice and mutual co operation [31]

(b) List of samskaras

The principal samskaras, named by most of the smrti writers are sixteen in number and are arranged below in the sequence of the times at which in a man s life they are performed, beginning from garbhādhāna

Garbhadhana Niseka Caturthikarma or homa Manu [II 16 and 26] Yāj I 10-11, Visnu Dh S [2 3 and 27 1] employ the word niseka as equivalent to garbhadhana In the Par gr I 11 and Āp gr [8 10 11] the rite called Caturthikarma or Caturthihoma takes the place of the rite called garbhadhana elsewhere

Pumsavana —occurs in almost all the Grhyasutras in Gaut, in Yaj [I 11]

31 Adapted from Dr Kane's *History of Dharmasastra*, Vol II

Simantonnayana—occurs almost everywhere Yāj I 11 uses the word sīmanta
Visnubali—mentioned in Baud gr (I 10, 13 17 and I 11 2), Vaik (III 13)

Jātakarma—described in all sūtras and smṛtis

Nāmakarana—mentioned in all smṛtis

Niskramana or Upaniskramana or Ādityadarśana or Nirnayana—Manu [II 34] and Yāj [I 11] speak of it as Niskramana, Baud gr [II 2] employs the word Upaniskramana, the Kauśikasutra [58 18] calls it Nirnayana, while Mānava gr [I 19, 1] and Visnu Dh S [27, 10] employ appropriately the name Ādityadarśana Gaut, Āp gr and several other sutras omit it

Annaprāśana—mentioned by almost every smṛti

Caula or Cudākarma or Cudākarana—mentioned by all smṛtis

Upanayana—mentioned by all

Vratas (four)—mentioned by most of the gṛhyasūtras

Samāvartana or Snāna—There is great divergence about these two Manu [III 4] seems to keep snāna (ceremonial bath after the period of studentship is over) as distinct from samāvartana Other sutra or smṛti writers employ either the word snana or the word samāvartana for both the ceremonial bath and the rites of return from the teacher s house on finishing one s studies

Vivāha—mentioned by all as a samskara

* Manu [II 66] and Yāj [I 13] lay down that the samskāras from jatakarma to cudā karma were to be performed in the case of the twice born classes with Vedic mantras when the child was a male and that in the case of girls the ceremonies were to be performed but without Vedic mantras But the same authorities lay down (Manu II 67 Yaj I 13) that marriage in the case of the girls of the three higher classes was to be performed with Vedic mantras The samskāras from garbhadhāna to upanayana alone were absolutely necess ary in the case of all twice born persons, the samskāras of snāna and vivaha were not *obligatory*, as a man was allowed to become an ascetic immediately after finishing the period of studenthood

Another question was as to what samskaras could be performed for the śudra The view of Aparārka appears to be that the eight samskaras from garbhadhāna to caula (in Yaj I 11 12) were meant for all varnas (including the śudra) The Śudra kṛtyatattva of Raghunandana [p 634] quotes a verse from the Varahapurāna to the following effect 'This very procedure (about śrāddha) has been declared in the case of Śudras but without mantras, for the Śudra who is not entitled to repeat a mantra, a Brāhmana repeats the *mantra and then remarks that for a Śudra a mantra from the puranas is to be repeated* by the Brahmana priest employed that the Śūdra is not to repeat even the purana mantras but has only to say 'namah The Brahmapurana quoted in the Sm C [I p 24] and other digests states that no other samskara than vivaha is allowed to the Śudra On this the Nirnayasindhu remarks that these conflicting views are to be reconciled by holding

that the liberal ones apply to good Śūdras and the stricter ones to low Śūdras or that the rules are different in different countries

The rapid rise in the marriageable age of all Hindu girls accounts for the non performance in most cases of the saṃskāra of garbhādhana even in the case of Brahmana girls Nāmakaraṇa and annaprāśana are performed in a popular way without calling a priest to officiate Caula is performed in most cases on the day of the upanayana and samāvartana is also performed a few days after or even on the next day following the day of upanayana It appears that this state of things has continued for centuries, as the Smṛtyarthasara [p 3] says, 'If the samskāras (except upanayana) are not performed at the prescribed times, the vyāhṛtihoma should be offered and then the samskaras should be performed (though late) For each saṃskāra that is not performed the penance called pādakṛcchra should be performed (if the non performance is due to some difficulty or distress) and for non performance of caula the penance is ardhakṛcchra If the samskāras were knowingly omitted or if there was no distress, then the penance is double of this' The Dharma sindhu (3rd pariccheda, purvardha) states various substitutes (which are comparatively easy) for these penances For example, one prājāpatya penance is equal to three padakṛcchras In place of prajāpatya the person guilty of the lapse may make the gift of a cow or (in the absence of a cow) may give one niska (320 guñjas) of gold or one half or one fourth of it, one who is very poor may give one eighth of a silver niska or corn of that value There being these easy substitutes (pratyamnāya as they were called) people gradually left off perform ing the several samskāras and concentrated themselves only on upanayana and vivaha' [32]

(e) Detailed description of the samskāras

The above sixteen samskaras will now be described in detail

(1) Garbhadhāna —Atharvaveda V 25 appears to be a hymn intended for the garbhādhana rite The Vaik [III 9] calls this ceremony ṛtusamgamana and is similar to Āp gr A debatable question is whether garbhadhana is a saṃskāra of the *garbha* (the child in the womb) or of the woman Gaut VIII 24 Manu I 16 and Yaj I 10 indicate that it is a samskāra of the *garbha* and not of the woman Later works like the Mit (on Yaj I 11) the Sm C, the Saṃskāratattva [p 909] hold that the garbhadhāna, pumsavana and sīmantonnayana are samskaras of the woman and are to be performed only once and quote Devala in support Aparārka holds that simantonnayana is performed only once at the first conception, while pumsavana is repeated at each conception According to Kulluka (on Manu II 27), the Sm C [I p 14] and other works garbhādhāna is not of the nature of *homa* All samskaras other than garbhadhāna can be performed by any agnate in the absence of the husband (vide Samskara prakāśa p 165)

(2) Pumsavana —The rite is so called because in virtue of it a male is born The Āśv gr (I 13 2 7) describes the rite as follows — 'He should in the third month of preg nancy, under the constellation Tisya (i e Pusya) give (thrice) to eat to the wife, after she

32 Adapted from Dr Kane s *History of Dharmaśāstra*, vol II

has fasted (*on the preceding Punarvasu constellation*), in the curds of a cow which has a calf of the same colour (with the cow) two beans and one grain of barley for each handful of curds On his asking (the woman) 'What dost thou drink ? What dost thou drink ?' she should thrice reply 'pumsavana' (generation of a male), 'pum savana ' In this way (he) should make her take three handfuls (of curds with two beans and barley) ' It would be clear that the pumsavana rite has several elements, religious (homa and son's importance *from ancient times*), *symbolical or suggestive* (*the drinking of curds with beans and grain* of barley) and medical (inserting some substance in the woman's nostrils) The Gobhila gr [2 6 1 3] *says*, '*The time of pumsavana is in the beginning of the third* month counted from conception After having plunged with the head in the morning, (the woman) sits *with her face eastwards to the west of the fire, while the ends of her hair are still wet The* husband (of the woman), staying behind will touch with his right hand the navel (of his *wife*) *with the mantra 'The two males, Mitra and Varuna ' The Samskāratattva (p 910)* adds that the rite of pumsavana is to be performed within the first ten days of the third *month of pregnancy and in the auspicious times, prescribed in the works on Astrology*

(3) Simantonnayana —This word literally means 'parting of the hair (of a woman) upwards ' The Āśv gr (I 14 1 9) describes it as follows "In the fourth month of preg nancy the Simantonnayana (should be performed) In the fortnight of the waxing moon, when the moon may be in conjunction with a naksatra that is (regarded as) male (or the name of which is of the masculine gender, according to Nārāyana) , then he establishes fire (i e performs the details of homa up to offering of *ājyabhāgas*) and having spread to the west of the fire a bull s hide with its neck to the east and the hair outside, he makes eight oblations (of ajya, i e clarified butter), while his wife sits on it (hide) and takes hold (of his hand), with the two (verses), 'May Dhātṛ give to his worshipper' (Atharvaveda VIII 17. 2 3), with the two verses, *'I invoke Rākā'* (Rg *II 32 4-5*), with the three (verses) called 'nejamesa' (a khilasūkta after Rg X 184 and Āp M P I 12 7 9) and with the verse 'Oh Prajapati, no other than you' (Rg X *121 10*) *He then three times parts her* hair upwards (beginning from the front and proceeding backwards) with a bunch of an even number of *unripe fruits, with a porcupine quill that has three white spots (or rings)* and with three bunches of kuśa grass, with the words 'bhur, bhuvah, svar, om' or he *does so four times He then orders to two lute players, 'Sing (praise of) king Soma'* (They sing this gāthā) 'May Soma, our king, bless the human race Fixed is the wheel (dominion) *of this (river)*, (*here they take* the name in the vocative of the river near which they dwell) And let them do whatever aged Brāhmana women whose husbands and children are alive direct A bull is the fee (for the sacrifice) ' The Gobhila gr (2 7 1-12) gives the following description 'In the fourth, sixth or eighth month of first pregnancy (*prathame garbhe*) the simantakarana (should be performed) After having bathed in the morning (the woman) should sit on the grass, the blades of which are turned northwards, with her face turned eastwards The husband, seated behind (the fire), ties a twig with fruits of the unripe udumbara tree to [the neck of] the wife with the mantra 'This is the tree of Ūrjāvasa ' Then he parts her hair upwards with [three] bunches of kuśa grass first with

the word 'bhūḥ', secondly with the word 'bhuvaḥ' and lastly with the word 'svaḥ'. Then he again parts her hair with the verses 'with what arrow of Aditi' and 'I invoke Rākā', and does the same with a porcupine quill that has three white spots with the verses 'Thy graces, O Rākā ?' He then shows the rice and sesamum, cooked together and with ghee sprinkled above (to his wife) Having asked (her), 'what dost thou see ?', he makes her answer 'Progeny, animals and good fortune to me and long life to you ' She should then herself eat the (previously shown) food Brāhmana women should then bless her with benedictory sentences, such as '(May you be) the producer of brave sons', '(May you be) the producer of long-lived sons', '(May you be) the wife of a living person (and never a widow) ' *The Saṃskāratattva [pp 912-13] says that in case the pumsavana (of the* woman) had not been performed (previously), the mahāvyāhṛtihoma, constituting the penance, should be offered, then pumsavana should be performed and afterwards sīmantonnayana should be gone through on that very day , and that owing to the single use of the particle 'vā' (i e or) there is no option among the fourth and other months but the preceding periods are more praiseworthy, on account of the maxim of the non-dilatoriness *of the competent and that consequently this rite is to be performed in the ninth* or any other later month after having undergone the requisite penance, that by the words *prathame garbhe* (i e in the first pregnancy), if there is destruction of the fœtus without the woman undergoing this saṃskāra and there is fresh conception, then the above time-limit does not hold good but the period, prescribed by the following text of Śankhalikhita, is to be accepted 'The sīmantonnayana (is to be performed) on the throbbing of the fœtus up till the delivery of the *child, The Samskāratattva [p 913] then quotes a text of the* Bṛhatrājamārtanda to the following effect 'If a woman, who has not undergone the rite of sīmantonnayana, is delivered of a child, she must do the same, placing the child on her lap in the sixth or eighth month after her delivery ' It appears, however, that gradually this picturesque rite receded in the background, so much so that Manu does not even mention it by name, though Yāj names it

(4) Viṣṇubali —According to Vaśiṣṭha, quoted in the Saṃskāraprakāśa [p 176] this ceremony was to be performed in the 8th month of pregnancy, on the 2nd, 7th or 12th tithi of the bright fortnight and when the moon was in the Śravaṇā, Rohiṇī or Puṣyā constellation The same work quotes verses of Āśvalāyana, describing the ceremony and stating its purpose, viz to remove harm to the fœtus and for easy delivery of the woman and that it was to be performed during every conception On the preceding day Nāndīśrāddha was to be performed and then homa to fire was to be performed *up to the offering* of ājyabhāgas To the south of the fire another sthaṇḍila of the shape of a lotus or svastika was to be drawn on which 64 oblations of boiled rice with ghee thereon were to be offered to Viṣṇu (some offer them on the fire itself) with the verses of Ṛg I. 22 16-21, Ṛg I. 154. 1 6, Ṛg VI 69 1-8, Ṛg VIII 104 11, Ṛg X 90 1-16, Ṛg X. 184, 1-3. Then to the north-east of the fire, a square plot should be smeared with cowdung and be divided into 64 squares with white dust and 64 offerings of boiled rice should be offered *with the*

same mantras and in their midst one ball of rice should be offered to Visnu with the mantra loudly muttered 'namo narāyanaya' and the husband and wife should partake separately of two balls of the same rice Then the offering to Agni Svistakrt should be made, daksinā should be distributed and Brāhmanas should be fed

(5) Jatakarma —This appears to have been a very ancient rite It is described in the Br Up I 5 2 and VI 4 24 28, from which it is clear that the jatakarma rite contained the following parts [1] homa of curds with ghrta to the accompaniment of mantras, [2] repeating in the child s right ear the word 'speech' thrice, [3] making the child lick curds, honey and ghrta by means of a golden ladle (or ring), [4] addressing the child with a name which was to be his secret name (nāmakarana), [5] putting the child to the breast, and [6] addressing the mother with mantras The Śatapatha Brāhmana adds another detail viz asking five Brāhmanas, if available, to breathe on the child (from four quarters *and one immediately above him) or the father himself may do so The Samskāratattva* [pp 915-16] quotes the Gobhila gr (2 7 17 23) in this connection and cites verses from Samvarta, the Markandeyapurana, the Visnupurana, Pitāmaha (quoted in the Mit), the Varāhapurāna (quoted in the Dānadarpana) Devala (quoted in the Kriyacintāmani), Garga and the Ādipurāna The combined purport of the above quotations is to the following effect —The father of the newly born child should bathe with his clothes on, perform the vrddhiśrāddha should make gifts to Brāhmanas according to his capacity and then see the face of the child, *before its umbilical cord has been cut The Nityācāra*paddhati (pp 244 255) contains an elaborate description of the auspicious or inauspicious character of the newly born child, calculated astrologically from its time of birth

(6) Namakarana —The ceremony of naming a child There is a great difference of opinion as to the time when the child was named Several times are suggested in several authorities

(a) A child was addressed by a name according to Gobhila (2 7 15) even in the Śosyantikarma, i e 'a rite for a woman who is about to be delivered of a child'

(b) Yāj I 12 prescribes it on the eleventh day after birth

(c) Manu II 30 says that it may be performed on the 10th or 12th day after birth or on an auspicious tithi muhūrta and naksatra thereafter

(d) Gobhila (2 8 8) says that it should be on any day after ten nights one hundred nights or a year from birth

Kulluka explains Manu II 30 as 'when the 10th day is past, i e according to him it is performed on the 11th day Medhātithi does not like the addition of past (atitāyām) *after 'daśamyām' in Manu II* 30 and says that just as jātakarma can be performed even when there is impurity due to birth, so nāmakarana may be performed on the 10th day and that the only essential thing is that it is not to be performed before 10th or 12th Manu altogether omits the involved rules given by the Grhyasūtras about naming a boy and prescribes (II, 31 32) *two simple rules, viz that the names of all the members of the* four varnas should suggest respectively auspiciousness, vigour, weather and lowness (or contempt) and that the names of Brāhmanas and the other varnas should have an

addition (upapada) suggestive of śarman (happiness), rakṣā (protection), puṣṭi (prosperity) and preṣya (service or dependence on others) Yama, quoted in the Saṃskāratattva, (p 919) says that the names of Brāhmaṇas should have the addition of śarmā or deva, of Kṣatriyas varmā or trātā, of Vaiśyas bhūti or gupta and of Śūdras dāsa

About the names of girls, Gobhila (2 8 16-17) says, '(The names) of girls should be composed of an odd number of letters and should end in 'dā' and that the name thus formed should be first told to the mother Manu says (II, 33), 'The names of girls should *be easy to pronounce, expressive of gentleness,* explicit in sense, charming, beneficent ending in long vowels and bespeaking of benediction' The Saṃskāratattva (p 919) quotes a text of the Prayogasāra (as quoted by Rāghavabhaṭṭa) to the following effect, "One should utter the name of a god, one's preceptor, one's preceptor's dwelling place, holy spot, presiding deity of a holy spot, a spiritually elevated person and of those with prospects of spiritual eminence [siddhādhikāra] with the prefix of the particle 'Śrī'." The same work adds the following comment on the word 'siddhādhikāra' 'Those pesons who have prospects of attaining spiritual eminence by going to heaven and similar other results' and adds that 'consequently the particle Śrī' is prefixed to the names of living persons and not of dead ones and that the usage is to the same effect'

(7) Niṣkramaṇa —Taking the child out of the house in the open This is a minor rite *This was done according to most authorities in the fourth month after birth* According to Par gr [I 17] the father makes the child look at the sun, pronouncing the verse 'that eye' (Vāj S 36 24) Gobhila (2 8 6) speaks of candradarśana (i e looking at the moon) The Kṛtyacintāmaṇi, quoted in the Saṃskāratattva (p 920), says, "(The father) should make (the child) offer oblations to the sun and the moon according to their appropriate procedure" Raghunandana then adds that the oblation to the sun relates to persons other than Sāmavedins and that to the moon begins with the words, 'O, you, born of the ocean of milk'

(8) Annaprāśana —Making the child eat cooked food for the first time Manu (II 34) and Yāj (I 12) prescribe the 6th month from birth as the time of this saṃskāra Manu adds the option of performing this saṃskāra according to the time prescribed by the *family tradition* As the Gobhila gr makes no mention of this rite, so the Saṃskāratattva which follows it has been obliged to lay down its prescriptions about this rite from the Purāṇas and earlier digests (pp 921-22) It first quotes a text as cited by the Kṛtyacintāmaṇi to the following effect —'The learned should perform the annaprāśana ceremony (of boys) in the 6th or the 8th month and of girls in the 5th or 7th month, so the sage has declared' It then quotes the Matsyapurāṇa which lays down that vṛddhiśrāddha is to be performed on the occasion of this ceremony and then prescribes the following procedure of the above rite from the Mārkaṇḍeyapurāṇa —'Food is to be given in a plate of gold to the child, bedecked with ornaments and placed on the lap of the father in front of images of gods The food, which is mixed with honey and ghee and accompanied with gold, is highly spoken of The eating over, the child should be *made* over to the lap of the mother After having placed all the artisan's tools, weapons and *scriptures*

before the gods, (the father) should observe the characteristics of the child The tool, first taken hold of by the child, should be considered as the medium of its future occupation' Āp gr prescribes feeding of Brahmanas, making them give benedictions to the child and then causing the child eat only once a mess of curds, honey, ghee and boiled rice mixed together with the recitation of a mantra, joined to the three vyāhṛtis (bhuh, bhuvah and svah) *singly and collectively and says that according to some the flesh of partridge may* also be added

(9) Caula or Cudākarma or Cūdākarana —The first cutting of the hair of the child s head Cūdā means the 'lock or tuft of hair' kept on the head when the remaining part is shaved, so cudākarma or Cudākarana means that rite in which a lock of hair is kept (for the first time after birth) We get 'cauda' from 'cūdā', meaning 'a rite the pur pose of which is keeping a lock of hair' and as 'da' and 'la' often interchange places, so we get 'caula' *also as the name of the ceremony* The word 'caula' may alternatively be derived from 'cula' meaning hair Manu (II 35) and Vaik (III 23) say that it may be performed in the 1st or 3rd year Yāj (I 12) specifies no year but mentions only family usage (Manu II 35) has in view the Vedic verse (Rg IV 75 17 or Tai S IV 6 4 5) viz 'where arrows fall together like boys having many tufts of hair' The Āśv gr says that it may be performed in the 3rd year or in the year in which it is the custom of the family to perform it Śankhalikhitā allows it in the 3rd of 5th year (Samskāratattva p 922) *The ceremony is to be performed on an auspicious day Gobhila gr (2 9 1-29) lays down* the following procedure of the ceremony —'The cudakarana should be performed in the 3rd year (of the child) Fire is to be placed in a cowdunged spot in front of the house and the following things are to be kept in that spot —to the south twenty one bunches of kuśa grass, a vessel filled with warm water, a razor made of udumbara wood, a mirror and the barber with a razor in hand, to the north dung of a bull and rice and mustard cooked together, without ceremony, to the east four vessels each of which is separately filled with rice, barley, sesame and masa beans The cooked substance of rice and mus tard and the four vessels containing the above grains are to be made over to the barber Then the mother, having covered the child (excepting the face) with a washed cloth, sits facing the east to the west of the fire on kuśa grass, with their ends northwards The father, who is to perform the rite of the cūdākarana for his child, after having given four *oblations to the fire with the vyāhṛtis singly and collectively, sits to the west of the fire* with his face turned towards the east Then the father, having contemplated upon Savitṛ, looks at the barber with the mantra 'Here comes Savitr (Mantra br 1 6 2) and contem plating on Vāyu, looks at the warm water with the mantra 'With warm water, oh Vayu, come hither' (Mantra br 1 6 2) Having taken water with the right hand, he moistens the right portion of the head of the child with the mantra *'May the waters moisten (thy* hair) for vigour' He should then look at the razor made of udumbara wood or at the mirror with the mantra 'Thou art the tooth of Visnu Then on the right portion of the child s hair the father puts seven kuśa bunches with the points towards the boy with the formula 'Herb, protect him' (Tai. S 1 2 1 1) Having taken hold of both the kuśa

bunches and the right portion of the child s hair with the left hand and taking the razor made of udumbara wood or mirror with the right hand, he presses the latter (on the Kuśa blades) with the words 'Axe, do not harm him' (Tai S 1 2 1. 1) The father then makes a show of cutting the hair of the child once with the mantra 'With that razor with which Pusan (cut the hair) of Bṛhaspati' and does the some twice silently Then he cuts the hair along with the Kuśa blades with the iron razor and puts them down on the bulldung The tuft of hair on the back of head and the hair on the left side are also cut three times similarly Taking hold of the child s head with both hands the father should mutter the mantra 'Three lives of Jamadagni' The rite only (without the mantras) is performed for a girl Having gone to the north of the fire the father has the child's head shaved according to the customs of the family Having placed the hairs in the previously secured dung of the bull, the father or any other person takes them to the forest (i e outside the village) and bury them underground there Some teachers prescribe the placing of the hairs in the rice, barley and similar other things The homa with the mahavyahrtis and similar other supplementary acts are to be performed and a cow is to be given as daksina for the main rite of cudākarana' Raghunandana in his Samskāratattva (p 924) interprets 'vrihi-yavais tilamāsair iti pṛthak patrāni, occurring in the second sentence of the above Gobhila gr text to mean 'two vessels with rice and barley mixed together and two other vessels with sesame and māṣa beans mixed together' owing to the force of the two copulative (*dvandva*) compounds in 'vrīhiyavais and 'tilamāsair' *In modern times* this rite generally takes place on the day of upanayana

(10) Upanayana —This word literally means leading or taking near' It appears that it originally meant taking near the acārya (for instruction), it may have also meant 'introducing the novice to the stage of studenthood The Hir gr I 5 2 brings out this sense clearly 'The teacher then makes the boy utter I have come unto brahmacarya Lead me near (initiate me into it) Let me be a student, impelled by the god Savitr', Comparison with the ancient Zoroastrian scriptures (vide S B E, Vol V pp 285 290 about the sacred girdle and shirt) and the modern practices among the Parsis of India tend to show that Upanayana goes back to an Indo Iranian origin From the original meaning of the word 'Upanayana' by its derivation it subsequently came to mean that rite by which the boy is taken to the acarya and so upanayana principally is gayatry-upadeśa (the imparting of the sacred Gayatri mantra) Originally upanayana was a very simple matter and there were no elaborate ceremonies The would be *student* came to the teacher with a *samidh* in his hand and told the teacher that he desired to enter the stage of studenthood and begged to be allowed to be a brahmacarī, living with the teacher The age when upanayana was performed is not expressly stated in the Upanisads except in the case of Śvetaketu who was 12 The period of studenthood was usually twelve [Chandogya II 23 1, IV 10 1, VI 1 2]

The proper age of Upanayana —The Āśv gr (I 19 1 6) says that a Brāhmana boy should undergo upanayana in the eighth year from birth or from conception, a Ksatriya in the 11th year, a Vaiśya in the 12th and that to the 16th, 22nd and 24th years respectively

for the three Varnas it cannot be said that *the time for upanayana has passed* The Gobhila gr. (II 10 1 4) also says the same thing but restricts the counting of years for purposes of upanayana of boys of the several varnas to conception alone The Samskāra tattva (p 927), after quoting the above portion of Gobhila, comments that the particle ā, occurring in the words a sodaśat, ā dvāvimsāt and ā caturvimsāt, is to be taken in an inclusive sense and quotes in its support the Visnudharmottara [II 85 21a 22a] which says that 'sixteen, twenty-two and twenty four years are spoken of as the years of performing the upanayana of the Brahmana, Ksatriya and Vaisya boys respectively' In some Smrtis upanayana is allowed to be performed even earlier or at different ages, e g Gautama [I 6 8] prescribes that upanayana for a Brahmana is in the eighth year from conception but it may be in the 5th or 9th according to the result desired, and Manu II 37 says that if spiritual eminence [for the boy] is desired [by his father], then upanayana may be performed in the 5th year for a Brahmana, in the 6th year for a Ksatriya if there is a desire for military power, in the 8th for a Vaiśya if there is desire for endeavour to accumulate wealth

The auspicious times according to the Āp gr and Vaik (II 3) are vasanta (spring), grisma (summer) and śarad (autumn) for the three varnas Āśv gr (I 4 1) says that *upanayana should be performed in the bright half of a month, on an auspicious naksatra,* particularly under a naksatra the name of which is masculine

A Brahmacari had to wear two garments, one for the lower part of the body (vāsas), another for covering the upper part of the body (uttariya) Āp Dh S (I 1 2 39 I 1 3 1 2) says that 'the garment (vāsas) for a Brāhmana, Ksatriya or Vaiśya Brahmacāri is respectively to be made of hemp, flax, *ajina* (deer skin), some teachers prescribe that the lower garment should be of cotton but coloured reddish yellow for Brāhmanas, dyed with madder for Ksatriyas, dyed with turmeric fo Vaiśyas' Gobhila (II 10 8 & 12) says that 'the lower garments of the three varnas are to be made of flax (or hemp), cotton and deer skin respectively' Gobhila (II 10 9) further says that 'the upper garment for Brāhmana should be the skin of a black deer, for Ksatriya the skin of *ruru* deer and for Vaiśya of goat skin'

Danda (staff) —Āśv gr (I 19 13 and I 20 1) says, 'a staff of the Palāśa wood for a Brāhmana, of Udumbara for a Ksatriya and of Bilva for a Vaiśya or all the varnas may employ a staff of any of these trees' Gobhila gr (II 10 11) says, 'the staffs made of Palāśa wood, Bilva wood and Aśvattha wood are respectively recommended for the three varnas' The length of the staff varied according to the varna of the boy Manu (II 46) says that 'in the case of the Brāhmana, Ksatriya or Vaiśya boy respectively the staff should be as high as his head, forehead or the tip of the nose' Manu (II 47) further says that 'the staff should be straight, not eaten up by worms, pleasing to look at, not intimidating to other persons, should have the bark attached to it and should not have come into contact with fire'

Mekhalā (girdle) —Āśv gr (I 19 11), Manu [II 42] and others prescribe that a girdle, made of muñja grass, should be tied round a Brāhmana boy's waist, one, made of

mūrvā grass [which is used for making a bow string], for a Ksatriya and one of hemp-cords for a Vaiśya. Manu [II 43] further says that in the absence of these the girdle should respectively be made of Kuśa, Aśmantaka and Balvaja grass [for the three varnas] and adds that there may be one knot or three or five in the girdle Kullūka, the commentator on Manu, says that the above option in the number of knots in the girdle is according to family usage Gobhila gr [II 10 10] says that 'the girdles of the three *varnas should be made of Muñja grass, Kāśa grass and hemp respectively' and adds* [II 10 14] that 'in the absence of the requisite girdle either of them may be used for all the varnas '

The ceremony of Upanayana, as contained in the Gobhila gr [II. 10 15-52], being the shortest and also being the only authority of the Samskāratattva, is set out below in full

'Fire is to be placed in a cow-dunged spot in front of the house After having offered four oblations to the fire with the vyāhṛtis and five oblations with the mantra 'O Agni, the god vows' and others, the teacher sits with his face eastwards to the west of the fire on grass, the blades of which are turned northwards. The boy seats himself between the fire and the teacher, and towards the teacher with folded hands and on grass, the blades of which are turned northwards A Brāhmana, who is versed in the Vedas, seats himself to the south of the boy and fills the folded hands of the boy and the teacher successively with water The teacher then looks at the boy and mutters the verse, "O Agni ! we are assembled together with this boy, who has come to the teacher's house Just mix him, a beautiful mortal, with us Let us roam together with him, free from dangers and let him also do the same with good ', and makes the boy repeat the verse, 'I have come to brahmacarya, just lead me towards you (for Vedic study)' The teacher then asks the boy the latter's name, after having given him a name fit for salutation, which may be derived either from the name of a god or from that of a naksatra or from that of the family. The teacher then drops down the water in his folded hands and takes hold of the right hand with the thumb (of the boy) with his own right hand with the formula 'by the urge (or order) of the god Savitṛ, with the arms of the two Aśvins, with the hands of Pūsan, I seize thy hand, Oh ! so and so !' The teacher then makes the boy turn eastward, 'Oh ! so and so, turn towards the (rising) direction of the sun Having touched the right shoulder of the boy with the right hand, the teacher should touch the navel of the latter without the intervention of a garment with the mantra 'Thou art the knot of life' *and having placed his own hand on the belly near the navel of the boy, should mutter the* formula beginning with 'Oh, you, the fire of the stomach', and then having taken the hand on the heart of the boy, the teacher repeats the mantra beginning with 'Oh, you, kṛśana, the lord of the heart' Then the teacher, having touched the right shoulder (of the boy) with his own right hand, says, 'Oh ! you, so and so, I give thee to Prajāpati' and having touched the left shoulder (of the boy) with his own left hand, mutters, 'Oh ! you, so and so, I give thee to the god Savitṛ' Then the teacher orders the boy, 'Thou hast become a Brahmacārī, put on fuel, drink (only water), do the service, do not sleep at day time' Having gone to the north of the fire, the teacher seats himself with his face turned east-

wards on grass the blades of which are turned northwards The boy, with his right thigh placed on the ground, sits westwards (to the north of the fire) facing the teacher, on grass, the blades of which are turned northwards After having the boy thrice wear the girdle made of muñja grass round his waist, the teacher makes him utter once the following two mantras viz 'This (girdle) stops all blasphemy' and '(This girdle is) the protector of truth' Then the boy, thus seated with hands folded and eyes fixed upon the teacher,, asks the latter to teach him the Sāvitrī The teacher then teaches the boy the Sāvitri first pada by pada, then hemistich by hemistich (and lastly) the whole verse, and also teaches him the mahavyāhrtis separately with *om* added to each of them While giving the boy a staff made of (palaśa or other) wood, the teacher makes him utter, 'O well famed one ,make me wellfamed' (The student) then should beg (food) *first from* his own mother, then from two other affectionate women or from all the ladies situated nearby He (the student) then announces to the teacher (what he has received by begging) and remains silent for the rest of the day After sunset (the student) puts fuel (to the fire) with the mantra, 'I have ccollected fuel for the fire' (The student) should not partake of pungent food or salt for three days After the conclusion of the upanayana ceremony the savitracaru [is to be cooked by the student]

A rule about Yajñopavīta [sacred thread] may now be stated here Manu [II 44] prescribes that the Yajñopavita for Brāhmana Ksatriya and Vaiśya should respectively be of cotton, hemp and sheep wool The Yajñopavita is to have three threads of nine strands well twisted [for each thread] Vide Chandogapariśista and Devala quoted by Kulluka on Manu II 44

'An interesting question is whether women ever had upanayana performed or whether they had to wear the Yajñopavita In the Gobhila gr [II I, 19] it is said 'Leading for ward *towards the sacred fire [from the house] the bride who is wrapped in a robe and wears* the sacred thread [slung from her left shoulder, in the Yajñopavita mode], he [her husband] should murmur the verse 'Soma gave her to Gandhava' [Rg X, 85 41] ' It is clear that the girl, according to Gobhila wore the Yajñopavita as a symbol of the rites of upanayana The Haritadharmasutra, as quoted in the commentary of the Gobhila gr on the above sūtra, says 'There are two sorts of women those that are brahmavādinis [i e students of sacred lore] and those that are sadyovadhus [i e who straightway marry] Out of these brahmavādinis have to go through upanayana, keeping fire, Vedic study and begging in one s house]i e under the parental roof], but in the case of sadyovadhūs when their marriage is drawing near, the mere ceremony of upanayana should somehow be performed and then their marriage should be celebrated' Having spoken of the samskāras from jātakarma to upanayana, Manu lays down [II 66-67[, 'These ceremonies were to be performed in their entirety for women also but without mantras The cere mony of marriage is the only samskāra performed with Vedic mantras in the case of women, *(in their case) attendance on the husband amounts to serving a guru (which a* student had to do) and performance of domestic duties to worship of fire (which the student had to perform by offering a fuel stick in the evening every day)' This shows

that Manu seems to have been aware of the upanayana of women as prevalent in ancient times and that in his days this usage had gone out of practice The next important question is as to whether upanayana was performed in the case of the blind, the deaf and the dumb, the idiotic etc Manu (IX 201-2) and Yājñavalkya (II 140-141) lay down that persons, who are impotent, *patita*, congenitally blind or deaf, lunatics idiots, dumb, cripple and those who suffer from incurable diseases, are not entitled to share property on partition, but are only entitled to be maintained But they allow even these to marry (Vide Manu IX 203) As marriage is not possible for *dvijatis* unless upanayana precedes it, it appears that the ceremony of upanayana was gone through as far as it could be carried out in the case of the blind and similar other persons Manu (X 41) says that the six classes of persons, viz three belonging to the three twice born classes and three *anulomas* (i e mixed castes of persons born of the union of a higher caste man and a lower caste woman) are eligible for the rites of *dvijas* (including upanayana) and the Mit (on Yaj I 91 and 95) says that *anulomas* have upanayana performed according to the rules of the caste of the mother and further mixed castes arising from the six *anuloma* castes in the *anuloma* order are also eligible for upanayana All *pratilomas* were like Śūdra according to Manu (X 41) and the offspring of a Brāhmana from a Śūdra woman, though *anuloma*, was like *pratiloma*'[33]

Sāvitryupadeśa —It is nothing but imparting the sacred Gāyatrī verse to the student and though there are various rules about the time of its imparting, the general practice seems to have been to do the same on the very day of upanayana The sacred Gayatrī verse is Rg III 62 10 and is addressed to Savitr (the sun) It literally means, 'We *contemplate that esteemed refulgence of the divine Savitr who may inspire our intellects*' Manu (II 104) and others prescribe that everyday a Brahmacārī (as well as others) must perform japa of Gāyatrī There are mantras for invoking the Gāyatrī and for taking leave of it

Samdhyā —The word 'samdhya', which literally means 'twilight', is an abbreviation of the words 'samdhyopāsana' and 'samdhyāvandana' and thus indicates the action of prayer, performed in the morning and evening twilight This prayer is sometimes prescribed as necessary thrice a day viz at day break, in the noon and at sunset The principal constituents of samdhyopāsana are these Ācamanas (sipping of water), prāṇāyāma (restraint of breath), mārjana thrice (sprinkling himself with water to the accompaniment of several mantras), aghamarsana (driving out sin), offering of water to the sun (arghya), japa of Gāyatrī and upasthāna (reciting mantras by way of worship of the sun in the morning and generally of Varuna in the evening)

(11-14) The four Veda vratas —The Gobhila gr (III 1 26-31) mentions the vratas as Godānika, Vratika, Āditya, Aupanisada, Jyestha sāmika, each lasting for one year and

33 Adapted from Dr Kane's *History of Dharmaśāstra*, vol II

adds that some do not observe the Āditya vrata The Godana vrata is connected by the Gobhiliya with the samskara of godana (to be described below) and it prescribes certain observances for it such as *removing all hair on the head, chin and lips* avoiding falsehood, anger, sexual intercourse, perfumes, dancing and singing, collyrium, honey and meat, not wearing shoes in the village It also prescribes that wearing the girdle, begging for food carrying a staff, daily bath, offering a fuel stick and clasping the teacher's feet in the morning are common to all vratas

Keśānta or godāna —This samskara consists in shaving the head and also the hair on the other *parts of the body (such as armpits, chin) Manu [II 65] and Yāj [I 36]* employ the word 'keśānta', while Gobhila and other gṛhyasūtras employ the word 'godāna' According to Manu [II 65] Keśānta is performed in the 16th and 22nd or 24th year respectively for a Brahmana Ksatriya or Vaiśya The Samskāratattva [pp 874 875] quotes a long extract from the Gṛhyasamgraha, containing 26 names of the fire *kindled in the several rites ānd ceremonies and the seventh line of this extract is to the* effect, 'godane suryanamā ca keśānte hyagnirucyate' Raghunandana, the author of the Samskāratattva comments immediately below with the words viz 'godane godānakhyasamskāre [i e the word 'godāne' here means 'in the samskāra of godāna'] but he describes the samskāra of godāna or keśanta nowhere in his above work So it seems that he was aware of the existence of the samskāra of godāna which had gone out of vogue long before his time But the text of the Gṛhyasamgraha, as quoted by him, enumerates 'godāna' and 'keśānta' as separate samskāras and not identical ones The above lengthy passage is quoted as from the Kapila pañcarātra with slight variations and different readings by Govindānanda in his Dānakriyākaumudī (pp 205 206) Govindānanda quotes the first pāda of the line 'godāne etc' but omits the second pāda *of this line and also the first pāda of the next line* So we do not come across both the words 'godāna' and 'keśānta' but the first word 'godāna' only in the above text in Govindānanda's quotation

[15] Snāna or Samāvartana —[Taking the ceremonial bath after finishing Vedic study and returning from the teacher's house] Manu [III 4] uses both snāna and samāvartana in '*A dvija*, being permitted by his teacher, *may take the ceremonial bath and return* from his teacher according to the rules laid down [in his own gṛhyasutra] and then marry a girl, belonging to the same varna and endowed with the auspicious signs' A person who has taken the ceremonial bath is called a *snātaka* A *snātaka* is said by the Gobhila gṛ [III 5 21 22] and others to be of three kinds, viz Vidyāsnātaka, Vratasnātaka and Vidyāvratasnātaka *One, who has finished Veda study but has not gone through the* vratas, described above is called *Vidyāsnātaka*, one, who has finished the vratas but has not finished his Veda study, is styled *Vratasnātaka*, while one, *who has finished both*, is named *Vidyāvratasnātaka* Gobhila gṛ [III 5, 23] says that of these, *Vidyāvratasnātaka* is the best, the other two being equal to each other When Yāj [I 51] says that '[a student], *after finishing veda* [study] or the vratas [observances of brahmacarya] or both, and after giving to the teacher what the latter chooses to ask, should take the ceremonial bath with the teacher's permission', he seems to refer to the three fold division of *snātakas*

In modern times samāvartana often takes place a short time after upanayana and sometimes on the 4th day thereafter or even the next day Owing to the discontinuance of Vedic study among the majority of the Brāhmanas, samāvartana has now become a mere matter of form to them As a Brahmacārī is not affected by the mourning due to the death of relatives [except his parents and teacher], on samāvartana he has to observe impurity for three days [for deaths, and not for births, of relatives in the interval] [Vide Manu V 88]

[16] Vivāha [marriage] —This is the most important of all saṁskāras "The several words, such as udvāha, vivāha pariṇaya upayama and pāṇigrahaṇa, that are *employed to denote the idea of marriage, indicate one or more of the elements of the* saṁskāra of marriage Udvāha means 'taking the girl out of her paternal home', vivāha indicates 'taking the girl away in a special way or for a special purpose i e for making her one's wife', pariṇaya means 'going round i e making a pradakṣiṇā to fire', upayama indicates 'bringing near and making one's own', while pāṇigrahaṇa is nothing but 'taking the hand of the girl'[34]

The first consideration is how to choose a bridegroom Manu [III 42] says, 'One, who desires to raise his family to excellence and eminence, should always enter into matrimonial alliances with the best and avoid alliance with the low' and adds [III 6-7] that ten kinds of families even though richly endowed with cattle wealth and agricultural products should be avoided in marriage viz in which the saṁskāras are not performed, in which there is no male progeny which are devoid of veda [study], which have hairy members that suffer from piles or consumption or indigestion or epilepsy leucoderma or leprosy Yāj [I 54 55] emphasizes the importance of a good family famed for ten generations and freedom from diseases that are hereditarily transmitted and adds that the bridegroom must be young, intelligent a favourite among the people and his virility must be carefully tested

The second consideration is how to choose a bride Yāj [I 52] and several others say that the girl must be younger than the bridegroom and must be a virgin and of the same caste as that of the bridegroom [Vide Manu III 4 for the last requisite] Manu [III 11] and Yāj [I 53] require that the girl to be chosen must not be brotherless The above rule of marrying a girl of the same caste is endogamy but the principle of exogamy operated within the caste itself Gobhila gr [III 4 4] and Manu [III 5] require that the bride to be chosen must not belong to the same gotra as that of the bridegroom Vas. [III 2] Yāj [I 53] and many others prohibit sameness of *gotra* as well as of *pravara* Gobhila gr [III 4 5] Vas. [III 2] and Manu [III 5] require that the bride must not be a *sapiṇḍa* or blood relation of the mother of the bridegroom while Yāj [I 53] and others restrict the prohibition against marrying a *sapiṇḍa* girl to seven degrees on the father's side and five degrees on the mother's side Yāj [I 53] further insists upon freedom from diseases in case of the girl also

34 Adapted from Dr Kane's *History of Dharmaśāstra* Vol II

The age of marriage for both sexes has varied considerably from age to age, from province to province and also from caste to caste even at the same time As regards men there is no special rule as to the age before which a man was obliged to marry He could never marry at all but at least in mediæval and modern times marriage has been absolutely necessary for every girl The ancient gṛhya and dharmasūtras testify that girls were married just before the time of puberty or immediately after it The prohibition against marriage with a *sapinda* girl applied to all varnas including the Śūdra

The next question is as to who have power to arrange for the marriage of a girl and to give her away The Visnu Dh S [24 38 39] says, 'The father, the paternal grand father, a brother, a kinsman, the maternal grandfather and the mother are the persons, by whom the girl may be given away in marriage In the absence of the preceding one (the right) devolves upon the next in order, in case he is not affected by lunacy and similar defects'

About the times auspicious for marriage, the Udvāhatattva [p 124] quotes the Rajamārtanda and Bhujabalabhīma to the effect that all months are auspicious for marriage except Caitra and Pausa and then when a girl is very much grown up, one should not wait for auspicious seasons, but she should be given away on any day when the moon and the zodiacal sign, rising at the moment of marriage, are favourable, and that one should go into questions of auspicions *ayana* (i e solstice), month, day etc up to only the tenth year of girls

Forms of marriage —All the gṛhyasutras, dharmasūtras and smṛtis agree that the forms of marriage are eight in number and as there is general agreement among them on the special characteristics of each, it will suffice if we point out these from Manu [III 27 34] The gift of a daughter, after decking her [with valuable garments] and honouring her [with jewels etc] to a man, learned in the Vedas and of good conduct, whom the father of the girl himself invites is called Brāhma When the father gives away his daughter after decking her [with ornaments etc] to a priest who duly officiates at a sacrifice, during the course of its performance, it is the Daiva form When there is a gift of one s daughter, after taking one pair of cattle [a cow and a bull] or two pairs only as a matter of fulfilling the law [and not as a sale of the girl], that is named the Ārsa form The gift of a daughter, after the father has addressed (the couple) with the words 'May both of you perform your religious duties together' and after he has honoured the bridegroom [with maduparka etc], is declared to constitute the Prājāpatya form When the girl is given away at the father's will after the bridegroom gives as much wealth as he can afford to pay to the relatives of the girl and to the girl herself, that is called the Āsura form The union of a girl and the bridegroom by their mutual consent is known as Gāndharva, which springs from the passion of love and has intercourse as its purpose *The forcible abduction of a maiden from her house,* while she weeps and cries aloud, after her kinsmen have been slain (or beaten), wounded and (their houses or fortresses) are broken open, is called the Rāksasa form When a man has intercourse with a girl stealthily

while she is asleep or intoxicated or disordered in mind (or unconscious), that is the Paiśāca form, which is the basest and the most sinful of all forms

The first of the above eight verses of Manu i e III 27, specifying the Brāhma form, contains the words 'ācchādya cārcayitvā ca' [i e decking and honouring] with no mention of objects So these two words have been variously interpreted by the commentator Kullūka and by the digest writer Raghunandana in his Saṁskāratattva (p 886) The former says that both the girl and the bridegroom are to be decked with good garments and honoured with ornaments and other precious things, while the latter is of opinion that the girl is to be covered with a pair of red apparel and the bridegroom is to be decked with two pieces of white cloths and both are to be honoured with ornaments and with the requisites as prescribed by Gobhila respectively Raghunandana quotes Manu III 31 also, defining the Āsura form in the Saṁskāratattva (p, 873) It is rather significant that Raghunandana in his Udvāhatattva (pp 105 and 123 [illegible]) does not specify the above eight forms of marriage from Manu but from Yāj (I 58 61) and quotes Manu III 27, III 33b and III 34 only, defining the Brāhma Rākṣasa and Paiśāca forms In modern times two forms are prevalent, Brāhma and Āsura In the former it is a gift of the girl, pure and simple, while in the latter it is like the sale of the bride for pecuniary consideration paid to the father or other guardian for his benefit The Gāndharva form, said to be obsolete now, has been held to be still in vogue in some cases before the courts

The Gobhila gṛ (II 1 3) deals with the marriage rites as follows —

One should secure a wife (i e marry) in an auspicious nakṣatra, after having got her auspicious characteristics ascertained by persons proficient in the art of doing so In the rite of pāṇigrahaṇa (i e marriage) fire is to be placed in a conducive spot in front of the house Then one of the relations of the bridegroom having fully filled a jar with water and taken it with him and having covered his body with cloth should silently circumambulate the fire and then remain standing with his face turned northwards to the south of the fire Another person with a rod in hand stands to the east of the former person Then several persons place with a ladle to the west of the fire four handfuls of fried grains mixed with śamī leaves and also place a mortar and pestle there The bride should plunge into water with her head The bridegroom should make her put on a pair of new cloths with the mantras Let those beautiful weaver women, who spun the threads, wove them into this cloth of yours and prepared the borders of your cloth, dress you O bride, up to your old age, and O the long lived one! put on this cloth' With this the bridegroom makes the bride put on the lower garment 'O weaver women may you all along dress this bride, who will live up to a hundred years, with cloth and may you increase her life' Having said this to the weaver women, the bridegroom exhorts the bride with the mantra, 'O you venerable lady! may you be powerful and live up to a hundred years, and also having so lived, may you enjoy the wealth' Having said this the bridegroom makes the bride put on the upper garment in the Yajñopavīta mode Leading forward towards the sacred fire (from the house) the bride who is wrapped in a [illegible] and wears the sacred thread (slung from her left shoulder in the Yajñopavīta mode), the

(the husband) should murmur the verse 'Soma gave her to Gandharva' (Rg X 85 41) The bridegroom should then make the bride carry towards the fire by her feet a seat, made of leaves and covered with a cloth, and make her mutter simultaneously the mantra, 'Let the path for the travel of my husband be made by you ' If the bride does not mutter (either *owing to childhood* or due to *bashfulness*), then the bridegroom himself does so with the change of the phrase 'my husband' by 'her husband' in the above mantra The bridegroom should make the bride place the seat near the grass The bride should sit in the eastern portion of the seat to the south of the bridegroom The bride having touched the right shoulder of the bridegroom with her right hand, the bridegroom offers six oblations of ghee into the fire *with the six mantras viz* 'Let *Agni*, the *foremost of the gods*, come and rescue her future progeny from the fear of premature death Let the yonder resplendent Varuna so ordain that this woman may not weep from bereavement of her sons Let the Garhapatya Agni (i e fire continually kept ablaze by the master of the house) protect this girl and consequently grant to her offspring and descendants up to her old age Let this girl, being the mother of living sons, be always provided with offspring at her lap and enjoy particularly the delight arising from sons O bride, let the heaven protect your back and Vayu and the two Aśvins protect your thighs Let Savitr protect your suckling sons and Brhaspati protect the portion of your body under your lower garment Let Viśve devah protect the *remaining parts of your body O bride, let not your cry rise in* the house at night but let the weeping women enter into the houses other than yours May you never cry by beating against your breast but may you adorn the house of your husband, looking at your delighted descendants O bride, I hereby take away from your hand just like a garland and throw towards the enemies the three sinful results just as barrenness, death of sons and bondage and any other sin resting in you Let premature death go away unsuccessful and immortality (for the specified period of a hundred years) come to me Let *Yama, the son of Vivasvat, confer freedom from fear upon us O Death, go along* the path which is different from those of both of us and of the gods (i e along the path of the fathers) *I pray to you who are endowed with vision and power of hearing, not to* kill our offspring, specially the sons' He should also perform three oblations with the three mahāvyahṛtis singly and do the fourth one with the same collectively The bridegroom having made oblations to the fire, both the bridegroom and the bride should stay together with folded hands The bridegroom, having gone to the right of the bride by her backside and taken hold of her folded hands by his right hand, should remain facing the north The mother or a brother of *the bride, standing in the east, having taken the previously secured fried grains*, should make the bride mount on the stone (i e *mortar* and *pestle*) with the end of her right foot *The bridegroom should at that time* mutter, 'She has mounted on the stone' *The mother or the brother hands over to the folded palms* of the bride a handful of fried grains, collected at a single effort. The bridegroom, having muttered the mantra "This woman, while throwing the fried grains into the fire, prays before it with the words 'Let my husband be long lived up to a hundred years and let my husband's relations prosper', the bride should make oblations of the above handful of fried

grains mixed with ghee into the fire, with the mantras viz 'To the god Aryaman the girls offered sacrifice' and 'to Pusan the girls offered sacrifice' The oblation with the handful of fried grains by the bride being over, the bridegroom, having retraced his steps and come back to the west of the bride, make her go round the fire with the mantra, 'This girl, going to her husband's house from her parents, made oblations to the fire without being initiated into the Sāvitrī, 'O girl! we, being united with you, shall torment the enemies like united masses of water' The bride remains standing and mounting on the stone as previously and the bridegroom mutters the mantra and the bride scatters the fried grains and makes oblations to the fire as previously This procedure is to be repeated thrice Having poured ghee on the northern portion of the ladle and placed the remaining fried grains on it, the bride should pour ghee again twice on it—this is the fourth procedure Then the bride is to be led seven steps by the production of her right leg first, followed by the left leg towards the north with the mantras viz 'O bride! let Visnu lead you one step forward for increase of food, let Visnu lead you two steps forward for increase of strength let Visnu lead you three steps forward for the performance of the duties of the householder, let Visnu lead you four steps forward for the increase of happiness, let Visnu lead you five steps forward for the increase of the cattle, let Visnu lead you six steps forward for the increase of wealth and let Visnu lead you seven steps forward for the acquisition of seven kinds of priests necessary for a sacrifice' While she is so going, the bridegroom should tell her 'Do not supersede your right leg by your left leg' The bridegroom should ask of the spectators with the mantra, 'Let this bride be highly auspicious' The ācarya, having taken the jar of water and come to that place by the western direction of the fire, sprinkles with water the head of the bridegroom and also that of the bride while the bridegroom mutters the mantra, Let all the gods make the hearts of both of us full of affection Let all the presiding deities of water make the hearts of both of us full of affection Let *Vayu (the god of wind) do so Let Dhātr (the Creator) do so Let the goddess, presiding* over the heart, unify our hearts' Having taken hold of the left wrist of the bride by the left hand and the upper portion of the right hand along with the thumb of the bride by the right hand, the bridegroom mutters the following six mantras, 'I take thy hand for prosperity (or love) so that you may grow to old age with me, thy husband, the gods, Bhaga, Aryaman, Savitr, the wise Pusan have given thee to me for performing the duties of a householder O bride, may you be possessed of tender sight (or affection), may you not kill your husband, but may you be favourably disposed to the cattle (i e bring up the cattle), may you be possessed of good heart and good vigour, may you bring forth sons, may your offspring live, may you be favourably disposed to the five mahāyajñas and may you, being happiness personified, confer good on our servants and cattle O girl, let Prajāpati (the Creator) generate your progeny Let the god Aryaman embellish you with beauty up to your senility The beneficent gods gave you to me So enter into the abode of your husband and be benevolent towards our servants and cattle O Indra! make her endowed with worthy sons and prosperity, bestow on her ten sons and make her husband the eleventh (male), may you be queen over your father in law, over the husband's brother

and sister O girl ! let Bṛhaspati place your heart in my actions and let your heart follow mine May you act up to my words with an attentive mind Let Bṛhaspati engage you for my benefit ' The marriage rites having been concluded, the relations of the bridegroom lead the bride to a good Brāhmaṇa's house to the north east A fire is placed there To the west of the fire a red bull s hide with the head turned towards the east and strewn with fur should be laid The bride who is keeping silent is to be made to sit on it and she keeps sitting on it till the sight of a star The star having been seen, the bridegroom offers six oblations of clarified butter *to the fire with the following mantras,* viz 'O bride ! I shall destroy by these full oblations of ghee to fire all the sins (i e inauspicious signs) in the lines of your forehead and palms, in lashes of your eyes, in the cavities of your navel, in your hair, in your eye sight, in your manner of weeping, in your conduct and conversation, in your manner of laughing, in your little teeth, in your hands and feet, in your thighs, in your private parts, in your haunches and in your joints I have destroyed, O bride, all the inauspicious signs of your body by these full oblations of ghee to fire ' After each oblation the *bridegroom pours on the head of the bride clarified butter trickling through the ladle* After the oblation the bridegroom rises up, comes out and shows the bride the Pole star and the bride says, 'Firm art thou, I, so and so, shall be henceforth firm in the family of my husband, so and so ' The bridegroom then shows her the star Arundhatī and she says, 'O Arundhati, I am engrossed in my husband just like you ' The bridegroom then makes the bride mutter the mantra 'Just as the heaven is firm, *all* this universe is firm, *all* these mountains are firm so let this wife be firm in her husband s family ' The bride then salutes her preceptor (i e the husband) with the name of her father's family Thenceforward both of them should sleep together in bare ground in sexuul abstinence for three nights without partaking of pungent food or salt The father of the bride should now honour the bridegroom with *vistara* (or seat) Some teachers prescribe that he should extend the honour to the invited persons also The bridegroom then partakes of *haviṣya* diet, sanctified with the mantra 'with the jewellish bond of food etc' *In the next morning he prepares the sthālīpāka* (i e common dinner) for full meal, if the marriage ceremony extends to late hours of the night when partaking of meal is prohibited The presiding deities of the *sthālīpāka* are Agni, Prajāpati, Viśvedevah and Anumati After having taken out some portion of the cooked substance and placed it in another vessel, the bridegroom touches it with the three mantras viz 'O bride ! I bind your mind and heart with this jewellish bond of food, this fine thread of life and this knot of truth Let this heart of yours be that of mine and this *heart of mine* that of yours As food is the binding material of life, so you, so and so, I bind you with that ' The bridegroom, after having partaken of the cooked food, sanctified as above, hands over the leavings of his food to the bride and this concludes the marriage ceremony

In this description of the saṃskāra of marriage, there are three parts, viz. preliminary, *essential and subsequent* *The essential rites are pāṇigrahaṇa, homa,* going round the fire and the saptapadi and the rites like seeing the Pole star etc are subsequent to the essential rites

We shall now try to explain the symbolism of the several rites of a Hindu marriage Incidentally it may be said that a symbol is a 'thing regarded by general consent as naturally typifying or representing or recalling something by possession of analogous qualities or by association in fact or thought' and that in ancient times, when human fancy was stronger and the human speech was not adequately developed to express every shade of thought, symbols played a very important part and that in religion and mythology they were commonly used The ceremony of pāṇigrahaṇa i e grasping of the bride's hand is symbolical of physical bond between the husband and the wife In the *sthalīpāka* or the common dinner the husband makes the wife eat the mess of cooked food Here both the material and the vital selves of the husband and the wife are united The fact that marriage is a permanent union which stands various vicissitudes in life only to grow stronger and more stable has been symbolised by a number of ceremonies in the Hindu nuptials In the aśmarohaṇa or 'mounting on a stone' ceremony the husband makes the wife tread on a stone, which is a symbol of firmness and strength The wife is thereby exhorted to be adamantine in her conjugal fidelity In the dhruvadarśana or 'looking at the Pole star', the wife is advised to be as firm and fixed as the Pole star is amidst innumerable moving bodies in the firmament In the Laja Homa or 'offerings of fried grains mixed with śamī leaves into fire ceremony the mother or the brother of the bride pours out of her or his joined hands fried grains and the bride then offers them into the fire Here grains and leaves are symbols of fruitfulness and prosperity The ceremony of making the bride sit on a red bull's hide is also symbolical of virility '[35]

[The word *yajñopavitinīm*, occurring in the first paragraph of the above Gobhila gr text, has been interpreted by Raghunandana in his Samskāratattva (p 896 as 'wearing the upper garment in the Yajñopavita mode' and not as 'wearing the sacred thread, slung from her left shoulder in the Yajñopavita mode Raghunandana supports his interpretation by the citation of several authorities and also confirms it by the long established custom to the contrary He seems to be right as Gobhila himself says later on in the above text 'This girl, going to her husband's house from her parents', made oblations to the fire *without being initiated into the Sāvitrī* , the last portion clearing showing that in his time girls were not initiated into the Sāvitrī, i e they did not undergo the upanayana ceremony]

Four questions regarding marriage shall now be discussed, viz

(1) When can a marriage be said to be final and irrevocable ,

(2) what should happen if a marriage is brought about by force or fraud and

(3 & 4) what are *parivedana* and *adhivedana*

Manu says (VIII 168) 'What is given by force what is enjoyed by force, also what

35 Adapted from R B Pandey's 'Symbolism of Hindu nuptials', *Indian Culture*, Vol XI, No 3 (January March 1945) pp 127-131

has been caused to be written by force and all other transactions done by force, Manu has declared void', and in VIII 165 he places fraudulent transactions on the same footing as those brought about by force But Manu (VIII 227) says, 'The Vedic mantras, recited in the marriage rite, are a sure indication of wifehood, but their completion should be understood by the wise as occurring on taking the seventh step' Manu (IX 47) further declares, 'Once is the partition of inheritance made, once is a maiden given in marriage' This rule really means that once the ceremony of marriage is completed by saptapadi, the marriage is irrevocable and the girl cannot thereafter be given to any one else

Parivedana —When a male got married before his elder brother or where a person married a younger girl before the marriage of her elder sister, the act was called parivedana and was severely condemned as a sin The younger brother who marries before the elder brother is called *parivetta*, the elder brother before whom the younger brother marries is called *parivitti* (Manu III 171) The younger sister who marries before the elder sister is called *agredidhisu* and the elder sister before whom her younger sister marries is called *didhisu* The husbands of these women are respectively called *agredidhisupati* and *didhisupati* (Gaut.15 15) Manu (III 172) says that the *parivetta*, the *parivitti*, the girl whom the younger brother marries before the elder, the man who has given the girl in marriage and the officiating priest—these five all fall into hell Medhātithi on Manu III 171 quotes a verse to the following effect, 'One need not wait where the elder brother is a lunatic or a sinner, leprous or *patita*, impotent or suffering from tuberculosis or indigestion and remarks that this is only illustrative A verse of Śātātapa, as quoted in the Gṛhastharatnākara (p 82) says that 'there is no blemish in marrying before the elder brother, if he is impotent or has gone abroad, *patita* or has become a recluse or is devoted to Yogaśāstra'

Adhivedana —Adhivedana (or supersession) is marrying a second wife in the life time of the first one Manu (IX 80-83) deals with this topic The purport of the above four verses is the following —'A wife, who is habitually a drunkard or of dishonest disposition or who causes injury to the husband, or is afflicted with diseases, cruel or spendthrift is to be superseded The wife, who is either barren or gives birth to still born children who produces female children only or speaks harsh words, is to be respectively superseded in the eighth, tenth or eleventh year of marriage or immediately The wife, who is diseased but favourably disposed to the husband and is of good character, should be superseded with her consent and she is never to be insulted The superseded wife, who goes out of the house in anger, should be forthwith arrested or deserted before her blood relations' Yāj (I 73 74) also deals with this topic His list of wives, fit to be superseded, is almost the same as that of Manu but he omits the wife who produces still born children from the list and adds that all these wives are to be properly maintained or else great sin results from it It is significant that owing to the universal prevalence of polygamy in India in later days none but Candeśvara [of the 14th century] deals with the above topic in his Gṛhastharatnākara [pp 84 86] and besides quoting the above texts of Manu and Yāj, this author adds verses from Hārita and Devala which are practically to the same effect It is interesting to note in this connection that the late Pandit Iswar Chandra Vidyāsāgara, the

great Bengali scholar and social reformer of the 19th century, quoted Manu [IX. 81] in support of his efforts to have legislation passed to abolish polygamy among the Hindus[36] The contemplated legislation was, however, not made by the Government of India at that time but almost a century afterwards by the passing in 1955 of the Hindu Marriage Act, which prohibits polygamy and makes it punishable by law

---

36 Vide Bankim Chandra's Essay viz, 'Bahuvivāha' [i e. polygamy], published in his Vividha Prabandha

Appendix (A) — Quotations from the Rāmāyana (R)

(a) The identified ones

1. Dānasāgara (D S)

D S R

1 p 593=V 93 11 and 13 (N W), VI 18 30 (G P) (the 1st verse only)
Rāmāyane —
vinastah paśyato gācchatyaraksitah //
suparyāptavisrstasya śaranāgate //

2 Hāralatā (H L)

H L R

2 p 64=III 2 24 (Bl), III 1 55cd 56ab (N W) II 117 24cd-25ab (G P)
yatah Śrīrāmāyane Sītām pratyanasuyā vākyam—nāto viśistam gurureva ca' //
(Bl reads *prabhur* for *gatir* in the 3rd foot)

3 pp 152-3=II 81 22 24 and 26, II '14 12 (Bl) II 85 22-24 and 26, II 119 12 (N W), II 105 26 (G P) (Mbh verse only)
Śrīrāmāyane—'Śocamānāstu mā śucah' //
Tathā— samyago . evābhijāyate' // Mahabhārate—'yathā kāsthamca tadvad bhūtasamāgamah' //

(Sixverses in all)

Bl and N W recensions of R read *śocanto nanu* for *śocamānāstu* in the 1st verse, *punye* for *dharme* in the 3rd verse, and *sthitvā kiñcit ksanāntaram* for *tadvad samāgamah* in the Mbh quotation and omit the 5th verse following tatha G P reads the Mbh verse only and *kālam āsādya kañcana* in the last foot)

3 Krtyaratnākara (K R)

K R R

4 p 214=II 79 12 (Bl) II 83 17 (N W)
Śrīrāmāyane Bharataśapathesu—'asādhī yasyāryo'numate gatah' //
(Bl reads *punyasammitāh* for *punyasambhavah* in the 2nd foot, N W reads the 2nd foot as *vaiśākho (?) caiva pūrnimā* and *yātu* for *yāntu* in the 3rd foot)

4 Dānakriyākaumudī (D K K)

D K K R

5 p 4 =I 12 30 (Bl) I 9 90 (N W)
Rāmāyane—'avajñaya tu yad dattam tad dātur dosam āpnuyāt' /

6 p 38=II 86 2ab (Bl) II 90 2ab (N W) II 77 2ab (G P)
'tataś coddiśya pitaram brāhmanebhyo dhanam dadau / iti Ramāyanat /

7 p 39=II 86 2 3 (Bl) II 90 2 3 (N W), II 77 2 3 (G P)

Atra kecid Rāmāyane śrāddhānantaram—'tataś coddiśya pitaram . rājñas tasyaurdhvadehike' / ityavidhanāt kurvanti /

(partly the same as the previous quotation)

8 p 76=cf. I. 71. 22ab (G P)—
Rāmāyane Sitāvāgdānakāle Janakavākyam—'ime kanye prayacchāmi trir vadāmi na saṃśayah' / (G P.—*dvitīyām ūrmilāṃ caiva*—in the 1st half)

9. p 96=II 86. 2cd, 3a, 3d, (Bl.), II, 90. 2cd, 3a, 3d (N.W), II. 77. 2cd, 3a, 3d (G P.).
Tataśca—'mahārhāni rājñas tasyaurdhvadehike' // ityādi Rāmāyanoktavat
(part of the quot. on p 39 of D.K K)

5 *Śrāddhakriyākaumudī* (Śr K. K.)

Śr. K. K. R.

10 p. 12 =I. 50. 10 (Bl), I. 45. 9 (N W), cf I. 49 9 (G P)
'Urabhro vṛsana eva ca / Atah prabhṛti kākustha . . naiva bhuñjate /—iti Rāmāyanadarśanāt /
(3 lines ; R omits the 1st line)

11. p 340=II. 86 1 (Bl), II. 90 1 (N W.), II 77. 1 (G P)
Ata eva Rāmāyane—'Samaiite trayodaśikameva ca' //

12 p. 372=II. 111. 33 (Bl), II 116 33 (N.W.), II. 103. 27 (G P.)
Ata eva Rāmāyane—'etat te maddattam upatisthatām' iti /
(All recensions read *tisthatu* in the last word)

13. pp 384-5=*II 86. 2-3 (Bl), II. 90 2-3 (N.W.), II. 77. 2-3 (G P)*
yathā Rāmāyane—'tataścoddisya pitaram . rājñas tasyaurdhvadehike /'
(the same as the quot on p 39 of D K.K.)

14 pp 451-2= II 35-6 (Bl), II. 116 35-6 (N.W.), II 103. 29-30 (G.P.),
Ata eva Rāmāyane . Vālmīkimaharsi-varnitam sangacchate /
yathā—'aingudam pitṛdevatāḥ' //

6 *Śuddhikaumudī* (Ś K)

Ś. K. R

15. p. 88=II 111 35-6 (Bl), II 116 35-6 (N W), II. 103 29-30 (G.P)
Atra Rāmāyane . sangacchate / yatha—'aingudam . . . pitṛdevatāh //
(the same as the quot. on pp 451-2 of Śr. K. K)

16 p. 124=II. 111. 32-3 (Bl), II, 116. 32-3 (N W.), II 103 26-7 (G P.)
'Pragṛhya maddattam upatisṭhtām' / iti Rāmāyane /
(partly the same as the quot. on p. 372 of Śr. K. K)

17. p. 126=II. 111. 29, 30ab, 31 (Bl), II 116. 29, 30ab, 31 (N.W), II. 103 23, 24ab, 25 (G.P)
'*Sumantras tais nṛpasutaih ... caitad bhavanniti*' / *iti Rāmāyane ... punas tarpana*darśanācca / (5 lines)

S K R

18 p 167=II 86 2cd, 3a, 3d (Bl), II 90 2cd, 3a, 3d (N W), II 77 2cd, 3a, 3d (G P)

Tataśca—'mahārhām rāñas tasaurdhvadehike / ityādi Rāmāyanoktavat /

(the same as the quot on p 96 of D K K and part of those on p 39 of D K K and on pp 384 5 of Śr K K)

7 *Rājadharmakaustubha* (R D K)

R D K R

19 p 234 =II 2 25 6 (Bl), II 5 25 6 (N W), II 3 39cd, 40, 41ab (G P)

'Ādisto hyasi yauvarājyam abhīpsasi iti Rāmāyane Śrī Rāmam prati Daśarathoktes ca /

(R omits the 1st line)

20 p 235=II 2 2cd (Bl), II 5 2cd (N W), II 3 2cd (G P)

'Janmajyestham priyam putram yauvarājye yadīpsatha' iti Rāmāyane janmajyestha(tva) syaiva hetutvena kīrtanāt /

21 p 248=II 4 17 20 (N W)—Rāmāyane pi—'dharmātmā satyavādī dūrapātī dṛḍhāyudhah' //

22 pp 330 33=II. 12 3cd, 5 12 (Bl), II 16 2cd, 3cd, 4ab, 5-15 (N W) II 15 5cd, 6a, 12b-f (G P)

Śrīrāmāyane—'Śanais tasmin priyamvadā // iti (27 verses)

II 5 1-4, 9ab (Bl), II 8 1-4, 9ab (N W), II 6 1-4, 9ab (G P)

Tathā—'gate purohite vidhivajjanah' // (5 verses)

(R omits the last line)

(b) The unidentified ones

1 *Dānasāgara*

D S R

1 p 11= —Śrīrāmāyane—'Brāhmanā hi mahātmānah Brāhmanāh Brahmavādinah' //

'Devāh putrabhavārthāya bhūmidevā dvijātayah' // (2 verses)

2 *Gṛhastharatnākara* (Gṛ R)

Gṛ R R

2. p 433= —Rāmāyane—'ye (yo ?) durbalam pāpam prayāsyati' // (2 verses)

3 *Vivādaratnākara* (V R)

V R R

3 p. 414= —Rāmāyane—'naivāṅganānām gahanajñā iva' // (one verse)

Gr R Yogi yāj

12 p 223=6/1 and 4—Tatra Yogi yājñavalkyaḥ—'ataḥparaṁ pravakṣyami antya-janmagato' pi san'//

13 p 225=6/11 and 25a—Yogi yajñavalkyaḥ—'hrāsavrddhi nodite ravau'//

14 pp 225 7=6/5 6, 9, 10 b, 12 19a 20-21—Yogi-yajñavalkyaḥ—Onkāram sandhirucyate'//

15 pp 227 30=6/25b-30, 1/27 (cf 4/2a and 3b)—Punar Yogi yajñavalkyaḥ—'sandhyā trayantu viśesataḥ' //

16 p 236=6/2 and 8—Yogi yajñavalkyaḥ—'sandhyā yena ninditaḥ //

17 pp 237 8=8/22 25—Tad uktam Yogi yājñavalkyena—nasikākrsta pāpanāśanam' //

18 p 238=cf 8/9—Punar Yogi yajñavalkyaḥ—puraka kumbhaka recakaiḥ prāṇāyāmas trilaksano jñeyaḥ /

19 p 240=8/46—Yogi yajñavalkyaḥ—'pranatrayāyamanam smrtam //

20 p 243=7/140—'dhyayeta manasā naiva prakaśayet iti Yogi yājñavalkyoktam māna sajapa visayam mantavyam /

21 pp 243 4=7/131 2, 147 and 149—Yogi yajñavalkyaḥ—na cankramaṇ na upa dharmo nya ucyate // (partly identified)

22 p 263=7/87b—Yogi yājñavalkyaḥ—savarnebhyo jalam deyam nānyavarne kadācana' /

23 p 268=7/40-41—Yogi yājñavalkyaḥ—yāva ddevān maharsibhiḥ' //
(The same as the 11th quot above)

24 p 268=7/44 and 46—Yogi yajñavalkyaḥ—vastramipiditam suvistaram //

Appendix (c)—Quotations from the *Visnudharmottara* (V D)

[N B—As quotations from the V D occur in almost all the chapters of the D S, edited by the present writer, so they have not been listed by him in the Index to the same work but identified by him in the body of the book as also those in the works of Raghu nandana have already been described listed and identified in his monograph on the same (pp 23-4 and pp 141 54) so both the kinds have been omitted from this Appendix]

1 *Hāralatā*

H L V D

1 p 19=II 142 16b-17a—Yathā ca Visnudharmottare Mārkandeyaḥ—acchinnanādyām narādhipa //

2 p 29=II 52 56—Visnudharmottare Mārkandeyaḥ—sū ikāvāsanilayā tathā bahih' //
(V D reads the last two lines only and omits the first three ones)

3 p 29=II 52 57—Tad yatha—purusā sūtikāh //

2 *Adbhutasāgara* (A S)

A S V D

1 p 5=II 134 5—Matsyapurāṇa —Visnudharmottarayoḥ—'purusāpacārā mupa sargah pravartate //

A S V D

2 p 6–II 134-6a—Matsyapurāna—Visnudharmottarayoh—'divyāntariksam bhumam tadapi kirtitam' /

3 p 6=II 134 9b-10b— bhaumam calpaphalam sighrakāri tathaiva ca' /

4 p 9–II 134 13—Matsyapurāna—Visnudharmottarayośca—'rājñah śarīre kosavā hane' /

5 p 71–II 166—prose matter—Visnudharmottare' pyuparāgamātravarnaphalam uktam / Tad yathā—'uparāge śvetaraktah pidākaro bhavati /

6 p 9:–II 166—prose matter—Visnudharmottare—'atha yasmin naksatre bhaumodayam—agrajīvinaś ca pidyante /

7 p 98–II 166—prose matter—Athāśrumukham Visnudharmottare— daśam yaikādasa marakakārakam' /

8 p 99–II 166—prose matter—Atha vyālam Visnudharmottare—'trayodaśa vyāla vrddhikaram' /

9 p 99–II 166—prose matter Atha lohitamukham Visnudharmottare—'pañcadaśa saṅgrāmakārakam /

10 p 100–II 166—prose matter—Athāsimuśalam Visnudharmottare saptadaśā caura prābalyakaram /

11 p 111–II 166—prose matter—Atha rāśiphalam Visnudharmottare—'jivastrayodaśa anyathā kastaphalah '

3 *Krtyaratnākara*

K R	V D		
1	p 62–III 287 8 12	Visnudharmottare—'durvahomah mantra devatam' //	
2	pp 129 30–III 319 26 37	,	'dvādaśyām caitraśuklasya jñeyam anantam dvijasattamāh' //
3	p 14(–'II 319 2a 3a	,,	samprapya caitramāsasya saubhāgyam mahad āpnuyāt //
4	p 145–III 319 38a	,	'mesasankramane mahāphalam' //
5	p 149–III 317 11a	,,	'apupānām svargam aśnute' //
6	p 154– II 317 31b 32b	,	vaiśakha śuklapakse mahaphalam //
7	p 161– II 319 27a	,,	'vaiśakha śukladvadaśyām tathaiva ca //
8	p 193–'II 319 8	,,	'sopavāsa sukhi bhavet //
9	p 197– II 317 11c	,	dattva dhruvam asnute' //
10	p 209–.II 319 28		'svastiram mahiyate // (part of the 2nd quot. above)
11	p 21 –III 319 9a	,	'āsādhyām annadānena naro bahu //
12	p 221–III 317 12a	,,	śrāvane vastradanasya sumahat phalam //

	K. R	V. D		
13	pp 248 9	—III 319 9b and III. 309 1-15	Visnudharmottare	'jaladhenupradānena lokahitam praśastam' //
14	p 256	= III, 317 12b	„	'prausthapadye phānitasya ca' //
15	p 286	III 317 34	„	'māsi bhādrapade punyam avāpnuyāt'//
16	pp 291-2	III 319 29b, 34b and 37	„	'godah jñeyam anantam dvijasattamāh' // (part of the 2nd quot above)
17	p 301	III. 319 10a	„	'godānañca prausthapade mahāphalam'//
18	p 308	„ 317 13a	„	'aśvine rupavan abhijāyate' //
19	p 375	„ 319 30a	,	'prīnayedaśva tathāśvine' //
20.	p 396	„ 319 10b 11a and 24b 25b	„	'āśvayujyām phalam aksayyam aśnute'//
21	p 404	„ 317 13b	„	'karttike sarvatraujasyam āpnuyāt' //
22	p 425	„ 319 31a	„	'saromavastra divam āpnuyāt' // (part of the 2nd quot above where 'vastram' is read for 'divam ')
23	pp 437-8	III 319 11b 14a	,	karttikyām rupavān abhijāyate' // (V D omits the last two lines)
24	p 444	III 317 14a	„	lavanam saubhagyam aśnute' //
25	p 473	„ 319 14b 17a	„	mārgaśirse bhavati manavah' //
26	p 474	. 317 14b 15b Tatra	„	'pause mahāphalam'//
27	p 482	„ 319 32a	,	'dhanyānañca tathā pausa' iti // (part of the 2nd quot above)
28	pp 485 6	III 319 17b 21b	„	'gaur sarsapa pustim apnotyanuttamām' //
29	p 487	III 317 9b	„	'tilapradānān māghe tu yāmyam lokam na gacchati' // (V D reads 'prāpya lokam sa etc)
30	p 488	, 317 6-7		'vahih snānam śatrunaśañca vindati'// (V D reads 'vahnidānam' for 'vahih snanam)
31	p 512	, 319 22a	„	'māghyām pramucyate' //
32	p 516	, 317 10a	„	'priyañgum bhavati bhūtale' //
33	p 519	„ 317 33	„	'māghe śravanena tu' //
34	p 530	„ 319 22b-24a	„	'āstirnam vicāranā'

K R V D

35 pp 553-55=III
317 20a-27a Visnudharmottare—'kirttikāsu rūpam āpnotyanuttamam'
(V D omits the last two verses)

36 pp 563 66 — III 306 62b, 64a,
, 311 10-11, 23a 25a, III 315 8a, III 316 12b 14b,
„ 341 60a and 79b 80a Visnudharmottare 'masta—ripunāśam avāpnuyāt

37 pp 574 85 306 61a-62a
, 312 5b 6a,
, 341 48 201a „ 'visnorāyatane dattvā sukhī bhavet'
(V D omits the last line only of this long collection of verses)

4 *Varsakriyakaumudi* (V K K)

V K K V D

1 p 8 = I 60 26b 27a
'Upositavyam śaśinā saha' iti Visnudharma (°dharmottara ?) vacanāt /

2 p 16 I 60 24a 26a
'Naksatram yasyāstamito ravih iti Visnudharmottare (V D omits the 5th 6th and 8th lines)

3 p 224 I 72 13b 16a
Yathā Visnudharmottare—candramāh māsa ucyate /

4 p 227 I 72 19b 20a 21
Saurenābdastu bhrgunandana iti Visnudharmottaravacanācca

5 p 259 III 319 38b
Visnudharme (°dharmottare ?) Vrsasankramane mahāphalam /

6 p 289 cf III 319 28
Visnudharmottare āstirnaśayanam mahīyate' /

7 p 302 I 60 26b 27a
Tatha Visnudharmottare Upositavyam śaśinā saha
(The same as the 1st quot above)

8 p 344 I 142 19-20
Tatha Visnudharmottare 'Uttarā tato pyati

9 p 347 I 72 16b and 21 I 142 20b
Yathā Visnudharme (Visnudharmottare?) tithinaikena prakīrtitah' Ata eva 'saura bhrgunandana ityadayah prayogāh / Ata eva pañcamyurddhvañca tato pyati iti Visnudharme (Visnudharmottare ?) vyavasthoktā.
(It is partly the same as the 4th quot above and the last line is only the same as the last line of the 8th quot above)

V K K   V D

10 p 351 = I 142. 20 and 20b
Ata eva Visnudharme (Visnudharmottare ?) 'praustbapadyāh tato pyati ityuktam
Ata eva Visnudharme (Visnudharmottare ?) pañcamyurddhvañca tato pyati iti
(The same as the 2nd verse of the 8th quot above)

11 p 451   I 142 26b-27a and 2b 3a
Visnudharmottare Vrīhipāke ca   prajāpatih / (V D omits the last line)

12 p 482   317 14a
Visnudharme (Visnudharmottare ?) 'lavanam   saubhāgyam āpnuāt' /
(The same as the quot on p 444 of K R)

13 p 488   III 317 14b-15a
Tatha (= Visnudharmottare) 'pause   laksmikaram smrtam /
(Part of the quot on p 474 of K R)

14 p 488   I 142 3b
Visnudharme (Visnudharmottare ?) 'Āgrahāyanyam   n tyaśah /
(V D omits the 2nd line of the above verse)

15 p 544   II 52 56
Tatha ca Visnudharme (Visnudharmottare ?) sutikāvasanilayā   balih /
(The same as the 2nd quot of H L. p 29 V D reads the last two lines only and omits the first three ones)

5 *Danakriyakaumudi* (D K K)

D K K   V D

1 pp 5 6 = III 301 14b 26a
Kapilapañcaratre (= Visnudharmottare) abhayam   mautlānāngirasam smrtam /

2 p 7   *III 301 27b-28a*
Visnudharmottare— grhantu   visnudaivatam /

3 pp 7 8   III 301 28b 36b 11b cf 43b and cf 44a
Visnudharmottare— umeh   durganyasau dvijah /

4 p 12   III 301 10a
Visnudharmottare— dravyasya nama   vidhir ayam smrtah' /
(V D omits the 1st line of the above verse)

5 p 46   III 313 4a
dattvā   mahiyate iti *Visnudharma (°dharmottara* —vacanāt /

6 p 47   III 311 23b
Visnudharme (°dharmottare ?)— tāmbulasya pradānena   vindati /

7   III 311 1a
Visnudharmottare—'narastvāsanadanena   vindati /

8 p 48   III 311 19a
Visnudharmottare— naraścandanadanena   pramucyate /

D. K. K.	V. D.
9. p. 49 =	III. 316 22b Visnudharme (ºdharmottare ?)—'phalam . . labhet' /
10. p. 66	III. 312. 1 and 2a Viṣnudharmottare—'nṛvāhyaṃ .. dvijasattamāḥ' / . Tatraiva śivikādāne 'śivikāyāḥ . labhet' /
11. p. 73	III 305, 21b-23a Visnudharmottare 'dhanadhānyayutaṃ . pārthivo bhavet' /
12. p. 74	III 305 20b Kevalagṛhadāne Visnudharmottare—'brāhmaṇāya gṛhaṃ lokam aśnute' /
13. p. 91	I. 147. 1a-3a Tathā ca „ 'aśvayuk ... vācaret' /

6 *Śrāddhakriyākaumudī* (Śr. K. K)

Śr K. K.	V. D.
1. p 256	I 142. 3b Atra 'Āgrahāyanyām . tathā' iti Visnudharmottaravacanāt / (The same as the 1st line of the 14th quot. of V. K. K.
2. pp.259 60	I. 142. 26b 27a and 2b 3a Yathā Visnudharmottare—'Vrīhipāke ca prajāpatih' / *(The same as the 11th quot. of V. K K V. D. omits the last line)*
3. p 262	I. 142 27a Kecid ... nāstyeva 'na tāvādyau . kathañcan' iti Visnudharma (ºdharmottara ?)—*vacanād ityāhuh* / (The same as the 2nd line of the previous quot.)
4. p. 272	I 142. 3a *Na ca Visnudharmottare—'prausthapadyām prajāpatih' iti . vācyam/* (The same as the last two lines of the 2nd quot. above)
5. pp. 277-8	I 142 19a-21a and 22 Yattu 'uttarā kārayet' / iti Visnudharmottaravacanam (Partly the same as the 8th quot of V. K. K.)
6 p 281	I. 142 19 20 Tatrā ca Visnudharmottare—'*Uttarā tato'pyati*' / (The same as the 8th quot. V. K. K.)
7. pp. 284 5	I. 72 16b-17a and 21 . I 142. 20b Yathā Visnudharmottare— tithinaikena smṛtah' // 'saura bhṛgunandana' / ityādayah prayogāḥ / Ata eva 'pañcamyūrddhvañca tato'pyati' iti Visnudharmottare vyavasthoktā / (Partly the same as the 9th quot. of V. K. K.)

Śr K K   V D

8 p 287 = I 142 20
Ata eva Visnudharmottare—'prausṭhapadyāh tato'pyati' ityuktam /
(Part of the 6th quot above)

9 p. 287 I 142 20b
Ata eva Visnudharmottare—'Prakaranabl edena 'pañcamyūrddhvañca tato'pyati ti madhye noktam / (Part of the 8th quot above)

10 p 316 I 60 24a 26a
'naksatram yasyāstamito ravih' iti Visnudharmottare /
(V D omits the 5th 6th and 8th lines The same as the 2nd quot. of V K K.)

11 p 341 I 72 16b
'tithinaikena prakīrtitah iti Visnudharma (Visnudharmottara ?)—vacanāt / (Part of the 9th quot of V K K and of the 7th quot of Śr K K)

12 p 343 I 72 16b
Yathā Visnudharme (odharmottare ?)— tithinaikena prakirtitah /
(The same as the previous quot)

13 p 349 II 77 8b
Visnudharme (odharmottare ?)—'madhye tataḥ /

7 *Śuddhikaumudī* (Ś K)

Ś K   V D

1 p 11 = I 142 16b 17a
Yathā ca Visnudharmottare— acchinnanādyām narādhipa /
(The same as the 1st quot of H L)

2. p 184 I 142 26b 27a
Vrihipāke ca kathañcana iti Visnudharmottaravihitasya /
(The same as the 1st two lines of the 11th quot of V K. K)

3 pp 237 8 I 72. 19b 20a and 21
'Saurenābdastu bhrgunandana ityādi Viṣnudharmottaravacanācca /
(The same as the 4th quot of V K K)

4 p 241 I 72 26
Tathā Visnudharmottare— adi āyanañca vyavahārakarma /

5 p 245 II 77 9b-10a
samvatsarasya varsiki iti Visnudharmottaravacanāt /
(V D reads the 2nd line as tato dvādaśake śrāddhe karyam tad adhi māsakam)

6 p 247 I 72 27b
Yathā Visnudharmottare—'naksatrasatra bhaganātmakena /

S K V D

7 pp. 251 2 – I 72 14a 16a
Yathā Visnudharmottare— sannikarsa māsa ucyate /
(Part of the 3rd quot of V K K)

8 p 266 I 72 22a 23a
Ata eva Viṣṇudharmottare— samādvaye garhitah' /

9 p 292 II 77 9b 10a
Nanu Visnudharmottare— samvatsarasya vārsikī /
(The same as the 5th quot above)

10 p 293 II 77 8b
Visnudharmottare— madhye tatah /
(The same as the 13th quot in Śr K K)

8 *Rājadharmakaustubha*

R D K V D

1 pp 111 125=II 26 1 8 11a 15a 20a 27b 28b and 88
Rājanivāsasthānañcoktam Visn dharmottare— rāja v svayamāvaset //
Visnudharmottare —durgañca sadaiva / Visnudharmottare pi
'tatra durgam budhaḥ / etasya praśastyamuktam Visnudharmo
ttare— sarvesām eva praśasyate / Visnudharmottare— vithyagre
vigarhitā //

2 pp 126 7 II 14 and II 4 19b 22
Visnudharmottare — bhadrāsanam m yā /

3 pp 237 8 II 18
Visnudharmottare— iti sambhrtasambhāro kulikastathā /

4 pp 239-40 II 19 1a
Tatra Visnudharmottare abhisekaprakaran — kāryā ku ... /
(V D *reads the first line only and omits the last 15 lines.*)

5 pp 243 5 II 3 and II 150
Visnudharmottare Puskara uvāc — *sarvadarśanalaksanyo madīna*
sattvah /

6 pp 249 50 II 7
Atra evam gunaganopetā laksitā iti Visnudharmottarādivacanaih
Visnudharmottare Puskara uvāc — *rājña* vicāryam asti /

7 pp 251 3 II. 6
sa rajñah bhrgukulodvaha iti vacanena tallaksanam abhidhīyate /
Visnudharmottare— sarval ksanalaksanyo bhuvanatraye pi /

8 pp 256-7 II 5
(Visnudharmottare) Puskara uvāc — avyanga purodhāh /

	R D K	V D
9	pp 258 63 =	II 4 4-15a and 17b 23
		Atha 'sāmvatsaram sucih' iti Visnudharmottarena tallaksanam ucyate / Visnudharmottare Puskara uvaca— sarvalaksanalaksanyam viśāradam' / bhutabhavya prayatnatah' / (V D omits the 2nd line of the 2nd verse on p 258 viz triskandha pāragam' /)
10	pp 318 26	II 19 21 and II 14
		Visnudharmottaram tāvallikhyate—'prapte bhisekadivāse bandhanam' / Visnudharmottare—'tatah sambaddahmukutah suvrata' / Visnudharmottare bhihitam— nanga a ambhanam vidadhyāt' /
11	pp 346 63	II 22
		Tathā ca Visnudharmottare Śrirāma uvāca—'mantrena nidhanāya ca' / (V D omits the last two of the above 179 coronation ceremony verses)
12	pp 364 5	II 23
		Atha Visnudharmottare uktah / Puskara uvāca—'mantra ye saritaśca Rama' /
13	p 378	II 152 1 3
		Atha Visnudharmottare Puskara uvāca— rājatu naradhipaih /
14	p 379	II 162
		Visnudharmottare Rāma uvac — samvatsarabhisekañca rājyavivrddhidañca /

आहुतिपरिमाणः । उष्ट्रमुखशब्दवन्मध्यमपदलोपी समासः । यावत्य आहुतयस्तावद्दारुको भवेदित्यर्थः । जयादीनुपहोमान्वर्जयित्वाऽङ्गप्रधानाहुतयो गणयितव्या इति केचित् । जयाद्योऽपि गणयितव्या इत्यन्ये । तस्मिन्निध्मे शम्याः शम्याकृतिकांस्त्रीन्परिधीनुपसंनह्यति बध्नाति । शम्याशब्द इहाऽऽकृतिवचनः । "शम्याभिः परिदधाति" इत्युत्तरत्र विधानादेव परिधीनां शम्याकृतित्वे सिद्ध इह शम्याग्रहणमुपसंनहनकाल एव शम्याकृतित्वसंपादनं यथा स्यादूर्ध्वं मा भूदित्येतदर्थम् । एकविंशतिदारुत्वपक्षे श्रौतविकृतिषु चतुर्विंशतिदारुत्वस्य दृष्टत्वात्परिधीनधिकानिच्छन्त्येके । अपरे तु संख्यायां परिधीनन्तर्भावयन्ति, तथा दर्शपूर्णमासयोर्दृष्टत्वादिति । आहुतिपरिमाणत्वपक्षे तु प्रत्याहुतिसमिधां दर्शनादभ्यधिकत्वमेव परिधीनां न्याय्यम् । शम्याः परिधीनुपसंनह्यतीत्युच्यमाने पृथगभ्यधिकानामुपसंनहनं प्राप्नोति तन्मा भूदिति तस्मिन्निध्म इत्युच्यते । तस्मिन्नित्येव सिद्ध इध्मग्रहणमिध्मसंख्यायां परिधीनामन्तर्भावार्थम् । इध्मेत्येव सिद्धे तस्मिन्निति वचनमाहुतिपरिमाणत्वेऽभ्यधिका एवेतिख्यापनार्थमिति मातृदत्तोऽपि ।

श्रौतसूत्र इध्मवृक्ष उक्तः—

"पालाशं खादिरं वैकविंशतिदारुमिध्मं संनह्यति" इति ।

परिधिस्वरूपमपि तत्रैवोक्तम्—

"त्रयः परिधयोऽनियतवृक्षाः सत्वका आर्द्रा भवन्ति ते हि सरसा इति विज्ञायते शुष्का भवन्ति मेध्यत्वायेति विज्ञायते स्थविष्ठो मध्यमोऽणीयान्द्राघीयान्दक्षिणार्ध्योऽणिष्ठो ह्रसिष्ठ उत्तरार्ध्यः" इति ।

अनियतवृक्षा नानाजातीयवृक्षा उपादानं येषां ते । सत्वकास्त्वक्सहिताः । एतच्च विशेषणं गार्ह्ये न संभवति । सूत्रकृता परिधीनां शम्याकृतित्वविधानात्तस्य च विना तक्षणमसंभवात् । युक्त्या स्थूलकाष्ठमूलभागस्य सूक्ष्मत्वमग्रभागस्य स्थूलत्वं शम्याकृतित्वार्थं तक्षणेन कर्तव्यमेव । एवं च श्रौतसूत्रदृष्टायाः सत्वकतायाः शम्याकृतिविधिना बाधः । ते हि सरसा इति विज्ञायत इत्ययमर्थवादः । आर्द्रा भवन्तीत्यस्मिन्नर्थे शुष्का भवन्तीत्यस्मिन्नर्थे मेध्यत्वायेति विज्ञायत इत्ययमर्थवादः । एतच्चार्थवादद्वयमदर्शनं कर्माङ्गत्वज्ञानार्थम् । उक्तं च बौधायनेन—"अर्थवादैरभ्युदयाय" इति । एवं चाऽऽर्द्राः शुष्का वा परिधयः कर्तव्या इति पक्षद्वयं ज्ञेयम् । अर्थवादाज्ञाने यजुर्भेषमायश्चित्तं भुवः स्वाहेत्यौपासनाग्नावेव हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तं जुहुयात् ।

स्थविष्ठत्वं स्थूलतरत्वं तन्मध्यमस्य परिधेः । अणीयस्त्वं सूक्ष्मत्वं मध्यमापेक्षया दक्षिणार्ध्ये । एवं द्राघीयस्त्वं दीर्घत्वमपि । अणिष्ठत्वं सूक्ष्मतरत्वं ह्रसिष्ठत्वं ह्रस्वतरत्वम् । एते मध्यमापेक्षयैवोत्तरार्ध्ये । अर्धशब्दो भागवाची । दक्षिणभागे भवो दक्षिणार्ध्यः । उत्तरभागे भव उत्तरार्ध्यः ।

इध्मस्य परिधीनां परिमाणं वैलङ्किकात्यायनावाहतुः—"द्विप्रादेश इध्मस्त्रिप्रादेशाः परिधय." इति ।

बौधायनगृह्ये (+तु परिधीनामरत्निमात्रत्वमुक्तम्—" अरत्निमात्रा परिधय शुष्का आर्द्रा वा सत्वका. " इति । एतच्चाऽऽयतनस्याल्पमानत्वेऽत्रोपयुक्तं भवतीति द्रष्टव्यम् । इध्मस्य प्रादेशपरिमितत्वमप्युक्तं तेनैव—"प्रादेशमात्राण्येकविंशतिमिध्मदारूणि भवन्तीति ब्राह्मणेन व्याख्यातम् " इति ।

एतस्मात्सूत्रादेकविंशतिसंख्यातः परिधीनां भिन्नत्वम् । इदं च बौधायनीयानामेव नास्माकम् । " तस्मिञ्छम्या परिधीनिध्म उपसन्नह्यति " इत्यत्रत्येध्मग्रहणेन सूत्रकृता भेदाभावस्यैव ज्ञापितत्वेन तद्विरुद्धभेदस्यास्वीकारात् ।)

द्विप्रादेश इध्मः प्रादेशमानो वेति ।

परिधीना बाहुमात्रत्वमप्युक्तं भरद्वाजेन—" शम्यामात्रा बाहुमात्रा वा परिधय " इति । शम्या षट्त्रिंशदङ्गुला । द्विचत्वारिंशदङ्गुलो बाहुः ।

संग्रहे—

> " समित्पवित्र वेदश्च त्रय प्रादेशसमिताः ।
> इध्मस्तु द्विगुण कार्यस्त्रिगुण परिधि स्मृत ।
> स्मार्ते प्रादेश इध्मो वा द्विगुण परिधि स्मृत " इति ।

प्रादेशः प्रादेशप्रमाणः । द्विगुणो द्विप्रादेशः परिधिरित्यर्थः । परिधिरिति जातावेकवचनम् । एतस्माद्वचनाद्गृह्य इध्मस्य पाक्षिकं प्रादेशत्वं परिधीनां पाक्षिकं द्विप्रादेशत्वं च ज्ञेयम् । अयं च पक्षोऽसंभवे ज्ञेयः ।[२] परिधीनां न्यूनाधिकभाव उक्तो बौधायनगृह्ये—" तिस्र. शम्याः परिधीन्करोति मध्यमाङ्गुलिरनामिका कनिष्ठिका " इति । प्रमाणानीति शेषः । बाहुमूलमारभ्य मध्यमाङ्गुल्यग्रान्तपरिमितो दक्षिणः । बाहुमूलमारभ्यानामिकाग्रान्तपरिमितो मध्यमः । बाहुमूलमारभ्य कनिष्ठिकाग्रान्तपरिमित उत्तर इत्यर्थः । अन्यत्स्प

\+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने क ख पुस्तकयो —" प्रादेशपरिमितत्वमप्युक्तम् " इति ग्रन्थो वर्तते ।

१ घ ङ 'ण वैल' । २ क ख 'ति बाहुमूलमारभ्य म' ।

ष्टार्थम्। वस्तुतस्तु शम्याशब्दो यथाऽऽकृतिग्राहकस्तथा षट्त्रिंशदङ्गुलप्रमाणस्यापि। एवं च नात्र श्रौते उक्ते द्राघीयस्त्वह्रसिष्ठत्वे भवतः। नापि च मध्यमाङ्गुलिरनामिका कनिष्ठिकेति बौधायनोक्तो दक्षिणोत्तरपरिध्योः प्रमाणभेदः। एवं च सर्वेषां षट्त्रिंशदङ्गुलात्मकमेव प्रमाणमिति ज्ञेयम्।

इध्मस्य संनहनं शुल्बेनैव कार्यं श्रौते दर्शनाच्छिष्टाचाराच्च।

शुल्बकरणं तु श्रौतसूत्रे—

"समूलानाममूलानां वा दर्भाणामयुग्धातु शुल्बं कृत्वा प्रागग्रमुदगग्रं वा निदधाति" इति।

अयुग्धातु विषमधातु। धातुः संधिः। अवयव इति केचित्। अत्रायुग्धात्वित्यविशेषश्रवणादिध्मबन्धनपर्याप्तं विषमधातुकं शुल्बं कार्यम्, न तु बर्हिर्बन्धनार्थकशुल्बवत्त्रिधातुत्वपञ्चधातुत्वनियमः।

ततः पात्रासादनादि। तदुक्तं गृह्ये—

"दर्वीं कूर्चमाज्यस्थालीं प्रणीताप्रणयनं येन चार्थः सकृदेव सर्वाणि यथोपपादं वा" इति।

कूर्चः सावित्रीवाचनार्थमासनम्। येन चार्थ इत्यनुक्तानामपि प्रयोजनवतामुपसंग्रहार्थम्। सकृदेव युगपदेव। सर्वाण्युक्तान्यनुक्तानि च प्रयोजनवन्ति पात्राणि द्रव्याणि च प्रयुनक्ति। यथोपपादं यथासंभवं वेत्यर्थः। "यदेकमेकं[१] संभरेत्पितृदेवत्यानि स्युः" इति श्रुत्या पित्र्येष्वेकैकस्यैव पात्रस्य संभरणविधानात्पित्र्येषु मासिकश्राद्धाष्टकादिष्वेकमेकं सादनीयम्। "यत्सह सर्वाणि मानुषाणि" इति श्रुत्या मानुषेषु युगपत्पात्रसंभरणविधानादुपनयनादिषु मानुषेषु युगपत्पात्रसादनम्। "द्वे द्वे संभरति" इतिश्रुत्याऽवशिष्टेषु दैवेषु कर्मसु द्वंद्वं पात्रासादनमिति व्यवस्थैव वा यथोपपादशब्दार्थः। कूर्चस्य तूपनयन एवोपयोगः। उत्तरत्र पात्राण्युत्तानानि कृत्वेतिविधानादासादने न्यग्बिलता गम्यते।

ततो ब्रह्मोपवेशनादि। तदुक्तं गृह्ये—

"एतस्मिन्काले ब्रह्मा यज्ञोपवीतं कृत्वाऽप आचम्यापरेणाग्निं दक्षिणाऽतिक्रम्य ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्याप उपस्पृश्याग्निमभिमुख उपविशति" इति।

एतस्मिन्काले पात्रासादनान्तरकाले ब्रह्मर्त्विग्यज्ञोपवीतं कृत्वाऽप आच-

---

१ अ. ख. ग ङ. 'तेद्रा'। २ ग. घ. ङ. 'ध्मस'। ३ ग. घ. ङ. 'पात्रसा'।

म्यग्नेरदूरेणापरभागेण दक्षिणतो दक्षिणेन पदाऽतिक्रम्य ब्रह्मसदनस्य पश्चात्प्राङ्मुखः स्थित्वा स्वसदनात्तृणं निरस्याप उपस्पृश्याग्निमभिमुख उपविशति। एतस्मिन्काल इति वचनं वैदिकेऽपि पात्रासादनानन्तरमेव ब्रह्मणः प्रवेशो नार्वागित्येतदर्थम्। यज्ञोपवीतग्रहणं कर्माङ्गस्याऽऽविकाजिनस्य वाससो वोपादानार्थम्। पित्र्ये वा तस्य प्राचीनावीतित्वनिराकरणार्थम्। अथ वा यज्ञोपवीतस्यापि प्राधान्यख्यापनार्थम्। तेन ब्रह्मालाभे तत्स्थाने यज्ञोपवीतं वा स्यात्। "अथैकेषामुक्त छत्र यज्ञोपवीत कमण्डलु वा" इति। अथैतस्मिन्काल इति वचनमनित्यः पुरुषो नित्यः काल इतिज्ञापनार्थम्। तेन च्छत्रादीनामेको वा ब्रह्मणः स्थानेऽवश्यं स्यादिति । अप आचम्येत्यनेन शुद्धस्यापि कर्माङ्गं पुनराचमनं विधीयते। अपरेणेत्यनेन पात्रहोमकर्तुरन्तरङ्गत्वं बाध्यते। ब्रह्मणः सदनमासनं तस्मात्तृणं निरस्येदित्यर्थः । ब्रह्मेति वचनमन्येषामप्यासनानि सन्तीति गमयति। तेन सर्वैरप्यृत्विग्भिः स्वस्वासन उपविश्यैव कर्म कर्तव्यं न तु केवलं भूमिष्ठैरिति । यजमानेन श्रौते दर्शनात्स्वासनात्तृणनिरसनमपि कार्यम्। ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्येति दर्शनात्तृणपयमासनमिति गम्यते। स्मृतित एव निरसनोत्तरमुदकस्पर्शे सिद्धे पुनर्वचनं श्रौतमायश्चित्तार्थम्। एतच्च यज्ञोपवीतकरणादिकं सर्वं स्वकर्म यजमानेन वृतः सन्नेव कुर्यात्। नावृता याजयेयुरिति वरणरहितस्य कर्मणि प्रवृत्तिनिषेधात् । ऋत्विक्त्वं तु वरणभरणाधीनमित्यृत्विगधिकरणे मीमांसकैर्विस्तरेण प्रपञ्चितमस्ति तत्तत्र द्रष्टव्यम्। श्रौते तु सत्रे वरणभरणाभावेऽपि होत्रादिसंज्ञानिर्वाहार्थं संकल्पविशेषस्यापि निमित्तता मीमांसकैरङ्गीकृता।

ततः पवित्रकरणादि। तदुक्तं गृह्ये—

"समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे कृत्वाऽन्येन नखाच्छित्त्वाऽद्भिरनुमृज्य पवित्रान्तर्हिते पात्रेऽप आनीयोपबिल पूरयित्वोदगग्राभ्या पवित्राभ्या त्रिरुत्पूयोत्तरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वा दर्भैरपिदधाति" इति।

समौ वर्णरूपाभ्यां, दैर्घ्येण साम्यस्य तु प्रादेशमात्रावित्यनेनैव सिद्धत्वात्। प्रच्छिन्नाग्रावित्यत्र प्रशब्दो दुर्लक्ष्यसाग्रतानिवृत्त्यर्थः । प्रादेशमात्रौ प्रादेशप्रमाणावेतादृशौ यौ दर्भौ तौ पवित्रौ पवनयोग्यौ संस्कारैः करोति। पवित्रशब्दो यद्यपि विशेष्यलिङ्गोऽस्ति तथाऽपि पवनसाधने नपुंसक एव दृश्यते । द्विवचनं तूद्भूतावयवत्वात्। भूमौ तृणं काष्ठं वाऽन्तर्धाय दर्भाग्रे प्रादेशमात्रावशेषपर्यंस्तदुपरि धृत्वा तच्च नखादन्येनासिदेन काष्ठेन वा छित्त्वा पवनयोग्यौ करोति। कृत्वाऽद्भिरनुमार्ष्टि मूलादारभ्याग्रपर्यन्तं सोदकेन हस्तेन

मार्ष्टि। एतच्च धूल्यपसारणार्थम्। तेन धूल्यभावे न कार्यमिति केचित्। अदृष्टार्थं कर्तव्यमेवेत्यन्ये।

ततः पात्रं गृहीत्वा पवित्राभ्यामन्तर्हिते तस्मिन्प्रणीताप्रणयनपात्रेऽप आनीयोपबिलं पूरयेत्। यथा न स्कन्दन्त्युत्पवनादिना। तत उदगग्राभ्यां त्रिरुत्पूयोत्तरतोऽग्नेः संनिकृष्टतरे देशे दर्भेषु सादयित्वा दर्भैरपिदधातीत्यर्थः। उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यामित्यत्र पवित्रग्रहणं हस्तयोरुदगग्रताव्यावृत्त्यर्थम्।

" समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति "

इत्येतस्मिन्कात्यायनसूत्रे देवयाज्ञिकपितृभूतिहरिस्वामिनः पवित्रयोरेव समानत्वोक्तेश्छेदनेन पवित्रे एव समे कार्ये न तु समप्रमाणौ कुशौ छित्त्वेत्यत्राऽऽग्रहः। भिन्नप्रमाणावपि च्छित्त्वा समौ कार्याविति तात्पर्यार्थ इति विशेषमाहुः।

ततः प्रोक्षणीसंस्करादि। तदुक्तं सूत्रे—

" तिरःपवित्रं प्रोक्षणीः संस्कृत्य यथापुरस्ताद्बिलवन्त्युत्तानानि
कृत्वा विषायेध्मं त्रिः सर्वाभिः प्रोक्षति " इति।

तिरःपवित्रं पवित्रे अन्तर्धाय प्रोक्षणीः संस्कृत्य। यथापुरस्तात्प्रणीतावत्। बिलवन्ति पात्राण्युत्तानानि कृत्वा विषाय विस्रस्येध्मं सर्वाभिः प्रोक्षणीपात्रस्थाभिरद्भिस्त्रिः सपवित्रेण पाणिना पात्राणि प्रोक्षति। प्रोक्षणीः संस्कृत्येत्येव सिद्धे तिरःपवित्रमिति वचनमितरधर्मनिवृत्त्यर्थम्। तेन तूष्णीं पात्रस्य त्रिः प्रक्षालनमपामानयनं करणत्वेन पृथिव्यभिध्यानसमकालं पूरणं प्रणीतास्विवात्र न भवतीति। सर्वाभिरित्यवशेषप्रतिषेधार्थम्।

प्रोक्षणलक्षणं संग्रहे—

" उत्तानेन तु हस्तेन कर्तव्यं प्रोक्षणं भवेत् " इति।

ततो दर्वीनिष्टपनादि। तदुक्तं सूत्रे—

" दर्वी निष्टप्य संमृज्य पुनर्निष्टप्य निदधाति संमार्गानभ्युक्ष्याग्नावादधाति " इति।

दर्वीमग्नौ निष्टप्य संमृज्य पुनरग्नौ निष्टप्य निदधाति। जुहूवत्संमार्ग इत्युपदिशन्ति। चरुहोम उपस्तरणाभिघारणार्थं स्रुवस्याप्यपेक्षितत्वात्तस्य च संस्कृतस्यैवोपस्तरणाभिघारणादिरूपकर्मनिष्पादने योग्यत्वादासादनप्रोक्षणनिष्टपनसंमार्गादिरूपाः संस्कारा दर्वीवत्स्रुवस्यापि कार्याः। ते च दर्व्या सहैव। संमार्गस्तु श्रौतस्रुवसंमार्गवत्प्रथममेव कर्तव्यः। निधानं दर्भेष्विति केचित्। संमार्गदर्भानद्भिरभ्युक्ष्याग्नौ प्रहरतीत्यर्थः।

अभ्युक्षणलक्षणं संग्रहे—

"मुष्टी कृत्वा तु तत्तोयमभ्युक्षणमिति स्मृतम्" इति।

तत आज्यविलापनादि। तदुक्तं गृह्ये—

"आज्यं विलाप्य पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निरुप्योदीचोऽङ्गारान्निरू(रु)ह्य तेष्वधिश्रित्यावद्योत्य दर्भतरुणाभ्यां प्रत्यस्य त्रिः पर्यग्नि कृत्वोदगुद्वास्याङ्गारान्प्रत्यू(त्यु)ह्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारमाज्यं त्रिरुत्पूय पवित्रे अग्नावाधाय" इति।

आज्यं बहिरेव विलाप्य द्रवीकृत्य पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निर्वपेत्। पुनराज्यग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम्। तेन गव्यमाज्यं स्यात्। द्रव्यान्तरसंसर्गप्रतिषेधार्थं च। तेन शोधयित्वोपरिपवनेन ग्राह्यम्। तत उदीच उदग्भागस्थानङ्गारान्केनचित्काष्ठेन निरू(रु)ह्य तेषु निरूढेष्वङ्गारेष्वाज्यमधिश्रित्यावद्योत्य दर्भैरवाचीनज्वालैरुपरि ज्वलयित्वा दर्भतरुणाभ्यां दर्भाग्राभ्यां प्रत्यस्य तस्मिन्नस्ते प्रास्योल्मुकेन त्रिः पर्यग्नि कृत्वोत्तरतस्तदुद्वास्य तानङ्गारांस्तेनैव काष्ठेन प्रत्यू(त्यु)ह्याग्नौ पुनः प्रक्षिप्योदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहृत्योत्पुनाति। एवमत्र क्रमः। आज्यस्थाल्यां पवित्रे पश्चाद्भागमारभ्य प्राग्भागं नीत्वा पुनः पश्चाद्भागमानीयोत्पुनाति। पुनर्द्विरेवमेव। श्रुत्यैव प्रत्यगपवर्गताऽत्र विहितोत्सर्गस्य बाधिका। ब्राह्मणे—"पुनराहारमेवमिव हि प्राणापानौ संचरतः" इति पवित्रयोः प्राणापानरूपयोः संचार उक्तः। प्राणो हि प्रागपवर्गं संचरति तस्य मुखनासिकानिरोधेन यतो निरोधः। अपानः प्रत्यगपवर्गं तस्य निरोधोऽपानद्वारलिङ्गनिरोधेन यतो दृश्यते। तस्मात्प्राणापानगतिभ्यां क्रमिकाभ्यां पुनराहारे प्रत्यगपवर्गता न निवार्येति। पुनराहारमिति णमुल्प्रत्ययान्तम्। पुनराहारोऽङ्गमुत्पवनस्य। पुनराज्यग्रहणं नवनीतस्यापि पितृयज्ञ उत्पवने पुनराहारधर्मो मा भूदित्येतदर्थम्। अपरे पूर्वमाज्यग्रहणं तूष्णीकेनाऽऽज्येनेत्यत्रायमेव संस्कारविधिर्न तु मन्त्रवर्जं दर्शपौर्णमासिक इत्येतदर्थमित्याहुः।

पवित्रे अग्नावाधायेत्यत्र पुनः पवित्रग्रहणं विस्रस्य पृथग्भूतयोः सहाभ्याधानार्थम्। व्यक्तं च बौधायनीये—"पवित्रे विस्रस्याद्भिः संस्पृश्याग्नावनुप्रहरति" इति। यस्तु पर्यग्निकरणे दर्भद्वयोल्मुकयोः समुच्चयो गृह्यकारिकाकृतोक्तः स प्रमाणाभावादुपेक्ष्यः।

---

१ ग. घ. ङ. 'रुप्य पु'। २ ग. घ. ङ. 'भ्यां पु'। ३ ग. घ. ङ. 'हृत्याऽऽहृत्यो'।

आज्यनिर्वपणदेश आपस्तम्बसूत्रे—" अपरेणाग्निं पवित्रान्तर्हितायामाज्यस्थाल्यामाज्यं निरुप्य " इति।

प्रयोगपारिजाते—

" अथाऽऽज्यस्थालीमादाय तस्यामाज्यं निषिच्य च।
उदगग्नेर्निरूढेषु त्वङ्गारेषु सभस्मसु॥
विलाप्यैतदधिश्रित्य अवज्वल्य ज्वलत्तृणैः।
आज्ये प्रत्यस्य दर्भाग्रे अङ्गुष्ठपर्वमात्रके " इति।

अत्रोक्तनिरूढशब्दार्थः स्मृतिदीपिकायां व्याख्यातः—

" निरूढः स्याद्विभक्तोऽग्निर्यः परिस्तरणाद्बहिः।
अनिरूढः स वै वह्निर्यः परिस्तृतिमध्यगः " इति।

एतच्च यत्राग्नेः प्रत्यूहनविधानमस्ति तत्परम्। यत्र तु प्रत्यूहनविधानं नास्ति तत्राऽऽयतनमध्य एव पृथक्करणं निरूढशब्दार्थो विद्यारण्यश्रीपादोक्तेः।

पर्यग्निकरणे तृणनिरसनविशेषमाह संग्रहकारः—

" पर्यग्निकरणायाग्निमनिरूढाद्यदाऽऽहरेत्।
बर्हिर्निरस्य तच्छेषं निरूढाग्नौ योजयेत् " इति।

सुदर्शनभाष्येऽपि—

"आज्यसंस्कारार्थानामङ्गाराणां प्रत्यूहनविधानादप्रवृत्ते कर्मणि लौकिकः संपद्यत इति न। अवद्योतनपर्यग्निकरणाग्न्योस्तु यदाऽऽयतनस्थादुपादानं तदाऽप्रवृत्तकर्मत्वेन लौकिकत्वात्यागः। यदा तु निरूढात्तदा तस्मिन्नेव प्रक्षेपः " इति।

ततः परिधिपरिधानादि। तदुक्तं सूत्रे—

" शम्याभिः परिदधात्यपरेणाग्निमुदीचीनकुम्बां मध्यमां निदधाति दक्षिणेनाग्निꣳ संस्पृष्टां मध्यमया प्राचीनकुम्बामुत्तरेणाग्निꣳ संस्पृष्टां मध्यमया प्राचीनकुम्बामपरेणाग्निं प्राङ्मुख उपविशति " इति।

शम्याभिः शम्याकृतिभिः परिधिभिः परिदधाति। कथम्। अपरेणाग्निमुदीचीनकुम्बां मध्यमां निदधाति। कुम्बः स्थूलप्रदेशः। दक्षिणेनाग्निं मध्यमया संस्पृष्टां प्राचीनकुम्बां दक्षिणां शम्यां निदधाति। उत्तरेणाग्निं मध्यमया संस्पृष्टां प्राचीनकुम्बामुत्तरां शम्यां निदधाति। अधरोत्तरभावः परिस्तरणवदत्रापि द्रष्टव्यः। इहाधिकारादेव सिद्धे त्रीण्यग्निग्रहणानि केवलस्याग्नेः संप्रत्ययः स्यात्परिस्तरणस्य मा भूदित्येतदर्थम्। तेनोपर्येव परिस्तरणानामग्नेः

परिधिभिः परिधानं कार्यं न वाह्यत इति। इतरथा पात्रासादनवद्ब्रह्मसदनवच्च बाह्यतः प्राप्नुयात्। दक्षिणोत्तरयोः पुनर्ग्रहण संस्पृष्टामिति संशब्दश्चाग्नेर्दक्षिणत उत्तरतश्च तयोर्निधानं सम्यक्स्पर्शनेनाधरोत्तरभावश्च यथा स्यादित्येतदर्थम्। इतरथा मध्यमस्यैव दक्षिणत उत्तरतश्च निधानं स्पर्शमात्रं च प्राप्नुयात्। अपरेणाग्निं प्राङ्मुख उपविशतीत्येतत्सूत्रं दक्षिणतो यज्ञोपवीत्याचान्तः कुमार इत्येतस्मिन्नुत्तरसूत्रेऽन्वेति। तेन कुमारस्य प्राङ्मुखताऽपरेणाग्निं प्राङ्मुख उपविशतीत्येतस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिपरिहारश्च सिध्यति। एतच्च संस्कार्यमाणोपलक्षणम्। तेन यत्र संस्कार्या पत्नी तत्र तस्या अपि पत्युर्दक्षिणत उपवेशने प्राङ्मुखत्वं भवति। अग्र उपविश्येतिवचनमुपवेशनान्वारम्भयोः कालाव्यवधानार्थम्। अथवाऽपरेणाग्निं प्राङ्मुख उपविशतीति भिन्नं सूत्रम्। दक्षिणतो यज्ञोपवीत्याचान्तः कुमार उपविश्यान्वारभत इति भिन्नम्। तत्र पूर्वमर्यादाचार्यपरमुत्तरत्र कुमारग्रहणादन्यस्य चासभवात्। अस्मिन्पक्षे पूर्वसूत्रं कर्मवशेनायं नियम इतिख्यापनार्थं ज्ञेयम्। अग्निग्रहणं त्विह परिस्तीर्णस्याग्नेः संप्रत्ययार्थम्।

यत्तु स्मृत्यन्तरे उक्तम्—

"त्रिभिश्चैव चतुर्भिश्च पञ्चभि षड्भिरङ्गुलैः।
सेचन परिधींश्चैव स्तरण पूजन तथा"

इति चतुरङ्गुलात्मकपरिधिपरिधानदेशावधिकथनम्। यच्च कश्यपोक्तम्—

"नवाङ्गुलप्रमाणेन विधिना परिधीन्न्यसेत्"

इति नवाङ्गुलात्मकपरिधिपरिधानदेशावधिकथनं तच्छाखान्तरविषयं न सत्याषाढसूत्रानुसारिविषयम्। भाष्यकृता परिस्तरणानानुपूर्व्येव परिधिपरिधानस्योक्तत्वात्। परिधिपरिधानोत्तरमेव बर्हिरास्तरणं कार्यमन्यथा पवित्राभ्याधानपरिधिपरिधानयोर्यथा बोधितस्याव्यवहितानन्तर्यस्य बाधापत्तेः। एतेनोत्पवनात्प्रागेव बर्हिस्तरणं कैश्चिदुक्तं तन्निरस्तं द्रष्टव्यम्।

बर्हिरास्तरणोत्तरमाज्यस्थाल्यास्तरसादनमुपरोपनिरसन प्रणीतोद्वासनादनन्तरं ब्रह्मयजमाननिष्क्रमणात्प्रागेव, श्रौते दृष्टत्वात्। प्रणीतोद्वासनस्याक्रियापाप्युत्तरपरिषेकान्ते।

ततः परिषेकादि। तदुक्तं सूत्रे—

" अथ परिषिञ्चत्यदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणत प्राचीनमनुमतेऽनुम-

१ रा 'नु एयवारिवानु धि'। २ ग घ ङ 'नराक।

न्यस्वेति पश्चादुदीचीन९ सरस्वतेऽनुमन्यस्वेत्युत्तरत प्राचीन देव सवित प्रसुवेति सर्वत प्रदक्षिण परिषिच्येध्ममङ्क्त्वाऽभ्यादधात्यय त इध्म आत्मा जातवेदस्ते० समेधय स्वाहा" इति ।

अथानन्तरमाचार्यः परिषिञ्चति सर्वतः सिञ्चति । कथम् । अदितेऽनुमन्यस्वेति दक्षिणतोऽग्नेः प्राचीनमुदकं सिञ्चति । सरस्वत इति च्छान्दसे ह्रस्वत्वे संबुद्धिलोपो गुणश्च । देव सवितः प्रसुवेति सर्वतः प्रदक्षिणं तमग्निं सिञ्चति । सावित्रहोममन्त्रस्याऽऽदिग्रहणमेतत् । छन्दोगानां तथा दर्शनादित्येके, तन्नेत्युत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः । अथशब्दः कुमाराधिकारनिवृत्त्यर्थः । सर्वमाचार्यकर्तृकं यावदुक्तमेव कुमारस्याविधत्वात् । प्रदक्षिणवचनं प्रत्येकं सर्वत्र मा भूत्सकृदेव परिषेको यथा स्यादित्येतदर्थम् । परिषिच्यैवमग्निमिध्ममाज्येन दर्व्याऽङ्क्त्वा प्रज्वलिताग्नौ हस्तेनाभ्यादधात्ययं त इध्म इत्यनेन मन्त्रेण । इध्माभ्याधानस्याजुहोतिचोदितत्वेऽपि वचनात्स्वाहाकारः । एवं सर्वसमिदाधाने द्रष्टव्यम् । परिषिच्येति वचनममन्त्रकेऽपि परिषेके दक्षिणतः प्राचीनमित्यारभ्य सर्वतः प्रदक्षिणमित्यन्तः परिषेको यथा स्यान्न तु सर्वतः प्रदक्षिणमित्येतावानेवेतिख्यापनार्थं परिषेकेध्माभ्यञ्जनयोर्मध्ये कर्मान्तरप्रतिषेधार्थं च । तेन सचरुतन्त्रहोमे परिषेकात्पूर्वमेव चरूद्वासनं सिद्धं भवति ।

संग्रहे समिद्धोमे विशेषः—

"मूलेन कर्मनाश स्यान्मध्यत पुत्रनाशनम् ।
अग्रेण मुञ्चतो व्याधिरेकपाणेर्धनक्षय ॥
मूलमध्यममध्येन समिद्धोमस्य लक्षणम्" इति ।

मूलतो मूलेन । मध्यतो मध्येन । मूलतो मध्यत इत्युभयत्रापि मुञ्चत इत्येतस्यान्वयः । मूलमध्यमप्रदेशयोर्मध्यभागे धृत्वा समिधो होतव्याः । एतदेव समिद्धोमस्य समिदभ्याधानस्य लक्षणं ज्ञेयमिति ।

"अनेकपाणिना समिद्धोमनिषेधेन सव्यपाण्यन्वारब्धदक्षिणपाणिना होमविधिर्गम्यते" इति प्रयोगपारिजाते ।

स्रुवधारणे विशेषो विधानमालायाम्—

"अग्रे धृतो विनाशाय धृतो मध्ये प्रजाक्षयी ।
मूले धृतस्तु होतुस्तु मृतिं दद्यात्स्रुवो ध्रुवम् ॥

१ ख घ ङ 'स्याद्विधना' । ग 'स्याद्विधना' । २ क 'नमार' ।

अग्रान्मध्याच्च मध्ये तु मूलान्मध्याच्च मध्यत ।
स्रुव प्रधार्यो विद्वद्भि सर्वकामार्थसिद्धये " इति ॥

अयमर्थः—दण्डस्य पञ्च भागान्कृत्वा द्वितीयभागे चतुर्थभागे वा स्रुवधारणं कार्यमिति ।

प्रयोगार्णवे—

" कठिनद्रव्यहोमे तु मुष्टिना धारण स्रुच ।
द्रवद्रव्यस्य होमे तु उत्तानाङ्गुलिभि स्मृतम् " इति ॥

स्रुवस्याप्युत्तानाङ्गुलिभिरेव धारणम् । एतच्च स्रुक्स्रुवधारणं सौम्यतीर्थेन कार्यम् ।

" निर्वपणप्रस्तरवपलाजहोमनित्यहोमान्कायतीर्थेन कुर्याद्दैवेन दैविक पित्र्येण पैतृक कमण्डलुस्पर्शन नवान्नप्राशन स्रुवग्रहण दैविक सौम्येनाऽऽग्नेयेन प्रतिग्रह कुर्यात् "

इति बौधायनोक्तेः । स्रुवग्रहणं स्रुगुपलक्षणम् । अत्र दैविकमिति विशेषणात्पित्र्यं स्रुवधारणं पितृतीर्थेनैव ।

सौम्याग्नेयतीर्थलक्षणं बौधायनोक्तम्—

" अङ्गुलिमूले सौम्य करमध्य आग्नेयम् " इति ।

दर्व्यामप्येवं तस्याः स्रुवस्थानीयत्वात् ।

तत आघारहोमादि । तदुक्तं सूत्रे—

"अथ दर्व्या जुहोत्युत्तर परिधिसधिमन्ववहृत्य दर्वीं प्रजापतये मनवे स्वाहेति मनसा ध्यायन्दक्षिणाप्राञ्चमृजु दीर्घꣳ सतत दक्षिण परिधि सधिमन्ववहृत्येन्द्राय स्वाहेति प्राञ्चमुदञ्चमृजुमाघारावाघार्याऽऽज्यभागौ जुहोत्यग्नये स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धे सोमाय स्वाहेति दक्षिणार्धपूर्वार्धे तावन्तरेणेतरा जुहोति युक्तो वह जातवेद पुरस्तादग्ने विद्धि कर्म क्रियमाण यथेदम् । त्व भिषग्भेषजस्यासि कर्ता त्वया गा अश्वान्पुरुषान्सनेम स्वाहा । या तिरश्ची निपद्यसेऽह विधरणी, इति । ता त्वा घृतस्य धारयाऽग्नौ सꣳराधनीं यजे स्वाहा । सꣳराधन्यै देव्यै स्वाहा प्रसाधन्यै देव्यै स्वाहा " इति ।

अथेध्माधानानन्तरं होमान्वक्ष्यमाणान्दर्व्या जुहोति । अथशब्द इध्माभ्याधानाघारयोः संबन्धार्थः । तेन यत्र यत्राऽऽघारौ तत्रैवेध्माभ्याधानं नान्यत्र । तेनाऽऽपूर्विक इध्माभ्याधानं नेति सिद्ध भवति । एवमिध्माभ्यञ्जनमपि दर्व्यैव

भवतीति च। उत्तरं परिधिसंधिमनु उत्तरं परिधिसंधिमनु लक्षयित्वा तेन यथाऽवहृत्य प्रवेश्य दर्वीं प्रजापतय इत्यनेन मन्त्रेण मनसा ध्यायन्ननुच्चारयन्वाचा दक्षिणाप्रागपवर्गमकुटिलं संततमविच्छिन्नं जुहोत्याघारयतीत्यर्थः। दर्वीग्रहणं स्थाल्या सहान्ववहृत्य पश्चादुपादाय होमप्रतिषेधार्थम्। तेन पूर्वमेवोपादाय प्रवेश्याऽऽघारयितव्यम्। पूर्ववद्दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्य दर्वीमिन्द्राय स्वाहेत्यनेनोत्तराप्रागपवर्गमकुटिलं दीर्घं संततं जुहोत्याघारयति। मनसा ध्यायन्निति निवर्तते। तस्मान्मनसा प्रजापतये जुहुतीतिश्रुत्या प्राजापत्याघार एव तस्योक्तत्वात्। अतो वाचैवाभिघारयति। आघारावाघार्येतिवचनमनन्तरोक्तयोर्होमयोराघारसंज्ञार्थम्। तेन ज्योतिष्मत्यग्नौ होमः सर्वेषामिध्मकाष्ठानां संस्पर्शनं च सिद्धं भवति। दक्षिणाप्राञ्चमितिवचनं तिर्यक्त्वनिरासार्थम्। ऋजुमितिवचनं जिह्मत्वनिरासार्थम्। दीर्घमितिवचनं शास्त्रान्तरोक्तस्य द्व्येष्यस्य ह्रस्वमितिकल्पनिरासार्थम्। संततमिति द्व्येष्यस्य न्यञ्चं विच्छिन्नत्तीत्येतस्य कल्पस्य निरासार्थम्। उत्तराघार ऋजुग्रहणं दीर्घसांतत्ययोरनावश्यकत्वद्योतनार्थम्। आघारे धारायां चाऽऽदिसंयोग इत्यापस्तम्बोक्तविशेषस्वीकारे तु मन्त्रारम्भसमकालमाघारयोरारम्भः। आज्यभागाविति संज्ञा संव्यवहारार्था। आज्यभागान्तं कृत्वेत्यनाग्नये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेणाग्नेरुत्तरार्धस्य पूर्वार्धे सोमाय स्वाहेत्यनेन दक्षिणार्धस्य पूर्वार्धे जुहोतीत्युभयत्र शेषः। तावन्तरेणेतरा जुहोति, तावाज्यभागावन्तरेण तद्धोमदेशयोर्मध्य इतरा आहुतीर्जुहोति। तावन्तरेण जुहोतीत्येतावदुच्यमाने युक्तो वहेत्यादानीमेव देशसंबन्धः प्रसज्येत तन्मा भूत्कितु सर्वासामेव भवतीत्येवमर्थमितरा इति वचनम्। यातिरश्चीत्येतस्मिन्मन्त्रे सञ्राधनीमित्येव पाठः। यजेः सकर्मकत्वादित्येके। सञ्राधनी यज इत्येव पाठो विभक्तिव्यत्ययादित्यन्ये। निरनुनासिकः पाठोऽपपाठ एवेति मातृदत्त। छान्दसः पाठ इति तु युक्तम्। भूर्भुवः सुवरिति व्याहृतिभिर्जुहोत्येकैकशः समस्ताभिश्चेति। भूर्भुवः सुवरित्येताभिर्व्याहृतिभिर्जुहोति। एकैकश एकैकया व्यस्ताभिरित्यर्थः। यथा भूः स्वाहा। भुवः स्वाहा। सुवः स्वाहेति। भूर्भुवः सुवरिति वचनं व्याहृतिरहुत्वादिष्टपरिग्रहार्थम्। भूर्भुवः सुवरिति सिद्धे व्याहृतिभिरिति वचनमेतासामेवान्यत्र व्याहृतिग्रहणे संप्रत्ययार्थम्। तेन व्याहृतिभिरन्वादधाति व्याहृतिभी राकामहमित्येवमादिषु

---

१ क ग एव। भू।

श्रौतेषु स्मार्तेषु चैतासामेव संप्रत्ययः सिद्धो भवति। ननु भूर्भुवः सुवरिति व्याहृतय इत्येतेनैव सिद्धम्। न सिध्यति । तेनाऽऽधान एवेष्टपरिग्रहः कृतः स्यादिति। कर्षप्रमाणमाज्यं स्यादिति वचनात्सर्वाहुतिषु कर्षमानमाज्यं ज्ञेयम्।

अथ कर्मसमृद्धिसंपादकमुत्तरं तन्त्रम्। तत्र सूत्रम्—

"इमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने त्वमग्ने अयास्य० भेषजꣳ स्वाहा। प्रजापत इत्येषा। यदस्य कर्मणोऽत्य० समर्धयित्रे स्वाहेत्युत्तरार्धपूर्वार्धेऽसꣳसक्ताभितराभिराहुतिभिर्जुहोत्यत्रैके जयाभ्यातानान्राष्ट्रभृत इत्युपजुह्वति पुरस्तात्स्विष्टकृतश्चित्तं च स्वाहा चित्तिश्च स्वाहेति जयाञ्जुहोति चित्ताय स्वाहा चित्तये स्वाहेति वाऽग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्वित्यभ्यातानानग्निरिन्द्रो ब्रह्मानिति स्त्र इत्यभ्यातानेष्वनुषजति पितर पितामहा इति प्राचीनावीती जुहोत्यु-पतिष्ठते वर्तापाट्रधामेति राष्ट्रभृत पर्यायमनुद्रुत्य तस्मै स्वाहेति पूर्वामाहुतिं जुहोति ताभ्य स्वाहेत्युत्तराम्" इति।

प्राजापत्यायामेषेति वचनं यत्र यत्र सामान्यतः प्राजापत्या विहिता भवति तत्रैषैव ज्ञेयेत्येतदर्थम्। केचित्तु मनसा होमार्थं मन्यन्ते। तस्मान्मनसा प्रजापतये जुह्वतीति दर्शनात्। तन्न। एतस्य दर्शनस्याऽऽघारविषयत्वात्। तस्माद्वाचैव होतव्यम्। यदस्येत्यनेन स्विष्टकृदाहुतिमग्नेरुत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोति। इतराभिराहुतिभिरसंसक्तामिति वचनादतिहायेतरा आहुतीर्होतव्यम्। असंसक्ताऽसंसृष्टा[1]। अत्रास्मिन्कर्मणि पुरस्तात्स्विष्टकृतः। एक आचार्याः। जयांश्चाभ्यातानांश्च जयाभ्यातानास्तांश्च राष्ट्रभृतश्च। इतिशब्दः समुच्चयार्थः। प्रकारार्थ इत्येके। जयानामभ्यातानानां राष्ट्रभृतामनन्तरमुपहोमत्वेनोपदेशाज्जयादीञ्जुह्वति प्रधानाहुतिसमीपे जुह्वति। अत्रेतिवचनं वेदाध्ययनार्थत्वेन मुख्य उपनयन एव यथा स्यान्न प्रायश्चित्तार्थोपनयन इत्येतदर्थम्। ननु प्रजापत इत्येषेत्यनन्तरमेव (+चित्तं च स्वाहा चित्तिश्च स्वाहेत्यारभ्य ताभ्यः स्वाहेत्युत्तरामित्यन्तं सूत्रं पठित्वा यदस्य कर्मणोऽत्यरी-

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतस्थाने क ख पुस्तकयोः—"अत्रैके जयाभ्यातानान्राष्ट्रभृत इत्युपजुह्वतीत्येतावदेव सूत्रं कर्तव्यम्। स्विष्टकृतः पुरस्तादनुष्ठानं तु विधानक्रमादेव सिध्यतीति किमर्थं गुरु सूत्रकरणमिति चेन्न। येन कर्मणेर्त्सेदिति वचनात्कर्मसमृद्ध्यर्थं श्रौते गार्ह्ये स्मार्ते च कर्मणि यदि होमः क्रियते तत्र पुरस्तात्स्विष्टकृत एव भवेदिति ज्ञापनार्थत्वात्" इति वर्तते।

1 क °संसृष्टा।

रिचमित्यारभ्य राष्ट्रभृत इत्युपजुहतीत्येतदन्तं सूत्रमनन्तरं कर्तव्यम् । एवं च पुरस्तात्स्विष्टकृत इति वचनं न कर्तव्यमित्येतादृशं लाघवं परित्यज्य गौरवाङ्गीकरणं पुरस्तात्स्विष्टकृत एत उपहोमाः स्विष्टकृतमुत्तरं वेतिप्रदेशविकल्पो नात्र किं त्वनुष्ठानविकल्प एवेतिबोधनार्थम् । पुरस्तात्स्विष्टकृत इतिवचनं स्विष्टकृदुत्तरकालताव्यावृत्त्यर्थम् ।) अथ किमर्थं जयाभ्यातानानामेव पृथक्समासः, न राष्ट्रभृद्भिः सहेति, राष्ट्रभृतामपि सन्ति सहचारिण इति ख्यापनार्थम् । के ते । यद्देवा देवहेडनमित्यच्छिद्रकाण्डपठितमन्त्रकरणका होमास्तेषां साक्षादवचनाद्विकल्पः । विदधे च विकल्पेन यद्देवा देवहेडनमित्यनुवाकेन होमं चतुर्थं बौधायनः । जयादीनां प्रत्येकमनुक्रमणं ज्ञानार्थं विशेषविधानार्थं च । चित्तं च स्वाहा चित्तिश्च स्वाहेति यथापाठं त्रयोदश जयाञ्जुहोति । देवासुरा इत्यादि ब्राह्मणम् । चित्ताय स्वाहा चित्तये स्वाहेत्येवं चतुर्थ्यन्तैर्वा द्वादशभिर्जुहुयात् । अविकृतैव त्रयोदशी । एवमपि शाखान्तरेऽस्ति पाठ इत्यवगन्तव्यम् । अग्निरित्यष्टादशाभ्यातानाञ्जुहोति । अस्मिन्ब्रह्मन्नित्यादि देवहूत्यामित्यन्तमभ्यातानेष्वनुषजति । पितर इत्येतामाहुतिं प्राचीनावीती जुहोति उपतिष्ठते वाऽनेन मन्त्रेण प्राचीनावीती पितॄन् । अग्निमित्येके । तन्न, लिङ्गविरोधात् । ऋताषाडिति राष्ट्रभृतो जुहोति । द्वादशैते मन्त्रास्तेषु सप्तमोत्तमौ निरनुषङ्गावेकाहुतिकौ, अवशिष्टाः सानुषङ्गास्तेषु ये सानुषङ्गास्तानुक्त्वा तस्मै स्वाहेति पूर्वामाहुतिं जुहोति ताभ्यः स्वाहेत्युत्तरामाहुतिमित्यर्थः । अत्र त्रिविधेऽपि राष्ट्रभृन्मन्त्राणां विभागे दश पर्यायाः सप्तमोत्तमौ केवलाविति द्वाविंशतिमन्त्राः । तत्र ऋताषाडिति यथापाठमारभ्य तस्मै स्वाहेत्यन्ते पूर्वाहुतिः केवलं ताभ्यः स्वाहेत्यपराहुतिरित्येकः पक्षः । यथा, ऋताषाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जो नाम स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति । एवमुत्तरत्र । ऋताषाडिति यथापाठमारभ्य तस्मै स्वाहेत्यन्ते पूर्वाहुतिः पुनर्ऋताषाडिति यथापाठमारभ्य ताभ्यः स्वाहेत्यपराहुतिरिति द्वितीयः पक्षः । यथा, ऋताषाडृतधामा० क्षत्रं पान्तु तस्मै स्वाहा । ऋताषाडृतधामा० क्षत्रं पान्तु ताभ्यः स्वाहेति । एवमुत्तरत्र । तृतीयः पक्षोऽग्निमुखप्रयोगे वक्ष्यते । सर्वोऽपि होमो यज्ञपुरुषस्य जिह्वायामेव कार्यः । अन्यथाकरणे दोषश्रवणात् ।

तदाह संग्रहकारः—

" यत्र काष्ठं तत्र कर्णौ हुनेद्व्याधिकृन्नरः ।

हुनेदित्यार्षम् ।

धूमस्थानं शिरः प्रोक्तं मनोदुःख भवेदिह ।
यत्राल्पज्वलनं नेत्रं यजमानस्य नाशनम् ॥
भस्मस्थाने तु केशः स्यात्स्थाननाशो धनक्षयः ।
अङ्गारे नासिका विद्यान्मनोदुःखं विदुर्बुधाः ॥
यत्र प्रज्वलनं तत्र जिह्वा चैव प्रकीर्तिता ।
गजवाजिप्रणादी तु वह्निः शुभफलप्रदः" इति ।

जिह्वानामान्याह स एव—

"काली कराली च मनोजवा च सुलोहिनी या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुचिश्च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वा" इति ।

ग्रन्थान्तरे—

"सुवर्णा कनका रक्ता कृष्णा चैव तु सुप्रभा ।
बहुरूपाऽतिरिक्ता च सप्त जिह्वा प्रकीर्तिता ॥
सुवर्णा वारुणी जिह्वा मध्यमा कनका स्मृता ।
रक्ता चैवोत्तरा जिह्वा कृष्णा याम्यदिशि स्मृता ॥
सुप्रभा पूर्वदिग्जिह्वा ह्यतिरक्ताऽग्निगोचरे ।
ऐशाने बहुरूपा च जिह्वास्थानान्यनुक्रमात् ॥
विवाहे वारुणी जिह्वा मध्यमा यज्ञकर्मसु ।
उत्तरा चोपनयने दक्षिणा पितृकर्मसु ॥
प्राचीना सर्वकार्येषु आग्नेयी शान्तिकर्मसु ।
ऐशानी चोग्रकार्येषु ह्येतद्धोमस्य लक्षणम्" इति ।

एतच्चाऽऽज्यहोमेष्वेव ज्ञेयम् । तत्राऽऽज्यस्य झगिति भस्मीभूतत्वेन तत्र द्वितीयाहुतिप्रक्षेपे दोषाभावात् । न चैतस्य चर्वाद्याहुतिरे कठिनद्रव्यहोमे नियमोऽसंभवात् । एता जिह्वा एकस्यामेवाऽऽज्यभागयोर्मध्यस्थायां ज्वालायां तत्तत्प्रदेशभेदेन ज्ञेयाः ।

अथोत्तरपरिषेकादि । तदुक्तं सूत्रे—

"अथ परिषिञ्चति यथा पुरस्तादन्वमंस्था प्रासावीरितिमन्त्रा न्नान्तानमति" इति ।

अथाग्निं परिषिञ्चति यथा पुरस्तात् । अथशब्दः पूर्वसूत्रपरिज्ञाप

नार्थः । तेन सर्वदर्विहोमाणामिदमङ्गं नोपनयनस्यैव । यथा पुरस्तादिति-वचनं पूर्वधर्मातिदेशार्थम् । मन्त्रान्तश्च मन्त्रान्तश्च मन्त्रान्तश्च मन्त्रान्ताः । तानन्वमꣳस्थाः मासावीरिति संनमति । ये त्वनुमन्यस्वेति तानन्वमꣳस्था इति । यस्तु प्रसुवेति तं मासावीरिति । यथा—अदितेऽन्वमꣳस्थाः । अनुमतेऽन्वमꣳस्थाः । सरस्वतेऽन्वमꣳस्थाः । देव सवितः मासावीरिति । तत्र मन्त्रानित्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं देव सवितः प्रसुवेति यावदुक्तमेव समग्रो नाऽऽदिग्रहणमितिख्यापनार्थम् ।

अत्र प्राक्परिषेचनात्केचन धर्मा उक्ता मातृदत्तेन—

" परिधीन्दर्व्याऽङ्क्त्वा परिस्तरणेभ्यः किंचिद्बर्हिरादाय तस्य दर्व्या-मग्रमाज्यधान्यां मध्यं मूलं चेति प्रस्तरवत्तूष्णीमङ्क्त्वा तृणमपादाय प्रज्ञातं निधाय प्रस्तरवत्तूष्णीमनुप्रहृत्य त्रिरङ्गुल्याऽन्ववदिश्य घ्राणं चक्षुः पृथिवीं च संस्पृश्य परिधीन्क्रमेण प्रहृत्य संस्रावेणाभिजुहोति । अथ परिषेकं कृत्वाऽग्रेणाग्निं प्रणीताः पर्याहृत्यापरेणाग्निं निधाय किंचिदुदकमासिच्य पूर्ववत्तूष्णीं मार्जयेत् । ततो ब्रह्मणे यथाश्रद्धं दक्षिणा ददाति ब्रह्मा प्रतिगृह्य प्रतिनिष्क्रामति " इति ॥

परिधिप्रहरणोत्तरं प्रयोगवैजयन्त्यां नित्यत्वेन प्रायश्चित्तहोम उक्तः—

अनाज्ञातत्रयं त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने यत इन्द्र भयामहे
स्वस्तिदात्र्यम्बकमिदं विष्णुर्व्याहृतिसप्तकम् " इति ।

अत्र मूलं चिन्त्यम् । परिध्यञ्जनादयस्तूष्णींमार्जनान्ताः परिषेकरहिता धर्माः कृताकृताः । एवं प्रायश्चित्तहोमोऽपि । ब्रह्मणे दक्षिणादानं तु नियतमेव ।

" यो ह्यदक्षिणेन यज्ञेन यजेत स यज्ञः प्रक्षामोऽनायुरुर्वरा
समृद्धा देया सा प्रायश्चित्तिः "

इति सूत्रकृतर्त्विग्भ्यो दक्षिणाया अप्रदाने दोषस्योक्तत्वात् । प्रक्षामो दग्धः । अनायुरित्यत्र यजमानो भवेदिति शेषः । उर्वरा भूमिः । समृद्धा सस्यवती । अत्र दक्षिणाविशेषस्यानुक्तत्वाद्यथाश्रद्धं हेम देयं गौर्वा ।

छान्दोग्यगोभिलगृह्ये तु—

" पूर्णपात्रं दक्षिणा ब्रह्मणे दद्यात्कꣳसं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा
कृतस्य वाऽकृतस्य वाऽपि वा फलानामेवैतत्पूर्णपात्रमित्याचक्षते " इत्युक्तम् ।

---

१ क. 'त्य पुनस्तृणमनुप्रहृत्य त्रि'। २ क. ख. 'ति । प'।

कृतमवहृतम्। अकृतमनवहृतम्।

होमान्ते वह्निपूजनमुक्तं स्मृत्यन्तरे—

"गन्धपुष्पादिभिर्वह्निं होमान्ते परिपूजयेत्" इति।

गन्धपुष्पादिभिरित्यनेन पूर्वोपचारनिवृत्तिः क्रियते। वहिरग्निमतुलसीकृत्य पूजयेत्।

"त्रिभिश्चैव चतुर्भिश्च पञ्चभि षड्भिरङ्गुलै।
सेचन परिधींश्चैव स्तरण पूजन तथा"।

इति स्मृत्यन्तरे देशविशेषनियमोक्त्या पूजनबहिर्भावस्याप्युक्तत्वात्। शिष्टानां संप्रदायोऽप्येवम्। आगमशास्त्रे त्वग्नावेव पूजोक्ता। अथ प्रकारो वैदिकैर्नानुष्ठीयत इदानीम्। अग्निपूजन आरक्तगन्धपुष्पादि वर्जयेदित्यभियुक्ताः। दिव्यप्रकरणस्थाग्निपूजने रक्तगन्धपुष्पविधानात्तत्र न रक्तगन्धपुष्पनिषेधः। एतेन ज्ञायतेऽन्यत्राऽऽरक्तगन्धपुष्पनिषेध इति। इदं चाऽऽरक्ताक्षताद्युपलक्षणम्।

भस्मधारणं ब्रह्माण्डपुराणे—

"स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्धुत्वा चैव तु भस्मना।
देवानभ्यर्च्य गन्धेन सर्वपापापनुत्तये" इति।

अत्राग्नियजमानयोर्मध्ये केनाप्यन्तरागमने कृते तत्प्रायश्चित्तमुच्यते।

तत्र पराशरप्रायश्चित्तकाण्डम्—

"द्वौ विप्रौ ब्राह्मणाग्नी वा दंपती गोद्विजोत्तमौ।
अन्तरेण यदा गच्छेत्कृच्छ्रं सातपन चरेत्" इति॥

एतदकर्मकालविषयम्।

कर्मकाले तु विशेषस्तत्रैव—

"होमकाले तथा दोहे स्वाध्याये दारसंग्रहे।
अन्तरेण यदा गच्छेद्द्विजश्चान्द्रायण चरेत्" इति॥

अग्निमुखप्रयोगः।

अथ प्रयोगः— कर्ताऽऽचम्य प्राणानायम्य पञ्चप्रस्थसिकताभिः शर्करास्थ्यादिवर्जिताभिः शुक्लाभिरनार्द्राभिर्होमानुसारेण हस्तमात्रमर्धपरिमाणाभिः

सिकताभिर्वाहुमात्रमधिकं वा समचतुरश्रं प्राक्प्रवणमुदक्प्रवणं प्रागुदक्प्रवणं समं वा प्राक्प्रवणाद्यन्यतम एव देशे सुश्लक्ष्णं स्थण्डिलं विदध्यात् । प्राक्प्रवणत्वपक्षे पश्चाद्‌गुलोच्छ्रायः पश्चात्पुरस्ताच्चतुरङ्गुलोच्छ्रायः। उदक्प्रवणत्वपक्षे तर्जनीमध्यमान्यतरोर्ध्वाङ्गुलिप्रमाणं त्रेधा विभज्य तदेकांशपरिमितमंशं वर्धयित्वा तदंशचतुर्थांशं स्वचतुस्त्रिंशांशोनं तत्र संयोज्य तावत्परिमितोच्छ्रायो दक्षिणत ऊर्ध्वाङ्गुलिप्रमाणोच्छ्राय उत्तरतः । उदक्प्रवणत्वपक्षे प्राक्प्रवणत्वपक्षवदेव वोच्छ्रायः । प्रागुदक्प्रवणत्वपक्ष उत्तरदिशः प्रागर्धे पूर्वस्या दिश उत्तरार्धे चतुरङ्गुल उच्छ्रायः । इतरप्रदेशे पश्चाद्‌गुल उदक्प्रवणपक्षवद्वा । ततस्तत्स्थण्डिलमक्षतारङ्गवल्ल्यादिभिः परितोऽलंकृत्य गोमयेनोपलिप्य शुद्धोदकेन प्रोक्ष्यैकं फलं पुष्पं पर्णं कुशं वा ताम्रशकलयुतं गृहीत्वा तेन स्थण्डिलमध्यप्रदेशे प्रादेशमात्रीः षडङ्गुलान्तरालास्तिस्रः प्राचीरुदगपवर्गास्तथैव तिस्रश्चोदीचीः प्रागपवर्गा रेखा लिखित्वा तद्रेखालेखनसाधनमुत्तरतो निरस्याप उपस्पृश्य यस्मिन्कस्मिंश्चिन्महति पात्रे शुद्धोदकं गृहीत्वा तदर्धेन कृत्स्नं स्थण्डिलमवोक्षति । न्युब्जेन विरलमुष्टिना जलसेचनमवोक्षणम् । ततोऽवशिष्टमर्धं जलमग्न्यायतनस्योत्तरतः पुरतो वोत्सिच्योदकस्पर्शमप्रणीताप्रोक्षणपरिषेकादिकार्यार्थमन्यच्छुद्धमुदकं तस्मिन्नेव पात्र आनीय तत्पात्रं स्वस्योत्तरतः संस्थापयेत् । उत्सेचनाभावेऽप्यावश्यकत्वात्कार्यमेवेदम् । अवोक्षणपात्र आनयनं नास्ति तस्यैवाभावात् । ततोऽभ्यायन्यतमेन खनित्रेणोद्धत्यावोक्षति । उद्धननं सकृत्खनित्रप्रहरणमात्रम् । ततो वाग्यतो भूत्वा तैजसेनासंभवे लेपितेन नूतनेन मृन्मयेन वा पात्रयुग्मेन संपुटीकृत्य सुवासिन्या श्रोत्रियागाराद्भावे स्वगृहाद्वा प्रदीप्तवदङ्गारमयं निर्धूममग्निमाहृतं स्थण्डिलादाग्नेय्यां निधाय, समस्ताव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती, अग्निप्रतिष्ठापने विनियोगः । भूर्भुवः सुवरित्यात्माभिमुखं पाणिभ्यामुल्लिखितदेशे द्वितीयाविभक्त्यन्ततत्तत्कर्मप्रयुक्तनामोच्चारणपूर्वकमग्निं प्रतिष्ठापयामीति प्रतिष्ठापयेत् । प्रणवान्ताभिर्व्याहृतिभिः स्थापनपक्षे प्रजापतिर्बृहतीत्यनन्तरं, प्रणवस्य परब्रह्मर्षिः परमात्माऽग्निर्वा देवता दैवी गायत्री छन्द इत्यधिकम् । ततः प्रोक्षितेन्धनानि प्रक्षिप्य वेणुधमन्या प्रबोध्योत्थाय, जुष्टो दमूना इत्यस्य विश्वे देवा अग्निस्त्रिष्टुप्, प्रतिष्ठापिताग्न्युपस्थाने विनियोगः "ॐ जुष्टो दमूना॰ भोजनानि" । इत्यग्निमुपस्थायोपविश्य—चत्वारि शृङ्गेति मन्त्रस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदोऽ-

---

१ ग. घ. ङ. °ङ्गुलेर्यावान्विशेषस्तावत्प्रमा° । २ क ख °णप° । ३ ग घ ङ. वा लेखनिकाद्युपसुवर्णरजतताम्रान्यतमशकलेन व्रीहियवान्यतरेण च युतमङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां गृ° ।

त्रिष्टुप्, अग्निध्याने विनियोगः—"ॐ चत्वारि शृङ्गा० आविवेश। सप्तहस्त-श्चतु शृङ्गः० । तोमरं व्यजनं वामैर्घृतपात्रं च धारयन्। आत्माभिमुखमासीन एवंरूपो हुताशनः" इति ध्यायेत्। यत्राग्निमुपसमाधायेति सूत्रकृद्वदति तत्रोद्धनना-दिना संस्कृते देशेऽग्निमाहृत्य स्थापयित्वा होमः कार्यः। यत्र न वदति तत्र स्वस्थानेऽवस्थिते परिस्तरणादिविधिनैव कार्यः । अग्निज्वलनमुपसमाधानं सिद्धानुवादमेके मन्यन्ते। तेषामौपासने कर्तव्यानां समिन्धनादीतरत्रोद्धन-नादीति द्रष्टव्यम्। स्थलान्तरे केनचिन्निमित्तेन नीतस्य मत्यक्षस्याग्नेः संस्था-पनेऽवरोपविधावग्न्यनुगमनमायश्चित्तहोमविधौ चोद्धननादि कर्तव्यमेव।

अथाऽऽचारप्राप्तमन्वाधानम्।

तद्यथा—स्थूलसमित्त्रयमादाय "श्रद्ध एहि सत्येन त्वाऽऽह्वयामि"। इति त्रिरुक्त्वा, "याः पुरस्तात्प्र० श्रद्धां यज्ञमारभे। आकूत्यै त्वा० निविष्टम्" इति पठित्वा हृदयालम्भमुदकस्पर्शं प्राणायामं च विधायामुकहोमे या यक्ष्य-माणा देवतास्ताः सर्वाः परिग्रहीष्यामि जातवेदसमग्निमिध्मेन यक्ष्ये,

आघारहोमे—प्रजापतिं मनुमिन्द्रं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये, आज्यभाग-होमे, अग्निं सोमं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये, सामान्यप्रधानहोमे—जातवेद-समग्निं सश्राधनीं सश्राधनीं देवीं प्रसाधनीं देवीमग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इत्युक्त्वा यथोक्ताः प्रधानदेवता द्वितीयया विभक्त्योल्लिख्य तृतीयया विभक्त्या यथोक्तद्रव्यमुल्लिख्य यक्ष्य इति वदेत्। अङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्यामाज्याहुतिभ्यां यक्ष्ये, अग्निं वरुणं चैकैकयाऽऽज्या-हुत्या यक्ष्ये, अयासमग्निं प्रजापतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये।

जयोपहोमे—चित्तं चित्तिमाकूतमाकूतिं विज्ञातं विज्ञानं मनः शक्करीर्दर्शं पूर्णमासं बृहद्रथंतरं प्रजापतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये।

अभ्यातानोपहोमे—अग्निं भूतानामधिपतिमिन्द्रं ज्येष्ठानामधिपतिं यमं पृथिव्या अधिपतिं वायुमन्तरिक्षस्याधिपतिं सूर्यं दिवोऽधिपतिं चन्द्रमसं नक्षत्राणामधि-पतिं बृहस्पतिं ब्रह्मणोऽधिपतिं मित्रं सत्यानामधिपतिं वरुणमपामधिपतिं समुद्रं स्रोत्यानामधिपतिमन्नं साम्राज्यानामधिपतिं सोममोषधीनामधिपतिं सवितारं

---

१ ग. 'इ." द' । २ ख. 'ण वरुण • अग्नि वरुण चाग्नि वरुणं चायासं' । ३ ड. 'इये। ज' । ४ ख 'ति चाऽऽज्येन य' । ५ घ जयहो' । ६ क 'तानहो' ।

प्रसवानामधिपतिं रुद्रं पशूनामधिपतिम् । अत्रोदकस्पर्शः । त्वष्टारं रूपाणामधिपतिं विष्णुं पर्वतानामधिपतिं मरुतो गणानामधिपतींश्चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इत्युक्त्वा प्राचीनावीती पितॄन्पितामहान्परानवरांस्ततांस्ततामहांनेकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इत्युक्त्वा यज्ञोपवीत्यप उपस्पृशेत् । उपस्थानपक्षे पितॄन्पितामहानित्येतस्य वाक्यस्य नोल्लेखः ।

राष्ट्रभृदुपहोमे—ऋतासाडृतधामानमग्निं गन्धर्वमोषधीरप्सरस ऊर्जः संहितं विश्वसामानं सूर्यं गन्धर्वं मरीचीरप्सरस आयुः सुषुम्नं सूर्यरश्मिं चन्द्रमसं गन्धर्वं नक्षत्राण्यप्सरसो वेकुरीः, भुज्युं सुपर्णं यज्ञं गन्धर्वं दक्षिणा अप्सरसः स्तवाः प्रजापतिं विश्वकर्माणं मनो गन्धर्वमृक्सामान्यप्सरसो वह्नीः, इषिरं विश्वव्यचसं वातं गन्धर्वमपोऽप्सरसो मुदाः, भुवनस्य पतिं परमेष्ठिनमधिपतिं मृत्युं गन्धर्वं विश्वमप्सरसो भूः सुक्षितिं सुभूतिं भद्रकृतं सुवर्वन्तं पर्जन्यं गन्धर्वं विद्युतोऽप्सरसो रुचः, दूरेहेतिमृडयं मृत्युं गन्धर्वं प्रजा अप्सरसो भीरूश्चारुं कृपणकाशिनं कामं गन्धर्वमाधीरप्सरसः शोचयन्तीः, भुवनस्य पतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इत्युल्लिखेत् । अथवा जयदेवता एकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये, अभ्यातानदेवता एकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये, राष्ट्रभृद्देवता एकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इति समुदितरूपेणोल्लेखः ।

स्विष्टकृद्धोमे—अग्निं स्विष्टकृतमेकया हुतशेषाहुत्या यक्ष्ये ।

प्रायश्चित्तहोमे—अग्निं तिसृभिराज्याहुतिभिर्यक्ष्ये, अग्निं वरुणं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये । अग्निं वरुणं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये । इन्द्रं मघवन्तमिन्द्रं वृत्रहणं त्र्यम्बकं विष्णुमग्निं वायुं सूर्यं बृहस्पतिं वरुणमिन्द्रं विश्वान्देवांश्चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये ।

संस्रावहोमे—वसूरुद्रानादित्यान्संस्रावाज्येन यक्ष्ये । एता देवता यक्ष्य इत्युल्लिखेत् । सद्यःपक्षे सद्यो यक्ष्य इति । अनेकदिनसाध्ये कर्मणि श्वेता देवता अद्यतनदिनप्रभृतिषु दिवसेषु यक्ष्ये यष्टाह इति वदेत् । श्वःप्रभृतिषु दिवसेषु केवलं यष्टाह इत्येव । प्रधानं कर्म श्व एव चेत्तदा श्वो यष्टाह इत्येव वदेत् । यक्ष्ये यष्टाह इति प्रयोगो यजमाने

---

१ ख. °हानाज्येन य° । २ ग °नैकैक° । ३ ग. आयु । ४ ग. °सो वेकु° । ५ ङ. स्तव्या । ६ ग. वह्नि । ७ क. ख. ग. °भि ३ अग्निं वरुण च २ इ° ।

कर्तरि। आचार्ये कर्तरि तु यक्ष्यामि यष्टास्मीत्येवं प्रयोगः। सूत्रानुक्तत्वात्प्रायश्चित्तहोमसंस्रावहोमाकरणपक्षे नैतयोरुल्लेखः।

ततः समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती, अन्वाधानसमिदाधाने विनियोगः—" ॐ भूर्भुवः सुवः " इत्यन्वाधानसमिधोऽग्नावादध्यात्। स्वाहाकारमप्यत्रेच्छन्ति केचित्। अस्मिन्पक्षे प्रजापतय इदं न ममेति त्यागः। स्थूलसमित्त्रयमादायेत्यारभ्य समिदाधानान्तं कर्माऽऽचारप्राप्तं शिष्टैः परिगृहीतत्वाल्लिखितम्।

ततोऽग्निक्षेत्राद्ब्राह्ममेखलातो वा बहिः समन्ताद्दशाङ्गुलमितं पञ्चाङ्गुलमितं वा स्थलं त्यक्त्वा प्रागादिदिक्षु प्रागग्रैर्दर्भैः परिस्तृणाति। हस्त्वा उदगपवर्गाः पश्चात्पुरस्ताच्च भवन्ति। अथवा पुरस्तात्पश्चाच्चोदगग्रा दर्भाः। दक्षिणत उत्तरतश्च प्रागग्राः। पौरस्त्यपाश्चात्यपरिस्तरणदर्भमूलानामुपरि दक्षिणपरिस्तरणम्। उत्तरपरिस्तरणं तु तदग्राणामधस्तात्। परिस्तरणे चत्वारश्चत्वारस्त्रयस्त्रयो वा दर्भाः। प्रागग्रपरिस्तरणपक्षे त्वपरिमिता एव। प्रागुदगग्रपक्ष एवायमधरोत्तरभावः।

ततो दक्षिणेनाग्निं ब्रह्मायतने दर्भान्बहुलान्प्रागग्रान्स्तृणाति। आचार्यस्य होमकर्तृत्वे यजमानोपवेशनार्थमपि ब्रह्मायतनस्य पश्चादासनं कल्पयति। ततो मयि गृह्णामि यो नो अग्निरिति द्वयोरग्निरग्निस्त्रिष्टुप्, आत्मन्यग्निग्रहणे विनियोगः—"ॐ मयि गृह्णाम्यग्रे अग्नि९० परागात्" इति द्वाभ्यामात्मन्यग्निं गृह्णीते। आत्मन्यग्निर्गृहीत इति विभाव्य जपतीत्यर्थः।

ततोऽग्नेरुत्तरतः समीप एवोदगग्रान्दर्भान्संस्तीर्य तेषु यथाप्रयोजनं साधारणानि वैशेषिकाणि पात्राणि द्रव्याणि च सकृदेव यथोपपादं वाऽऽसादयेत्। तत्र यज्ञियदर्भाणामग्रभागं प्रादेशमात्रं बर्हिरर्थं प्रच्छिद्याप उपस्पृश्य त्रिधातुना पञ्चधातुना वा शुल्बेन तद्बद्ध्वा पात्रेष्वासादयेत्।

ततो विषमसंधिमत्समसंधिमद्वा प्रदक्षिणं शुल्बं कृत्वा तदुदगग्रं वितत्य तेन पालाशं खादिरं वैकविंशतिदारुकमिध्मं बद्ध्वाऽऽसादयेत्। अथवा दर्व्यासादनात्प्रागिध्माबर्हिषोः संनहनमधोनिधानं च कृत्वाऽज्ज्वलनदर्भासादनात्प्रागेतयोः पात्रेष्वासादनं कुर्यात्। तत्रेध्मस्त्रिभिः परिधिभिः सहैकविंशतिदारुको भिन्नपरिधिक आहुतिसंख्याकदारुको वाऽरत्निमात्रः

---

१ ग घ ङ. 'दर्भाणामु'। २ ग. 'मुने क'।

मादेशमात्रो वा। परिधयः शम्याकृतिकाः शुष्का आर्द्रा वा यस्य कस्यचि-द्यज्ञियस्य वृक्षस्य। अत्रैव परिधीनां शम्याकृतित्वसंपादनम्। तत्र मध्यमः परिधिर्बाहुमूलमारभ्यानामिकाग्रान्तप्रमाणः। बाहुमूलमारभ्य मध्यमाग्रान्तप्र-माणो मध्यमात्सूक्ष्मश्च दक्षिणः। बाहुमूलमारभ्य कनिष्ठाग्रान्तप्रमाणो दक्षिणा-त्सूक्ष्मश्चोत्तरः। अथवा सर्वेऽपि समप्रमाणाः कार्याः। संस्पर्शस्तूभयपक्षेऽप्या-वश्यकः। एतच्च परिमाणमरत्निमात्रायतनविषयम्। अधिके[1] तु दक्षिणपरि-स्तरणानामुपरि मूलमुत्तरपरिस्तरणानामुपर्यग्रं यावता परिमाणेन भवति ताव-त्परिमितः पश्चिमपरिधिः। इतरौ तु तदनुरोधेन।

*ततोऽन्यायतनादी(दै)शान्यामसुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नामुकशाखाध्या-*यिनममुकशर्माणममुककर्मणि ब्रह्माणं त्वामहं वृण इति कर्मकुशलं ब्राह्मणं ब्रह्माणं यजमानो वृणुयात्। ब्रह्मा वृतोऽस्मि कर्म करिष्यामीत्युक्त्वा यज्ञोपवीती द्विराच-म्योत्तरेण पात्राणि गत्वाऽग्निहोमकर्त्रोर्मध्येन दक्षिणे[2]न पादेन दक्षिणाऽतिक्रम्यो-पवेशनार्थमास्तृतेभ्यो दर्भेभ्यस्तृणमुत्तरतो निरस्याप उपस्पृश्याग्निमभिमुख उप-विशति। इत आरभ्य कर्मकाले वाग्यतः कर्ममना भवेत्। यदि वाग्यमलोपस्तदा "इदं विष्णुः" इति+वैष्णव्यृग्जपं "भूर्भुवः सुवः" इति समस्तव्याहृतिजपं च कुर्यात्। यस्मिन्कर्मणि होमार्थमन्यो वृतो भवति तत्र यजमानोऽपि ब्रह्मण्युप-विष्टे तस्य पश्चाद्भागे होमकर्त्रा कल्पितादासनात्तृणं निरस्याप उपस्पृश्याग्नि-मभिमुख उपविशेत्। ब्रह्मालाभे तदासने छत्रं कूर्चं यज्ञोपवीतं दण्डं कमण्डलुं वा स्थापयेत्। ततो भूमौ काष्ठं तृणं वाऽन्तर्धाय समौ साग्रावन्तर्गर्भरहितौ दर्भाविग्रे प्रादेशमात्रावशेषयन्धृत्वा तत्र काष्ठेनासिदेन वा छिनत्ति न नखेन। अप उपस्पृश्य तयोर्मूलमारभ्याग्रपर्यन्तं सोदकेन हस्तेनानुमार्ष्टि। ततः प्रणी-तापात्रं गृहीत्वा त्रिः प्रक्षाल्य प्रागग्रे पवित्रे[3] तस्मिन्निधाय किंचिदुदकमानीय पृथिवीं करणत्वेन ध्यायन्पुनरुदकेनोपबिलं पूरयित्वाऽङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्या-मुदगग्रे सग्रन्थिके पवित्रे धृत्वोत्तानाभ्यां प्रागग्राभ्यां पाणिभ्यां प्रणीतापात्रस्था अपस्त्रिरुत्पूय सव्यपाणिना प्रणीतापात्रं धृत्वा दक्षिणेन तत्पात्रमपिधाय नासिकासमं धारयन्नस्कन्दयन्नुत्तरेणैव हृत्वोत्तरेणाग्निं दर्भेषु सादयित्वोदगग्रै-र्दर्भैरपिदधाति। ततस्ते पवित्रे अप्रक्षालिते एव प्रोक्षणीपा[4]त्र उदगग्रे निधाय

+ पुवद्भाव आवश्यक। मध्यमपदलोपिसमासेन वा समाधेयम्।

१ ग घ. ङ. °के त्वग्न्यायतनानुसारेण परिधिप्रमाणाभिवृद्धिः कार्या। ततोऽ°। २ क. °क्षिणे पा°। ३ ग घ. ङ. °त्रे उदगग्रे अ°। ४ ग. घ ङ °पात्रे नि°।

तत्पात्रमद्भिः पूरयेत् । नात्र किंचिदुदकानयनं पृथिव्याः करणत्वेनाभिध्यानं पुनरुदकेनोपविलपूरणं च प्रणीतावज्ञ्यति। ततस्ता अपः पूर्ववदुत्पूय निलवन्ति पात्राण्युत्तानानि कृत्वेध्मं विस्रस्य प्रावसंस्थं त्रिः सर्वाभिरद्भिः सपवित्रेण हस्तेन सर्वाणि पात्राणि प्रोक्षति । अमुष्टीकृतेनोत्तानेन हस्तेन जलसेचनं प्रोक्षणम् ।

ततः स्रुवं दर्वीमासादितान्साग्रान्संमार्गदर्भांश्च गृहीत्वाऽग्नौ दक्षिणहस्तेनैव सहैव निष्टप्य दर्वीं दर्भेषु निधाय सव्यहस्ते स्रुवं गृहीत्वा दक्षिणेन हस्तेन दर्भाग्रैरन्तरतोऽभ्याकारं सर्वतो बिलमभिसंमार्ष्टि दर्भमूलैर्दण्डम् । ततः पुनर्निष्टप्य दर्भेषु निधाय दर्वीं तथैव गृहीत्वा दर्भाग्रैः प्राक्संस्थं पुष्करप्रदेशं संमृज्य दर्भमध्यैः प्रत्यक्संस्थं पुष्कराधोभागं दर्भमूलैर्दण्डं च संमृज्य पुनर्निष्टप्य स्रुवस्योत्तरतो दर्भेषु निदधाति । संमृष्टासंमृष्टपात्राणां संसर्जनं न कार्यं कृत्स्नसंमार्जनक्रियासमाप्तिपर्यन्तमिति केचित् । प्रयोगसमाप्तिपर्यन्तमित्यन्ये । तत्र यदि संस्पर्शः " पुनरेव निष्टप्य समृज्यात्स्वेन मन्त्रेण " इति भारद्वाजोक्तेरसंमृष्टपात्रसंस्पर्शे पुनः संमार्ग एव प्रायश्चित्तम् । ततः संमार्गदर्भानभ्युक्ष्याग्नावनुप्रहरति । मुष्टीकृतेनावाचीनेन हस्तेन जलसेचनमभ्युक्षणम् । केवलाज्यहोमतन्त्रे न स्रुवः ।

ततो गव्यमाज्यं बहिरेव द्रवीकृत्य पवित्रान्तर्हितायामपरेणाग्न्यायतनं दर्भेषु स्थापितायामाज्यस्थाल्यां गालितमाज्यं प्रभूतं निरुप्योपवेषेणोत्तरपरिस्तरणाद्बहिरुदग्दिक्स्थानङ्गारान्निरूह्य व्यन्तान्कृत्वा तेष्वधिश्रित्याऽऽयतनस्थाग्नौ प्रदीपितैर्दर्भैरवाचीनज्वालैरुपरि ज्वलयित्वा तान्सव्ये गृहीत्वा दक्षिणहस्तेनाङ्गुष्ठपर्वमात्रे दर्भाग्रद्वयमाज्ये प्रत्यस्य तैरेव दर्भैरन्यैर्वा प्रज्वालितैस्त्रिः पर्यग्नि कृत्वा तानपि दर्भानुत्तरतो बहिर्निरस्याप उपस्पृशेत् । यदा तु निरूढाग्नौ प्रदीपनं तदा तत्रैव निरसनं न बहिः ।

तत आज्यं कर्षन्निवोदगुद्वास्योपवेषेणाङ्गारानायतनस्थाग्नौ प्रेलयित्वोदगग्रे पवित्रे धृत्वा ताभ्यामाज्ये पश्चाद्भागमारभ्य प्राग्भागं नीत्वा पुनः पश्चाद्भागमानीयोत्पुनीयादित्येवं त्रिरुत्पूय पवित्रयोर्ग्रन्थिं विस्रस्य पवित्रे अग्नावभ्याधाय शम्याकृतिभिः परिधिभिरग्निं परिदधाति । अपरेणाग्निमुदीचीनकुम्बं मध्यमं दक्षिणेनाग्निं प्राचीनकुम्बं दक्षिणमुत्तरेणाग्निं प्राचीनकुम्बमुत्तरम् । तत्र दक्षिणस्य परिधेर्मध्यमपरिधिमूलस्योपरि मूलं कर्तव्यम् । उत्तरस्य मध्यमपरिध्यग्रस्याधः परिस्तरणानामुपर्येव परिधिपरिधानं कार्यम् ।

---

१ क 'स्याधो मूल्म्।प'। २ ग कर्तव्यम्।

ततोऽग्नेः पश्चाद्भूमिं प्रोक्ष्योदगग्रं बर्हिःसंनहनशुल्वं तत्राऽऽस्तीर्य तदुपरि प्रागग्रमुदगपवर्गं बर्हिरास्तीर्य तत्र स्रुवदर्व्याज्यस्थालीः क्रमेणोदक्संस्थं निदधाति । चरुहोमश्चेदत्र शृतं चरुमभिघार्योदगुद्वास्याग्नेः पश्चादाज्यस्थाल्या उत्तरतो बर्हिष्यासादयति । ततोऽग्न्यायतनस्य समन्तादङ्गुलत्रयपरिमितं स्थलं त्यक्त्वा परिषिञ्चति । अदितेऽनुमन्यस्वेति चतुर्णां मन्त्राणां वामदेव ऋषिरदितिरनुमतिः सरस्वती देवः सवितेति-क्रमेण चतुर्णां देवताः, यजूंषि, परिषेके विनियोगः—"अदितेऽनुमन्यस्व" इति दक्षिणतः प्राचीनं परिषिञ्चति । "अनुमतेऽनुमन्यस्व" इति पश्चादुदीचीनम् । "सरस्वतेऽनुमन्यस्व" इत्युत्तरतः प्राचीनम् । "देव सवित प्रसुव" इत्यैशानीमारभ्य सर्वतः प्रदक्षिणं परिषिञ्चति ।

ततो दक्षिणेन पाणिना दर्व्याऽऽज्यस्थाल्याज्यमादाय भूमिष्ठमिध्मं मूलमध्याग्रप्रदेशेष्वङ्क्त्वा दर्वीं स्वस्थाने निधाय दक्षिणहस्तेनेध्ममादाय मूलमध्यभागयोर्मध्ये तं धृत्वाऽयं त इध्म इत्यस्य वामदेवो जातवेदा अग्निः स्वराट्त्रिष्टुप्, इध्माभ्याधाने विनियोगः—"अयं त इध्म आत्मा० मेधय स्वाहा" इति सव्यपाण्यन्वारब्धेन दक्षिणेन हस्तेन प्रदीप्ताग्नौ प्रागग्रमभ्यादधाति । जातवेदसेऽग्नय इदं० । सर्वेषु त्यागेष्वस्यै देवताया इदं पुरोवर्ति द्रव्यमुत्सृजे न ममेत्यर्थमनुसंदध्यात् । अन्यकर्तृकेऽपि होमादौ सर्वे त्यागा यजमानेनैव कार्याः ।

ततो दर्व्याऽऽज्यं गृहीत्वोत्तरं परिधिसंधिमनुलक्ष्य तेन दर्वीं प्रवेश्य—प्रजापतये मनवे स्वाहेत्यस्य वामदेवः प्रजापतिर्मनुर्यजुः, पूर्वाघारहोमे विनियोगः—"प्रजापतये मनवे स्वाहा" इति प्रजापतिं मनसा ध्यायन्मनसैव मन्त्रमुच्चारयन्वायव्यकोणमारभ्याऽऽग्नेयकोणपर्यन्तं संततमृजुं दीर्घं जुहोति । प्रजापतये मनव इदं० । पुनर्दर्व्याऽऽज्यं गृहीत्वा दक्षिणं परिधिसंधिमनुलक्ष्य तेन दर्वीं प्रवेश्येन्द्राय स्वाहेत्यस्य वामदेवो विश्वे देवा इन्द्रो वा यजुः, उत्तराघारहोमे विनियोगः—"इन्द्राय स्वाहा" इति मन्त्रं पठन्नैर्ऋतकोणमारभ्यैशानकोणपर्यन्तं संततमृजुं दीर्घमासीन एव जुहोति । इन्द्रायेदं० । उभयत्र सर्वेषामिध्मकाष्ठानामाघाराज्यैसंस्पर्शः । यदि शीतवशेन कठिनं [*]चेदाज्यं तदाऽऽघारसांतत्यार्थं प्रकृतकर्मसंबन्ध्यग्निसमीपस्थापनेन विलीनं कुर्यात् । प्रायोगिकास्तु ताम्रादिनिर्मितेन तदग्निसंतप्तेन दण्डेन विलीनं

* चदितनर्पेक्ष निश्चयार्थेक वा ।

१ ग घ. ङ 'वा वेत्रो व' । २ थ 'ज्यस्य स' ।

कुर्वन्ति,तद्बहिरग्न्यापतनतद्दण्डप्रविष्टतदग्न्यवयवनाशादिदूषणापत्तेरन्यायम्। इत्यथा रावाघार्य—

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेत्यनयोर्वामदेव ऋषिः, अग्निः सोम इति क्रमेण देवते, यजुषी, आज्यभागहोमे विनियोगः—अग्नये स्वाहा। अग्नावुत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोति। अग्नय इदं०। सोमाय स्वाहा। अग्नौ दक्षिणार्धपूर्वार्धे जुहोति। इत्याज्यभागौ हुत्वा तावन्तरेणेतरा आहुतीस्तत्तत्कर्मविहितजिह्वायां ज्वालामध्य एव वा जुहोति। युक्तो वहेत्यस्य वामदेवो जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप्, या तिरश्चीत्यस्य वामदेवः संराधन्यनुष्टुप्, संराधन्यै देव्यै स्वाहा प्रसाधन्यै देव्यै स्वाहेत्यनयोर्वामदेव ऋषिः संराधनी देवी प्रसाधनी देवीति क्रमेण देवते यजुषी, सामान्यप्रधानाज्यहोमे विनियोगः—"युक्तो वह जातवेदः० नेम स्वाहा" जातवेदसेऽग्नय इदं०। "या तिरश्ची० नीं यजे स्वाहा" संराधन्या इदं०। "संराधन्यै देव्यै स्वाहा" संराधन्यै देव्या इदं०। "प्रसाधन्यै देव्यै स्वाहा" प्रसाधन्यै देव्या इदं०। व्यस्तानां व्याहृतीनामग्निर्ऋषिः समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः, अग्निवायुसूर्यप्रजापतयः क्रमेण देवताः, गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यश्छन्दांसि, सामान्यप्रधानहोमे विनियोगः—"ॐ भूः स्वाहा" अग्नय इदं०। "ॐ भुवः स्वाहा" वायव इदं०। "ॐ सुवः स्वाहा" सूर्यायेदं०। "ॐ भूर्भुवः सुवः स्वाहा" प्रजापतय इदं०।

ततस्तत्तत्कर्मणो वैशेषिकप्रधानहोमं कुर्यात्।

तत उत्तराण्यङ्गानि। इमं मे वरुणेत्यनयोर्विश्वे देवा ऋषयो वरुणो देवता प्रथमस्य गायत्री छन्दः, द्वितीयस्य त्रिष्टुप्। त्वं नो अग्न इति द्वयोर्विश्वे देवा ऋषयः। अग्निर्वरुणश्च देवता त्रिष्टुप्छन्दः। त्वमग्ने अयासीत्यस्य विश्वे देवा अया अग्निरनुष्टुप्। प्रजापत इत्यस्य प्रजापतिर्विश्वे देवा वा प्रजापतिस्त्रिष्टुप्। उत्तराङ्गहोमे विनियोगः—"ॐ इमं मे वरुण० चके स्वाहा" वरुणायेदं०। "ॐ तत्त्वा यामि० मोषीः स्वाहा" वरुणायेदं०। "ॐ त्वं नो अग्ने० स्मत्स्वाहा" अग्नये वरुणाय चेदं०। "ॐ स त्वं नो० न एधि स्वाहा" अग्नये वरुणाय चेदं०। "ॐ त्वमग्ने अ० यनःस्वाहा" अयसेऽग्नय इदं०। प्रजापते० यीणाः स्वाहा" प्रजापतय इदं०। इत्यङ्गहोमः।

जयोपहोममन्त्राणां विश्वे देवा लिङ्गोक्ता देवता यजूंषि, उत्तराङ्गभूतजयोपहोमे विनियोगः—"ॐ चित्तं च स्वाहा" चित्तायेदं०। "ॐ चित्तिश्च स्वाहा"

१ ग. घ. ट. 'इति द्वयो.। २ क. 'ष्वदो'। ३ ग. घ ट. 'र्य'।३'।

चित्तय इदं० । चित्त्या इदमिति वा । "ॐ आकूतं च स्वाहा" आकूतायेदं० । "ॐ आकूतिश्च स्वाहा" आकूतय इदं० । आकूत्या इदमिति वा । "ॐ विज्ञातं च स्वाहा" विज्ञातायेदं० । "ॐ विज्ञानं च स्वाहा" विज्ञानायेदं० । "ॐ मनश्च स्वाहा" मनस इदं० । "ॐ शक्करीश्च स्वाहा" शक्करीभ्य इदं० । "ॐ दर्शश्च स्वाहा" दर्शायेदं० । "ॐ पूर्णमासश्च स्वाहा" पूर्णमासायेदं० । "ॐ बृहच्च स्वाहा" बृहत इदं० । "ॐ रथंतरं च स्वाहा" रथंतरायेदं० । "ॐ प्रजापतिर्जया० भूव स्वाहा" प्रजापतय इदं० । अथवा चित्ताय स्वाहा, चित्तये स्वाहा, आकूताय स्वाहा, आकूतये स्वाहा, विज्ञाताय स्वाहा, विज्ञानाय स्वाहा, मनसे स्वाहा, शक्करीभ्यः स्वाहा, दर्शाय स्वाहा, पूर्णमासाय स्वाहा, बृहते स्वाहा, रथंतराय स्वाहा, इति चतुर्थ्यन्तैर्होमः । यथालिङ्गं त्यागः । अविकृत एव त्रयोदशो मन्त्रः ।

अभ्यातानोपहोममन्त्राणां विश्वे देवा लिङ्गोक्ता देवता यजूंषि, उत्तराङ्गभूताभ्यातानोपहोमे विनियोगः—"ॐ अग्निर्भूतानामधिपतिः स माऽवत्व-स्मि० स्यां० स्वाहा" अग्नये भूतानामधिपतय इदं० । "ॐ इन्द्रो ज्येष्ठानाम०" इन्द्राय ज्येष्ठानामधिपतय इदं० । "ॐ यमः पृथिव्या अधि०" यमाय पृथिव्या अधिपतय इदं० । "ॐ वायुरन्तरिक्षस्याधि०" वायवेऽन्तरिक्षस्याधिपतय इदं० । "ॐ सूर्यो दिवोऽधि०" सूर्याय दिवोऽधिपतय इ० । "ॐ चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः०" चन्द्रमसे नक्षत्राणामधिपतय इदं० । "ॐ बृहस्पतिर्ब्रह्मणोऽधि०" बृहस्पतये ब्रह्मणोऽधिपतय इदं० । "ॐ मित्रः सत्यानामधिपतिः०" मित्राय सत्यानामधिपतय इदं० । "ॐ वरुणोऽपामधि०" वरुणायापामधिपतय इदं० । "ॐ समुद्रः स्रोत्यानामधि०" समुद्राय स्रोत्यानामधिपतय इदं० । "ॐ अन्नं० साम्राज्यानामधिप०" अन्नाय साम्राज्यानामधिपतय इदं० । "ॐ सोम ओषधीनामधि०" सोमायौषधीनामधिपतय इदं० । "ॐ सविता प्रसवानामधि०" सवित्रे प्रसवानामधिपतय इदं० । "ॐ रुद्रः पशूनामधि०" रुद्राय पशूनामधिपतय इदं० । अत्रोदकस्पर्शः । "ॐ त्वष्टा रूपाणामधि०" त्वष्ट्रे रूपाणामधिपतय इदं० । "ॐ विष्णुः पर्वतानामधिपतिः०" विष्णवे पर्वतानामधिपतय इदं० । "ॐ मरुतो गणानामधिपतयस्ते माऽवन्तु०" मरुद्भ्यो गणानामधिपतिभ्य इदं० । ततः प्राचीनावीती भूत्वा "पितरः पितामहाः परे० माऽवत । अस्मि०" पितृभ्यः पितामहेभ्यः परेभ्योऽवरेभ्यस्ततेभ्यस्ततामहेभ्य इदं० ।

ततो यज्ञोपवीत्यप उपस्पृशेत् । उपस्थानपक्षेऽपि प्राचीनावीतं न स्वाहाकारत्यागौ । एतच्च जीवत्पितृकादेरपि भवत्यनूद्देश्यत्वे । अन्वारम्भकर्त्रोऽपि प्राचीनावीतं कार्यम् । अत्र पत्नी नान्वारभते पितृकर्मत्वात् ।

राष्ट्रभृन्मन्त्राणां विश्वे देवा लिङ्गोक्ता देवता यजूंषि । उत्तराङ्गभूतराष्ट्रभृदुपहोमे विनियोगः—

" ॐ ऋताषाडृतधामाऽग्निर्गन्धर्वः स इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा " ऋतासाह ऋतधाम्नेऽग्नये गन्धर्वायेदं० । " तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जो नाम ता इदं ब्रह्म क्षत्रं पान्तु ताभ्यः स्वाहा " ओषधीभ्योऽप्सरोभ्य ऊर्भ्य इदं० । "सꣳहितो० र्वः स० पातु त०" सꣳहिताय विश्वसाम्ने सूर्याय गन्धर्वायेदं० । " तस्य मरीच० मता० पान्तु ता०" मरीचिभ्योऽप्सरोभ्य आयुभ्य इदं० । "ॐ सुषुम्नः० र्वः स०" सुषुम्नाय सूर्यरश्मये चन्द्रमसे गन्धर्वायेदं० । " तस्य नक्ष० नाम ता इ०" नक्षत्रेभ्योऽप्सरोभ्यो वेकुरिभ्य इदं० । "ॐ भुज्युः सु० र्वः स०" भुज्यवे सुपर्णाय यज्ञाय गन्धर्वायेदं० । " तस्य दक्षिणा० मना इ० " दक्षिणाभ्योऽप्सरोभ्यः स्तवाभ्य इ० । " प्रजापतिर्वि० र्वः स० " प्रजापतये विश्वकर्मणे मनसे गन्धर्वा० । " तस्यर्क्सामा० म ता इ० ऋक्सामेभ्योऽप्सरोभ्यो वह्निभ्य इ० । "ॐ इषिरो विश्व० र्वः स०" इषिराय विश्वव्यचसे वाताय गन्धर्वा० । "तस्यापोऽप्स० म ता इ०" अद्भ्योऽप्सरोभ्यो मुदाभ्य इदं० । "ॐ भुवनस्य० स्तिꣳ स्वा०" भुवनस्य पत्य इदं० । "ॐ परमेष्ठ्य० र्वः स०" परमेष्ठिनेऽधिपतये मृत्यवे गन्ध० । " तस्य वि० म ता० " विश्वस्मा अप्सरोभ्यो भूभ्य इ० । "ॐ सुक्षिति.० र्वः स०" सुक्षितये सुभूतये भद्रकृते सुवर्वते पर्जन्याय गन्ध० । "तस्य विद्यु० म ता इ०" विद्युद्भ्योऽप्सरोभ्यो रुग्भ्य इ० । "ॐ दूरे हेति० र्वः स० " दूरे हेतयेऽमृडयाय मृत्यवे गन्धर्वायेदं० । " तस्य प्रजा० म ता इ०" प्रजाभ्योऽप्सरोभ्यो भीरुभ्य इदं० । " ॐ चारुः कृपण० र्वः स०" चारवे कृपणकाशिने कामाय गन्धर्वा० । " तस्याऽऽधयो० म ता इ०" आधिभ्योऽप्सरोभ्यः शोचयन्तीभ्य इ० । " ॐ स नो भुव० यच्छ स्वाहा" भुवनस्य पत्य इ० । एते च जपाद्युपहोमा वैकल्पिकाः ।

ततो यदस्येत्यस्य वामदेवोऽग्निः स्विष्टकृद्दत्यष्टिः, स्विष्टकृद्धोमे विनियोगः—"यदस्य क० षित्रे स्वाहा" इत्युत्तरार्धपूर्वार्धे पूर्वाहुतितः किंचिद्भूयसीं पूर्वाभिराहुतिभिरसंसृष्टां जुहोति । अग्नये स्विष्टकृत इदं० । संसर्गश्चेत्सर्वप्रायश्चित्तमनाज्ञातादिजपश्च ।

तत इध्मसंनहनशुल्वं विस्रस्याद्भिरभ्युक्ष्याग्नौ प्रहृत्य दर्व्या परिधीन्परिधानक्रमेणाक्त्वरा परिस्तरणेभ्यः कांश्चिद्दर्भान्सर्वान्वा सर्वेषा-

स्तृतं बर्हिश्चाऽऽदाय दर्व्यामग्राण्यनक्ति, मध्यानि मूलानि चाऽऽज्यस्थाल्याम्। एवं द्वितीयम्। तृतीयं तु मूलानि मध्यानि चाऽऽज्यस्थाल्याम्, अग्राणि दर्व्यामिति। एवमङ्क्त्वैकं तृणमक्तेभ्यस्तृणेभ्य उपादाय प्रस्तरं निधायान्यानि दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यामुत्तरपरिधिसंधिमनुप्रवेश्य नातिक्रान्ताग्न्यग्राण्यनूर्ध्वाग्राण्यङ्गारेष्वभर्जयंस्तदग्राणीषदृजुं हस्तं धारयन्नूर्ध्वमुद्यम्य ततो न्यञ्चमधोऽध आनीयाधरोत्तरावयवभावेनान्तत आयतने पर्यावर्तयति। ततस्त्रिरूर्ध्वमायतन एवाञ्जलिना नीत्वाऽग्नौ क्षिपति। ततः स्थापिततृणं प्रहृत्य त्रिरङ्गुल्याऽन्ववदिश्य घ्राणे युगपत्संस्पृश्याप उपस्पृश्य तथैव चक्षुषी संस्पृश्याप उपस्पृश्य पृथिवीं संस्पृशेत्। ततो मध्यमं परिधिमग्नौ प्रहृत्येतरौ परिधी द्वाभ्यां हस्ताभ्यां सहैव प्रहरति। अथाज्यमुत्तरस्याग्रमङ्गारेषूपोहति।

ततः प्रायश्चित्तहोमः।

अनाज्ञातमितिमन्त्रत्रयस्य विश्वे देवा ऋषयोऽग्निर्देवताऽऽद्ययोरनुष्टुबन्त्यस्य त्रिष्टुप्। त्वं नो अग्न इति द्वयोर्विश्वे देवा अग्निर्वरुणश्च त्रिष्टुप्। यत इन्द्रेतिद्वयोर्विश्वे देवा ऋषयः। इन्द्रो मघवान्प्रथमस्य देवता। वृत्रहेन्द्रो द्वितीयस्य। आद्यस्य बृहती द्वितीयस्यानुष्टुप्। त्र्यम्बकमित्यस्य विश्वे देवारुत्र्यम्बकोऽनुष्टुप्। इदं विष्णुरित्यस्य सोमो विष्णुर्गायत्री। सप्तानां व्याहृतीनां याज्ञिक्यो देवता उपनिषद ऋषयः। अग्निर्वायुः सूर्यो बृहस्पतिर्वरुण इन्द्रो विश्वे देवा इति क्रमेण देवताः। गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीति क्रमेण च्छन्दांसि। प्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—
"ॐ अनाज्ञातं॰ तथ९ स्वाहा" अग्नय इदं॰। "पुरुषसंमितो॰ थ९ स्वाहा" अग्नय इ॰। "ॐ यत्पाकत्रा म॰ जाति स्वाहा" अग्नय इदं॰। "ॐ त्वं नो अग्ने॰ स्मत्स्वाहा" अग्नये वरुणाय चेदं॰। "ॐ सत्वं नो अ॰ एधि स्वाहा" अग्नये वरुणाय चेदं॰। "ॐ यत इन्द्र म॰ जहि स्वाहा" इन्द्राय मघवत इदं॰। "ॐ स्वस्तिदा वि॰ करः स्वाहा" इन्द्राय वृत्रघ्न इ॰। "ॐ त्र्यम्बकं यजा॰ तात्स्वाहा" त्र्यम्बकायेदं॰। "ॐ इदं विष्णु॰ सुरे स्वाहा" विष्णव इदं॰। "ॐ भूः स्वाहा" अग्नय इ॰। "ॐ भुवः स्वाहा" वायव इदं॰। ॐ सुवः स्वाहा" सूर्यायेदं॰। "ॐ महः स्वाहा" बृहस्पतय इदं॰। "ॐ जनः स्वाहा" वरुणायेदं॰। "ॐ तपः स्वाहा" इन्द्रायेदं॰। "ॐ सत्य९ स्वाहा" विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं॰।

यदि नैमित्तिकानि केवलहोमात्मकप्रायश्चित्तान्यापतितानि तानि निमित्तानन्तरमकृतानि स्युस्तान्यत्र कार्याणि । " ॐ वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यः स्वाहा " इति परिधिषु संस्रावाज्यं जुहोति, वसुभ्यो रु० त्येभ्यः सस्रावभागेभ्य इदं० ।

तत उत्तरपरिषेकः पूर्ववत् । " अदितेऽन्वमꣳस्थाः । अनुमतेऽन्वमꣳस्थाः । सरस्वतेऽन्वमꣳस्थाः । देव सवितः प्रासावीः "

इति परिषेकमन्त्रेषु विशेषः । एतेषां मन्त्राणामृष्यादि पूर्ववत् । विधिना प्रणीतोद्वासनाकरणपक्षेऽत्रोपवेषं निरस्येत् । भङ्क्त्वेति संप्रदायः । तत्रोपवेषस्य समिद्रूपत्वे समिद्भ्रान्त्या समिन्धनादिकार्येऽप्रयोगः कृतः स्यात्तं निवारयितुं भङ्गो युक्तः । एतस्य स्थूलकाष्ठशकलरूपत्वे तु भङ्गस्य प्रयोजनाभावेन कर्मोपयुक्तव्यतिरिक्तलौकिकाग्नौ प्रक्षेपः । ततोऽग्रेणाग्निं प्रणीताः पर्याहृत्यापरेणाग्निं निधाय प्रागादिक्रमेण दिक्चतुष्टय ऊर्ध्वमधश्च जलमुत्सिच्य भूमाववशिष्टं जलं निनीयाऽऽत्मानं पत्नीं च मार्जयित्वा मुखं संमृजीत । यत्तु गृह्यकारिकाकृतोत्सेचनात्पूर्वं प्रणीतापात्र उदकान्तरानयनमुक्तं तत्प्रमाणाभावादुपेक्ष्यम् । आचार्यकर्तृके होमे यजमानपत्न्योरेव मार्जनं नाऽऽचार्यस्य ।

ततो ब्रह्मणे हिरण्यं गौर्वा पूर्णपात्रं वा तदभावे चमसपूरितं कांस्यपात्रपूरितं वा सकृदवहतमनवहतं वा धान्यं फलानि वा तत्प्रतिनिधिभूतं हिरण्यं + वा दक्षिणां दद्यात् । ब्रह्मा समुद्रप्रकृत्वोऽपान्य, देवस्य त्वेत्यस्य प्रजापतिः सविता यजुः, प्रतिग्रहे विनियोगः । " ॐ देवस्य त्वा स० प्रसा प्रति० क्षिणेऽग्नये हिरण्यं तेना० ह्णातु " इति हिरण्यं प्रतिगृह्णाति ।

गोप्रतिग्रहे—" ॐ अग्नये हिरण्यं तेन " इत्यस्य स्थाने " रुद्राय गां तया " इति मन्त्रे विशेषः । तृणं प्रदाय प्रतिग्रहः । अन्यत्समानम् ।

धान्यप्रतिग्रहे तु—"ॐ देवस्य त्वा० दक्षिणे विश्वेभ्यो देवेभ्यो धान्यं तेनामृ० गृह्णातु " इति धान्यं प्रतिगृह्णाति ।

फलप्रतिग्रहे तु—उत्तानस्त्वेत्यस्य प्रजापतिराङ्गीरसो यजुः, प्रतिग्रहे विनियोगः—" ॐ उत्तानस्त्वाङ्गी० गृह्णातु " इति फलानि प्रतिगृह्णाति । अत्रापि सावित्रान्याधीत्त इति केचित् । सर्वत्र व्याहृत्य

+ प्रथमान्तान्येव सर्वाणि प्रकल्प्यान्त एतानीति द्वितीयान्तमध्याहृत्य योजनीयम् ।

---

१ क. ख. 'च' । अं' । २ क. ख. स्वर्गं । ३ ग. ह. 'राङ्गिर' ।

प्रतिग्रहणम् । अधोवायोर्नमनमपाननम् । प्रतिग्रहमन्त्रगतद्रव्यदेवतायै प्रतिग्रहणं नाऽऽत्मन इति संकल्पो व्यावृत्तिः ।

प्रतिनिधित्वेन हिरण्यदाने तु यदीयप्रतिनिधित्वेन दानं तस्य मन्त्रः । निष्क्रयपक्ष उत्तानस्त्वेति प्रतिग्रहः । सर्वेषां तूष्णीमेव वा प्रतिग्रहः । अस्मिन्कल्पे नापाननम् । गोप्रतिग्रहे तस्यै तृणप्रदानं च नास्ति । व्यावृत्त्यप्रतिग्रहणमपि न भवति । भवतीति केचित् । सर्वत्र प्रतिग्रह आग्नेयतीर्थेनैव । "आग्नेयेन प्रतिग्रह कुर्यात्" इति बौधायनोक्तेः । "करमध्य आग्नेयम्" इत्याग्नेयतीर्थलक्षणमुक्तं तेनैव ।

पूर्णपात्रलक्षणमुक्तं सुदर्शनभाष्ये—

"अष्टमुष्टि भवेत्किंचित्किंचिच्चत्वारि पुष्कलम् ।
पुष्कलानि तु चत्वारि पूर्णपात्र प्रचक्षते" इति ॥
"अष्टमुष्टि भवेत्किंचित्किंचिदष्टौ तु पुष्कलम् ।
पुष्कलैरष्टभिश्चैक पूर्णपात्र उदीरित" ॥

इत्याधानवैजयन्त्यां पाठः ।

आगमसारसंग्रहे तु—

"द्वात्रिंशत्पलताम्रेण निर्मित ताम्रपात्रकम् ।
तण्डुलेन समापूर्य सहिरण्य सदक्षिणम् ॥
कर्ता वृताय दद्यात्तत्पूर्णपात्र विदुर्बुधा" ।

इत्युक्तं पूर्णपात्रलक्षणम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे तु पुरुषाहारपर्याप्तधान्यस्यापि पूर्णपात्रत्वमुक्तम् । एतेषां शक्त्यपेक्षया योजना द्रष्टव्या । यत्र वैशेषिकी दक्षिणा विहिता तत्रापीदं दक्षिणादानं कार्यमिति केचित् । वस्तुतस्तु—सौमिकेष्टिपशुग्रन्थेषु प्राकृतान्वाहार्यदानलोप इवैतस्यापि लोपो युक्तः । अत्र वोपवेषनिरसनम् । ततो ब्रह्मयजमानौ यथेतं प्रतिनिष्क्रामतः । एते च धर्मा आघारवत्सु दार्विहोमेषु गृह्यान्तरे दृष्टाः कृताकृताः । केचिद्वास्तुबलिकर्मानन्तरमेतान्धर्माननुतिष्ठन्ति । ततो यज्ञ नमस्त इत्यस्य विश्वे देवा यज्ञो यजुः । अग्न्युपस्थाने विनियोगः—"ॐ यज्ञ नमस्ते यज्ञ० उप ते नम" इति यजमानो ब्रह्मा चोपतिष्ठते । आचार्यर्त्विजामप्युपस्थानम् । अग्ने नय इत्यस्य विश्वे

१ क ख 'क्षण गु' । २ ग. घ ङ. 'यैमेवेति । ३ ग अग्नेप' ।

देवा अग्निस्त्रिष्टुप्, अग्निपूजने विनियोगः—" अग्ने नय० विधेम " इत्यग्न्यायतनात्पदङ्गुलं स्थलं विहायाग्निं तत्रानुलक्षीकृत्य पूजयेत् । वायव्यां दिशीति संप्रदायः । अग्निपूजन आरक्तगन्धपुष्पाक्षतान्वर्जयेत् । आरक्तपुष्पेषु जपापुष्पमेव वा वर्जयेत् । धूपदीपौ वर्जयेदिति कैश्चिल्लिखितं तत्र मूलं न विद्मः ।

मा नस्तोक इत्यस्याग्नी रुद्रो जगती । विभूतिधारणे विनियोगः—" ॐ मा नस्तोके तन० म ते " इत्यग्नेर्विभूतिं ललाटे धृत्वा—

" श्रद्धां मेधां यशः प्रज्ञां विद्यां बुद्धिं श्रियं बलम् ।
आयुष्यं तेज आरोग्यं देहि मे हव्यवाहन " ।

इत्यग्निं संप्रार्थ्य नमस्कुर्यात् । कर्मसमाप्तौ कर्मोपयुक्तमुदकमवशिष्टं चेत्परित्यज्यारिक्तत्वार्थं शुद्धमुदकं तत्पात्र आनीय स्थापयेत् ।

इत्यग्निमुखप्रयोगः ।

अमुमुपनयनोपदिष्टं होमविधिमन्यत्राप्यतिदिशति—

" सर्वदर्विहोमाणामेष कल्पः " इति ।

अस्यार्थः । जुहोतिचोदितानि कर्माणि दर्विहोमास्तेषु सर्वेष्वेष उद्धननादिः प्रसाधनीदेवीहोमान्तोऽनुक्रान्तः कल्पो विधिर्भवति । अथवैष प्रसाधनीदेवीहोमान्तोऽनुक्रान्तो व्याहृतिहोमवारुणीहोमादिरनुक्रम्यमाणश्च कल्पो विधिर्भवतीत्यर्थः । पूर्वस्मिन्कल्पेऽग्रे तत्र तत्र व्याहृतिपर्यन्तं कृत्वेति वचनमिमं मे वरुण तत्त्वा यामीत्यादिविधानं चाप्राप्तत्वादपूर्वविधानार्थम् । द्वितीयकल्पे त्वनुवादो भवति । सर्वग्रहणं यत्र यत्र व्याहृतिहोमविधानं वारुण्याद्यनुक्रमणं च न कृतं भवति तादृशेषु सूत्रोक्तेषु शास्त्रान्तरोक्तेष्वपि च कर्मसु प्रसाधनीदेवीहोमान्तविधिप्रापणार्थम् । अस्मिन्व्याख्यान औपासन होमेऽतिप्रसङ्गः, स व्रीहिभिर्यवैर्वा हस्तेनैते आहुती जुहोतीत्यत्राऽऽहुतिग्रहणेन वारणीयः । एतत्कथमिति चेदुच्यते— एते जुहोतीत्येतावतैव सिद्ध आहुतिग्रहणं नियमार्थम् । आहुती एव केवले स्यातां नेतरत्तन्त्रमिति । अस्मिन्कल्पे परिस्तरणपरिषेकयोरपि निवृत्तिः । (+हस्ताग्रेणापि कदाचिद्धोमः स्यात्स

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग. घ. ह. पुस्तकेषु नास्ति ।

मा भूत्किंतु जुहूवद्धस्तोत्तरपार्श्वेनैव होम इतिज्ञापनार्थं च ।) वैश्वदेवे तूभयतः परिषेचनमिति प्राप्तस्य परिषेकस्य पुनर्वचनबलाद्यथोपदेशं कुरुत इति वचनबलाचेतरतन्त्रनिवृत्तिः । द्वितीयकल्पे तत्र तत्र व्याहृतिहोमविधानं वारुण्याद्यनुक्रमणं च परिसंख्यार्थम्, तेनेतरत्र प्रसाधनीदेवीहोमान्त एव विधिर्भवति न सर्वः । आग्नेयस्थालीपाके तूद्वास्येतिल्यप्प्रत्ययेन होमाव्यवधानस्योक्तेरिध्माभ्याधानादि प्रसाधनीदेवीहोमान्तं तत्रं निवर्तते । न च श्रपणात्पूर्वमेवेध्माभ्याधानादि प्रसाधनीदेवीहोमान्तमस्त्विति वाच्यम् । तादृशानुष्ठानस्य शास्त्रान्तरविरुद्धत्वेनास्वीकारात् । न च प्रणीताप्रणयनस्याऽऽत्मन्यग्निग्रहणस्य ब्रह्मणश्च निवृत्तिः । " सर्वदर्विहोमाणामेष कल्पः " इत्यनेनेध्माभ्याधानपूर्वतनतन्त्रप्रवर्तने बाधकाभावात् ।

अथवा—

" आपूर्विकेषु यावदर्थं द्रव्यसंस्कारः परिस्तरणपरिषेकौ
यावदुक्ता आहुतयोऽन्यानि च वैशेषिकाणि कर्माणि "

इति बौधायनवचनसिद्धमापूर्विकत्वमत्र । तेन प्रणीताप्रणयनादीनामपि निवृत्तिः । आपूर्विकेष्वप्राप्तत्वात्स्विष्टकृद्विधानं सौविष्टकृतीं जुहोतीत्येतावदुच्यमाने यदस्येत्यनेन होमः स्यात्स मा भूदित्येतदर्थमग्नये स्विष्टकृते जुहोतीत्येवं वचनम् । आघारतन्त्राभावादेव वारुण्यादिनिवृत्तिः । पूर्वपरिषेकसंबन्धादेवोत्तरपरिषेकप्राप्तिः । परिस्तरणविसर्गस्त्वार्थिकः । अथवैवं सूत्रार्थः । जुहोतिचोदितानि कर्माणि दर्विहोमास्तेषु सर्वेष्वेष यथायोग्यं कल्पो विधिर्भवतीति । सर्वग्रहणं त्रिप्रकारा दर्विहोमा आघारवन्त आपूर्विका अग्निहोत्रिकाश्च तेषु सर्वेष्वनेनातिदेशः स्यादित्येतदर्थम् । यत्राऽऽघारवान्दर्विहोमस्तत्र सर्व एव योग्यो विधिः । यत्राऽऽपूर्विको दर्विहोमस्तत्र यावदर्थं द्रव्यसंस्कारः परिस्तरणपरिषेकौ चेत्येतेषामेव योग्यत्वादेतावानेव विधिः ।

नन्वापूर्विकशब्दबलात्केवलं यावदुक्तो होमोऽन्यानि वैशेषिकाणि कर्माणि चेत्येतावदेवानुष्ठेयं नान्यान्यङ्गान्यत्रानुष्ठेयानीति चेत् । सत्यम् । नासंस्कृतेन द्रव्येण जुहुयादिति शास्त्रान्तरेऽसंस्कृतद्रव्यहोमनिषेधेन द्रव्यसंस्कारस्याऽऽवश्यकत्वात् । अधिकरणसंबन्धित्वात्परिस्तरणपरिषेकावपि । न चैवमिध्माभ्याधानमप्यग्निसंबन्धित्वात्स्यादिति वाच्यं, बौधायनेनानुक्तत्वेन तदभावस्यैव सिद्धेः । आघाराभावादपीध्माभ्याधानस्याभावः । इध्माभ्याधानस्याऽऽघारसंबन्धित्वेनैकसंबन्धिनिवृत्तावपरसंबन्धिनोऽपि निवृत्ते-

निर्विवादत्वात्। एतयोः परस्परसंबन्धित्वे ज्ञापकं त्वथ दर्व्या जुहोतीत्यस्मिन्सूत्रे प्रदर्शितम्।

सर्वं चैतदाह बौधायनः—

"आपूर्विकेषु यावदर्थं द्रव्यसंस्कारः परिस्तरणपरिषेकौ यावदुक्ता आहुतयोऽन्यानि च वैशेषिकाणि कर्माणि" इति।

द्रव्यग्रहणं होमसाधनोपलक्षणम्।

"नासंस्कृतेन पात्रेण जुहुयात्"

इति शास्त्रान्तरसंवादात्। एतावन्त्येवाग्न्यग्निहोत्रिकेषु संस्कृताज्येन चतुर्गृहीत्वा सर्वान्मन्त्राननुद्रुत्य प्रथमाहुतिः। अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति द्वितीयाहुतिः। ततोऽग्निहोत्रवत्त्रिः प्राशनं स्रुचो दर्भैः प्रक्षालनं यथोक्तानि वैशेषिकाणि कर्माणि।

तथा च बौधायनः—

"अग्निहोत्रिकेषु स्रुक्स्रुवौ प्रयुज्याऽऽज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीत्वा सर्वान्मन्त्राननुद्रुत्य प्रथमामाहुतिं जुहोत्यग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति द्वितीयामग्निहोत्रवत्त्रिः प्राश्य स्रुचं दर्भैः प्रक्षालयति यथोक्तानि वैशेषिकाणि कर्माणि ततः करोति" इति।

दर्विहोमाणामित्यत्र बहुवचनं नानाहविष्कत्वाद्युज्यते। एतच्चोभयकल्पेऽपि समानम्। सर्वत्रैष कल्प इति वक्तव्ये दर्विहोमवचनं जुहोतिचोदितेष्वेव कर्मस्वेष कल्पो यथा स्यात्, जपत्यादिचोदितेषु मा भूदित्येतदर्थम्। एतदप्युभयकल्पे समानम्। यत्रोभयानुवादोऽन्यतरानुवादो वा तत्राऽऽघारवदेव तन्त्रम्। अन्यत्र त्रयाणां द्वयोर्वा विकल्पः क्वचिन्नियमो वा। तत्र त्रिवृदन्नहोमे बहिःसंस्कृतान्नप्रापकोपस्थितवचनबलादापूर्विकत्वमेव।

मासिकश्राद्धे बहिःसंस्कृतान्नहोमेऽप्याघारवत्तन्त्रदर्शनादाघारवत्तन्त्रमपि पक्षे।

स्थालीपाके तु व्याख्यानद्वयेऽप्यापूर्विकत्वमेव। भाष्यकृता तु पक्ष आघारवत्तन्त्रमप्यत्रोक्तम्। यत्र केवले चरुहोमे स्थालीपाकशब्देन विधानं नास्ति किंतु चरुशब्देन पक्वाज्जुहोतीत्येवं वा तत्राऽऽपूर्विकतन्त्रमेव। यत्र त्वाज्यादिहोमसहितश्चरुहोमस्तत्राऽऽघारवत्तन्त्रेणैव चरुहोमः। एतद्विषये ज्ञापकमपैनामाग्नेयेन स्थालीपाकेन याजयतीत्यस्मिन्सूत्रे प्रदर्शयिष्यते। एकाहुतिकेषूद्रवणादिनिमित्तकेषु होमेषु त्रयाणां द्वयोर्वैच्छिको विकल्पः। द्व्याद्याहुतिकेषु होमेषु सर्वाननुद्रुत्य प्रथमामाहुतिं जुहोतीत्येतस्य विधेः स्वसूत्रविरुद्धत्वान्नाऽऽग्निहोत्रिकविधिः।

---

१ क. 'नलिङ्गात्'।

औपासनहोमे त्वापूर्विकमेव तन्त्रम् । अत्र यद्यप्यतिदिष्टो विशेषविहितो वा द्रव्यसंस्कारो नास्ति तथाऽपि नासंस्कृतेन द्रव्येण जुहुयादितिशास्त्रान्तरेऽसंस्कृतद्रव्यहोमनिषेधाच्छ्रौतहोमोपदिष्टो मन्त्रवर्जं यथायोग्यं द्रव्यसंस्कारः कार्य एव । एवं श्रौतहोमोपदिष्टो होमसाधनसंस्कारोऽपि । स च निष्टपनमार्जनात्मकः । हस्तेन होमे सव्यहस्तेन दक्षिणहस्तस्य परिमार्जनम् । आज्येनोपासनहोमपक्ष आज्यसंस्कारो गृह्योक्तो मन्त्रवर्जं श्रौतो वा कार्यः । परिस्तरणपरिषेकावपि कार्यौ । अस्मिन्कल्प आहुतिग्रहणप्रयोजनमङ्गुल्युत्तरपार्श्वेन होमसिद्धिरेव । वैश्वदेव इतरतन्त्रनिवृत्तिः पूर्ववदेवात्रापि । शास्त्रान्तरप्रोक्तेषु चर्वतिरिक्तद्रव्यसाध्येषु कर्मसु स्वाघारवत्तन्त्रमापूर्विकं तन्त्रं वेति यथाचारं व्यवस्थितं ज्ञेयमिति दिक् ।

इत्यग्निमुखप्रयोगः ।

इत्योकोपाह्वश्रीमद्गणेशदीक्षिततनूजगोपीनाथदीक्षितविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिस्मार्तसंस्काररत्नमालायां प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

१ ग. घ. ङ 'अत्र हस्ताग्रेणाग्र न होम किंतु हस्तोत्तरपार्श्वेनेमे' । वे' ।

अथ द्वितीय प्रकरणम् ।

प्रायश्चित्तसंग्रहकारिकाः ।

अथ संक्षेपेण कर्मसंधानार्थानि प्रायश्चित्तानि । तत्र तेषां संग्राहिका मत्कृताः कारिकाः—

विहितस्याननुष्ठानेऽन्यथानुष्ठान एव च ।
श्रुतिलक्षणकं प्रायश्चित्तं कृत्स्नं विधीयते ॥ १ ॥
प्रायो विनाशपर्यायः संधानं चित्तमीरितम् ।
तच्च ज्ञेयं द्विधा प्रत्यक्षातीन्द्रियविभेदतः ॥ २ ॥
बहिर्गतस्यानलस्य तत्र संस्थापनं पुनः ।
स्कन्नस्य हविषः शुद्धदेशस्थस्य पुनर्ग्रहः ॥ ३ ॥
बुधैश्चित्तं ह्येवमादि प्रत्यक्षं परिकीर्तितम् ।
जपहोमादिकं चित्तं बुधैः स्मृतमतीन्द्रियम् ॥ ४ ॥
प्रायश्चित्तनिमित्ते चैयत्संख्यावचनादिकम् ।
श्रूयमाणं भवेत्तच्च विज्ञेयमविवक्षितम् ॥ ५ ॥
आज्यं संस्कृत्य वह्नेस्तु परिस्तरणमाचरेत् ।
परिषिच्य ततोऽद्भिस्तं शुक्लपुष्पाक्षतादिभिः ॥ ६ ॥
अलंकृत्याग्निमाधाय पालाशीं समिधं ततः ।
सस्वाहाकारमन्त्रेण जुहुयाद्विहिताहुतिम् ॥ ७ ॥
दर्व्या संस्कृतया ज्ञेयः प्रायश्चित्तहुतौ विधिः ।
अथवा श्रौतसूत्रोक्ताः श्रौतसूत्रोक्तरीतितः ॥ ८ ॥
चित्तहोमाः प्रकर्तव्या नियमेन विचक्षणैः ।
शास्त्रान्तरोक्ताः सर्वे तु स्मृत्युर्गार्ह्यविधिनैव हि ॥ ९ ॥
एते विवेचयिष्यामः समनन्तरमेव तु ।
श्रौते भवेत्स्रुचा होमो नियता समिदाहितिः ॥ १० ॥
अनेकाहुतिके होमे तावत्यः समिधः स्मृताः ।
परिस्तृतौ विकल्पः स्यात्परिषेकस्त्वमन्त्रकः ॥ ११ ॥
परीत्यानलमग्रेण तस्य दक्षिणतः स्थितः ।
नाभिं प्रति स्रुचं धृत्वा जुहुयाद्विहिताहुतिम् ॥ १२ ॥

अनेकाहुतिके होमे विग्राहं होम ईरितः ।
यत्र स्रुवाहुतिविधिस्तत्र नाऽऽसादयेत्स्रुचम् ॥ १३ ॥
गृह्ये स्रुवाहुतिविधावपि दर्व्येव कीर्तिता ।
द्विस्त्रिर्गृहीतादिहोमे स्यात्स्रुवोऽप्युभयत्र तु ॥ १४ ॥
ग्रहणार्थं स्रुवस्यापि कर्तव्यं सादनं त्विह ।
दर्व्याः स्रुचो वा समार्गात्पूर्वं संमार्ग ईरितः ॥ १५ ॥
श्रौतस्रुवस्यैव भवेत्संमार्गो मन्त्रवर्जितः ।
संमार्गदर्भाधानात्प्राक्चित्तहोमो यदाऽऽपतेत् ॥ १६ ॥
तदा संस्कृत्य चित्तार्थमाज्यं तेन हुतिं चरेत् ।
निर्वापकाले चित्तं चेत्तदाऽऽज्यं त्वेकमेव हि ॥ १७ ॥
चित्तार्थमथ कर्मार्थं नात्रोत्पत्तिः पृथग्भवेत् ।
श्रौतोक्तरीत्या होमेऽपि गृह्योक्तैवाऽऽज्यसंस्कृतिः ॥ १८ ॥
अग्नेः परिस्तृतेरूर्ध्वं नैव कार्या परिस्तृतिः ।
न कार्यं समिदाधानमिध्माधानादनन्तरम् ॥ १९ ॥
प्रायश्चित्तस्य कालस्तु निमित्तानन्तरं स्मृतः ।
प्रधानहोमतः प्राग्वा बौधायनमुनिस्मृतेः ॥ २० ॥
प्रायश्चित्तविशेषो न यत्र प्रोक्तस्तु तत्र वै ।
समस्ताभिर्व्याहृतिभिरेकाहुतिरुदीरिता ॥ २१ ॥
भवेद्दर्व्या स्रुचा वेयमाहुतिर्न स्रुवेण तु ।
एतदेव स्मृतं सर्वप्रायश्चित्तं हि याज्ञिकैः ॥ २२ ॥
यत्र होमस्त्वदृष्टार्थं विहितो न भवेद्यदि ।
सर्वाभिधानकं प्रायश्चित्तं तत्र सदाचरेत् ॥ २३ ॥
यत्र होमस्त्वदृष्टार्थं विहितोऽपि भवेद्यदि ।
सर्वाभिधानकं चित्तं तत्रापि च समाचरेत् ॥ २४ ॥
पूर्वमालेखनमतमाश्मरथ्यमतं परम् ।
पात्रानुक्तौ चित्तहोमे श्रौते स्रुग्घोमसाधनम् ॥ २५ ॥
गार्ह्ये भवेच्चित्तहोमे दर्विका होमसाधनम् ।
संख्यानुक्तौ सकृद्ग्राह्यो द्रव्यानुक्तौ घृतं स्मृतम् ॥ २६ ॥
कर्महोमस्य कर्ता यः स एवात्र प्रकीर्तितः ।
दाने कर्ता पतिः प्रोक्तः पत्नी स्यात्तदसंनिधौ ॥ २७ ॥

१ ग घ ड द्विरादिके ग्रहे गाम्य श्रौत एकादिके स्रुव । म॑ ।

एवं त्यागेऽपि विज्ञेयं कात्यायनमुनिस्मृतेः।
अनाहिताग्नेश्चित्तेऽग्निस्थाने स्युः पाकधर्मतः ॥ २८ ॥
सर्वत्र चरवः शास्त्रान्तराज्ज्ञेयं बुधैरिदम्।
पूर्णाहुतिरशक्तौ स्यात्तत्प्रकारोऽधुनोच्यते ॥ २९ ॥
चतुर्वारं गृहीत्वाऽऽज्यमष्टवारमथापि वा।
स्रुचि द्वादशवारं वा दर्विकायामथापि वा ॥ ३० ॥
उपोत्तमेनान्तिमेन सह वा ग्रहणेन तु।
अभिपूर्याऽऽज्येन तां तु स्वाहाशब्दसमन्वितम् ॥ ३१ ॥
चतुर्थ्यन्तं देवताया नाम प्रोक्त्वा तयाऽऽहुतिः।
स्वाहान्ते तु बुधैरेषा पूर्णाहुतिरियं स्मृता ॥ ३२ ॥
पूर्णस्रुवेणाप्यशक्तौ पूर्णाहुतिरुदीरिता।
सर्वत्रानाज्ञातजपो वैष्णव्यृग्जप एव च ॥ ३३ ॥
समस्तव्याहृतीनां च जपः कार्यो विपश्चिता।
द्रव्यस्य विहितस्यात्राभावश्चेत्स्यात्स्वरूपतः ॥ ३४ ॥
स्वीकर्तव्यः प्रतिनिधिः प्रायश्चित्ते न चात्र तु।
अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो बलीयान्संप्रकीर्तितः ॥ ३५ ॥
तत्र स्वरूपसत्तायामपि प्रकृतकर्मणः।
प्रधानकार्याशक्तत्व एष न्यायः प्रकीर्तितः ॥ ३६ ॥
विरोधे द्रव्यगुणयोर्बलवद्द्रव्यमीरितम्।
प्रधानकार्यशक्तत्वे गुणसंपादनाय न ॥ ३७ ॥
उपादानं प्रतिनिधेस्तत्रैष न्याय ईरितः।
लोपे स्वराक्षरादीनामाभिरित्याहुतिः स्मृता ॥ ३८ ॥
मन्त्रलोपे प्रोक्षणादिलोपे च व्यत्यये तथा।
त्वं नः स त्वं न इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥ ३९ ॥
यदि प्रधानयागात्प्राग्लुप्तस्य स्मरणं भवेत्।
तदा चित्तोत्तरमनिष्पन्नार्थाङ्गस्य वै क्रिया ॥ ४० ॥
निष्पन्नार्थं यदाऽङ्गं चेच्चित्तमेव न तु क्रिया।
उदाहरणमेतस्य ज्ञेयमिध्मेन्धनादिकम् ॥ ४१ ॥
आज्यभागोत्तरं मुख्याहुतितः प्राक्स्मृतिर्यदि।
तदेध्ममनले दत्त्वा विपर्यासार्थचित्तकम् ॥ ४२ ॥

ऊर्ध्वं चेत्प्रायश्चित्तमेव स्यादिति सूत्रे निदानके।
आज्यभागाद्यङ्गलोपे त्वं नः स त्वं न आहुती ॥ ४३ ॥
अकाले चेत्कृतं कर्म भवेद्यत्तस्य नैव तु ।
क्रमार्थं पुनरावृत्तिरित्युक्तं कठसूत्रके ॥ ४४ ॥
परिस्तरणदर्भाणां परिधीनां च बर्हिषः ।
इध्मोपवेषशुल्वानां दाहे च च्छेदने तथा ॥ ४५ ॥
मूत्राद्यैरुपघाते च सर्वथा च विनाशने ।
तज्जातीयं च तद्रूपं तत्प्रमाणं तथैव च ॥ ४६ ॥
आहृत्य तद्यथापूर्वं यथास्थानं निवेश्य च ।
तेन कर्म प्रकर्तव्यं नैवोपहतसंग्रहः ॥ ४७ ॥
द्वे त्वमग्ने अयाः प्राजापत्यर्चा च स्रुवाहुती ।
इध्मे न्यूना समिचेत्स्याद्यत्पाकत्राहुतिं तदा ॥ ४८ ॥
हुत्वा संपादयेन्न्यूनमुक्तसंस्कारपूर्वकम् ।
अधिके त्वधिकं त्याज्यं भवेदत्रापि साऽऽहुतिः ॥ ४९ ॥
बर्हिरिध्मादिपतने स्थालीपाकादिकर्मसु ।
संस्थाप्य तूष्णीं स्वस्थाने जुहुयात्सर्वप्रायश्चित्तकम् ॥ ५० ॥
आधेयाग्न्युपघाते तु पुनस्त्वामग्रतः समित् ।
एतेनैवाऽऽहुतिस्त्वेका होतव्योपहतेऽनले ॥ ५१ ॥
यदा कदाचिदग्निश्चेत्स्वयं प्रज्वलितस्तदा ।
उद्दीप्यस्वेतिमन्त्राभ्यां द्वाभ्यामग्नौ समिद्द्वयम् ॥ ५२ ॥
प्रणीतानां प्रोक्षणीनां स्कन्दने पात्रपूरणम् ।
आपो हि ष्ठादिभिः कुर्यात्तमित्याहुतिस्ततः ॥ ५३ ॥
शेषे स्रावेऽप्येवमेव प्रायश्चित्तं प्रकीर्तितम् ।
समुत्सर्पेदायतनाद्बहिरग्निः स चेद्यदि ॥ ५४ ॥
पुनः प्रक्षेपणे योग्यस्तं धृष्ट्याऽऽदाय वै पुनः ।
स्वस्थाने व्याहृतीभिस्तं प्रक्षिपेत्तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥
सर्वप्रायश्चित्तमनाज्ञातत्रयजपादि च ।
अध्वर्य्वाग्नीध्रहोतॄणां प्रयाजानां तथैव च ॥ ५६ ॥
अभावान्मा तम इति चित्तं नैतद्भवेदिह ।
अङ्गारो यद्यायतनात्पतितश्चेद्बहिः स च ॥ ५७ ॥

१ घ. ङ. 'त्ततमि'।

श्रौताग्नेर्लौकिकाग्नेर्वा सांनिध्याज्ज्ञायते नहि।
कस्यानलस्यायमिति तदाऽङ्गारमुपेक्ष्य तम् ॥ ५८ ॥
सर्वाख्यचित्तं जुहुयादित्युक्तं द्विशतीकृता।
श्रौताग्नावथ गृह्याग्नौ होतव्यं सर्वचित्तकम् ॥ ५९ ॥
निर्वापादूर्ध्वमाज्यं चेत्स्कन्देदुत्पवनात्पुरा।
वरं दत्त्वा ब्राह्मणाय देवाञ्जनमगन्निति ॥ ६० ॥
एतैर्मन्त्रैः पञ्चभिर्यत्स्कन्नं तदनुमन्त्रयेत्।
उत्पूयमानमाज्यं चेत्स्कन्देद्दत्त्वा तदा वरम् ॥ ६१ ॥
अजां गां वा प्रदत्त्वा च देवानित्यादि पूर्ववत्।
स्कन्देदुत्पूतमाज्यं चेत्तदा यत्स्वगृहे भवेत् ॥ ६२ ॥
मुख्यं द्रव्यं प्रदत्त्वा तद्देवानित्यादि पूर्ववत्।
गृहीताज्यस्कन्दने तु वरदानानुमन्त्रणे ॥ ६३ ॥
विधाय भूपतय इत्येतेन मनुना पुरः।
स्कन्नाज्यस्य प्रकुर्वीत प्रादेशं तदनन्तरम् ॥ ६४ ॥
भुवनेति तु मन्त्रेण तस्य दक्षिणतो भवेत्।
भूतानां पतय इति तस्य पश्चिमतो भवेत् ॥ ६५ ॥
भूतायेत्युत्तरे तस्योर्ध्वं तु व्याहृतिभिः स्मृतः।
स्वाहान्ता मनवो ज्ञेया बुधैर्व्याहृतिभिर्विना ॥ ६६ ॥
स्कन्नोपरि ततो वारि सिञ्चेत्सं त्वेतिमन्त्रतः।
प्रक्षिपेच्छुचिदेशस्थं चेन्नक्षस्येतिमन्त्रतः ॥ ६७ ॥
अभिमन्त्र्याशुचिस्थं चेद्गृह्णीयात्स्थानतः पुनः।
हविःस्कन्देऽप्येष एव प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः ॥ ६८ ॥
स्कन्दनं स्रुवपर्याप्तस्याधिकस्यापि वा यदि।
एतत्स्कन्दनचित्तं तु तदा ज्ञेयं विचक्षणैः ॥ ६९ ॥
स्रुवपर्याप्ततो न्यूनस्कन्दे सर्वाभिधं भवेत्।
द्रवद्रव्येषु सर्वेष्वप्येवमेव प्रकीर्तितम् ॥ ७० ॥
सर्वेषु कठिनद्रव्येष्वङ्गुष्ठपरुषोऽधिकम्।
स्कन्नं यदि भवेत्पूर्वं चित्तमूने तु सर्वकम् ॥ ७१
नैव चित्तं भवेत्स्कन्दे बर्हिर्भस्मानलादिषु।
अग्निक्षिप्ताहुतेः स्कन्दो बहिष्परिधि चेद्भवेत् ॥
संकृष्याञ्जलिना तां तु जुहुयान्मा यजेत्स्वतः।
स्वस्यैव वर्त्मताऽन्न स्थानाऽऽग्नीध्रस्तदगंभरात् ॥

एताः संकल्प्य जुहुयील्लेतल्लोपोऽत एव तु ।
पूर्णपात्रप्रदानस्यापि लोपोऽत्र प्रकीर्तितः ॥ ७४ ॥
निर्वापादावविहितां देवतां योजयेद्यदि ।
तस्मिन्द्रव्ये तु संयोज्य विहितां देवतां तदा ॥ ७५ ॥
यद्वो देवा अतीत्येतन्मनुना जुहुयात्ततः ।
देवतां चेदविहितां संस्मरन्निर्वपेत्तदा ॥ ७६ ॥
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागमावर्तयेत्क्रतम् ।
एतदेव भवेच्चित्तमौपासनहुतावपि ॥ ७७ ॥
विपर्यासो यदि भवेत्स्वाहाकारप्रदानयोः ।
तदा मनोज्योतिरिति जुहुयाद्वै मनस्वतीम् ॥ ७८ ॥
अवदानद्रव्ययागदेवमन्त्रविपर्यये ।
ज्ञाते तन्त्रसमाप्तेः प्राक्त्वं नः स त्वं न आहुती ॥ ७९ ॥
जुहुयाद्वै ततः सर्वप्रायश्चित्तादिकं स्मृतम् ।
यन्मुख्यं स्वगृहे द्रव्यं दद्याद्विप्राय वै ततः ॥ ८० ॥
तन्त्रावृत्तिः पुनः कार्याऽत ऊर्ध्वं न भवेद्धुतिः ।
प्रधानद्रव्यस्यैकस्यानेकस्याप्यथवा पुनः ॥ ८१ ॥
बहुप्रधाने होमेऽनुत्पादे स्याद्यदि यागतः ।
पूर्वं स्मृतिस्तदा त्वं नः स त्वं नो अग्र आहुती ॥ ८२ ॥
हुत्वा द्रव्यं तदुत्पाद्य यागं कुर्याद्यथास्थितम् ।
स्मृते यागादुत्तरं तु कर्माऽऽरब्धं समापयेत् ॥ ८३ ॥
चित्तं ततोऽनन्तरोक्तमाहुत्यात्मकमाचरेत् ।
साङ्गस्यान्तरितस्यैव प्रधानस्य ततः कृतिः ॥ ८४ ॥
(*एकदेशापहारेऽग्नेर्मनस्वत्याहुतिर्भवेत् ।
औपासनहुतौ प्रातर्होमे चेदग्नये हुतम् ॥ ८५ ॥
सायंहोमे तु सूर्याय हुतं चेत्स्यात्पुनः क्रिया ।
तदा होमस्य कर्तव्या पक्षश्चेत्स्वीकृतो भवेत् ॥ ८६ ॥
तदैव चित्तमेतत्स्यान्नान्यपक्षे भवेदिदम् ।)
एकावदानाग्रहणे ज्ञाते यागात्पुरो यदि ॥ ८७ ॥
त्वं नः स त्वं न इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ।
अवदानं गृहीत्वा तद्यागं कुर्याद्यथास्थितम् ॥ ८८ ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गत क. पुस्तक एव ।

यागोत्तरं यदि ज्ञातमाहुतिद्वयमेव तु।
होतव्यं न तदा यागः पुनः कार्यो मनीषिभिः ॥ ८९ ॥

अथ वक्ष्ये हविर्दोषान्यैर्हविर्दुष्टतामियात्।
अशुचिर्मक्षिका नीला याऽप्यदेहे च वर्तते ॥ ९० ॥
कुशातिका गवामङ्गे तल्पादिषु च मत्कुणः।
यूका चैलशिरःस्था स्यात्कीटश्च मलपिण्डकृत् ॥ ९१ ॥
मार्जारो नकुलश्चाऽऽखुर्विष्ठा वायसकुक्कुटौ।
श्वा वानरो वस्त्रदशा छिन्नकेशनखानि च ॥ ९२ ॥
अशुचि स्याच्छरीरस्थमपि कुत्सितकं नखम्।
द्रव्याणि पूतिगन्धीनि घुणाख्यः कीट एव च ॥ ९३ ॥
द्रप्सस्वेदाश्रुवसृक्स्नेहकासक्षवथवस्तथा।
नासिकामुखजो बिन्दुर्द्रप्सो ज्ञेयो हि सूरिभिः ॥ ९४ ॥
शरीरजं जलं स्वेदो वार्यश्रूक्तं हि नेत्रजम्।
असृग्ज्ञेयं हि रुधिरं स्नेहो घ्राणमलः स्मृतः ॥ ९५ ॥
कासः श्लेष्मविकारः स्याद्वदनाद्यो विनिर्गतः।
क्षवथुः क्षुतमित्युक्तं *गोपालाख्येन* सूरिणा ॥ ९६ ॥
मूत्रमज्जे वसाशुक्रे कर्णविट्पूयसस्तथा।
एतैरशुचिभिः स्पृष्टमन्यैरेतादृशैरपि ॥ ९७ ॥
उदक्यासूतिकाभ्यां वा चण्डालपतितादिभिः।
शिशुर्यज्वा गर्भिणी च ब्राह्मणो नृप इत्यमी ॥ ९८ ॥
भ्रूणा एतद्विहन्तारः स्मृता भ्रूणहनो बुधैः।
एतैरन्यैश्च पापिष्ठैः स्पृष्टं दृष्टं च यद्भवेत् ॥ ९९ ॥
यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यतेऽपि वा।
चण्डालाध्युषिते यत्र यत्र विष्ठादिसंगतिः ॥ १०० ॥
तस्मिन्नमेध्ये देशे यन्निहितं तच्च दुष्यति।
दुष्टं प्रधानयागात्प्राग्यदि भवेत्तदा ॥ १ ॥
शुद्धवारिणि हस्तेन तद्धविः प्रक्षिपेत्ततः।
द्वे बिन्दे जुहुयात्सर्वप्रायश्चित्तादिकं तथा ॥ २ ॥
पुनर्हविस्तावदेवोत्पाद्य यागः क्रमाद्भवेत्।
अत्यशक्तौ पुनर्यागमाज्येनैव समाचरेत् ॥ ३ ॥

दुष्टे यागोत्तरं शेषमाज्येनैव समापयेत् ।
दुष्टेन हविषा यागः कृतश्चेज्जुहुयात्तदा ॥ ४ ॥
प्रणवेन व्याहृतिभिर्जुहुयाद्वे स्रुवाहुती ।
पुनर्यागो नात्र भवेत्कात्यायनमुनिस्मृतेः ॥ ५ ॥
अवदानस्य ग्रहणे दोषज्ञानं यदा भवेत् ।
प्रक्षिपेत्तद्धविः सर्वं दुष्टं शुद्धजले ततः ॥ ६ ॥
पुनर्हविः समुत्पाद्य त्वं नः स त्वं न आहुती ।
हुत्वा यागं तेन कुर्यादनाज्ञातजपादि च ॥ ७ ॥
मध्यात्पूर्वार्धतोऽवत्तं गृहीतं दोषगामि चेत् ।
तत्प्रक्षिप्य जले शुद्धे मध्यात्पूर्वार्धतः पुनः ॥ ८ ॥
अवदाय यजेत्सर्वप्रायश्चित्तादिकं ततः ।
प्रधानयागद्रव्यस्य प्रधानात्प्राग्विनाशनम् ॥ ९ ॥
ज्ञातं भवेत्तदा तस्मिन्नेव तन्त्रे तदैव तु ।
नष्टं हविः समुत्पाद्य तेन यागं समाचरेत् ॥ ११० ॥
यागे बहुहविष्के स्यात्सर्वेषां हविषां यदि ।
नाशो दोषोपहारो वा प्रतिसंख्याय देवताः ॥ ११ ॥
इष्ट्वाऽऽज्येनैव सर्वास्ता यागमावर्तयेत्पुनः ।
अवर्जनीयैः क्षुद्रैश्चेन्मक्षिकाकीटकादिभिः ॥ १२ ॥
पिपीलिकादिभिश्चैव जीवैः स्याद्धविषो यदि ।
योगः पश्चाधिकैर्या तदा तस्य सदोषता ॥ १३ ॥
न्यूनैश्चेत्पतिताञ्जीवानुद्धृत्याद्भिः समुक्ष्य च ।
लौकिकाभ्यां पवित्राभ्यां पवनात्तस्य योग्यता ॥ १४ ॥
हविष्यपक्के चित्तं तु कर्माऽऽरब्धं समाप्य तत् ।
चतुःशरावमात्रं तु पक्त्वा सुभृतमोदनम् ॥ १५ ॥
भोजयेत्तेन चतुरः सुशीलान्ब्राह्मणाञ्छुचीन् ।
तेषां भार्गव एकः स्यात्तेभ्यो देया वराः समाः ॥ १६ ॥
कृत्स्नं दग्धं यदा तत्स्यात्पुनरुत्पादयेद्धविः ।
स एव यागः कर्तव्यो न पुनर्याग इष्यते ॥ १७ ॥
स्वल्पं हविरदग्धं चेत्तदा सर्वाभिधानकम् ।
प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत ततो यागं च शेषतः ॥ १८ ॥

समापयेद्धृतेनान्यन्न पुनर्याग इष्यते ।
अधुना हविरुत्सेकप्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यते ॥ १९ ॥
प्राच्यां दिशि समुत्सेकेऽग्नये स्वाहाहुतिर्भवेत् ।
दक्षिणस्यां यमायेति वरुणायेति पश्चिमे ॥ १२० ॥
सोमायेत्युत्तरस्यां स्यात्सर्वाभ्यः सर्वदिक्षु चेत् ।
यद्यवान्तरदिक्षु स्याद्धोमो व्याहृतिभिस्तदा ॥ २१ ॥
सर्वेष्वेतेषु होमत्वात्स्वाहाकारान्तता भवेत् ।
आप्यायस्वेति समिति चाऽऽज्येनाऽऽप्याययेद्धविः ॥ २२ ॥
द्वे भिन्दे जुहुयात्सर्वप्रायश्चित्तादिकं तथा ।
यागान्वाधानयोर्मध्ये यदि सूर्यग्रहो भवेत् ॥ २३ ॥
उद्वयं तमसस्पर्युद्व त्यं चित्रमिति त्रिभिः ।
जुहुयादाहुतीस्तिस्रः प्रधानात्पूर्वमेव तु ॥ २४ ॥
कैश्चिन्मन्त्रत्रयेणात्रोपस्थानमपि कीर्तितम् ।
मध्ये चन्द्रग्रहश्चेत्प्राक्प्रधानादाहुतिद्वयम् ॥ १२५ ॥
नवो नवो यमादित्या इत्याभ्यां जुहुयात्तदा ॥
कैश्चिन्मन्त्रद्वयेनात्रोपस्थानमपि कीर्तितम् ॥ २६ ॥
अन्वाधानाक्रियायां तु न प्रायश्चित्तमिष्यते ।
वानस्पत्यस्य पात्रस्य भेदनेऽन्यत्समाहरेत् ॥ २७ ॥
गृह्याग्नौ ज्वलितं भिन्नं प्राग्दण्डं प्रहरेत्ततः ।
लौकिकानलसाध्यायां क्रियायां लौकिकेऽनले ॥ २८ ॥
वानस्पत्यस्य भिन्नस्य प्रक्षेपः पूर्ववद्भवेत् ।
मृन्मयं चेद्विभिद्येत भूमिर्भूमिमगादिति ॥ २९ ॥
ब्रह्माभिमन्त्रितं भिन्नमभावे स्वाभिमन्त्रितम् ।
क्षिपेत्पात्रं जले शुद्धे तत्कार्येऽन्यन्नियोजयेत् ॥ १३० ॥
क्रियाकाले विधिमिमं प्राहुरन्ये तु सर्वदा ।
यत्किंचित्पात्रभेदे तु प्रणवेन घृताहुतिः ॥ ३१ ॥
समस्तव्याहृतीभिर्वा होतव्या यज्ञपार्श्वतः ।
आज्याधिश्रपणात्पूर्वं निरूढाग्नेर्विनाशनम् ॥ ३२ ॥
भवेद्यदि तदा स्थानात्पुनः कुर्यान्निरूहणम् ।
ततश्चतुर्गृहीतेन मनस्वत्याहुतिर्भवेत् ॥ ३३ ॥

१ क. ख. 'स्याज्जुहुयाद्व्याहृतीस्तदा । आ'। २ ग. 'चेद्वि भि'।

आज्यस्योद्वासनादूर्ध्वं निरूढाग्नेर्विनाशने ।
मनस्वत्येव होतव्या न तु तत्र निरूहणम् ॥ ३४ ॥
प्रधानाहुतिसंसृष्टा स्याच्चेत्स्विष्टकृदाहुतिः ।
तदा सर्वाभिधं चित्तमनाज्ञातजपादि च ॥ १३५ ॥

अन्वाधानोत्तरं स्वप्ने भवेत्स्वाम्यृत्विजां यदि ।
रेतःपातस्तदेमं मे तत्त्वा यामीति चाऽऽहुती ॥ ३६ ॥
हुत्वा व्याहृतिभिश्चैकां सूर्यं संपूजयेत्ततः ।
पुनर्मामनुवाकस्य जपस्त्रिरथ वा सकृत् ॥ ३७ ॥

विसर्गो बुद्धिपूर्वं चेत्तदा व्रातपतोऽधिकः ।
स्थालीपाकः प्रकर्तव्यः पूर्णाहुतिरथापि वा ॥ ३८ ॥
नैमित्तिको विरामश्चेत्किंचित्प्रारब्धकर्मणि ।
तदा सर्वाभिधं चित्तं हुत्वा शेषं समापयेत् ॥ ३९ ॥

चतुष्पाद्द्विपादानां कर्ममध्ये भवेद्यदि ।
ऋत्विजामृत्विगग्न्योर्वा पतिहोत्रोरथापि वा ॥ १४० ॥
चेद्वा भवेत्स्वामिपत्न्योरन्तरा गमनं तदा ।
मिन्दादिसंज्ञं दुर्गादिसंज्ञं वा जुहुयाद्गणम् ॥ ४१ ॥

दर्व्या द्वादशवारं तु गृहीत्वा स्रुचि वा घृतम् ।
तेन पश्चाऽऽहुतीः कार्या दुर्गादिगणहोमके ॥ ४२ ॥
एतत्कर्तुमशक्तश्चेज्जुहुयात्सर्वचित्तकम् ।
मिन्दाहुतिद्वयं चैव व्याहृत्यः प्रणवाधिकाः ॥ ४३ ॥
वारुण्यस्तन्तुमत्यश्चानुख्या चैव मनस्वती ।
महाव्याहृतयः सप्त ते प्रजापत एव च ॥ ४४ ॥
एष मन्त्रसमूहः स्यान्मिन्दादिगणसंज्ञकः ।
जातवेदस आद्यः स्यात्प्रत्नोज्योतिर्द्वितीयकः ॥ ४५ ॥
महाव्याहृतयस्तिस्र एष दुर्गादिको गणः ।
अन्वाहिताग्निरथ चेत्प्रयास्यञ्जुहुयात्तदा ॥ ४६ ॥
तुभ्यमित्याहुतिं हुत्वाऽरण्योः समिधि वा ततः ।
समारोप्यानलं यत्र वसेत्तत्र तु मन्थनम् ॥ ४७ ॥
उपावरोहमन्त्रेण कृत्वा कर्म समापयेत् ।
प्रमादादिष्टिकरणमन्वाधानोत्तरं यदि ॥ ४८ ॥

व्यस्ताभिश्च समस्ताभिः स्यादाहुतिचतुष्टयम्।
औपासनाहुतिद्रव्यं कठिनं वाऽथ चेद्द्रुतम् ॥ ४९ ॥
स्कन्देदस्कान्द्यौदस्कानित्येताभ्यामभिमन्त्र्य तत्।
उन्नम्भयेति तस्याथोपरिष्टात्प्रक्षिपेज्जलम् ॥ १५० ॥
अनाज्ञातजपं कृत्वा सर्वेचित्तं विधाय च।
स्कन्नं द्रव्यं समादद्याद्गत्वोत्तरदिशं ततः ॥ ५१ ॥
उद्घाटितबिलां कुर्याद्वल्मीकस्य वपां शुचिम्।
उपस्पृश्य जलं शुद्धं दक्षिणेन करेण तु ॥ ५२ ॥
स्कन्नं सर्वं समादाय प्रजापत इति ह्यृचा।
तस्मिन्बिले क्षिपेद्भूरित्युपतिष्ठेद्दृदा ततः ॥ ५३ ॥
जुहोतिचोदनाभावान्नचि स्वाहाकृतिर्भवेत्।
पुनर्होमं प्रकुर्वीत संकल्पादि च पूर्ववत् ॥ ५४ ॥
औपासनाहुतिद्रव्ये कठिने वा द्रुतेऽपि वा।
अमेध्यसेवी पिण्डस्य कर्ता कीटो यदा पतेत् ॥ १५५ ॥
प्रायश्चित्तं तदा तत्र पूर्ववत्तु समाचरेत्।
तत्राऽऽदानं ह्यन्तिमेन मध्यमेनाथवा भवेत् ॥ ५६ ॥
पलाशस्य च पर्णेन मही द्यौः पृथिवीत्यृचा।
अन्तःपरिधि देशे तत्पजेत्पात्रस्य संस्कृतिम् ॥ ५७ ॥
विदधीत ततो योगपामन्यत्सर्वं तु पूर्ववत्।
पयसौपासनहुतौ स्याल्याश्चेत्स्रवणं भवेत् ॥ ५८ ॥
गर्भं स्रवन्तमगदमित्येतेनाभिमन्त्रयेत्।
सूर्यास्ततो होमकालः प्रोक्तस्तु नव नाडिकाः ॥ ५९ ॥
तदतिक्रमणे हुत्वाऽऽहुतिं दोषेतिमन्त्रतः।
एतस्या आहुतेर्देवो वरुणः परिकीर्तितः ॥ १६० ॥
प्राक्कृतं सपिण्डाधानात्कर्म कुर्याद्यथास्थितम्।
रुन्ध्याद्यावद्धलं श्वासं वरं दद्यादनन्तरम् ॥ ६१ ॥
समस्तव्याहृतीरुक्त्वा नित्यं होमं समाचरेत्।
व्याहृतीभिरुपस्थाय होमशेषं समाप्य च ॥ ६२ ॥
वरुणाय चरुः कार्यः पूर्णाहुतिरथापि वा।
प्रातर्होमस्य कालस्तु घट्यो द्वादश वा दश ॥ ६३ ॥
संगवः सूरिभिः प्रोक्तः प्रहरात्मक एव वा।
एतस्यातिक्रमे प्रातरित्येतेनाऽऽहुतिर्भवेत् ॥ ६४ ॥

एतस्या आहुतेर्देवो मित्रः सूर्योऽथवा स्मृतः ।
पूर्वं च समिदाधानाच्छ्वासरोधो यथाबलम् ॥ १६५ ॥
वरदानं प्रकुर्वीत व्याहृत्युच्चारणं तथा ।
नित्यहोममुपस्थानं व्याहृतीभिस्तथैव च ॥ ६६ ॥
होमशेषं समाप्याथ मैत्रसौर्यचरू स्मृतौ ।
वक्ष्ये होमस्य विच्छेदे प्रायश्चित्तमथाधुना ॥ ६७ ॥
अयाश्चेत्याहुतिः कार्या विच्छेदेऽर्वाक्त्रिरात्रतः ।
मनस्वत्या द्वितीया स्यादर्वाक्चेत्सप्तरात्रतः ॥ ६८ ॥
तन्तुमत्या तृतीया स्यादर्वाक्चेद्द्वादशाहतः ।
तत्रापि होमविच्छेदे पुनराहितिरेव तु ॥ ६९ ॥
जुहुयात्प्रतिसंख्याय वैतान्होमान्महापदि ।
ऊर्ध्वं चेदेष आपत्तावपि कल्पो न युज्यते ॥ १७० ॥
खण्डस्याऽऽक्षेपकत्वेऽपि वस्तुतः प्रबलत्वतः ।
श्रौतमेव भवेच्चित्तं नाया इत्यादिकं भवेत् ॥ ७१ ॥
तद्धि शास्त्रान्तरोक्तत्वाद्दुर्बलं नात्र युज्यते ।
श्रौतं चित्तं तदधुना सुस्पष्टं संप्रवक्ष्यते ॥ ७२ ॥
द्वयोस्त्रयाणामेकस्य वा होमस्यातिपातनम् ।
सप्तहोतृमनस्वत्यौ जुहुयात्तदनन्तरम् ॥ ७३ ॥
समाचरेदतिक्रान्तं होमं नेत्यपरे जगुः ।
एवमेव प्रातरौपासनहोमं समाचरेत् ॥ ७४ ॥
चतुर्थादिषु षष्ठान्तेष्वेकस्य ह्यतिपातनम् ।
सप्तान्तेष्विति केचित्तु बुधाः प्राहुः पुरातनाः ॥ १७५ ॥
द्वयोस्त्रयाणां सर्वेषां वा स्यात्तन्तुमते चरुः ।
अष्टमादिष्वपि चरुरेव तान्तुमतो भवेत् ॥ ७६ ॥
अत ऊर्ध्वमतिक्रामे भवेत्तु पुनराहितिः ।
उतैकाहमिति श्रुत्यैकाहं वा ह्यहमेव च ॥ ७७ ॥
होमातिपत्तौ चित्तं न भवेत्कैश्चिदितीरितम् ।
यद्यस्तमितविभ्रान्त्या जुहुयादस्तकालके ॥ ७८ ॥
साङ्गो होमः पुनः कार्यस्तस्मिन्नेवानले ततः ।
जातत्वाच्च पुनः कार्यं प्रादुष्करणमत्र तु ॥ ७९ ॥
होमानन्तरमग्नेस्तु भवतं न उपस्थितिः ।
एवमेवोदितभ्रान्तौ प्रायश्चित्तं प्रकीर्तितम् ॥ १८० ॥

ऊर्ध्वं प्रादुष्कृतेर्होमात्पूर्वं स्वामी समाचरेत्।
भक्षणं चेद्धुतेः पूर्वं तस्मिन्नेवानले ततः ॥ ८१ ॥
कुर्यादन्नातपतस्थालीपाकं स्याद्वाऽऽहुतिद्वयम्।
यत्ते वयं यथा हेति होममन्त्रौ प्रकीर्तितौ ॥ ८२ ॥
समिधौ वा समादध्यादथवा प्रजपेदिमौ।
पत्न्यामप्येवमेवेदं प्रायश्चित्तं प्रकीर्तितम् ॥ ८३ ॥
अतिसंकटतः प्रातर्होमो यदि न जायते।
तदैतस्मिन्दिने स्वामी भोजनं न समाचरेत् ॥ ८४ ॥
सायंहोमे तु तद्रात्रौ भोजनं न समाचरेत्।
एतावता होमसिद्धिः प्रायश्चित्तं न दीप्यते ॥ १८५ ॥
पूर्वाहुतेश्चेदुपरि स्कन्दः स्यादुत्तराहुतेः।
तदा यत्रेत्यृचा वह्नौ वानस्पत्याभिधानया ॥ ८६ ॥
आदध्यात्समिधं पश्चात्स्कन्नशेषेण तूत्तराम्।
तूष्णीं हुत्वाऽऽहुतिं सर्वं होमशेषं समापयेत् ॥ ८७ ॥
पुनर्होमं ततः कुर्यादभिहोमेऽप्ययं भवेत्।
उत्तराहुतिपर्याप्तद्रव्यसत्त्वे भवेन्न हि ॥ ८८ ॥
औपासनाहुतिद्रव्ये दृष्टिबिन्दुः पतेद्यदि।
उपसाद्य हविः कूर्चे प्राकृतां समिदाहितिम् ॥ ८९ ॥
कृत्वा जपेत्प्राहुतीस्तु तेनैव हविषा ततः।
मित्रो जनान्कल्पयतीत्यनया प्रथमाहुतिः ॥ १९० ॥
उत्तराहुतिहोमादिहोमशेषं ततश्चरेत्।
ततः संकल्पप्रभृतिपुनर्होमं समाचरेत् ॥ ९१ ॥
प्रादुष्करणकालस्यातिक्रमे सर्वचित्तकम्।
औपासनहुतौ स्याचेद्द्वितीयाहुतिविस्मृतिः ॥ ९२ ॥
समाप्तेः कर्मणः प्राक्सा होतव्याऽन्तरिताऽऽहुतिः।
उत्तरं चेत्स्मृतिः सर्वचित्तमेव न चाऽऽहुतिः ॥ ९३ ॥
आद्याहुतेर्विस्मृतौ तु कृत्स्नं होमं पुनश्चरेत्।
स्वकाले यद्यनारम्भः स्यादाद्यौपासनाहुतेः ॥ ९४ ॥
तदा परेद्युः सायं स्यात्सप्तहोत्राहुतिस्तथा।
मनस्वत्या द्वितीया स्यात्ततो होमं समारभेत् ॥ १९५ ॥

---

१ ग. घ. ङ. स्यादाद्यै।

पिण्डयज्ञात्यये सप्तहोतृहोमः प्रकीर्तितः ।
औपासनाग्नेर्गमन उपलेपादि पूर्ववत् ॥ ९६ ॥
आहृत्य श्रोत्रियागारात्प्रतिष्ठाप्य हविर्भुजम् ।
विवाहे यदि निर्मन्थ्यो मथितव्यस्तदाऽनलः ॥ ९७ ॥
आऽन्यस्माद्धोमकालात्स्त्री नाश्नीयादथवा गृही ।
उपोषणाशक्ततायां विध्यन्तरमथोच्यते ॥ ९८ ॥
उपलेपादिकं वह्निस्थापनान्तं तु पूर्ववत् ।
पात्राणि च समासाद्य कुर्यात्प्राग्वत्पवित्रके ॥ ९९ ॥
संस्कृत्य प्रोक्षणीः पश्चात्पात्राणां प्रोक्षणं ततः ।
दर्वीं संमृज्य संस्कृत्याऽऽज्यं प्रागुक्तविधानतः ॥ २०० ॥
परिस्तीर्यानलं पश्चात्परिषेकं समाचरेत् ।
अलंकारं प्रकुर्वीताभ्याधानं समिधस्तथा ॥ १ ॥
अयाश्चेत्याहुतिं हुत्वा विसृज्य स्तरणानि तु ।
कृत्वोत्तरं ततः सेकं होमं नित्यं समाचरेत् ॥ २ ॥
अपोढे वर्तमाने तु मुख्योऽग्निर्यदि गच्छति ।
अपोढाग्नेरेकदेशं मुख्याग्न्यायतने ततः ॥ ३ ॥
निधाय सर्वचित्तं तु जुहुयाद्ध्रुवआहुतिम् ।
शान्तिके पौष्टिके चैव गृह्यानुक्ते तु कर्मणि ॥ ४ ॥
अग्नेरनुगतिश्चेत्स्यात्तद्भस्म प्रक्षिपेद्बहिः ।
अनन्तरं स्थण्डिलस्योपलेपोल्लेखनादिकम् ॥ २०५ ॥
कृत्वा संस्थाप्य तत्राग्निमाज्यसंस्कृतिमाचरेत् ।
जुहुयात्तेन सर्वाख्यचित्तं संस्थापितेऽनले ॥ ६ ॥
अयाश्चेत्यपि होतव्यमिति केचिद्बुधा जगुः ।
औपासनाग्न्यनुगताविवाया इति चित्तकम् ॥ ७ ॥
इत्येतस्मिन्मते नैतद्भवेदुपनयादिषु ।
किं त्वेतेष्वपि विज्ञेयं सर्वाख्यं चित्तमेव हि ॥ ८ ॥
गायत्र्या उपदेशात्प्राङ्मुख्यहोमादनन्तरम् ।
उपनायेऽग्निनाशश्चेदग्निं संस्थाप्य पूर्ववत् ॥ ९ ॥
हुत्वा मुख्याहुती तत्र जुहुयात्सर्वचित्तकम् ।
उपदेशोत्तरं नाशे स्यात्सर्वाभिधमात्रकम् ॥ २१० ॥
पाणिग्रहणतः प्राक्चेद्विवाहेऽनलनाशनम् ।
तदा मुख्याहुतीरेव नायाश्चेत्यादि चित्तकम् ॥ ११ ॥

अत ऊर्ध्वं त्वेतदेव सर्वाख्यमुभयत्र तु ।
संसर्गे कुणपोदक्यासूतिकापतितादिभिः ॥ १२ ॥
अन्याग्निभिश्च संसर्गे स्यात्तत्र पुनराहितिः ।
(*वस्तुतोऽन्याग्निसंसर्गे वैविचश्चरुरेव तु ॥ १३ ॥
क्षेपकत्वात्तु खण्डस्य नैवात्र पुनराहितिः ।)
श्रौताग्निदेशात्सूत्याद्यैः संसर्ग इयमेव तु ॥ १४ ॥
गृह्याग्निद्वयसंसर्गे गृह्याग्निस्वामिनावुभौ ।
गृहीत्वा समिधौ तस्मिन्संसृष्टाग्निं सहैव तु ॥ २१५ ॥
मन्त्रेण तु समारोप्य ततस्तं लौकिकानलम् ।
मन्त्रेणाच्छा गिर इति विभज्योभौ ततोऽनले ॥ १६ ॥
स्वे स्वे स्वां स्वां च समिधमुपावेति तु मन्त्रतः ।
निक्षिपेत्तां ततः पाको वैविचस्तूभयोर्भवेत् ॥ १७ ॥
पृथग्गतोऽन्येकदेशः संसृष्टो लौकिकाग्निना ।
श्रौताग्निना वाऽथ यदि वैविचो न तदा भवेत् ॥ १८ ॥
किंतूपेक्ष्यैकदेशं तं जुहुयात्सर्वचित्तकम् ।
शतद्वयीकृद्वरदराजाभ्यामित्यमीरितम् ॥ १९ ॥
वनदाहाग्निसंसर्गे भवेद्व्रातपतश्चरुः ।
चरुस्तदा स्याच्छुचये चेत्संसर्गः शवाग्निना ॥ २२० ॥
सूतिकानलसंसर्गे भवेत्संकुसुकश्चरुः ।
वैद्युतानलसंसर्गे भवेदाप्सुमतश्चरुः ॥ २१ ॥
पाकानां वैविचादीनां पञ्चानां संनिपातने ।
निमित्तक्रमसत्त्वेऽपि ज्ञेयो वाचनिकः क्रमः ॥ २२ ॥
विविचिश्च शुचिः पश्चाद्व्रतभृत्ताप्सुमांस्ततः ।
ततः संकुसुक इति क्रमस्तत्रैवमेव तु ॥ २३ ॥
संनिपाते क्षामवतोऽप्यन्त एव भवेदयम् ।
चतुरादिषु यस्य स्यान्निमित्तस्य त्वसंभवः ॥ २४ ॥
तावन्मात्रं परित्यज्यान्यः क्रमः पूर्ववद्भवेत् ।
स्थालीपाकातिपत्तौ तु चरुः पाथिकृतो भवेत् ॥ २२५ ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतश्लोकस्थाने ग. घ. ङ. पुस्तकेषु —" क्षेपकत्वे तु खण्डस्य वैविचश्चरुरेव तु । भवेदन्याग्निसंसर्गे नैवात्र पुनराहितिः " इति श्लोको वर्तते ।

१ ग. घ. ङ. 'तभृत' । २ ग. चरुणा ।

द्वयोरतिक्रमे वैश्वानरपाथिकृतौ चरू ।
तृतीयाद्यतिपत्तौ तु स्यात्तत्र पुनराहितिः ॥ २६ ॥
क्षेपकत्वे तु खण्डस्य स्थालीपाकातिपातने ।
श्रौत एव प्रकारः स्यात्स इदानीं प्रवक्ष्यते ॥ २७ ॥
आरब्धौ पार्वणस्थालीपाकौ चेदतिपन्नकौ ।
स्यातां तदा पाथिकृतं स्थालीपाकं समाचरेत् ॥ २८ ॥
भवेतां यद्यनारब्धावेतौ चेदतिपन्नकौ ।
तदा वैश्वानरस्थालीपाकं कुर्याद्विचक्षणः ॥ २९ ॥
प्रथमस्य प्रयोगस्य संकल्पोत्तरमक्रिया ।
चेद्विभ्रेषनिमित्तं तु प्रकर्तव्यं चरुत्रयम् ॥ २३० ॥
स्थालीपाकप्रकरणे तत्प्रकारः प्रदर्श्यते ।
कर्मणो गौणकालश्चेत्ततस्तस्याप्यनुष्ठितिः ॥ ३१ ॥
प्रकारान्तरमप्यत्राधुनाऽतिपतने ब्रुवे ।
आरब्धयोर्द्वयोः पातः स्याच्चेत्पाथिकृतश्चरुः ॥ ३२ ॥
ऊर्ध्वयोरपि पातश्चेत्तदा वैश्वानरश्चरुः ।
स्वकाले यद्यनारम्भश्चेत्स्थालीपाकयोर्द्वयोः ॥ ३३ ॥
विभ्रेपार्थं तदा कार्यं स्थालीपाकत्रयं बुधैः ।
पर्वणि व्रतलोपे तु कुर्याद्व्रातपतं चरुम् ॥ ३४ ॥
पर्वण्यार्त्याऽश्रुपाते तु कुर्याद्व्रातभृतं चरुम् ।
पवित्रस्य विनाशे तु स्यात्पवित्रवते चरुः ॥ २३५ ॥
हिरण्यस्य विनाशे तु स्याद्धिरण्यवते चरुः ।
स्वकीयगृहदाहे तु कुर्यात्क्षामवते चरुम् ॥ ३६ ॥
होममौपासनं दर्शस्थालीपाकादिकं तथा ।
जुहुयात्प्रातरस्नातश्चेत्तदा वारुणश्चरुः ॥ ३७ ॥
ऋत्विक्स्वयमपि स्नातोऽस्नातश्चाथ स्वयं भवेत् ।
तदाऽपि वारुणः कार्यो नात्यन्तातुर एव तु ॥ ३८ ॥
विज्ञेयं प्रातरेवेदं सायं स्यात्सर्ववित्तकम् ।
अदने सूतकान्नस्य भवेत्तन्तुमते चरुः ॥ ३९ ॥
भार्या युग्मप्रसूर्गौर्वा स्यात्तदा मारुतश्चरुः ।
यमौ जातौ पुमांसौ चेत्तयोरेकोऽपि वा पुमान् ॥ २४० ॥
वैश्वानरो मारुतश्चेत्येवं केचिद्बुधा जगुः ।
एवंरूपाणीति सूत्राद्गृह्योक्तोऽप्याद्भुतो विधिः ॥ ४१ ॥

समुच्चीयत एवात्र भवेदौपासने स च ।
कात्यायनादिभिर्ह्येतस्याप्युक्ताऽद्भुतताऽस्ति वै ॥ ४२ ॥
य आहिताग्निरित्येतच्छास्त्राङ्गीकार एव तु ।
स्थालीपाको भवेदेषोऽनङ्गीकारे स्वयं न हि ॥ ४३ ॥
गृह्योक्तविधिमेवात्र कल्पेऽस्मिंस्तु समाचरेत् ।
स्नातकस्य यदा गौः स्याद्युग्मसूर्लौकिकानले ॥ ४४ ॥
प्रकुर्वीत तदा स्थालीपाकं गार्ह्यविधिं च सः ।
गृह्योक्तविधिमात्रं वा स्थालीपाको भवेन्न तु ॥ ४५ ॥
वर्णिनो विधुरस्यापि विधिरेवं प्रकीर्तितः ।
कात्यायनोक्तमेवात्र विधिं केचित्समूचिरे ॥ ४६ ॥
सर्वेऽपीमं विधिं कुर्युरिति प्राहुर्बुधाः परे ।
पुमानन्यतरः सोऽपि मृतस्तत्रापि मारुतः ॥ ४७ ॥
आहिताग्निर्भवेदिष्टिरिष्टी चेति यथायथम् ।
कात्यायनोक्तस्य विधेर्विकल्पः स्यादनुष्ठितौ ॥ ४८ ॥
मृतशब्दश्रुतौ स्वस्य स्यात्सौरभिमतश्चरुः ।
अनिष्ट्वाऽऽग्रयणेनान्नं भक्षयेद्यदि नूतनम् ॥ ४९ ॥
वैश्वानराख्यदेवत्यं चरुं कुर्वीत तत्र तु ।
अविप्रतिग्रहेऽप्येष हिरण्यं दक्षिणाऽत्र तु ॥ २५० ॥
विद्विषाणस्य चेदन्नं भुञ्जीयात्स्यात्तदाऽप्ययम् ।
अग्निर्गुणी भवेदेषु विविच्याद्या गुणाः स्मृताः ॥ ५१ ॥
स्थालीपाके त्वतिक्रान्ते यद्यन्याग्नौ स्वयं यजेत् ।
स्वाग्नावन्यो यजेद्वा स्यादाग्नावैष्णवश्चरुः ॥ ५२ ॥
प्रधानोत्तरविज्ञान एवैष चरुरीरितः ।
स्थालीपाकं पुनः कुर्यादनिषिद्धे दिने बुधः ॥ ५३ ॥
पूर्वं चेत्तत्परित्यज्य हविः सर्वोत्थचित्तकम् ।
तदा होतव्यमेतावदेव चित्तं चरुर्न तु ॥ ५४ ॥
अत्रापि स्थालीपाकस्याऽऽहुराचार्याः पुनः क्रियाम् ।
सर्वेष्वेतेषु कर्तव्या पूर्णाहुतिरथापि वा ॥ ५५ ॥
स्थालीपाके त्वनारब्धे निषर्तपा प्रकीर्तिता ॥ ५६ ॥

इति संक्षेपेण प्रायश्चित्तानि ।

प्रायश्चित्तमन्त्राणामृष्यादिकथनम् ।

अथ कारिकासूपात्ताः प्रायश्चित्तमन्त्रा ऋष्यादिसहिता उच्यन्ते—

अनाज्ञातमितिमन्त्रत्रयस्य विश्वे देवा ऋषयः, अग्निर्देवता, प्रथमद्वितीययोरनुष्टुप्, तृतीयस्य त्रिष्टुप् । प्रायश्चित्तार्थे जपे विनियोगः—"ॐ अनाज्ञातं य० तथम् । पुरुष० तथम् । यत्पाकत्रा० यजाति" । इदं विष्णुरित्यस्य मन्त्रस्य सोमो विष्णुर्गायत्री । प्रायश्चित्तार्थे जपे विनियोगः—"ॐ इदं विष्णु० सुरे" । समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती । प्रायश्चित्तार्थे जपे विनियोगः—"ॐ भूर्भुवः सुवः" । आभिर्गीर्भिरित्यस्य विश्वे देवा हरिवानिन्द्रस्त्रिष्टुप् । स्वराक्षरादिलोपनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—"ॐ आभिर्गीर्भिर्य० ते स्याम स्वाहा" हरिवत इन्द्रायेदं० । त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्न इत्यनयोर्मन्त्रयोर्विश्वे देवा अग्निर्वरुणश्च त्रिष्टुप् । मन्त्रलोपनिमित्तकेऽमुककर्मलोपनिमित्तके विपर्यासनिमित्तके वा प्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—"ॐ त्वं नो अ० स्मत्स्वाहा" अग्नये वरुणाय चेदं० । "ॐ स त्वं नो० एधि स्वाहा" अग्नये वरुणाय चेदं० । त्वमग्ने अयासीत्यस्य विश्वे देवा अया अग्निरनुष्टुप् । प्रजापत इत्यस्य विश्वे देवाः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । परिस्तरणदाहनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—"ॐ त्वमग्ने अ० पजस्स्वाहा" अयसेऽग्नय इदं० । "ॐ प्रजापते० णा स्वाहा" प्रजापतय इदं० । परिध्यादिदाहे तु तत्तच्छब्देनोहो विनियोगवाक्ये । छेदनादिषु दाहशब्दे छेदनादिशब्दोहः । यत्पाकत्रेत्यस्य विश्वे देवा अग्निस्त्रिष्टुप् । इध्मसमिन्न्यूनत्वनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—"ॐ यत्पाकत्रा० जाति स्वाहा" अग्नय इदं० । इध्मसमिदतिरेकनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः । इतीध्मसमिदतिरेकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगवाक्यम् । समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती । बर्हिष्पतननिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—"ॐ भूर्भुवः सुवः स्वाहा" प्रजापतय इदं० । एवमिध्मादिपतनेऽपि । पुनस्त्वेत्यस्य मन्त्रस्याग्निरादित्या रुद्रा वसवो ब्रह्माणश्च त्रिष्टुप् । पुनस्त्वेतिमन्त्रस्याग्निर्वसुनीथोऽग्निस्त्रिष्टुबिति वा । अग्न्युपघातनिमित्तकप्रायश्चित्तसमिदाधाने विनियोगः । अग्न्युपघातनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः, इति होमे ।

"ॐ पुनस्त्वाऽऽदित्या० कामाः स्वाहा" आदित्येभ्यो रुद्रेभ्यो वसुभ्यो ब्रह्मभ्यश्चेदं० । वसुनीथायाग्नय इदमिति वा । उद्दीप्यस्व मा नो

१ क. 'स्य सो' । २ क. 'योर्वि' । ३ क ख. 'हम्रा' । ड 'हकप्रा' । ४ 'त्स्वाऽऽ' । ५ क. 'पु । अग्नि' । ६ ग. 'मे । पुनस्त्वाऽऽदित्या० कामा । " पु' ।

हिꣳसीरित्यनयोर्याज्ञिक्यो देवता उपनिषदो जातवेदा अग्निरनुष्टुप्। स्वयं प्रज्वलननिमित्तकप्रायश्चित्तार्थे समिद्द्वयाभ्याधाने विनियोगः—"ॐ उद्दीप्यस्व जात० दिश" "मा ना हिꣳसी० पातय"। आपो हिष्ठेतिमन्त्रत्रयस्याग्निर्विश्वे देवा वाऽऽपो गायत्री। स्कन्नप्रणीतापात्रपूरणे विनियोगः। स्कन्नप्रोक्षणीपात्रस्य पूरणे विनियोगः। शोषणेन रिक्तस्य पात्रस्य पूरणे विनियोगः, इति शोषणे। स्रवणेन रिक्तस्य पात्रस्य पूरणे विनियोगः। इति स्रवणे।

"ॐ आपो हि० च न"। ततं म आप इत्यस्य विश्वे देवा ऋभवो जगती, प्रणीतास्कन्दननिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः। प्रोक्षणीस्क०ज्यहोमे विनि०। प्रणीताशोषणनिमित्तकप्रायश्चि०। प्रणीतास्रवणनिमित्त०। प्रोक्षणीशोषणनिमित्तकप्रा०। प्रोक्षणीस्रवणनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्य०। "ॐ तत म आ० भुव. स्वाहा" ऋभुभ्य इदं०। समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती। आयतनाद्बहिः समुत्सृप्तस्याग्नेः स्वस्थाने प्रक्षेपणे विनियोगः। अज्ञाताग्निबहिष्पातप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोग इति यथायथं विनियोगवाक्यम्। "ॐ भूर्भुव सुव"

देवानित्यादीनां पञ्चानां सौत्र[3]मन्त्राणां वामदेव ऋषिः। देवा गन्धर्वाः पितर आप ओषधयो वनस्पतयश्च पञ्चजना इति क्रमेण देवताः। यजूंषि। स्कन्नानुमन्त्रणे विनियोगः—

"देवाञ्जनमगन्यज्ञस्ततो मा यज्ञस्याऽऽशीरागच्छतु वर्धताम्। गन्धर्वाञ्जनमगन्यज्ञ० वर्धताम्। पितॄञ्जनम०वर्धताम्। आप ओषधीर्वनस्पतीञ्जनम० वर्धताम्। पञ्चजनाञ्जनम० वर्धताम्"।

भूपतय इत्यादीनां चतुर्णां मन्त्राणां वामदेव ऋषिः। आद्यानां त्रयाणामग्निर्वा। भूपतिर्भुवनपतिर्भूताना पतिर्भूतमिति क्रमेण देवताः। यजूंषि। समस्तव्याहृतीना प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती। प्रादेशकरणे विनियोगः—

"ॐ भूपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूताना पतये स्वाहा भूताय स्वाहा भूर्भुव सुव स्वाहा"।

सं त्वा सिञ्चामीत्यस्य मन्त्रस्य प्रजापतिः स्कन्नं हविरनुष्टुप्। स्कन्नोपरि जलसिञ्चने* विनियोगः "स त्वा सिञ्चामि० रिपत्" यज्ञस्य त्वेत्यस्य सौत्रमन्त्रस्य

* "जलसेचन" इति पाठोऽपक्षितः।

१ क ख 'न स्रवणेन वा रि'। २ क ख 'पणस्रावणयो। आ'। ३ क ख सौत्राणा। ४ क 'र्णां वा'। ५ क 'स्य प्र'।

वामदेवः स्कन्नं हविर्यजुः । स्कन्नस्य स्वस्थाने प्रक्षेपे विनियोगः । अभिमन्त्रणकल्पे तु स्कन्नाभिमन्त्रणे विनियोग इति विनियोगवाक्यम् । "ॐ यन्नस्य त्वा प्र मयाऽभि मया वि मयोन्मया परिगृह्णामि" । मा यजमान इत्यस्य सौत्रस्य वामदेवोऽग्निर्यजुः । बर्हिष्परिधिस्कन्नाया आहुतेः पुनरग्नौ होमे विनियोगः । "ॐ मा यजमानस्त० पं कृनः स्वाहा" अग्नय इदं० । जुहुयादित्यस्य प्रक्षेपमात्रमर्थ इति वा । अस्मिन्कल्पे न त्यागः । अग्निभ्रातृणां तृप्तिस्तु बर्हिष्परिधिपातमात्रेण ।

यद्वो देवा इत्यस्य विश्वे देवा देवास्त्रिष्टुप् । अविहितदेवतायोजननिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः । "ॐ यद्वो देवा अ० धेतन स्वाहा" देवेभ्य इदं० । मनोज्योतिरिति मनस्वतीसंज्ञकैस्याग्निर्मनो ज्योतिस्त्रिष्टुप् । स्वाहाकारप्रदानविपर्यासनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः "ॐ मनोज्योतिर्जु० घृतेन स्वाहा" मनसे ज्योतिष इदं० । त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्न इत्यनयोर्विश्वे देवा अग्निर्वरुणश्च त्रिष्टुप् । अवदानविपर्यासनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः "ॐ त्वं नो अ० स्मत्स्वाहा" अग्नये वरुणाय इदं० । "ॐ स त्वं नो० एधि स्वाहा" अग्नये वरुणाय चेदं० । एवं द्रव्यत्यागदेवतामन्त्रविपर्यासेऽप्यूहेन । प्रधानद्रव्यानुत्पादनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोग इति प्रधानद्रव्यानुत्पादनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमविनियोगवाक्यम् । यन्म आत्मनः पुनरग्निमिति मिन्दाभिधयोर्द्वयोः सोम ऋषिर्मिन्दवाञ्जातवेदा अग्निः प्रथमस्य देवता । द्वितीयस्याग्निरिन्द्रो बृहस्पतिरश्विनौ च । प्रथमस्य गायत्री छन्दः, द्वितीयस्यानुष्टुप् । हविर्दोषनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः । "ॐ यन्म आ० चर्षणिः स्वाहा" मिन्दवते जातवेदसेऽग्नय इदं० । "ॐ पुनरग्नि० मक्ष्योः स्वाहा" अग्नय इन्द्राय बृहस्पतयेऽश्विभ्यां चेदं० । अग्नये स्वाहेत्यादीनां मन्त्राणां वामदेव ऋषिः । अग्निर्यमो वरुणः सोमश्चेति क्रमेण देवताः । यजूंषि । समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती । चरूत्सेकनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनि० "ॐ अग्नये स्वाहा" अग्नय इदं० "ॐ यमाय स्वाहा" यमायेदं० "ॐ वरुणाय स्वाहा" वरुणायेदं० । "ॐ सोमाय स्वाहा" सोमायेदं० । "ॐ भूर्भुवः सुव. स्वाहा" प्रजापतय इदं० । आप्यायस्व सं ते पयांसीत्यनयोरग्निर्ऋषिः । सोमो देवता प्रथमस्य गायत्री छन्दः, द्वितीयस्य त्रिष्टुप् । उत्सिक्तस्य हविष आप्यायने विनियोगः "ॐ आप्यायस्व० गथे" "ॐ सं ते पयांसी० धिष्व" । यन्म आत्मनः पुनरग्निरितिमिन्दाभिध-

---

१ ग. घ. ङ. °देव ऋषि । स्क° । २ ग. घ. ङ. °ह्णाति । मा । ३ ग. °वस्य मन्त्रस्या° । ४ क. ख. त्व न° स त्व न इ° । ५ क. °त्री । द्वि° । ६ क ख. °ना वा° । ७ क. ख. °त्री द्वि° । ८ क. °तिद्वयो । ९ क. सौत्रस्य ।

योर्द्वयोर्यन्त्रयोः सोम ऋषिः, मिन्द्वाञ्जातवेदा अग्निः प्रथमस्य देवता । द्वितीयस्याग्निरिन्द्रो बृहस्पतिरश्विनौ च । प्रथमस्य गायत्री द्वितीयस्यानुष्टुप् । हविरुत्सेकनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—"ॐ यन्म आत्म० णिः स्वाहा" मिन्द्वते जातवेदसेऽग्नय इदं० । "ॐ पुनर० क्ष्योः स्वाहा" अग्नय इन्द्राय बृहस्पतयेऽश्विभ्यां चेदं० । उद्वयं तमस इत्यस्याग्निः सूर्योऽनुष्टुप् । उदु त्यं चित्रमित्यनयोः सोम ऋषिः, सूर्यो देवता । प्रथमस्य गायत्री द्वितीयस्य त्रिष्टुप् । यागा-
[illegible] । यागान्वा-
[illegible] नियोग इत्युपस्थानविनियोगवाक्ये विशेषः । "ॐ उद्वयं त० त्तमं स्वाहा" सूर्यायेदं० । "उदु त्यं जा० सूर्यं स्वाहा" सूर्यायेदं० । "ॐ चित्रं देवा० पश्च स्वाहा । सूर्यायेदं० ।"

(* उद्वयं०, उदु त्यं०, चित्रं०), नवो नवो, यमादित्या इत्यनयोर्विश्वे देवाश्चन्द्रमास्त्रिष्टुप् । यागान्वाधानमध्योत्पन्नचन्द्रग्रहणनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः । यागान्वाधानमध्योत्पन्नचन्द्रग्रहणनिमित्तकप्रायश्चित्तार्थे चन्द्रोपस्थाने विनियोग इत्युपस्थानविनियोगवाक्ये विशेषः । "नवो नवो भ० मायुः स्वाहा" चन्द्रमस इदं० । "ॐ यमादित्या अ० गोपाः स्वाहा" चन्द्रमस इदं० ।

भूमिर्भूमिमित्यस्य सौत्रमन्त्रस्य वामदेवो भूमिरनुष्टुप् । भिन्नमृन्मयपात्राभिमन्त्रणे विनियोगः—

"ॐ भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । ऋध्यास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यताम्" ।

प्रणवस्य परब्रह्मर्षिः परमात्माऽग्निर्वा देवता दैवी गायत्री छन्दः, पात्रभेदननिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—"ॐ स्वाहा" परमात्मन इदं० । अग्नय इदमिति वा ।

मनो ज्योतिरिति मनस्वतीसंज्ञकस्याग्निर्मनो ज्योतिस्त्रिष्टुप् । निरूढाग्निविनाशनिमित्तकप्रायश्चिताज्यहोमे विनियोगः—"ॐ मनो ज्योतिर्जु० घृतेन स्वाहा" मनसे ज्योतिष इदं० ।

समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती । प्रधानाहुतिस्विष्टकृदाहुतिसंसर्गनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः । "ॐ भूर्भुवः सुवः स्वाहा" प्रजापतय इदं० ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतं सर्वेष्वपि पुस्तकेष्वधिकम् ।

इमं मे तत्त्वा यामीत्यनयोर्विश्वे देवा वरुणो देवता । प्रथमस्य गायत्री छन्दो द्वितीयस्य त्रिष्टुप् । समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती । स्वप्नजातरेतोविसर्गजन्यदोषपरिहारनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—" ॐ इम मे० के स्वाहा " वरुणायेद० । " ॐ तत्त्वा या० पी. स्वाहा वरुणायेद० । " " भूर्भुव. सुव. स्वाहा " प्रजापतय इदं० ।

पुनर्मामित्यनुवाकमन्त्राणामरुणा ऋषयः सूर्यो देवता । प्रथमस्यानुष्टुप्, द्वितीयस्य द्विपदा त्रिष्टुप्, तृतीयस्य द्विपदा गायत्री, चतुर्थस्यानुष्टुप् । स्वप्नजातरेतोविसर्गजन्यदोषपरिहारनिमित्तके जपे विनियोगः—

" पुन र्मा० तु मा ॥ १ ॥ यन्मेऽद्य० दाप ॥ २ ॥ इदं त० चैसे ॥ ३ ॥ यन्मे रे० कुरु ॥ ४ ॥ "

अथ मिन्दादिगणः ।

यन्म आत्मन इत्यस्य विश्वे देवा अग्निर्जातवेदा गायत्री । पुनरग्निरित्यस्य विश्वे देवा अग्निरिन्द्रो बृहस्पतिरश्विनौ चानुष्टुप् । व्यस्तव्याहृतीनां याज्ञिक्यो देवता उपनिषदः । अग्निर्वायुः सूर्यो गायत्र्युष्णिगनुष्टुभः । प्रणवस्य परब्रह्मर्षिः परमात्माऽग्निर्वा देवता परमात्माग्न्योरभेदविवक्षयैकैव वा देवता । गायत्री छन्दः । यच्चिद्धि त इत्यस्य विश्वे देवा वरुणो गायत्री । यत्किंचेदमित्यस्य विश्वे देवा वरुणो विराड्जगती स्वराट्त्रिष्टुब्वा । कितवास इत्यस्य विश्वे देवा वरुणस्त्रिष्टुप् । तन्तुं तन्वन्नित्यस्य विश्वे देवास्तन्तुमानग्निर्जगती । निचृज्जगती वा । उद्बुध्यस्वेत्यस्य विश्वे देवास्तन्तुमानग्निस्त्रिष्टुप्, निचृत्त्रिष्टुब्वा । त्रयस्त्रिंशदित्यस्य विश्वे देवास्तन्तुमानग्निर्जगती । त्रिष्टुब्वा । अन्वग्निरित्यस्याग्निरग्निर्जातवेदा निचृत्त्रिष्टुप् । मनो ज्योतिरित्यस्य मनस्वतीसंज्ञकस्याग्निर्मनो ज्योतिस्त्रिष्टुप् । भूरग्नये च पृथिव्यै चेत्यादिमहाव्याहृतिसंज्ञकमन्त्रचतुष्टयस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषद ऋषयः, अग्निरग्निः पृथिवी महत्[1] । वायुर्वायुरन्तरिक्षं महत् । सूर्य आदित्यो द्यौर्महत्[2] । प्रजापतिश्चन्द्रमा नक्षत्राणि दिशो महत्[2] । महानिति वा सर्वत्र[1] । इति क्रमेण देवताः । यजूंषि । सप्त त इत्यस्याग्निः सप्तवानग्निर्जगती । प्रजापत इत्यस्य विश्वे देवाः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । सर्वेषामन्तरागमनप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—

---

१ क ख ड महान् । २ क ख ड ॰महान् । प्र॰ । १ क ख महानिति क॰ ।

"ॐ यन्म० णिः स्वाहा" मिन्द्वतेऽग्नय इदं०। "ॐ पुनरग्नि० क्ष्योः स्वाहा" अग्नय इन्द्राय बृहस्पतयेऽश्विभ्यां चेदं०। "ॐ भूः स्वाहा" अग्नय इदं०। "ॐ भुवः स्वाहा" वायव इदं। "ॐ सुवः स्वाहा" सूर्यायेदं०। "ॐ भूर्भुवः सुवः स्वाहा" प्रजापतय इदं०। "ॐ स्वाहा" परमात्मन इदं०। अग्नय इदमिति वा। परमात्मनेऽग्नय इदमित्येकैव वा देवता। "ॐ यच्चि० विस्वा०" वरुणायेदं०। "ॐ यत्किंचेदं० रिषः स्वाहा" वरुणायेदं०। "ॐ कितवा० प्रियास्तः स्वाहा" वरुणायेदं०। "ॐ तन्तुं त० जनः स्वाहा" तन्तुमतेऽग्नय इदं०। "ॐ उद्बुध्य० तः स्वाहा" तन्तुमते०। "ॐ त्रयस्त्रिंश० तु स्वाहा" तन्तु०। "ॐ अन्वग्नि०न स्वाहा" अग्नये जातवेदस इदं०। "ॐ मनो० न स्वा०" मनसे ज्योतिष इदं०। "ॐ भूरग्नये च० हते च स्वाहा" अग्नयेऽग्नये पृथिव्यै महते चेदं०। "ॐ भुवो वायवे०ते च स्वाहा" वायवे वायवेऽन्तरिक्षाय महते चेदं०। "ॐ सुवरादित्याय च० ते च स्वाहा" सूर्यायाऽऽदित्याय दिवे महते चेदं०। "ॐ भूर्भुवः० च स्वाहा" प्रजापतये चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यो दिग्भ्यो महते चेदं०। "सप्त ते तेन स्वाहा" सप्तवतेऽग्नय इदं०। "ॐ प्रजापते न० णाः स्वाहा" प्रजापतय इदं०।

इति मिन्दादिगणः।

अथ दुर्गादिगणः।

(* जातवेदसे याज्ञिक्यो देवता उपनिषद ऋषयः। दुर्गा देवता त्रिष्टुप्, पश्चानामन्तरागमनप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—) "ॐ जातवेदसे० त्यग्निः स्वाहा" जातवेदसेऽग्नय इदं०। "ॐ मनो ज्योति० तेन स्वाहा" मनसे ज्योति०। पूर्ववत्तिस्रो महाव्याहृतयः।

इति दुर्गादिगणः।

तुभ्यं ता इत्यस्य विश्वे देवा अङ्गिरस्तमोऽग्निः कामो गायत्री। अन्वाधानानन्तरमासमयाणनिमित्तप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः। "ॐ तुभ्यं ता अ० ग्निरे स्वाहा" कामायेदं०।

---

* चतुर्थिहान्तर्गतो ग्रन्थ क. पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति।

---

२ ख. ग. घ. 'ते०। "अ"।

अस्कान्द्यौरस्कानजनीत्यनयोर्विश्वे देवा यज्ञस्त्रिष्टुप् । स्कन्नस्यौपासनाहुति-द्रव्यस्याभिमन्त्रणे विनियोगः । " ॐ अस्कान्द्यौः पृ० यतु " । " अस्कान० महि " ।

उन्नम्भयेत्यस्य सोम आदित्योऽनुष्टुप् । स्कन्नस्यौपासनस्याऽऽहुतिद्रव्यस्योपरि जलसिञ्च(सेच)ने विनियोगः—"ॐ उन्नम्भ० दृतिम् " ।

प्रजापते न त्वदित्यस्य विश्वे देवाः सोमो वा प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । स्कन्नस्यौपा० व्यस्य वल्मीकवपायां प्रक्षेपणे विनियोगः—" प्रजापते० रयीणाम् " ।

भूरित्यस्या व्याहृत्याः प्रजापतिरग्निर्गायत्री । वल्मीकवपाप्रक्षिप्तद्रव्यस्योपस्थाने विनियोगः—" ॐ भूः " ।

मही द्यौरित्यस्य विश्वे देवा द्यावापृथिवी गायत्री । कीटावपन्नस्य द्रव्यस्यान्तःपरिधिदेशे निवपने विनियोगः—" ॐ मही द्यौः पृ० मभिः " ।

गर्भꣳ स्रवन्तमगदमित्यस्य विश्वे देवा अग्निरिन्द्रस्त्वष्टा बृहस्पतिश्च त्रिष्टुप् । औपासनहोमस्थालीस्रवणनिमित्तके स्थाल्यभिमन्त्रणे विनियोगः—" ॐ गर्भꣳ स्रव० राचैः " ।

अयाश्चेत्यस्य सौत्रमन्त्रस्य[1] वामदेवोऽया अग्निः पङ्क्तिः । अर्वाक्त्रिरात्रजाताग्निविच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—

> " अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तीश्च सत्यमित्त्वमया असि । अयसा मनसा धृतोऽयसा हव्यमूहिषेऽया नो धेहि भेषजꣳ स्वाहा " अयसेऽग्नय इदं० ।

अयाश्चेत्य० पङ्क्तिः । मनो ज्योतिरित्यस्य मनस्वतीसंज्ञकस्याग्निर्मनो ज्योतिस्त्रि० । त्रिरात्रप्रभृत्यर्वाक्सप्तरात्रजाताग्निविच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहो०—"ॐ अयाश्चाग्ने० " । "ॐ मनो ज्यो० तेन स्वाहा " मनसे ज्योतिष इद० ।

अयाश्चेत्य० पङ्क्तिः । मनो ज्योति० ज्योतिस्त्रिष्टुप् । तन्तुं तन्वन्नित्यस्य सोमस्तन्तुमानग्निर्जगती । सप्तरात्रप्रभृत्यर्वाग्द्वादशाहजाताग्निविच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—"ॐ अयाश्चा० " "मनो ज्यो० " "तन्तुं तन्व० जनꣳ स्वाहा " तन्तुमतेऽग्नय इद० ।

---

[1] क. सौत्रस्य ।

दोषावस्तरित्यस्य सौत्रमन्त्रस्य वामदेवो वरुणो यजुः। सायंहोमकालातिक्रमनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—"ॐ दोषावस्तर्नम स्वाहा" वरुणायेद०।

समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती। सायंहोमकालातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तार्थे पठने विनियोगः—"ॐ भूर्भुव सुव" सायहोमकालातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तार्थ उपस्थाने विनियोगः, इत्युपस्थानविनियोगवाक्यम्।

प्रातर्वस्तरित्यस्य वामदेवो मित्रः सूर्यो वा यजुः। प्रातर्होमकालातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—"ॐ प्रातर्वस्तर्नम स्वाहा" मित्रायेद०। सूर्यायेदमिति वा।

समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती। प्रातर्होमकालातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्तार्थे पठने विनियोगः—"ॐ भूर्भुव सुव", उपस्थाने विनियोग इत्युपस्थानविनियोगवाक्य ऊहः। सप्तहस्य सप्तहोतृमन्त्रस्य प्रजापतिर्वाचस्पतिर्ब्रह्मा यजुः। मनो ज्योतिरि० त्रिष्टुप्। एकहोमातिपातननिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः। होमद्वयातिपातनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोग इति होमद्वयातिपातननिमित्तकप्रायश्चित्तहोमे। होमत्रयातिपातननिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोग इति होमत्रयातिपातननिमित्तकप्रायश्चित्तहोमे। "ॐ महाहविर्होता स० थि०यै स्वाहा" वाचस्पतये ब्रह्मण इद०। "ॐ मनो ज्यो० घृतेन स्वाहा" मनसे ज्योतिष इद०।

भवत न इत्यस्य मन्त्रस्य सोमोऽग्नी पङ्क्तिः। अग्न्युपस्थाने विनियोगः—"ॐ भवत न स० द्य न"। यत्ते वय यथा हेतिद्वयोर्विश्वे देवा अग्निस्त्रिष्टुप्। होमान्तरशननिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—"ॐ यत्ते वय० गन्ने स्वाहा" अग्नय इद०। "ॐ यथा हत० आयु स्वाहा" अग्नय इद०।

समिद्भ्याधानपक्षे होमान्तरशननिमित्तकप्रायश्चित्तार्थे समिद्भ्याधाने विनियोग इति विनियोगवाक्यम्। जपपक्षे जपे विनियोग इति।

यन्न वेत्थेत्यस्य विश्वे देवा वनस्पतिर्गायत्री। पूर्वाहुत्युपर्युत्तराहुतिस्कन्दननिमित्तकप्रायश्चित्तार्थे समिद्धाधाने विनियोगः—"ॐ यन्न वेत्थ व० गामय"

समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती। होमद्रव्ये दृष्टिनिन्दुपतननिमित्तकप्रायश्चित्तार्थे जपे विनियोगः। "ॐ भूर्भुव सुव"

---

१ क रौनस्य।

मित्रो जनान्कल्पयतीत्यस्य मन्त्रस्य विश्वे देवा मित्रस्त्रिष्टुप् । वृष्टिबिन्दुपतननिमित्तकपूर्वाहुतिस्थानविहितवैशेषिकप्रथमाहुतौ विनियोगः—" ॐ मित्रो जनान्कल्पय० ज्जुहोत स्वाहा " मित्रायेदं० ।

समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती । प्रादुष्करणकालातिक्रमनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—"ॐ भूर्भुवः सुवः स्वाहा " प्रजापतय इदं० ।

सप्तहस्य सप्तहोतृमन्त्रस्य प्रजापतिर्वाचस्पतिर्ब्रह्मा यजुः । मनो ज्योतिरि० तिस्त्रिष्टुप् । स्वकाल औपासनहोमानारम्भनिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—" ॐ महाहविर्होता० धिव्यै स्वाहा " वाचस्पतये ब्रह्मण इदं० । " मनो ज्योति० घृतेन स्वाहा " मनसे ज्योतिष इदं० ।

सप्तहस्य सप्तहोतृमन्त्रस्य प्रजापतिर्वाचस्पतिर्ब्रह्मा यजुः । पिण्डपितृयज्ञातिपातननिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—" ॐ महाहविर्होता० धिव्यै स्वाहा " वाचस्पतये ब्रह्मण इदं० ।

समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती । अमुककर्मार्थाग्निनाशप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—"ॐ भूर्भुवः सुवः स्वाहा " प्रजापतय इदं० ।

अयाश्चेत्यस्य सौत्रमन्त्रस्य वामदेवोऽया अग्निः पङ्क्तिः । औपासनाग्न्यनुगमननिमित्तकप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः—" ॐ अयाश्चाग्ने० भेषज४ स्वाहा " अयसेऽग्नय इदं० ।

समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती । पृथग्गतौपासनाग्न्येकदेशस्य लौकिकाग्निना श्रौताग्निना वा जातस्य संसर्गस्य दोषपरिहारार्थप्रायश्चित्तहोमे विनियोगः—"ॐ भूर्भुव सुवः स्वाहा " प्रजापतय इदं० ।

इति प्रायश्चित्तहोममन्त्रास्तेषामृष्यादि च ।

अथ शास्त्रान्तरोक्तानि प्रायश्चित्तानि गण्यन्ते—

स्वराक्षरादिलोपश्च इध्मादेश्छेदनादिकम् ।
इध्मकाष्ठातिरेकश्चेध्मकाष्ठन्यूनता तथा ॥ १ ॥
अनलस्योपघातश्च स्वयं प्रज्वलनं तथा ।
प्रणीताप्रोक्षणीस्कन्दः शोषणस्रवणे तथा ॥ २ ॥

---

१ क 'स्य वि' । २ क. सौत्रस्य । ३ ग घ. ङ. 'वः । इ' ।

(मद्दयज्ञ)

हविषो दोष उत्सेकः सूर्यचन्द्रग्रहस्तथा ।
पात्रभेदो निरूढाग्नेर्विनाशो वीर्यपातनम् ॥ ३ ॥
होममध्येऽशनं होमानारम्भः समये स्वके ।
पिण्डयज्ञात्ययो वह्निपत्न्यृत्विक्स्वामिमध्यतः ॥ ४ ॥
द्विपादाद्यागमोऽन्वाहित्युत्तरं वा क्रतिर्यजेः ।
एतेषां तु भवेत्प्रायश्चित्तं शास्त्रान्तरीयकम् ॥ ५ ॥

श्रौतोक्तप्रायश्चित्तानामत्र प्राप्तिः श्रौतमध्ये गार्ह्याग्नानबलात् । अविरुद्धत्वाच्छास्त्रान्तरोक्तानां प्राप्तिः । सर्वप्रायश्चित्तमात्रं वा सर्वत्र ।

इति संस्काररत्नमालायां प्रायश्चित्तप्रयोगः ।

इत्योकोपाह्वश्रीमद्गणेशदीक्षिततनूजभट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिस्मार्तसंस्काररत्नमालायां द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

अथ तृतीय प्रकरणम् ।

ग्रहमखः ।

अथ ग्रहमखं वक्ष्ये श्रीदं कर्मसमृद्धिदम् ।
नवग्रहात्मा विघ्नेशस्तेन तुष्टोऽस्तु सर्वदा ॥ १ ॥

अथ ग्रहमखः । स च नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिविधः । शुभवारत्रिजन्मनक्षत्रायनविषुवोपरागादिषु नित्यः । उपनयनादिकर्मप्रारम्भेषु नैमित्तिकः । विपदपगमसंपदादिकामनासु काम्यः । तत्र काम्ये मण्डपकुण्डादिकं नित्यम् । नित्यनैमित्तिकयोरनित्यम्—

" नित्यं नैमित्तिकं हित्वा सर्वमन्यत्समण्डपम् " इति मात्स्योक्तेः ।

यदा स्थण्डिलं तदा वेदिरेव न मण्डपः, तथैव शिष्टाचारदर्शनादिति प्रयोगपारिजाते ।

मण्डपलक्षणं हेमाद्रौ मात्स्ये—

"गृहस्योत्तरपूर्वेण मण्डपं कारयेद्बुधः ।
रुद्रायतनभूमौ वा चतुरश्रमुदक्प्लवम् ॥
दशहस्तमथाष्टौ वा हस्तान्कुर्याद्विधानतः ।
तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्तव्यानि विचक्षणैः " इति ।

उत्तरपूर्वेणेति तृतीया सप्तम्यर्थे । उदक्प्लवमुदक्क्रमनिम्नम् । अष्टौ वा हस्तान्कुर्यादित्यत्र मण्डपार्थमिति शेषः । कुर्यात्स्त्री कुर्यादित्यर्थः । दशहस्तमष्टहस्तं वा मण्डपं कुर्यादिति फलितोऽर्थः । विधानत इत्यनेन भूमिशोधननवभागकरणादिः सर्वा क्रिया गृह्यते । तस्य मण्डलस्य ।

कुण्डं तु स्कान्दे—

"नवग्रहमखे कुण्डं हस्तमात्रं समन्ततः ।
चतुरश्रमधोहस्तं योनिवक्त्रं समेखलम् ।
चतुरङ्गुलविस्तारा मेखला तद्वदुच्छ्रिता " इति ।

अधोहस्तमधोभागे हस्तपरिमितखातम् । योनिवक्त्रं योनिवक्त्रवत् । वक्त्रं कण्ठः, तद्वद्विस्तारवत् । इदं कुण्डं मण्डपपक्षे तदीशानभाग उदीच्यां वा कार्यमिति हेमाद्रिः । मध्य इति केचित् ।

योनिर्मात्स्ये—

" वितस्तिमात्रा योनिः स्यात्षट्सप्ताङ्गुलिविस्तृता ।
कूर्मपृष्ठोन्नता मध्ये पार्श्वयोश्चाङ्गुलोच्छ्रिता ॥
गजोष्ठसदृशी तद्वदायता छिद्रसंयुता ।
मेखलोपरि सर्वत्र अश्वत्थदलसंनिभा " इति ॥

तद्वदङ्गुलोच्छ्रायवत्, पार्श्वयोर्विस्तृतेत्यर्थः । गजोष्ठसदृश्यश्वत्थदलसदृशी वेति विकल्पः ।

सा च योनिः पश्चिमतः कार्या—

" पश्चिमे मध्यभागे तु योनिं कुर्याद्विधानतः " इति गर्गोक्तेः ।

कुण्डाभावे स्थण्डिले होमः कार्यः—

" नित्यं नैमित्तिकं होमं स्थण्डिले वा समाचरेत् " इति शारदातिलकात् । अत्र द्वयोर्ग्रहणेन काम्ये न स्थण्डिलमित्यर्थादुक्तं भवति ।

१ ग. घ. ड. 'म्ये स्थ' ।

मात्स्ये—

"तस्य चोत्तरपूर्वेण स्थण्डिलं हस्तमात्रकम् ।
त्रिनम्रं चतुरश्रं च वितस्त्युच्छ्रायसंमितम् ।
द्विरङ्गुलोच्छ्रितो वप्रः प्रथमः समुदाहृतः ।
अङ्गुलोच्छ्रायसंयुक्तं वप्रद्वयमथोपरि ।
त्र्यङ्गुलस्तत्र विस्तारः सर्वेषां कथितो बुधैः " इति ।

तस्य कुण्डस्य । स्थण्डिलं वेदिः । वप्रो मेखला । वितस्तिर्द्वादशाङ्गुला, तया परिमितो य उच्छ्रायस्तेन संमितं संबद्धमित्यर्थः । द्विरङ्गुलोच्छ्रित इत्यत्र सुच्प्रयोग आर्षः । उपरि प्रथमवप्रोपरि । सर्वेषां वप्राणाम् ।

काम्येऽग्निचक्रमावश्यकम् । तच्च ज्योतिर्निबन्धे—

" सैका तिथिर्वारयुता कृताप्ता शेषे गुणेऽभ्रे भुवि वह्निवासः ।
सौख्याय होमे शशियुग्मशेषे प्राणार्थनाशो दिवि भूतले च " इति ।

शुक्लप्रतिपदमारभ्यात्र गणनेति सांप्रदायिका ज्योतिर्विदः । एकया संहिता सैका गणितासु तिथिष्वधिकैका तिथिर्गणयितव्येत्यर्थः । अत्रैकवचनं द्वित्रादितिथिविषये जात्यभिप्रायं ज्ञेयम् । वारैर्युता कृताप्तेत्येतद्द्वयं तिथिविशेषणम् । कृतशब्देन कृतादियुगचतुष्टयबोधितचतुःसंख्या लक्ष्यते । तेन चतुःसंख्याया लाभः । आप्ता भाजिता । गुणास्त्रयः । अभ्रं शून्यम् । शश्येकः । युग्मं द्वौ । अन्यत्स्पष्टम् ।

एतदपवादस्तत्रैव—

" नित्ये नैमित्तिके कर्मण्यग्निचक्रं न विद्यते " इति ।

अग्निचक्रं न विद्यते, अग्निचक्रापेक्षा नास्तीत्यर्थः ।

अथाऽऽहुतिपातो ज्योतिषे—

"तरणिविद्गुभास्करिचन्द्रमाः कुजसुरेज्यविधुंतुदकेतवः ।
रविभतो दिनभं गणयेत्क्रमात्प्रतिखगं त्रितयं त्रितयं न्यसेत् ।
दिनकरार्कितमःकुजकेतवो हुतभुजो न शुभास्त्वितरे शुभाः ।
दहनचक्रमिदं प्रविलोक्यता हवनकर्मणि सर्वसमृद्धये " इति ।

---

१ क. ख. ग. सहिता । २ क. ख. ग. सेका° । ३ क. °र्थे । था° । ४ क. ग. °र्युता: कृ° । ५ क. ग. °ताप्ता इत्ये° । ६ क. °द्दय ल° । ७ क. ग. भाजिता° । ८ क. °म् । अ° । ९ क. °ति । अथा° ।

तरणिः सूर्यः । विद्बुधः । भृगुः शुक्रः । भास्करिः शनिः । चन्द्रमाः प्रसिद्धः । कुजो भौमः । सुरेज्यो गुरुः । विधुंतुदो राहुः । केतुः प्रसिद्धः । दिनकरः सूर्यः । आर्किः शनिः । तमो राहुः । कुजो मङ्गलः । केतुश्चेत्येते हुतभुजश्चेन्न शुभाः । इतरेऽवशिष्टाश्चन्द्रबुधबृहस्पतिशुक्रा हुतभुजश्चेच्छुभा इत्यर्थः ।

अत्रापवादः क्रियासारे—

" नित्ये नैमित्तिके दुर्गाहोमादौ न विचारयेत् " इति ।

" (+सर्वतोभद्रपीठे तु सर्वाधार प्रकीर्तितम् " इति स्मृतिवचनात्सर्वतोभद्रपीठं वेदिकायां शान्तिरत्नमालाया वक्ष्यमाणेन प्रकारेण रचयित्वा तत्र ब्रह्मादिदेवता आवाह्य संपूज्य तदुपरि वेदिपरिमिते श्लक्ष्णे क्षौमवस्त्रे कार्पासवस्त्रे वा ग्रहपीठानि निष्पादयेत् ।

तत्प्रकार इत्थम्—वेदिपरिमितं श्लक्ष्णं क्षौमं वस्त्रं कार्पासं वा प्रसार्य वस्त्रमान्तेऽवध्यर्थ चतुर्दिक्षु समन्तादेकैका रेखा लिखित्वा ततोऽन्तरैकैकाङ्गुलान्तरालास्तिस्रस्तथैव लिखित्वा शिष्टं चतुरश्रमन्तर्गतं प्रागुदक्च त्रेधा विभज्य तेन निष्पन्नेषु नवकोष्ठेषु मध्यकोष्ठे सूर्यस्य । आग्नेयकोष्ठे सोमस्य । दक्षिणकोष्ठे भौमस्य । ऐशानकोष्ठे बुधस्य । उत्तरकोष्ठे गुरोः । पूर्वकोष्ठे शुक्रस्य । पश्चिमकोष्ठे शनेः । नैर्ऋतकोष्ठे राहोः । वायव्यकोष्ठे केतोः । इत्येवं क्रमेण वक्ष्यमाणप्रकारेण लिखित्वा तत्तद्वर्णाक्षतैः पूरयेत् ।

अथवा—यथा ग्रहपीठानां पत्रेषु निवेशो भवति तावत्प्रमाणं पत्रं सकर्णिकमष्टपत्रं पद्मं विलिख्य कर्णिकायां सूर्यस्याऽऽग्नेयपत्रे सोमस्य दक्षिणपत्रे भौमस्यैशानपत्रे बुधस्योत्तरपत्रे गुरोः पूर्वपत्रे शुक्रस्य पश्चिमपत्रे शनेर्नैर्ऋतपत्रे राहोर्वायव्यपत्रे केतोरिति ।

अथ ग्रहपीठरचनाप्रकारः ।

प्रसारितवस्त्रस्य मध्ये रक्तवर्णचूर्णेन षड्यूकासप्तयवसहितैकाङ्गुलात्मकव्यासार्धेन कर्कटकेन सूर्यस्य वृत्तं पीठं विदध्यात् ।

आग्नेय्यां श्वेतचूर्णेन यूकाद्वयसप्तयवसहितचतुरङ्गुलात्मकभुजचतुष्टयेन चतुरश्रं सोमस्य पीठम् ।

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग घ ढ पुस्तकेष्वेवास्ति ।

---

१ ढ 'न्ते बध्य' । २ ढ 'कर्कोट' ।

याम्यां रक्तवर्णचूर्णेन चतुर्यूकाधिकाङ्गुलत्रयात्मकभुजत्रयेणैकयूकापञ्चयवसहितत्र्यङ्गुललम्बकं त्रिकोणं दक्षिणाग्रं भौमस्य पीठम् ।

ई(ऐ)शान्यां पीतचूर्णेन चतुर्यवान्तरं चतुरङ्गुलदीर्घमुदक्संस्थं भुजसंज्ञकं रेखाद्वयं समाग्रं लिखित्वैतद्रेखाद्वयोदग्गताग्रयोरन्तराले तदग्रसंगतामन्तरालप्रदेशप्रादेशपरिमितामेकां रेखां लिखित्वा पौरस्त्यभुजोत्तरादिग्गताग्रात्पुरतोऽग्रसंलग्नां चतुर्यवात्मिकां प्राचीं रेखां विधाय तथैव पाश्चात्यभुजोत्तरदिग्गताग्रात्पश्चादग्रसंलग्नां चतुर्यवात्मिकां प्रतीचीं रेखां विधाय भुजद्वयमध्यत उत्तर ऋजुतिर्यक्सूत्रं दत्त्वा भुजद्वयमध्यत उत्तरे लिक्षापञ्चकयूकाद्वयसहितपञ्चयवाधिकाङ्गुलद्वयं नीत्वा तत्र चिह्नं कृत्वा चतुर्यवात्मकप्राक्प्रत्यग्रेखाबहिष्प्रान्तावारभ्य चिह्नपर्यन्तं षड्यवाधिकत्र्यङ्गुलात्मकं भुजद्वयं कुर्यात् , इत्येवं बाणाकारं पीठं बुधस्य ।

उत्तरस्यां पीतचूर्णेन पूर्वपश्चिमभुजद्वयं त्र्यङ्गुलं दक्षिणोत्तरभुजद्वयं ग्र्यङ्गुलमित्येवं दीर्घचतुरश्रपीठं गुरोः ।

पूर्वस्यां श्वेतचूर्णेन पञ्चयूकासप्तयवैकाङ्गुलात्मकव्यासार्धेन कर्कटकेन वृत्तं कृत्वा तस्मिन्वृत्ते पूर्वां दिशमारभ्य यूकात्रययवद्वयसहितत्र्यङ्गुलमिताः पञ्च ज्याः कृत्वा शिष्टं मार्जयेत् , इत्येवं पञ्चकोणपीठं शुक्रस्य । अथवा यूकाषट्कयवषट्कसहितत्र्यङ्गुलात्मकव्यासार्धेन वृत्तं कृत्वा तस्मिन्वृत्ते पूर्वां दिशमारभ्य यूकाषट्कयवषट्कसहितत्र्यङ्गुलपरिमितप्रदेशे चिह्नं कृत्वा तत आरभ्यान्येषु प्रदेशेष्वेवमेव चिह्नानीत्येवं पञ्च चिह्नानि कर्कटकेन कृत्वा यस्मात्कस्मादेकस्माच्चिह्नादनन्तरं चिह्नं विहाय तृतीयचिह्नसंलग्नं यूकाद्वययवत्रयाधिकाङ्गुलपञ्चकपरिमितं बाहुं कृत्वैवमेवेतरांश्चतुरो बाहून्संपाद्य कोणाधस्थान्बाहून्वृत्तं च मार्जयेदित्येवमुत्कारसंज्ञकं पञ्चकोणं शुक्रस्य पीठम् ।

पश्चिमायां कृष्णचूर्णेन लिक्षाचतुष्टययूकाचतुष्टययवचतुष्टयाधिकचतुरङ्गुलात्मकव्यासार्धेन वृत्तं कृत्वा वृत्तसंगतां यूकापञ्चकयवत्रयाधिकषडङ्गुलमितां ज्यां कुर्यादित्येवं प्रत्यग्ज्यं षडङ्गुलक्षेत्रफलं शने पीठम् । अथवा लिक्षाषट्कयवपञ्चकाधिकाङ्गुलद्वयात्मकव्यासार्धेन वृत्तं कृत्वा यूकाषट्कयवपञ्चाधिकाङ्गुलत्रयपरिमितां वृत्तरेखासंलग्नां ज्यासंज्ञकां रेखां दद्यादित्येव त्र्यङ्गुलक्षेत्रफलं शने पीठम् ।

नैर्ऋत्यां नीलचूर्णेन चतुरङ्गुलपरिमितचतुर्भुजं चतुरश्रं कृत्वा तस्य चतुर

तरणिः सूर्यः । विट्बुधः । भृगुः शुक्रः । भास्करिः शनिः । चन्द्रमाः प्रसिद्धः । कुजो भौमः । सुरेज्यो गुरुः । विधुंतुदो राहुः । केतुः प्रसिद्धः । दिनकरः सूर्यः । आर्किः शनिः । तमो राहुः । कुजो मङ्गलः । केतुश्चेत्येते हुतभुजश्चेन्न शुभाः । इतरेऽवशिष्टाश्चन्द्रबुधबृहस्पतिशुक्रा हुतभुजश्चेच्छुभा इत्यर्थः ।

अत्रापवादः क्रियासारे—

" नित्ये नैमित्तिके दुर्गाहोमादौ न विचारयेत् " इति ।

" (+सर्वतोभद्रपीठे तु सर्वाधार प्रकीर्तितम् " इति स्मृतिवचनात्सर्वतोभद्रपीठं वेदिकायां शान्तिरत्नमालाया वक्ष्यमाणेन प्रकारेण रचयित्वा तत्र ब्रह्मादिदेवता आवाह्य संपूज्य तदुपरि वेदिपरिमिते श्लक्ष्णे क्षौमवस्त्रे कार्पासवस्त्रे वा ग्रहपीठानि निष्पादयेत् ।

तत्प्रकार इत्थम्—वेदिपरिमितं श्लक्ष्णं क्षौमं वस्त्रं कार्पासं वा प्रसार्य वस्त्रमान्तेऽर्वध्यर्थं चतुर्दिक्षु समन्तादेकैका रेखा लिखित्वा ततोऽन्तरैकैकाङ्गुलान्तरालास्तिस्रस्तथैव लिखित्वा शिष्टं चतुरश्रमन्तर्गतं प्रागुदक्च त्रेधा विभज्य तेन निष्पन्नेषु नवकोष्ठेषु मध्यकोष्ठे सूर्यस्य । आग्नेयकोष्ठे सोमस्य । दक्षिणकोष्ठे भौमस्य । ऐशानकोष्ठे बुधस्य । उत्तरकोष्ठे गुरोः । पूर्वकोष्ठे शुक्रस्य । पश्चिमकोष्ठे शनेः । नैर्ऋतकोष्ठे राहोः । वायव्यकोष्ठे केतोः । इत्येवं क्रमेण वक्ष्यमाणप्रकारेण लिखित्वा तत्तद्वर्णाक्षतैः पूरयेत् ।

अथवा—यथा ग्रहपीठानां पत्रेषु निवेशो भवति तावत्प्रमाणं पत्रं सकर्णिकमष्टपत्रं पद्मं विलिख्य कर्णिकायां सूर्यस्याऽऽग्नेयपत्रे सोमस्य दक्षिणपत्रे भौमस्यैशानपत्रे बुधस्योत्तरपत्रे गुरोः पूर्वपत्रे शुक्रस्य पश्चिमपत्रे शनेर्नैर्ऋतपत्रे राहोर्वायव्यपत्रे केतोरिति ।

अथ ग्रहपीठरचनाप्रकारः ।

प्रसारितवस्त्रस्य मध्ये रक्तवर्णचूर्णेन षड्यूकासप्तयवसहितैकाङ्गुलात्मकव्यासार्धेन कर्कटकेन सूर्यस्य वृत्तं पीठं विदध्यात् ।

आग्नेय्यां श्वेतचूर्णेन यूकाद्वयसप्तयवसहितचतुरङ्गुलात्मकभुजचतुष्टयेन चतुरश्रं सोमस्य पीठम् ।

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग घ ङ पुस्तकेष्वेवास्ति ।

१ ङ. 'न्ते मध्य' । २ ङ कर्कट' ।

याम्यां रक्तवर्णचूर्णेन चतुर्यूकाधिकाङ्गुलत्रयात्मकभुजत्रयेणैकयूकापञ्चयवसहितत्र्यङ्गुललम्बकं त्रिकोणं दक्षिणाग्रं भौमस्य पीठम् ।

ई(ऐ)शान्यां पीतचूर्णेन चतुर्यवान्तरं चतुरङ्गुलदीर्घमुदक्संस्थं भुजसंज्ञकं रेखाद्वयं समाग्रं लिखित्वैतद्रेखाद्वयोदग्गताग्रयोरन्तराले तदग्रसंगतामन्तरालप्रदेशमादेशपरिमितामेकां रेखां लिखित्वा पौरस्त्यभुजोत्तरदिग्गताग्रात्पुरतोऽग्रसंलग्नां चतुर्यवात्मिकां प्राचीं रेखां विधाय तथैव पाश्चात्यभुजोत्तरदिग्गताग्रात्पश्चादग्रसंलग्नां चतुर्यवात्मिकां प्रतीचीं रेखां विधाय भुजद्वयमध्यत उत्तर ऋजुतिर्यक्सूत्रं दत्त्वा भुजद्वयमध्येत उत्तरे लिक्षापञ्चकयूकाद्वयसहितपञ्चयवाधिकाङ्गुलद्वयं नीत्वा तत्र चिह्नं कृत्वा चतुर्यवात्मकमाक्मत्यग्रेखावहिष्प्रान्तावारभ्य चिह्नपर्यन्तं पद्यवाधिकत्र्यङ्गुलात्मकं भुजद्वयं कुर्यात् , इत्येवं बाणाकारं पीठं बुधस्य ।

उत्तरस्यां पीतचूर्णेन पूर्वपश्चिमभुजद्वयं त्र्यङ्गुलं दक्षिणोत्तरभुजद्वयं त्र्यङ्गुलमित्येवं दीर्घचतुरश्रपीठं गुरोः ।

पूर्वस्यां श्वेतचूर्णेन पञ्चयूकासप्तयवैकाङ्गुलात्मकव्यासार्धेन कर्कटकेन वृत्तं कृत्वा तस्मिन्वृत्ते पूर्वां दिशमारभ्य यूकात्रययवद्वयसहितत्र्यङ्गुलमिताः पञ्च ज्याः कृत्वा शिष्टं मार्जयेत् , इत्येवं पञ्चकोणपीठं शुक्रस्य । अथवा यूकाषट्कयवषट्कसहितत्र्यङ्गुलात्मकव्यासार्धेन वृत्तं कृत्वा तस्मिन्वृत्ते पूर्वां दिशमारभ्य यूकाषट्कयवषट्कसहितत्र्यङ्गुलपरिमितप्रदेशे चिह्नं कृत्वा तत आरभ्यान्येषु प्रदेशेष्वेवमेव चिह्नानीत्येवं पञ्च चिह्नानि कर्कटकेन कृत्वा यस्मात्कस्मादेकस्माच्चिह्नादनन्तरं चिह्नं विहाय तृतीयचिह्नसंलग्नं यूकाद्वययवत्रयाधिकाङ्गुलपञ्चकपरिमितं बाहुं कृत्वैवमेवेतरांश्चतुरो बाहून्संपाद्य कोणाधस्थान्बाहून्वृत्तं च मार्जयेदित्येवमुत्कारसञ्ज्ञकं पञ्चकोणं शुक्रस्य पीठम् ।

पश्चिमायां कृष्णचूर्णेन लिक्षाचतुष्टययूकाचतुष्टययवचतुष्टयाधिकचतुरङ्गुलात्मकव्यासार्धेन वृत्तं कृत्वा वृत्तसंगतां यूकापञ्चकयवत्रयाधिकषड्ङ्गुलमितां ज्यां कुर्यादित्येवं मत्स्यद्वयं षडङ्गुलक्षेत्रफलं शनेः पीठम् । अथवा लिक्षाषट्कयवपञ्चकाधिकाङ्गुलद्वयात्मकव्यासार्धेन वृत्तं कृत्वा यूकाषट्कयवपञ्चाधिकाङ्गुलत्रयपरिमितां वृत्तरेखासंलग्नां ज्यासंज्ञकां रेखां दद्यादित्येवं त्र्यङ्गुलक्षेत्रफलं शनेः पीठम् ।

नैर्ऋत्यां नीलचूर्णेन चतुरङ्गुलपरिमितचतुर्भुजं चतुरश्रं कृत्वा तस्य चतुर-

---

१ ङ प्राचीं । २ ङ 'ध्य उ' । ३ ङ वर्त्ति' । ४ ङ. 'यमि' ।

अस्याऽऽग्नेयकोणाद्दक्षिणतो यूकापट्कैकयवाधिकैकाङ्गुलात्मकं प्रदेशमृजुतया वर्धयित्वा तत्र चिह्नं कृत्वैवमेवोत्तरतो वर्धयित्वा चिह्नं कृत्वा दक्षिणदिग्गतचिह्नान्नैर्ऋतकोणपर्यन्तां रेखां लिखित्वोत्तरदिग्गतचिह्नाद्वायव्यकोणपर्यन्तां रेखां लिखित्वाऽधःस्थत्र्यङ्गुलात्मकभुजार्धयोश्चिह्नं कृत्वा ताभ्यां चिह्नाभ्यामेकैकाङ्गुलात्मकव्यासार्धेन कर्कटकेन वृत्तद्वयं लिखेत् , मध्यस्थितं सर्वं मार्जयेदित्येवं शूर्पाकारं पीठं राहोः ।

वायव्यां नानावर्णैः पूर्वापरमष्टाङ्गुलदीर्घं चतुर्यवान्तरं रेखाद्वयं विलिख्याथ आरभ्य
यास्त्यक्त्वा
भुजावुत्तरतो मिथो लग्नास्यौ कुर्यादित्येवं ध्वजाकारं पीठं केतोः ।

सर्वत्र कोष्ठमध्यभागानुसारेण पीठमध्यभागकल्पना । आदित्याभिमुखाः सर्व इत्येतस्मिन्पक्षे सोमचतुरश्रपीठस्य दिक्षु कोणाः कल्पनीयाः । भौमस्य तु पूर्ववदेव । बाणस्याग्रमीशानकोष्ठनैर्ऋतकोणसंमुखं यथा भवति तथा बुधबाणाकारपीठम् । बृहस्पतेः पूर्ववदेव । शुक्रपीठस्य पश्चिमां दिशमारभ्य पञ्चज्याकल्पनम् । शनेः पीठं माग्ज्यं कल्पनीयम् । नैर्ऋतकोष्ठेशानकोणाभिमुखं राहुपीठं शूर्पाग्रं कल्पनीयम् । ध्वजस्योत्तराग्रता पूर्वत्रोक्ताऽत्र दक्षिणाग्रेतेति केतुपीठम् । इति विशेषः) सर्वतोभद्रादिपीठे[1] मूलमन्त्रेण जुहुयादितिवचनाभावान्न मूलमन्त्रेण होमः,

> किंतु—" प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं[2] स्वाहाशब्दसमन्वितम् ।
> स्यात्पीठदेवताहोमे मन्त्रो नामैव कीर्तित[3] " ।

इति तन्त्रप्रकाशकारोक्तेनमःशब्दरहितेनैव[5] नाममन्त्रेण होम इति द्रष्टव्यम् । मूलमन्त्रस्वरूपं[6] तु गारुडे—

> " प्रणवादिचतुर्थ्यन्त नमोन्त चैव सत्तम ।
> देवताया स्वक नाम मूलमन्त्र प्रकीर्तित[4]. " इति ।

तथा च यत्र मूलमन्त्रेण जुहुयादिति वचनं विशेषविहितमन्त्राभावश्च तत्रायं मूलमन्त्रः । तेन कर्तव्ये होमे नमःशब्दोत्तरं स्वाहाकारो[7] भवति ।

---

१ क. °ठे यन्त्रे च मू° । २ क °र्थ्यन्त स्वा° । ३ क 'न्वित । यन्त्रपीठादिदेवाना हो° । ४ क मन्त्र प्रकी° । ५ क °तेनैवेति । ६ क °प ग° । ७ क °काराऽपि । अ° ।

ग्रहमख प्रयोगः ।

अथ प्रयोगः— कर्ता स्नात्वा नित्यकर्म निर्वर्त्य मौहूर्तिकोक्ते काल आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य करिष्यमाणामुककर्मणि ग्रहानुकूल्यसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं ग्रहयज्ञं करिष्य इत्युपनयनादिकर्मप्रारम्भेषु नैमित्तिकग्रहयज्ञसंकल्पः । त्रिजन्मनक्षत्रायनविषुवोपरागेषु त्रिजन्मनक्षत्रे ग्रहयज्ञं करिष्ये । अयने विषुव उपरागे वा ग्रहयज्ञं करिष्य इति नित्यग्रहयज्ञसंकल्पः । विपदपगमसंपदादिकामनासु विपदपगमार्थं संपत्प्राप्त्यर्थं पुष्टिप्राप्त्यर्थमित्येवं तत्तत्कामनानुसारेण काम्यग्रहयज्ञसंकल्पः । ततः संभारान्संभरेत् । तत्र नित्यनैमित्तिकयोर्यथोक्तवस्तूनि तदभावे प्रतिधिनिरूपाणि वा यथासंभवं संपादयेत् । काम्ये तु प्रतिनिध्यभावाद्यथोक्तवस्तून्येव । संकल्पात्पूर्वं वा संभारसंभरणम् ।

ततो गणपतिपूजनादिनान्दीश्राद्धान्तं कृत्वाऽऽचार्यादिवरणं कुर्यात् । अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नोऽमुकशाखाध्यायमुकशर्माऽहममुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नममुकशाखाध्यायिनममुकशर्माणमस्मिन्ग्रहयज्ञ आचार्यत्वेन त्वां वृण इति विधिज्ञं कर्मकुशलं स्वशाखाविदं सदाचारिणं ब्राह्मणं पाणिना पाणिं संस्पृश्य वृणुयात् । तद्धस्ते फलादि दद्यादित्याचारः ।

ततस्तं संपूज्य प्रार्थयेत्—

" आचार्यस्तु यथा स्वर्गे शक्रादीनां बृहस्पतिः ।
तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्नाचार्यो भव सुव्रत " इति ।

ततो ब्रह्माणं वृत्वा संपूज्य—

" यथा चतुर्मुखो ब्रह्मा स्वर्गे लोके पितामहः ।
तथा त्वं मम यज्ञेऽस्मिन्ब्रह्मा भव द्विजोत्तम " इति तं प्रार्थयेत् ।

ततः सदस्यं वृत्वा संपूज्य—

" भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वधर्मभृतां वर ।
वितते मम यज्ञेऽस्मिन्सदस्यो भव सुव्रत " । इति तं प्रार्थयेत् ।

ततो होमानुसारेणर्त्विजो वृत्वा संपूज्य—

" अस्य यागस्य निष्पत्तौ भवन्तोऽभ्यर्थिता मया ।
सुप्रसन्नैः प्रकर्तव्यं कर्मेदं विधिपूर्वकम् " इति तान्प्रार्थयेत् ।

---

१ ग मौहूर्तिके । घ ह ज्योतिर्विदुक्ते । २ घ ह °ल्प । तत्र । ३ घ ह, °व । त° । ४ क °ध्याय्यमुकप्र° । ५ ग ततस्तद्ध° । ६ घ ह महीसुर । ७ ग ब्रह्माण । ८ ग °ति सदस्यं सम्प्रार्थ्य त° । ९ ग वृणुयात् । ततस्ता स° । १० ग °ज्य प्रार्थयेत् । अ° ।

अथाऽऽचार्योऽग्न्यायतनस्य पश्चादुपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य—

" यदत्र संस्थितं भूत स्थानमाश्रित्य सर्वदा ।
स्थान त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ।
अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतोदिशम् ।
सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे " ।

इति प्रागादिक्रमेण सर्वतः सर्षपान्विकीर्य, शुची व इत्यस्य विश्वे देवा मरुतस्त्रिष्टुप् । अग्निः शुचिव्रततम इति द्वयोर्विश्वे देवा अग्निः शुचिर्गायत्री, पञ्चगव्येन भूमिप्रोक्षणे विनियोगः—" ॐ शुची वो हव्या मरुत· शु० पावका. । अग्निः शुचिव्रत० हुत । उदग्ने शु० प्यर्चय. " । इति पञ्चगव्येन सर्वतो यागभूमि प्रोक्ष्य । आपो हि ष्ठेतितृचस्याग्निरापो गायत्री, शुद्धोदकेन भूमिप्रोक्षणे विनियोगः—" ॐ आपो हि ष्ठा मयो० यथा च नः" इति शुद्धोदकेन सर्वतो यागभूमि प्रोक्ष्य, स्वस्ति न इत्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषद इन्द्रादयो विराट्त्रिष्टुप् । जपे विनियोगः—" ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्ध० दधातु " इति जपित्वा, देवा आयान्तु यातुधाना अपयान्तु विष्णो देवयजनं रक्षस्वेत्यग्न्यायतनात्पश्चाद्भूमिमभिमृशेत् । मण्डपपक्षे मण्डपार्थभूमिशोधनादि तदीयदेवतापूजनान्तं मत्कृतशान्तिरत्नमालापद्धत्युक्तरीत्या कुर्यात् । (* उक्तलक्षणकुण्डसत्त्वे तत्कुशमुष्टिना संमृज्य कुण्डोपरितनमेखलायां श्वेतवर्णभूषितायामिदं विष्णुरित्यस्य सोमो विष्णुर्गायत्री । विष्ण्वावाहने वि० " ॐ इद विष्णुर्विचक्रमे० पा९ सुरे । विष्णवे नमो विष्णुमावाहयामि" इति विष्णुमावाहयेत् । ततो मध्यममेखलायां रक्तवर्णभूषितायां ब्रह्म जज्ञानमित्यस्याग्निर्ब्रह्मा त्रिष्टुप् । ब्रह्मावाहने वि० " ॐ ब्रह्म जज्ञान प्रथम पुरस्ताद्वि० श्च विव । ब्रह्मणे नमो ब्रह्माणमावाहयामि " इति ब्रह्माणमावाहयेत् । ततोऽधोमेखलायां कृष्णवर्णभूषितायां मृडा नो रुद्रेत्यस्याग्नी रुद्रो विराड्जगती । रुद्रावाहने वि० " ॐ मृडा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि० प्रणीतौ । रुद्राय नम, रुद्रमावाहयामि" इति रुद्रमावाहयेत् । उदकस्पर्शः । ततो योन्यां रक्तवर्णभूषितायां गौरीर्मिमायेत्यस्य विश्वे देवा

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने क पुस्तकेऽन्यो ग्रन्थोऽस्ति स यथा—" तत आयतन कुशमुष्टिना समृज्य यथोक्तलक्षणकुण्डसत्त्वे ब्रह्मविष्णुरुद्राख्या मेखलादेवता आवाह्य गौरीं योनिदेवतामावाह्य " इति ।

१ ङ भूमे प्रो° । २ क भूमि । ३ क भूमि । ४ ग अपाया° । ५ घ. ङ. °न्त शा° ।

गौरी जगती, गौर्यावाहने वि० "ॐ गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्ष० व्योमन् । गौर्यै नमः, गौरीमावाहयामि" इति गौरीमावाहयेत् । ततः पदार्थानुसमयेन तैरेव मन्त्रैः क्रमेण षोडशोपचारैः) संपूज्याऽऽयतनं समन्ताद्रङ्गवल्लिकया भूषयित्वा गोमयेनोपलिप्योद्धननादि कृत्वा वरदनामानं मथितं श्रोत्रियागारादाहृतं वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य "ॐ चत्वारि शृङ्गा" इति ध्यायेत् । पुष्टिकामनायां तु बलवर्धननामाऽग्निः । ततो ग्रहपीठदेवतास्थापनादि कुर्यात् ।

तद्यथा—मण्डपस्येशानकोष्ठे मध्य एकहस्तप्रमाणां चतुरश्रां द्वादशाङ्गुलोच्चां वेदिं विधाय तस्या अधस्तादेकाङ्गुलोच्छ्रायं द्व्यङ्गुलविस्तारमेकं वप्रं कृत्वा तस्याधस्तात्तथैवान्यदेकं वप्रं कृत्वा तस्याधस्तादेकं वप्रं द्व्यङ्गुलोच्छ्रायविस्तारं कृत्वा तद्वप्रत्रयमुपरितनवप्रमारभ्य क्रमेण श्वेतरक्तकृष्णचूर्णं रञ्जयेद् । एतानि वप्राणि वेदिप्रमाणान्तर्गतान्येव भवन्ति । ततस्तस्यां सति संभवे मत्कृतशान्तिरत्नमालोकरीत्या सर्वतोभद्रं विरच्य तत्र ब्रह्मादिदेवताः आवाहयेत् ।

तद्यथा—ब्रह्म जज्ञानमित्यस्याग्निर्ब्रह्मा त्रिष्टुप् । ब्रह्मावाहने विनियोगः । "ॐ ब्रह्म जज्ञानं० विवः । ब्रह्मणे नमः, ब्रह्माणमावाहयामि" इति पीठमध्ये ब्रह्माणम् ।

आप्यायस्वेत्यस्य सोमोऽग्निर्वा सोमो गायत्री । सोमावाहने विनियोगः । "ॐ आप्यायस्व समे० संगथे । सोमाय नमः सोममावाहयामि" इत्युत्तरे सोमम् ।

अभि त्वेत्यस्य विश्वे देवा ईशानो गायत्री । ईशानावाहने विनियोगः—"ॐ अभि त्वा० महे । ईशानाय नमः, ईशानमावाहयामि" इतीशान्यामीशानम् ।

इन्द्रं वो विश्वत इत्यस्य विश्वे देवा इन्द्रो गायत्री । इन्द्रावाहने विनियोगः—"ॐ इन्द्रं वो विश्व० वलः । इन्द्राय नमः, इन्द्रमावाहयामि" इति पूर्व इन्द्रम् ।

अग्निं दूतमित्यस्य प्रजापतिरग्निर्गायत्री । अग्न्यावाहने विनियोगः—"ॐ अग्निं दूतं वृणी० सुक्रतुम् । अग्नये नमोऽग्निमावाहयामि" इत्याग्नेय्यामग्निम् ।

१ ग. घ. ङ. 'व्योल्लेखना' । २ ग. घ. ङ. 'तो मण्ड' । ३ क 'श्रां विस्तृताधस्तनवप्राम-ङ्गुलोच्छ्रितविस्तृतोपरि वेदिं विधाय तस्या अधस्ताद्वप्र द्व्यङ्गुलोच्छ्रायं(य) विस्तारं कृत्वा तदुपर्येकाङ्गुलोच्छ्राय द्व्यङ्गुलविस्तारं वप्रत्रयं विधाय तद्वप्र' । ४ ग. घ. ङ. 'द् । ततो वेद्यां स' । ५ घ. ङ. 'वे शान्तिरत्नमालायां वक्ष्यमाणेन प्रकारेण स' । ६ घ. ङ. 'भद्रपीठं वि' । ७ क. 'तास्थापन पूजनं च कुर्यात् । तत्र मन्त्राः । ब्र' । ग. 'तास्थापनं पूजनं च कुर्यात् । स्थण्डिलपक्षेऽपीयं वेदिः । अथ तन्मन्त्राः । ब्र' ।

यमाय सोममित्यस्य प्रजापतिर्यमोऽनुष्टुप् । यमावाहने विनियोगः— "ॐ यमाय सोम० कृत । यमाय नम, यममावाहयामि " इति दक्षिणे यमम् ।

देवीमहमित्यस्याग्निर्निर्ऋतिस्त्रिष्टुप् । निर्ऋत्यावाहने विनियोगः—"ॐ देवीम० चष्टे । निर्ऋतये नमो निर्ऋतिमावाहयामि " इति नैर्ऋत्यां निर्ऋतिम् ।

तत्त्वा यामीत्यस्य विश्वे देवा वरुणस्त्रिष्टुप् । वरुणावाहने विनियोगः— "ॐ तत्त्वा यामि० प्रमोषी । वरुणाय नमो वरुणमावाहयामि " इति पश्चिमे वरुणम् ।

वायो शतमित्यस्य विश्वे देवा वायुरनुष्टुप् । वाय्वावाहने विनियोगः—"ॐ वायो शत० पाजसा । वायवे नमो वायुमावाहयामि " इति वायव्यां वायुम् ।

अष्टौ देवा इत्यस्य विश्वे देवा अष्टौ वसवो विराट्त्रिष्टुप् । अष्टवस्वावाहने विनियोगः—"ॐ अष्टौ देवा० स्वस्ति । अष्टवसुभ्यो नमोऽष्टवसूनावाहयामि " इति वायुसोममध्येऽष्टौ वसून् ।

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इत्यस्याग्निरेकादश रुद्रा अनुष्टुप् । एकादशरुद्रावाहने विनियोगः—" ॐ नीलग्री० श्रिता । तेषा९ सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि । एकादशरुद्रेभ्यो नम एकादश रुद्रानावाहयामि " इति सोमेशानयोर्मध्य एकादश रुद्रान् ।

त्वाग्विवत्यस्य विश्वे देवा द्वादशाऽऽदित्या गायत्री । द्वादशादित्यावाहने विनियोगः—"ॐ त्यान्नु क्षत्रि० ष्टये । द्वादशादित्येभ्यो नमो द्वादशाऽऽदित्यानावाहयामि " इतीशानेन्द्रयोर्मध्ये द्वादशादित्यान् ।

या वां कशेत्यस्य सोमोऽश्विनौ गायत्री । अश्व्यावाहने विनियोगः— "ॐ या वां कशा० क्षतम् । अश्विभ्या नमोऽश्विनावावाहयामि " इतीन्द्राग्न्योर्मध्येऽश्विनौ ।

ओमास इत्यस्य सोमो विश्वे देवा गायत्री । विश्वे(श्वे)देवावाहने विनियोगः—"ॐ ओमासश्च० सुतम् " विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमो विश्वान्देवानावाहयामि । इत्यग्नियमयोर्मध्ये विश्वान्देवान् ।

अभि त्यमित्यस्य सोमः सप्तयक्षाः प्रकृतिः । सप्तयक्षावाहने विनियोगः—"ॐ अभि त्य देव० सुव " सप्तयक्षेभ्यो नमः सप्तयक्षानावाहयामि । इति यमनिर्ऋत्योर्मध्ये सप्तयक्षान् ।

आऽय गौरित्यस्याग्निः सर्पा गायत्री । सर्पावाहने विनियोगः—"ॐ आऽय गौ पृ० न्त्सुव " । सर्पेभ्यो नमः सर्पानावाहयामि । इति निर्ऋतिवरुणयोर्मध्ये सर्पान् ।

ऋताषाडित्यस्य पान्त्वित्यन्तस्य विश्वे देवा गन्धर्वाप्सरसो यजुः । गन्धर्वाप्सरआवाहने विनियोगः । " ॐ ऋताषाडृतधा० पान्तु " गन्धर्वाप्सरोभ्यो नमो गन्धर्वाप्सरस आवाहयामि । इति वरुणवाय्वोर्मध्ये गन्धर्वाप्सरसः ।

यदक्रन्द इत्यस्य विश्वे देवाः स्कन्दस्त्रिष्टुप् । स्कन्दावाहने विनियोगः— ॐ " यदक्रन्द प्रथ० जातं ते अर्वन् " स्कन्दाय नमः स्कन्दमावाहयामि । इति ब्रह्मसोममध्ये स्कन्दम् ।

तत्पुरुषाय विद्महे चक्रतुण्डायेत्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदो नन्दीश्वरो गायत्री । नन्दीश्वरावाहने विनियोगः । 'ॐ तत्पुरुषाय विद्महे चक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो नन्दि प्रचोदयात् " नन्दीश्वराय नमो नन्दीश्वरमावाहयामि । इति स्कन्दस्योत्तरतो नन्दीश्वरम् ।

यत्ते गात्रादित्यस्य विश्वे देवाः शूलो भूरिक्त्रिष्टुप् । शूलावाहने विनि· योगः । "ॐ यत्ते गात्रा० मस्तु " शूलाय नमः शूलमावाहयामि । इति नन्दीश्वरस्योत्तरतः शूलम् ।

कार्षिरसीत्यस्य सोमो महाकालो यजुः । महाकालावाहने विनियोगः । " ॐ कार्षिर० पा मृधम् " महाकालाय नमो महाकालमावाहयामि । इति शूलस्योत्तरतो महाकालम् ।

द्वाविमौ वातौ वात इत्यस्य विश्वेदेवा दक्षोऽनुष्टुप् । दक्षावाहने विनियोगः । " ॐ द्वाविमौ० यद्रप " दक्षाय नमो दक्षमावाहयामि । इति ब्रह्मेशानयोर्मध्ये दक्षम् ।

तामग्निवर्णामित्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदो दुर्गा त्रिष्टुप् । दुर्गावाहने विनियोगः । " ॐ तामग्निवर्णा० तरसे नमः " दुर्गायै नमो दुर्गामावाहयामि । इति ब्रह्मेन्द्रयोर्मध्ये दुर्गाम् ।

इदं विष्णुरित्यस्य सोमो विष्णुर्गायत्री । विष्ण्वावाहने विनियोगः । " ॐ इद वि० सुरे " विष्णवे नमो विष्णुमावाहयामि । इति दुर्गायाः पुरतो विष्णुम् ।

उदीरतामित्यस्य विश्वे देवाः स्वधा त्रिष्टप् । स्वधावाहने विनियोगः । "ॐ उदीरताम० हवेषु " स्वधायै नमः स्वधामावाहयामि । इति ब्रह्माग्न्योर्मध्ये स्वधाम् ।

पर मृत्यो, इत्यस्य विश्वे देवा मृत्युरोगास्त्रिष्टुप् । मृत्युरोगावाहने विनि·

योगः । "ॐ पर मृत्यो० वीरान्" । मृत्युरोगेभ्यो नमो मृत्युरोगानावाहयामि । इति ब्रह्मयमयोर्मध्ये मृत्युरोगान् ।

गणानां त्वेत्यस्य विश्वे देवा गणपतिर्जगती । गणपत्यावाहने विनियोगः । "ॐ गणाना त्वा० साइनम्" गणपतये नमो गणपतिमावाहयामि । इति ब्रह्मनिर्ऋत्योर्मध्ये गणपतिम् ।

शं नो देवीरित्यस्य विश्वे देवा आपो गायत्री । अबावाहने विनियोगः । "ॐ श नो देवी० न्तु नः" अद्भ्यो नमोऽप आवाहयामि । इति ब्रह्मवरुणयोर्मध्ये, अपः ।

मरुतो यस्येत्यस्य विश्वे देवा मरुतो गायत्री । मरुदावाहने विनियोगः । 'ॐ मरुतो यस्य० जनः' मरुद्भ्यो नमो मरुत आवाहयामि । इति ब्रह्मवाय्वोर्मध्ये मरुतः ।

स्योना पृथिवीत्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदः पृथिवी गायत्री । पृथिव्यावाहने विनियोगः । "ॐ स्योना पृथिवि भवा० प्रथाः' पृथिव्यै नमः पृथिवीमावाहयामि । इति ब्रह्मणः पादमूले कर्णिकाधः पृथिवीम् ।

इमं मे गङ्ग इत्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदो गङ्गादिनद्यो जगती । गङ्गादिनद्यावाहने विनियोगः । 'ॐ इम मे गङ्गे० सुषोमया' गङ्गादिनदीभ्यो नमो गङ्गादिनदीरावाहयामि । इति तत्रैव गङ्गादिनदीः । धाम्नो धाम्न इत्यस्य सोमः सप्तसागराः पङ्क्तिः । सप्तसागरावाहने विनियोगः । 'ॐ धाम्नो धाम्नो० नो मुञ्च' । सप्तसागरेभ्यो नमः सप्तसागरानावाहयामि । इति तत्रैव सप्तसागरान् ।

"ॐ मेरवे नमो मेरुमावाहयामि' । इति तदुपरि मेरुम् ।

तत आयुधानि । 'ॐ गदायै नमो गदामावाहयामि' इति सोमस्योत्तरे गदाम् । 'ॐ त्रिशूलाय नमस्त्रिशूलमावाहयामि' । इतीशानस्येशान्यां त्रिशूलम् । 'ॐ वज्राय नमो वज्रमावाहयामि' इतीन्द्रस्य पूर्वे वज्रम् । 'ॐ शक्तये नमः शक्तिमावाहयामि' । इत्यग्नेराग्नेय्यां शक्तिम् । 'ॐ दण्डाय नमो दण्डमावाहयामि' इति यमस्य दक्षिणे दण्डम् । 'ॐ खड्गाय नमः खड्गमावाहयामि' इति निर्ऋतेर्नैर्ऋत्यां खड्गम् । 'ॐ पाशाय नमः पाशमावाहयामि' इति वरुणस्य पश्चिमे पाशम् । 'ॐ अङ्कुशाय नमोऽङ्कुशमावाहयामि' इति वायोर्वायव्यामङ्कुशम् । इत्यायुधानि ।

'ॐ गौतमाय नमो गौतममावाहयामि' इति गदाया उत्तर गौतमम् । 'ॐ भरद्वाजाय नमो भरद्वाजमावाहयामि' इति त्रिशूलस्येशान्याम् । 'ॐ विश्वामित्राय

नमो विश्वामित्रमावाहयामि ' इति वज्रस्य पूर्वे विश्वामित्रम् । ' ॐ कश्यपाय नमः कश्यपमावाहयामि ' इति शक्तेराग्नेय्यां कश्यपम् । ' ॐ जमदग्नये नमो जमदग्निमावाहयामि ' इति दण्डस्य दक्षिणे जमदग्निम् । ' ॐ वसिष्ठाय नमो वसिष्ठमावाहयामि' इति खड्गस्य नैर्ऋत्यां वसिष्ठम् । ' ॐ अत्रये नमोऽत्रिमावाहयामि ' इति पाशस्य पश्चिमेऽत्रिम् । ' ॐ अरुन्धत्यै नमोऽरुन्धतीमावाहयामि ' इत्यङ्कुशस्य वायव्यामरुन्धतीम् । इत्यृषीन् ।

' ॐ ऐन्द्यै नमः ऐन्द्रीमावाहयामि ' इति विश्वामित्रस्य पूर्वे ऐन्द्रीम् । ' ॐ कौमार्यै नमः कौमारीमावाहयामि ' इति कश्यपस्याऽऽग्नेय्यां कौमारीम् । ' ॐ ब्राह्म्यै नमो ब्राह्मीमावाहयामि ' इति जमदग्नेर्दक्षिणे ब्राह्मीम् । ' ॐ वाराह्यै नमो वाराहीमावाहयामि ' इति वसिष्ठस्य नैर्ऋत्यां वाराहीम् । ' ॐ चामुण्डायै नमश्चामुण्डामावाहयामि ' इति अत्रेः पश्चिमे चामुण्डाम् । ' ॐ वैष्णव्यै नमो वैष्णवीमावाहयामि ' इत्यरुन्धत्या वायव्यां वैष्णवीम् । ' ॐ माहेश्वर्यै नमो माहेश्वरीमावाहयामि ' इति गौतमस्योत्तरे माहेश्वरीम् । ' ॐ वैनायक्यै नमो वैनायकीमावाहयामि " इति भरद्वाजस्येशान्यां वैनायकीम् । इत्यष्ट शक्तयः ।

एता देवता आवाह्य, नयं प्रजामित्यस्याग्निर्नयोऽनुष्टुप् । एतासां देवतानां प्रतिष्ठापने विनियोगः । " ॐ नयं प्रजा मे गोपाय । अमृत० प्रतिष्ठिताम् " इति प्रतिष्ठाप्य (*पदार्थानुसमयेन पूजयेत् । काण्डानुसमयपक्षे आवाहनादिषोडशोपचा-

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतस्थाने क ग पुस्तकयोः—"काण्डानुसमयेन पदार्थानुसमयेन वा सर्वा देवता पूजयेत् ।

ततः स्थण्डिलकरणादि । आधारवत्तत्रैतदुद्देशेन दश दश तिलाहुतीर्घृताहुतीर्वा जुहुयात् । एकैकां वाऽऽहुतिं जुहुयादिति संप्रदायः । मेत्रादीनां नमःशब्दरहितैः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तैः स्वाहाकारान्तैर्नामभिर्होमः । ततस्तदुपरि वेदिपरिमितं श्लक्ष्णं क्षौमं वस्त्रं प्रसार्य पद्मस्य समन्तादन्यथैव रेखां लिखित्वा ततः षडङ्गुलान्तरालाश्रितस्य समन्ताद्रेखां लिखित्वाऽवशिष्टे चतुरस्रे प्राक्समदक्षं च त्रेधा विभज्य तेषु नवकोष्ठेषु मध्ये सूर्यस्याऽऽग्नेय्यां सोमस्य दक्षिणस्यां भौमस्यैशान्यां बुधस्योत्तरस्यां गुरोः प्राच्यां शुक्रस्य पश्चिमायां शनेर्नैर्ऋत्यां राहोर्वायव्यां केतोरिति लिखेत् क्रमेण मण्डलानि तत्तद्वर्णाक्षतै रचयेत् । अभावे लिखेद्वा । अथवा यथा ग्रहमण्डलानां पत्रेषु निवेशो भवति तावत्प्रमाणं पद्मं सात्त्विकमष्टपत्रं पत्र विलिख्य मध्ये सूर्यमितरेषु पत्रेष्वनन्तरोक्तक्रमेणाष्टौ ग्रहानावाहयेत् ।

अथ मण्डलरचनाप्रकारः ।

प्रसारितवस्त्रस्य मध्ये रक्तवर्णचूर्णेन षड्गुणाकारवर्तुलरहितं वा द्वादशाङ्गुलात्मकव्यासार्धेन वर्तुलेन सूर्यस्य वृत्तं पीठं लिख्यात् । आग्नेय्यां श्वेतेन

हुतीर्वा जुहुयात् । एकैकाहुतिरिति संप्रदायः । मैत्र्यादीनां नमःशब्दरहितैः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तैः स्वाहाशब्दसमन्वितैर्नाममन्त्रैर्होमः । होमकर्मणि समाप्ते ग्रहपीठवस्त्रं प्राच्यां शुक्रपीठं यथा भवति तथा सर्वतोभद्रपीठोपर्यास्तीर्य प्रतिमानामग्न्युत्तारणं कुर्यात्) ।

अथाग्न्युत्तारणपूर्वकप्राणप्रतिष्ठा ।

अश्मन्नूर्जमित्यनुवाकमन्त्राणामग्निर्ऋषिरग्निर्देवता । त्रिष्टुबादीनि च्छन्दांसि । अग्न्युत्तारणे विनियोगः । " ॐ अश्मन्नू० स्वस्ति " इत्यनुवाकेन प्रतिमानामग्न्युत्तारणं कृत्वा पञ्चामृतैः शुद्धोदकेन च प्रक्षाल्यं तत्तद्दिगानना ग्रहप्रतिमाः स्थापयित्वा सूर्यप्रतिमायाः कपोलौ स्पृष्ट्वा प्राणप्रतिष्ठां विदध्यात् ।

अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसामानि च्छन्दांसि । चिद्रूपा परा प्राणशक्तिर्देवता । आं बीजं, ह्रीं शक्तिः । क्रों कीलकम् । सूर्यप्रतिमायां प्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः । ॐ आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं पं सं हों (* ओं क्षं सं हंसः ह्रीं ओं) हंसः सोऽहं सूर्यप्रतिमायाः प्राणा इह प्राणाः । ओं आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं पं सं हों हंसः सोऽहं सूर्यप्रतिमाया जीव इह स्थितः । ओं आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं पं सं हों हंसः सोऽहं सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रत्वग्जिह्वाघ्राणपाणिपादपायूपस्था इहैवाऽऽगत्य स्वस्तये सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । इति जपेत् ।

अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च । अस्यै देवत्वमर्चायै स्वाहा । इति मन्त्रमुक्त्वा प्रतिमां सजीवां ध्यायेत् । एवं प्राणप्रतिष्ठां विधाय प्रतिमां पञ्चामृतैः संस्नाप्य शुद्धोदकेन स्नापयेत् ।

तत उदु त्यमित्यस्य सोमः सूर्यो गायत्री । सूर्यप्रतिमानेत्रोन्मीलने विनियोगः । " ॐ उदु त्यं जात० सूर्यम् " इतिमन्त्रेण सुवर्णशलाकया दर्भशलाकया वा गोघृतं गृहीत्वा तेन प्रतिमाया दक्षवामनेत्रे मध्याङ्गुल्या क्रमेणोन्मीलय । अञ्जन्ति त्वामित्यस्य विश्वे देवा वनस्पतिस्त्रिष्टुप् । सूर्यप्रतिमानेत्रयोर्मधुनाऽभ्यञ्जने विनियोगः । " ॐ अञ्जन्ति त्वामध्वरे० पत्थे " इति मन्त्रा-

* धनुश्चिह्नान्तर्गतं प ड. पुस्तकयोरेव ।

१ प. ड. 'स्य गृ' । २ ग. क्रीं । ३ ग. क्रीं । ४ ग. क्रीं । ५ क्रीं । ६ प. ड. 'गि । ओं क्षों ह्रीं क्रीं यं रं लं वं शं पं सं हों हंसः सोऽहं प्रा' । ७ क. 'र्वं जीव' । ८ प. 'तु । सर्वेन्द्रियाणि वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रत्वग्जिह्वाघ्राणपाणिपादपायूपस्था इहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । इति जपेत्' ।

द्वत्या क्रमेण मधुना नेत्रे अभ्यज्योपहारं निवेदयेत्.। नेत्रोन्मीलनमारभ्य प्रतिमायाः पुरतो न तिष्ठेत् । एवं सोमादिप्रतिमानामग्न्युत्तारणादिकमूहेन। प्रत्येकं कर्तुमशक्तौ सर्वासां सहैवोहेन। तत्र हंसः सोऽहमित्यनन्तरं सूर्यादिप्रतिमासु प्राणप्रतिष्ठापने वि० सूर्यादिप्रतिमानां प्राणा इत्यादिरूहो यथायथम्। ततो ग्रहानावाहयेत्।

तद्यथा—आ सत्येनेत्यस्य विश्वे देवाः सूर्यस्त्रिष्टुप् । समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती। सूर्यावाहने विनियोगः। "ॐ आ सत्येन० विपश्यन्" ॐ भूर्भुवः सुवः,' भगवन्ग्रहाधिपते किरीटिंस्त्रिदेवतामय पद्मासन पद्माभयकर द्विभुज लोहितमाल्याम्बरधर लोहितगन्धानुलेपन माणिक्याभरणभूषित जपापुष्पोपमद्युते सप्ताश्वरथारूढ कलिङ्गदेशोद्भव काश्यपसगोत्र सूर्येहाऽऽगच्छेति मध्ये द्वादशाङ्गुले वर्तुल आरक्ताक्षतापूरिते पीठे प्राङ्मुख्यां ताम्रप्रतिमायां रक्ताक्षतैः सूर्यमावाहयेहाधितिष्ठेति स्थापयेत्। भूर्भुवः सुवरित्यादिदेवतापदान्तमुक्त्वा पूजार्थं त्वामावाहयामीत्यावाहयेहाधितिष्ठेति स्थापयेदित्येवं वा सर्वत्र प्रयोगः।

आप्यायस्वेत्यस्य सोमो विश्वे देवा वा सोमो गायत्री । व्याहृतीनामृष्यादि पूर्ववत्सर्वत्र। सोमावाहने विनियोगः । "ॐ आप्यायस्व समेतु ते० वाजस्य सङ्गथे" भूर्भुवः सुवः, भगवन्नक्षत्राधिपते किरीटिन्सुधामय गदावरैकर द्विभुज श्वेतमाल्याम्बरधर श्वेतगन्धानुलेपन मौक्तिकाभरणभूषित गोक्षीरोपमद्युते दशाश्वरथारूढ यमुनातीरोद्भवाऽऽत्रेयसगोत्र सोमेहाऽऽगच्छेत्याग्नेय्यां चतुर्विंशत्यङ्गुले चतुरश्रे श्वेताक्षतपूरिते पीठे प्रत्यङ्मुख्यां स्फटिकप्रतिमायां रजतप्रतिमायां वा श्वेताक्षतैः सोममावाहयेहाधितिष्ठेति स्थापयेत्।

अग्निर्मूर्धेत्यस्य प्रजापतिरग्निर्वाऽङ्गारको गायत्री। समस्तव्या० अङ्गारकावाहने विनियोगः। 'ॐ अग्निर्मूर्धा० जिन्वति' भूर्भुवः सुवः, भगवन्नग्न्याकृते किरीटिञ्शक्तिशूलगदावरकर चतुर्भुज लोहितमाल्याम्बरधर लोहितगन्धानुलेपन प्रवालाभरणभूषित ज्वलत्पुञ्जोपमद्युते रक्तमेषरथारूढावन्तिकासमुद्भव भारद्वाजसगोत्राङ्गारकेहाऽऽगच्छेति दक्षिणे त्र्यङ्गुलत्रिकोणे रक्ताक्षतपूरिते पीठे दक्षिणामुख्यां रक्तचन्दनप्रतिमायां सुवर्णप्रतिमायां वा रक्ताक्षतैरङ्गारकमावाहयेहाधितिष्ठेति स्थापयेत्।

---

१ घ ङ. 'रभ्योपहारपर्यन्ते प्र' । २ घ. ङ. 'रतः स्वयमन्योऽपि यः कश्चन नैव ति' । ३ क. ग. 'रदहस्त द्वि' ।

उद्बुध्यस्वेत्यस्याग्निर्बुधस्त्रिष्टुप्। समस्त० बुधावाहने विनियोगः। "ॐ उद्बुध्यस्वा० मेतम्" भूर्भुवः सुवः, भगवन्सौम्याकृते किरीटिन्सर्वज्ञानमय खड्गचर्मगदावरकर चतुर्भुज पीतमाल्याम्बरधर पीतगन्धानुलेपन मरकताभरणभूषित कुङ्कुमोपमद्युते पीतसिंहरथारूढ मगधदेशोद्भवाऽऽत्रेयसगोत्र बुधेहाऽऽगच्छेत्यैशान्यां चतुरङ्गुले बाणाकारे पीताक्षतपूरिते पीठ उदङ्मुख्यां सुवर्णप्रतिमायां पीताक्षतैर्बुधमावाह्येहाधितिष्ठेति स्थापयेत्।

बृहस्पत इत्यस्य विश्वे देवा बृहस्पतिस्त्रिष्टुप्। समस्त० बृहस्पत्यावाहने विनियोगः। "ॐ बृहस्पते अति यद० चित्रम्" भूर्भुवः सुवः, भगवन्सर्वदेवताचार्य किरीटिन्सर्वविद्यामय दण्डाक्षसूत्रकमण्डलुवरकर चतुर्भुज पीतमाल्याम्बरधर पीतगन्धानुलेपन पुष्परागाभरणभूषित सुवर्णोपमद्युते पीताश्वरथारूढ सिन्धुदेशोद्भवाऽऽङ्गिरससगोत्र बृहस्पत इहाऽऽगच्छेत्युत्तरे षडङ्गुले दीर्घचतुरश्रे पीताक्षतपूरिते पीठ उदङ्मुख्यां सुवर्णप्रतिमायां पीताक्षतैर्बृहस्पतिमावाह्येहाधितिष्ठेति स्थापयेत्।

शुक्रं त इत्यस्य विश्वे देवाः शुक्रस्त्रिष्टुप्। समस्त० शुक्रावाहने विनियोगः। "ॐ शुक्रं ते अन्य० रातिरस्तु" भूर्भुवः सुवः, भगवन्सर्वदैत्याचार्य किरीटिन्सर्वविद्यामय दण्डाक्षसूत्रकमण्डलुवरकर चतुर्भुज श्वेतमाल्याम्बरधर श्वेतगन्धानुलेपन वज्राभरणभूषित रजतोपमद्युते शुक्लाश्वरथारूढ भोजकटदेशोद्भव भार्गवसगोत्र शुक्रेहाऽऽगच्छेति पूर्वे नवाङ्गुले पञ्चकोणे श्वेताक्षतपूरिते पीठे प्राङ्मुख्यां रजतप्रतिमायां शुक्लाक्षतैः शुक्रमावाह्येहाधितिष्ठेति स्थापयेत्।

शं नो देवीरित्यस्याग्निः प्रजापतिर्वा शनैश्चरो गायत्री। समस्त० शनैश्चरावाहने विनियोगः। "ॐ शं नो देवी० तु नः" भूर्भुवः सुवः, भगवन्क्रूराकृते किरीटिञ्छूलबाणधनुर्वरकर चतुर्भुज नीलमाल्याम्बरधर नीलगन्धानुलेपन नीलाभरणभूषित कज्जलमीनोपमद्युते नीलगृध्ररथारूढ सौराष्ट्रदेशोद्भव काश्यपसगोत्र शनैश्चरेहाऽऽगच्छेति पश्चिमे द्व्यङ्गुले धनुराकारे नीलाक्षतपूरिते पीठे प्रत्यङ्मुख्यां लोहप्रतिमायां नीलाक्षतैः शनैश्चरमावाह्येहाधितिष्ठेति स्थापयेत्।

कया न इत्यस्य विश्वे देवा राहुर्गायत्री। समस्त० राह्वावाहने विनियोगः। "ॐ कया नश्चि० वृता" भूर्भुवः सुवः, भगवन्क्रूराकृते किरीटिन्करालवदन सिंहिकानन्दन खड्गचर्मशूलवरकर चतुर्भुज कृष्णमाल्याम्बरधर कृष्णगन्धानुलेपन गोमेदाभरणभूषित कालमेघोपमद्युते कृष्णसिंहरथारूढ राठिनापुरोद्भव

पैठीनसिसगोत्र राहो, इहाऽऽगच्छेति नैर्ऋत्यां द्वादशाङ्गुले शूर्पाकारे कृष्णाक्षतपूरिते पीठे दक्षिणामुख्यां सीसप्रतिमायां कृष्णाक्षतै राहुमावाह्येहाधितिष्ठेति स्थापयेत् ।

केतुं कृण्वन्नित्यस्य विश्वे देवाः केतुर्गायत्री । समस्त० केत्वावाहने विनियोगः । " ॐ केतु कृण्वन्न० यथा. " भूर्भुवः सुवः, भगवन्क्रूराकृते किरीटिन्गदावरकर द्विभुज चित्रमाल्याम्बरधर चित्रगन्धानुलेपन वैडूर्याभरणभूषित धूम्रोपमद्युते चित्रकपोतरथारूढान्तर्वेदिसमुद्भव जैमिनिसगोत्र केतविहाऽऽगच्छेति वायव्यां षडङ्गुले ध्वजाकारे चित्राक्षतपूरिते पीठे दक्षिणामुख्यां कांस्यप्रतिमायां चित्राक्षतैः केतुमावाह्येहाधितिष्ठेति स्थापयेत् । बहुवचनान्तो वा केतुशब्दः । अस्मिन्पक्ष ऋष्यादिस्मरणवाक्ये केतव इत्यूहः । भगवन्तः क्रूराकृतयः किरीटिनो गदावरकरा द्विभुजाश्चित्रमाल्याम्बरधराश्चित्रगन्धानुलेपना वैडूर्याभरणभूषिता धूम्रोपमद्युतयश्चित्रकपोतरथारूढा अन्तर्वेदिसमुद्भवा जैमिनिसगोत्राः केतव इहाऽऽगच्छतेत्यावाहनवाक्य ऊहः । इहाधितिष्ठतेति स्थापनवाक्ये ।

अथवा सर्वत्र देशगोत्रे एवोच्चार्ये । असंभव इतरस्याभिध्यानमात्रम् । यथोक्तप्रतिमानामलाभे सर्वाः सुवर्णमय्यस्तदभावे तण्डुलपुञ्जादौ यथोक्ताक्षतालाभे सर्वाः श्वेता एव । सर्वे ग्रहा आदित्याभिमुखा एव वा स्थापनीयाः । अस्मिन्पक्षेऽपि सूर्यः प्रसिद्धप्राच्यभिमुख एव ।

अथाधिदेवताः ।

त्र्यम्बकमित्यस्य विश्वे देवा ईश्वरोऽनुष्टुप् । समस्तत्र्या० ईश्वरावाहने विनियोगः । 'ॐ त्र्यम्बक य० तात्' भूर्भुवः सुवः, ईश्वराय नम * ईश्वरमावाहयामीति सूर्यदक्षिणपार्श्वे पञ्चवक्त्रं प्रतिवक्त्रं त्रिलोचनं वृषारूढं चन्द्रमौलिं कपालशूलखट्वाङ्गधारिणमीश्वरम् ।

गौरीमिमायेत्यस्य विश्वे देवा उमा जगती । समस्त० उमावाहने विनियोगः । " ॐ गौरीर्मिमाय० व्योमन् " । भूर्भुवः सुवः, उमायै नम उमामावाहयामि ।

---

* प द पुस्तकयो , ईश्वराय नम इत्यादिनामभन्त्रादनन्तरं पञ्चवक्त्रमित्यादितत्तद्विशेषणान्वितयेश्वरमावाहयामीति सूर्यदक्षिणपार्श्वे ईश्वरमित्यादितत्तद्देवताद्वितीयान्तनामाऽऽवाहयामीतीतिविशिष्टं क्रियापदं तत्तद्देवताया आवाहनस्थानप्रदर्शकं पदं द्वितीयान्तं तत्तद्देवतानाम च निर्दिष्टं वर्तते।

---

१ प द 'दलाभे पूगीफलेष्वक्षतपुञ्जेषु वा । य' ।

इति सोमदक्षिणपार्श्वे त्रिदशपूजितां श्वेतासनां पुरोगतसिंहामक्षसूत्रकमलदर्पणकमण्डलुधारिणीमुमाम्।

यदक्रन्द इत्यस्याग्निः स्कन्दस्त्रिष्टुप्। समस्तव्या० स्कन्दावाहने विनियोगः। 'ॐ यदक्रन्द' ० जातं ते अर्वन्' भूर्भुवः सुवः, स्कन्दाय नमः स्कन्दमावाहयामि। इत्यङ्गारकदक्षिणपार्श्वे षण्मुखं रक्ताम्बरधरं शिखण्डकविभूषणं मयूरवाहनं चतुर्भुजं दक्षिणहस्ताभ्यां कुक्कुटघण्टाधारिणं वामहस्ताभ्यां वैजयन्तीपताकाशक्तिधारिणं स्कन्दम्।

विष्णोरराटमित्यस्य सोमो विष्णुर्यजुः। समस्तव्या० एकपदा निचृद्गायत्री वा। विष्ण्वावाहने विनियोगः। "ॐ विष्णोररा० त्वा" विष्णवे नमो विष्णुमावाहयामीति बुधदक्षिणपार्श्वे नीलमेघच्छविं श्रीवत्साङ्कं कौस्तुभवक्षसं गरुडारूढं चतुर्भुजं कौमोदकीपद्मशङ्खचक्रधारिणं विष्णुम्। नारायणो वाऽधिदेवता। अस्मिन्पक्षे सहस्रशीर्षेत्यस्य प्रजापतिर्नारायणोऽनुष्टुप्। समस्त० नारायणावाहने विनियोगः। "ॐ सहस्रशीर्षा० दशाङ्गुलम्" भूर्भुवः सुवः, नारायणाय नमो नारायणमावाहयामि। इति बुधदक्षिणपार्श्वे नीलमेघच्छविं श्रीवत्साङ्कं कौस्तुभवक्षसं गरुडारूढं चतुर्भुजं कौमोदकीपद्मशङ्खचक्रधारिणं नारायणम्।

ब्रह्मा देवानामित्यस्य विश्वे देवा ब्रह्मा त्रिष्टुप्। समस्त० ब्रह्मावाहने विनियोगः। "ॐ ब्रह्मा देवाना० रेभन्" भूर्भुवः सुवः, ब्रह्मणे नमो ब्रह्माणमावाहयामीति बृहस्पतिदक्षिणपार्श्वे यज्ञोपवीतिनं पद्मासनस्थं जटिलं चतुर्मुखमक्षमालापुस्तककमण्डलुधारिणं पार्श्वभागस्थापितपीतवासःकृष्णाजिनं पार्श्वस्थितहंसं ब्रह्माणम्।

सजोषा इन्द्रेत्यस्य सोम इन्द्रस्त्रिष्टुप्। समस्तव्या० इन्द्रावाहने विनियोगः। "ॐ सजोषा इन्द्र० तो नः" भूर्भुवः सुवः, इन्द्राय नम इन्द्रमावाहयामीति शुक्रदक्षिणपार्श्वे चतुर्दन्तगजारूढं वज्राङ्कुशपाणिं शचीपतिं नानाभरणभूषितमिन्द्रम्।

इमं यमेत्यस्य विश्वे देवा यमस्त्रिष्टुप्। समस्त० यमावाहने विनियोगः। "ॐ इमं यम प्रस्तर० यस्व" भूर्भुवः सुवः, यमाय नमो यममावाहयामीति शनिपार्श्वे ईषत्पीतं द्विभुजं दण्डपाशपाणिं कृष्णवर्णं रक्तनेत्रं नानाभूषणभूषितं महिषारूढं यमम्।

कार्षिरसीत्यस्य सोमः कालो यजुरेकपदा गायत्री वा । समस्त० कालावाहने विनियोगः । " कार्षिरस्य० मृध्रम् " भूर्भुवः सुवः, कालाय नमः कालमावाहयामीति राहुदक्षिणपार्श्वे करालवदनं विभीषणं नित्यगं सर्पवृश्चिकरोमाणं पाशदण्डपाणिं कालम् ।

चित्रावसो, इत्यस्य प्रजापतिश्चित्रगुप्तो यजुः । एकपदा जगती वा । समस्त० चित्रगुप्तावाहने विनियोगः । " ॐ चित्रावसो स्व० शीय " भूर्भुवः सुवः, चित्रगुप्ताय नमश्चित्रगुप्तमावाहयामीति केतुदक्षिणपार्श्वे उदीच्यवेषसाकारं द्विभुजं लेखनीदक्षिणपाणिं पत्रवामपाणिं सौम्यदर्शनं चित्रगुप्तम् । इत्यधिदेवताः सुवर्णप्रतिमास्वक्षतपुञ्जेषु वाऽऽवाहयेत् ।

इत्यधिदेवताः ।

अथ प्रत्यधिदेवताः ।

अग्निं दूतमित्यस्य प्रजापतिरग्निर्गायत्री । समस्त० अग्न्यावाहने विनियोगः । " ॐ अग्निं दूतं वृणीमहे० सुक्रतुम् " भूर्भुवः सुवः, अग्नये नमोऽग्निमावाहयामीति सूर्योत्तरपार्श्वे पिङ्गभ्रुवं श्मश्रुलं पिङ्गत्रिनेत्रं छागस्थमरुणं सप्तार्चिषमक्षसूत्रशक्तिधारिणं वरदमग्निम् ।

अप्सु म इत्यस्य विश्वे देवा आपोऽनुष्टुप् । समस्त० अबावाहने विनियोगः । " ॐ अप्सु मे सोमो० षजीः " भूर्भुवः सुवः, अद्भ्यो नमोऽप आवाहयामीति सोमोत्तरपार्श्वे स्त्रीरूपिणीः श्वेता मकरवाहना मुक्ताभरणभूषिताः पाशकलशधारिणीरपः ।

स्योना पृथवीत्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदो भूमिर्गायत्री । समस्त० भूम्यावाहने विनियोगः । " ॐ स्योना पृथि० प्रथाः " भूर्भुवः सुवः, भूम्यै नमो भूमिमावाहयामीत्यङ्गारकोत्तरपार्श्वे शुक्लवर्णां दिव्याभरणभूषितां चतुर्भुजां सौम्यवपुषं चण्डांशुसदृशाम्बरां रत्नपात्रसस्यपात्रौषधपात्रपद्मधारिणीं चतुर्दिङ्नागपृष्ठगतां भूमिम् । भूमिशब्दे पृथिवीशब्दोच्चारणं वा ।

इदं विष्णुरित्यस्य सोमो विष्णुर्गायत्री । समस्त० विष्ण्वावाहने विनियोगः । " इदं विष्णुर्वि० पा१ सुरे " भूर्भुवः सुवः, विष्णवे नमो विष्णुमावाहयामीति

---

१ घ. ङ. 'मास पूर्णीफलेष्वक्ष' ।

बुधोत्तरपार्श्वे नीलमेघच्छविं श्रीवत्साङ्कं कौस्तुभवक्षसं गरुडारूढं चतुर्भुजं कौमोदकीपद्मशङ्खचक्रधारिणं विष्णुम् ।

इन्द्रं व इत्यस्य विश्वे देवा इन्द्रो गायत्री । समस्त० इन्द्रावाहने विनियोगः । " ॐ इन्द्रं वो विश्वत० केवल. " भूर्भुवः सुवः, इन्द्राय नम इन्द्रमावाहयामीति बृहस्पत्युत्तरपार्श्वे चतुर्दन्तगजारूढं वज्राङ्कुशपाणिं नानाभरणभूषितं शचीपतिमिन्द्रम् ।

इन्द्राणीमित्यस्य विश्वे देवा इन्द्राण्यनुष्टुप् । समस्त० इन्द्राण्यावाहने विनियोगः—" ॐ इन्द्राणी० पतिः " भूर्भुवः सुवः, इन्द्राण्यै नम इन्द्राणीमावाहयामीति शुक्रोत्तरपार्श्वे द्विभुजां नानालंकारमण्डितां दिव्यवस्त्रां श्वेतगन्धानुलेपनां सौम्यां संतानमञ्जरीवामहस्तां वरदामिन्द्राणीम् ।

प्रजापत इत्यस्य विश्वे देवाः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । समस्त० प्रजापत्यावाहने विनियोगः—" ॐ प्रजापते न० रयीणाम् " भूर्भुवः सुवः, प्रजापतये नमः प्रजापतिमावाहयामीति शनैश्चरोत्तरपार्श्वे यज्ञोपवीतिनं हंसस्थमेकवक्त्रं चतुर्भुजमक्षस्रुवपुस्तककमण्डलुधारिणं प्रजापतिम् ।

आऽयं गौरित्यस्याग्निः सर्पा गायत्री । समस्त० सर्पावाहने विनियोगः— " ॐ आऽयं गौ० पृश्नि० न्त्सुवः " । भूर्भुवः सुवः, सर्पेभ्यो नमः सर्पानावाहयामीति राहूत्तरपार्श्वेऽक्षसूत्रधरान्कुण्डिकाकारपुच्छसंयुतान्भीपणानेकभोगांस्त्रिभोगान्वा सर्पान् ।

ब्रह्म जज्ञानमित्यस्याग्निर्योऽग्निर्यो देवता उपनिषदो वा ब्रह्मा त्रिष्टुप् । समस्त० ब्रह्मावाहने विनियोगः—" ॐ ब्रह्म जज्ञानं० विवः" भूर्भुवः सुवः, ब्रह्मणे नमो ब्रह्माणमावाहयामीति केतूत्तरपार्श्वे ब्रह्माणं यज्ञोपवीतिनं पद्मासनस्थं जटिलं चतुर्मुखमक्षमालास्रुवपुस्तककमण्डलुधारिणं पार्श्वभागस्थापितवासःकृष्णाजिनं पार्श्वभागस्थितहंसं ब्रह्माणम् । इति प्रत्यधिदेवताः सुवर्णप्रतिमाःस्वक्षतपुञ्जेषु वाऽऽवाहयेत् । अथवाऽग्न्यादयोऽधिदेवता ईश्वरादयः प्रत्यधिदेवताः । तत्तद्ग्रहावाहनानन्तरमेव तत्तदधिदेवताप्रत्यधिदेवतावाहनं वा ।

इति प्रत्यधिदेवताः ।

---

१ घ. ङ. 'रावरकेराभि' । २ घ. ङ. ब्रह्मा देवानामित्यस्य विश्वे देवा प्र० । ३ घ. ङ. ब्रह्मा देवानां० रेभन्' । भू' । ४ घ. ङ. 'मामु पूगीफलेष्वक्ष' । ५ क. ख. ग. 'ता. । अ' ।

अथ क्रतुसंरक्षणदेवताः ।

गणानां त्वेत्यस्य विश्वे देवा गणपतिर्जगती । समस्त० गणपत्यावाहने विनियोगः—" ॐ गणानां त्वा गण० सीद सादनम् । " भूर्भुवः सुवः, सिद्धिबुद्धिसहिताय महागणपतये नमः सिद्धिबुद्धिसहितं महागपतिमावाहयामीति राहोरुत्तरतो गजाननं मूषकवाहनं नागयज्ञोपवीतिनं शशाङ्ककृतशेखरं सिद्धिबुद्धियुतं चतुर्भुजं त्रिनेत्रं दन्ताक्षसूत्रपरशुमोदकधारिणं गणेशम् ।

जातवेदस इत्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदो दुर्गा त्रिष्टुप् । समस्त० दुर्गावाहने विनियोगः—" ॐ जातवेदसे सुनवा० दुरितात्यग्निः " भूर्भुवः सुवः, दुर्गायै नमो दुर्गामावाहयामीति शनेरुत्तरतः सिंहारूढां दशभुजां शक्तिवाणशूलखड्गचक्रचन्द्रबिम्बखेटकपालैंशुकटङ्कहस्तां दुर्गासुहारिणीं दुर्गाम् ।

वायो शतमित्यस्य विश्वे देवा वायुरनुष्टुप् । समस्त० वाय्वावाहने विनियोगः—" ॐ वायो शतं हरीणां० पाजसा " भूर्भुवः सुवः, वायवे नमो वायुमावाहयामीति सूर्यस्योत्तरतो धावद्धरिणपृष्ठस्थं द्विभुजं ध्वजहस्तं वरदं धूम्रवर्णं वायुम् ।

घृतं घृतपावान इत्यस्य सोम आकाशो यजुः । समस्त० आकाशावाहने विनियोगः—" ॐ घृतं घृतपा० रिक्षाय " भूर्भुवः सुवः, आकाशाय नम आकाशमावाह्यामीति राहोर्दक्षिणतो नीलोत्पलाभं नीलाम्बरं द्विभुजं सौम्यं पॅण्ड्रं चन्द्रार्कहस्तमाकाशम् ।

या वां कशेत्यस्य सोमोऽश्विनौ गायत्री । समस्त० अश्व्यावाहने विनियोगः—" ॐ या वां कशा० क्षतम् " भूर्भुवः सुवः, अश्विभ्यां नमोऽश्विनावावाहयामीति केतोर्दक्षिणतो द्विभुजौ दिव्यौषधिदक्षिणहस्तौ दर्शनीयपुस्तकवामहस्तावन्योन्ययुक्तदेहौ सुरूपचारुदर्शनरत्नभाण्डकरचन्द्रशुक्लाम्बरनारीयुगपार्श्वौ देवभिषजावश्विनौ ।

वास्तोष्पत इत्यस्य प्रजापतिर्वास्तोष्पतिस्त्रिष्टुप् । समस्त० वास्तोष्पत्यावाहने विनियोगः—" ॐ वास्तोष्पते० चतुष्पदे " भूर्भुवः सुवः, वास्तोष्पतये नमो वास्तोष्पतिमावाहयामीति बृहस्पतेरुत्तरतो भगवन्तं वास्तुपुरुषं महाबलपराक्रमं सर्वदेवाधिवासाश्रयशरीरं ब्रह्मपुत्रं सकलब्रह्माण्डधारिणं भूमिभारार्पितमस्तकं

---

१ घ. ङ. °ध कर्मंमं° । २ घ. ङ. °म् । साममिवर्णामित्य° । ३ घ. ङ. ॐ साममिवर्णा० तरसे नमः । भू° । ४ क. °लभूक° । ग. °लशूल्क° । ५ घ. ङ. दुर्गेदैत्याग्नु° । ६ घ. ङ. °ज्वरकरं धू° । ७ ग. पउद्दं ।

पुरपत्तनप्रासादप्रपावापीसरःकूपादिसंनिवेशसांनिध्यकरं सर्वसिद्धिप्रदं प्रसन्नवदनं विश्वंभरं परमपुरुषरूपं चक्रशार्ङ्गधरं वरदाभयहस्तं वास्तोष्पतिम्।

क्षेत्रस्य पतिनेत्यस्य विश्वे देवाः क्षेत्रपालोऽनुष्टुप्। समस्त० क्षेत्रपालावाहने विनियोगः—" ॐ क्षेत्रस्य पति० तीदृशे " भूर्भुवः सुवः, क्षेत्रपालाय नमः क्षेत्रपालमावाहयामीत्यङ्गारकस्योत्तरतः श्यामवर्णं त्रिलोचनमूर्ध्वकेशं सुदंष्ट्रं भ्रुकुटिकुटिलाननं नूपुरालंकृताङ्घ्रिं सर्पमेखलायुतं सर्पाङ्गमतिक्रूरं क्षुद्रघण्टामयीं करोटिकामयीं गुल्फावलम्बिनीं मालां दधानमुरगाबद्धं चन्द्ररेखासुमुखमष्टहस्तं शूलकुन्तखड्गदुन्दुभियुतदक्षिणहस्तं कपालघण्टाचर्मचापयुतवामहस्तं भीमं दिग्वाससममितद्युतिं क्षेत्रपालम्।

अथवा सूर्यगुरुशनिकेतुमध्ये गणपत्यादीन्यथावकाशं स्थापयेत्।

इति क्रतुसंरक्षकदेवताः।

अथ लोकपालाः।

त्रातारमिन्द्रमित्यस्य विश्वे देवा इन्द्रस्त्रिष्टुप्। समस्त० इन्द्रावाहने विनियोगः। " ॐ त्रातारमि० त्विन्द्रः " भूर्भुवः सुवः, इन्द्राय नम इन्द्रमावाहयामीति शुक्रमण्डलात्पुरत ऐरावतारूढं वज्रपाणिं सुवर्णवर्णं सहस्राक्षं नाकपममरेश्वरमिन्द्रम्।

अग्ने नयेत्यस्य विश्वे देवा अग्निस्त्रिष्टुप्। समस्त० अग्न्यावाहने विनियोगः। " ॐ अग्ने नय सु० विधेम " भूर्भुवः सुवः, अग्नये नमोऽग्निमावाहयामीति सोममण्डलादाग्नेय्यां सुवर्णवर्णं सप्तार्चिषं सप्तहस्तं स्वाहास्वधाप्रियं चतुःशृङ्गं सप्तजिह्वं द्विशीर्षं त्रिपादं मेषारूढं शक्त्यन्नस्रुक्स्रुवतोमरव्यजनघृतपात्रधारिणमग्निम्।

इमं यमेत्यस्य विश्वे देवा यमस्त्रिष्टुप्। समस्त० यमावाहने विनियोगः। " ॐ इमं यम प्रस्त० मादयस्व " भूर्भुवः सुवः, यमाय नमो यममावाहयामीत्यङ्गारकमण्डलाद्दक्षिणतो दण्डधारिणमिलाप्रियं महिषवाहनं कृष्णवर्णं शुभाशुभकर्मफलप्रदं यमम्।

असुन्वन्तमित्यस्याग्निर्निर्ऋतिस्त्रिष्टुप्। समस्त० निर्ऋत्यावाहने विनियोगः। " ॐ असुन्वन्त० मस्तु " भूर्भुवः सुवः, निर्ऋतये नमो निर्ऋतिमावा-

---

१ क. ख. ग. 'रक्ते'।

ह्यामीति राहुमण्डलान्नैर्ऋत्यां खड्गचर्मधरं नीलं नरारूढमूर्ध्वकेशं विरूपाक्षं करालं कालिकामियं निर्ऋतिम् ।

तत्त्वा यामीत्यस्य विश्वे देवा वरुणस्त्रिष्टुप् । समस्त॰ वरुणावाहने विनियोगः । "ॐ तत्त्वा यामि॰ प्रमोषीः" भूर्भुवः सुवः, वरुणाय नमो वरुणमावाहयामीति शनिमण्डलात्पश्चिमतो नागपाशधरमम्बुपतिं श्वेतभूषणं पद्मिनीमियं मकरारूढं वरुणम् ।

आ नो नियुद्भिरित्यस्य विश्वे देवा वायुस्त्रिष्टुप् । समस्त॰ वाय्वावाहने विनियोगः—"ॐ आ नो नियुद्भिः शति॰ सदा नः" भूर्भुवः सुवः । वायवे नमो वायुमावाहयामीति केतुमण्डलाद्वायव्यां जगत्प्राणरूपं कृष्णमृगारूढं हेमदण्डधरं श्यामवर्णं मोहिनीमियं वायुम् ।

सं ते पयांसीत्यस्याग्निः सोमस्त्रिष्टुप् । समस्त॰ सोमावाहने विनियोगः—"ॐ सं ते पया॰ निधिष्व" भूर्भुवः सुवः । सोमाय नमः सोममावाहयामीति बृहस्पतिमण्डलादुत्तरतो मृगारूढं गदापाणिं श्वेतवर्णं रोहिणीमियं सोमम् ।

कुबेरपक्षे[1]—अश्वारूढं कुन्तपाणिं निधीश्वरं सुवर्णवर्णं धनदं रूपवन्तं प्रभुं चित्रिणीमियं कुबेरम्[2] । ऐन्द्रीन्यायेन मन्त्रः स एव, राजाधिराजायेति मन्त्रो वा । अस्य मन्त्रस्यारुणा ऋषयः कुबेरो देवता जगती छन्दः । इत्यृष्यादि द्रष्टव्यम् । नमोन्तोऽयं मन्त्रो द्रष्टव्यः ।

अभि त्वेत्यस्य विश्वे देवा ईशानो गायत्री । समस्त॰ ईशानावाहने विनियोगः—"ॐ अभि त्वा देव॰ मीमहे" भूर्भुवः सुवः, ईशानाय नम ईशानमावाहयामीति बुधमण्डलादीशान्यां शुद्धस्फटिकसंकाशं वृषारूढं वरदाभयशूलाक्षसूत्रधारिणं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं नानाभरणभूषितं पार्वतीमियमीशानम् ।

इति प्रतिमास्वक्षतपुञ्जेषु वा लोकपालानावाहयेत् । ईश्वरादिष्वपीहाऽऽगच्छेत्यावाह्येहाधितिष्ठेति संस्थापनमित्येवं वा प्रयोगः ।

---

१ क. 'ति रक्तभू' । २ प ड. 'क्षे राजाधिराजायेत्यस्यारुणा कुबेरोऽष्टि. । समस्तव्या॰ ती । कुबेराया॰ । ॐ राजाधिराजाय॰ महाराजाय नम । भू॰ शिबिकारूढं । ३ घ. ङ. 'बेरमावा॰ इति कुबेरम् । स्थाने सोमस्यैवेतस्यापि । अभि ।

ततः—" नर्य प्रजां मे गोपाय । अमृतत्वाय जीवसे । जातां जनिष्यमाणां च । अमृते सत्ये प्रतिष्ठिताम् "

(* इति सर्वा देवताः प्रतिष्ठाप्य काण्डानुसमयेन पदार्थानुसमयेन वा [+पूजयेत् । एकस्य कृत्स्नां पूजां समाप्यान्यस्य कुर्यादित्येष काण्डानुसमयः । पदार्थानुसमयस्तु सर्वेषामावाहनं कृत्वा क्रमेणैकैकस्मै तं तमुपचारमर्पयेदिति । एष ग्रहाणां पूजने) विशेषः—ग्रहवर्णानि वासांसि । दिवाकराय रक्तचन्दनम् । चन्द्राय श्वेतचन्दनम् । भौमाय रक्तचन्दनम् । बुधाय[1] कुङ्कुमयुक्तं चन्दनम् । गुरवे[2]ऽपि कुङ्कुमयुक्तं चन्दनमेव । शुक्राय श्वेतचन्दनम् । शनिराहुकेतुभ्योऽगरुः ।

रवये रक्तं करवीरम् । सोमाय श्वेतं करवीरम्, भौमाय रक्तोत्पलम् । बुधाय चम्पकपुष्पम् । गुरवेऽगस्त्यपुष्पम् । शुक्रायातसीपुष्पम् । शनये कालाञ्जनीपुष्पम् । राहवे सर्पपपुष्पम् । केतवे शङ्खिनीपुष्पम् ।

रवये सल्लकीनिर्यासधूपः । सोमाय घृतयुक्ताक्षतधूपः । भौमाय सारफलीतिप्रसिद्धस्य सर्जरसस्य धूपः । बुधायागरुधूपः । गुरवे लोहवाण इति प्रसिद्धस्य सिह्लद्रव्यस्य धूपः । शुक्राय बिल्वफलनिर्याससहितस्यागरोर्धूपः । शनये गुग्गुलुधूपः । राहुकेतुभ्यां लाक्षाधूपः । घृतदीपः सर्वेषाम् ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने घ ङ पुस्तकयो —" इति देवताप्रतिष्ठापनं कुर्यात् । मन्त्रावृत्ति प्रतिदेवतम् । तत्तदावाहनानन्तरमेव तत्तत्प्रतिष्ठापनं तत्तत्पूजनं चेति काण्डानुसमय एवात्र नियत, सौकर्यात् । आवाहनं प्रतिष्ठापनं च क्रमेणैकैकस्या देवताया कृत्वैकैकस्यै तं तमुपचारं निवेदयेदित्येवरूपो हि पदार्थानुसमय । तस्य शुक्रार्को प्राङ्मुखौ ज्ञेयावित्यस्मिन्पक्षे प्रतिदेवतं यथा यथं यथायोग्यप्राप्तप्राङ्मुखादङ्मुखतायास्तदभिमुखताया वा विलम्बावहत्वान्न भवति । विलम्बग्रहने प्रधानस्य तदारम्भस्य वा पूर्वाह्णकालता बाध्यते । अत काण्डानुसमय एवात्र । ग्रहाणां पूजनेऽयं " इति वर्तते ।

\+ एतच्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने ङ पुस्तकेऽयं ग्रन्थ —" षोडशोपचारै पूजयेत् । तत्र विशेष — ग्रहवर्णानि वासांसि । गन्धा पुष्पाणि च । ग्रहवर्णवस्त्रगन्धपुष्पाणामलाभे श्वेता येनानि । गुग्गुलुधूप । तदलाभे च कश्चन सौरभ्ययुक् । गुडौदनघृतपायसहविष्यान्नक्षीरषाष्टिकदध्योदनघृतौदनतिलचूर्णमिश्रितान्नचित्रौदनानि महाणां क्रमेण नैवेद्यम् । एतेषामलाभे यथासंभवम् " इति ।

---

१ ग. °न वा । २ घ ङ सूर्याय । ३ ग घ ङ °य केशरयु° । ४ ग घ ङ °ये केशरयु° । ५ ग घ. ङ °न्दनं, गु° । ६ ग घ ङ °भ्योऽगुरु° । ७ ग घ ङ सूर्याय । ८ ग. शिलाद्र° ।

यथोक्तचन्दनपुष्पालाभे यत्किंचित्तत्तद्वर्णयुक्चन्दनादि । तत्तद्वर्णवस्त्रगन्ध-पुष्पाणामलाभे श्वेतानि । यथोक्तधूपालाभे गुग्गुलुः । तस्याप्यलाभे यः कश्चन सौरभ्ययुक् ।

रवये गुडौदनम् । सोमाय घृतयुक्तं पायसम् । भौमाय हविष्यान्नम् । बुधाय षाष्टिकपायसम् । गुरवे दध्योदनम् । शुक्राय घृतौदनम् । शनये तिलमाष-मिश्रितमन्नम् । राहवे लवणमिश्रक्षीरयुक्तमोदनम् । केतव आरक्तपिष्टयुतलव-णमिश्राजाक्षीरयुततिलतण्डुलमिश्रितमोदनम् ।

एतेषामलाभे तत्तद्वर्णयुक्तौदनो नैवेद्यं घृतौदनं वा ।

रवये द्राक्षाफलानि । सोमायेक्षवः । भौमाय पूगानि । बुधाय नारि-ङ्गाणि । गुरवे जम्बीराणि । शुक्राय बीजपूराणि । शनये खर्जूरफलानि । राहवे नारिकेराणि । केतवे दाडिमानि ।

* यथोक्तफलालाभे नारिकेरफलानि खर्जूरफलानि वा ।]

सति संभवे फलपुष्पसमन्वितं वितानमप्यर्पणीयम् ।

अधिदेवताप्रत्यधिदेवतानां चैत एवोपचाराः । गणपत्यादिषु तु श्वेतमेव चन्दनं, शतपत्राण्येव पुष्पाणि, धूपो गुग्गुलुरेव । गोघृतदीपः । घृतौदननैवे-द्यम् । शतपत्रपुष्पालाभे यथासंभवं पुष्पम् । फलं नारीकेरम् । खर्जूरफलं वेति द्रष्टव्यम् ।

ततः पीठादीशान्यामुदीच्यां वा मही द्यौरिति भूमिं स्पृष्ट्वा तत्र रङ्गवल्लीपद्मं विधायौषधयः संवदन्त इति प्रस्थपरिमितधान्यपुञ्जं तत्र कृत्वा तत्राऽऽजिघ्रे-त्यनेन नवमव्रणं तैजसं मृन्मयं वा चन्दनेनानुलिप्तं दध्यक्षतपुष्पमालाद्यलंकृतं त्रिसूत्रवेष्टितग्रीवं कलशं संस्थाप्येम म इत्युदकेन पूरयित्वाऽऽप्यायस्वेत्यस्या-ग्निः सोमो गायत्री क्षीरप्रक्षेपे विनियोगः—

---

* एतस्मात्प्राक् घ ङ पुस्तकयोरधिकमेतत्—" ग्रहवर्णवस्त्राभावे स्वेन रञ्जितानि कृत्वा समर्पणीयानि । एतदसंभवे श्वेतानि । यथोक्तचन्दनपुष्पालाभे यानि कानिचित्तत्तद्वर्णानि । तदलाभे श्वेतानि । यथोक्तधूपालाभे गुग्गुलु । तस्याप्यलाभे य कश्चन सौरभ्ययुक् । यथोक्तौदनालाभे तत्त-द्वर्णयुक्तपिष्टौदनो घृतौदनो वा नैवेद्यम् " इति । अत्रोपक्रमोक्ता फक्किकाऽऽवश्यिका ।

---

१ ग घ ङ °दन । सो° । २ घ ङ °दन । शु° । ३ ग घ ङ °दन । श° । ४ ग घ ङ °श्रितौदन । रा° । ५ ग घ ङ °युक्तौदन । ए° । ६ ग घ ङ °मिश्रिताजा° । ७ ग घ ङ °त ओदन । र° । ८ ग पूगीफलानि । ९ ग घ ङ °केरफ-लानि । के° । १० घ ङ °डिमीफलानि । ११ क ख धूप स एव । १२ क ख °व श्वेतपु-ष्पमिति । त° । १३ क ख °त कुम्भ स° ।

" ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमवृष्णियम् । भवा वाजस्य संगथे "

इति कलशे क्षीरं प्रक्षिप्य,

दधिक्राव्ण इत्यस्य विश्वे देवा दधिक्रावाऽनुष्टुप् । दधिप्रक्षेपे विनियोगः— " ॐ दधिक्राव्णो अकारिषं० तारिषत् " इति + कलशे दधि प्रक्षिप्य,

शुक्रमसीत्यस्य प्रजापतिराज्यं यजुः । आज्यप्रक्षेपे विनियोगः—" ॐ शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि " इति कलश आज्यं प्रक्षिप्य,

मधु वाता इति मन्त्रत्रयस्यामिर्विश्वे देवा गायत्री । मधुप्रक्षेपे विनियोगः— " ॐ मधु वाता० भवन्तु नः " इति कलशे मधु प्रक्षिप्य,

त्वे क्रतुमित्यस्य सोमः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् । शर्कराप्रक्षेपे विनियोगः—" ॐ त्वे क्रतुमपि० योधि " इति कलशे शर्करां प्रक्षिप्य,

तत्सवितुरित्यस्या गायत्र्या विश्वामित्रः सविता गायत्री । गोमूत्रप्रक्षेपे विनियोगः—" ॐ तत्सवितु० यात् " इति कलशे गोमूत्रं प्रक्षिप्य,

गन्धद्वारामित्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदः श्रीरनुष्टुप् । गोमयप्रक्षेपे विनियोगः—" ॐ गन्धद्वारा० श्रियम् " इति कलशे गोमयं प्रक्षिप्य,

पुनराप्यायस्वेत्यादिभिस्त्रिभिः क्षीरदधिघृतानि कलशे प्रक्षिप्य, तूतनाहृतचित्रपर्वतधातूंस्तूर्णीं[1] प्रक्षिप्य, उद्धृताऽसि वराहेणेत्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदो मृत्तिकाऽनुष्टुप् । सप्तमृत्प्रक्षेपे विनियोगः—" ॐ उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शत० कृतम् " इति कलशेऽश्वशालागजशालावल्मीकनदीसंगमह्रदराजद्वारगोष्ठप्रदेशाहृताः सप्त मृत्तिकाः प्रक्षिप्य[2] गन्धद्वारामित्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदः श्रीरनुष्टुप्, गन्धप्रक्षेपणे वि० " गन्धद्वारा० श्रियम् " इति कलशे गन्धं प्रक्षिप्य या जाता ओषधय इत्यस्याथर्वणोषधयोऽनुष्टुप् । ओषधिप्रक्षेपे विनियोगः—" ॐ या जाता ओ० सप्त च " इति कुष्ठमांसीहरिद्राद्वयमुराशैलेयचन्दनसटीचम्पकमुस्तात्मिका दशौषधीः[3] सहैव कलशे निक्षिपेत् ।

कुष्ठं कोष्ठम् । मांसी जटामांसी । हरिद्रैका प्रसिद्धा । द्वितीया दारुहळद् इति, मुरा मोरवेल इति परशुरामक्षेत्रे प्रसिद्धा[4] । शैलेयं शिलारसः । चन्दनं

+ क ख पुस्तकयोरत्र " कलशे दधि " इति पदद्वयरहित पाठ । एवमग्रेऽपि ।

---

१ क इत्यस्या° । २ क ख. °प्य पुण्याहवाचनप्रकरणोक्तैर्गन्धद्वारामित्यादिभिर्गन्धादीत्रत्नान्तानुपचारान्प्रक्षिप्य या° । ३ क, ख. °धी क° । ४ क. ख. प्रसिद्धे. ।

प्रसिद्धम् । सटी कचोरः । चम्पकश्चम्पकदृक्षत्वक् । मुस्ता भद्रमोथेति । एता-सामभावे (* शतावरी । मन्त्रस्तु यः पञ्चरत्नानां स एव । काण्डात्काण्डादि-त्यस्याग्निरोपधयोऽनुष्टुप्, दूर्वाप्रक्षेपे वि० । " ॐ काण्डात्काण्डा० शतेन च " इति कलशे दूर्वाः प्रक्षिप्य—

अश्वत्थे वेत्यस्याग्निरोपधयोऽनुष्टुप्, पञ्चत्वक्प्रक्षेपे वि० । " ॐ अश्वत्थे वो० पूरुषम् " इति न्यग्रोधपिप्पलप्लक्षजम्बूचूततरूणां त्वचः सहैव कलशे क्षिपेत् । जम्बूस्थान उदुम्बरो वा ।

अश्वत्थे व इत्यस्याग्निरोपधयोऽनुष्टुप्, पञ्चपल्लवप्रक्षेपे वि० । "ॐ अश्वत्थे० पूरुषम् " इत्येतेषामेव तरूणां सहैव पल्लवान्कलशे क्षिपेत् ।

याः फलिनीरित्यस्याग्निरोपधयोऽनुष्टुप्, पञ्चपल्लवप्रक्षेपणे वि० " ॐ याः फलिनी० हसः" इति कलशे फलं प्रक्षिप्य,

अग्ने रेतश्चन्द्रमित्यस्याग्निर्हिरण्यं त्रिष्टुप्, हिरण्यप्रक्षेपे वि० " ॐ अग्ने रेत० रेयम् " इति कलशे हिरण्यं प्रक्षिप्य,

बृहस्पते जुपस्व न इत्यस्याग्निर्बृहस्पतिर्गायत्री । पञ्चरत्नप्रक्षेपे वि० " ॐ बृहस्पते जु० दाशुषे " इति सुवर्णरजतमुक्तामाणिक्यप्रवालात्मकपञ्चर-त्नानि प्रक्षिपेत् । एतेषामलाभे) सुवर्णं कलशे प्रक्षिपेत् ।

ततो दूर्वाम्रपल्लवैः कलशस्य मुखमाच्छाद्य युवं वस्त्राणीत्यस्य विश्वे देवा मित्रावरुणौ त्रिष्टुप् । वस्त्रयुग्मेन(ण) कलशवेष्टने विनियोगः—" ॐ युवं वस्त्राणि० सचेथे" इति कलशं श्वेतवस्त्रयुग्मेन(ण) वेष्टयित्वा पूर्णा दर्वि परापतेत्यस्य विश्वे देवाः शतक्रतुरनुष्टुप्, कलशानने तण्डुलपूर्णपात्रनिधाने विनियोगः—" पूर्णा दर्वि० शतक्रतो " इति तण्डुलपूर्णपात्रं कलशानने निदध्यात् ।

ततः—" कलशस्य मुखे० सर्वे समुद्राः० रकाः । गङ्गे च यमुने० जलेऽस्मि-न्संनिधिं कुरु " ।

इति कलशे देवता आवाह्य संपूज्य वरुणं तत्वा यामीत्यावाह्य संपूजयेत् ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ क. ख. 'मध्यभा° । २ घ. ङ. °री । का° । ३ घ. ङ. °प्रक्षेपणे । ४ ग. 'भे व (च) सु° । ५ ग. घ. ङ. °र्ण प्र° । ६ ग. °पृ । क° । ७ क. ख. °श व° । ८ क. ख. दर्वीति तण्डु-लपूर्णेन पात्रेण कलशाननं पिधाय तत्र कलशस्य मु° । ९ क. °ति दे° ।

ततः—" देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ ।
उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विधृतो विष्णुना स्वयम् ॥
त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः ।
त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥
शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वं च प्रजापतिः ।
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वे देवाः सपैतृकाः ॥
त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफलप्रदाः ।
त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव ॥
सांनिध्यं कुरु देवेश प्रसन्नो भव सर्वदा " इति संप्रार्थयेत् ।

ततः—आपो हि ष्ठेतिमन्त्रत्रयस्याम्बरि[1]र्विश्वे देवा वाऽऽपो गायत्री । हिरण्यवर्णा इतिमन्त्रचतुष्टयस्याग्निरापस्त्रिष्टुप् । पवमानानुवाकमन्त्राणां सोम ऋषिः । पवमानसुवर्जनादयो देवताः । अनुष्टुबादीनि च्छन्दांसि । जपे विनियोगः—" ॐ आपो हि ष्ठा० ३ " " हिरण्यवर्णाः० ४ " " पवमानः सुवर्जनः० १७ " इति[2] स्थापितं कलशमभिमृश्य जपेत् । काम्ये स्वयमेवायं जप आचार्येण कार्यः । नित्ये नैमित्तिके च स्वाश[3]क्तावन्यं मन्त्रविदं ब्राह्मणं[4] जपार्थं वृत्वा संपूज्य तेन जपः कारणीयः । ग्रहपीठे नवग्रहमन्त्रजपार्थं त्रीन्ब्राह्मणानेकं वा ब्राह्मणं वृत्वा संपूज्य जपं कारयेत् । कलशसंबन्धिजपसंख्या त्वष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिर्वा । ग्रहमन्त्रजपोऽप्येवमेव प्रतिमन्त्रम् ।

अथान्वाधानम् ।

आचार्यः समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा ग्रहयज्ञहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा देवतास्ता इत्यादि प्रसाधनीदे०पर्यन्तं व्याहृत्यन्तं वोक्त्वा गणपतिमेकया पलाशसमिदाहुत्या चर्वाहुत्याऽऽज्याहुत्या च यक्ष्य इति वदेत्[5] । केवलौदनाहुत्या केवलाज्याहुत्या वा यक्ष्य इ[6]ति वा वदेत्[7] । एतच्च प्रथमं तु वराहुतिरितिपाठे । प्रथमा तु वराहुतिरिति पाठे तु[8] केतुमत्स्याधिदेवतान्वाधानोत्कीर्तनान्ते गणपतिं प्रथमया समिच्चर्वाज्यवराहुत्या यक्ष्य इति, केवलौदनेन केवलाज्येन वा भूयस्यैकाहुत्या यक्ष्य इति वा । वरत्वमुक्त-

१ ग. घ ङ. °म्बिरापो । २ क ख. °ति कुम्भम° । ३ घ. ङ °शक्तौ मन्त्रविदमन्य ब्रा° ।
४ क. ख °ण नियुञ्जीत । अ° । ५ घ ङ. °त् । अथवा केवलचर्वाहु° । ६ घ. ङ. इत्येव व° ।
७ घ ङ. °त् । इदं च प्र° । ८ ङ. तु प्र° । ९ घ. ङ. °वलचरुवराहुत्या यक्ष्ये केवलाज्यवराहुत्या ।

प्रमाणद्विगुणप्रमाणत्वमर्धाधिकप्रमाणत्वं वा । समिधि दैर्घ्यविषयकमेव द्वैगुण्य-मर्धाधिकत्वं वा । विना स्पष्टवचनमेकदा समिद्वयाभ्याधाने दोषश्रवणात् ।

वैशेषिकप्रधानहोमे—सूर्यं सोममङ्गारकं बुधं बृहस्पतिं शुक्रं शनैश्चरं राहुं केतुमेतत्संख्याकाभिरेतत्संख्याकाभिर्यथायथमर्कादिसमिद्भिस्तावतीभिश्चर्वाहु-तिभिस्तावतीभिराज्याहुतिभिश्च । एतदित्येतस्य स्थानेऽष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरश-तमष्टाविंशतिं वा कीर्तयेत् ।

ईश्वरमुमां स्कन्दं नारायणं ब्रह्माणमिन्द्रं यमं कालं चित्रगुप्तमेता अधिदेवताः, अग्निमपो भूमिं विष्णुमिन्द्रमिन्द्राणीं प्रजापतिं सर्पान्ब्रह्माणमेताः प्रत्यधि-देवताश्च, एतत्संख्याभिरेतत्संख्याभिर्यथायथमर्कादिसमिद्भिस्तावतीभिश्चर्वा-हुतिभिस्तावतीभिराज्याहुतिभिश्च । एतदित्येतस्य स्थाने प्रधानदेवतानां योत्कीर्तितसंख्या ततो न्यूनां संख्यां प्रतिदेवतमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिमष्टौ वा कीर्तयेत् ।

गणपतिं दुर्गां वायुमाकाशमश्विनौ वास्तोष्पतिं क्षेत्रपालमिन्द्रमग्निं यमं निर्ऋतिं वरुणं वायुं सोममीशानमेतत्संख्याभिरेतत्संख्याभिः पलाशसमिद्भि-स्तावतीभिश्चर्वाहुतिभिस्तावतीभिराज्याहुतिभिश्च । एतदित्येतस्य स्थानेऽधि-देवताप्रत्यधिदेवतानां योत्कीर्तिता संख्या ततो न्यूनां संख्यामष्टाविंशति-मष्टौ चतुर्वा कीर्तयेत् । अधिप्रत्यधिदेवतानां प्रधानाहुतिसंख्यादशांशेन होमः । कर्मसंरक्षणदेवतानां प्रतिदेवतं प्रधानाहुतिसंख्याविंशांशेनेत्येवं वा । (* अस्मिन्कल्पे प्रधानदेवतानां प्रतिदेवतं सहस्रं शतं वेत्येवमेव संख्याद्वयं भवति । न तु सहस्रशतात्मकसंख्ययोरष्टोत्तरत्वं न चाऽष्टाविंशतिसंख्यादशां-शविंशांशयोरत्रासंभवात् ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने क ख ग. पुस्तकेष्वन्यथा ग्रन्थ स यथा—" सङ्ख्योत्कीर्त-नम् । सर्वतोभद्र चेत्तदा पूजोत्तरमेव होमाकरणपक्षेऽत्रान्वाधान सर्वतोभद्रमण्डलदेवता दशदश-सङ्ख्याकाभिर्घृताहुतिभिस्तिलाहुतिभिर्वा यक्ष्य इति ग्रहहोमात्पूर्वं वा मण्डलदेवतान्वाधानं होमोऽपि तत्पूर्वमेव । तेषा प्रत्येकमेकैकाऽऽहुतिरिति केचित् । ततोऽङ्गहोमे वरुणमित्यादि व्याहृत्यन्तत्वपक्षे । प्रसाधनीदेव्यन्तत्वपक्षे तु– अग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषाहुत्येत्यादि पात्रासादनकाले दर्व्यासादनोत्तरं बह्वीनां चरूद्धरणपात्राणा स्रुवाणामाज्यस्थालीना च बहीनामासादन प्रोक्षण च कार्यम् । वक्ष्यमाणाधा-रवत्स्थालीपाकधर्मेण चरु श्रपयित्वा युगपदनेकस्त्रैकचर्वाज्यहोमनिर्वाहाय सर्वेषां स्रुवाणां समार्ग.

---

१ क. °गुण्य वि° । २ क ख °समभि° । ३ ख. °ह्माण प्रत्येकमेत° । ४ क. °णम् । ए° । ५ क. °भिर्वा यथा° । ६ क. ख. °ने पूर्वसङ्ख्यान्यूनाम° । ७ क. °तासङ्ख्यातो न्यू° । ८ क. °धानद° । ९ क. ग. °म । इतरदेवता वि° ।

प्रधानाहुतिसंख्या यदि सहस्रं सहस्रं तदाऽधिदेवताप्रत्यधिदेवतानां शतं शतं, कर्मसंरक्षणदेवतानां दश दश।

प्रधानाहुतिसंख्या यदि शतं शतं तदाऽधिदेवताप्रत्यधिदेवतानां दश दश, कर्मसंरक्षणदेवतानां पञ्च पञ्चेति विवेकः।

सर्वतोभद्रपीठदेवतानां पूजोत्तरहोमाकरणपक्षे प्रधानोत्तरमेव होमस्य कर्तव्यत्वादत्रान्वाधानं पूर्ववत्कर्तव्यम्।

ततोऽङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्यामाहुतिभ्यामित्यादि व्याहृत्यन्तत्वपक्षे।

प्रसाधनीदेव्यन्तत्वपक्षे त्वग्निं स्विष्टकृतमेकया हुतशेषाहुत्या यक्ष्य इत्यादि।

पात्रासादनकाले दर्व्या सह चरुहोमकर्तृदक्षिणहस्तानामाज्यहोपकर्तृसंख्यापरिमितस्रुवाणां चरूद्धरणपात्रस्थाऽऽज्यहोमकर्तृसंख्यापरिमिताज्यस्थालीनां चाऽऽसादनप्रोक्षणे कार्ये। हस्तानां स्रुवाणां च संमार्गोऽपि। आसादिता हस्ता आसंमार्गं तत्रैवावस्थिताः स्युः, संमार्गोत्तरं बर्हिषि, अथवाऽऽसादनरहिता एव धर्माः। स्रुवस्थाने तावत्यो दर्व्यो वा। वक्ष्यमाणस्थालीपाकधर्मेण चरूंश्चरुं वा श्रपयित्वा युगपदनेककर्तृकचर्वाज्यहोमनिर्वाहाय सर्वेषां हस्तानां स्रुवाणां च संमार्गः कार्यः। दर्वीपक्षे तासामपि।

अथवा होमसमय एव चरुसमिद्धोमकर्तारः स्वस्वदक्षिणहस्तस्य स्ववामहस्तेन प्रोक्षणं कृत्वा निष्टप्याऽऽसादितसंमार्गदर्भैकदेशेन वामहस्तेन संमृज्य पुनर्निष्टप्य बर्हिषि निधाय दक्षिणहस्तेनैव स्वस्वहस्तसंमार्गदर्भप्रहरणं कुर्युरिति। प्रतिदेवतचरुपक्षे तावत्यश्चरुस्थाल्यस्तावन्ति मेक्षणानि च।

एकत्रश्रपणपक्षे प्रत्येकं व्युद्धृत्य तत्तद्देवतायै होमः। तेन तेन पर्यग्निकरणकाले सर्वहोमद्रव्यैः सहाऽऽज्यस्य पर्यग्निकरणम्। ततः शृतांश्चरूञ्शृतचरुं वाऽभिघार्योत्तरत उद्वास्य बर्हिष्यासाद्य तत्रैवाऽऽसादितेषु चरूद्धरणपात्रेषु, एकचरुपक्ष एकस्मिन्नुद्धरणपात्र उद्धरेत्।

एकचरुपक्षे प्रतिदेवतं पङ्क्त्याकारेण विभजेत्, तत्क्रमेणैव होमः।

कार्ये। स्रुवस्थाने दर्व्यो वा, तासामपि समार्गः। पर्यग्निकरणकाले सर्वहोमद्रव्यैः सहाऽऽज्यस्य पर्यग्निकरणम्। ततः शृतं चरुमभिघार्योत्तरत उद्वास्य बर्हिष्यासाद्य तत्रैवाऽऽसादितेषु चरूद्धरणपात्रेषूद्धृत्य यथादैवतं विभज्य परिवेषादि प्रसाधनाहोमान्तं व्याहृतिहोमान्तं वाऽन्वाधानोत्कीर्तितपक्षानुसारेण कृत्वा—गणानां त्वेति मन्त्रेण पलाशसमिच्चर्वाज्यानामेकैकामाहुतिमाचार्य एव जुहुयात्। गणपतय इदं न ममेति यजमानस्त्यागं कुर्यात्। तत ऋत्विज उदङ्मुखाः प्राङ्मुखा वोपविश्य द्विराचम्यामुक्तकेशा निवर्तितचापला सावधानमनसो वाग्यता भवेयुः। ततो" इति।

ततः परिषेकादिग्रसाधनीदेवीहोमान्तं व्याहृतिहोमान्तं वाऽन्वाधानोत्कीर्तितपक्षानुसारेण कुर्यात् । अस्मिन्नग्नौ चरुश्रपणासंभवेन गृहसिद्धान्नेन देवपवित्रसंस्कारसंस्कृतेन होमं कुर्वन्ति शिष्टा इदानीम् ।

ततो गणानां त्वेत्यस्य विश्वे देवा गणपतिर्जगती । होमे वि०—" ॐ गणानां त्वा गणपतिं० सादनम् स्वाहा " इत्येकां पलाशसमिधं जुहोति । गणपतय इदं न ममेति त्यागः । एवमेकां चर्वाहुतिमेकामाज्याहुतिं जुहोति । त्यागः पूर्ववत् ।

" जुहुयात्समिदन्नाज्यैः पृथगष्टोत्तरं शतम् "

इतिवचने समिद्विषयेऽपि जुहुयादित्युक्तत्वात्स्वाहाकारोऽत्र स्मार्तः ।

तत्र ऋत्विज उदङ्मुखाः प्राङ्मुखा वोपविश्य द्विराचम्यामुक्तकेशा निपातितजानुकाः सावधानमनसो वाग्यता होमं कुर्युः । होमारम्भात्प्रागेव) यजमान इमान्युपकल्पितानि हवनीयद्रव्याण्यन्वाधानोद्दिष्टसंख्याहुतिपर्याप्तानि या या यक्ष्यमाणा देवतास्ताभ्यस्ताभ्यो मया परित्यक्तानि न ममेति द्रव्यत्यागं कुर्यादिति सांप्रदायिकाः ।

प्रधानहोमान्वाधानात्पूर्वं[2] मण्डलदेवताहोमान्वाधानं कृतं[3] चेदत्र होममाचार्य एव कुर्यात् ।

तत ऋत्विज आवाहनोक्ततत्तन्मन्त्रैर्[4]ऋष्यादिस्मरणपूर्वकमन्वाधानोत्कीर्तित[5]द्रव्यैरन्वाधानोत्कीर्तितसंख्यया[6] होमं कुर्युः । (+ अत्र विनियोगवाक्ये होमे विनियोग इति विशेषो द्रष्टव्यः ।) अर्कः पलाशः खदिरोऽपामार्गः पिप्पल उदुम्बरः शमी दूर्वाः कुशा इति क्रमेण ग्रहसमिधः । एतासामलाभे पलाशसमिधः ।

तत्र सर्पिर्मध्वक्ताः प्रादेशमात्रीरवान्तरशाखारहिता मूलतो व्यङ्गुलं प्रदेशं विहाय मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्गृहीत्वा समिधो होतव्याः ।

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने क ख ग पुस्तकेषु विद्यमानो ग्रन्थ एवम्— "तत्र चरुसमिद्धोमकर्तार स्वस्वदक्षिणहस्त निष्टप्य वामहस्तेन समृज्य पुनर्निष्टप्य दक्षिणहस्तेनैव स्वस्वसमार्गं दर्भप्रहरण कुर्यु । अत्र चरुश्रपणासंभवे गृहसिद्धान्नेन देवपवित्रसंस्कारसंस्कृतेन होम इति संप्रदाय । " इति ।

---

१ घ ङ 'नोत्कीर्तितस' । २ घ ङ 'र्वं सर्वतोभद्रपीठदे' । ३ क होम । त' । ४ क ख. ग 'न्त्रैरन्वा' । ५ क ख ग 'नोद्दिष्टैर्द्रव्यै' । ६ क ख. ग 'नोक्तसंख्य हो' । ७ घ. ङ 'प्र स' । ८ घ ङ. 'मान्योऽत्रा' ।

तत्र समिदेकैका दूर्वाणां दर्भाणां च त्रिकं त्रिकम् । दूर्वाः सप्तपत्रयुताः पञ्चपत्रयुता वा अच्छिन्ना ग्राह्याः । दर्भाः साग्राः । आज्यं दर्व्यैव होतव्यम् । अङ्गुष्ठाग्रेण ग्रासमात्रं चरुं गृहीत्वाऽङ्गुष्ठेन निष्पीड्य संहताङ्गुलिनोत्तानेन दक्षिणेन हस्तेन होतव्य इति सांप्रदायिकाः ।

समाप्ते प्रधानहोमे आचार्योऽत्र चेदन्वाधानं पीठदेवताहोमस्य कृतं तदाऽत्र तदीयं होमं कृत्वा स्थापितदेवतानामुत्तरपूजनं विधाय प्रसीदन्तु भवन्त इति तान्संप्रार्थ्यान्वाधानोत्कीर्तितपक्षानुसारेण वारुणीहोमादि स्विष्टकृदादि वा संस्रावहोमात्प्राकुर्यात् । समिधां न स्विष्टकृत् ।

ततः सपत्नीको यजमानो यत्र यत्र बलिसमर्पणं कर्तव्यं भवति तस्मिन्देशेऽग्नेः पश्चाद्द्वोपविश्याग्न्यायतनस्य समन्ताद्दिक्षु सदीपमाषभक्तबलीन्दिक्पालेभ्यो दद्यात् । प्रतिबलिसमर्पणं साक्षतं जलं पात्रे क्षिपेत् ।

त्रातारमिन्द्रमित्यस्य विश्वे देवा इन्द्रस्त्रिष्टुप् । इन्द्रप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः—" ॐ त्रातारमि० धात्विन्द्र० " इन्द्राय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकायामुं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामीति साक्षतं जलं पात्रे त्यक्त्वा भो इन्द्र बलिं भक्ष दिशं रक्ष मम सकुटुम्बस्याऽऽयुष्कर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता पुष्टिकर्ता तुष्टिकर्ता निर्विघ्नकर्ता वरदो भवेति प्रार्थयेत् । * अनेन बलिदानेनेन्द्रः प्रीयतामिति ततो वदेत् ।

अग्ने नयेत्यस्य विश्वे देवा अग्निस्त्रिष्टुप् । अग्निप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः " ॐ अग्ने नय सुप० विधेम " । अग्नये साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकायामुं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पया० । भो अग्ने० भव० अग्निः प्रीयताम् ।

इमं यमेत्यस्य विश्वे देवा यमस्त्रिष्टुप् । यमप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः— " ॐ इमं यम० यस्व " यमाय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकायामुं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि० भव० यमः प्रीयताम् ।

असुन्वन्तमित्यस्याग्निर्निर्ऋतिस्त्रिष्टुप् । निर्ऋतिप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः—" ॐ असुन्वन्तमय० मस्तु " निर्ऋतये साङ्गाय सपरिवाराय सायु-

---

* एतद्वाक्यं क ख पुस्तकयोर्नास्ति । एवमग्रेऽपि तत्तद्देवतानामघटितमेतद्वाक्यं नास्तीति बोध्यम् ।

---

१ क. ख ग °मू । आ° । २ घ ङ °मा । अ° । ३ क ख. °ण चरु ग्रासमात्र नि° । ४ घ ङ. °न जुहुयादिति संप्रदाय । स° । ५ क. ख °चार्यं प्रधानहोमान्वाधानोत्तरमन्वाधान कृत चेदत्र मण्डलदेवताहो० । ६ घ ङ °श्यादेव योप° । ७ घ ङ. °लीन्दद्या° । ८ क. ख °ल शि° । ९ क. ख. °ल स° ।

धाय सशक्तिकायामुं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामीति साक्षतं जलं त्यक्त्वा भो निर्ऋते० भव० निर्ऋतिः प्रीयताम् ।

तत्त्वा यामीत्यस्य विश्वे देवा वरुणस्त्रिष्टुप् । वरुणप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः—" ॐ तत्त्वा यामि ब्रह्मणा० प्रमोषीः " वरुणाय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकायामुं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामीति साक्षतं जलं त्यक्त्वा भो वरुण० भव० वरुणः प्रीयताम् ।

आ नो नियुद्भिरित्यस्य विश्वे देवा वायुस्त्रिष्टुप् । वायुप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः—" ॐ आ नो नियु० दानः " वायवे साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकायामुं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामीति साक्षतं जलं त्यक्त्वा भो वायो० भव० वायुः प्रीयताम् ।

सं ते पयाꣳसीत्यस्याग्निः सोमस्त्रिष्टुप् । सोमप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः—" ॐ सं ते पया० धिष्व " सोमाय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकायामुं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामीति साक्षतं जलं त्यक्त्वा भोः सोम० भव० सोमः प्रीयताम् ।

अभि त्वेत्यस्य विश्वे देवा ईशानो गायत्री । ईशानप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः—" ॐ अभि त्वा देव० मीमहे " ईशानाय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकायामुं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामीति साक्षतं जलं त्यक्त्वा भो ईशान० भव० ईशानः प्रीयताम् ।

ततो ग्रहादिबलयो ग्रहपीठसमीपे—

आ सत्येनेत्यस्य विश्वे देवाः सविता त्रिष्टुप् । सूर्यप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः—" ॐ आ सत्येन रजसा० पश्यन् " सूर्याय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकायेश्वराग्निरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि । भोः सूर्येमं बलिं गृहाण मम सकुटुम्बस्याऽऽयुष्कर्ता क्षेमकर्ता शान्तिकर्ता पुष्टिकर्ता तुष्टिकर्ता निर्विघ्नकर्ता वरदो भवेति प्रार्थयेत् । अनेन ब० सूर्यः प्रीयताम् ।

आप्यायस्वेत्यस्य सोमः सोमो गायत्री । सोमप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः—" आप्यायस्व समे० संगथे " सोमाय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकायोमाप्रूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि । भोः सोम० भव० सोमः प्रीयताम् ।

१ घ. ङ सूर्यः ।

अग्निर्मूर्धेत्यस्य प्रजापतिरङ्गारको गायत्री । अङ्गारकप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः—" ॐ अग्निर्मूर्धा० जिन्वति " अङ्गारकाय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय स्कन्दभूमिरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि । भो अङ्गारकेमं० भव० अङ्गारकः प्रीयताम् ।

उद्बुध्यस्वेत्यस्याग्निर्बुधस्त्रिष्टुप् । बुधप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः— " उद्बुध्य० मेतम् " बुधाय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय नारायणविष्णुरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि । भो बुधेमं० भव० बुधः प्रीयताम् ।

बृहस्पते अतीत्यस्य विश्वे देवा बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् । बृहस्पतिप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः—" ॐ बृहस्पते० चित्रम् " बृहस्पतये साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय महेन्द्ररूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि । भो बृहस्पत इमं० भव० बृहस्पतिः प्रीयताम् ।

शुक्रं त इत्यस्य विश्वे देवाः शुक्रस्त्रिष्टुप् । शुक्रप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः—" ॐ शुक्रं ते अन्य० रस्तु " शुक्राय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकायेन्द्रेन्द्राणीरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि । भोः शुक्रेमं० भव० शुक्रः प्रीयताम् ।

शं नो देवीरित्यस्य प्रजापतिः शनैश्चरो गायत्री । शनैश्चरप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः—" ॐ शं नो देवीरभिष्ट० स्रवन्तु नः " शनैश्चराय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय यमप्रजापतिरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि । भोः शनैश्चर० भव० शनिः प्रीयताम् ।

कया न इत्यस्य विश्वे देवा राहुर्गायत्री । राहुप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः । " ॐ कया नश्चित्र० वृता " राहवे साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय कालसर्परूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि । भो राहो० भव० राहुः प्रीयताम् ।

केतुं कृण्वन्नित्यस्य प्रजापतिः केतुर्गायत्री । केतुप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः । " ॐ केतुं कृण्वन्नकेतवे० जायथाः " केतवे साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय चित्रगुप्तब्रह्मरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितायेमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि । भोः केतो, इमं बलिं० केतुः प्रीयताम् । केतुग्र-

न्द्रस्य बहुवचनान्तत्वपक्षे केतुभ्यः साङ्गेभ्यः सपरिवारेभ्यः सायुधेभ्यः सशक्तिकेभ्यश्चित्रगुप्तब्रह्मरूपाधिदेवताप्रत्यधिदेवतासहितेभ्य इमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि। भोः केतव इमं बलिं गृह्णीत मम सकुटुम्बस्याऽऽयुष्कर्तारः क्षेमकर्तारः शान्तिकर्तारः पुष्टिकर्तारस्तुष्टिकर्तारो निर्विघ्नकर्तारो वरदा भवत। अनेन बलिदानेन केतवः प्रीयन्तामित्यूहः।

गणानां त्वेत्यस्य विश्वे देवा गणपतिर्जगती। गणपतिप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः। "ॐ गणानां त्वा० सादनम्" गणपतये साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय सिद्धिबुद्धिसहितायेमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि। भोः सिद्धिबुद्धिसहित गणपत इमं ब० गणपतिः प्रीयताम्।

जातवेदस इत्यस्य पाङ्क्षिवपो देवता उपनिषदो दुर्गा त्रिष्टुप्। दुर्गाप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः। "ॐ जातवेदसे सुनवा० त्यग्निः" दुर्गायै साङ्गायै सपरिवारायै सायुधायै सशक्तिकायै, इमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि। भो दुर्गे इमं बलिं गृहाण मम सकुटुम्बस्याऽऽयुष्कर्त्री क्षेमकर्त्री शान्तिकर्त्री पुष्टिकर्त्री तुष्टिकर्त्री निर्विघ्नकर्त्री वरदा भव० दुर्गा प्रीयताम्।

वायो शतमित्यस्य विश्वे देवा वायुरनुष्टुप्। वायुप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः। "ॐ वायो शतं० पाजसा" वायवे साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकायेमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि। भो वायो, इमं बलिं० वायुः प्रीयताम्।

घृतं घृतपावान इत्यस्य सोम आकाशो यजुः। आकाशप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः। "ॐ घृतं घृतपा० क्षाय" आकाशाय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकायेमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि। भो आकाशेमं बलिं० आकाशः प्रीयताम्।

या वां कशेत्यस्य सोमोऽश्विनौ गायत्री। अश्विप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः। "ॐ या वां कशा० मिक्षतम्" अश्विभ्यां साङ्गाभ्यां सपरिवाराभ्यां सायुधाभ्यां सशक्तिकाभ्यामिमं माषभक्तबलिं समर्पयामि। भो अश्विनाविमं बलिं गृह्णीतम्। मम सकुटुम्बस्याऽऽयुष्कर्तारौ क्षेमकर्तारौ शान्तिकर्तारौ पुष्टिकर्तारौ तुष्टिकर्तारौ निर्विघ्नकर्तारौ वरदौ भवतम्। अनेन बलिदानेनाश्विनौ प्रीयेताम्।

वास्तोष्पत इत्यस्य प्रजापतिर्वास्तोष्पतिस्त्रिष्टुप्। वास्तोष्पतिप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः। "ॐ वास्तोष्पते० चतुष्पदे" वास्तोष्पतये साङ्गाय सप-

रिवाराय सायुधाय सशक्तिकायेमं सदीपं माषभक्तबलिं समर्पयामि । भो वास्तोष्पत इमं बलिं० वास्तोष्पतिः प्रीयताम्। बलेर्विप्रकृष्टत्वे त्विममित्यत्रामुमिति सर्वत्र। तत्तत्प्रदेशोपविष्टो बलिसमर्पणं कुर्यादित्यस्मिन्कल्पे तु सर्वत्रेममित्येव न त्वमुमिति।

ततः क्षेत्रपालाय कुङ्कुमरक्तपुष्पादियुतं सदीपं सताम्बूलं सदक्षिणं माषभक्तबलिं दद्यात् । अत्राऽऽवाहनादिपूजनमपि केचित्कुर्वन्ति ।

क्षेत्रस्य पतिनेत्यस्य विश्वे देवाः क्षेत्रपालोऽनुष्टुप् । क्षेत्रपालप्रीत्यर्थं बलिदाने विनियोगः । " ॐ क्षेत्रस्य पतिना० तीदृशे " क्षेत्रपालाय साङ्गाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय भूतप्रेतडाकिनीशाकिनीब्रह्मराक्षसवेतालादिपरिवारयुतायेमं कुङ्कुमारक्तपुष्पादियुतं सदीपं सताम्बूलं सदक्षिणं माषभक्तबलिं समर्पयामि । भो भोः क्षेत्रपाल सपरिवारेमं बलिं० क्षेत्रपालः प्रीयताम् ।

ततः शूद्रेण दुर्ब्राह्मणेन वा समर्पितं बलिं बहिर्देशं प्रापयेत् । तस्य पृष्ठतः शान्तिपाठपूर्वकं स्वयं जलं सिञ्चन्साचार्यः सपत्नीको गृहाद्बहिर्गत्वा (*प्रत्येत्य हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याऽऽचम्याग्निसमीपमागत्य पुनराचम्य स्वायतन उपविशेत्। एवं पत्नी । तत आचार्यस्तथैव प्रक्षालितपाणिपाद आचान्तो) दर्व्या स्रुवेण द्वादशगृहीतमष्टगृहीतं चतुर्गृहीतं वाऽऽज्यं गृहीत्वा तदुपरि वस्त्रयुतं चन्दनादिभूषितं फलं निधायेडनामाऽयमग्निरित्यनुसंधाय यजमानतत्पत्न्यमात्यान्वारब्धस्तिष्ठन्पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।

समुद्रादूर्मिरिति मन्त्रत्रयस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदोऽग्निस्त्रिष्टुप् । पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः । " ॐ समुद्रादूर्मि० नाभि " " वय नाम० एतत् " " चत्वारि शृङ्गा० आविवेश " । मूर्धानं दिव इत्यस्य सोमोऽग्निर्वैश्वानरस्त्रिष्टुप् । पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः । " ॐ मूर्धानं० देवा " । पुनस्त्वेत्यस्याग्निर्वसुरुद्रादित्यास्त्रिष्टुप् । पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः । " ॐ पुनस्त्वाऽऽदित्या० कामा " । पूर्णा दर्वीत्यस्य विश्वे देवाः शतक्रतुरनुष्टुप् । पूर्णाहुतिहोमे

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने घ ङ पुस्तकयो —" क्षेत्रपालाय नम इति क्षेत्रपालं नमस्कृत्य हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य प्रत्येत्याऽऽचामेत् । आचार्यपत्न्योरपि हस्तपादप्रक्षालनमाचमनं च । तत्र पत्न्या सकृदमन्त्रकम् । ततो यजमानपत्न्याचार्या अग्निसमीपमागत्याऽऽचम्य स्वायतनेपूपविशेयुः । तत आचार्यो " इति ग्रन्थो वर्तते ।

१ क ख 'द । क्षे' । २ घ ङ 'त्वा दर्व्या अपूर्णतायामाज्येनाभिपूर्य त' ।

विनियोगः । " ॐ पूर्णा दर्वि० तो " । सप्त त इत्यस्य प्रजापतिः सप्तवानग्निर्जगती । पूर्णाहुतिहोमे विनियोगः । " ॐ सप्त ते अग्ने० घृतेन स्वाहा ". इति । यजमानोऽग्नये वैश्वानराय वसुरुद्रादित्येभ्यः शतक्रतवे सप्तवतेऽग्नये चेद् न ममेति त्यजेत् ।

तत आचार्यादयः " पूर्णाहुतिमुत्तमा० सयत्वाय " इत्याचारात्पठेयुः ।

तत आचार्यः सस्रावहोमादिसंस्थाजपान्तं कर्म कुर्यात् । ऋत्विजामपि संस्थाजपेनोपस्थानम् ।

ततो यजमान आचार्यादिभ्यो जपहोमफलं गृह्णीयान्न वा ।

ततो ब्रह्मसदस्यर्त्विक्सहित आचार्यः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा तिष्ठन्ग्रहवेदेरीशान्यामग्नेः पश्चिमतो वा शुचौ देशे समृष्टे गोमयोपलिप्ते रङ्गवल्ल्याद्यलंकृते चतुष्पदं दीर्घचतुरश्रं सोत्तरच्छदं पीठं निधाय तत्रोदगग्रानमूलाञ्छ्रीन्हरितान्दर्भानास्तीर्यानास्तीर्य वा तत्रोपविष्टं धृतनवकञ्चुकीवस्त्रया पत्न्या सहितं सामात्यं प्राङ्मुखं परिहिताहतवस्त्रं यजमानं स्थापितकलशोदकेन पात्रान्तरे गृहीतेन तत्रत्यपञ्चपल्लवैः कुशदूर्वासहितैरभिषिञ्चेत् ।

तत्र मन्त्राः—आपो हि ष्ठेतितिसृभिर्हिरण्यवर्णा इति चतसृभिः पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकेनेति । एतेषामृष्यादिकं कलशासादनोत्तरकालिकजपनिरूपण उक्तम् । अभिषेके विनियोग इति विनियोगवाक्येऽत्र विशेषः । ' ॐ आपो हि ष्ठा० ३ । हिरण्यवर्णा ० ४ । पवमानः सुवर्जन । पवित्रेण वि० १७ " इत्येतैर्मन्त्रैः,

सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विभुः ॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
आखण्डलोऽग्निर्भगवान्यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥
वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥
कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः कान्तिस्तुष्टिश्च मातरः ॥
एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु देवपत्न्यः समागताः ।
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः ॥
ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च पूजिताः ।
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥

ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ।
देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसा गणा ॥
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ।
औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ॥
सरित सागरा शैलास्तीर्थानि जलदा नदा ।
एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥

इत्यग्निपुराणोक्तैर्मन्त्रैः,

ग्रहाणामादिरादित्यो लोकरक्षणकारक ।
विषमस्थानसभूता पीडा दहतु ते रविः ॥
रोहिणीश सुधामूर्ति सुधागात्र सुधाशन ।
विषमस्थानसभूता पीडा दहतु ते विधुः ॥
भूमिपुत्रो महातेजा जगता भयकृत्सदा ।
वृष्टिकृद्वृष्टिहर्ता च पीडा दहतु ते कुजः ॥
उत्पातरूपो जगता चन्द्रपुत्रो महाद्युति ।
सूर्यप्रियकरो विद्वान्पीडा दहतु ते बुधः ॥
देवमन्त्री विशालाक्ष सदा लोकहिते रत ।
अनेकशिष्यसपूर्ण पीडा दहतु ते गुरुः ॥
दैत्यमन्त्री गुरुस्तेषा प्राणदश्च महामति ।
प्रभुस्ताराग्रहाणा च पीडा दहतु ते भृगुः ॥
सूर्यपुत्रो दीर्घदहो विशालाक्ष शिवप्रिय ।
मन्दचार प्रसन्नात्मा पीडा दहतु ते शनिः ॥
महाशिरा महावक्त्रो दीर्घदंष्ट्रो महाबल ।
अतनुश्चोर्ध्वकेशश्च पीडा दहतु ते तमः ॥
अनेकरूपवर्णैश्च शतशोऽथ सहस्रश ।
उत्पातरूपो जगत पीडा दहतु ते शिखी ॥

इति मन्त्रैर्देवस्य त्वेत्यादिभिर्मन्त्रैश्चाभिषिञ्चेत् । ततः कलशोदकेनान्येन च जलेन तैलाभ्यङ्गसर्वोषध्यनुलेपनपूर्वक सुस्नातौ दपती अभिषेकवासासि परित्यज्याहतवासासि परिधाय श्वेतचन्दनपुष्पाण्यलकाराश्च धृत्वाऽग्नेः पश्चादुपविशतो दक्षिणतः पत्नी । त्यक्तवासास्याचार्यस्य ।

---

१ घ ङ इयेते । २ क °वणश्च । ३ क ख ग ततोऽभिषेकानन्तर क° । ४ घ ङ °ती अहतवासासि परिधायाभिषकवासास्याचार्याय दत्वा श्वे° । ५ घ ङ °त्नी । त° ।

तत आचार्येण सह यजमानो मा नस्तोक इति विभूतिधारणं कृत्वाऽऽचार्यादीन्पादप्रक्षालनार्घ्यगन्धाक्षतपुष्पैः संपूज्य तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । तत्राऽऽचार्याय गौः । ब्रह्मणेऽनड्वान् । सदस्यायाश्वः । सूर्यप्रीत्यर्थं कपिला गौः १। सोमप्रीत्यर्थं शङ्खः २ । अङ्गारकप्रीत्यर्थं रक्तोऽनड्वान् ३ । बुधप्रीत्यर्थं सुवर्णम् ४ । बृहस्पतिप्रीत्यर्थं पीतं वासः ५ । शुक्रप्रीत्यर्थं श्वेताश्वः ६ । शनिप्रीत्यर्थं कृष्णा गौः ७ । राहुप्रीत्यर्थं कालायसम् ८ । केतुप्रीत्यर्थं हस्ती छागो वेति ९ तत्तद्धोमकर्त्रे व्यवस्थया तां तां दक्षिणां दद्यात् ।

यदि नवभ्योऽधिका ऋत्विजस्तदा तेभ्यः प्रत्येकमेकैका गौर्देया । न्यूनत्वे तु गोशङ्खादिनवदक्षिणा यथासंभवं तेभ्य एव देयाः ।

अथ गवादीनां नवानां क्रमेण मन्त्राः—

कपिले सर्वदेवानां पूजनीयाऽसि सर्वदा ।
सर्वदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
त्वं पुरा सागरोत्पन्नो विष्णुना विधृतः करे ।
पाञ्चजन्य प्रदास्यामि ह्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारक ।
अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमबीजं विभावसोः ।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
पीतवस्त्रमिदं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् ।
प्रदानात्तस्य मे विष्णुः सदा शान्तिं प्रयच्छतु ॥
विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादमृतसंभवः ।
सूर्यस्य वाहनं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनो वै कृष्णसंनिभे ।
सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादायसकार्याणि त्वदधीनानि सर्वदा ।
लाङ्गलाद्यायुधादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
सुप्रतीक गजेन्द्र त्वं देवेन्द्रस्य च वाहनम् ।
दानेनानेन दत्तेन सदा शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

---

१ क ख °रक । भं° । २ क °स्त्वद्रूप य° । ३ क ख ग °व । चन्द्रार्कवा° । ४ घ. सवस्य । ५ ख °हनो नि° ।

छागपक्षे—

यस्मात्त्वं छाग यज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।
यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

एतेषां पदार्थानां विषममूल्यकत्वेऽपि न्यूनलाभवद्भ्यः सुवर्णदानेन लाभसाम्यं संपादनीयम् । उक्तदक्षिणानामभावे सर्वेभ्यस्तुष्टिकरं हिरण्यमेव वा दद्यात् । अतो नात्र मूल्याध्यायोक्तमूल्यदानम् । सर्वेष्वपि पक्षेष्वाचार्याय द्विगुणं दद्यात् । कर्मणः साद्गुण्यार्थमन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो भूयसीं दद्यात् ।

ततो ग्रहपीठदेवतानां मण्डपश्चेत्तद्देवतानां च यजमानः पञ्चोपचारैरुत्तरपूजनं विधाय समप्रणवैस्तत्तन्नाममन्त्रैरादित्यादिदेवताभ्यो नम इति समुदितरूपेण वा पुष्पाञ्जलिं समर्पयेत् ।

तत आचार्यो ग्रहपीठदेवतानां मण्डपश्चेत्तद्देवतानां चोद्वासनमुत्तिष्ठेति मन्त्रेण कुर्यात् ।

ततो यजमान इदं ग्रहपीठं सप्रतिमं सकलशं सोपस्करमाचार्याय तुभ्यमहं संप्रदद इत्याचार्याय समर्पयेत् । मण्डपश्चेत्सोपस्करं मण्डपसहितमिदं ग्रहपीठमिति ।

तत आचार्योऽग्निं संपूज्य—

" गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ स्वस्थाने परमेश्वर ।
यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन " ॥ इति विसृजेत् ।

अथ यजमानः कांस्यपात्रगताज्ये सकुटुम्बः स्वप्रतिरूपमवेक्ष्य—

" आज्यं तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं स्मृतम् ।
आज्यं सुराणामाहार आज्ये लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
अलक्ष्मीर्या यच्च दौःस्थ्यं मम गात्रेष्ववस्थितम् ।
तत्सर्वं क्षपयाऽऽज्य त्वं लक्ष्मीं पुष्टिं च वर्धय " ॥

इति पठित्वा तदाज्यं सदक्षिणं ब्राह्मणाय दद्यात् । ततो यावत्यः प्रधानाहुतयस्तावतो ब्राह्मणान्भोजयेद्यावन्ति तदाहुतिशतानि तावतो वा यावन्ति तत्सहस्राणि तावतो वा यथासंभवं वा । ततो यस्य स्मृत्येति विष्णुं स्मरेत् । ततो भुक्तवद्भ्यो यथाविभवं दक्षिणां दत्त्वा क्षमाप्य तदाशिषो गृहीत्वा प्रणि-

१ ग स्वस्वप्र°। २ ख ग घ ङ °ताभु°।

पत्यानेन ग्रहमखाख्येन कर्मणाऽऽदित्यादयो ग्रहाः प्रीयन्तां न ममेतीश्वरार्पणं कृत्वा हृष्टमनाः सुहृद्युक्तो भुञ्जीत।

इति संस्काररत्नमालायां ग्रहमखप्रयोगः।

इत्योकोपाह्वश्रीमद्गणेशदीक्षिततनूजभट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिस्मार्तसंस्काररत्नमालायां तृतीयं प्रकरणम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थं प्रकरणम्।

उपनयनाधिकारिणः।

अथोपनयनं सूत्रक्रमानुसारेणाऽऽदावुच्यते। तस्य श्रौतत्वेन वेदाध्ययनार्थत्वेन कर्माधिकारसंपादकत्वेन च मुख्यत्वात्। अङ्गभूयस्त्वलाभात्मायश्चित्तेन चरितार्थत्वमेतस्य न भवतीति ज्ञापयितुं चाऽऽचार्येणाऽऽदौ तदेव सूत्रितम्। उपनयनं नाम येन कर्मणा यस्मिन्वा कर्मणि आचार्येण विद्यार्थं सुमुहूर्ते कुमारस्य स्वसमीपे नयनम्। तच्च संकल्पप्रभृतिसावित्रीव्रतविसर्गान्तकर्मसमुदायात्मकम्। अत्र प्रधानं व्याहृतिभिः सावित्र्या सावित्रेण चाऽऽत्मनः समीपे कुमारस्य नयनम्। इतराण्यङ्गानि। गायत्र्युपदेशोऽपि प्रधानमित्यपरार्कः। अयं च दृष्टार्थः संस्कारः 'उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कारः' इति वचनात्।

एतच्च त्रैवर्णिकानामेव न शूद्राणाम्—

'अशूद्राणामदुष्टकर्मणामुपनयनं वेदाध्ययनमग्न्याधेयं फलवन्ति च कर्माणि' इति धर्मसूत्रात्।

इदमेव द्वितीयं जन्मेत्याह याज्ञवल्क्यः—

"मातुरग्रे विजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्।
ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः" इति ॥

इदमेव ब्रह्मजन्मेत्याह मनुः—

"तत्र यद्ब्रह्मचर्यं तु मौञ्जीबन्धेन चिह्नितम्।
सा तस्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते" इति।

पुंसामेवैतद्भवति न स्त्रीणाम् 'स्त्रीभिर्नाध्येयम्' इति स्त्रीणामध्ययनप्रतिषेधात् । 'न स्त्रीशूद्रसमीपे ब्रह्म श्रावयेत्' इति स्त्रीणां श्रवणप्रतिषेधात् ।

"पाणिग्रहो विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः परः" ।

इति तासां विवाहस्यैवोपनयनरूपत्वाच्च ।

यत्तु हारीतेन—

"द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे भैक्षचर्या चेति सद्योवधूनामुपनयनं कृत्वा विवाहः"

इत्युक्तं तद्युगान्तरविषयम् ।

"पुरा कल्पे हि नारीणां मौञ्जीबन्धनमीरितम् ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा" ॥

इति कूर्मोक्तेः ।

उपनयनकालः ।

अथैतत्कालः । तत्रेयं श्रुतिः—

"वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम्" इति ।

अत्र च माणवककर्तृकं गुरुसमीपगमनं विधीयत इति प्राञ्चः । नवीनास्तु णिजर्थाविवक्षायां मानाभावादाचार्यकर्तृकं माणवकाधिकारिकमुपनयनमेव विधीयते नोपगमनम् । ऋत्विग्यजमानं वाचयति पवयति पावयतीत्यत्र यजमानाधिकारिकाध्वर्युकर्तृकवाचनपावनादिवत् । अत एव च्छान्दोग्योपनिषदि गुरुकर्तृकोपनयनानुकूलव्यापाररूपोपगमकर्तृकता—"जाबालो मातरमामन्त्र्याऽऽत्मानमुपनाययितुं गौतममाजगाम" इति । हेमाद्रौ बुधवचस्यपि—'गर्भाष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनाययेत्' इति । एतयाऽन्नाद्यकामं याजयेदित्यत्र तु यजमानस्य प्रयोज्याध्वर्य्वादिकर्तृत्वे मानाभावाद्यजेः स्वार्थणिजर्थविशेषणतया परार्थवचोच्चारणं विधिश्च स्यादिति णिजर्थाविवक्षया यजनमेव विधीयत इत्याहुः ।

केचित्तूपनायनशब्देनोपनयनमेवाभिधीयत इत्युक्तं तदयुक्तम् । उपनयनविषयप्रयोजकव्यापारस्योपनयनशब्दवाच्यत्वाल्लक्षणाया मानाभावादिति हेमाद्रिः ।

अन्ये तु आचार्यसमीपनयनाङ्गको गायत्र्युपदेशः प्रधानं 'गायत्र्या ब्राह्मणमसृजत्' इति श्रुतौ 'गायत्र्या ब्राह्मणमुपनयीत' इति कात्यायनस्मृतौ चोपनय

नस्य गायत्र्युपदेशाङ्गत्वदर्शनात् । एवं चोपनयनपदं योगरूढम् । समिद्-र्शादिपदस्येवाङ्गवाचिनोऽप्युपनयनपदस्य तत्संबन्धेन प्रधानसंज्ञात्वोपपत्ते-रित्याहुः ।

परे तु पङ्कजपदस्येवैकत्र यौगिकस्य रूढस्य च योगरूढपदवाच्यत्वादत्र तु नयने योगस्य गायत्र्युपदेशे च रूढेश्च सद्भावेनैकत्र विद्यमानत्वाभावान्न योगरूढत्वमुपनयनपदस्य । तेन समीपनयनस्यैव प्रधानत्वमित्याहुः ।

सूत्रम्—" उपनयनं व्याख्यास्यामः सप्तवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतैकादशवर्षं राजन्यं द्वादशवर्षं वैश्यं वसन्ते ब्राह्मणं ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमापूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे विशेषेण पुंनामधेये " इति ।

सप्त वर्षाणि जन्मतः परिमाणं यस्य स सप्तवर्षः । एतादृशं ब्राह्मणमुपन-येत् । एकादशद्वादशवर्षशब्दयोरप्येवं व्युत्पत्तिर्ज्ञेया । यस्मिन्पक्षे कलाभिश्च-न्द्रमाः पूर्यते स आपूर्यमाणपक्षः पूर्वपक्षः शुक्लपक्ष इति यावत् । पुण्ये नक्षत्रे शुभे नक्षत्रे ज्योतिःशास्त्रविहिते । पुंनामधेये पुंशब्दाभिधेये । विशेषेणेतिवच-नात्पुंशब्दाभिधेये विशिष्टमुपनयनम् । अन्यस्मिन्नपि पुण्य एव न गर्हिते ।

पुंशब्दाभिधेयानि नक्षत्राणि तु मातृदत्तेनोक्तानि—

" अश्वयुक्पुनर्वसू तिष्यो हस्तः शतभिषक्प्रोष्ठपदाः " इति ।

गर्गस्मृतौ तु श्रवणाभिजिदनूराधा अप्युक्ताः—

"पुंनाम श्रवणस्तिष्यो हस्तश्चैव पुनर्वसू ।
अभिजित्प्रोष्ठपाच्चैव अनूराधा तथाऽश्वयुक्" इति ॥

धर्मसूत्रेऽप्युपनयनकाल उक्तः—

" वसन्ते ब्राह्मणं ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणं गर्भैकादशे राजन्यं गर्भद्वादशे वैश्यम् " इति ।

गर्भसहचरितं वर्षमपि लक्षणया गर्भशब्देनोच्यते । तदष्टमं येषां षष्ठादीनां वर्षाणां तानि गर्भाष्टमानि तेषूपनयनमित्यर्थः । गर्भादिः संख्या वर्षाणां तदष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेदितिवचनात् । वर्ष चात्र चान्द्रमानेन चैत्रशुक्लप्रतिपदा-दीति केचित् । अन्ये त्वष्टममासारम्भं गर्भाधानं वाऽऽरभ्य वर्षप्रवृत्तिमाहुः । गर्भाष्टमेष्वित्यत्र बहुवचनं षष्ठसप्तमयोः संग्रहार्थमिति सुदर्शनः । काम्यानामपि तेष्वन्तर्भावार्थमित्युज्ज्वलाकृतो महादेवदीक्षिताः । वसन्तादीनां पुनर्विधान-मुदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहा इत्याश्वलायनोक्तस्य वसन्तातिरिक्तस्योदगयनस्य बाधनार्थम् । ' सप्तवर्षं

ब्राह्मणं वसन्त उपनयेदेकादशवर्षं राजन्यं ग्रीष्मे द्वादशवर्षं वैश्यं शरदि' इत्येव वक्तव्ये कालवयसोः पृथग्ग्रहणमशक्तौ कामसंयोगे वाऽन्यस्मिन्नपि वयसि सर्वस्मिन्नप्युदगयने भवेदिति कालवयसोरनित्यत्वख्यापनार्थम्।

याज्ञवल्क्यः—

" गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्।
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् " इति ॥

गर्भाधानमवधिं कृत्वा जन्मतो वाऽष्टममिति विज्ञानेश्वरः। गर्भग्रहणं सर्वत्रानुवर्तते।

" गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः "।

इतिस्मृत्यन्तरादित्यप्याह सः। सैके द्वादशे। उक्तेषु वचनेष्वष्टमवर्षसंबन्धे नैवाष्टवर्षत्वं न त्वतीताष्टवर्षत्वेनेति बोध्यम्।

अथ काम्यकालः।

स च धर्मसूत्रे—

" अथ काम्यानि सप्तम आयुष्काममष्टमे ब्रह्मवर्चसकामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादश इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममाषोडशाद्ब्राह्मणस्यानात्यय आद्वाविंशात्क्षत्रियस्याऽऽचतुर्विंशाद्वैश्यस्य " इति।

एतानि कामनिमित्तान्युपनयनानि। सर्वत्रोपनयेदित्यनुपज्यते। अत्रापि गर्भत इत्यनुवर्तते। अत्राऽऽङभिविधौ। मर्यादायामिति केचित्। अत्ययोऽतिक्रमः। स एवाऽऽत्ययस्तदभावोऽनात्ययः। याहच्छिको दीर्घ आङो वा प्रयोगः प्रकरणादुपनयनस्यानात्यय इति गम्यते। आपत्तौ षोडशवर्षपर्यन्तोऽप्युपनयनस्य काल इति तात्पर्यार्थः। अत ऊर्ध्वं तु धर्मसूत्रोक्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्। तच्च—" अतिक्रान्ते सावित्र्याः काल ऋतु त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत्त उपनयनमथोदकोपस्पर्शनमथाध्याप्यः " इति।

यस्य यः सावित्र्याः कालस्तदतिक्रमे त्रैविद्यकं त्र्यवयवा विद्या त्रिविद्या तामधीयते ते त्रैविद्यास्तेषामिदं त्रैविद्यकम्। 'चरणाद्धर्माम्नाययोः' इति वुञ्प्रत्ययः। एवंभूतं ब्रह्मचर्यमग्निपरिचर्यामध्ययनं गुरुशुश्रूषामिति परिहाप्य सकलं ब्रह्मचर्यधर्मं चरेत्। कियन्तं कालम्। ऋतुम्।

'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । ऋतुमितिवचनादृत्वारम्भे प्रायश्चित्तारम्भः । तत उपनयनम् । एवंचरितव्रत उपनेतव्यः ।

अथोदकोपस्पर्शनम् ।

तत उपनयनमारभ्य संवत्सरमुदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्तव्यम् । शक्तस्य त्रिषवणमशक्तस्य यथाशक्ति । संवत्सरमित्यापस्तम्बः ।

अथाध्याप्यः । एवंचरितव्रतः पश्चादध्याप्य इति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

स्वस्य पितृपितामहयोश्चानुपनीतत्वे तेषां ब्रह्महतुल्यत्वमभ्यागमनादीनां वर्जनं चोक्तं धर्मसूत्रे—

"अथ यस्य पिता पितामह इत्यनुपेतौ स्यातां ते ब्रह्महसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं भोजनं विवाहमिति वर्जयेत्" इति ।

यस्य माणवकस्य पिता पितामह इत्यनुपेतावनुपनीतौ स्यातां स्वयं च ते तथाविधा माणवका ब्रह्महसंस्तुता ब्रह्महण इत्येवं कीर्तिताः । ब्रह्मवादिभिरिति शेषः । अतस्तस्मिंस्तच्छब्दप्रयोगस्तद्धर्मप्राप्त्यर्थः । श्मशानवच्छूद्रपतितावित्यध्ययनप्रतिषेधो वक्ष्यते । ततश्च यथा ब्रह्महसमीपे नाध्येयमेवमेषामपीति । तेषामेषामभ्यागमनमाभिमुख्येन गमनं मातृपितृपुत्रदारशरीररक्षणार्थमपि वर्जयेत् । यद्यपि रक्षा सर्वतो ग्राह्येति वक्ष्यते । भोजनमुद्यतमपि वर्जयेत्, अपि दुष्कृतकारिण इति सत्यपि वचने । विवाहं वर्जयेत्, यद्यपि "स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि" इति मानववचनं तथाऽपीति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

एतेषामिच्छतां प्रायश्चित्तमुक्तं धर्मसूत्रे—

"तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं यथा प्रथमेऽतिक्रम ऋतुरेवं संवत्सरं प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरान्यावन्तोऽनुपेताः स्युः" इति ।

इच्छतामितिवचनान्न बलात्कारेण प्रायश्चित्तम् । यथा प्रथमे ब्रह्मचर्यस्यर्तुः काल एवमस्मिन्नतिक्रमे संवत्सरः कालः । अथोपनयनं तत उदकोपस्पर्शनमिति पूर्ववच्छेषम् । आपस्तम्बे दर्शनात् । यदि पितैवानुपेतः स्यात्संवत्सरमेकम् । अथ पितामहोऽपि ततो द्वौ । अथ स्वयमपि यथाकालमनुपनीतस्ततस्त्रीन्संवत्सरानिति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता । एतदनन्तरमध्यापयेदित्युक्तं धर्मसूत्रे—"अथाध्याप्यः" इति ।

उदकोपस्पर्शनमन्त्रा धर्मसूत्रे—

"सप्तभिः पावमानीभिर्यदन्ति यच्च दूरक इत्येताभिर्यजुष्पवित्रेण सामपवित्रेणाऽऽङ्गिरसेनापि व्याहृतीभिरेव" इति ।

पवमानः सोमो देवता यासां ताः पावमान्यः। ताश्च यदन्ति यच्च दूरक इत्येताः सप्त। यजुष्पवित्रेणाऽऽपो अस्मान्मातरः शुन्धन्त्वित्येतेन पूत एमीत्यन्तेन। सामपवित्रेण कया नश्चित्र आभुवदितिऋचे गीतेन वामदेव्येन साम्ना। आङ्गिरसेन हंसः शुचिषदित्येतेन मन्त्रेण। एतैरञ्जलिना शिरस्यपोऽवसिञ्चेत्। अपि वा समस्तव्याहृतीभिरेव सिञ्चनमिति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता। अथ यस्य पिता पितामह इत्युपक्रमे यस्येत्येकवचनमन्तेऽप्यथाध्याप्य इति। मध्ये तु ते ब्रह्महसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तमित्येतेषु बहुवचनम्। तत्रोपक्रमोपसंहारानुसारेण माणवकस्यैव प्रायश्चित्तमुपनयनमध्यापनं च। बहुवचनं तु तथाविधमाणवकबहुत्वापेक्षमित्यप्याह सः।

स्वस्य पितामहादीनां त्रयाणां चानुपनीतत्वे सर्वेषां श्मशानतुल्यत्वं पूर्ववदभ्यागमनादीनां वर्जनं प्रायश्चित्तं चोक्तं धर्मसूत्रे—

> "अथ यस्य पितामहादि नानुस्मर्येत उपनयनं ते श्मशानसंस्तुतास्तेषामभ्यागमनं विवाहमिति वर्जयेत्तेषामिच्छतां प्रायश्चित्तं द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेत्तत उपनयनमथोदकोपस्पर्शनं पावमान्यादिभिः" इति।

यस्य माणवकस्य पितामहादि पितामहादारभ्य प्रपितामहस्तस्य पिता पितामहप्रपितामहाद्या अनुपनीताः स्वयं च यथाकालमनुपनीतस्ते तथाविधा माणवकाः श्मशानसंस्तुताः। तेन श्मशाने सर्वतः शम्यामासादित्यध्ययननिषेध एषामपि संनिधौ भवति। तेषामित्यादि स्पष्टार्थम्। पावमान्यादिभिरित्यनेन प्रतिपुरुषं संख्याय संवत्सरानित्येतदपि द्रष्टव्यमिति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता।

अन्यच्च धर्मसूत्रे—

> "अथ गृहमेधोपदेशनं नाध्यापनं ततो यो निर्वर्तते तस्य संस्कारो यथा प्रथमेऽतिक्रमे ऋतु ऊर्ध्वं प्रकृतिवत्" इति।

गृहमेधोपदेशनं गृह्यशास्त्रोपदेशनं गृहस्थधर्मोपदेशनं वा नाध्यापनं कृत्स्नस्य वेदस्य किंतु गृह्यमन्त्राणामेव। तत एवं कृतप्रायश्चित्ताद्गृहस्थीभूताद्यो निर्वर्तत उत्पद्यते तस्य संस्कार उपनयनाख्यः कर्तव्यः। कथं, यथा प्रथमेऽतिक्रम ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरित्वेत्यन्तम्। ततस्तु यो निर्वर्तते तस्य प्रकृतिवद्यथाप्राप्तमुपनयनं कर्तव्यमिति। यस्य पितुरारभ्य नानुस्मर्यत उपनयनं तत्र प्रायश्चित्तं नोक्तं धर्मशास्त्रेस्तदूहितव्यमिति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता।

अथ संक्षेपेणायनादिनिर्णयः। तत्राऽऽश्वलायनः—

" उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगो-
दानविवाहाः " इति।

कल्याणं ज्योतिःशास्त्राविरोधीति तद्वृत्तिकृत्।

गर्गः—

" विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विदध्यात् " इति।

निदाघो ग्रीष्मर्तुः। घनान्तः शरदृतुः।

नन्वेवं विप्रं प्रति वसन्तनियमात्,

" विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे।
अनध्याये चोपनीतः पुनःसंस्कारमर्हति "।

इति बृहस्पतिना वसन्ताभावे दोषकथनाच्चोत्तरायणस्य विप्रं प्रति नित्य-प्राप्ततया विधिवैयर्थ्यमिति चेन्न। केनापि निमित्तेन वसन्तालाभे तदन्योत्तरा-यणप्रापणार्थत्वात्,

तथा च गर्गः—

" माघादिशुक्रान्तकपञ्चमासाः साधारणा वा सकलद्विजानाम् " इति।

शुक्रो ज्येष्ठमासः सोऽन्तके प्रान्ते येषां ते शुक्रान्तकाः। स्वार्थे कप्रत्ययः। ते च ते पञ्च मासाश्चेति कर्मधारयः।

वृद्धगार्ग्यः—

" माघादिमासषट्कं तु मेखलाबन्धने मतम् " इति।

मैत्रेयसूत्रेऽपि—" वसन्तो ग्रीष्मः शरदृतवो वर्णानुपूर्व्येण माघादि-
षण्मासा वा सर्ववर्णानाम् " इति।

आनुपूर्व्यं क्रमः। उत्तरायणशून्यमाघादिभागाषाढान्त्यभागयोर्निवृत्त्यै, उत्तरायणविधेरावश्यकत्वान्नैताभ्यां शास्त्राभ्यां पौनरुक्त्यम्। एतच्छास्त्रस्य मकरार्कविशिष्टपौषनिषेधार्थत्वेन पञ्चसंख्याविधेर्मिथुनार्कविशिष्टाषाढनिवृ-त्त्यर्थत्वेन च सार्थक्याच्च माघादिमासविधायकशास्त्रस्योत्तरायणविधायकशा-स्त्रेणैव प्राप्तावपि व्यर्थता। षट्संख्याविधेस्तु वैश्यं प्रति श्रावणादिनिषेधार्थ-त्वात्केनापि निमित्तेन शरदलाभे दक्षिणायनान्तर्गताषाढभागप्रापणार्थत्वाच्च न व्यर्थता।

अस्ति हि तं प्रति दक्षिणायनविधिर्बृहस्पतिवृद्धवसिष्ठोक्तः—

" विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे।
दक्षिणे तु विशां कुर्यान्नानध्याये न सङ्क्रमे " इति।

अथ संक्षेपेणायनादिनिर्णयः । तत्राऽऽश्वलायनः—

" उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगो-
दानविवाहाः " इति ।

कल्याणं ज्योतिःशास्त्राविरोधीति तद्वृत्तिकृत् ।

गर्गः—

" विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विदध्यात् " इति ।

निदाघो ग्रीष्मर्तुः । घनान्तः शरदृतुः ।

नन्वेवं विप्रं प्रति वसन्तनियमात् ,

" विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।
अनध्याये चोपनीतः पुनःसंस्कारमर्हति " ।

इति बृहस्पतिना वसन्ताभावे दोषकथनाचोत्तरायणस्य विप्रं प्रति नित्य-प्राप्ततया विधिवैयर्थ्यमिति चेन्न । केनापि निमित्तेन वसन्तालाभे तदन्योत्तरा-यणप्रापणार्थत्वात्,

तथा च गर्गः—

" माघादिशुक्रान्तकपञ्चमासाः साधारणा वा सकलद्विजानाम् " इति ।

शुक्रो ज्येष्ठमासः सोऽन्तके प्रान्ते येषां ते शुक्रान्तकाः । स्वार्थे कप्रत्ययः । ते च ते पञ्च मासाश्चेति कर्मधारयः ।

वृद्धगार्ग्यः—

" माघादिमासषट्कं तु मेखलाबन्धने मतम् " इति ।

मैत्रेयसूत्रेऽपि—" वसन्तो ग्रीष्मः शरदृतवो वर्णानुपूर्व्येण माघादि-
षण्मासा वा सर्ववर्णानाम् " इति ।

आनुपूर्व्यं क्रमः । उत्तरायणशून्यमाघादिभागापाढान्त्यभागयोर्निवृत्त्यै, उत्तरायणविधेरावश्यकत्वान्नैताभ्यां शास्त्राभ्यां पौनरुक्त्यम् । एतच्छास्त्रस्य मकरार्कविशिष्टपौषनिषेधार्थत्वेन पञ्चसंख्याविशेषमिथुनार्कविशिष्टाषाढनिवृ-त्त्यर्थत्वेन च सार्थक्याच्च माघादिमासविधायकशास्त्रस्योत्तरायणविधायकशा-स्त्रेणैव प्राप्तावपि व्यर्थता । षट्संख्याविशेषस्तु वैश्यं प्रति श्रावणादिनिषेधार्थ-त्वात्केनापि निमित्तेन शरदलाभे दक्षिणायनान्तर्गताषाढभागप्रापणार्थत्वाच्च न व्यर्थता ।

अस्ति हि तं प्रति दक्षिणायनविधिर्बृहस्पतिवृद्धवसिष्ठोक्तः—

" विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे ।
दक्षिणे तु विशां कुर्यान्नानध्याये न सङ्क्रमे " इति ।

एवं च ब्राह्मणेन दक्षिणायन उपनयनं नैव कार्यं, नापि पौषापाढयोः सत्यप्युत्तरायणे। उत्तरायणविशिष्टमाघादिपञ्चमासेषु कार्यम्। तत्रापि मीनार्कप्रभृति यावन्मिथुनप्रवेशं प्रशस्तः कालः। चान्द्रसौरान्यतरवसन्तलाभात्। मीनमेषयोस्तु प्रशस्ततरः। मीनमेषयोर्वा वसन्त इति बौधायनोक्तेः।

" मृगकुम्भगते भानौ मध्यमं मीनमेषयोः।
उत्तमं गोयुगस्थेऽर्के ह्यधमं चोपनायनम् " ॥

इति बृहस्पतिवचनाच्च।

मृगो मकरः। गौर्वृषः। युगं मिथुनम्। मीनार्कविशिष्टश्चैत्रोऽनेकनिषेधापवादकतया प्रशस्ततमः।

" मीनस्थितेऽर्के खलु चैत्रमासे शुभप्रदो ब्राह्मणमौञ्जिबन्धः "।

इति बृहस्पतिवाक्यस्य तदर्थत्वात्।

अत एवोक्तं तेनैव—

" गोचराष्टकवर्गाभ्यां गुरुशुद्धिर्न लभ्यते।
तदोपनयनं कार्यं चैत्रे मीनगते रवौ ॥
शुक्रे नष्टे तथा जीवे दुर्बले चन्द्रभास्करे।
व्रतोपनयनं कार्यं चैत्रे मीनगते रवौ " इति।

मौञ्जीपटले—

" जन्मप्राड्दृष्टगे सिंहे नीचे वा शत्रुगे गुरौ।
मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ " इति।

शौनकः—

" सिंहस्थे देवगुरौ मेषस्थे यदि भवेत्सहस्रांशुः।
मङ्गलकार्यं कुर्यादिति नारदपराशरौ वदतः " इति ॥

एतच्चातिसंकटे ज्ञेयम्।

ज्योतिःशास्त्रे गर्गः—

" ज्येष्ठमासे विशेषेण ज्येष्ठपुत्रस्य नैव हि।
मौञ्जीबन्धं प्रकुर्वीत कृतश्चेन्मृत्युदो भवेत् " इति ॥

स्मृत्यन्तरे—

" विवाहे चोपनयने जन्ममासं विवर्जयेत् " इति।

वृत्तशते—

" न जन्मधिष्ण्ये न च जन्ममासे न जन्मकाष्ठीयदिने विदध्यात् ।
न ज्येष्ठमासि प्रथमस्य सूनोस्तथा सुताया अपि मङ्गलानि " इति ॥

जन्मधिष्ण्यं जन्मनक्षत्रम् ।

मुहूर्तचिन्तामणौ—

" जन्मर्क्षमासलग्नादौ व्रते विद्याधिको व्रती ।
आद्यगर्भेऽपि विप्राणां क्षत्रादीनामनादिमे " ॥

इति विप्रक्षत्रियादिपरत्वेनोपनयने विशेष उक्तः ।

जन्ममास उक्तो गर्गेण—

" आरभ्य जन्मदिवसं यावत्त्रिंशद्दिनानि हि ।
जन्ममासः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु " इति ॥

एतस्माद्वचनाद्वर्षमप्यत्र सावनमानेनैव ग्राह्यमिति केचित् । जन्ममासमात्रमत्र ग्राह्यमेतद्वचनात्र वर्षे जन्ममासानुरोधेनात्र ग्राह्यमित्यन्ये । तत्र यद्युक्तं तद्ग्राह्यम् ।

एतच्च वसन्तातिरिक्तकाले—

" वसन्तसमये दद्यादब्दे गर्भाष्टमेऽष्टमे ।
मेखलां जन्ममासेऽपि जन्मभे च तिथावपि " इति राजमार्तण्डोक्तेः ॥

अथ तिथयः ।

ज्योतिर्निबन्धे[1] नृसिंहः—

" तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया वाऽपि सप्तमी ।
पक्षयोरुभयोश्चैव विशेषेण सुपूजिताः ॥
धर्मकामौ सिते पक्षे कृष्णे च प्रथमा तथा ।
कृष्णे त्रयोदशीं केचिदिच्छन्ति मुनयस्तथा ॥
द्वादश्येकादशी चैव मध्यमे च प्रचक्षते " इति ।

धर्मो दशमी । कामस्त्रयोदशी । सिते शुक्ले पक्षे धर्मकामौ ग्राह्यौ । कृष्णे चेत्यत्र चकारः सिते पक्ष इत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेन शुक्लप्रतिपदोऽपि ग्रहणम् । केचिदाचार्याः कृष्णपक्षान्तर्वर्तिनीं त्रयोदशीमप्युपनयने स्वी कुर्वन्ति । मध्यमे चेत्यत्र पक्षद्वय इति ज्ञेयम् ।

---

१ घ. ङ. ज्योतिर्निबन्धे ।

टोडरानन्दे वसिष्ठः—

" नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपद्दिनम् ।
मेखलाबन्धने शस्तं चौले वेदव्रतेषु च " इति ॥

अयं च प्रतिपद्दिनविधिर्नैमित्तिकानध्यायविधिश्चातीतकालस्याऽऽर्तस्य वटोरुपनयनविषयः ।

" प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णे कदाचिच्छुभगे विधौ ।
चन्द्रे बलयुते लग्ने वर्णानामतिलङ्घने " ॥

इतिव्यासोक्तेः ।

एवं—" चन्द्रे बलयुते लग्नाच्छुभभावे शुभेक्षितौ ।
चतुर्दशीं प्रशंसन्ति कुमारे वयसाऽधिके " ॥

इति चतुर्दशीविधिरपि ।

" स्वाध्यायवियुजो घस्राः कृष्णप्रतिपदादयः ।
प्रायश्चित्तनिमित्ते तु मेखलाबन्धने मताः " ॥

इति कालादर्शादिधृतवृद्धगार्ग्यवचनात्सर्वेषां नैमित्तिकानध्यायानां कृष्णप्रतिपदादिनित्यानध्यायानां च प्रायश्चित्तोपनयनपरतैव नापूर्वोपनयनपरता । वियुजो विषमाः । घस्रा दिनानि । स्वाध्यायवियुजो दिवसास्तृतीयापञ्चमीसप्तमीनवम्येकादशीत्रयोदश्यन्ताः प्रायश्चित्तोपनयन उपयुज्यन्त इत्यर्थः ।

अमावास्या त्वत्रापि निषिद्धैव—

" अमावास्या तु सर्वत्र निन्दिता शुभकर्मणि " इति वचनात् ॥

अपरार्के—

" *नष्टे चन्द्रेऽष्टमे शुक्रे निरंशे भास्करे तथा ।*
कर्तव्यं नोपनयनं नानध्याये गलग्रहे " इति ॥

निरंशस्वरूपं ज्योतिर्निबन्धे—

" राशेः प्रथमभागस्थो निरंशः सूर्य उच्यते " इति ।

अत्रिः—" पराजितेऽतिनीचस्थे नीचे शुक्रे गुरौ तथा ।
व्रतिनं यदि कुर्वीत स भवेद्वेदवर्जितः " इति ॥

राजमार्तण्डः—

" नष्टे शुक्रेऽथवा जीवे निरंशे चैव भास्करे ।
उपनीतस्य शिष्यस्य जडत्वं मृत्युरेव च " इति ॥

युगादित्वादिनाऽनध्यायानामपि प्रतिप्रसवमाह भरद्वाजः—

" या चैत्रवैशाखसिता तृतीया माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य ।
कृष्णे द्वितीयोपनये प्रशस्ता प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः " इति ।

अत्र चैत्रसिततृतीयामाघशुक्लसप्तम्योर्मन्वाद्योः प्रतिप्रसवः । मन्वादिषु तयोः स्मृत्यर्थसारे पाठात् । वैशाखशुक्लतृतीयायुगादेरपि ।

मुहूर्ततत्त्वे—

" त्रयोदश्यादिचतुष्कं सप्तम्यादित्रयं चतुर्थी च ।
अष्टौ गलग्रहास्त्याज्या गर्गस्य मते तथा षष्ठी " इति ।

अत्राप्यपवादः षष्ठीसप्तमीत्रयोदशीनां विनियोगोपन्यासेन दर्शितः अयं गलग्रहापवादो मूकाद्युपनयनविषय इति केचित् ।

स्मृत्यन्तरे—

" अनध्यायस्य पूर्वेद्युरनध्यायात्परेऽहनि ।
व्रतारम्भं विसर्गं च विद्यारम्भं च वर्जयेत् " इति ।

एतदपवादो द्वितीयासप्तमीत्रयोदशीनां विनियोगोपन्यासेन दर्शितः । स्मृतिसारे—

" सोपपदासूपनीतः पुनः संस्कारमर्हति " इति ।

अयं च निषेधो यजुर्वेदिनां न भवति—

" वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा ।
न दोषो यजुषां सोपपदास्वध्यापनेऽपि च " ॥

इति स्मृतिदर्पणे स्मृत्यन्तरोक्तेरिति केचित् । महानिबन्धेष्वदर्शनादिदं निर्मूलं, तेन तेषामपि निषेधोऽस्त्येवेत्यन्ये ।

ताश्चोक्तास्तत्रैव—

" ज्येष्ठशुक्लद्वितीया तु आश्विने दशमी सिता ।
चतुर्थी द्वादशी माघ एताः सोपपदाः स्मृताः " इति ।

चतुर्थी द्वादशी माघ इत्यत्र सितेत्यनुषज्यते ।

वासरानाह नारदः—

" गुरुशुक्रबुधानां तु वाराः श्रेष्ठतमाः स्मृताः ।
अधमः सोमवारस्तु सूर्यवारस्तु मध्यमः ॥
वारौ मन्दारयोर्वर्ज्यौ कृष्णे वर्ज्यो निशापतेः ।
अस्तं गतस्य सौम्यस्य वारो वर्ज्यो द्विजन्मनाम् " इति ॥

मन्दः शनिः। आरो भौमः। निशापतिश्चन्द्रः। सौम्यो बुधः।

तथा—" सर्वेषां जीवशुक्रज्ञवाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः ।
चन्द्रार्कौ मध्यमौ ज्ञेयौ सामबाहुजयोः कुजः ॥
शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलं तथा ।
शाखाधिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं व्रते " इति ॥

सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम्। जीवो बृहस्पतिः। ज्ञो बुधः। बाहुजः क्षत्रियः। बलं गोचराष्टवर्गादि ।

शाखाधिपबलासंभवे दोषमप्याह मदनरत्ने वृद्धगार्ग्यः—

" शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगते च मौञ्जीबन्धस्तदीयदिवसेषु शुभाय क्लृप्तः ।
अस्मिन्बलेन रहिते तु पुनर्द्विजानां स्याद्वर्णसंकर इति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" इति।

तदीयदिवसेषु शाखाधिपदिवसेषु। एतेन शाखाधिपबलस्याऽऽवश्यकतोक्ता भवति। तथा वर्णाधिपबलमप्यपेक्षते ।

" सदाऽनुकूले चैकस्मिन्वर्णेशे बलशालिनि ।
ब्राह्मणादेः प्रकुर्वीत कुमारं व्रतचारिणम् " इति पराशरोक्तेः ।

" पती सितेज्यौ विप्राणा नृपाणां कुजभास्करौ ।
वैश्यानां शशभृत्सौम्यावितिः वर्णाधिपाः स्मृताः " ॥

इति तेनैव व्यवस्थाप्रदर्शनाच ।

मदनरत्ने राजमार्तण्डः—

" पितुः सूर्यबलं श्रेष्ठं शाखावर्णेशयोर्वटोः ।
सर्वेषां गुरुचन्द्रर्क्षबलं श्रेष्ठं प्रकीर्तितम् ॥
मौञ्जीबन्धे विवाहे च प्रतिष्ठायां विशेषतः " इति।

सर्वेषामित्यनेन येषां न शाखाधिपो गुरुस्तेषामपि वटूनां तत्पितॄणां च गुरुबलमावश्यकम्। उभयोरलाभे वटोरावश्यकमिति ध्वन्यते ।

१ ग. 'र्यौ सोम'। २ क. ख. मतादिषु।

संकटे चन्द्रताराबलाद्यभावेऽप्यधिकाराय दानमुक्तं ज्योतिर्निबन्धे—

" चन्द्रे च शङ्खं लवणं च तारे दिने विरुद्धे त्वथ तण्डुलांश्च ।
धान्यं च दद्यात्करणे तथा मे योगे विरुद्धे कनकं च देयम् " इति ।

दिनं तिथिः । अत्र चकारा गोदानसमुच्चयार्थाः ।

" सस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते ।
आमं तु वितुषं प्रोक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम् "

इति वचनाद्धान्यशब्देन सतुषं व्रीह्याद्युच्यते ।

नित्यकाले वटोर्गुरुबलालाभे शान्त्या तल्लाभः । अनित्यकाले नैवमित्याह नारदः—

" नाब्दस्य बलहीनोऽपि शान्त्या जीवो बलप्रदः ।
यथोक्तवत्सरे कार्यमनुक्ते नोपनायनम् " इति ।

केषुचिदुष्टस्थानेषु स्थिते गुरौ शान्त्याऽपि नोपनयनाधिकार इत्याह वसिष्ठः—

" बन्धौ तृतीये रिपुराशिसंस्थे इच्छन्ति पूजां जनिगे व्ययस्थे ।
पुरातना अष्टमगेऽपि सूरौ शान्त्याऽपि नैवोपनयाधिकारः " इति ।

बन्धुश्चतुर्थः । रिपुराशिः षष्ठः । जनिर्जन्मराशिः । व्ययो द्वादशराशिः ।

अतिसंकट एतेष्वपि राशिषु पूजाहोमादेर्द्विगुणत्वादिवृद्धिकल्पनयोपनयनं कार्यमेव न तूक्तसंवत्सरातिक्रमः कार्यः ।

" तस्माद्धेम्यः कालत्वाद्बली संवत्सरो मतः " इति वचनात् ।

राशिविशेषस्थस्य गुरोरष्टमादिस्थानस्थितस्यापि नाधिकारप्रतिबन्धकत्वमित्याह भरद्वाजः—

" धनुर्मीनकुलीरस्थो जीवो जन्मान्त्यमृत्युगः ।
अतिसौख्यं वटोः कुर्याद्वसिष्ठवचनं यथा " इति ।

कुलीरः कर्कः । स च गुरोरुच्चस्थानम् । यथाऽऽहुर्दैवज्ञाः—

" अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः " इति ।

अजो मेषः । वृषभः प्रसिद्धो राशिः । मृगो मकरः । अङ्गना कन्या । कुलीरः कर्कः । झषो मीनः । वणिक्तुला । दिवाकरादीनां सप्तानां ग्रहाणां क्रमेण मेषादीनि सप्तोच्चस्थानानीत्यर्थः ।

राजमार्तण्डः—

" व्रते जन्मत्रिकारिस्थो जीवोऽपीष्टोऽर्चनात्सकृत् ।
शुभोऽतिकाले तुर्याष्टव्ययस्थो द्विगुणार्चनात् " इति ॥

नक्षत्राण्याह नारदः—

" श्रेष्ठान्यर्कत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।
विष्णुत्रयाश्विमित्राब्जयोनिभान्युपनायने " इति ॥

अर्कत्रयं हस्तचित्रास्वातयः । अन्त्यं रेवती । इज्यस्तिष्यः । चन्द्रो मृगशिरः । अदितिः पुनर्वसू । उत्तराशब्देनोत्तरात्रयम् । विष्णुत्रयं श्रवणधनिष्ठाशतभिषजः । अश्विनावश्विनी । मित्रोऽनूराधाः । अब्जयोनिभं रोहिणीनक्षत्रम् ।

बृहस्पतिः—

" त्रिपूत्तरेषु रोहिण्या हस्ते मैत्रे च वासवे ।
त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वस्वोरुत्तम ह्युपनायनम् " इति ॥

मैत्रमनूराधाः । वासवं धनिष्ठाः । त्वाष्ट्रं चित्रा । सौम्यं मृगशिरः ।

शार्ङ्गधरीये—

" श्रवणादित्यपौष्णादिद्वये हस्तत्रये मृगे ।
सर्वेषा मेखलाबन्ध शुभ. प्रोक्तो द्विजन्मनाम् " इति ॥

वेदविशेषेण नक्षत्रविशेषविधिर्ज्योतिर्निबन्धे—

" मूले हस्तत्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये तथा ।
ऋग्वेदाध्यायिना शस्त मेखलाबन्धन बुधै ॥
पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।
ध्रुवेषु च प्रशस्त स्याद्यजुषा मौञ्जिबन्धनम् ॥
पुष्पवासवहस्ताश्विशिवविष्णूत्तरात्रयम् ।
प्रशस्त मेखलाबन्धे वटूना सामवेदिनाम् ॥
मृगमैत्राश्विनीहस्तरेवत्यदितिवासवम् ।
अथर्ववेदिना शस्तो भगणोऽय व्रतार्पणे " इति ॥

सार्पमाश्रेषाः । शैवमार्द्रा । पौष्णं रेवती । मैत्रमनूराधाः । शशाङ्कभं मृगशिरः । ध्रुवाण्युत्तरात्रयं रोहिणी च । वासवं ज्येष्ठा । अश्विनावश्विनी । शिव आर्द्रा । विष्णुः श्रवणम् । अदितिः पुनर्वसू ।

१ ख ग. °नाक्षत्रा । २ क घ धनिष्ठा- ।

एषामसंभवे सारसमुच्चये—

" मघाग्नेयविशाखैन्द्रयाम्यं हित्वा च वारुणम् ।
व्रते शस्तानि सर्वेषां चेद्वेदोक्तं न लभ्यते " इति ।

आग्नेयं कृत्तिकाः । ऐन्द्रं ज्येष्ठा । याम्यं भरणी । वारुणं शततारका ।

तत्रापि पुंनक्षत्राण्यतिप्रशस्तानि ।

" विशेषेण पुंनामधेये " इति गृह्योक्तेः ।

तानि तु प्रागेवोक्तानि ।

यत्तु—

" ताराचन्द्रानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसौ चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति " ॥

इति राजमार्तण्डवचने पुनर्वसुनिषेधः, स ज्योतिर्विरप्रसिद्धवसिष्ठादिसंहितास्वदर्शनाद्धेमाद्यादिमहानिबन्धेषु पुनर्वसुविधेरेव प्रतीतेर्दाक्षिणात्यसकलशिष्टानां पुनर्वस्वोरुपनयनानुष्ठानाचरणस्योपलम्भाच्च निर्मूलः । समूलत्वेऽपि न यजुर्वेद्यथर्ववेदिविषयः । अनन्तरोदाहृतज्योतिर्निबन्धवचने यजुर्वेद्यथर्ववेदिनां तस्य विहितत्वात् ।

योगेषु व्यवस्थामाह श्रीपतिः—

" सर्वैधृतिस्तु व्यतिपातनामा सर्वोऽप्यनिष्टः परिघस्य चार्धम् ।
तिस्रस्तु योगे प्रथमे सवज्रे व्याघातसञ्ज्ञे नव पञ्च शूले ॥
गण्डेऽतिगण्डे च षडेव नाड्यः शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः " इति ।

प्रथमो योगो विष्कम्भः ।

उक्तान्यविषये त्वाह बृहस्पतिः—

" शिष्टाष्टादशयोगेषु प्रशस्तमुपनायनम् " इति ।

करणव्यवस्थाऽपि तेनैवोक्ता—

" ववादीनां तु षट्कं स्यादुपनाये सुपूजितम् ।
शकुन्यादीनि विष्टिं च वर्जयेच्च विशेषतः " इति ॥

दिनभागव्यवस्थामाह मनुः—

" सर्वदेवेषु पूर्वाह्णे मुख्यं स्यादुपनायनम् ।
मध्याह्ने मध्यमं प्रोक्तमपराह्णे च गर्हितम् " इति ॥

उत्तरार्धेऽपि सर्वदेवेष्वित्यनुषज्यते ।

एवं व्यवस्थितेऽपि शुभकाले निमित्तविशेषेण निषेधमाह गर्गः—

" ग्रहे रवीन्द्वोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे ।
व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित् " इति ।

वर्ज्यानीति शेषः ।

संकटे तु चण्डेश्वरः—

" दाहे दिशा चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपाते च विदारणे च ।
केतौ तथोल्काशुकणप्रपाते त्र्यह न कुर्याद्व्रतमङ्गलानि " इति ॥

धर्मप्रकाशे गर्गः—

" चन्द्रसूर्योपरागेषु त्र्यह प्रागशुभ भवेत् ।
सप्ताहमशुभ पश्चात्स्मृत ग्रहणसूतकम् " इति ॥

एतच्चार्धग्रासविषयम् ।

" सर्वग्रासे तु सप्ताहमर्धग्रासे दिनत्रयम् ।
त्रिद्व्येकाङ्गुलतो ग्रासे दिनमेक विवर्जयेत् " ॥

इत्यङ्गिरसा विशेषस्योक्तेः । विस्तरतो दुष्टकालांस्तु विवाहप्रकरणे वक्ष्यामः । एतेषूक्तेषु कालेषु सूत्रोक्तो मुख्यः कालः ।

स्मृत्युक्तस्तु संकटे—

" मुख्यो विधिः स्वशास्त्रोक्त इतर' स्यात्तु सकटे " इतिवचनात् ।

लल्लः—" व्रत्येऽह्नि पूर्वसध्याया वारिदो यदि गर्जति ।
तद्दिने स्यादनध्यायो व्रन तत्र विवर्जयेत् " इति ॥

व्रत्येऽह्न्युपनयनदिवसे वारिदो मेघः । तद्दिने व्रत्यदिन उपनयनदिन इति यावत् । व्रतमुपनयनम् । तत्रानध्याये ।

अनेन वचनेन सर्वस्यैवोपनयनक्रियाकलापस्य निषेधे प्राप्ते नान्दीश्राद्धोत्तरं वेदारम्भरहितस्य सर्वस्योपनयनस्य कर्तव्यतोक्ता ज्योतिर्निबन्धे—

" नान्दीश्राद्धे कृते चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः ।
मौञ्जीबन्धं तदा कुर्याद्वेदारम्भ न कारयेत् " इति ॥

देशभेदेनाऽऽर्द्रादिज्येष्ठान्तव्यतिरिक्तेषु मृगादिविशाखान्तव्यतिरिक्तेषु नक्षत्रेषु वा यद्वृष्टिगर्जनादिकं तदकालिकं तन्निमित्तोऽनध्यायोऽकालिकः । स च नान्दीश्राद्धोत्तरं चेत्तदा मौञ्जीबन्धमुपनयनं कुर्यात् । तत्रत्यं वेदारम्भमात्रं तु नैव कारयेदित्यर्थः । नान्दीश्राद्धे कृत इतिवचनान्नान्दीश्राद्धात्प्राग्वारिद-

गर्जने मौञ्जीबन्धोऽपि न भवति । वेदारम्भं न कारयेदिति निषेधस्तु येषां सूत्रे वेदारम्भस्तद्दिन एव विहितस्तत्परः । सत्याषाढसूत्रानुसारिभिरकालिकानध्यायेऽपि मौञ्जीबन्ध एतस्माद्वचनात्कर्तव्य एव । वेदारम्भस्त्वविहितत्वादेव न भवति । ननु गायत्र्यारम्भेणैव सर्ववेदारम्भो भवतीति प्रयोगान्तर उक्तत्वाद्गायत्र्युपदेशात्मकारम्भ एव सर्ववेदारम्भस्तस्य च वेदारम्भं न कारयेदित्यनेन निषेध इति चेन्न । तस्याथर्ववेदव्यतिरिक्तसर्ववेदान्तराध्ययनार्थकपुनरुपनयननिवृत्तिबोधनार्थत्वात् । न चात्र किं मानमिति वाच्यम् । ' सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ' इति धर्मसूत्रस्याग्रह्यमाणविशेषत्वात् । एकमेवोपनयनं सर्वार्थमिति न्यायः । अस्मिन्नर्थे शाट्यायनब्राह्मणमेव पठितम् । अथर्ववेदस्य तु पृथगुपनयनं वचनात्कर्तव्यम् । तथा च तत्रैव श्रुतम्—" नान्यत्र संस्कृतो भृग्वङ्गिरसोऽधीयीत " इति । अन्यत्रान्यवेदार्थम् । भृग्वङ्गिरसोऽथर्ववेद इत्युज्ज्वलाकृद्व्याख्यानस्य च मानत्वात् ।

अथोपनेतारः ।

तत्र वृद्धगर्गः—

" पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजाग्रजाः ।
उपनायेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः " इति ॥

भ्राता पितुः ।

" पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता ।
तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः " ॥

इति पितामहस्मरणात् ।

पिता विद्वांश्चेत्तदैवोपनयेदन्यथा न । धर्मसूत्रेऽविद्वत्कर्तृकोपनयने दोषस्योक्तेः । स चाग्रे प्रदर्श्यते । पितुर्विद्वत्त्वाभावे वक्ष्यमाणव्यासवचनोक्तलक्षणलक्षितः कश्चनोपनयनं कुर्यात् । एतद्वचनद्वयं विप्रपरं न क्षत्रियवैश्यपरं गायत्रीवाचनस्याध्यापनरूपत्वेन तत्र तयोरनधिकारात् । एतदर्थमेव " वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञम् " इति वक्ष्यमाणव्यासवचने विप्रग्रहणं ज्ञेयम् । अतः पुरोहित एवोपनेतैतयोरिति ज्ञेयम् । ज्ञातयः सपिण्डास्तेषु तदतिरिक्तेषु च गोत्रजेषु येऽग्रजा वृद्धा बटोरपेक्षयेति द्वितीयपादार्थः । उपनेयकनिष्ठाचार्यत्वस्य निषिद्धत्वात् । गोत्रजा अग्रजा इत्यपेक्षितेऽकारलोपश्छान्दसः ।

यत्तु—"असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः " ।

इति योगीश्वरवचस्तत्पितामहवचोऽनुरोधेन पितृत्वाभावविषयमिति माधवः। भगिन्यादिविवाहविषयमिति नवीनाः।

पित्राद्युक्ताधिकार्यभावे कर्तारमाह शौनकः—

" कुमारस्योपनयनं श्रुताभिजनवृत्तवान्।
तपसा धूतनिःशेषपाप्मा कुर्याद्द्विजोत्तमः " इति॥

आचार्यं कुर्यादित्यधिकृत्य व्यासोऽपि—

" वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम्।
स्वशाखाढ्यमनालस्यं विप्रं कर्तारमीप्सितम् " इति॥

वेदेषु वेदयोर्वेदे वैका निष्ठा यस्य। श्रोत्रियश्छन्दोऽध्यायी 'श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते' इति पाणिनिस्मरणात्।

" धर्मेण वेदानामेकां शाखामधीत्य श्रोत्रियो भवति "।

इति धर्मसूत्राच्च।

स्वशाखाढ्यं स्वस्य या पारम्पर्यागता शाखा तयाऽऽढ्यम्। एतेन स्वशाखीय एवाऽऽचार्यो भवतीति सूचितम्। विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्यनिवृत्त्यर्थम्। शूद्रस्य निवृत्तिस्तु वेदाध्ययनाद्यभावादेव भवति। आचार्यशब्दार्थो धर्मसूत्रे—'यस्माद्धर्मानाचिनोति स आचार्यः' इति। आचिनोत्युपदिशति।

बृहस्पतिः—

" आचिनोति च शास्त्राणि आचारे स्थापयत्यपि।
स्वयमाचरते यस्तु तमाचार्यं प्रचक्षते " इति।

याज्ञवल्क्यः—

" स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति।
उपनीय ददद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः॥
एकदेशमुपाध्याय ऋत्विग्यज्ञकृदुच्यते।
एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी " इति॥

यः सर्वा निषेकादिक्रियाः कृत्वाऽस्मै माणवकाय वेदं प्रयच्छत्यध्यापयति स गुरुः। एवं च पिता गुरुर्निषेकादिक्रियाकर्तृत्वात्तस्य।

देवलेनान्येऽपि गुरव उक्ताः—

" उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चाऽऽचार्य एव च।
मातुरः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ॥

वर्णज्येष्ठ· पितृव्यश्च पुस्येते गुरवः स्मृताः ।
माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदरा ॥
पितामही स्वसा ज्येष्ठा धात्री च गुरव. स्त्रियः " इति ।

अत्र पुंसवनादिसंस्कारक्रियाकरणाभावेऽपि पितुर्गुरुत्वम् । यस्तु केवलमुपनयनमात्रं कृत्वा वेदमध्यापयति स आचार्यः । आचार्यस्योपनेतृत्वं विद्वत्पित्रभावे द्रष्टव्यम् । यस्तु वेदैकदेशमात्रमध्यापयति न तूपनयनादिक्रियाः करोति स उपाध्यायः । यो याजयिता स ऋत्विगित्युदाहृतः । एते पूर्वोक्ता यथापूर्वं पूर्वं पूर्वमनतिक्रम्येति यथापूर्वं यथाक्रमं पूर्वः पूर्वो मान्यः पूजार्ह इत्यर्थः । एभ्य एतेभ्यो माता जननी गरीयसी श्रेष्ठा, गर्भधारणादिक्लेशसहनादित्यर्थः ।

धर्मप्रकाशे पुराणे तु—

" द्वौ गुरू पुरुषस्येह पिता माता च धर्मत. ।
तयोरपि पिता श्रेयान्बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः "

इति पितुर्गरीयस्त्वमुक्तम् । अत्रेच्छया विकल्पः । तुल्यकल्पत्वं वेति नवीनाः ।

अविद्वत्कर्तृकोपनयने दोष उक्तो धर्मसूत्रे—

"तमसो वा एष तम· प्रविशति यमविद्वानुपनयते यश्चाविद्वानिति विज्ञायते " इति ।

वेदमजानानो यं माणवकमुपनयते । [स] माणवकोऽविद्वान्य उपनेता स च तमसः पापकर्मणः सकाशात्पापफलं दुःखाख्यं तमो मोहकरत्वात्प्रविशति प्राप्नोति । माणवको ह्यज्ञाननिरासार्थं विद्यार्थं संस्कारमपेक्षते स यदाऽविदुषा कृतस्तदा तेन विद्यां न प्राप्नोति । लोकनिन्दितेन कर्मणोभावपि दुःखं च प्राप्नुत इति विज्ञायते श्रुतिरित्यर्थ इति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता । न चैतद्वचनेभ्यः कृत्स्नवेदाध्यायिन एवाऽऽचार्यत्वं न वेदैकदेशाध्यायिन इति वाच्यम् । गोमधुपर्कार्हो वेदाध्याय्याचार्य ऋत्विक्स्नातकः श्वशुरो राजा वा धर्मयुक्तश्चेतिधर्मसूत्रव्याख्यानावसरे—' अत एव ज्ञायते वेदैकदेशाध्यायिनावप्यृत्विगाचार्यौ भवत. ' इत्युज्ज्वलाकृताऽभिधानात् ।

---

१ घ ङ. अविद्व' । २ ग. 'स्तदाऽतेन ।

विश्वप्रकाशे स्मृत्यन्तरे—

"असगोत्रः सगोत्रो वा य आचार्य उपायने।
तदोपनेयपित्रादीनुद्दिश्याभ्युदयं चरेत्।
कन्योद्वाहेऽप्ययं मार्गो मुनिभिः परिकीर्तितः" इति।

वटूपनेत्रोरधिकारसिद्ध्यै प्रायश्चित्तमाह प्रयोगपारिजाते वृद्धविष्णुः—

"कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन्कृच्छ्रांश्च वटुश्चरेत्" इति।

वटोः प्रायश्चित्तं ब्राह्मणभोजनादिसुगममन्त्राम्नायद्वारैव, असामर्थ्यात्। गायत्रीजपरुद्रैकादशिन्यादि वैदिकाः मन्त्राम्नाया एतस्य नैव भवन्ति, अनधिकारात्।

उपनेत्रा वा मुख्यकल्पेन चरितव्यम्—

"ऊनद्वादशवर्षस्य प्रायश्चित्तं चरेत्पिता" इति वचनात्।

पितेत्युपलक्षणमुपनेतुः।

आचार्यस्य गायत्र्युपदेशाधिकारार्थं जपमप्याह स एव—

"सावित्रीमभ्यसेदग्निपवित्राणि च संस्मरन्।
गुरुर्द्वादशसाहस्रं सावित्री प्रजपेत्ततः।
स्वाधिकारार्थमेवास्याः प्रदानार्थं हि तत्स्मृतम्" इति।

प्रदानार्थमिदं स्मृतमित्यपि क्वचित्पाठः। अग्निपवित्राणि अग्न आयूंषि पवस इत्यादयो देवस्य त्वेतिप्रश्नान्तर्गताः पण्मन्त्राः। संस्मरन्निति छन्दोदेशेन द्वादशसहस्रं द्वादशाधिकसहस्रं वा गायत्रीजपं संकल्प्य तस्मात्पूर्वं मानसो जप एतेषां गायत्रीजपाधिकारसिद्ध्यर्थं कार्य इति ज्ञाप्यते। अभ्यसेदित्यस्य जपेदित्यर्थः। द्वितीयार्धे सावित्रीं प्रजपेदिति वचनमनुवादः।

सावित्रीं प्रजपेदित्यस्य विधायकत्वे तु सकृज्जपविधायकमेकम्। अन्यद्द्वादशसहस्रद्वादशाधिकसहस्रान्यतरसंख्यजपविधायकं, नातः पुनरुक्तिदोषः। अस्मिन्पक्षे गायत्रीजपं संकल्प्याग्निपवित्रसंज्ञकान्पण्मन्त्रान्सकृज्जपित्वा सावित्रीं सकृदुक्त्वा द्वादशसहस्रद्वादशाधिकसहस्रान्यतरसंख्यया सावित्रीं प्रजपेदिति क्रमः।

संस्मरेदिति पाठे तु—अग्निपवित्राणि जपित्वा सकृद्गायत्रीमुक्त्वा संकल्पपूर्वकं द्वादशसहस्रं द्वादशाधिकसहस्रं वा गायत्रीं जपेदित्येवं क्रमः।

---

१ क. ख. 'तं गोदाना'। २ क. जप्यम्'।

गुरुरत्राऽऽचार्यः । अस्या गायत्र्याः प्रदानार्थं यः स्वस्याधिकारस्तदर्थमिदं स्मृतमित्यन्त्यार्धे योजना ।

इत्युपनेतारं उपनेतुरुपनेयकर्तृकमायश्चित्तं च ।

अथोपनयनोपयोगिपदार्थनिरूपणम् ।

तत्र मण्डपो वसिष्ठेनोक्तः—

" षोडशारत्निकं कुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभितम् ।
मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् ।
अष्टहस्तं तु रचयेन्मण्डपं वा द्विषट्करम् " इति ।

तत्र मण्डपे । द्विषट्करो द्वादशकरः । एतस्य मण्डपस्योपनयनविवाहसंस्काराङ्गत्वात्तयोश्च सूत्रोक्तत्वात्सूत्रोक्तसंस्काराङ्गमण्डपे सूत्रोक्तचतुर्विंशाङ्गुलात्मक एवारत्निर्ग्राह्यः ।

अन्यत्रापि—

" मङ्गलेषु च सर्वेषु मण्डपो गृहमानतः ।
कार्यः षोडशहस्तो वा न्यूनस्तु स्याद्दशावधिः ।
स्तम्भैश्चतुर्भिरेवात्र वेदिर्मध्ये प्रतिष्ठिता " इति ।

गृहमानत इत्यस्य महति गृहे महान्मण्डपः । अल्पे न्यून इत्यर्थः । दशावधिरिति न्यूनताया अवधिः । अतो वसिष्ठोक्तोऽष्टहस्तोऽत्यन्तापद्विषयः । स्तम्भैश्चतुर्भिरित्यत्र युक्तेति शेषः । इदं च वेदिविशेषणम् । वेदिर्मध्ये प्रतिष्ठितेति वचनाद्वेद्यनुरोधेनैव मण्डपः कार्यः, न तु पृथक् । अन्यथा— सद्मनो वामभागे तु वेदी कार्या चतुष्करेति वेदिर्मध्ये प्रतिष्ठितेति वचनयोर्विरोधः स्यात् ।

" मण्डपः सद्मनो द्वारि कर्तव्यो गृहमानतः " ।

इतिवचनानुरोधेन मण्डपो यदि क्रियते तदा वेदेर्मण्डपबहिर्भाव एवेति द्रष्टव्यम् ।

वेदिरुक्ता मानवसूत्रानुसारिपद्धतौ संग्रहे—

" आचार्यस्य पदैः षड्भिश्चतुर्भिरथवा पदैः ।
आयामविस्तारवती वटोर्वेदी करोन्नता ।

---

१ घ. वेदी । २ क. ग. 'पस्य वि' । ३ क. ग. 'हस्य च सू' । ४ ग. वेदि (:) कार्या (र्यां) च' ।

लम्बा भित्तिर्द्विहस्ता स्यादुन्नता त्रिदशाङ्गुला ।
प्रत्यग्वेद्यां च सा कार्या विस्ताराद्वादशाङ्गुला ।
अष्टावष्टौ प्रकुर्वीत सोपानान्यथ पार्श्वयोः ।
तन्मध्ये कलशाकारमिति यज्ञविदा मतम् " इति ।

विवाहवेदिदृष्टाः कूर्मपृष्ठोन्नतत्वप्रागुदक्प्रवणत्वपुष्पमालारम्भास्तम्भाद्युप-शोभितत्वादयो धर्मा अविरोधादत्रापि ज्ञेयाः ।

शिष्टास्त्विदानीं विवाहवेदिवदेव वेदिं कुर्वन्ति ।

तत्रैव ग्रन्थान्तरे विशेषः—

" पश्चिमाभिमुखं द्वारं यद्वा चेदुत्तरामुखम् ।
वेदिका तु तदा कार्या गृहान्निर्गमदक्षिणे " इति ।

निर्गमशब्देन द्वारमुच्यते । पश्चिमाभिमुखद्वारोत्तराभिमुखद्वारयोर्दक्षिणे वेदिकरणोक्त्या दक्षिणाभिमुखद्वारपूर्वाभिमुखद्वारयोर्वामभागे वेदिः कार्येत्य-र्थादवगतं भवति । एवं च नैर्ऋत्यां वेदिर्न भवतीति तात्पर्यार्थः सिध्यति । * केवलं दक्षिणामुखं तु द्वारं शिल्पशास्त्रे निषिद्धम् । एवं चावशिष्टं पूर्वाभि-मुखमेव द्वारं तस्य वामभागे वेदिर्भवतीत्यर्थः सिध्यति ।

राशिविशेषपरत्वेन द्वारस्य दक्षिणा[भि]मुखतोक्ता श्रीपतिना—

" कर्किनक्रहरिकुम्भगतेऽर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि ।
तौलिमेषवृषवृश्चिकयाते दक्षिणोत्तरमुखानि(णि) तु कुर्यात् ।
अन्यथा यदि करोति दुर्मतिर्व्याधिशोकभयहानिमश्नुते ।
मीनचापमिथुनाङ्गनागते भास्करे न तु गृहाणि कारयेत् " इति ।

उपनयने मात्रा सह भोजनमनुज्ञातं संग्रहकारेण—

" मात्रा सहोपनयने विवाहे भार्यया सह ।
अन्यत्र सहभुक्तिश्चेत्पातित्यं प्राप्नुयान्नरः " इति ।

कृच्छ्रत्रयात्मकप्रायश्चित्ताचरणोत्तरं कामचारकामवादकामभक्षणनिषेधप्रवृ-त्तेरिव न स्त्रिया सह भुञ्जीतेति निषेधस्यापि प्रवृत्तत्वात्तस्य बाधोऽनेन क्रियते। न च मात्रा सहोपनयन इति वचनादुपनयनमध्ये यावन्ति भोजनानि

* पूर्वोक्तार्थसमर्थनार्थं केवलमित्यादिग्रन्थः ।

१ क. ख. 'त्वा पू' । २ क. ख. 'द्वारे वाम' । ३ ग. 'वतीति वचनैर्नैर्ऋत्यां । ४ क. 'ति। के' । ५ ख. 'ति । उ' । ग. ङ. 'ति । ता' । ६ ङ. 'ति । उप' ।

तेषु सर्वेष्वपि मातृसहितत्वमस्त्विति वाच्यम् । आचारसंवादेन सूत्रोक्ताशनपर्यायके भोजन एवैतस्य वचनस्य प्रवृत्तेरुचितत्वेन प्रधानोत्तरकालिके सूत्रकृता कण्ठरवेणानुक्ते भोजने मात्रा सहेत्यस्यामवृत्तेः ।

यत्तु—" मात्रा सहैव भुञ्जीत ऊर्ध्वं माता रजस्वला ।
व्रतबन्धः प्रशस्तः स्यादित्याह भगवान्यमः " ।

इतिवचनतो भोजनात्प्राग्व्यातरि रजस्वलायां व्रतबन्धो न भवतीति केचित् । अन्ये त्वेतस्य वचनस्यैव महानिबन्धेष्वदर्शनेन निर्मूलत्वात्कर्तव्यमेवेत्याहुः । अत्राऽऽचारानुरोधेन ग्राह्यम् ।

कटिसूत्रं कौपीनं च परिकल्पनीयम् , तदुभयं यद्यप्यत्र सूत्रस्मृत्यादौ नोक्तं तथाऽपि ब्रह्मचारिधर्मप्रकरणे—

" मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं च सर्वदा ।
कटिसूत्र च कौपीनं ब्रह्मचारी तु धारयेत् " ॥

इति वक्ष्यमाणयमवचन उपनयनीयमेखलाजिनदण्डोपवीतानां सर्वदा ब्रह्मचारिकर्तृकधारणविधानवत्कटिसूत्रकौपीनयोरपि सर्वदा धारणविधानेनोपनयन आक्षेपतस्तत्प्राप्तिसिद्धेः ।

" वासः शाणीक्षौमाजिनानि " इति धर्मसूत्रव्याख्यानावसरे वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते येन तद्वास इत्युज्ज्वलाकारोक्तेः ।

" गृहस्थः कुरुते कर्म वैदिक वाऽथ तान्त्रिकम् ।
कटिबन्धनसंयुक्तं तत्सर्वं निष्फल भवेत् " ॥

इति स्मृत्यन्तरे गृहस्थस्यैव कर्मकाले कटिबन्धननिषेधेन ब्रह्मचार्यादीनां कटिबन्धनस्यानुमतत्वप्रदर्शनात् । उज्ज्वलाकृता कौपीनधारणोक्त्या कटिबन्धनस्याप्यर्थत एव दर्शितप्रायत्वाच्छिष्टाचाराच्च ।

यज्ञोपवीतं गृह्ये—

" दक्षिणतो यज्ञोपवीत्याचान्तः कुमार उपविश्यान्वारभते " ।

इति दक्षिणत इत्यस्योपविश्येत्यनेनान्वयः ।

बौधायनगृह्ये—

" स्नातः शुचिवाससं बद्धशिखं यज्ञोपवीतं प्रतिमुञ्चन्वाचयति—यज्ञोपवीतं प० बलमस्तु तेज इति यज्ञोपवीतिनमप आचमय्य देवयजनमुदानयति " इति ।

१ प. ह. ° य. । बोधा° ।

धर्मसूत्रे—' अपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थे ' इति । अपि वा सूत्रमेव सर्वेषामुपवीतकृत्ये भवति न वास एवेति नियम इत्यर्थ इति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

एतच्च कार्पासम् ।

" कार्पासमुपवीत स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृत त्रिवृत् " इति मनूक्तेः ।

कार्पासाभावे देवलः—

" कार्पासक्षौमगोवालशाणवल्कतृणादिकम् ।
यथासभवतो धार्यमुपवीत द्विजातिभि " इति ।

क्षुमाऽतसी । वल्क तरुत्वक् । यथासंभवत इत्यत्र सार्वविभक्तिकस्तसिः । यथासभवमित्यर्थः ।

छान्दोग्यगृह्ये—

" यज्ञोपवीत कुरुते सूत्र वस्त्र वाऽपि वा कुशरज्जुमेव " इति ।

भृगुः—" त्रिवृदूर्ध्ववृत कुर्यात्तन्तुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृत तूपवीत स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ' इति ।

ऊर्ध्ववृतमकारमाह सग्रहकारः—

" करेण दक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।
वलित ब्राह्मणै सूत्र शास्त्र ऊर्ध्ववृत स्मृतम् " इति ।

ऊर्ध्व गतेनोर्ध्वस्थितेन दक्षिणकरेण त्रिगुणीकृत सम्यद्वलित तदूर्ध्ववृतमित्यर्थः ।

देवलः—" विधवारचित सूत्रमनध्यायकृत च यत् ।
विच्छिन्न चाप्यधो यात भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् " इति ।

अधो यातमित्यत्र कटेरिति शेषः ।

कात्यायनः—

" पृष्ठदेशे च नाभ्या च धृत यद्विन्दते कटिम् ।
तद्धार्यमुपवीत स्यान्नातिलम्ब न चोच्छ्रितम् " इति ।

नातिलम्बमित्यनेन कटितोऽधिक निषिध्यते । नोच्छ्रितमित्यनेन कटितो न्यूनम् ।

वसिष्ठः—" नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधो नाभेस्तप क्षय ।
तस्मान्नाभिसम कुर्यादुपवीत विचक्षण " इति ।

देवलः—" उपवीत बटोरेक द्वे तथेतरयो स्मृते ।
एकमेव यतीना स्यादिति शास्त्रविनिश्चय " इति ।

इतरयोर्गृहस्थवानप्रस्थयोः। यतिस्त्रिदण्डी।

स्मृत्यन्तरे—

" छेदे विनाशे वा स्नातः कन्यया निर्मितं शुभम्।
विधवाद्याभिरथवा सूत्रं गृह्णीत वै शुचिः " इति।

विधवेत्यापत्कल्पः।

आह्निकप्रयोगपारिजाते कार्पासबीजाद्वपनादिविधिना कार्पासवृक्षलापनं तद्बीजेन यज्ञोपवीतकरणमुक्तं तत्तत्र एवावगन्तव्यम्।

धारणे विशेषः श्रुतौ—

" दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतमेतदेव विपरीतं प्राचीनावीतꣳ संवीतं मानुषम् " इति।

मनुः—" उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते द्विजः।
सव्ये प्राचीनावीती स्यान्निवीती कण्ठसज्जनम् " इति॥

उपवीतनिर्माणधारणविधौ[२] बौधायनसूत्रे—

" अथातो यज्ञोपवीतक्रियां व्याख्यास्यामो ब्राह्मणेन तत्कन्यया वा कृतं सूत्रमानीय भूरिति प्रथमं षण्णवतिं मिनोति भुव इति द्वितीयां सुवरिति तृतीयां मीत्वा पलाशपत्रे संस्थाप्याऽऽपो हि ष्ठेति तिसृभि-र्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति चतसृभिः पवमानः सुवर्जन इत्येतेना-नुवाकेन सावित्र्या चाभिषिच्य वामहस्ते कृत्वा त्रिः संताड्य भूरग्निं चेत्येतैस्त्रिभिर्वलितं कृत्वा भूर्भुवः स्वश्चन्द्रमसं चेत्येतेन ग्रन्थिं कृत्वोंका-रमग्निं नागान्यमं पितॄन्प्रजापतिं वायुं सूर्यं विश्वान्देवान्नवतन्तुषु क्रमेण विन्यस्य संपूजयेद्देवस्य त्वेत्युपवीतमादायोद्वयं तमसस्परीत्यादि-त्याय दर्शयित्वा यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात्। आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेज इति धारयेदि-त्याह भगवान्बौधायनः " इति।

एतावत्कर्तुमशक्तौ देवलः—

" ग्रामान्निष्क्रम्य संख्याय षण्णवत्यङ्गुलीषु तत्।
तावत्त्रिगुणितं सूत्रं प्रक्षाल्याब्लिङ्गकैस्त्रिभिः॥
देवागारेऽथवा गोष्ठे नद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ।
सावित्र्या त्रिवृतं कुर्यान्नवतन्तु तु तद्भवेत्॥

१ घ. 'त्यः। द'। २ घ. ङ. 'धौ बोधा'।

कार्पास त्रिवृत श्लक्ष्ण निदध्याद्वामहस्तके ।
साविञ्या दशकृत्वोऽद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् ॥
हरिब्रह्मेश्वरेभ्यश्च प्रणम्य परिपूज्य च ।
यज्ञोपवीतमिति वा व्याहृत्या वाऽपि धारयेत् " इति ॥

उक्षयेदिति स्वार्थे णिच् । तूष्णीमेवोर्ध्ववृत्तत्वादिलक्षणविशिष्टं यज्ञोपवीतं निर्माय साविञ्याऽऽपो हि ष्ठादिभिर्मन्त्रैर्वाऽभिमन्त्रिताभिरद्भिर्दशवारं साविञ्यैवाभ्युक्ष्य यज्ञोपवीतं परममिति मन्त्रेण व्याहृतिभिर्वा धारयेदिति स्मृत्यर्णवे ।

कौपीतकिशाखायां तु—

" यज्ञोपवीतेनोपव्ययामि दीर्घायुत्वाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय सर्वेषा वेदानामाधिपत्याय यशसे ब्रह्मवर्चसाय " इति यज्ञोपवीतधारणमन्त्र उक्तः ।

यज्ञोपवीतशब्दार्थ उक्तः स्मृतिसारे—

" यज्ञाख्य परमात्मा य उच्यते चैव होतृभि ।
उपवीत ततोऽस्येद तस्माद्यज्ञोपवीतकम् " इति ॥

स्मृतिप्रकाशे—

" ज्ञातृविज्ञेययोरैक्यमविजानन्द्विजोत्तम. ।
न त्यजेदात्मन. सूत्र ब्राह्म ब्रह्मविनिर्मितम् ॥
सिसृक्षुरेक एवाग्रे समासीन. शिव स्वयम् ।
दृष्ट्वा गुणमयीं माया सूत्ररूपामिवाकरोत् ॥
तया तदात्मक विष्णु सृष्ट्वा पाल दिवौकसाम् ।
स्वय ब्रह्मा भवेद्रुद्रो रुद्रश्चास्य क्षयाय स. ॥
ज्ञानात्मकेन हरिणा ब्रह्मात्मनि शिवेऽव्यये ।
तत्सूत्रमुपवीतत्वाद्ब्रह्मसूत्रमिति स्मृतम् ॥
यज्ञेन चोपवीतत्वाद्यज्ञसूत्र विदुर्बुधा ।
तदाज्ञयाऽऽवृतत्वाच्च ब्रह्मणा ब्रह्मसूत्रकम् ॥
तावल्लोकास्त्रयो वेदास्त्रयो देवास्त्रयोऽग्नय ।
शिवसृष्टास्त्रयो वर्णास्त्रिवृत्सूत्र समाश्रयेत् ॥
तद्ग्रन्थिमाश्रयस्तारस्त्रिमात्रो नादसयुतः ।
तद्ग्रन्थ्यग्र च सावित्री वेदमाता शिवाज्ञया ॥

एवं द्वादशवै(दे)तत्स्यं ब्रह्मसूत्रं द्विजन्मनाम् ।
ब्रह्माऽग्रे कल्पयामास वेदार्हाणामनुत्तमम् ॥
येनासे धृतमात्रेण ब्रह्मसूत्रेण ते द्विजाः ।
भवन्ति ब्राह्मणा नाम वेदार्हाश्च त्रयस्त्विह ॥
यावत्प्रभृति वामांसे ब्रह्मसूत्रं द्विजस्य तत् ।
गुरुः प्रतिष्ठापयति काले प्रभृतिसंयतः ॥
तावत्प्रभृति तस्यैव पिताऽऽचार्यः स उच्यते ॥
माता च तस्य सावित्री द्वितीयं जन्म चोच्यते ।
आकटेस्तत्प्रमाणं स्याद्दीर्घं तु सुस्थितं तथा ॥
आयुर्हरत्यतिह्रस्वमतिदीर्घं तपोहरम् ।
सिद्धार्थफलमानेन स्थूलं स्यादुपवीतकम् ॥
यशोहरमतिस्थूलमतिसूक्ष्मं धनापहम् ।
पवित्रं परमं शुद्धमायुष्यं च शुभावहम् ।
औजस्यं ब्रह्मवर्चस्यं ब्रह्मसूत्रं तथोदितम्" इति ॥

" यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं विभूषणं ब्राह्मणलक्षणं च ।
पद्मासनस्थेन पितामहेन उत्पादितं पङ्कजनालसूत्रात् " ।

इति यज्ञोपवीतोत्पत्तिः ।

" यज्ञोपवीतस्योत्पत्तिं जानाति ब्राह्मणो न चेत् ।
स वै वहति भाराय पुस्तकानि यथा वृषः " इति ॥

वासो धर्मसूत्रे—

' वासः शाणीक्षौमाजिनानि ' इति ।

वस्यते कौपीनमाच्छाद्यते येन तद्वासः । शणस्य विकारः शाणी पटी । क्षुमाऽतसी तस्य विकारः क्षौमम् । श्वेतपट्टाख्यं वासोविशेष इत्यन्ये । अजिनं यस्य कस्यचिन्मेध्यस्य पशोः । एतेषु त्रिष्वेकं वासः परिदध्यादित्यर्थ इति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

वसिष्ठेन तु ब्राह्मणस्य कार्पासं वास उक्तम्—

" ब्राह्मणस्य कार्पासं वासः " इति ।

एतच्चाहतं, तदुक्तं गृह्ये—

" अथैनमहतं वासः परिधापयति " इति ।

---

१ ग. सुस्थिरं । २ क. तदा । ३ क. आयुष्यं । ४ क. ख. ग. 'पासवा' ।

अहतलक्षणमाह प्रचेताः—

" ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम्।
अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम् " इति।

एतच्च वासः पुण्ये कर्तव्यमिति बौधायनगृह्ये दृष्टं तदस्माकमप्यविरुद्धम्।

एतदनन्तरं द्विराचमनं कार्यम्—

" स्नात्वा पीत्वा क्षुते स्वापे भुक्त्वा रथ्याप्रसर्पणे।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधार्य च " ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः।

अत्राऽऽचमनं पौराणमेव न तु वैदिकम्—

" न ह्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदा मौञ्जिबन्धनात्।
शूद्रेण तु समस्तावन्न तु वेदेन युज्यते " ॥

इति मनुनोपनयनोत्तरमेव वैदिककर्माधिकारस्योक्तत्वात्।

उत्तरीयं धर्मसूत्रे—

" हारिणमैणेयं वा कृष्णं ब्राह्मणस्य कृष्णं चेदुपस्तीर्णासनशायी स्याद्रौरवं राजन्यस्य बस्ताजिनं वैश्यस्याजिनं वैश्यस्याऽऽविकं सार्ववर्णिकम् " इति।

हरिणो मृगस्तस्य विकारो हारिणं चर्म। एणी मृगी तस्या विकार ऐणेयं तच्च कृष्णं, कृष्णं चेद्बिभृयान्न केवलं हारिणं तदा तस्मिन्नास्तीर्णे नाऽऽसीत न च शयीत। रुरुर्बिन्दुमान्मृगस्तस्य विकारो रौरवम्। बस्तश्छागस्तस्याजिनम्। अविरूर्णायुर्मेषस्तस्य विकार आविकं तत्सर्वेषां वर्णानाम्। तस्य हारिणादिभिर्विकल्पः। कम्बलोऽप्याविक एव सर्वेषामित्यर्थ इति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता।

प्रावरणपर्याप्तोत्तरीयार्थाजिनासंभवे शाकलः—

" अखण्डं वा त्रिखण्डं वाऽष्टाचत्वारिंशदङ्गुलम्।
चतुरङ्गुलविस्तीर्णं धारयेदजिनं सदा " इति॥

खण्डत्रयमानं स्मृत्यन्तरे—

"त्र्यङ्गुलं तु बहिर्लोम यद्वा स्याच्चतुरङ्गुलम्।
अजिनं धारयेद्विप्रश्चतुर्विंशात्षोडशी.' इति॥

---

१ क. ख पाठान्तर।

चतुर्विंशाङ्गुल एकः । अष्टाङ्गुलो द्वितीयः । षोडशाङ्गुलस्तृतीयः । एवं त्रिभिः खण्डैरष्टाचत्वारिंशदङ्गुलं(ल) परिमण्डलमजिनं धार्यमित्यर्थः । अत्र परिवीवणार्थं किंचिदधिकं ग्राह्यम् । अन्यथाऽष्टाचत्वारिंशदङ्गुलमजिनं धार्यमित्यनेन विरोधापत्तेः । अत्राङ्गुलानि संस्कार्यस्य ग्राह्याणि ।

मेखला गृह्ये—

"मौञ्जी मेखला त्रिवृता ब्राह्मणस्य ज्याऽ राजन्यस्याऽऽवीसूत्रं वैश्यस्य" इति ।

मौञ्जी मुञ्जतृणनिर्मिताम् । त्रिवृतां त्रिगुणाम् । धनुषो रज्जुर्ज्या । आवीसूत्रमविलोममयी रज्जुः ।

धर्मसूत्रेऽपि—

"त्रिवृन्मौञ्जी मेखला ब्राह्मणस्य शक्तिविषये दक्षिणावृताना ज्या राजन्यस्य मौञ्जी वाऽयोमिश्राऽऽवीसूत्र वैश्यस्य सैरी तामली वेत्येके" इति ।

त्रिवृत्त्रिगुणा । मुञ्जानां विकारो मौञ्जी । एवंभूता ब्राह्मणस्य मेखला भवति । सा च शक्तिविषये शक्तौ सत्यां दक्षिणावृतानां कर्तव्या । तद्धितार्थे गुणभूतानामपि मुञ्जानामेतद्विशेषणम् । ज्या धनुषो रज्जुः । अथवा मौञ्जी सा चायोमिश्रा क्वचित्कालापसेन बद्धा । अविरेवाऽऽविः(वी) । अ(आ)व्याः सूत्रमावीसूत्रम् । अविलोममयी रज्जुः । सैरी सीरवाह्ययोक्त्ररज्जुः । तामलो वृक्षस्तस्य त्वचा ग्रथिता तामली । एवंभूता वा वैश्यस्य मेखलेत्येक आचार्या मन्यन्त इति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

विशेषमाह मनुः—

"त्रिवृन्मौञ्जी समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी" इति ।

समा न क्वचित्सूक्ष्मा न क्वचित्स्थूला किं तर्हि सर्वत एव समा श्लक्ष्णा सन्तुतनुत्वगुणयुक्ता परिमृष्टा च, ज्या कदाचिच्चर्ममयी भवति कदाचित्तृणमयी। तत्र चर्ममयीव्यावृत्त्यर्थं मौर्वीति ज्याविशेषणम्, तथा धनुषोऽवतारितया श्रोणिबन्धः कर्तव्य इति मेधातिथिः । ज्याया त्रिवृत्त्वादिगुणो न, स्वरूपनाशप्रसङ्गात् । शणतान्तव्यां त्वस्त्येवेति ज्ञेयम् ।

अनुकल्पमाह मनुः—

" मुञ्जाभावे तु कर्तव्या कुशाश्मन्तकबल्वजैः।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा " इति।

अत्राऽऽदिशब्दलोपो द्रष्टव्यः। तेनेत्थं वाक्यं भवति—मुञ्जाद्यभाव इति। ग्रन्थयश्च प्रवरसंख्यया। एकप्रवरस्यैको ग्रन्थिः, त्रिप्रवरस्य त्रयः, पञ्चप्रवरस्य पञ्चेति वृद्धाः।

दण्डो गृह्ये—

" बैल्वं पालाशं वा दण्डं ब्राह्मणस्य नैयग्रोधं
राजन्यस्यौदुम्बरं वैश्यस्य " इति।

धर्मसूत्रेऽपि—

" बैल्वः पालाशो वा दण्डो ब्राह्मणस्य नैयग्रोधः स्कन्धजोऽवाङ्ग्रो राजन्यस्य बादर औदुम्बरो वा वैश्यस्य वार्क्षो दण्ड इत्यवर्णसंयोगेनैक उपदिशन्ति " इति।

नैयग्रोधो वटमयः, स चस्कन्धः शाखाविशेषस्तस्माज्जातः। अवाङ्ग्राचीनमग्रं यस्यैतादृशश्च। बादरो बदरवृक्षजः। वार्क्षो वृक्षमात्रजोऽनियतवृक्षजः, एतादृशो दण्डः सर्वेषां वर्णानां भवतीत्येक आचार्या उपदिशन्तीत्यर्थः।

मनुरपि—" ब्राह्मणे बैल्वपालाशौ क्षत्रिये वटखादिरौ।
पैप्पलौदुम्बरौ वैश्ये दण्डानर्हन्ति धर्मतः " इति।

अत्र सत्यपि द्वंद्वनिर्देशे बैल्वः पालाशो वा दण्ड इति धर्मसूत्रे विकल्पोक्तेरविवक्षितं साहित्यं ज्ञेयम्।

बौधायनधर्मसूत्रे—

" मूर्धललाटनासाग्रप्रमाणो यज्ञियस्य वृक्षस्य दण्डः " इति।

ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां क्रमेण दण्डप्रमाणानीत्यर्थः। एषां क्रमेणेति पूर्वत्रोपक्रमात्। अत्र मूर्धादिप्रमाणानि संस्कार्यस्य ग्राह्याणि।

दण्डलक्षणान्याह मनुः—

" ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः।
अनुद्वेगकराश्चैव सत्वचो नाग्निदूषिताः " इति।

ऋजवः सरलाः। अव्रणा अच्छिद्राः। सौम्यदर्शना अकण्टकिताद्याः। अग्निदूषिता अग्निदग्धाः।

गोभिलगृह्ये—

"क्षौमशाणकार्पासौर्णान्येषां वसनान्यैणेयरौरवाजान्यजिनानि मुञ्ज-काशताम्बल्यो रशनाः पार्णवैल्वाश्वत्था दण्डाः । क्षौमं शाणं वा वसनं ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रियस्याऽऽविकं वैश्यस्यैते नैवेतराणि द्रव्याणि व्याख्यातान्यलाभे सर्वाणि सर्वेषाम्" इति ।

ताम्बलीतामलीशब्दौ पर्यायौ ।

कूर्चस्त्वसंख्यदर्भात्मकः—

"यज्ञवस्तुनि मुष्टौ च स्तम्बे दर्भवटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता कूर्चे संस्तरणेऽपि च" ।

इति वचनात् ।

यत्तु प्रयोगपारिजाते—

"नवभिः सप्तभिर्दर्भैः पञ्चभिः क्रमशः कृतः ।
कूर्चः श्रेष्ठो मध्यमश्च कनीयांश्च समीरितः ॥
तद्ग्रन्थिर्व्यङ्गुला ज्ञेया तदूर्ध्वं चतुरङ्गुलम्" ।

इति कूर्चलक्षणं तदुपवेशनार्थकूर्चव्यतिरिक्तविषयमिति द्रष्टव्यम् ।

स्मृतिसारे—

"एकमातृप्रसूतानां कन्ये वा पुत्रकौ तयोः ।
सहोद्वाहं न कुर्वीत तथैव व्रतबन्धनम्" इति ।

उपनयनारम्भोत्तरं सूतके प्राप्ते विशेषः संग्रहे—

"कूश्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गां च दद्यात्पयस्विनीम् ।
चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत्" इति ।

ब्रह्मचारिकर्तृकक्रियाकरणीभूतमन्त्राणां शं नो देवीरित्येवमादीनामुपनयनात्प्रागेव शिक्षणं कर्तव्यं, सूत्रवृत्तिकृदभ्यनुज्ञातत्वात् । पत्न्या यथाऽवेक्षणादिमन्त्राणाम् ।

अथ त्रिवृदन्नहोमः ।

तत्रेत्थं सूत्रम्—

"उपस्थितेऽन्न ओदनस्यापूपानाꣳ सक्तूनामिति समवदाय सर्पिर्मिश्रस्य जुहोत्यग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहाऽग्नयेऽन्नादाय स्वाहाऽग्नयेऽन्नपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो

देवताभ्यः स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति सर्वत्रैवमनादिष्टदेवतेऽमुष्मै स्वाहेति यथादेवतमादिष्टदेवत एतेषामेवान्नानां[१] समवदाय प्रागग्रेषु दर्भेषु बलिं करोति वास्तुपतये स्वाहेति त्रिवृताऽन्नेन ब्राह्मणान्परिविष्य पुण्याहं[२] स्वस्त्ययनमृद्धिमिति वाचयित्वा त्र्यहमन्नं चरति ” इति।

अस्यार्थः—उपस्थित आगत आनीतेऽन्ने ब्राह्मणपरिवेषणार्थमोदनस्यापूपानां सक्तूनां त्रयाणां समवदाय यावदर्थमवखण्ड्य मिश्रयित्वा पुनः सर्पिषा मिश्रीकृतस्य जुहोत्यग्नये स्वाहेत्येतैर्मन्त्रैः। उपस्थितवचनं बहिः संस्कृतस्य ग्रहणार्थम्, ओदनस्यापूपानां सक्तूनामित्येतावदुच्यमानेऽत्रैव संस्कारः प्राप्नुयात्। उपस्थितस्यौदनस्यापूपानां सक्तूनामित्येतावतैव सिद्धेऽन्नग्रहणं सव्यञ्जनार्थम्। तेन ज्ञायते, भोजनार्थमप्येतदुपस्थितं भवति न होमार्थमेवेति। अनेन ज्ञायते भोजनं हुतशेषस्यैव नान्यस्येति। ओदनादीनां द्वंद्वसमासेन निर्देश ओदनादीनां कदाचित्सहितानामपि पात्रान्तरे ग्रहणं स्यात्तन्मा भूदित्येतदर्थमसमासेन निर्देशः। अपूपानामिति बहुवचनात्त्रिप्रभृतयोऽपूपा ग्राह्याः। सक्तुशब्दस्तु बहुवचनान्त एव पिष्टशब्दवत्, यथा सक्तुभिर्जुहोतीत्यादौ। ओदनादीन्यक्षारलवणानि ग्राह्याणि।

“ न क्षारलवणहोमो विद्यते ”

इति धर्मसूत्रे निषेधात्। इतिशब्दोऽवधारणार्थः, ओदनस्यापूपानां सक्तूनामेव समवदायेति। तेन हविष्यभूतव्यञ्जनव्यावृत्तिः। ओदनादीनामेकदेशं समवदाय तेन सर्पिर्मिश्रितेन जुहोति। न त्रयाणां सर्वेषामेव मिश्रणम्। सर्पिःशब्दान्मिश्रणे संस्काररहितमेवाऽऽज्यम्। स्विष्टकृदाहुतिः पूर्वाहुतिभिरसंसक्तोत्तरार्धपूर्वार्धे होतव्या। अमुं त्रिवृदन्नहोममन्यत्राप्यतिदिशति—‘सर्वत्रैवमनादिष्टदेवते’ इति। सर्वत्र सर्वस्मिन्नपि कर्मण्यनादिष्टदेवते। नाऽऽदिष्टाऽनादिष्टा, अनादिष्टा देवता यत्र तदनादिष्टदेवतं तस्मिन्ननादिष्टदेवते, एतादृशेऽन्न उपस्थिते सत्येवंप्रकारेण होमः कर्तव्य इत्यर्थः। सर्वत्रेति वचनं सर्वेषु कर्मस्वेवान्न उपस्थितेऽयं होमः स्यान्न तु केवल उपस्थिते लौकिकेऽन्न इत्येतदर्थम्। अनादिष्टदेवत इति वचनं स्थालीपाकमासिकादिश्राद्धान्नव्यावृत्त्यर्थं, तस्याऽऽदिष्टदेवतत्वात्। काण्डव्रतादावन्नोपस्थितेरभावान्नैषं होमः। इयं चान्नोपस्थितिः कण्ठरवोक्तैव ग्राह्या, अन्यथा श्राद्धान्तरसिद्धब्राह्मणभोजना-

१ ङ ‘मेव हो’। २ घ. ‘ह्नोत्तर’।

र्थान्नोपस्थितेः सूत्रोक्तेषु काण्डव्रतादिषु शास्त्रान्तरप्रोक्तेषु कर्णवेधादिकर्मसु च सत्त्वेनातिप्रसङ्गापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, तथाऽऽचाराभावात्। यद्येवं, युग्मान्ब्राह्मणानित्यत्रापि कण्ठरवोक्ताया अन्नोपस्थितेः सत्त्वात्त्रिवृदन्नहोमः प्राप्नोति। नैष दोषः। यद्येवमिष्टं स्यात्तत्रैवेदं विधायातिदिशेत्। तस्मात्प्रथमोक्तान्नोपस्थितिव्यतिरिक्तस्थल एवायं होम इति सिद्धं भवति। अमुष्मै स्वाहेति यथादेवतमादिष्टदेवते। आदिष्टदेवतेऽन्न उपस्थिते त्वमुष्मै स्वाहेति यथादेवतं होमः कार्य इत्यर्थः। आदिष्टदेवतेऽन्ने स्थालीपाक उपस्थिते कैश्चिदाचार्यैराज्यानुवाक्याभ्यां होमो विहितः स मा भूदित्येतदर्थममुष्मै स्वाहेति वचनम्। यथादेवतमिति वचनं यस्मिन्कर्मणि मन्त्रे यथा यथा छान्दसो धर्मो देवताशब्दे दृष्टो भवेत्तथैव नाममन्त्रेऽपि स्यादित्येवमर्थम्। दृष्टश्च क्षेत्रस्य पतिनेत्यस्मिन्मन्त्रे 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा' इत्यनेन घिसंज्ञारूपश्छन्दसि विकल्पेन विहितो धर्मस्तद्धर्मेणैव नाममन्त्रेण होमः। यथा क्षेत्रस्य पतये स्वाहेति घिसंज्ञाभावे क्षेत्रस्य पत्ये स्वाहेति। आदिष्टदेवत इति वचनमादिष्टदेवतान्नहोमीयमन्त्र एवैतन्नाऽऽज्यहोमीयनाममन्त्रे। तेन वेदोपाकरणादौ सदसस्पतये स्वाहेत्येवमेव मन्त्रः, न तु सदसस्पत्ये स्वाहेति। वास्तुबलिविधानात्पूर्वं परिभाषाकरणादेवं ज्ञायते पूर्वं स्विष्टकृद्धोमानन्तरं कर्मशेषं समाप्यैव वास्तुबलिरिति। वास्तुबलेरनावश्यकत्वद्योतनार्थं वा मध्ये परिभाषाकरणम्। अथवोत्तरत्र यथापुरस्तादित्येतस्य मध्यमणिन्यायेन ब्राह्मणानन्नेन परिविष्येत्यत्राप्यन्वयः। तेन सर्वत्रापि वास्तुबलिर्नैयत्यं सिध्यत्याचारश्चानुगृहीतो भवति। मध्ये परिभाषाकरणं तु वास्तुबलेरेवाव्यवहितत्वात्सर्वत्रातिदेशः स्याद्धोमस्य नैव स्याद्व्यवहितत्वात्तन्मा भूदित्येतदर्थम्। एतेषामिति वचनं बलिकरणे तान्येव द्रव्याणीति। एवकारो हविष्यव्यञ्जनस्यापि व्यावृत्त्यर्थः। समवदायेतिवचनात्पुनः पृथक्पृथग्गृहीत्वाऽवखण्ड्य मिश्रयित्वा तेन मागग्रेषु दर्भेषु बलिं करोति। मागग्रवचनमुदगग्रताव्यावृत्त्यर्थम्। नात्र सर्पिर्मिश्रणमवचनात्। बलिं करोतीतिवचनात्प्रथममन्त्रोक्त्य बलिं तत्र न्युप्य तं परिषिञ्चति। त्रिवृता त्रिप्रकारेणान्नेन सव्यञ्जनेन ब्राह्मणान्परिविष्य संभोज्य तैः पुण्याहादीनि वाचयित्वा त्र्यहव्रतं चरतीत्यर्थः। अन्नेनेत्येतावतैव सिद्धे त्रिवृद्ग्रहणं युग्मान्ब्राह्मणानन्नेन परिविष्येत्यत्राप्योदनापूपसक्तवात्मकत्रिवृदन्नसंप्रत्ययार्थम्।

उपनयनप्रयोगः ।

अथोपनयनप्रयोगः । उपनयनं चिकीर्षुराचार्यः कार्पासमुक्तविधिना निर्मितमेकं यज्ञोपवीतं प्रादेशमात्रं समचतुरश्रमश्मानमहतं वस्त्रद्वयं क्षौमं कार्पासं वा कौपीनं तद्बन्धनार्थं क्षौमं सूत्रमुत्तरीयार्थं काषायं वस्त्रमजिनं वा त्रिवृतां मौञ्जीं मेखलां प्रवरसंख्यग्रन्थियुतामुक्तलक्षणं दण्डमप्रच्छिन्नाग्राः प्रादेशमात्रीः सप्त पालाशीः समिधोऽनियतसंख्यैर्दर्भैर्निर्मितमासनार्थं कूर्चं कांस्यव्यतिरिक्तं भिक्षापात्रं गां चोपकल्पयेत् । होमादिसामग्री च पित्राद्युपनेतरि कुमारेण भिक्षया वरदानार्थं गौरुपकल्पनीया ।

कृतनित्यक्रिय आचार्य आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममोपनेतृत्वाधिकारसिद्ध्यर्थं कृच्छ्रत्रयात्मकं प्रायश्चित्तमुक्तप्रत्याम्नायेनाहमाचरिष्य इति संकल्प्य तच्चरेत् ।

एवं देशकालसंकीर्तनपूर्वकमुपनेयत्वाधिकारसिद्ध्यर्थं कृच्छ्रत्रयात्मकं प्रायश्चित्तं गोदानप्रत्याम्नायेनाहमाचरिष्य इति वटुना संकल्पं कारयित्वा तत्कारयेत् । तस्याशक्तावुपनेता वा कुर्यात् ।

ततो मम गायत्र्युपदेशाधिकारार्थं द्वादशसहस्रं द्वादशाधिकसहस्रं वा गायत्रीजपमहं करिष्य इति संकल्प्य, अग्न आयूꣳषीत्यादिपवमन्त्राणां विश्वे देवा ऋषयः । आद्ययोरग्निः पवमानो देवता । मध्यमयोरग्निः पावकः। अन्त्ययोरग्निः शुचिर्गायत्री छन्दः । जपे विनियोगः । 'ॐ अग्न आयूꣳषि० व्यचय' इत्यग्निपवित्रसंज्ञकान्पवमन्त्रान्सकृज्जपित्वा, गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः, सविता देवता, गायत्री छन्दः । जपे विनियोगः । 'ॐ तत्सवितुर्वरेण्य० दयात्' इति सकृज्जपित्वा, ऋष्यादिस्मरणपूर्वकं संकल्पितपक्षानुसारेण द्वादशसहस्रं द्वादशाधिकसहस्रं वा यथाकालं गायत्रीजपं कुर्यात् । अथवाऽग्निपवित्रसंज्ञकान्पवमन्त्रान्गायत्रीं च सकृज्जपित्वोक्तसंख्यं गायत्रीजपं संकल्पपूर्वकं कुर्यात् । अथवा गायत्र्याः सकृज्जपो न कार्यः ।

तत आचार्यो ज्योतिर्विदादिभ्योऽवधारितावुपनयनदिनात्पूर्वेद्युस्तद्दिने वा सर्वं नित्यकर्म विधाय माङ्गलिकं स्नानं माङ्गलिकं वेषं च कृत्वा सोत्तरच्छदे रङ्गवल्लिकायुक्ते पीठे प्राङ्मुख उपविश्य स्वदक्षिणतः कृतमाङ्गलिकस्नानां कृतमाङ्गलिकवेषां भार्यां तद्दक्षिणतः कृतमाङ्गलिकस्नानं कृतमाङ्गलिकवेषं संस्कार्यं चोपवेश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यास्य कुमारस्य द्विजत्वसि-

द्धिपूर्वकवेदाध्ययनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमाचार्यपैतृकसावित्रीमातृकमुपनयनाख्यं संस्कारं करिष्य इति संकल्पं कुर्यात्।

ततस्तदङ्गत्वेन पुण्याहादिवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं ग्रहयज्ञमङ्कुरारोपणं मण्डपदेवताप्रतिष्ठापनं च करिष्ये । तदादौ निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं गणपतिपूजनं यथाचारं कुलदेवतादिपूजनं [च] करिष्य इतिसंकल्पाद्यङ्कुरारोपणान्तं कुर्यात्। पूर्वमङ्कुरारोपणं पश्चाद्ग्रहयज्ञ इति वा क्रमः। इन्द्रः प्रीयतामिति पुण्याहवाचने विशेषः।

अथवा ग्रहयज्ञाङ्कुरारोपणे प्रधानसंकल्पात्पूर्वमेव कर्तव्ये । अस्मिन्पक्षे नास्मिन्संकल्प एतयोरुल्लेखः।

उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वेन द्विजत्वसंपादकत्वेन च विशिष्टत्वात्तत्र *निर्विघ्नतासिद्ध्यर्थं ग्रहयज्ञात्पूर्वं विनायकशान्तिमपि पृथगेव कुर्यात्तन्त्रेण वा ।* सा च शान्तिरत्नमालायां द्रष्टव्या।

ग्रहयज्ञस्तु प्रधानसंकल्पदिनात्प्राक्सप्तदिनमध्ये दशदिनमध्य एव वा कर्तव्यः।

" मण्डपस्थापनदिनात्पुरा ग्रहमखं चरेत्।
दशाहे वाऽथ सप्ताहे ततः प्राङ्नैव तं चरेत् " ॥

इति ज्योतिःसागरवचनात् । मण्डपस्थापनदिनात्प्रधानसंकल्पदिनात्पुरा प्राक्, ग्रहमखं ग्रहयज्ञं चरेत्कुर्यात्। तत्र कालनियममाह दशाह इति । ततो दशाहात्सप्ताहाद्वा प्राङ्नैव तं ग्रहमखं कुर्यादित्यर्थः । अत्र गौर्यादिमातृका गणपत्यादयश्च वंशपात्रोपरि वस्त्रं प्रसार्य तत्र संस्थाप्याः।

ततो यथाचारमाम्रादिप्रशस्तवृक्षपर्णवेष्टिता दूर्वाः शमीशाखाः सूत्रेण पोढा वेष्टयेत्। तत्रैकत्र मुशलमेकत्र च्छुरिकाशस्त्रं मध्ये प्रक्षिप्य वेष्टनीयम्। ततस्ताः शाखा मातृकावंशपात्रे निधाय तासु चतसृषूदक्संस्थं नन्दिनीनलिनीमैत्रोमा नाममन्त्रेणाऽऽवाह्य तदुत्तरस्थमुशलगर्भायां पशुवर्धिनीं नाममन्त्रेणाऽऽवाह्य तदुत्तरस्थच्छुरिकाशस्त्रगर्भायां भगवतीं नाम्नैवाऽऽवाहयेत्।

ततो मातृकावंशपात्रस्योत्तरतः स्थापिते सूक्ष्ममृन्मयकलशद्वय एकस्मिन्वा यथाचारं तण्डुलपूर्णे हरिद्राखण्डलड्डुकपूगीफलयुते न्युब्जशरावपिहिते श्वेतचूर्णरञ्जिते सूत्रवेष्टिते गणानां त्वेति मन्त्रेणाविघ्नगणपतिमावाह्य नर्यं प्रजामिति प्रतिष्ठाप्याऽऽसनाद्याचमनीयान्तानुपचारान्समर्प्य स्वसमीपे ताम्रपात्रं निधाय तत्र ताः शाखाः संस्थाप्य भार्यया नीराजनसुगन्धितैलाभ्यङ्गयवा-

रकहरिद्राद्युद्वर्तनोष्णोदकस्नानानि कारयित्वाऽऽपो हि ष्ठेतितिसृभिः संस्नाप्याऽऽचमनीयं दत्त्वा ताः शाखा मातृकावंशपात्रे पूर्ववन्निधाय वस्त्रादिपुष्पान्तानुपचारान्समर्प्य दधिक्राव्ण इति दध्ना काण्डात्काण्डादिति दूर्वाभिश्चाभ्यर्च्य धूपाद्युपचारान्समर्प्य

" मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं च देवताः ।
यत्पूजनं कृतमिदं परिपूर्णं तदस्तु मे " ॥

इति संप्रार्थ्य वंशपात्रं स्वयं गृहीत्वाऽविघ्नगणपतिकलशं भार्यया ग्राहयित्वा घण्टादिवाद्यघोषेण सहितः सब्राह्मणः 'ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्र० बृहस्पतिर्दधातु ' ' अष्टौ देवा वसव. सो० ममृतः स्वास्ति ' ' ऋद्ध्यास्म हव्यैर्नमसो० सवीराः ' इति मन्त्रान्पठन्गृहमध्ये गत्वा प्रतिष्ठापनदेशमुपलेपयित्वा रङ्गवल्ल्यादिभिरलंकृत्य तत्र तण्डुलान्प्रक्षिप्य तेषु तद्वंशपात्रं नयं प्रजामिति प्रतिष्ठाप्य तत्रैवोत्तरतः कलशं भार्यया निधाप्य पञ्चोपचारैः संपूज्य स्थापितदेवताप्रीत्यर्थं यथाविभवं ब्राह्मणान्सुवासिनीश्च संभोज्य तेभ्यो यथाविभवं वस्त्रादि दद्यात् ।

ततो नीराजिताभ्यां दंपतिभ्यां सुहृदो वस्त्रादि दद्युः । ततः कर्ताऽन्यदपि कुलधर्मानुसारि कर्म चेत्तदपि कुर्यात् । यावन्मण्डपोद्वासनं प्रत्यहं स्थापितदेवताः पूजयेत् ।

यथोक्तमण्डपकरणानुकूल्ये सति षोडशद्वादशान्यतमसंख्यहस्तपरिमितोऽसंभवेऽष्टहस्तपरिमितः स्थलानुरोधेन वा चतुर्द्वारोपशोभितस्तोरणैर्युक्तो दृढस्तम्भचतुष्टययुक्तः सद्मनो वामभागे द्वारसमीपे वा मण्डपः कार्यः । अत्राऽऽचार्यहस्त एव ग्राह्यो न तु संस्कार्यस्य । अन्यथा मण्डपस्याष्टहस्तत्वपक्षेऽतिलघुतापत्तेः ।

" आचार्यहस्तमानेन मण्डपे निर्मिते शुभे ।
मध्ये वेदी प्रकर्तव्या चतुरश्रा समन्ततः " ॥

इति ज्योतिर्निबन्धवचनाच्च ।

आचार्य इति संस्कारकोपलक्षणं, तेन विवाहेऽपि मण्डपः संस्कारकस्य पित्रादेर्हस्तेनैव ।

" कन्याहस्तैः पञ्चभिः सप्तभिर्वा कार्या वेदिः कूर्मपृष्ठोन्नता सा " ।

इति वचनेन वेदिविषय एव कन्याहस्तपरिमाणत्वे प्रतिपादिते मण्डपे संस्कारकहस्तपरिमाणत्वमर्थतः प्रतिपादितं भवति । तत्राऽऽग्नेय्यामाम्रमयो जम्बूमयो

वा स्तम्भः । नैर्ऋत्यां खादिरो धात्रीवृक्षजो वा । वायव्यामौदुम्बरः शमीमयो वा । ई(ऐ)शान्यां बादर आश्मन्तको वा । एतैः स्तम्भैर्मण्डपं दृढ कटादिनाऽऽच्छादितं निर्माय तोरणाद्यैः शोभयित्वा पूर्ववद्द्वाश्वत्थस्य शाखाः 'दधिक्राव्णो अकारिष' 'या जाता ओषधय.' इति मन्त्राभ्यां चतुर्णां ब्राह्मणानां हस्तेषु दत्त्वाऽऽग्नेयस्तम्भे 'गङ्गायै नमो गङ्गामावाहयामि' इत्यावाह्य संपूज्य सुदृढा स्थिरा भवेति प्रार्थयेत् । एवं नैर्ऋत्ये(ते) गौरीं वायव्ये धरणीमैशाने लक्ष्मीम् । ततो विप्रहस्तेभ्यस्ताः शाखा आदायाऽऽग्नेयादिस्तम्भेषु ताः शाखा बद्ध्वा तत्राऽऽग्नेयशाखायां नन्दिनीं नैर्ऋत्य(त)शाखायां नलिनीं वायव्यशाखायां मैत्रामैशानीशाखायामुमामावाह्य प्रतिष्ठापयेत् । ततः स्वहस्तस्थामेव मुशलगर्भां शाखां मण्डपमध्यमवंशे बद्ध्वा तत्र नाम्नैव पशुवर्धिनीमावाह्य प्रतिष्ठापयेत् । ततस्ताः काण्डानुसमयेन पदार्थानुसमयेन वा पूजयेत् । तत्र समुद्रज्येष्ठा इत्यादयश्चत्वारो मन्त्राः क्रमेण नन्दिन्यादीनां चतसृणां देवतानां स्नानमन्त्राः । चत्वारोऽपि पशुवर्धिन्याः । आपो हि ष्ठेतिमन्त्रत्रयस्य सर्वत्र समुच्चयः । गन्धद्वारामिति गन्धस्य । दधिक्राव्ण इति दध्नः । काण्डात्काण्डादिति दूर्वायाः । दूर्वासमर्पणोत्तरं पुष्पाद्युपचारसमर्पणमिति विशेषः ।

ततो मण्डपमध्य आग्नेय्यादिक्रमेण कलशस्थापनविधिना कुम्भचतुष्टयं स्थापयित्वा तत्रिसूत्र्या संवेष्ट्य तन्मध्ये देवकस्थापनं कुर्यात् । तच्चेत्थम् । अनुपहतपीठे वंशपात्रं निधाय तत्र देवकसंज्ञकच्छुरिकाशस्त्रगर्भायां शाखायां भगवतीमावाह्य प्रतिष्ठाप्याऽऽसनाद्याचमनीयान्तानुपचारान्समर्प्य चतसृभिः सुवासिनीभिर्नीराजनाभ्यङ्गोद्वर्तनोष्णोदकस्नानानि कारयित्वा देवकं वंशपात्रे संस्थाप्य वस्त्रादिभिरुपचारैः संपूज्य तस्मिन्नेव पीठे तत्कलशद्वयमेकं वा निधायाविघ्नसंज्ञकगणपतिं तत्राऽऽवाह्य प्रतिष्ठाप्य संपूजयेत् । तत एतत्समीपे मातृकावंशपात्रं निधाय ब्राह्मणभोजनादि सर्वं पूर्ववत्कुर्यात् ।

ततस्तस्मिन्मण्डपे मध्ये पदपदपरिमितायामविस्तारा चतुष्पदपरिमितायामविस्तारा वा हस्तोन्नता वेदिः कार्या । तत्र वेदिमध्यसूत्रपश्चिमसूत्रसंपाताद्दक्षिणत उत्तरतश्चैकैकहस्तपरिमिते देशे चिह्नं कृत्वा, ऋजुत्वार्थं दक्षिणोत्तरचिह्नयोः पुरतोऽप्येवं चिह्नद्वयं कृत्वा तत्र संपातद्वयदक्षिणस्थचिह्नयोः प्राक्सूत्रं दत्त्वा तत्सूत्रमनु द्वादशस्वङ्गुलेषु चिह्नं कुर्यादेवमुत्तरस्थचिह्नयोः ।

एवं संसाध्य तत्र त्रिंशदङ्गुलोच्चां भित्तिं कुर्यात् । तस्याः पार्श्वयोरष्टावष्टौ सोपानानि कार्याणि । भित्तेरुपरि मध्यभागे कलशाकारं मृत्पिण्डं स्थापयेत् ।

अत्रापि प्रमाणमाचार्यस्य । कूर्मपृष्ठोन्नतत्वादयो विवाहवेदिदृष्टा धर्मा अविरोधादत्रापि कार्याः । शिष्टास्त्विदानीं विवाहवेदिवदेव वेदिं कुर्वन्ति ।

ततो द्वितीयदिने मातराचार्यः पद्प्रभृतिसमसंख्याकान्ब्राह्मणान्संभोज्य तैः पुण्याहस्वस्त्ययनर्धीर्वाचयित्वा, इन्द्रः प्रीयतामिति वदेत् ।

ततः कृतमङ्गलस्नानमलंकृतं कुमारं मात्रा सह भोजयेत् । मातुरभावेऽन्ययाऽप्रत्याख्यायिन्या । एतस्या अप्यभाव एकाकिनमेव भोजयेत् । अष्टौ ब्रह्मचारिणोऽपि भोजयेदित्याचारः ।

ततः कृतभोजनस्य कुमारस्य नापितेन केशान्वापयित्वा कुमारं संस्नाप्य द्विराचमय्य बद्धशिखं गन्धादिभिरलंकृत्याहतं वासस्तूष्णीं परिधाप्योपवेश्य द्विराचमनं कारयेत् । अत्राऽऽचमनं पौराणमेव । तद्यथा— केशवाद्यैस्त्रिभिर्नामभिरुदकं पिबेत् । चतुर्थपञ्चमाभ्यां करतले स्पृशेत् । षष्ठसप्तमाभ्यामोष्ठौ स्पृशेत् । अष्टमनवमाभ्यां मुखं संमृजेत् । दशमेन वामहस्तं प्रोक्ष्यैकादशेन पादौ प्रोक्ष्य द्वादशेन शिरः स्पृष्ट्वा त्रयोदशेनोर्ध्वोष्ठमङ्गुल्यग्रैः स्पृष्ट्वा चतुर्दशेन दक्षिणनासारन्ध्रमङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां पञ्चदशेन वामनासारन्ध्रं ताभ्यामेव षोडशसप्तदशाभ्यां यथाक्रमं दक्षिणवामनेत्रे अङ्गुष्ठानामिकाभ्याम्, अष्टादशैकोनविंशाभ्यां यथाक्रमं दक्षिणवामश्रोत्रे अङ्गुष्ठकनिकाभ्याम्, विंशेन नाभिं ताभ्यामेव, एकविंशेन हृदयं पाणितलेन, द्वाविंशेन शिरः पाणिना, त्रयोविंशचतुर्विंशाभ्यां यथाक्रमं दक्षिणवामभुजावङ्गुल्यग्रैः स्पृशेदिति । केशवादिनामानि नमोन्तानि प्रथमान्तानि वा संबुद्ध्यन्तानि वा । संबुद्ध्यन्तपक्षे केचिद्विष्णुपदं हरिपदं चाविभक्तिकमेवोच्चारयन्ति तत्साधूनेव प्रयुञ्जीतेति नियमात्तुच्छम् । गायत्र्युपदेशात्प्राक्तनानि सर्वाण्यप्याचमनान्येवमेव ।

ततो वेद्यामुपवेश्योक्तरीत्याऽऽयतनं स्थण्डिलं वा वेद्यां विधाय तत्संस्कारं पूर्ववत्कृत्वा लौकिकारणिजं श्रोत्रियागाराद्दाहृतं वा समुद्भवनामानमग्निं प्रतिष्ठापयामीति प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिमाणायामान्तं कृत्वोपनयनहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादिव्याहृत्यन्तमुक्त्वा वैशेषिकप्रधानहोमे, आयुर्दामग्निमेकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये, आयुर्दां देवमग्निमेकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये । अङ्गहोमे, वरुणमित्यादि । पात्रासादनेऽश्मानमहतं वस्त्रद्वयमुत्तरीयार्थं काषायं वस्त्रमजिनं वा मौञ्जीं मेखलां दण्डं दर्वीं कूर्चमाज्यस्थालीं प्रणीताप्रणयनं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषमङ्गारनिर्हरणार्थं पात्रं कौपीनं तद्बन्धनार्थं क्षौमं सूत्रं बौधायनोक्तविधिना

निर्मितमुपवीतं भिक्षापात्रं च प्रयुज्य गां समीपे संस्थाप्य संमार्गदर्भानुपयमनकुशाञ्ज्वल-नदर्भान्बर्हिरिध्ममाज्यं सप्त पालाशीः समिधश्चाऽऽसादयेत्। मातृदत्तेन पौष्कर-सादिपक्ष एव कूर्चप्रयोग उक्तः स चिन्त्यः।

ततो ब्रह्मवरणादिपरिधिपरिधानान्तं कृत्वाऽग्नेरुत्तरतस्तिष्ठतः कुमारस्य कटावासादितं सूत्रमाबध्याऽऽसादितं कौपीनं परिधाप्य दर्भेषूपवेश्य द्विराच-मनं कारयेत्।

ततः कुमारस्तत्रैवोपविष्टः—देवस्य त्वेत्यस्य मन्त्रस्य प्रजापतिरुपवीतं यजुः। आदाने विनियोगः। 'ॐ देवस्य त्वा स० म्यामाददे' इत्यासादितमुपवीतमादाय, उद्वयमित्यस्य सोमः सूर्योऽनुष्टुप्। आदित्यायोपवीतप्रदर्शने विनियोगः। 'ॐ उद्वय त० रुत्तमम्' इत्युपवीतमादित्याय प्रदर्श्य, यज्ञोपवीतमित्यस्य पर-ब्रह्म परमात्मा त्रिष्टुप्। उपवीतधारणे विनियोगः। 'ॐ यज्ञोपवीत० स्तु तेजः' इति दक्षिणं बाहुमुद्धार्य धारयेत्।

शिष्टास्त्विदानीं बौधायनोक्तविधिना यज्ञोपवीतनिर्माणासंभवेन सिद्ध एव यज्ञोपवीते तत्तन्मन्त्रैश्चेष्टाः कृत्वा तद्धारयन्ति। अत्राप्यसंभवे तूष्णीमेव निर्मितं यज्ञोपवीतं गायत्र्याऽऽपो हि ष्ठादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैर्वाऽभिमन्त्रिताभिरद्भिः सव्याहृतिकया गायत्र्या दशवारमभ्युक्ष्य यज्ञोपवीतं परमं पवित्रमिति मन्त्रेण समस्तव्याहृतिभिर्वा "यज्ञोपवीतेनोप०नयामि दीर्घायुत्वाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय सर्वेषां वेदानामाधिपत्याय यशसे ब्रह्मवर्चसाय" इति कौषीतक्युक्तमन्त्रेण वा धारयेत्।

ततो द्विराचम्याग्न्यायतनादीशान्यां दिशि द्विराचम्याग्रेणाग्निं ब्रह्मा-ग्न्योर्मध्येनाऽऽचार्यस्य दक्षिणतो गत्वा तत्र प्राङ्मुख उपविश्य तमन्वा-रभते। अपरेणाग्निमिति मातृदत्तः।

उपनयनहोमः।

अथाऽऽचार्यः कुमारेणान्वारब्धः परिषेकादिव्याहृतिहोमान्तं कृत्वा प्रधान-होमं कुर्यात्।

आयुर्दा इत्यस्य विश्वे देवा आयुर्दा अग्निस्त्रिष्टुप्। आयुर्दा देवेत्यस्य सौत्र मन्त्रस्य वामदेव आयुर्दा देवोऽग्निस्त्रिष्टुप्। उपनयनप्रधानाज्यहोमे विनियोगः। 'ॐ आयुर्दा अग्ने० दिमᳶ स्वाहा' आयुर्देऽग्नय इदं०। 'ॐ आयुर्दा देवज० नयमᳶ

स्वाहा ' आयुर्दे देवायामय इदं०। इति प्रधानाहुतिद्वयं जुहुयात्। अविज्ञातस्वरा मन्त्राः सर्वत्रैकश्रुत्येन प्रयोक्तव्याः।

तत इमं मे वरुणेत्यादि स्विष्टकृदन्तं कृत्वाऽग्नेरुत्तरत उत्तरपरिधिसंधिमग्रेणाऽऽसादितमश्मानं निधाय कुमारमग्रेणाग्निमानीय, 'ॐ आ तिष्ठेममश्मानमश्मेव त्वꣳ स्थिरो भव। प्रमृणीहि दुरस्यून्सहस्व पृतनायतः ' इति दक्षिणेन पादेनाश्मन उपरि तं स्थापयति। सूत्रे दक्षिणेनेतिवचनं सव्यनिवृत्त्यर्थं क्रमार्थं वा। प्रथमे पक्षे दक्षिणपादस्यैवाश्मोपरि स्थापनं न सव्यस्य। द्वितीयपक्षे तु कुमारस्य प्रथमं दक्षिणपादमेव संस्थाप्य सव्यः संस्थापनीयः। सर्वत्र सौत्रमन्त्राणामृषिर्वामदेवः। मन्त्रोक्ता देवताः। छन्दांसि तूह्यानि। सौत्रमन्त्रे ह्यृष्याद्यवगमापेक्षा नास्तीति मतस्यापि सत्त्वान्नोच्यत ऋष्यादिकम्। मतान्तरमादायोच्यमाने तु सौत्रमन्त्राणामतिबहुत्वादतिविस्तरः स्यात्।

ततः कुमारमश्मनोऽवतार्याश्मानं तस्माद्देशान्निःसार्य पूर्वं परिधापितं वासः मन्त्रातं निधाय,

" ॐ या अकृन्तन्नवयन्या अतन्वत याश्च देवी रन्तानभितो ददन्त। तास्त्वा देवीर्जरसा संव्ययन्त्वायुष्मानिदं परिधत्स्व वासः। परिधत्त धत्त वाससैनꣳ शतायुषं कृणुत दीर्घमायुः। बृहस्पतिः प्रायच्छद्वास एतत्सोमाय राज्ञे परिधात वा उ। जरां गच्छासि परिधत्स्व वासो भवाकृष्टीनामभिशस्तिपावा। शतं च जीव शरदः सुवर्चा रायश्च पोषमुपसंव्ययस्व " इत्यासादितयोर्वाससोर्मध्य एकं वासः परिधापयति।

' ॐ परीदं वासोऽधिधाः स्वस्तये भूरापीनामभिशस्तिपावा। शतं च जीव शरदः पुरूचीर्वसूनि चार्यो विभजासि जीवन् ' इति परिहितवाससं कुमारमभिमन्त्रयते। वसूनि चार्यो विभजासजीवन्निति प्रमादपाठः।

ततस्तमुपवेश्य द्विराचमनं कारयेत्। ' ॐ या दुरिता परिबाधमाना शर्म वरूथे पुनती न आगात्। प्राणापानाभ्यां बलमावहन्ती स्वसा देवानाꣳ सुभगा मेखलेयम् ' इत्यासादितया मेखलया कुमारं नाभिदेशे त्रिः प्रदक्षिणं परिव्ययति, द्विरित्येके सकृन्मन्त्रः। ततो नाभेरुत्तरतो मेखलायास्त्रिगुणं ग्रन्थिं कृत्वा दक्षिणतो नाभेः परिकर्षति।

"ॐ मित्रस्य चक्षुर्धरुणं धरीयस्तेजो यशस्वि स्थविरꣳ समिद्धम्।
अनाहनस्यं वसनं जरिष्णु परीदं वाज्यजिनं धत्स्वासावदितिस्ते कक्षा

बध्नातु वेदस्यानुवक्तवै मेधायै श्रद्धाया अनूक्तस्यानिराकरणाय ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसाय ”

इति कुमाराय कृष्णाजिनमुपरिष्टाल्लोमोर्ध्वग्रीवमुत्तरीयं करोति।

रौरवं राजन्यस्य वस्ताजिनं वैश्यस्य। प्रावरणपर्याप्तोत्तरीयार्थाजिनालाभेऽष्टाचत्वारिंशदङ्गुलं चतुरङ्गुलविस्तीर्णं त्र्यङ्गुलविस्तीर्णं वाऽजिनं गृहीत्वा परिपीवणार्थं किंचिदधिकं गृहीत्वाऽष्टाचत्वारिंशदङ्गुलपरिमाणाविरोधेन परिपीव्य तत्परिमण्डलमजिनमुत्तरीयं कारयेत्। तत्र सस्कार्याङ्गुलैरष्टाङ्गुल एकः खण्डः षोडशाङ्गुलो द्वितीयश्चतुर्विंशाङ्गुलस्तृतीयः। यदा वास एवोत्तरीयं तदा मन्त्रनिवृत्तिरजिनपदलोपो वा। यत्र यत्र मन्त्रेऽसौशब्दस्तत्र संबुद्ध्यन्तं संस्कार्यस्य शर्मान्तं व्यावहारिकं नाम ग्राह्यम्।

ततः ‘ॐ इन्द्राय त्वा परिददे ’ इति कुमारं ब्रूयात्। परिदेहीति कुमारः। अथाऽऽचार्यः ‘ॐ परीममिन्द्र ब्रह्मणे महे श्रोत्राय दध्मसि। अथैनं जरिमाणये ज्योक् श्रोत्रे अधिजागरत् ’ इति ब्राह्मणकुमारमिन्द्राय परिददाति। कुमारमालभ्य मन्त्रं ब्रवीतीत्यर्थः। उत्थाप्य संस्पृश्य मन्त्रवचनं परिदानमिति गृह्यकारिकोक्तत्। श्रोत्रशब्दस्थाने राष्ट्रशब्दः क्षत्रियकुमारपरिदाने पोषशब्दो वैश्यकुमारपरिदाने।

अथाग्रेणाग्निं कुमारं दक्षिणतो नीत्वाऽपरेणाग्निमुदङ्मुखमुपवेश्य ‘ॐ त्वयि मेधा त्वयि प्रजा त्वय्यग्निस्तेजो दधातु। त्वयि मेधा त्वयि प्रजा त्वयीन्द्र इन्द्रियं दधातु। त्वयि मेधा त्वयि प्रजा त्वयि सूर्यो भ्राजो दधातु ’ इति त्रिभिर्हुतोच्छेषमाज्यं सर्वमर्धं वा सकृत्कुमारं प्राशयति। त्रयाणामन्ते प्राशनम्। यदा सर्वस्य प्राशनं तदा सप्तपलाशसमिधामभ्याधानार्थं लौकिकाज्येनाभ्यञ्जनम्। परिध्यञ्जनप्रायश्चित्तहोमयोः कर्तव्यतायामन्यदाज्यं पूर्ववत्संस्कृत्य तेनोभयं कार्यम्। यदा त्वर्धस्य प्राशनं तदाऽवशिष्टेन तेनैवाभ्यञ्जनं परिध्यञ्जनप्रायश्चित्तहोमौ च।

अथवा हुतोच्छेषमाज्यमल्पीयसि लौकिके दध्नि सर्वमर्धं वाऽऽनीयाऽऽलोडनेन पृषद्गुणकं कृत्वा तत्प्राशयेदेतैरेव मन्त्रैः। हुतोच्छेषाज्येऽल्पं दध्यानीय पृषदाज्यं कर्तव्यमित्येवं तु न भवति। तृतीयमाज्यस्य दध्न्यानीयेति पृषद्गुणत्वार्थं पशुसूत्रे दृष्टस्य दध्यधिकरणकाज्यानयनविधेरत्र ग्रहीतुमुचितत्वात्।

ततो योगे योग इत्यस्याग्निरिन्द्रो गायत्री । इममग्न आयुष इत्यस्य विश्वे देवा अग्निवरुणसोमादितिविश्वदेवा भुरिक्त्रिष्टुप् । कुमारसमीक्षणे विनियोगः—'ॐ योगे योगे तव० मूतये' 'इममग्न आयुषे० यासत्' इति द्वाभ्यां प्राश्नन्तं कुमारं समीक्षते ।

अथवा हुतोच्छेषमाज्यं पृषदाज्यं वाऽऽभ्यां मन्त्राभ्यां प्राशयति । अस्मिन्पक्षे त्वयि मेधामिति मन्त्रत्रयस्य समीक्षणस्य च लोपः । ततः कुमारः प्राशनाङ्गमाचमनं कुर्यात् । हुतोच्छेषाज्यनाशे प्राशनाभावः । प्राशनाभावादाचमनस्याप्यभावः । आज्यान्तरं तत्स्थान उपादाय तत्प्राशनीयमिति केचित् ।

अथाऽऽचार्य आचान्तं कुमारमात्मानमुपस्पर्शयित्वा(र्श्य) 'ॐ शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा जरस तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्या रीरिषताऽऽयुर्गन्तोः' इति कुमारमभिमन्त्रयते ।

अथ कुमार आचार्य ब्रह्माणं च बहिष्कृत्य पात्रसहितमग्निं प्रदक्षिणं परिक्रामति । आचार्यः 'ॐ आगन्त्रा समगन्महि प्रसमृत्यु युयोतन । अरिष्टाः संचरेमहि स्वस्ति चरतादिह स्वस्त्या गृहेभ्यः' इत्यासीन एव प्रदक्षिणमग्निं परिक्रामन्तं कुमारमभिमन्त्रयते 'ॐ ब्रह्मचर्यमागामुप मा नयस्व ब्रह्मचारी भवानि देवेन सवित्रा प्रसूतः' इति कुमारं वाचयति ।

को नामासीति कुमारं पृच्छति । अथ कुमारः स्वस्य शर्मान्तं व्यावहारिकं नाक्षत्रं च नामाऽऽचष्टे । यथा देवदत्तशर्मा कार्तिकोऽस्मीति । अथाऽऽचार्यः 'ॐ स्वस्ति देव सवितरहमनेन देवदत्तशर्मणा कार्तिकेनोदचमशीय' इति कुमारस्य नामनी गृह्णाति ।

शं नो देवीरित्यस्य प्रजापतिरापो गायत्री । मार्जने विनियोगः 'ॐ शं नो देवी० तु नः' उभावद्भिर्मार्जयेते । उभयोर्मन्त्रः ।

अथ प्रधानोपनयनम् ।

अथाऽऽचार्यो ज्योतिर्विदं संपूज्याग्नेर्दक्षिणतः प्राङ्मुख उपविश्याग्नेराग्नेय्यां दिशि स्वपुरोभाग आत्माभिमुखं कुमारमुपवेश्योभयोर्मध्ये ज्योतिर्विदा स्वस्तिकेनाङ्कित उदग्दशेऽन्तःपटे धृते ब्राह्मणैर्मङ्गलसूक्तपद्यपाठे च क्रियमाणे स्वकुलदेवतादीनां चिन्तनं पटस्थस्वस्तिकावलोकनं च कुर्व-

१ क. ग. आगन्त्रा । २ क. चरिता ।

समासीत। एवं कुमारोऽपि । अथवा स्वस्थानस्थितावेवोभौ । अस्मिन्पक्षे प्राग्दशोऽन्तःपटः ।

तत आचार्यो ज्योतिर्विदा सुलग्नसमयेऽन्तःपट उदक्प्राग्वा निष्काशिते तत्रस्थ एव कुमारस्योपनयनं कुर्यात् । तच्चेत्थम् । कुमारस्य दक्षिणमंसं स्वदक्षिणेन हस्तेन सव्यहस्तेन सव्यमंसं तूष्णीं किंचिदन्वारभ्य, समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती । गायत्र्या विश्वामित्रोऽग्निश्च सविता गायत्री । देवस्य त्वेत्यस्य वामदेवः सविता यजुः । कुमारस्योपनयने विनियोगः । 'ॐ भूर्भुवः सुव.' 'ॐ तत्सवितुर्व० प्रचोदयात्' 'ॐ देवस्य त्वा स० हस्ताभ्यामुपनयेऽमुकशर्मन्' इति कुमारस्य दक्षिणं बाहुमात्मन आभिमुख्येनाऽऽनीय समासीनः कुमारमुपनयते कुमारं स्वसमीपे संमुखं करोतीत्यर्थः । इदं प्रधानोपनयनमाचार्यः कर्ममध्ये न विस्मरेत् । विस्मरणं चेदखिलं कर्माऽऽवर्तनीयं मातृदत्तोक्तेः । प्रधानत्वादिति भावः । अग्नेर्दक्षिणत उपनयनक्रियापक्ष उभावत्र स्वे स्वे स्थान उपविशतः । अत्र 'ॐ ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता अग्ने तेजस्विन्' इत्याद्या आशिषो दद्युराचारात् ।

अथाऽऽचार्यः—'ॐ अग्निष्टे हस्तमग्रभीत्सोमस्ते हस्तमग्रभीत्सविता ते हस्तमग्रभीत्सरस्वती ते हस्तमग्रभीत्पूषा ते हस्तमग्रभीद्बृहस्पतिस्ते हस्तमग्रभीन्मित्रस्ते हस्तमग्रभीद्वरुणस्ते हस्तमग्रभीत्त्वष्टा ते हस्तमग्रभीद्धाता ते हस्तमग्रभीद्विष्णुस्ते हस्तमग्रभीत्प्रजापतिस्ते हस्तमग्रभीत्' [इति] कुमारस्य दक्षिणं हस्तं साङ्गुष्ठं दक्षिणेन हस्तेन गृह्णाति । 'ॐ सविता त्वाऽभिरक्षतु मित्रस्त्वमसि धर्मणाऽग्निराचार्यस्तव देवेन सवित्रा प्रसूतो बृहस्पतेर्ब्रह्मचारी भवामुकशर्मन्नपोऽशान समिध आधेहि कर्म कुरु मा दिवा स्वाप्सीः' इति कुमारं संशास्ति । संशासनं शिक्षणम् । अपोऽशानेत्याचमनाद्युपलक्षणम् । मूत्रोत्सर्गादौ निमित्ते शौचान्ते विधिनाऽऽचमनं कुरु । समिध आधेहि यावद्ब्रह्मचर्यं सायंप्रातः . सायमेव वाऽग्निकार्यं कुरु । कर्म कुरु संध्योपासनादिकं गुरुशुश्रूषावेदाध्ययनादिकं च कर्म कुरु । मा दिवा स्वाप्सीः । दिवा निद्रां मा कुर्वित्यर्थः । बाढमिति कुमारोऽङ्गी कुर्यात् ।

अथाऽऽचार्यो दक्षिणेन हस्तेन कुमारस्य तूष्णीं दक्षिणांसस्योपरि सामीप्येन पृष्ठतः प्रवेश्य क्रमेणावाचीनमभिमृश्य 'ॐ मम हृदये हृदयं ते अस्तु, मम

१ क. ख. 'यनं ब्रह्मचारी न ।

चित्त चित्तेनान्वेहि, मम वाचमेकमना जुषस्व, बृहस्पतिस्त्वा नियुनक्तु मह्य, मामेवानुसꣳरभस्व, मयि चित्तानि सन्तु ते, मयि सामीच्यमस्तु ते, मह्य वाच नियच्छतात् " [इति] कुमारस्य हृदयमभिमृशति ।

अप उपस्पृश्य ' ॐ प्राणाना ग्रन्थिरसि समाविस्रस " [इति] तथैव नाभिदेशमभिमृशति । अप उपस्पृश्य ' ॐ भूर्भुवः सुव सुप्रजाः प्रजया भूयासꣳ सुवीरो वीरै सुवर्चा वर्चसा सुपोष पोषै. सुमेधा मेधया सुब्रह्मा ब्रह्मचारिभि " [इति] कुमारमभिमन्त्र्य 'ॐ भूर्ऋक्षु त्वाऽग्नौ पृथिव्यां वाचि ब्रह्मणि ददेऽमुकशर्मन् । भुवो यजु पु त्वा वायावन्तरिक्षे प्राणे ब्रह्मणि ददेऽमुकशर्मन् । सुव सामसु त्वा सूर्ये दिवि चक्षुषि ब्रह्मणि ददेऽमुकशर्मन् । इष्टतस्ते प्रियोऽसान्यमुकशर्मन् । अनलस्य ते प्रियोऽसान्यमुकशर्मन् । इद वत्स्याव प्राण आयुषि वत्स्याव. प्राण आयुषि वसामुकशर्मन् " [इति] पुनः कुमारमभिमन्त्रयते ।

अग्निरायुष्मानिति सानुषङ्गाणा मन्त्राणां विश्वे देवा अग्न्यायुष्मदादयो यजूंषि । कुमारस्य दक्षिणहस्तग्रहणे विनियोगः । ' अग्निरायुष्मान्स व० सोम आयुष्मान्स० यज्ञ आयुष्मान्स० ब्रह्माऽऽयुष्मत्त० देवा आयुष्म० ' एतैः पञ्चभिः पर्यायैर्दक्षिणेन हस्तेन कुमारस्य दक्षिणं हस्तं साङ्गुष्ठं गृह्णाति ।

आयुष्टे विश्वत इत्यस्य विश्वे देवा आयुर्दा अग्निरनुष्टुप् । अग्नौ पृथिव्यामित्यस्य वामदेवोऽग्न्यादयो यजुः । कुमारस्य दक्षिणकर्णे जपे विनियोगः 'ॐ आयुष्टे वि० मिते " " अग्नौ पृथिव्या प्रतितिष्ठ वायावन्तरिक्षे सूर्ये दिवि याꣳ स्वस्तिमग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमा आपो नु सचरन्ति ताꣳ स्वस्तिमनुसचरामुकशर्मन्प्राणस्य ब्रह्मचार्यभूरमुकशर्मन् ' [इति] कुमारस्य दक्षिणे कर्णे जपति ।

आयुर्दा अग्न इत्यस्य विश्वे देवा आयुर्दा अग्निस्त्रिष्टुप् । अग्नौ पृथिव्यामित्यस्य वामदेवोऽग्न्यादयो यजुः । कुमारस्योत्तरकर्णे जपे विनियोगः । 'ॐ आयुर्दा अ० दिमम् ' ' अग्नौ पृथिव्या० भूरमुकशर्मन् ' [इति] कुमारस्योत्तरे कर्णे जपति । ' मेधा त इन्द्रो ददातु मेधा देवी सरस्वती । मेधा ते अश्विनावुभावा धत्ता पुष्करस्रजौ ' [इति] कुमारस्य मुख स्वमुखेन सह संनिधाय जपति ।

कपकादिदेवेभ्यस्त्वां परिदद इति कुमार ब्रूयात् । परिदेहीति कुमारः । तत आचार्यः—

" कपकाय त्वा परिददाम्यन्तकाय त्वा परिददाम्यघोराय त्वा परिददामि गदाय त्वा परिददामि यमाय त्वा परिददामि मखाय त्वा

---

१ घ ङ आयुर्धा ।

परिददामि वशिन्यै त्वा परिददामि पृथिव्यै त्वा सवैश्वानरायै परिददाम्यद्भ्यस्त्वा परिददाम्योषधीभ्यस्त्वा परिददामि वनस्पतिभ्यस्त्वा परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि सुभूताय त्वा परिददामि ब्रह्मवर्चसाय त्वा परिददामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददामि सर्वाभ्यस्त्वा देवताभ्यः परिददामि "

इति कुमारं कपकादिभ्यः परिददाति । यदि पुनरुपनयनं तदाऽत्र सावित्रीवाचनं कृत्वा सप्तपलाशसमिद्धोमादिकं कर्म कार्यं नात्राक्षारलवणाशनादिव्रतं चरितत्वात् । पुनरुपनयनप्रयोगस्त्वग्रे वक्ष्यते । प्रथमोपनयने तु परिदानानन्तरं सप्तपलाशसमिद्धोमादित्रिवृदन्नहोमान्तं वक्ष्यमाणरीत्या कृत्वा त्र्यहव्रतमक्षारलवणाशनादिकं वक्ष्यमाणरीत्या देवतोपस्थानपूर्वकं कुमारेण कारयित्वा चतुर्थदिवसे प्रातः सावित्रीवाचनं चतुर्थदिवसीयत्रिवृदन्नहोमादिकं सर्वं क्रमेण समापयेदित्येकं मतम् । सद्यः सावित्रीवाचनमिति पौष्करसादिमतम् । एतन्मतेऽपि त्र्यहव्रतं भवत्येव । " सद्यः पौष्करसादिः " इत्यस्मिन्सूत्रे प्राग्व्रतचर्यापरिसमाप्तेः शुश्रियाणामध्ययनदर्शनात् । व्रतमनारभ्याध्ययनस्यानुपपन्नत्वादिति मातृदत्तोक्तेः ।

तत्र पौष्करसादिमतमाश्रित्य प्रयोग उच्यते । परिदानानन्तरं कुमारेणाऽऽसादितसप्तपलाशसमिधां घृतेनाभ्यञ्जनं कारयित्वोपनयनाग्नावभ्याधापयति मन्त्रान्वाचयति च । कुमारः—" ॐ अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे । यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवं मा मेधया प्रज्ञया प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन समेधय स्वाहा " [इति] एकां समिधं घृतेनाभ्यक्तामभ्यादधाति । अग्नय इदमिति त्यागं कुर्यात् । तथैव द्वे द्वितीये । तथैवावशिष्टाश्चतस्रस्तृतीये । अग्नये समिधावाहार्षमिति द्वितीये मन्त्रसंनामः । अग्नये समिध आहार्षमिति तृतीये । त्यागस्तु पूर्ववदेवोभयत्रापि । मन्त्रान्तर्गतद्वितीयसमिच्छब्दे तु नोहः । तस्येन्धनमात्राभिधायित्वात्संनमनावचनाच्च । केचिदभ्याधानात्पूर्वं संकल्पमपि कुर्वन्ति, तन्न । सर्वेष्वङ्गभूतेषु कर्मस्वतिप्रसङ्गापत्तेः " समस्ते क्रतावर्थं श्रूयमाणं यजमानः कामयते, यानि तु कामयति श्रावयति " इति सूत्रेण साक्षात्कमिधातुसमभिव्याहार एव संकल्पकर्तव्यतोक्तेश्च । न ह्यत्र कमिधातुः श्रूयते । एवमन्यत्रापि ।

ततः शुल्बप्रहरणादिसंस्थाजपान्तं कर्म समाप्य " न गायेन्न रोदेन्न नृत्यदर्शी भवेन्मधुमांसाशनादि वर्जयेत् " इत्यादीनि धर्मसूत्रोक्तानि, एतद्व्रत एवात

ऊर्ध्वमित्यारभ्य न स्त्रियमुपेतीत्यन्तानि गृह्योक्तानि च ब्रह्मचर्याश्रमव्रतानि कुमारायोपदिशति।

ततोऽग्ने व्रतपत इत्यादीनां चतुर्णां मन्त्राणां विश्वे देवा ऋषयः। अग्निवायुसूर्यव्रतपतयः क्रमेण देवता यजूंषि। उपस्थाने विनियोगः। "ॐ अग्ने व्रतपते व्रत च० ध्यताम्" [इति] अग्निमुपतिष्ठते। "ॐ वायो व्रतपते० वायुम्। आदित्यव्रतप० आदित्यम्। व्रताना व्रतप० व्रतपतिम्" अत्र व्रतपतिशब्देनाग्निर्ग्राह्यः। "व्रतेन वै मेध्योऽग्निर्व्रतपति." इति श्रुतेः। एतद्व्रतोपायनम्। अस्य समावर्तने त्यागः।

अत्र गुरवे वरं ददाति "गुरो वरं ते ददामि" इति। गुरुरत्राऽऽचार्यः। पितुरप्याचार्यत्वे पूर्वोपक्लृप्ताऽन्यस्मात्प्रतिग्रहेणाऽऽनीता गौर्वरार्थे देया। गौर्वरो ब्राह्मणस्य ग्रामो राजन्यस्याजा वैश्यस्य। गोरभावे शक्त्यनुसारेण पञ्चविधमानान्यतममानेन द्रव्यं देयम्। गुञ्जापरिमितं सुवर्णमिति पैङ्ग्यः।

आचार्यः सप्तदशकृत्वोऽपान्य, देवस्य त्वा सवितुरिति मन्त्रस्य प्रजापतिः सविता यजुः। वरप्रतिग्रहणे विनियोगः। "ॐ देवस्य त्वा सवि० दक्षिणे रुद्राय गा तयाऽमृतत्वमश्या वयो० गृह्णातु" [इति] वरं प्रतिगृह्णाति। वामहस्तेन तृणप्रदानं दक्षिणहस्तेन प्रतिग्रहः। सूत्रे दात्र इत्यनन्तरं भूयान्मय इति पठितं तथा वा ब्रूयात्। प्रतिनिधित्वेन द्रव्यदानपक्षेऽप्ययमेव मन्त्रः। निष्क्रयत्वेन द्रव्यदानपक्षे तु। उत्तानस्त्वेत्यस्य प्रजापतिराङ्गीरसो यजुः। प्रतिग्रहणे विनियोगः। "ॐ उत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरस प्रतिगृह्णातु" इति प्रतिगृह्णाति। अत्रापि सावित्रान्वाधीस्व इति केचित्। वस्तुतस्तूष्णीमेव प्रतिग्रहो न मन्त्रेण। एतस्या दक्षिणाया यागसंबन्धित्वाभावात्। "देवा वै वरुणमयाजयन्" इति श्रुतौ यागस्यैवोपक्रमेण तत्संबन्धिदक्षिणाप्रतिग्रह एव समन्त्रकप्रतिग्रहस्योक्तेः। "ताम्रीणा दक्षिणाना दर्शयति" इति सूत्रकृदुक्तेश्च। अस्मिन्कल्पेऽपाननं तृणप्रदानं च नास्ति। व्याहृत्य प्रतिग्रहणमपि न भवति। भवतीति केचित्। प्रतिग्रहमन्त्रेऽप्यृष्यादिस्मरणे विकल्पः।

तत उदायुषेत्यस्य सोमः सोमो यजुः। कुमारस्योत्थापने विनियोगः। "ॐ उदायुषा० अनु" [इति] कुमारं वाचयन्नुत्थापयति। "ॐ सूर्याय त्वा परिददे" इति कुमारं ब्रूयात्। परिदेहीति कुमारः। आचार्यः "ॐ सूर्यैष ते पुत्रस्त ते परिददामि" इति सूर्याय कुमारं परिददाति।

ततो ब्रह्मचार्याचार्यो वा—तच्चक्षुरित्यस्य सोमः सूर्यो यजुः । सूर्योपस्थाने विनियोगः । " ॐ तच्चक्षुर्देव० दृशे " इति सूर्यमुपतिष्ठते । अथाऽऽचार्यः 'ॐ अग्निष्ट आयुः प्रतरां कृणोत्वग्निष्टे पुष्टिं प्रतरां दधात्विन्द्रो मरुद्भिरिह ते दधात्वादित्यस्ते वसुभिरादधातु ' [इति] कुमाराय पूर्वासादितमूर्ध्वाग्रं दण्डं प्रदाय तूष्णीं पूर्वासादितमरिक्तं भिक्षापात्रं प्रदाय भिक्षाचर्यं चरेति प्राह। ततो ब्रह्मचार्योमित्युक्त्वा प्रथमं मातरं भिक्षेत तदभावे मातृस्थानीयामन्यामप्रत्याख्यायिनीं ' भवति भिक्षां देहि ' इति । ततो मित्रकुलेषु । तत्र पुमांसं भवान्भिक्षां ददात्विति । तद्भिक्षितं द्रव्यमाहृत्य भैक्षमिदं भो इत्याचार्याय निवेदयेत् । आचार्यस्तत्सुभैक्षमिति प्रतिगृह्णाति । अत्रापि सप्तदशकृत्वोऽपाननमिति केचित् ।

ततो ' ॐ यस्य ते प्रथमवास्यꣳ हरामस्तं त्वा विश्वे अवन्तु देवाः । तं त्वा भ्रातरः सुहृदो वर्धमानमनु जायन्तां बहवः सुजातम् " [इति] कुमारस्य पूर्वनिहितं वासो गृह्णाति ।

अथ त्रिवृदन्नहोमः ।

आचार्यो ब्रह्मचार्यन्वारब्धः समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा त्रिवृदन्नहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा देवतास्ताः सर्वाः परिग्रहीष्यामि । जातवेदसमग्निमिध्मेनेत्यादिप्रसाधनीदेव्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमे, अग्निं त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्ये, सोमं त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्ये, अग्निमन्नादं त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्ये, अग्निमन्नपतिं त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्ये, प्रजापतिं त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्ये, विश्वान्देवांस्त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्ये, सर्वा देवतास्त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्ये, अग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषाहुत्या यक्ष्ये, एता देवताः सद्यो यक्ष्य इत्युक्त्वा समित्त्रयमग्नावभ्यादध्यात् । अग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषाहुत्या यक्ष्य इत्यनन्तरं वास्तोष्पतिं त्रिवृदन्नबलिना यक्ष्य इति केचिद्वदन्ति ।

ततोऽग्निं परिस्तीर्य मयि गृह्णामि यो नो अग्निरिति द्वाभ्यामात्मन्यग्निं गृह्णीयात् ।

ततो ब्रह्मासनकल्पनादि ।

पात्रासादने स्रुवं दर्वीमाज्यस्थालीं प्रणीताप्रणयनं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं

संमार्गदर्भानिध्मं बर्हिरवज्वलनदर्भानाज्यं ब्राह्मणपरिवेषणार्थमानीताद्बहिरेव संस्कृतादन्नाद्गृहीतमोदनापूपसक्त्वात्मकं त्रिवृदन्नं चाऽऽसादयेत् । तत्रापूपा-स्त्रिभ्योऽधिका होमपर्याप्ता ग्राह्याः । अपूपशब्देन गोधूमविकाराः सच्छिद्राः पूरिका उच्यन्ते । मण्डका इति केचित् । सक्तवो भर्जितयवपिष्टानि । एतदभावे भर्जितगोधूमपिष्टानि । अपूपा अक्षारलवणा ग्राह्याः ।

ततः पवित्रकरणादि ।

ब्रह्माऽत्र स एव । पृथग्वा । प्रथमपक्षे नात्र तद्वरणं वृतत्वात् । ततः प्रणीताप्रणयनादि परिधिपरिधानान्तं कृत्वाऽऽसादितं त्रिवृदन्नं बर्हिर्निष्पन्नत्वादग्नावधिश्रित्याभिघार्योत्तरत उद्वास्याद्भिः प्रोक्षति । नायं देवपवित्रसंस्कारो मातृदत्तमते । उज्ज्वलाकृन्मते तु नैष संस्कारः । शुद्धकृत-पाक एव तेनोक्तेः । एवं मासिश्राद्धादावपि । ततस्तमभिघार्याग्नेः पश्चाद्बर्हिषि निधायापूपानवखण्ड्यौदने प्रक्षिप्य सक्तव(क्तूं)श्च प्रक्षिप्य लौकिकमाज्यमा-सिच्य मिश्रयित्वा सप्त भागान्समान्कृत्वा, इदं विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं सर्वाभ्यो देवताभ्य इत्यन्तिमभागयोर्देवतानिर्देशं कुर्यात् । न वा विभागनि-र्देशौ ।

ततोऽग्निं परिषिच्येध्माभ्याधानादिप्रसाधनीदेवीहोमान्तं कृत्वा मिश्रितं त्रिवृदन्नमवदानधर्मेणावदायावदाय जुहोति । दर्व्यामुपस्तीर्य मध्या-त्पूर्वार्धाच्चावदायाभिघार्य हविः प्रत्यभिघारयतीत्येषोऽवदानधर्मः । विभागपक्षे क्रमेण तत्तद्भागादवदानम् । 'अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अग्नयेऽन्नादाय स्वाहा । अग्नयेऽन्नपतये स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सर्वाभ्यो देवताभ्य स्वाहा ' इति क्रमेण हुत्वा दर्व्यामुपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्य उत्तरार्धात्सकृत्सकृन्मेक्षणेन हस्तेन वाऽवदाय द्विरभिघार्य न हविः प्रत्यभिघारयति । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति पूर्वाहुतिभिरसंसक्तामुत्त-राधपूर्वार्धे जुहोति यथालिङ्गं त्यागाः । विभागाभावपक्षे एकस्मादेवावदानमेकत्वा-द्धविषः । अयं चावदानधर्मो माध्यकृन्मते । अन्येषां मते तु लाजहोमव्यतिरि-क्तस्थले न कुत्राप्यवदानधर्मोऽस्तीति द्रष्टव्यम् ।

ततः परिस्तरणविसर्गपरिषेकौ कृत्वा सर्वप्रायश्चित्त हुत्वोपस्थानं कुर्यात् । शुल्वप्रहरणादिधर्माः कृताकृताः ।

---

१ क. °भ्रीनवज्वलनदर्भानिध्मं बर्हिराज्य । २ म घ ङ

तत उत्तरेणाग्निं कांश्चिद्दर्भानास्तीर्य तत्र किंचिदुदकमासिच्य पूर्ववदासादितमन्नत्रयमेकीकृत्य 'वास्तुपतये स्वाहा' [इति] तेन बलिं करोति । वास्तुपतय इदं० । ततो बलिं परिषिञ्चति । नात्र सर्पिर्मिश्रणमवचनात् ।

ततोऽनेनान्नेनान्येन च सव्यञ्जनेन ब्राह्मणान्संभोज्य पूर्ववत्पुण्याहादीनि वाचयेत् । तत्र त्रिवृदन्नहोमकर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु, त्रिवृदन्नहोमकर्मणः स्वस्त्ययनं भवन्तो ब्रुवन्तु, त्रिवृदन्नहोमकर्मण ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु । इति वाक्येषु विशेषः । ओमस्तु पुण्याहम् । ओमस्तु स्वस्त्ययनम् । ओमस्त्वृद्धिरिति विप्राणां प्रतिवचनानि ।

ततः श्रद्धामेधे प्रीयेतामिति वदेत् । अयं च होमः स्थालीपाकप्रासिश्राद्धादिव्यतिरिक्तेषु सूत्रोक्तेषु कर्मसूपनयनारम्भविहिताग्न्युपस्थितिव्यतिरिक्तायां सूत्रकृद्विहितायामग्न्युपस्थितौ कार्यः ।

अथ व्याहृतिहोमवारुणीहोमादिसहितो होमप्रयोगः ।

आचार्यो ब्रह्मचारिणान्वारब्धः समित्त्रयमादायेत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा त्रिवृदन्नहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमे, अग्निं त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्य इत्यादि सर्वा देवतास्त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्य इत्यन्तं देवताः पूर्ववदुक्त्वाऽऽज्यहोमे वरुणमित्यादि समिद्द्वयाभ्याधानान्तं कृत्वाऽग्निं परिस्तीर्य पात्रासादनादि प्रसाधनीदेवीहोमान्तं पूर्ववत्कृत्वा व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा पूर्ववदग्नये स्वाहेत्याद्याः सप्ताऽऽहुतीस्त्रिवृदन्नेन हुत्वा, इमं मे वरुणेत्याद्याः पञ्चाहुतीर्जयाभ्यातानराष्ट्रभृद्धोमपक्षे तानपि हुत्वाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येतेनैव स्विष्टकृद्धोमं विदध्यात् ।

ततः शुल्बप्रहरणादिहोमशेषं सर्वं समाप्य वास्तुबलिं दत्त्वा ब्राह्मणान्संभोज्य पुण्याहस्वस्त्ययनर्धीर्वाचयित्वा श्रद्धामेधे प्रीयेतामिति वदेत् ।

इति व्याहृतिहोमवारुणीहोमादिसहितत्रिवृदन्नहोमप्रयोगः ।

अथाऽऽपूर्विकतन्त्रेण प्रयोगः ।

आचार्यो ब्रह्मचारिणान्वारब्धः समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा त्रिवृदन्नहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा देवतास्ताः सर्वाः परिग्रहीष्यामि ।

अग्निं त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्ये । सोमं त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्ये । अग्निमन्नादं त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्ये । अग्निमन्नपतिं त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्ये । प्रजापतिं त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्ये । विश्वान्देवांस्त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्ये । सर्वा देवतास्त्रिवृदन्नाहुत्या यक्ष्ये । अग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषाहुत्या यक्ष्ये । एता देवताः सद्यो यक्ष्य इत्युक्त्वा समित्त्रयमग्रावभ्याधायाग्निं परिस्तीर्योत्तरेणाग्निं दर्भान्संस्तीर्य पात्राणि प्रयुनक्ति । दर्वीमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं हविरासादनार्थं दर्भान्संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भानाज्यं समिधं त्रिवृदन्नं चाऽऽसाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य पात्राण्युत्तानानि कृत्वा प्रोक्ष्य दर्वीनिष्टपनाद्याज्यसंस्कारान्तं कुर्यात् ।

ततोऽग्नेः पश्चादासादितान्दर्भानास्तीर्य तत्राऽऽज्यं निधाय तदुत्तरतो दर्वीं निदध्यात् ।

ततो देवपवित्राख्यसंस्कारेण संस्कृत्याभिघार्याग्नेः पश्चादास्तृतेषु दर्भेष्वोदनापूपसक्तून्निधाय तानेकीकृत्य लौकिकमाज्यमासिच्य मिश्रयित्वाऽग्निं परिषिच्याऽऽसादितामेकां समिधमभ्याधाय दर्व्योपहत्योपहत्याष्टावाहुतीर्मिश्रितेन त्रिवृदन्नेन जुहोति— " अग्नये स्वाहा । सोमाय स्वाहा । अग्नयेऽन्नादाय स्वाहा । अग्नयेऽन्नपतये स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्य स्वाहा । सर्वाभ्यो देवताभ्य स्वाहा । अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा " इति पूर्वाहुतिभिरसंसक्तामुत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोति । यथालिङ्ग त्यागाः । अन्त्याहुतिः पूर्वाहुतिभिरसंसक्तोत्तरार्धपूर्वार्धे होतव्या । नात्रावदानधर्म आपूर्विकत्वात् ।

ततः परिस्तरणविसर्गपरिषेकौ कृत्वा सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वोपस्थानं कुर्यात् । न वोपस्थानम् । सर्वप्रायश्चित्तहोमानन्तरं वोत्तरपरिषेकः ।

तत उत्तरेणाग्निं कांश्चिद्दर्भानास्तीर्य तत्र किंचिदुदकमासिच्य पूर्ववदासादितमन्नत्रयमेकीकृत्य " वास्तुपतये स्वाहा " [इति] तेन बलिं करोति । वास्तुपतय इद० । ततो बलिं परिषिञ्चति । नात्र सर्पिर्मिश्रणमवचनात् ।

ततोऽनेनाद्येनान्येन च सव्यञ्जनेन ब्राह्मणान्संभोज्य पूर्ववत्पुण्याहादीनि वाचयेत् । ततः श्रद्धामेधे प्रीयेतामिति वदेत् ।

इत्यापूर्विकतन्त्रेण त्रिवृदन्नहोमः ।

उपनयनसमावर्तनवत्सातिरिक्तगोकृतगोस्तनपानशालाकरणवास्तुशमनसी-मन्तोन्नयनपुंसवननामकरणान्नप्राशनचूडाकरणगोदानेष्वेवायं भवति नान्यत्र। पाणिग्रहणादिरग्निरित्येतत्खण्डोक्तरीत्या पुनःसंधानकरणपक्षे तत्राप्ययं भवति। समावर्तनादित्रिष्वहःहोमे वास्तुबलेर्विकल्पः।

ततस्त्र्यहव्रतं कुमारायोपदिशति। इक्षुविकारलवणमाषमुद्गादिधान्यमधुमांसाशनं मञ्चकाद्युपरिशयनं मृन्मयेन जलपानं मृन्मयपात्रे कांस्यपात्रे च भोजनं शूद्रायोच्छिष्टदानं दिवाशयनं च न कार्यम्। उभौ कालौ भिक्षाचर्यमुदकुम्भाहरणं सायमुपक्रम्य प्रत्यहमुभौ कालौ प्रत्यहं सायमेव वाऽग्निकार्यं कर्तव्यमिति। त्र्यहव्रतसमाप्त्यनन्तरमिक्षुविकारलवणशमीधान्यानामशने विकल्पः। उदकुम्भाहरणमग्निकार्यं च ब्रह्मचर्यव्रतसमाप्तिपर्यन्तमेव। ब्रह्मचारी वाढमित्युक्त्वाऽग्ने व्रतपत इत्यादिभिर्देवतोपस्थानं कृत्वा त्र्यहव्रतं स्वी कुर्यात्।

तत आचार्यो यथाचारं गायत्रीपूजनं विधाय गायत्र्युपदेशार्थमपरेणाग्निमासादितं कूर्चमुदगग्रं निधाय 'राष्ट्रभृदस्याचार्यासन्दी मा त्वद्योषम्' [इति] तस्मिन्प्राङ्मुख उपविशेत्। ततो ब्रह्मचारी तूष्णीमादित्याय नमस्काराञ्जलिं कृत्वाऽऽचार्यस्य दक्षिणं पादं सव्यान्वारब्धेन दक्षिणेन हस्तेनाधस्तादुपरिष्टाच्चावमृश्य पाणी व्यत्यस्य ताभ्यां सकुक्षिकौ तस्य पादौ धारयेत्। इदमुपसंग्रहणम्। अत्राऽऽचार्येण गुप्तं नाम कुमारायोपांशु कथनीयम्। कुमारस्तेनोपांशूच्चारितेन नाम्नाऽऽचार्यमभिवादयेत्। एतन्नामाविज्ञाने तु व्यावहारिकेण नाम्नोपांश्वेवाभिवादयेत्।

तत्राभिवादनप्रकार इत्थम्। दक्षिणं बाहुं सव्यान्वारब्धं श्रोत्रसमं प्रसार्यामुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नोऽमुकशर्माऽहं भो अभिवादय इत्युपांशूच्चारयञ्छिरोवनतिपूर्वकं तिष्ठन्नाचार्यं नमस्कुर्यात्। इदमभिवादनम्।

तत आचार्येणाऽऽयुष्मान्भवामुकशर्मा३ अ, इत्यविसर्गाकारोत्तरेण प्लुतान्त्यस्वरोच्चारणेन केवलं प्लुतान्त्यस्वरोच्चारणेन वोपांशुप्रयुक्ताशीर्वाद आसीनो विनयावनतो भूत्वा सर्ववेदारम्भार्थत्वेन सावित्र्युपदेशं वाञ्छन्नध्येषणा— मन्त्रद्वयमेकश्रुत्या पठेत्। अधीहि भो इत्युक्त्वा सावित्रीं भो अनुब्रू तत उत्तानीकृतवामपाण्यङ्गुष्ठाङ्गुलीन्यग्भूतीकृतदक्षिणपाण्यङ्गुष्ठाङ्गुलीभिर्देद योगिनीः कृत्वा दक्षिणाङ्के निक्षिप्याऽऽसीत।

तत आचार्यो गणानां त्वेत्यस्य विश्वे देवा गणपतिर्जगती। कुमाराभि-

मन्त्रणे विनियोगः। 'ॐ गणानां त्वा ० सादनम्' [इति] कुमारमभिमन्त्रयते। ततस्तमञ्जलिं स्वपाणिभ्यामादाय, व्यस्तसमस्तव्याहृतीनां गायत्र्याश्चर्ष्यादि पूर्ववत्स्मृत्वा, कुमारस्य गायत्र्युपदेशे विनियोग इति विनियोगवाक्यं स्मृत्वा,

" भूस्तत्सवितुर्वरेण्य, भुवो भर्गो देवस्य धीमहि, सुवर्धियो यो नः प्रचोदयात्, भूर्भुवस्तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि। सुवर्धियो यो नः प्रचोदयात्। भूर्भुवः सुवस्तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् "

सावित्रीमेवंप्रकारेण पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानमिति प्राङ्मुखं कुमारं वाचयति। अत्र सर्वानुवाचनस्यादृष्टार्थत्वादवसानं विना यथा वाचनं स्यात्तथा वाचनं कार्यम्। सर्वथैवमुच्चारणाशक्तौ यथाशक्ति वाचयति। यथाशक्ति वाचयन्सं-धिकृतं वर्णविकारं नान्यथा कुर्वीतेति कौस्तुभे। तैत्तिरीयाणां गायत्र्यारम्भे-णैव ऋग्यजुःसामात्मकवेदत्रयाध्ययनाधिकारो भवति।

ततः कर्माङ्गदेवताप्रीत्यर्थं शतद्वयं पञ्चाशद्वाऽन्यशक्तौ दश वा ब्राह्मणा-न्भोजयित्वा तेभ्यो दक्षिणां दद्यात्। ततः कर्माङ्गदेवताप्रीत्यर्थं गन्धताम्बू-लादिभिर्ब्राह्मणपूजनं तेभ्यो भूयसीदक्षिणादानं च कृत्वा 'ॐ अग्ने तेज-स्विन्' इत्यादिभिर्मन्त्रैराशिषो ग्राह्याः। ततः प्रमादादिति कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं स्मरेत्।

ततो ब्रह्मचारी स्वकाले कालप्राप्तां मध्याह्नसंध्यां कुर्यात्। नात्र सायमा-रम्भो नियतोऽनुक्तत्वात्। " सध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु " इत्यु-क्तत्वात्।

"यावद्ब्रह्मोपदेशस्तु तावत्सध्यादिकं च न।
जाते ब्रह्मोपदेशे तु कर्म सध्यादिक चरेत्" ॥

इति जैमिनिवचनतोऽपि मध्याह्नसंध्याया एव प्रथमतः प्राप्तत्वाच्च। 'त्र्यहे पर्यवेते तथैव त्रिवृताऽन्नेन ब्राह्मणान्परिविष्य' इतिसूत्रे तथेति वचनेनोपनयना-ग्निमाग्नेर्ज्ञापितत्वात्, बौधायनीय उपनयनाग्नेः कर्मसमाप्त्यन्तं व्यक्ततया धार-णस्योक्तेश्चोपनयनाग्निश्चतुर्थदिवसीयकर्मसमाप्त्यन्तं संरक्षणीयः। तस्मिन्नेव

---

१ ग. 'न्त्रयेत्। त'। २ प 'य पञ्चाशद्वय प'।

कर्मसमाप्तिपर्यन्तं सायंप्रातः सायमेव वाऽग्निकार्यसंज्ञकं समिदभ्याधानं कुर्यात्। तदनन्तरं लौकिकाग्नौ। तत्प्रयोगस्त्वग्रे वक्ष्यते।

" जाते ब्रह्मोपदेशे तु कर्म संध्यादिकं चरेत् "

इति जैमिनिवचनेनोपदेशोत्तरं संध्योपासनकर्तव्यता पूर्वत्र मदर्शिता। तच्चोपासनं कथं कार्यमित्याकाङ्क्षायां संध्यात्रयस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं तदभिधीयते।

तत्र संध्यास्वरूपं प्राह श्रुतिः—

" रक्षाꣳसि ह वा पुरोनुवाके तपोग्रमतिष्ठन्त तान्प्रजापतिर्वरेणोपामन्त्रयत तानि वरमवृणीताऽऽदित्यो नो योद्धा, इति तान्प्रजापतिरब्रवीद्योधयध्वमिति तस्मादुत्तिष्ठन्तꣳ ह वा तानि रक्षाꣳस्यादित्य योधयन्ति यावदस्तमन्वगात्तानि ह वा एतानि रक्षाꣳसि गायत्रियाऽभिमन्त्रितेनाम्भसा शाम्यन्ति तदु ह वा एते ब्रह्मवादिन. पूर्वाभिमुखा. सध्यायां गायत्रियाऽभिमन्त्रिता आऽप ऊर्ध्वं विक्षिपन्ति ता एता आपो वज्रीभूत्वा तानि रक्षाꣳसि मन्देहारुणे द्वीपे प्रक्षिपन्ति यत्प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधून्वन्त्युद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन्कुर्वन्ब्राह्मणो विद्वान्सकलं भद्रमश्नुतेऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेद " इति।

वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राणायामादिकं कर्म कुर्वन्वक्ष्यमाणयथोक्तनामवर्णरूपोपेतसंध्याशब्दवाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन्नैहिकमामुष्मिकं च सकलं भद्रमश्नुते। य एवमुक्तध्यानेन शुद्धान्तःकरणो ब्रह्म साक्षात्कुरुते स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन्नज्ञानाज्जीवत्वं प्राप्तो यथोक्तज्ञानेन तदज्ञानापगमे ब्रह्मैव प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्राभिध्यानमुपासनम्।

व्यासोऽप्येतदेवाभिप्रेत्याऽऽह—

" न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह।
सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित् " इति॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

" सध्येति सूर्यग ब्रह्म सधानादिविधानत.।
ब्रह्माद्यै सकलैर्भूतै. सम्ध्यातै. सचिदात्मन ॥

तस्य दासोऽहमस्मीति सोऽहमस्मीति वा मतिः ।
भवेदुपासकस्येति ह्येव वेदविदो विदुः " इति ॥

संध्यास्वरूपमाह पराशरः—

" अहोरात्रस्य यः संधिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।
सा तु संध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः " इति ॥

अत्र यद्यपि कालवाचकत्वेन संध्याशब्दः प्रतीयते तथाऽपि तस्मिन्काल उपास्या देवता संध्याशब्देनोपलक्ष्यते । तथा च देवताया उपासनमुपलक्ष्य पराशरवचने कर्मपरत्वेन संध्याशब्दः प्रयुक्तः । अथवा संधौ भवा क्रिया संध्या ।

अत एव व्यासः—

"उपास्ते संधिवेलायां निशाया दिवसस्य च ।
तामेव संध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः " इति ॥

तामेव क्रियां विदधाति याज्ञवल्क्यः—

" संधौ संध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ " इति ।

सा च संध्या त्रिविधा ।

तदुक्तमत्रिणा—

" संध्यात्रयं तु कर्तव्यं द्विजेनाऽऽत्मविदा सदा " इति ।

तत्र कालभेदेन देवताया नामादिभेदमाह व्यासः—

" गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री दिनमध्यके ।
सरस्वती च सायाह्ने सैव संध्या त्रिषु स्मृता ॥
प्रतिग्रहादन्नदोषात्तु पातकादुपपातकात् ।
गायत्री प्रोच्यते तस्माद्गायन्तं त्रायते यतः ॥
सवितृद्योतनात्सैव सावित्री परिकीर्तिता ।
जगतः प्रसवित्री वा वाग्रूपत्वात्सरस्वती " इति ॥

वर्णभेदः स्मृत्यन्तरे विहितः—

"गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिका ।
सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः " इति ॥

---

१ ख ग घ ङ तिष्ठोगया'।

तत्रैव—"गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी ।
सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतः" इति ॥

स्मृत्यन्तरे—

"उद्यदादित्यसंकाशां पुस्तकाक्षकरां स्मरेत् ।
कृष्णाजिनधरां रक्तगन्धाढ्यां हंसगामिनीम् ॥
रक्तमाल्याम्बरां देवीं प्रातर्ब्राह्मीं विचिन्तयेत् ॥
श्वेतां श्वेताम्बरां देवीं श्वेतगन्धानुलेपनाम् ।
त्रिनेत्रां वरशूलौ च परशुं चाभयं तथा ॥
वृषगां रुद्रशक्तिं च मध्याह्ने संविचिन्तयेत् ।
कृष्णां कृष्णाम्बरां देवीं कृष्णगन्धानुलेपनाम् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मधरां देवीं सुपर्णगाम् ।
विष्णुशक्तिं तु सायाह्ने सर्वदा संविचिन्तयेत्" इति ॥

संध्याकालनिर्णयः ।

अथ कालः । तत्र प्रातःसंध्यायाः कालपरिमाणमाह दक्षः—

"रात्र्यन्त्ययामनाडी द्वे संध्यादिः काल उच्यते ।
दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः" इति ॥

अत्रिस्मृतौ तूदयात्प्राग्द्विमुहूर्त उक्तः—

"संध्याकालः प्रागुदयाद्विप्रस्य द्विमुहूर्तकः" इति ।

एतद्ब्रह्माह्निककर्तृपरमिति महेशादयः ।

धर्मसारे—"उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका ।
अधमा सूर्यसहिता प्रातःसंध्या त्रिधा मता" इति ॥

मध्याह्नसंध्यायाः कालपरिमाणं तत्रैव—

"अध्यर्धयामादासायं संध्या माध्याह्निकी स्मृता" इति ।

स्मृतिसंग्रहे—

"मध्याह्नस्नानादूर्ध्वं यः कालस्तत्व्यवधानतः ।
तत्र मध्याह्नसंध्या स्यादूर्ध्वं गौणः स्मृतो बुधैः" इति ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. पर्शुं चाभीतिमेव च । वृ°।

सायंसंध्यायाः कालपरिमाणं धर्मसारे—

" उत्तमा सूर्यसहिता मध्यमा लुप्ततारका ।
कनिष्ठा तारकोपेता सायसध्या त्रिधा मता " इति ॥

स्मृत्यन्तरे—

" प्रात सध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि ।
सादित्यां पश्चिमा सध्यामुपासीत यथाविधि " इति ॥

स्नानकर्मणीत्यत्र निर्वृत्त इति शेषः । तेन माध्याह्निकस्नानानन्तरमित्यर्थः ।

संध्याया गौणकालमाह गोभिलः—

" उदयास्तमयादूर्ध्वं यावत्स्याद्धटिकात्रयम् ।
तावत्सध्यामुपासीत प्रायश्चित्त तत परम् " इति ॥

अथ देशः ।

व्यासः—" गृहे त्वेकगुणा सध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ।
शतसाहस्रिका नद्यामनन्ता विष्णुसंनिधौ ।
बहि सध्या दशगुणा गर्तप्रस्रवणेषु च ।
खाते तीर्थे शतगुणा ह्यनन्ता जाह्नवीजले " इति ॥

विष्णुरिति शिवादीनामुपलक्षणम् । खाते देवखाते ।

शातातपः—

" अनृत मद्यगन्ध च दिवामैथुनमेव च ।
पुनाति वृषलस्यान्न बहि सध्या ह्युपासिता " इति ॥

यदि विहरणाद्यङ्गलोपस्तदा गृह एव संध्याद्वयं कार्यमित्याहात्रिः—

" सध्यात्रय तु कर्तव्य द्विजेनाऽऽत्मविदा सदा ।
उभे सध्ये तु कर्तव्ये ब्राह्मणाद्यैर्गृहे सदा " इति ॥

यद्यपि प्रशस्तत्वाद्बहिरेव संध्यात्रयं कर्तव्यत्वेन प्राप्त तथाऽपि श्रौतत्वेन विहरणस्य प्राबल्यात्तदनुरोधेन सायंप्रातःसंध्ये गृहेऽभ्यनुज्ञायेते ।

भारद्वाजसूत्रव्याख्यातारस्तु सायं सध्यायां विशेषमाहुः—

" आहिताग्निर्गार्हपत्यस्य पश्चात्साय सध्यामुपासीत " इति ।

---

१ ग 'त्मवत्' ।

अथ प्रयोगः ।

बृहस्पतिः—

" प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु सुसमाहितः ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत्संध्यामिति श्रुतिः " इति ॥

स्मृतिसंग्रहे—

" बद्ध्वाऽऽसनं नियम्यासून्स्मृत्वा चर्ष्यादिकं तथा ।
संनिमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत् " इति ॥

स्मृतिसारे—

" प्राणानायम्य विधिवद्वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।
अथ संध्यामुपासिष्य इति संकल्पमाचरेत् " इति ॥

प्राणायामात्पूर्वमाचमनमपि कर्तव्यम् ।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे—

" आचम्यासून्समायम्य संध्योपासनमाचरेत् " इति ।

असून्प्राणान् ।

आचमनप्रकार उक्तो धर्मसूत्रे—

" आसीनस्त्रिराचामेद्धृदयंगमाभिरद्भिस्त्रिरोष्ठौ परिमृजेद्द्विरित्येके सकृदुपस्पृशेद्द्विरित्येके दक्षिणेन पाणिना सव्यमभ्युक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाण्युपस्पृशेच्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे च " इति ।

गौतमोऽपि—

" शुचौ देश आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा कृत्वा यज्ञोपवीत्यामणिबन्धात्पाणी प्रक्षाल्यति वाग्यतो हृदयस्पृशस्त्रिश्चतुर्वाऽप आचामेत्पादौ चाभ्युक्षेत्खानि चोपस्पृशेत् " इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

" अन्तर्जानु शुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् " इति ॥

अत्रोपस्पर्श आचमनम् ।

ब्राह्मतीर्थस्वरूपमाह याज्ञवल्क्यः—

" कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् " इति ॥

एतदेव शङ्खलिखिताभ्यां स्पष्टीकृतम्—

" अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः प्रागग्रायां लेखायां ब्राह्मं तीर्थं, प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा पित्र्यं, कनिष्ठिकातलयोरन्तरा प्राजापत्यं, पूर्वेणाङ्गुलिपर्वाणि दैवतम् " इति।

आचमनीयमुदकं विशिनष्टि शङ्खः—

" अद्भिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेनबुद्बुदैः।
वह्निना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत् " इति॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

" अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः।
हृत्कण्ठतालुगाद्भिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः॥
शुध्येरन्स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः " इति।

मनुरपि—

" हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः।
वैश्योऽद्भिस्तालुगाभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः " इति॥

प्रचेता अपि—

" अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्रचक्षुषा।
हृद्गताभिरशब्दाभिस्त्रिश्चतुर्वाऽद्भिराचमेत् " इति॥

हृदयपर्यन्तमुदकगमनमाचमने नियतमन्यथोच्छिष्टदोष इत्युक्तं गोभिलगृह्ये—

" हृदयस्पृशस्त्वेवाप आचामेदुच्छिष्टो हैवातोऽन्यथा भवति " इति।

इदमुपलक्षणं कण्ठपर्यन्तत्वादीनाम्।

उदकस्य ग्रहणप्रकारं परिमाणं चाऽऽह भारद्वाजः—

" आयतं पर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिवत्करम्।
संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाऽऽचमनं चरेत्।
माषमज्जनमात्रास्तु सगृह्य त्रिः पिबेदपः " इति॥

स च पाणिर्दक्षिणो द्रष्टव्यः—

" त्रिः पिबेद्दक्षिणेन तु " इति पुराणवचनात्।

आचमने मन्त्रविशेषमिन्द्रियोपस्पर्शनं चाऽऽह भारद्वाजः—

" देव्या पादैस्त्रिभि पीत्वा खानि पश्चादुपस्पृशेत् " इति ।

देव्या गायत्र्याः ।

अत्रिणा तु—

" आपो हि ष्ठादिभिर्मन्त्रैस्त्रिभिस्त्रि प्राशन चरेत् " इत्युक्तम् ।

एतच्चाऽऽचमनं द्विवारं कर्तव्यम् ।

तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

" होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
आचान्त पुनराचामेज्जपहोमार्चनादिषु " इति ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये देवीनन्दिपुराणयोः—

" दाने प्रतिग्रहे होमे सन्ध्यात्रितयवन्दने ।
बलिकर्मणि चाऽऽचामेदादौ द्विर्नान्ततो द्विज " इति ।

प्राणायामलक्षणं मनुराह—

" प्रणव व्याहृती सप्त गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रि पठेदायतप्राण प्राणायाम स उच्यते " इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

" गायत्रीं शिरसा सार्धं जपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् ।
प्रतिप्रणवसयुक्ता त्रिरय प्राणसयम " इति ॥

अत्र पाठजपशब्दाभ्यां वर्णाभिध्यानमात्र नोच्चारणं तस्यासंभवात् ।

स्मृत्यन्तरे—

" शनैर्नासापुटे वायुमुत्सृजेन्न तु वेगत ।
न कम्पयेच्छरीर तु स योग परमो मत " इति ।

व्यासः—" आदान रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रि समभ्यसेत् ।
ब्रह्माण केशव शभु ध्यायन्देवाननुक्रमात् " इति ।

योगयाज्ञवल्क्यः—

" पूरक कुम्भको रेच्य प्राणायामस्त्रिलक्षण ।
नासिकाकृत उच्छ्वासो ध्मात पूरक उच्यते ।
कुम्भको निश्चलश्वासो रिच्यमानस्तु रेचकः " इति ।

याज्ञवल्क्यः—

" दक्षिणे रेचकं कुर्याद्वामेनाऽऽपूर्य चोदरम्।
कुम्भकेन जपं कुर्यात्प्राणायामस्य लक्षणम् " इति।

दक्षस्तु—" वामेन रेचकं कुर्याद्दक्षेनाऽऽपूर्य चोदरम्।
कुम्भकेन जप कुर्यात्प्राणायामस्य लक्षणम् " इत्याह।

स्मृतिसंग्रहे—

" पञ्चाङ्गुलिभिर्नासाग्रं पीडयेत्प्रणवेन वै।
मुद्रेयं सर्वपापघ्नी वानप्रस्थगृहस्थयोः।
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्यतेश्च ब्रह्मचारिणः " इति।

संध्यामुपासिष्य इति पूर्वं संकल्पकरणमुक्तं तत्र संकल्पप्रकारो मतभेदेन त्रिविधः। कौमारिलमते तावत्संध्यावन्दनादिषु नित्येषु कर्मस्वधिकारवाक्यचोदितफलाभावेऽपि मन्त्रलिङ्गार्थवादादिबहुवाक्यपर्यालोचनयोपात्तदुरितक्षय एव फलत्वेन परिकल्पित इति तदनुरोधादुपात्तदुरितक्षयार्थं प्रातःसंध्यामुपासिष्ये ज्योतिष्टोमेन यक्ष्य इत्यादिरीत्या सर्वेषु नित्यकर्मसु संकल्पः।

गुरुमते तु विधिसिद्धिरेव विधेः फलमिति चोदितफलाभावेऽपि विधिसिद्ध्यर्थं प्रातःसंध्यामुपासिष्ये, ज्योतिष्टोमेन यक्ष्य इत्यादिरीत्या नित्येषु संकल्पः।

शारीरकभाष्ये तु ' जन्माद्यस्य यतः ' इति सूत्रे यतो वेत्यादिविषयवाक्यव्याख्याने ब्रह्मणः सकाशादेव प्रपञ्चजातमुत्पन्नं, यथा मृदः सकाशादुत्पन्नो घटः स्वोपादानां मृदमत्यक्त्वा जीवति प्रलीयमानोऽपि मृद्येव प्रलीयते, एवं ब्रह्मणः सकाशाज्जातं जगदपि ब्रह्मात्यक्त्वा जीवति प्रलीयमानं च ब्रह्मण्येव प्रलीयत इत्युक्त्वोत्तरशास्त्रसंदर्भेण ब्रह्मणि समन्वयादिकं प्रतिपाद्य ब्रह्मार्पणबुद्ध्यैव कर्माणि कर्तव्यानीत्युक्तम्। एतन्मते श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रातःसंध्यामुपासिष्ये ज्योतिष्टोमेन यक्ष्य इत्यादिरीत्या संकल्पः।

इति संकल्पप्रकारः।

ततो मार्जनम्।

तदुक्तं प्रयोगपारिजाते—

" संकल्प्य मार्जनं कुर्यादापो हि ष्ठादिभिस्त्रिभिः " इति।

स्मृतिसंग्रहेऽपि—

" आपो हीति त्रिभिर्मन्त्रैः शिरस्यसे च विप्रुषः ।
यस्य क्षयायेत्यधस्तात्क्षिप्त्वाऽद्भिः परिषेचयेत् ॥
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैः क्षेपणं तु कुशोदकैः ।
रक्षस्तमोमोहजाताज्ञाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिजात् ॥
वाङ्मनःकायजान्दोषान्नवैतान्मार्जनं दहेत् " इति ।

प्रजापतिरपि—

" ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात्पादान्ते वा समाहितः ।
अर्धर्चान्तेऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम् " इति ।

प्रकारान्तरं संग्रहे—

" सप्तथत्रयमाकाशे मस्तके वरवत्रयम् ।
भूम्यां प्रोक्तं नत्रयं तु एतन्मार्जनलक्षणम् " इति ।

वरवत्रयमस्तक इति पाठस्तु असंगत एव । क्वचिद्दिवि स्याद्वरवत्रयमिति द्वितीयपादपाठः । नाभ्या आसीदन्तरिक्षमिति मन्त्रेऽन्तरिक्षस्य हृदयजन्यत्वाज्जन्यजनकयोरभेदोपचारस्वीकारेण हृदयशब्देनाऽऽकाशोऽत्र गृह्यते । अत्र नाभिशब्दो हृदयलक्षकः । अन्तरिक्षशब्देनाऽऽकाशः । नभोऽन्तरिक्षं गगनमिति कोशात् । एवं शीर्ष्णो द्यौः समवर्ततेत्यत्र पद्भ्यां भूमिरित्यत्रापि चाभेदोपचारस्वीकारेण शिरःपच्छब्दाभ्यां क्रमेण द्युभूम्योर्ग्रहणम् । एतान्यक्षराणि पादान्तप्रदर्शनार्थानि । चक्षसे । रसः । जिन्वथ । इत्येतेषु पादान्तेषु, आकाशे हृदये मार्जनं कुर्यात् । मयोभुवः । मातरः । गमाम वः । इत्येतेषु पादान्तेषु मस्तके शिरसि । दधातन । इह नः । च नः । इत्येतेषु पादान्तेषु भूम्यां पादयोरित्यर्थः ।

हारीतः—

" मार्जनार्चनबलिकर्मभोजनानि देवतीर्थेन कुर्यात् " इति ।

तच्च मार्जनं न धाराच्युतोदकेन कार्यम् ।

तथा च ब्रह्मा—

" धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता ।
पितरो न प्रशंसन्ति देवता ऋषयस्तथा " इति ।

---

१ ग. तन ।

कथं तर्हि मार्जनमिति तत्राऽऽह स एव—

"नद्यां तीर्थे ह्रदे वाऽपि भाजने मृन्मयेऽपि वा।
औदुम्बरेऽथ सौवर्णे राजते दारुसंभवे।
कृत्वा तु वामहस्ते वा सध्योपास्तिं समाचरेत्" इति।

कृत्वेत्यनन्तरमुदकमिति शेषः।

मृन्मयादिपात्रसद्भावे तु वामहस्तप्रतिषेधः—

"वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सध्यामुपासते।
सा सध्या वृषली ज्ञेया असुरास्तैस्तु तर्पिता" इति स्मरणात्।

भाजन इत्यादिकं गृहसंध्याविषयं न तु नद्यादिसंनिधिकर्तव्यसंध्याविषयम्। पूर्वमार्जनानन्तरमापो वा इदमित्यनुवाकेनाभिमन्त्रणं कुर्वन्ति शिष्टाः। वस्तुतस्तु सर्वात्मकत्वेनाभिध्यानमात्रमनेन कार्यम्।

ततः समन्त्रमुदकपानं पुनर्मार्जनं च कुर्यात्।

तत्राऽऽह बौधायनः—

"अथातः सध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामस्तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादोऽप आचम्याग्निश्च मा मन्युश्चेति सायमपः पीत्वा सूर्यश्च मा मन्युश्चेति प्रातः सपवित्रेण पाणिना सावित्र्या सुरभिमत्याऽब्लिङ्गाभिर्वारुणीभिर्हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति" इति।

भारद्वाजः—"सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्येत्यपः पिबेत्।
आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाऽऽचमनं चरेत्" इति।

प्रातः सूर्येत्यत्राप्युक्त्वेत्यस्यान्वयः। सूर्य इतीत्यपेक्षिते सूर्येतीति संधिश्छान्दसः।

कात्यायनोऽपि—

"शिरसो मार्जनं कुर्यात्कुशैः सोदकबिन्दुभिः।
प्रणवेन व्याहृतिभिर्गायत्र्येति क्रमात्त्रयम्।
अब्दैवताभिर्ऋग्भिश्च चतुर्थमिति मार्जनम्" इति।

मार्जनानन्तरं प्रजापतिः—

"उद्धृत्य दक्षिणे हस्ते जलं गोकर्णवत्कृते।
निःश्वसन्नासिकाग्रेषु पाप्मानं पुरुषं स्मरेत्।

ऋतं चेतितृचं वाऽपि द्रुपदां वा जपेदृचम् ।
दक्षनासापुटेनैव पाप्मानमपसारयेत् ।
तज्जलं नावलोक्याथ वामभागे क्षितौ क्षिपेत् " इति ।

अथार्घ्यदानम् ।

तच्चाऽऽदित्योपासनं कुर्वन्कुर्यात् ।

तथा च श्रुतिः—

" उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन्कुर्वन् " इति ।

एतदुपासनमेव प्रधानम् ।

" संध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् " ॥

इत्यत्रैव फलसंबन्धावगमात् । अत एव रणेऽर्जुनादिभिरर्घ्यप्रसामर्थ्यात्सूर्योपासनमात्रं प्रधानमकारि ।

भारते—" ते तथैव महाराज दंशिता रणमूर्धनि ।
संध्यागतं सहस्रांशुमादित्यमुपतस्थिरे " इति ।

अर्घ्यदानं प्रधानमिति केचित्[1] । अङ्गमित्यन्ये ।

अर्घ्यदानप्रकारमाह व्यासः—

" कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
आदित्याभिमुखस्तिष्ठंस्त्रिरूर्ध्वमथ तत्क्षिपेत् " इति ।

अत्र संतत एव पाठो ग्राह्यः । अथ संततामित्यत्राथशब्दः प्राधान्यख्यापनार्थस्तेन संध्योपासनादिषु तृतीय एव पाठो ग्राह्य इति मातृदत्तोक्तेः । जपेऽप्येवम् । धीमहि धिय इत्यनयोः सांतत्ये सस्वरः संधिः । अनवानत्वमात्रं वाऽस्मिन्पाठे द्रष्टव्यम् । हिकारोऽनुदात्तः ।

आश्वलायनोऽपि—

" ततस्तिष्ठञ्जलं गृह्य प्राङ्मुखोऽञ्जलिना स्मरन् ।
मण्डले सुस्थितं तेजः स्फाटिकज्योतिषा समम् ।
उत्तीर्य तच्च संप्राप्य दक्षिणेन पथाऽञ्जलिम्[2] ।
व्याहृत्यादि जपेन्मन्त्रं स्मृत्वैव परितो रवेः ।

---

१ घ. ङ. °दानमहमि° । २ घ. ङ. °त् । अर्घ्य° ।

मन्देहान्युध्यतः क्रूरान्निक्षिपेत्तेष्ववज्ञलीन्।
षोडशाक्षरमन्त्रेण पुनराकृष्य सत्वरः।
पुनर्जलं गृहीत्वैवं तेजोमन्त्रं च संस्मरन्॥
एवं त्रिवारमावर्त्य दग्ध्वा तानसुरान्द्विजः।
मन्त्रेणाऽऽकृष्य तत्तेजः स्वानादौ स्थापयेत्स्मरन्॥
पूर्ववद्वाममार्गेण स्मृत्वा संस्थाप्य चाऽऽत्मनि।
प्रदक्षिणं समावर्त्य जलं गृह्याऽऽचमेत्ततः" इति॥

स्थानादावाधारमण्डपे स्थितं ज्योतिर्नासादक्षिणरन्ध्रेणाऽऽधारमण्डपादन्तरञ्जलिमागतं मन्देहाख्यराक्षसनाशाय तोयेन सह क्षिप्तं गायत्रीशिरसा नासावामरन्ध्रेण पुनराधारमण्डपे स्थापयामीति भावयेदिति सर्वतात्पर्यार्थः।

षोडशाक्षरमन्त्रमाह व्यासः—

"षोडशाक्षरकं ब्रह्म गायत्र्यास्तु शिरः स्मृतम्।
ओमापो ज्योतिरित्येष मन्त्रो वै तैत्तिरीयके" इति॥

प्रणवत्वेनैकमक्षरम्। अन्यथा षोडशाक्षरकं ब्रह्मेत्येतद्विरुध्येतेति। अथवा सुवरित्यस्यैकाक्षरत्वभावनया षोडशाक्षरत्वं द्रष्टव्यम्।

जलाभावे रजसाऽर्घ्यं देयम्—

"जलाभावे महामार्गे बन्धने स्वशुचावपि।
उभयोः संध्ययोः काले रजसा चार्घ्यमुत्सृजेत्" इत्यत्रिस्मृतेः।

अर्घ्यदाने विशेषः संग्रहे—

"मुक्तहस्तेन दातव्यं मुद्रां तत्र न कारयेत्।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगे तु राक्षसी मुद्रिका स्मृता॥
राक्षसीमुद्रिकार्घ्येण तत्तोयं रुधिरं भवेत्।
जलेष्वर्घ्यं प्रदातव्यं जलाभावे शुचिस्थले॥
संप्रोक्ष्य वारिणा सम्यक्ततोऽर्घ्यं तु प्रदापयेत्।
ईषन्नम्रः प्रभाते वै मध्याह्ने ऋजुराश्रितः॥
सूर्यायार्घ्यांजलीन्दद्यात्सायं तूपविशेद्भुवि" इति।

अथ गायत्रीजपः।

"जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगा तारकोदयात्।
संध्यां प्राक्प्रातरेवं हि तिष्ठेदा सूर्यदर्शनात्" इति।

---

१ म. प. स्थिः।

सायं प्रत्यङ्मुख आसीन आनक्षत्रोदय जपेत् । प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन्ना सूर्योदयमित्यर्थः।

शौनकः—" प्रातस्तिष्ठञ्जपेद्देवीं साय चैवोपविश्य च ।
उपविश्य तु मध्याह्ने प्राङ्मुखो जपमाचरेत् " इति ॥

तद्विधिमाह मनुः—

" आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सध्ये समाहित• ।
शुचौ देशे जपञ्जप्यमुपासीत यथाविधि " इति ॥

कथमित्यपेक्षित आह शङ्खः—

" कुशवृस्या समासीन कुशोत्तरीया वा कुशपवित्रपाणि
सूर्याभिमुखो देवता ध्यायञ्जप कुर्यात् " इति ।

आसनान्याह व्यासः—

" कौशेय कम्बल चैव अजिन पट्टमेव च ।
दारुज ताडपत्र वा आसन परिकल्पयेत् ॥
कृष्णाजिने ज्ञानसिद्धिर्मोक्ष श्रीर्व्याघ्रचर्मणि ।
कुशासने व्याधिनाश सवष्टश्रि(ष्ट चि)त्रकम्बलम् ॥
वशासने तु दारिद्र्य पाषाणे व्याधिरेव च ।
धरण्या तु भवेद्दुःख दौर्भाग्य छिद्रदारुजे ॥
तृणे धनयशोहानि पल्लवे चित्तविभ्रम " इति ।

प्रचेताः—" गोशकृन्मृन्मय भिन्न तथा पालाशपिप्पलम् ।
लोहबद्धं सदैवाऽर्कं वर्जयेदासन बुध " इति ।

स्मृत्यन्तरे—" मृगचर्म प्रयत्नेन वर्जयेत्पुत्रवान्गृही " इति ।

पुराणे—" साय प्रात समाचम्य दद्यात्सूर्याय चाञ्जलिम् ।
दत्त्वा प्रदक्षिण कृत्वा जल स्पृष्ट्वा विशुध्यति " इति ।

श्रुतिरपि—" यत्प्रदक्षिण प्रत्र(क्रा¹)मन्ति तेन पाप्मानमवधून्वन्ति " इति ।

गृह्यपरिशिष्टे—

" असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिण परिक्रामन्परिषिञ्चेत् " इति ।

---

¹ ग 'क्रा। व'।

उपवेशनमन्त्र उक्तो गायत्रीकल्पे—

" पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्व विष्णुना धृता ।
त्व च धारय मा देवि पवित्र कुरु चाऽऽसनम् " इति ।

ऋष्याद्याह व्यासः—

" पृथिव्या मेरुपृष्ठ तु ऋषिरित्यभिधीयते ।
कूर्मपृष्ठ देवता तु सुतल छन्द ईरितम् ।
आसनारोहणे तस्य विनियोग प्रकीर्तित " इति ॥

गृह्यपरिशिष्टे—

" शुचौ देशे दर्भाम्भसोक्षिते दर्भान्सस्तीर्य व्याहृतिभिरुपविश्य प्राणायामत्रय कृत्वाऽऽत्मान व्याहृतीभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या ऋषिदैवतच्छन्दास्यनुस्मृत्य षड्भिस्तदङ्गमन्त्रैर्यथाङ्गमात्मनि विन्यस्याऽऽत्मान तद्रूप भावयेत् । तत्सवितुर्हृदयाय नम इति हृदये, वरेण्य शिरसे स्वाहेति शिरसि, भर्गो देवस्य शिखायै वषडिति शिखाया, धीमहि कवचाय हुमित्युरसि, धियो यो नो नेत्रत्रयाय वौषडिति नेत्रललाटेषु विन्यस्य, प्रचोदयादस्त्राय फडिति करतलेऽस्त्र प्राच्यादिषु दशसु न्यसेदेषोऽङ्गन्यास एतमेके नेच्छन्ति स हि विधिरवैदिक " इति ।

अत्राऽऽसनोपवेशनविधिप्रदर्शनात्पूर्वत्र तूष्णीमेव दर्भासन उपवेशनमिति गम्यते ।

गायत्रीकल्पे तु—

" विन्यस्यैव षडङ्गेषु ऋष्यादीन्सस्मरेत्तत " इत्युक्तम् ।

बृहत्पराशरस्मृत्यादिषु तु प्रणवसप्तव्याहृतिवर्गकुक्षिपादवर्णदेवतान्यासादिकमप्युक्तमस्ति तत्तत्रैव द्रष्टव्यं विस्तरभीत्या नोच्यते ।

तत आवाहनम् ।

" आयात्वित्यादिभिर्मन्त्रैर्देवीमावाहयेत्तत "

इति पाठक्रमादप्यनेनैवाऽऽवाहनम् ।

जपे गायत्री प्रणवव्याहृतियुता ज्ञेया । तथा च व्यासः—

" प्रणवव्याहृतियुता गायत्रीं प्रजपेत्तत " इति ।

जपसंख्यामाह योगयाज्ञवल्क्यः—

" ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥
सायं प्रातश्च मध्याह्ने सावित्रीं वाग्यतो जपेत् ।
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं प्रजपेद्धीमान्सर्वपापप्रणाशिनीम् " इति[2] ॥

बाधायनोऽपि—

" दर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाणः सोदकेन पाणिना प्रत्यङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेदपरिमितकृत्वः प्राणायामशो वा शतकृत्व उभयतःप्रणवां ससप्तव्याहृतिकां मनसा वा दशकृत्वः " इति ।

प्रातःसंध्यायां विशेष उक्तस्तेनैव—

" एवमेव प्रातः प्राङ्तिष्ठन् " इति ।

प्राणायामशः प्राणायामप्रकारेण । तमेव प्रकारमाह—उभयतःप्रणवामित्यादिना । अयं च प्रकारो बौधायनीयानामेव न सत्याषाढसूत्रानुसारिणां ज्ञापकसिद्धस्योपनयनोपदिष्टतृतीयपाठस्यैव तैर्ग्रहीतुमुचितत्वात् । उक्तसंख्यात आधिक्यमेवापरिमितशब्दार्थः । न तु ततो न्यूनत्वमपि । " अपरिमितं प्रमाणाद्भूयः " इति कात्यायनेनाधिकस्यैवापरिमितशब्दार्थत्वोक्तेः ।

व्यासः—" अष्टोत्तरशतं नित्यमष्टाविंशतिमेव वा ।
विधिना दशकं वाऽपि त्रिकालं प्रजपेद्बुधः " इति ॥

नारदः—" सर्वत्रैव प्रदोषेषु[4] गायत्रीमष्टसंख्यया ।
अष्टाविंशत्यनध्याये जपेन्नाष्टोत्तरं शतम् " इति ॥

सुमन्तुः—" अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नित्यादर्धं जपेत्सुधीः ।
प्रतिपत्सु तुरीयांशं पर्वण्यल्पतरं जपेत् " इति ॥

जपमालोक्ता स्मृत्यन्तरे—

" पर्वभिस्तु जपेद्देवीं माला काम्यजपे स्मृता ।
गायत्र्या वेदमूलत्वाद्वेदः पर्वसु गीयते ॥
आरभ्यानामिकामध्यं पर्व देवीमनुक्रमात् ।

---

१ प. क. 'णाशनी' । २ प. क. 'ति । बोधा' । ३ प. क. 'रो बोधा' । ४ क. ग. 'षे सु गा' ।

तर्जनीमूलपर्यन्तं जपेद्दशसु पर्वसु।
मध्यमाङ्गुलिमूले तु यत्पर्वद्वितयं भवेत्।
तं वै मेरुं विजानीयाज्जपे तं नातिलङ्घयेत्" इति।

अगस्त्यसंहितायाम्—

"कनिष्ठाऽनामिका मध्या चतुर्थी तर्जनी मता।
तिस्रोऽङ्गुल्यस्त्रिपर्वाः स्युर्मध्यमा त्वेकपर्विका।
पर्वभिस्तु जपः कार्यो नाङ्गुलीनां निपातनैः।
मध्यमाद्यद्वयं पर्व जपकाले विवर्जयेत्।
एतन्मेरुं विजानीयात्करमालाजपे बुधैः" इति॥

स्मृत्यन्तरे तु—

"आरभ्यानामिकामूलात्प्रादक्षिण्येन वै क्रमात्।
मध्यमामूलपर्यन्तं जपेद्दशसु पर्वसु" इत्युक्तम्॥

जपस्त्रिविधः। नृसिंहपुराणे—

"त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत।
वाचिकश्च उपांशुश्च मानसस्त्रिविधः स्मृतः।
त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान्स्यादुत्तरोत्तरम्" इति॥

वाचिकोपांशुत्वयोर्लक्षणं पुराणेऽभिहितम्—

"यदुच्चनीचस्वरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः।
मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिकोऽयं जपः स्मृतः॥
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीपदोष्ठौ प्रचालयेत्।
अपरैरश्रुतः किंचित्स उपांशुजपः स्मृतः" इति॥

विश्वामित्रेण मानसस्य लक्षणमुक्तम्—

"धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम्।
शब्दार्थचिन्तनं भूयः कथ्यते मानसो जपः" इति॥

त्रयाणां तारतम्यं च तेनैवोक्तम्—

"उत्तमं मानसं जाप्यमुपांशुं मध्यमं स्मृतम्।
अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विज (द्विजाः)॥

१ क ङ 'पस्तना'। २ घ 'द्वयपं'। ३ क 'स्तर " इति। एतषां लक्षणानि तत्राभिहितानि। यं'। ४ क 'त। पि'। ५ क 'म्यं विश्वामित्रणाक्त'।

वाचिकस्यैकमेकं स्यादुपांशु शतमुच्यते ।
सहस्रं मानसं प्रोक्तं मन्वत्रिभृगुनारदैः " इति ॥

(+ मानसजपस्य फलमुक्तं नृसिंहपुराणे—मानसं जपं प्रकृत्य,
"अनेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान्भोगान्दद्यान्मुक्तिं च शाश्वतीम् " इति ॥)

स्मृत्यन्तरे—

" चतुर्विंशत्यक्षरां तु गायत्रीं प्रजपन्हृदि ।
सर्वान्वर्णानभिध्यायेद्देवतामर्थमेव च " इति ॥

अक्षरशब्दः स्वरेषु वर्तते । तत्र यद्यपि स्वरास्त्रयोविंशतिरेव गायत्रीमन्त्रे वर्तन्ते तथाऽपि ण्यमित्यत्र भावनया णियमिति स्वरद्वयं ज्ञेयम् ।

उक्तं च पिङ्गलेन—

" इयादिपूरणः " इति ।

पाद इत्यनुवर्तते । इयादिः पूरणो यस्य स इयादिपूरणः । आदिशब्देनो-वादयो गृह्यन्ते । तत्रायमर्थः— यत्र गायत्र्यादौ छन्दसि पादस्याक्षरसंख्या न पूर्यते तत्रेयादिभिः सा पूरयितव्या । यथा तत्सवितुर्वरेणियं दिवं गच्छ सुवः पतेत्येवमादय इति हलायुधेन व्याख्यातम् ।

" घृणिरिति द्वे अक्षरे । सूर्य इति त्रीणि । आदित्य इति त्रीणि ।
एतद्वै सावित्रस्याष्टाक्षरं पद५ श्रियाऽभिषिक्तम् " ।

इति श्रुतिरपि साधिकाऽत्रेति ज्ञेयम् ।

जपे नियममाह शौनकः—

" कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं चाधोमुखौ ततः ।
मध्ये संमुखहस्ताभ्यां जप एवमुदाहृतः " इति ।

स्मृत्यन्तरे—" हस्तौ नाभिसमौ धृत्वा प्रातः संध्याजपं चरेत् ।
हृत्समौ तु करौ मध्ये सायं मुखसमौ करौ " इति ।

वृद्धमनुः—

" वस्त्रेणाऽऽच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् ।
तस्य तत्फलं जप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् " इति ।

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतं क. पुस्तक एव ।

आच्छादन आर्द्रवस्त्रनिषेधः स्मृत्यन्तरे—

"आच्छाद्याऽऽर्द्रेण वस्त्रेण कर यस्तु जपेद्यदि।
निष्फल स्यात्तस्य जपो देवता न प्रसीदति" इति।

व्यासः—"मन संतोषण शौच मौन मन्त्रार्थचिन्तनम्।
अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसपत्तिहेतव" इति।

मन्त्रार्थ उक्तो बृहत्पराशरेण—

"तच्छुद्ध ज्योतिषा ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदु।
देवस्य सवितुर्भर्गो वरणीय च धीमहि।
तदस्माक धियो यस्तु ब्रह्मत्वे च प्रचोदयात्" इति।

तत्सवितुर्जगत्कारणस्य श्रीसूर्यस्य वरेण्यं वरणीयम्। वृञ एण्यः। भर्गस्तेजः। अन्धकारभर्जनात्। "अञ्यञ्जियुजिभृजिभ्य कुश्च" इति भृजेरसुन्। धीमहि ध्यायेम। यो नो धियोऽस्माकं बुद्धीः प्रचोदयात्स्वरूपे प्रेरयेत्, प्रेरयतीत्यर्थः। इत्येवं गायत्रीमन्त्रार्थस्य चिन्तनं मनसाऽनुसंधानं कार्यम्। शब्दस्याप्येवम्। उत्तम मानस जाप्यमित्यनन्तरोदाहृतविश्वामित्रोक्तेः।

बौधायनः—

"* नाभेरधस्तात्संस्पर्शं कर्मयुक्तो विवर्जयेत्" इति।

अत्रिः—"न चैं क्रामन्न च हसन्न पार्श्वमवलोकयन्।
नापाश्रितो न जल्पश्च न प्रावृतशिरास्तथा॥
न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ।
न चासमाहितमना न च सश्रावयञ्जपेत्" इति॥

व्यासः—"जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च।
एतेष्वेवावसक्तस्तु यथा गच्छन्द्विजोत्तम॥
अभिवाद्य ततो विप्र योग क्षेम च कीर्तयेत्" इति।

यथा गमनवेलाया तन्मनस्कः सन्नेव गच्छति तद्वज्जपादिष्वपि तन्मनस्क एव भवेदित्यर्थः। विप्रमभिवाद्य तेन विप्रेण योग क्षेम च कीर्तयेदित्यर्थः। अलब्धलाभो योगः। लब्धस्य रक्षणं क्षेमः।

---

* नाभेरधस्तु सस्पर्शमिति क पुस्तक शाधित पाठ।

---

१ घ. ङ बाधायन। २ घ ङ चङ्क्राम'।

योगयाज्ञवल्क्यः—

" यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कदाचन ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् " इति ।

संवर्तः—" लोकवार्तादिकं श्रुत्वा श्रुत्वा तु परुषं वचः ।
संख्यां विना च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् " इति ।

संख्यां विना गणनां विनेत्यर्थः । अपरिमितत्वपक्षेऽपि गणना कर्तव्यैवान्यथा जपस्य निष्फलत्वापत्तेः ।

तथा च गौतमः—

गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् " इति ।

बृहत्पराशरोऽपि—

" असंख्यमासुरं यस्मात्तस्मात्तद्गणयेद्ध्रुवम् " इति ।

गौतमः—" क्रोधं मोहं क्षुतं निद्रां निष्ठीवनविजृम्भणे ।
दर्शनं च श्वनीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
आचामेत्संभवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ।
ज्योतींषि च प्रशंसेद्वा कुर्याद्वा प्राणसंयमान् ॥
ज्वलनं गाश्च विप्रांश्च यतीन्वाऽपि विशुद्धये " इति ।

पश्येदिति शेषः ।

संग्रहे—" स्वरवर्णपदैर्वाक्यैः शुद्धमावर्तयेज्जपम् ।
न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
संस्पृशेयुर्न चान्योन्यं दीक्षिता जापका द्विजाः ।
तैरेव भाषणं कृत्वा प्राणायामं समाचरेत् ॥
पादप्रसारणं वार्ता भूलेखनविजृम्भणे ।
जिह्वाप्रसारणं वासोनखच्छेदनताडने ॥
क्षुतनिष्ठीवने गात्रचालनं केशबन्धनम् ।
शिखाविमोक्षणं चैव केशानां चैव मार्जनम् ॥
आक्रन्दनं पर्यटनं तृणमूत्रादिबन्धनम् ।
अधरस्पन्दनं दन्तघर्षणं देहकम्पनम् ॥
आस्फोटनं प्रहसनं शयनं परिवीक्षणम् ।

यूकान्वेषणमङ्गुल्या मुखवायुप्रपूरणम् ॥
शिरःप्रच्छादनं शिल्पकरणं चोष्ठचर्वणम् ।
भवन्ति कर्माण्येतानि यदि चेत्प्रमादतः ॥
प्रक्षाल्य चरणौ हस्तावाचम्य च यथाविधि ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा सवितारं विलोक्य च ॥
नमस्कृत्य ततो धीमाञ्जपशेषं समापयेत् " इति ।

देशनियमस्तु योगयाज्ञवल्क्येनोक्तः—

" अग्न्यगारे जलान्ते वा जपेद्देवालयेऽपि वा ।
पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे द्विजक्षेत्रेऽथवा गृहे " इति ।

शङ्खोऽपि—

" गृहे त्वेकगुणं जप्यं नद्यां तु द्विगुणं स्मृतम् ।
गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यगारे शताधिकम् ॥
सिद्धतीर्थेषु क्षेत्रेषु देवतायाश्च संनिधौ ।
सहस्रं शतकोटीनामनन्तं विष्णुसंनिधौ " इति ।

अत्र नद्यामिति पदं तीरे लाक्षणिकं गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदमिव । समीपसप्तमी वा । आर्द्रवासोविषयं वा ।

" यदि स्यात्क्लिन्नवस्त्रो वै गायत्रीमुदके जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूम्या कुशोपरि समाहितः " इति यमोक्तेः ।

कूर्मपुराणेऽपि—

" गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं यतः ।
एकान्ते तु शुभे देशे तस्माज्जप्यं सदाऽऽचरेत् " इति ।

गायत्रीजपं प्रशंसति व्यासः—

" दशकृत्वः प्रजप्ता सा त्र्यहाद्यच्च कृतं लघु ।
तत्पापं नाशयत्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥
शतजप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता ।
सहस्रजप्ता सा देवी उपपातकनाशिनी ॥
लक्षजप्येन च तथा महापातकनाशिनी ।
कोटिजाप्येन राजेन्द्र यदिच्छति तदाप्नुयात् " इति ॥

---

१ प. ह. 'नायनी।

योगयाज्ञवल्क्यः—

" यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कदाचन ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् " इति ।

संवर्तः—" लोकवार्तादिकं श्रुत्वा श्रुत्वा तु परुषं वचः ।
संख्यां विना च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् " इति ।

संख्यां विना गणनां विनेत्यर्थः । अपरिमितत्वपक्षेऽपि गणना कर्तव्यैवान्यथा जपस्य निष्फलत्वापत्तेः ।

तथा च गौतमः—

गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् " इति ।

बृहत्पराशरोऽपि—

" असंख्यमासुरं यस्मात्तस्मात्तद्गणयेद्ध्रुवम् " इति ।

गौतमः—" क्रोधं मोहं क्षुतं निद्रां निष्ठीवनविजृम्भणे ।
दर्शनं च श्वनीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
आचामेत्संभवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ।
ज्योतींषि च प्रपश्येद्वा कुर्याद्वा प्राणसंयमान् ॥
ज्वलनं गाश्च विप्रांश्च यतीन्वाऽपि विशुद्धये " इति ।

पश्येदिति शेषः ।

संग्रहे—" स्वरवर्णपदैर्वाक्यैः शुद्धमावर्तयेज्जपम् ।
न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
संस्पृशेयुर्न चान्योन्यं दीक्षिता जापका द्विजाः ।
तैरेव भाषणं कृत्वा प्राणायामं समाचरेत् ॥
पादप्रसारणं वार्ता भूलेखनविजृम्भणे ।
निद्राप्रसारणं वासोनखच्छेदनताडने ॥
क्षुतनिष्ठीवने गात्रचालनं केशबन्धनम् ।
शिखाविमोक्षणं चैव केशानां चैव मार्जनम् ॥
आक्रन्दनं पर्यटनं तृणसूत्रादिबन्धनम् ।
अधरस्पन्दनं दन्तघर्षणं देहकम्पनम् ॥
आस्फोटनं प्रहसनं शयनं परिवीक्षणम् ।

यूकान्वेषणमङ्गुल्या मुखवायुप्रपूरणम् ॥
शिर प्रच्छादन शिल्पकरण चोष्ठचर्वणम् ।
भवन्ति कर्माण्येतानि यदि चेत प्रमादत ॥
प्रक्षाल्य चरणौ हस्तावाचम्य च यथाविधि ।
प्राणायामत्रय कृत्वा सवितार विलोक्य च ॥
नमस्कृत्य ततो धीमाञ्जपशेष समापयेत् " इति ।

देशनियमस्तु योगयाज्ञवल्क्येनोक्तः—

" अग्न्यगारे जलान्ते वा जपेद्देवालयेऽपि वा ।
पुण्यतीर्थे गवा गोष्ठे द्विजक्षेत्रेऽथवा गृहे " इति ।

शङ्खोऽपि—

" गृहे त्वेकगुण जप्य नद्या तु द्विगुण स्मृतम् ।
गवा गोष्ठे दशगुणमग्न्यगारे शताधिकम् ॥
सिद्धतीर्थेषु क्षेत्रेषु देवतायाश्च सनिधौ ।
सहस्र शतकोटीनामनन्त विष्णुसनिधौ " इति ।

अत्र नद्यामिति पदं तीरे लाक्षणिकं गङ्गाया घोष इत्यत्र गङ्गापदमिव । समीपसप्तमी वा । आर्द्रवासोविषयं वा ।

" यदि स्यात्क्लिन्नवस्त्रो वै गायत्रीमुदके जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूम्या कुशोपरि समाहित " इति यमोक्तेः ।

कूर्मपुराणेऽपि—

" गुह्यका राक्षसा सिद्धा हरन्ति प्रसभ यत ।
एकान्ते तु शुभे देशे तस्माज्जप्य सदाऽऽचरेत् " इति ।

गायत्रीजपं प्रशसति व्यासः—

" दशकृत्व प्रजप्ता सा त्र्यहाद्यच कृत लघु ।
तत्पाप नाशयत्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥
शतजप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता ।
सहस्रजप्ता सा देवी उपपातकनाशिनी ॥
लक्षजप्येन च तथा महापातकनाशिनी ।
कोटिजाप्येन राजेन्द्र यदिच्छति तदाप्नुयात् " इति ॥

---

१ घ ङ °नाशनी ।

योगयाज्ञवल्क्यः—

" यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कदाचन ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् " इति ।

संवर्तः—" लोकवार्तादिकं श्रुत्वा श्रुत्वा तु परुषं वचः ।
संख्यां विना च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् " इति ।

संख्यां विना गणनां विनेत्यर्थः । अपरिमितत्वपक्षेऽपि गणना कर्तव्यैवान्यथा जपस्य निष्फलत्वापत्तेः ।

तथा च गौतमः—

गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् " इति ।

बृहत्पराशरोऽपि—

" असंख्यमासुरं यस्मात्तस्मात्तद्गणयेद्ध्रुवम् " इति ।

गौतमः—" क्रोधं मोहं क्षुतं निद्रां निष्ठीवनविजृम्भणे ।
दर्शनं च श्वनीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
आचामेत्संभवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ।
ज्योतींषि च प्रशंसेद्वा कुर्याद्वा प्राणसंयमान् ॥
ज्वलनं गाश्च विप्रांश्च यतीन्वाऽपि विशुद्धये " इति ।

पश्येदिति शेषः ।

संग्रहे—" स्वरवर्णपदैर्वाक्यैः शुद्धमावर्तयेज्जपम् ।
न कम्पयेच्छिरो ग्रीवां दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥
संस्पृशेयुर्न चान्योन्यं दीक्षिता जापका द्विजाः ।
तैरेव भाषणं कृत्वा प्राणायामं समाचरेत् ॥
पादप्रसारणं वार्तां भूलेखनविजृम्भणे ।
निद्राप्रसारणं वासोनखच्छेदनताडने ॥
क्षुतनिष्ठीवने गात्रचालनं केशबन्धनम् ।
शिखाविमोक्षणं चैव केशानां चैव मार्जनम् ॥
आक्रन्दनं पर्यटनं तृणसूत्रादिबन्धनम् ।
अधरस्पन्दनं दन्तघर्षणं देहकम्पनम् ॥
आस्फोटनं प्रहसनं शयनं परिवीक्षणम् ।

" प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यगुद्गु त्यं चित्रमित्यपि ।
तच्चक्षुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि ।
एतज्जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यं पश्यन्समाहितः " इति ।

बौधायनेन तु गायत्रीजपानन्तरमेवोपस्थानमत्राप्युक्तम्—

" अप आचम्य दर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाणः प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्तयेच्छतकृत्वोऽपरिमितकृत्वो वा दशावरामथाऽऽदित्यमुपतिष्ठेतोद्वयं तमसस्पर्युदु त्यं चित्रं तच्चक्षुर्देव हितं य उदगादिति " इति ।

एतदेव तैत्तिरीयैः स्वीकार्यम् । इतरशास्त्रापेक्षया बौधायनोक्तस्याभ्यर्हितत्वात् ।

सायंसंध्योपस्थानमपि कौर्मे—

" वारुणीभिस्तथाऽऽदित्यमुपतिष्ठेत्समाहितः " इति ।

वारुण्यश्चेमं मे वरुणेत्याद्याः । यद्यपि वारुणीभिर्वरुणोपस्थानं लिङ्गबलात्प्राप्तं तथाऽपि श्रुतेः प्राबल्यात्तया लिङ्गं बाधित्वाऽऽदित्योपस्थाने मन्त्रा विनियुज्यन्त ऐन्द्रीवत् । बौधायनसूत्रोक्तमन्त्रद्वयेनोपस्थानपक्षे सायं रात्रेरुपस्थानं प्रातरह्नः । वस्तुतो रात्र्यहोरूपत्वेनाऽऽदित्यमभिध्यायन्नुपतिष्ठेत । एवं च न बौधायनकूर्मपुराणयोर्विरोधः ।

अथ दिग्दिक्पत्युपस्थानम् । तत्र नारायणः—

" वारुणीभिस्तथाऽऽदित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणाम् ।
कुर्वन्दिशो नमस्कुर्याद्दिगीशांश्च पृथक्पृथक् " इति ।

यद्यप्येतस्माद्वचनात्सायंसंध्याङ्गता दिग्दिक्पतिनमस्कारस्य प्रतीयते तथाऽपि प्रातःसंध्यायामप्येतद्द्रष्टव्यम् । भगवत्स्मृतौ प्रातःसंध्यायामपि तस्य विहितत्वात् ।

एतच्च नमः प्राच्यै दिशे याश्च देवता इत्याद्यैर्मन्त्रैर्लिङ्गात् ।

नमो गङ्गायमुनयोरिति मन्त्रस्तु गङ्गायमुनान्तरवासिमुनिनमस्कारे लिङ्गाद्विनियुज्यते ।

अत्र वा गायत्र्युद्वासनम्—

" उपस्थायाथवाऽऽदित्यं गायत्रीं तु विसर्जयेत् " ।

---

१ घ. ङ. °वि । बोधा° । २ ग. घ. ङ. दश्व° । ३ घ. ङ. °त् । बोधा° । ४ ग. घ. ङ. °तिष्ठेत । ए° । ५ क. °क्षिणम् ।

इत्याचारदर्पणे स्मृत्यन्तरवचनात् ।

संध्योपासनं प्रशंसति यमः—

" संध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥
यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
आसीनः पश्चिमां संध्यां प्राणायामैस्तु हन्ति तत् ॥
यद्रात्र्या कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
पूर्वां संध्यां समासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति ॥
ऋषयो दीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
प्रजां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च " इति ।

अकरणे प्रत्यवायो दर्शितो दक्षेण—

" संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
यदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् " इति ॥

गोभिलोऽपि—

" संध्या येन न विज्ञाता संध्या येनानुपासिता ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते " इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि—

" उपतिष्ठन्ति ये संध्यां न पूर्वां न च पश्चिमाम् ।
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप " इति ॥

कूर्मपुराणेऽपि—

" योऽन्यत्तु कुरुते सर्वं धर्मकार्यं द्विजोत्तमः ।
विहाय संध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम् " इति ॥

एतत्सर्वमनार्तविषयम् ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

" अनार्तश्चोत्सृजेद्यस्तु स द्विजः शूद्रसंमितः ।
प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः " इति ॥

अत्रिरपि—" नोपतिष्ठन्ति ये संध्यां स्वस्थावस्थास्तु वै द्विजाः ।
हिंसन्ति वै सदा पापा भगवन्तं दिवाकरम् " इति ॥

---

१ क. 'सयता' । २ ग. 'कीर्तिश्च म' ।

कचित्संध्याहानिरपि न दोषायेत्याह जमदग्निः—

" राष्ट्रक्षोभे नृपक्षोभे रोगार्तौ भय आगते।
देवाग्निद्विजभूपानां कार्ये महति संस्थिते॥
संध्याहानौ न दोषोऽस्ति यतस्तत्पुण्यसाधनम् " इति॥

अथ संध्याकालातिक्रमप्रायश्चित्तम्।

(* तत्र स्मार्तप्रायश्चित्तकुतूहले स्कान्दे—

" उदयास्तमयादूर्ध्वं यावत्स्याद्घटिकात्रयम्।
तावत्संध्यामुपासीत प्रायश्चित्तमतः परम् " इति॥

इदं च शान्तपरम्।

अन्यथा—" प्रातःसंध्यां सनक्षत्रां नोपास्ते यः प्रमादतः।
गायत्र्यष्टशतं तस्य प्रायश्चित्तं विशुद्धये "॥

इति कर्मप्रदीपवचनविरोधापत्तेः। प्रातःसंध्यां सनक्षत्रामिति सायंसंध्यां तु सादित्यामित्येतदुपलक्षणमिति पृथ्वीचन्द्रः)।

तत्र यमः—

" प्राणायामत्रयं प्रातः संगवे द्विगुणं चरेत्।
मध्याह्ने त्रिगुणं प्रोक्तमपराह्णे चतुर्गुणम्॥
सायाह्ने पञ्चगुणकं संध्यातिक्रमणे भवेत् " इति॥

(+ स्मार्तप्रायश्चित्तकुतूहले संध्याकल्पे तु—

" प्राणायामत्रयं प्रातर्द्विगुणं संगवे स्मृतम्।
मध्याह्ने त्रिगुणं प्रोक्तमपराह्णे तु षड्गुणम्॥
सायाह्ने द्वादशगुणं सूर्यहत्यां ततो व्रजेत् " इत्युक्तम्।

शक्ताशक्तपरत्वेनात्र व्यवस्था। प्रातरादिष्वकरणे सूर्यहत्यां व्रजेत्। सूर्यहत्या प्राप्नोतीत्यर्थः)।

यत्तु जमदग्निवचनं—

" संध्याकाले त्वतिक्रान्ते स्नात्वाऽऽचम्य यथाविधि।
जपेदष्टशतं देवीं ततः संध्यां समाचरेत् "॥

इति तत्प्राणायामाशक्तपरम्। एवं कर्मप्रदीपवचनमपि।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति क. ख. पुस्तकयोः। + धनुश्चिह्नान्तर्गतं क. पुस्तके नास्ति।

यत्तु—" य सध्या चैव नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि ।
गायत्र्यष्टसहस्र तु जपेत्स्नात्वा समाहित. " ॥

इति स्मृतिवचनं तद्बुद्ध्या सकृल्लोपविषयम् ।

यत्तु वसिष्ठवचनं—

" कालातिक्रमणे चैव त्रिसध्यमपि सर्वदा ।
चतुर्थार्घ्यं प्रकुर्वीत भानोर्व्याहृतिसपुटम् " इति ॥

तदल्पकालातिक्रमविषयम् ।

एकाहाद्यतिक्रमे जमदग्निः—

" एकाह समतिक्रम्य सध्यावन्दनकर्म तु ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा गायत्र्या अयुत जपेत् ॥
द्विरात्रे द्विगुण प्रोक्त त्रिरात्रे त्रिगुण स्मृतम् ।
त्रिरात्रात्परतश्चेत्स्याच्छूद्र एव न सशय. " इति ॥

दैवाद्यदि माध्याह्निक दिवा न कृतं तदा विशेषः स्मर्यते—

" रात्रौ प्रहरपर्यन्त दिवाकृत्यानि कारयेत् ।
अवगाह ब्रह्मयज्ञ सौरजप्य विवर्जयेत् " इति ॥

स्मृतिसंग्रहेऽपि—

" दिवोदिता क्रिया कार्या रात्रावपि यथाक्रमम् ।
अवगाह विना सौर ब्रह्मयज्ञ च तर्पणम् " इति ॥

अवगाहशब्देन निमज्जनरूपं स्नानं निषिध्यते ।

ब्रह्मयज्ञनिषेधस्तु तैत्तिरीयातिरिक्तपरः ।

" ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्त वा "

इति श्रुतौ तैत्तिरीयाणां रात्रावपि तत्कर्तव्यताप्रतिपादनात् । अथवा बहुलं ब्रह्मयज्ञ निषेधतीयं स्मृतिः । तेन तैत्तिरीयैस्तदतिरिक्तैश्च रात्रौ स्वल्पो ब्रह्मयज्ञः कर्तव्य एव । श्रुतेः साधारण्येन प्रबलत्वेन च सर्वशाखिषु प्रवृत्तेर्निराबाधात् । इदं च शौचाद्दर्पणमतेनोक्तम् ।

मध्याह्नसंध्या रात्रावपि कार्या सा चोपस्थानं विना तस्य सौरत्वात् ।

" कुर्वीताऽऽवर्तिनीं सध्या रात्रावपि न दुष्यति ।
दद्यादर्घ्यं तु गायत्र्या सौरैमान्त्र तु वर्जयेत् " ॥

१ क. 'दे । मया' । २ क ख. 'रमन्त्र तु ।

इति स्मृतिरत्नावल्याद्युक्तेश्च ।

संध्यायामन्यथाकरणे स्मार्तप्रायश्चित्तकुतूहले संवर्तः—

" स्वरमात्राविहीनं तु पदाक्षरविवर्जितम् ।
न्यूनाधिकं वा कृत्वा तु आभिर्गीर्भिरितीरयेत् " इति ॥

अथ क्रमप्राप्तत्वादादौ मध्याह्नसंध्योपासनप्रयोगः ।

शुचौ देशे दर्भानास्तीर्य तूष्णीमेव तेषु प्राङ्मुख उपविश्य कुशपाणिर्गाय-त्र्यास्त्रिभिः पादैरापो हि ष्ठादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैर्वा तूष्णीं वा त्रिराचम्य सोदकेन दक्षिणेन पाणिना त्रिर्द्विर्वोष्ठावलोमकौ परिमृज्य द्विः सकृद्वोष्ठावुपस्पृश्य सव्यं पाणिं पादौ शिरश्च प्रोक्ष्य चक्षुषी नासिके श्रोत्रे चाऽऽलभ्य मत्यालम्भमप उपस्पृशेदित्येवं पूर्ववत्त्रिराचम्य द्विरोष्ठौ परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्ष्य शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य मत्यालम्भमप उपस्पृशे-दित्येव वा द्विरारमाचम्य,—

प्रणवस्य परब्रह्म ऋषिः । अग्निर्देवता गायत्री छन्दः । सप्तानां व्याहृ-तीनां याज्ञिक्यो देवता उपनिषद ऋषयः । अग्निर्वायुः सूर्यो बृहस्पतिर्वरुण इन्द्रो विश्वे देवा इति क्रमेण देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहती पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्ज गतीति क्रमेण च्छन्दांसि । गायत्र्या अग्निर्विश्वामित्रश्चर्षिः सविता देवता गायत्री छन्दः, शिरोमन्त्रस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषद ऋषयः । अन्नादयो देवता यजुश्छन्दः सर्वेषां प्राणायामे विनियोगः—" ॐ भूः, ॐ भुवः, ॐ सुवः,० भूर्भुवः सुवरोम् " इति ब्रह्मविष्णुशिवान्क्रमेण ध्यायन्पूरककुम्भकरेच-कक्रमेण त्रिरभ्यसेत् ।

अथवा कुम्भकेनैव त्रिरभ्यसेत् ।

ॐ तद्ब्रह्मेत्यस्य पुरोनम इत्यन्तस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदो ब्रह्मयजुः प्राणायामे विनियोगः—" ॐ तद्ब्रह्म । ॐ तद्वायुः ० ॐ तत्पुरोनम " इत्ये-तेन वा प्राणायामं कुर्यात् । इति प्राणायामत्रयं कृत्वा संध्यां ध्यायेत् । मध्याह्नसंध्यां युवतिं श्वेतां श्वेतवस्त्रां श्वेतगन्धानुलेपनां त्रिनेत्रां वरशूलपरश्व-भयधारिणीं वृषवाहनां रुद्ररूपिणीं सावित्रीं ध्यायामीति सूर्यभेदेन ध्यात्वा

---

१ क ध। न। २ क ग घ ट क्षर। ३ ग घ ट क्षर।

देशकालौ संकीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं मध्याह्नसंध्योपास्तिं करिष्य इति संकल्पं कृत्वा—

आपो हि ष्ठेति मन्त्रत्रयस्याग्निर्विश्वे देवा वाऽऽपो गायत्री। मार्जने विनियोगः—"ॐ आपो हि ष्ठा० च नः" इति कुशोदकैर्मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्ऋगन्तेऽर्धर्चान्ते पादान्ते वा मार्जनं कुर्यात्।

पादान्ते मार्जनपक्षे "तस्मा अरं गमाम वः" इत्यन्तैः पादैः शिरस्यंसयोश्च प्रतिपादं प्रोक्ष्य, "ॐ यस्य क्षयाय जिन्वथ" "आपो जनयथा च नः"। इति द्वाभ्यां कण्ठाधः प्रोक्षेदिति विशेषः।

अथवा—'ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुवः' शिरसि। 'ता न ऊर्जे दधातन' पादयोः। 'महे रणाय चक्षसे' हृदि। 'यो वः शिवतमो रसः' हृदि। तस्य भाजयतेह नः' पादयोः। 'उशतीरिव मातरः' शिरसि। 'तस्मा अरं गमाम वः' शिरसि। 'यस्य क्षयाय जिन्वथ' हृदि। आपो जनयथा च न.' पादयोः। इति मार्जनक्रमः।

तत आपो वा इदमित्यनुवाकस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषद् आपो यजुः। सर्वात्मकत्वेनाबभिध्याने विनियोगः—"ॐ आपो वा इद४० राप ॐ" इति सर्वात्मकत्वेनापोऽभिध्यायेत्।

तत आपः पुनन्त्वित्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषद् ऋषयः। आपः पृथिवी ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म च देवताऽष्टपदा, अष्टिच्छन्दः। उदकप्राशने विनियोगः—"ॐ आपः पुनन्तु पृ० ब्रह५ स्वाहा" इत्युदकं पिबति।

ततो द्विराचम्य पुनर्मार्जनं कुर्यात्। प्रणवस्य परब्रह्मर्षिः। अग्निर्देवता गायत्री छन्दः। व्यस्तसमस्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः। अग्निवायुसूर्यप्रजापतयो देवताः। गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यश्छन्दांसि। गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः। सविता देवता गायत्री छन्दः। दधिक्राव्ण इत्यस्य विश्वे देवा दधिक्रावाऽनुष्टुप्। आपो हि ष्ठेति मन्त्रत्रयस्याग्निर्विश्वे देवा वाऽऽपो गायत्री। यच्चिद्धि त इति मन्त्रत्रयस्य विश्वे देवा ऋषयः। वरुणो देवता प्रथमस्य गायत्री छन्दः। द्वितीयतृतीययोस्त्रिष्टुप्। हिरण्यवर्णा इति मन्त्रचतुष्टयस्याग्निरापस्त्रिष्टुप्। पवमानानुवाकमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः पवमानसुवर्जनादयो लिङ्गोक्ता देवताः। गायत्र्यनुष्टुप्त्रिष्टुबिति च्छन्दांसि।

१ क. 'क्षपाने।

व्यस्तसमस्तव्याहृतीनां पूर्ववत्पुनर्ऋष्याद्युक्त्वा द्रुपदेत्यस्य विश्वे देवा आपोऽनुष्टुप्। सर्वेषां मार्जने विनियोगः। ओमिति प्रणवान्ते मार्जयित्वा व्याहृत्यन्ते द्वितीयं मार्जनं कृत्वा गायत्र्यन्ते तृतीयमवशिष्टमन्त्रान्ते चतुर्थमिति मार्जयेत्। प्रतिमन्त्रं मार्जनमिति केचित्।

ततो गोकर्णवत्कृते दक्षिणे हस्ते जलमादाय तत्र श्वासं त्यजन्नासिकाग्रे पापपुरुषं स्मरन्,

द्रुपदेत्यस्य विश्वे देवा आपोऽनुष्टुप्। पापपुरुषोत्सारणे विनियोगः— "ॐ द्रुपदादिव० तु मैनसः" इत्यनेन पापपुरुषमुत्सार्य तज्जलमनवलोकयन्स्वस्य वामभागे भूमावेव क्षिपेत्।

तत उत्थाय सूर्याभिमुख आदित्यं रुद्ररूपां सावित्र्यभिधां संध्यां चाभेदेनाभिध्यायन्हस्ताभ्यां जलमादाय,

समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती। गायत्र्या विश्वामित्रः सविता गायत्री। जलाभिमन्त्रणे विनियोगः—"ॐ भूर्भुवः सुवः। ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं० चोदयात्" इति तज्जलमभिमन्त्र्य दक्षिणनासापुटेन तत्राऽऽदित्यमण्डलस्थं तेजः समागतं विभाव्य व्याहृतीनां गायत्र्याश्चर्ष्यादिकं पूर्ववत्स्मृत्वाऽर्घ्यदाने विनियोग इति विनियोगं च स्मृत्वा समस्तव्याहृतिसहितां गायत्रीं संततामुक्त्वा सवित्रे सावित्र्या इदमर्घ्यं न ममेति सूर्याभिमुख ऊर्ध्वं जलमञ्जलिनोत्क्षिपञ्जलेऽर्घ्यं दद्यात्।

षोडशाक्षरस्य शिरोमन्त्रस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदोऽवादयो यजुः। रक्षोपहननार्थं क्षिप्तस्य ज्योतिषः पुनः स्वस्थाने स्थापने विनियोगः—"ओमापो ज्यो० सुवरोम्" इति तत्तेजो वामनासापुटेनाऽऽकृष्य स्वस्थान आगतं विभावयेत्।

एवं पुनर्जलग्रहणादि ज्योतिषः स्वस्थानस्थापनान्तं द्विवारं कृत्वाऽऽत्मानं प्रदक्षिणीकुर्वन्नसावादित्यो ब्रह्मेत्यात्मानं परिषिच्याऽऽसीनोऽप उपस्पृशेत्।

तत उपविश्य द्विराचम्य प्राणानायम्यापः स्पृष्ट्वा —

"ॐ अपक्रामन्तु भूता० समारभे" इति भूतान्युत्सार्य दर्भैरुदकेनाऽऽसनदेशं प्रोक्ष्य तत्र दर्भाद्यासनमास्तीर्य—

समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती। पृथ्वीत्यस्य मन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः कूर्मपृष्ठं देवता सुतलं छन्दः। आसनोपवेशने विनियोगः—"ॐ भूर्भुवः

१ क. 'दि पू'। २ ग. घ. ङ. 'नोऽप स्पृ'। ३ क. ख. 'प्रवृषिः'। ४ ख. ग. घ. ङ. 'ग.—पृ'।

सुवः " "ॐ पृथ्वि त्वया धृता लोका० त्वं च० चाऽऽसनम्" इत्यासन उपविश्य पूर्ववत्प्राणायामत्रयं कृत्वा—

समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती । आत्माभ्युक्षणे विनि-योगः— " ॐ भूर्भुवः सुवः ' इत्यात्मानमभ्युक्षेत् ।

अथ न्यासः ।

तत्सवितुर्हृदयाय नमः, हृदये । वरेण्यं शिरसे स्वाहा शिरसि । भर्गो देवस्य शिखायै वषट्, शिखायाम् । धीमहि कवचाय हुम्, उरसि । धियो यो नो नेत्रत्रयाय वौषट्, नेत्रभ्रूमध्येषु । प्रचोदयादस्त्राय फट्, करतलास्फोटने-नास्त्रं प्राच्यादिदशदिक्षु । अयं च न्यासः कृताकृतः ।

आयात्वित्यनुवाकस्थमन्त्राणां याज्ञिक्यो देवता उपनिषद् ऋषयः । सूर्या-भिन्ना रुद्ररूपिणी सावित्र्यभिधा संध्या देवता । प्रथमद्वितीययोरनुष्टुप् । सर्ववर्णे इत्यस्य द्विपदा गायत्री । ओजोऽसीत्यस्य श्रियमावाहयामीत्यन्तस्य यजुः । आवाहने विनियोगः—" आयातु वरदा देवी अ० श्रियमावाहयामि " । इत्येतैरावाह्य—

प्रणवस्य परब्रह्मर्षिः । अग्निर्देवता, गायत्री छन्दः । समस्तव्याहृतीनां प्रजापति० प्रजापतिर्बृहती । जपे विनियोगः— गायत्रिया गायत्री छन्दो विश्वामित्र ऋषिः सविता देवताऽग्निर्मुखं ब्रह्मा शिरो विष्णुर्हृदय१ रुद्रः शिखा पृथिवी कुक्षिः पञ्चशीर्षोपनयने विनियोगः, इत्यृष्यादि स्मृत्वा मौनी चापल्यरहितोऽभापमाणो नासाग्रदृष्टिरुन्नतगात्र एकाग्रचित्तः, देवस्य स्वप्र-काशस्य सवितुः श्रीसूर्यस्य वरेण्यं वरणीयं भर्गस्तेजो धीमहि ध्यायेम यो नो धियोऽस्माकं बुद्धीः प्रचोदयात्स्वरूपे प्रेरयतीत्यर्थं मनस्यनुसंदधदुपांश्वष्टोत्तर-सहस्रमष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिर्वा(र्तिं वा) यथाशक्त्युपनयनोपदिष्टतृतीयपा-दवर्जं जपं कुर्यात् ।

जपसमाप्तौ पुनः षडङ्गन्यासान्कुर्यात् ।

" मध्यसंध्याप्रयुक्तेन गायत्रीजपनेन च ।
अष्टशतजप्येन रुद्रात्मा प्रीयतां रविः " इति जपं निवेदयेत् ।

---

१ ग घ ङ. ऋषि ।

सहस्रादौ[1] शतपदस्थाने सहस्र(स्रा)[दि] पदम्[2]। ततो[3] द्विः सकृद्वा[4]ऽऽचम्य प्राणानायम्य—

उद्वयमित्यस्याग्निर्विश्वे देवा वा सूर्योऽनुष्टुप्। उदु त्यमित्यस्य सोमः सूर्यो गायत्री। चित्रं देवानामित्यस्य सोमो विश्वे देवा वा सूर्यस्त्रिष्टुप्। तच्चक्षुर्देव हितमित्यस्य सोमः सूर्यो गायत्री। य उदगादित्यस्य सोमः सूर्यस्त्रिष्टुप्। हंसः शुचिषदित्यस्य विश्वे देवा अग्निर्वा सूर्यो जगती। सूर्योपस्थाने विनियोगः—"ॐ उद्वय तम०" "ॐ उदु त्य जात०" "चित्र देवाना०" "तच्चक्षुर्दे०" "य उदगा०" "हंस शुचिष०" इत्येतैरूर्ध्वबाहुरादित्यमुपतिष्ठते।

उत्तमे शिखर इत्यनुवाकमन्त्रयोर्याज्ञिक्यो देवता उपनिषद ऋषयः[5] सूर्याभिन्ना रुद्ररूपिणी सावित्र्यभिधा संध्या देवता। प्रथमस्यानुष्टुप्। द्वितीयस्य त्रिष्टुप्। घृणिः सूर्य आदित्य इत्यनुवाकमन्त्रयोर्याज्ञिक्यो देवता उपनिषद ऋषयो[6] रुद्ररूपसावित्र्यभिधसंध्याभिन्नः सूर्यो देवता। प्रथमस्य गायत्री द्वितीयस्य यजुः। संध्याविसर्जने विनियोगः—"उत्तमे शिखरे० ब्रह्मलोकम्" "घृणि सूर्य आदि० रोम्"।

इति संध्यां विसर्जयेत्।

अन्तश्चरति भूतेष्वित्यादिमन्त्रद्वयस्य याज्ञिक्य उपनिषद ऋषयः[7]। आत्मा देवता प्रथमस्य द्विपदा गायत्री, द्वितीयस्य यजुः। आत्मोपस्थाने विनियोगः—"ॐ अन्तश्चर० रोम्" इत्यात्मानमुपतिष्ठते।

ततः संध्यायै नमः। गुरुभ्यो नमः। मातापितृभ्यां नमः। इत्यभिवाद्य सकृदेव पूर्ववदाचम्य प्राणानायम्य विष्णुं स्मरेत्[8]।

इति मध्याह्नसंध्या।

अथ सायंसंध्या।

पूर्ववदाचमनप्राणायामौ कृत्वा सायंसंध्यां वृद्धां कृष्णां[9] कृष्णवस्त्रां कृष्ण-

---

१ क 'हंसजपे श' । २ क 'भ् । दशवार जपे "अनेन दशजप्येन रुद्रात्मा प्रायता रवि" इत्यूह । तं' । ३ घ ङ 'तो द्विज सकृदाच' । ४ ग 'कृदाच' । ५ ग घ. ङ ऋषि । ६ ग घ ङ ऋाप, ए । ७ ग घ ङ. ऋषि । ८ ग. घ ङ उस्मरेत् । ९ घ. ङ. कृष्णवस्त्रा ।

गन्धानुलेपनां शङ्खचक्रगदापद्मधरां गरुडवाहनां विष्णुरूपिणीं सरस्वतीं ध्यायामीति सूर्याभेदेन ध्यात्वा देशकालसंकीर्तनाद्यवभिध्यानान्तं कृत्वा— अग्निश्च मेत्यनुवाकमन्त्राणां याज्ञिक्यो देवता उपनिषद् ऋषयः । अग्निर्मन्युर्मन्युपतयोऽहश्च देवताः । रक्षन्तामित्यन्तो मन्त्रो गायत्री दुरितं मयीत्यन्तः पङ्क्तिः । अवशिष्टमन्त्रो विराट् । एकं यजुर्वा । उदकपाने विनियोगः— "ॐ अग्निश्च मा० यदह्ना० सत्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा" इत्युदकं पीत्वाऽऽचम्य पुनः प्रणवव्याहृतिगायत्र्याद्यैर्मार्जयित्वा पाप्मानमुत्सार्य प्रत्यङ्मुख उपविश्यैव सूर्याभेदेन सरस्वत्यभिधां संध्यां ध्यायन्नर्घ्यत्रयं भूमावेव पूर्ववद्दद्यात् । तत्र सवितृ सरस्वत्या इदमर्घ्यं न ममेत्यर्घ्यदानवाक्ये विशेषः ।

ततः पूर्ववत्प्रदक्षिणीकृत्याऽऽचमनप्राणायामौ कृत्वाऽपक्रामत्वित्यादिविधिना प्रत्यङ्मुखो गायत्रीजपं कृत्वा पूर्ववदुत्तरन्यासं कुर्यात् । तत्राऽऽयात्वित्यनुवाकमन्त्रेषु *सूर्याभिन्ना विष्णुरूपिणी सरस्वत्यभिधा संध्या* देवतेति देवतावाक्ये विशेषः । ऋषिच्छन्दोविनियोगवाक्यानि तु समानान्येव । विसर्जनवाक्येऽपीयं देवता ज्ञेया । शेषं पूर्ववत् ।

ततः—" सायंसंध्याप्रयुक्तेन गायत्रीजपनेन च ।
अध्यष्टशतजप्येन विष्ण्वात्मा प्रीयतां रविः "

इति जपं निवेद्य संध्याविसर्जनं विधायोपस्थानं कुर्यात् ।

तद्यथा—इमं मे वरुण तत्त्वा यामीति द्वयोर्विश्वे देवा ऋषयः । वरुणो देवता । प्रथमस्य गायत्री द्वितीयस्य त्रिष्टुप् । यच्चिद्धि त इति मन्त्रत्रयस्य विश्वे देवा ऋषयः । वरुणो देवता । प्रथमस्य गायत्री द्वितीयतृतीययोस्त्रिष्टुप् । आदित्योपस्थाने विनियोगः—"ॐ इमं मे वरु० " " तत्त्वा यामि० " " यच्चिद्धि ते० " यत्किं चेदं० " " कितवासो० " इत्यादित्यं प्रत्यङ्मुख उपस्थाय—

" या सदा सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ।
सायं प्रातर्नमस्यन्ति सा मा संध्याऽभिरक्षतु नमः " ॥

इति संध्यामुपस्थाय—

नमः प्राच्यै दिश इत्यादिमन्त्राणां स्वयंभूर्ऋषिः । प्राच्यादिदिशस्तत्तद्दिक्पतयस्तत्तद्दिग्वासिदेवताश्च देवताः । नमो गङ्गायमुनयोरित्यस्य गङ्गायमुनान्तरवासिनो मुनयो देवता यजूंषि । उपस्थाने विनियोगः—" ॐ नमः प्राच्यै दिशे याश्च दे० म्यश्च नमः " । इति प्राचीं दिशं तदधिपतिं तद्वासिदेवांश्चोपस्थाय—

" नमो दक्षिणायै दिशे " इत्याद्यैस्तत्तन्मन्त्रैस्तत्तदुपस्थानं कुर्यात् । अवान्तरदिगाद्युपस्थानमन्त्रस्य चतुर्वारमावृत्तिः सकृदेव वा । नमो गङ्गायमुनयोरित्येतेन मुनीन्प्राङ्मुख उपतिष्ठेत । केचित्तु प्रतीच्यादिक्रमोऽत्रेत्याहुः । अत्र वा संध्याविसर्जनम् । ततः संध्यायै नम इत्यादि विष्णुस्मरणान्तं कुर्यात् ।

इति सायंसंध्या ।

अथ प्रातःसंध्या ।

पूर्ववदाचमनप्राणायामौ कृत्वा प्रातःसंध्या कुमारीं रक्तां रक्तवस्त्रां रक्तमाल्या रक्तगन्धानुलेपना पुस्तकाक्षकमण्डलवजिनकरा हंसवाहनां ब्रह्मरूपिणी गायत्रीं ध्यायामीति सूर्याभेदेन ध्यात्वा देशकालसंकीर्तनाद्यवभिध्यानान्तं कृत्वा—

सूर्यश्चेत्यनुवाकमन्त्राणां याज्ञिक्यो देवता उपनिषद ऋषयः सूर्यो मन्युर्मन्युपतयो रात्रिश्च देवताः । रक्षन्तामित्यन्तस्य गायत्री, दुरितं मयीत्यन्तस्य, पङ्क्तिः । अवशिष्टमन्त्रस्य विराट् । एकं यजुर्वा । उदकपाने विनियोगः—
" ॐ सूर्यश्च मा० यद्रात्रिया पापम० रात्रिस्तद० सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा "
इत्युदकं पीत्वाऽऽचम्य पुनः प्रणवव्याहृतिगायत्र्याद्यैर्मार्जयित्वा पापपुरुषमुत्सार्य तिष्ठन्प्राङ्मुखः सूर्याभेदेन गायत्र्यभिधां संध्यां ध्यायन्नञ्जलिनाऽर्घ्यत्रयं जलमध्य एव दद्यात् । तत्र सवित्रे गायत्र्या इदमर्घ्यं न ममेत्यर्घ्यदानवाक्ये विशेषः ।

ततः प्रदक्षिणादि न्यासान्तं कुर्यात् । तत्राऽऽयात्वित्यनुवाकमन्त्रेषु सूर्याभिन्ना ब्रह्मरूपिणी गायत्र्यभिधा संध्या देवतेति देवतावाक्ये विशेषः । ऋषिच्छन्दोविनियोगवाक्यानि तु समानान्येव ।

ततः—" प्रात संध्याप्रयुक्तेन गायत्रीजपनेन च ।
अध्यष्टशतजप्येन ब्रह्मात्मा प्रीयता रवि " ॥

इति जपं निवेद्य संध्यां विसृज्य मुकुलितकर आदित्यमुपतिष्ठते—

मित्रस्य चर्षणीधृत इत्यादिमन्त्रत्रयस्य विश्वे देवा ऋषयो मित्रो देवता । प्रथमस्य गायत्री, द्वितीयतृतीययोस्त्रिष्टुप् । आदित्योपस्थाने विनियोगः—
" ॐ मित्रस्य० " " मित्रो जना० " " प्रसमित्र० " इत्यादित्यमुपस्थाप

---

१ ग घ ड विधाय । २ ग घ ड कवि ।

यां सदेति संध्यामुपस्थाय नमः प्राच्यै दिश इत्यादि विष्णुस्मरणान्तं सायंसंध्यावत्कुर्यात् ।

इति प्रातःसंध्या ।

अथ प्रसङ्गाद्भोजनविधिः ।

आयुष्कामः प्राङ्मुखः कीर्तिकामो दक्षिणामुखः श्रीकामः प्रत्यङ्मुखो निष्कामः प्राङ्मुखः पित्र्यं विना नोदङ्मुखः कदाचन जीवन्मातृपितृको जीवदन्यतरो वा दक्षिणामुखो नैव कदाचनेत्यभिसंधायोपविश्य समस्तव्याहृतीनां पूर्ववदृष्याद्युक्त्वाऽन्नोपस्थाने विनियोग इति विनियोगमुक्त्वा भूर्भुवः सुवरों तदन्नमाह्रियमाणमुपस्थाय परिविष्टं प्रणवव्याहृतिसहितया गायत्र्याऽभ्युक्ष्य तर्जन्यां रौप्यं धृतं चेन्निष्कास्य वामहस्तेन चतुरश्रमण्डले स्थापितं भोजनपात्रं धृत्वा दक्षिणहस्तेन जलमादाय—

ऋतं त्वेत्यस्याग्निरन्नं यजुः । अन्नपरिषेचने विनियोगः—" ॐ ऋतं त्वा स० षिञ्चामि " इति सायमन्नं परिषिञ्चति ।

सत्यं त्वर्तेनेत्यस्याग्निरन्नं यजुः । अन्नपरिषेचने विनियोगः—" ॐ सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामि " इति प्रातरन्नं परिषिञ्चति ।

ततो भोजनपात्रस्य दक्षिणतो दशाङ्गुलपरिमितं पञ्चाङ्गुलपरिमितं वा स्थलं त्यक्त्वा, तत्र तूष्णीमभ्युक्ष्यान्नात्किंचिदन्नं गृहीत्वा,

व्यस्तव्याहृतीनामग्निर्ऋषिः समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निवायुसूर्यप्रजापतयः क्रमेण चतसृणां देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यः क्रमेण चतसृणां छन्दांसि, बलिनिर्वपणे विनियोगः—" भूः स्वाहा " अग्नय इदं० । पुनरन्नाद्गृहीत्वा—" भुवः स्वाहा " वायव इदं० । पुनर्गृहीत्वा—" सुवः स्वाहा " सूर्यायेदं० । पुनर्गृहीत्वा—" भूर्भुवः सुवः स्वाहा " प्रजापतय इदं० । इति प्राक्संस्थमुदक्संस्थं वाऽभ्युक्षितप्रदेशे बलीन्निर्वपति । बलिषु न वा त्यागः । एवं सर्वेषु बलिषु ।

ततो बलीन्परिषिच्य हस्तं प्रक्षाल्य, अन्न पत इत्यस्याग्निरन्नपतिस्त्रिष्टुप् । अन्नाभिमन्त्रणे विनियोगः—" ॐ अन्नपतेऽन्नस्य नो० चतुष्पदे " इत्यन्नमभिमन्त्रयते ।

---

१ ग. प. ड. 'वयो दे' । २ ग. प. ड 'दयच्छन्दा' ।

ततो गोकर्णाकृतिना हस्तेन माषपरिमितं जलमादाय— श्रद्धायां प्राण इत्यादिप्रथमानुवाकमन्त्राणां याज्ञिक्यो देवता उपनिषदः प्राणादयो यजुः । आत्मनः परमात्मनि संयुक्तत्वभावने विनियोगः— " ॐ *श्रद्धाया प्राणे नि० श्रद्धायामपाने नि० मृतत्वाय* " इत्यात्मानं परमात्मनि संयुक्तं भावयित्वा,

अमृतोपस्तरणमसीत्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषद् उदकं यजुः । उदकपाने विनियोगः—" ॐ अमृतोपस्तरणमसि " इति पुरस्तादुदकं पिबति ।

ततः श्रद्धायां प्राण इति द्वितीयानुवाकमन्त्राणां याज्ञिक्यो देवता उपनिषदः प्राणादयो यजुः । आत्मनि होमे विनियोगः—" ॐ श्रद्धाया प्राणे नि० शिवो मा० प्राणाय स्वाहा " इति तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः परिविष्टादन्नाद्घृतप्लुतादेकामाहुतिं मुखे जुहोति ।

" श्रद्धायामपाने० " इति मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैस्तथैव द्वितीयाम् । " श्रद्धायां व्या० " इति कनिष्ठिकानामिकाङ्गुष्ठैस्तथैव तृतीयाम् । " श्रद्धायामु० " इति तर्जनीरहिताभिः साङ्गुष्ठाभिः कनिष्ठातर्जन्यङ्गुष्ठैरेव वा तथैव चतुर्थीम् । " श्रद्धाया* सम० " इति सर्वाङ्गुलीभिः पञ्चमीम् । त्यागे विकल्पः । अथवा सर्वा आहुतयो मुक्तकनिष्ठिकेन करेण होतव्याः ।

ततः प्रजापतिं मनसा ध्यायंस्तूष्णीं सकृद्द्वयो जुहुयात् । अयं च होमोऽक्षरसमविजानता दन्तैः स्पर्शमकुर्वता मौनेनैव कर्तव्यः । अत ऊर्ध्वमनियमो मौनस्य । जीवत्पितृकस्य प्राणाहुत्यूर्ध्वं मौनं नास्त्येव । मौनलोपे विष्णुस्मरणम् ।

ततो भोजनपात्रमाधारोपरि संस्थाप्य दत्तांश्चतुरो बलीन्केनचिन्निष्कासयित्वा, असंभवे तान्प्रच्छाद्य पादौ भूमौ निधाय वामहस्ताङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमाभिर्धृतभोजनपात्रः पश्चार्द्रो मुक्तकेशो भुञ्जीयात् ।

गायत्र्यभ्युक्षितं किंचिदन्नं पात्रे कस्मिंश्चित्प्रदेशे पृथग्निधायान्यदन्नं न गृह्णीयात् । भोजनान्ते तद्भुञ्जीयात् ।

वामहस्तेनान्नं न स्पृशेत् । न पादौ शिरो वस्ति च स्पृशेत् । यदा भोजन-

* निष्प्रयत्नं तु एक पाठ ।

१ क ग 'यत्र प्रा' । २ ग, घ, ङ, विनुक्तघिगो । ३ क घ. 'नृ । वान' । ४ क, ग. 'इ । न प्र' ।

पात्रं न स्पृशेत् । नोच्छिष्टाज्यं गृह्णीयात् । द्रवद्रव्याणि च । न मसृताङ्गुलिर्भु·ञ्जीयात् ।

न फूत्कारसंयुतं नाजीर्णो नातिबुभुक्षितो [न] बहु नाऽऽर्द्रवासा नाऽऽर्द्रशिरा न देवतायतने न प्रसारितपादो न वेष्टितशिरा न सशब्दं नोत्सङ्गकृतभाजनो न ग्रासशेषं न बहूनां +भुञ्जतां त्वरान्वितो न ब्रह्म कीर्तयन्न भार्यया सह न भिन्नभाजने न भूम्यां न पाणितले न तैलयन्त्रग्रावोलूखलपेषणयन्त्रशब्देषु जायमानेषु भुञ्जीयात् ।

यदि भुञ्जीयात्प्राणायामत्रयमष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा गायत्रीजपं कुर्यात् । उद्धृतपीतावशेषितमुदकं नैव पिबेत् ।

यदि पिबेत्तदा चान्द्रायणं चरेत् ।

प्राणाहुत्युत्तरं दक्षिणभाग उदकपात्रासंस्थापने प्राणायामत्रयमष्टशतं गायत्रीजपश्च ।

चण्डालपतितरजस्वलावाक्यं शृण्वन्नेकमपि ग्रासं भुञ्जीयात् । यदि भुञ्जीयाच्चदैकाहमुपवसेत् ।

उदकपानकाले भोजनपात्रे मुखाद्यद्युदकं पतेत्तदा तदन्नं न भुञ्जीयात् । यदि भुञ्जीयाच्चदा सहस्रं गायत्रीजपं कुर्यात् ।

ब्रह्मचारी चेन्माषमुद्गक्षारलवणादिवर्जमन्नं कांस्यव्यतिरिक्ते पात्रे भुञ्जीत ।

स्मृत्यन्तरे ताम्रपद्मपत्रपलाशेषु यो भोजनविधिः स गृहस्थेतरविषय इति केचित् । श्राद्धपरोऽयं विधिरित्यन्ये । ब्रह्मचारिपरोऽयमिति परे ।

अत्र पलाशे भोजनविधिर्वल्लीपलाशेतरविषयः । वल्लीपलाशे न भुञ्जीतेति स्मृत्यन्तरे निषेधात् । ताम्रवदित्यत्त्रलेऽपि निर्णयः ।

वटाश्वत्थार्कपत्रेषु साग्रकदलीपत्रे पलाशमध्यमपत्रे करे खर्परके पाषाणे च सर्वेषां भोजनं निषिद्धम् । अनापद्येषु भोजने शतवारं गायत्र्या जपः । आपदि दशवारम् ।

त्र्यहव्रत एव माषमुद्गक्षारलवणादिवर्जनं, तदूर्ध्वं तु विकल्पः ।

+ भुञ्जानानामित्यात्मनेपदपाठो युक्त ।

१ क ख 'र्लिभुं' । २ ख नार्जीर्णं ना' । ग. घ ङ नाजार्णा । ३ क "म कांस्यभा" । ४ क 'पं च कु' । ५ क ख ग 'ध्यप' । ६ ग. घ ङ 'पु भुञ्जानो गायत्री शतवार जपेत् । भा' ।

जीवत्पितृकस्य प्राणाहुतिपर्यन्तमेव पात्रधारणं न तूर्ध्वम्। सर्वेषामप्येतदिति केचित्। यावद्भोजनं पात्रधारणमजीवत्पितृकाणामिति बहवः।

उदकपानकाले दक्षिणहस्तेन पात्रं धारयन्नुद्धृतोदकपात्रं वामहस्तेनाऽऽदाय दक्षिणमणिबन्धे तत्पात्रं संस्पर्श्य वामहस्तेनैव पिबेत्। केचित्तु वामहस्तेन धारयन्दक्षिणेनैव पिबेदिति वदन्ति।

ततः सर्वं भुक्तोच्छिष्टमन्नमादाय,—

" रौरवादिनिमग्नानां देहिनामन्नमिच्छताम्।
तृप्तयेऽन्नमिदं दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु " ॥

इत्युच्छिष्टान्नमभ्युक्ष्य[1] उच्छिष्टमन्नं दत्त्वा,—

" रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम्।
अर्थिनामुदकं दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु " ॥

इत्यन्नोपर्युदकं दद्यात्। जीवत्पितृकस्याप्येतदिति केचित्। नेत्यन्ये।

ततोऽमृतापिधानमसीत्येतस्य याज्ञि० पद उदकं यजुः। उदकपाने विनियोगः—" ॐ अमृतापिधानमसि " इत्युदकं पीत्वोत्तिष्ठेत्।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां मध्ये यदि कश्चन नास्तिक्यात्प्रमादाद्वा भुञ्जानेषु पूर्वमुत्तिष्ठेत्तदा शिष्टं भोजनपात्रस्थमन्नं परित्यजेत्। सकटेऽग्निना भस्मना दर्भेणोदकेन द्वारव्यवधानेन वा पङ्क्तिभेदः कार्यः।

भोजनपात्रे यदि लवणं शिष्टं भवेत्तदा तत्पात्रमस्पृशन्वामहस्तेन जलेन प्लावयेत्। यदि न प्लावयेत्तदा प्राणायामत्रयमष्टोत्तरशतं गायत्रीजपश्च। उत्तरापोशनानन्तरं भोजनपात्रस्पर्शे स्नानं प्राणायामश्च।

ततो भोजनपात्रं *निष्काशयित्वा हस्तप्रक्षालनमकुर्वन्नेकवारं गण्डूषमेवाऽऽदौ कृत्वा हस्तौ मुखं च यावल्लेपनिःसरणं तर्जनीरहिताङ्गुलिभिः प्रक्षाल्य लोहितनिःसरणं विना यावद्दन्तलग्नमुच्छिष्टं निर्गच्छति तावन्निष्काश्य षोडशगण्डूषान्कृत्वा मुखं पादौ च प्रक्षाल्य द्विराचम्य भूमिमुपलेप- +यित्वाऽभावे स्वयं विलिप्य पुनर्हस्तपादप्रक्षालनं कृत्वाऽऽचम्य भूमिं संस्पृश्य द्विराचम्य,

प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यस्य याज्ञि० पद आत्मा यजुः। हृदयाभिमर्शने विनियोगः—" ॐ प्राणानां ग्रन्थि० प्यायस्व "। इति हृदयमभिमृशति[2]।

* अत्र निष्कास्येति पाठो युक्तः। + उपलप्यति पाठो युक्तः।

१ ग घ ङ 'भाभ्य्योऽन्न'। २ ग घ ङ 'यत्प्राणा'।

पात्रं न स्पृशेत् । नोच्छिष्टाज्यं गृह्णीयात् । द्रवद्रव्याणि च । न मसृताङ्गुलिर्भुञ्जीयात् ।

न फूत्कारसंयुतं नाजीर्णो नातिबुभुक्षितो [न] बहु नाऽऽर्द्रवासा नाऽऽर्द्रशिरा न देवतायतने न प्रसारितपादो न वेष्टितशिरा न सशब्दं नोत्सङ्गकृतभाजनो न ग्रासशेषं न बहूनां +भुञ्जतां त्वरान्वितो न ब्रह्म कीर्तयन्न भार्यया सह न भिन्नभाजने न भूम्यां न पाणितले न तैलयन्त्रग्रावोलूखलपेषणयन्त्रशब्देषु जायमानेषु भुञ्जीयात् ।

यदि भुञ्जीयात्प्राणायामत्रयमष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा गायत्रीजपं कुर्यात् । उद्धृतपीतावशेषितमुदकं नैव पिबेत् ।

यदि पिबेत्तदा चान्द्रायणं चरेत् ।

प्राणाहुत्युत्तरं दक्षिणभाग उदकपात्रासंस्थापने प्राणायामत्रयमष्टशतं गायत्रीजपश्च ।

चण्डालपतितरजस्वलावाक्यं शृण्वन्नैकमपि ग्रासं भुञ्जीयात् । यदि भुञ्जीयाच्चदैकाहमुपवसेत् ।

उदकपानकाले भोजनपात्रे मुखाद्यद्युदकं पतेत्तदा तदन्नं न भुञ्जीयात् । यदि भुञ्जीयात्तदा सहस्रं गायत्रीजपं कुर्यात् ।

ब्रह्मचारी चेन्माषमुद्गक्षारलवणादिवर्जमन्नं कांस्यव्यतिरिक्ते पात्रे भुञ्जीत ।

स्मृत्यन्तरे ताम्रपद्मपत्रपलाशेषु यो भोजनविधिः स गृहस्थेतरविषय इति केचित् । श्राद्धपरोऽयं विधिरित्यन्ये । ब्रह्मचारिपरोऽयमिति परे ।

अत्र पलाशे भोजनविधिर्वल्लीपलाशेतरविषयः । वल्लीपलाशे न भुञ्जीतेति स्मृत्यन्तरे निषेधात् । ताम्रवत्पित्तलेऽपि निर्णयः ।

वटाश्वत्थार्कपर्णेषु साग्रकदलीपत्रे पलाशमध्यमपत्रे करे खर्परके पाषाणे च सर्वेषां भोजनं निषिद्धम् । अनापद्येषु भोजने शतवारं गायत्र्या जपः । आपदि दशवारम् ।

त्र्यहन्नत एव माषमुद्गक्षारलवणादिवर्जनं, तदूर्ध्वं तु विकल्पः ।

+ भुञ्जानानामित्यात्मनेपदपाठो युक्त ।

---

१ क ख 'र्लिभुं' । २ ख नार्जीर्ण ना' । ग घ ङ नाजाणों । ३ क 'प्र कास्यभा' । ४ क 'पं च कु' । ५ क ख ग 'ध्यप' । ६ ग घ ङ 'षु भुञ्जानो गायत्री शतवार जपेत् । आ' ।

जीवत्पितृकस्य प्राणाहुतिपर्यन्तमेव पात्रधारणं न तूर्ध्वम् । सर्वेषामप्येतदिति केचित् । यावद्भोजनं पात्रधारणमजीवत्पितृकाणामिति बहवः ।

उदकपानकाले दक्षिणहस्तेन पात्रं धारयन्नुद्धृतोदकपात्रं वामहस्तेनाऽऽदाय दक्षिणमणिबन्धे तत्पात्रं संस्पर्श्य वामहस्तेनैव पिबेत् । केचित्तु वामहस्तेन धारयन्दक्षिणेनैव पिबेदिति वदन्ति ।

ततः सर्वं भुक्तोच्छिष्टमन्नमादाय,—

"रौरवादिनिमग्नाना देहिनामन्नमिच्छताम् ।
तृप्तयेऽन्नमिदं दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु" ॥

इत्युच्छिष्टान्नभागेष्व उच्छिष्टमन्नं दत्त्वा,—

"रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् ।
अर्थिनामुदकं दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु" ॥

इत्यन्नोपर्युदकं दद्यात् । जीवत्पितृकस्याप्येतदिति केचित् । नेत्यन्ये ।

ततोऽमृतापिधानमसीत्येतस्य याज्ञि० पद उदकं यजुः । उदकपाने विनियोगः—"ॐ अमृतापिधानमसि" इत्युदकं पीत्वोत्तिष्ठेत् ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां मध्ये यदि कश्चन नास्तिक्यात्प्रमादाद्वा भुञ्जानेषु पूर्वमुत्तिष्ठेत्तदा शिष्टं भोजनपात्रस्थमन्नं परित्यजेत् । संकटेऽग्निना भस्मना दर्भेणोदकेन द्वारेणव्यवधानेन वा पङ्क्तिभेदः कार्यः ।

भोजनपात्रे यदि लवणं शिष्टं भवेत्तदा तत्पात्रमस्पृशन्वामहस्तेन जलेन प्लावयेत् । यदि न प्लावयेत्तदा प्राणायामत्रयमष्टोत्तरशतं गायत्रीजपश्च । उत्तरापोशनानन्तरं भोजनपात्रस्पर्शे स्नानं प्राणायामश्च ।

ततो भोजनपात्रं *निष्काशयित्वा हस्तप्रक्षालनमकुर्वन्नेकवारं गण्डूषमेवाऽऽदौ कृत्वा हस्तौ मुखं च यावल्लेपनिःसरणं तर्जनीरहिताङ्गुलिभिः प्रक्षाल्य लोहितनिःसरणं विना यावद्दन्तलग्नमुच्छिष्टं निर्गच्छति तावन्निष्कास्य षोडशगण्डूषान्कृत्वा मुखं पादौ च प्रक्षाल्य द्विराचम्य भूमिमुपलेप- +यित्वाऽभावे स्वयं विलिप्य पुनर्हस्तपादप्रक्षालनं कृत्वाऽऽचम्य भूमिं संस्पृश्य द्विराचम्य,

प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यस्य याज्ञि० पद आत्मा यजुः । हृदयाभिमर्शने विनियोगः—"ॐ प्राणानां ग्रन्थि० प्यायस्व" । इति हृदयमभिमृशति ।

---

* अत्र निष्कास्य इति पाठो युक्तः । + उपलेप्येति पाठो युक्तः ।

---

१ ग. घ. ङ. 'भुक्त्वाऽऽदौ' । २ ग. घ. ङ. 'दद्यात्' ।

ततः पुनराचम्य,

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुष इत्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदः परमात्माऽनुष्टुप्। दक्षिणपादाङ्गुष्ठे दक्षिणपाणिजलनिःस्रावणे विनियोगः—"ॐ अङ्गुष्ठमात्रः पु० भुक्" इति दक्षिणपादाङ्गुष्ठे दक्षिणं पाणिं निःस्रावयति।

श्रद्धायां प्राणे निविश्येत्यादिमन्त्राणां याज्ञिक्य[1] उपनिषद आत्मा यजुः। हुतानुमन्त्रणे विनियोगः—"ॐ श्रद्धाया प्राणे निविश्यामृतꣳ हुतम्। प्राणमन्नेनाऽऽप्यायस्व। श्रद्धायाम० समानमन्नेनाऽऽप्यायस्व" इत्यूर्ध्वहस्तो हुतानुमन्त्रणं कुर्यात्।

ब्रह्मणि म इत्यस्य याज्ञिक्य[2] उपनिषद आत्मा यजुः। स्वस्मिन्नात्मयोजने विनियोगः—"ॐ ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय" इति स्वस्मिन्नात्मानं योजयेत्[3]। स्वं हृदयम्।

एतावत्कर्तुमशक्तावन्नाभिमन्त्रणान्तं कृत्वा,

"ॐ अमृतोप० मासि" इत्युदकं पीत्वा,

"ॐ प्राणाय स्वाहा। ॐ अपानाय स्वाहा। ॐ व्यानाय स्वाहा। ॐ उदानाय स्वाहा। ॐ समानाय स्वाहा" इत्येतैरेव मन्त्रैः पूर्ववदाहुतीर्हुत्वा बलिनिष्काशनादि सर्वं पूर्ववत्। भोजनान्तेऽमृतापिधानमसीत्युदकपानमेव नान्यत्समन्त्रकं कर्मजातम्। इत्यशक्तौ विधिः।

ततो वाङ्म इत्यादिमन्त्राणां याज्ञिक्य[4] उपनिषदो वागादयो यजुः। वागाद्यालम्भे विनियोगः—"ॐ वाङ्म आसन्" इति मुखमालभते। "ॐ नसोः प्राण." इति नासिके युगपत्सकृदेव मन्त्रो द्विवचनलिङ्गात्। "ॐ अक्ष्योश्चक्षु." इति चक्षुषी तथैव। "ॐ कर्णयोः श्रोत्रम्" इति श्रोत्रे। "ॐ बाह्वोर्बलम्" इति बाहू। 'ऊरुवोरोजः' इत्यूरू[5]। बाह्वन्तानां दक्षिणहस्तेन क्रमेण। ऊर्वोस्तु वामहस्तेनैव। मुखादीनि यथायथं दक्षिणवामहस्ताभ्याम्। एतेष्वपि द्विवचनलिङ्गात्सकृदेव मन्त्रः। अरिष्टा० इति सर्वाण्यङ्गानि। सकृदेव मन्त्रः।

वयः सुपर्णा इत्यस्य याज्ञिक्य[6] उपनिषदः सुपर्णास्त्रिष्टुप्। चक्षुर्निमार्जने

---

१ ग घ ड. 'क्यो देवता उ'। २ ग. घ. ड. 'क्यो देवता उ'। ३ क. 'त्। ए'। ४ ग घ ड. 'क्यो देवता उ'। ५ ख. 'रू। श्रोत्रादिषु द्वाभ्यां हस्ताभ्यां सहैव। एते'। ६ ग घ. ड. 'क्यो देवता उ'।

विनियोगः। "ॐ वयः सु० बद्धान्" इति चक्षुषी निमृजीत। अङ्गुष्ठेन दक्षिण-मनामिकयोत्तरम्।

नमो रुद्रायेत्यस्य याज्ञिक्यो देव० पदो रुद्रविष्णू यजुः। उपस्थाने विनि-योगः—" ॐ नमो रु० पाहि " इति रुद्रविष्णू उपतिष्ठते।

त्वमग्ने द्युभिरित्यस्य याज्ञिक्य उपनिषदोऽग्निस्त्रिष्टुप्। अन्नपाचनार्थमग्न्यु-पस्थाने विनियोगः—" ॐ त्वमग्ने द्युभि० शुचिः " इति जाठरमग्निमुपतिष्ठते।

शिवेन म इत्यस्य याज्ञिक्य[2] उपनिषदोऽग्निस्त्रिष्टुप्। प्रार्थने विनियोगः—" ॐ शिवेन० " इति प्रार्थयेत्।

परिवेषणे शाकादीनां स्थानान्याह स्मृतिरत्नाकरे जातूकर्ण्यः—

" शाकादि पुरतः स्थाप्यं भक्ष्यं भोज्यं च वामतः।
संस्थाप्य ओदनो मध्ये दक्षिणे घृतपायसम्॥
ओदनस्यापरार्धे तु दद्यादुपरि सूपकम् " इति।

सूपकं सूपम्। स्वार्थे कः।

बलिदानाकरणप्रायश्चित्तमाह जातूकर्ण्यः—

" अकृत्वा यश्चिन्नबलिं भुङ्क्ते विप्रस्त्वनापदि।
प्राणायामत्रयं कृत्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् " इति[3]।
" भोजनादौ बलिं मुक्त्वा समुद्धार्यैव भोजनम्।
अनुद्धार्य तु यो भुङ्क्ते प्राणायामाष्टकं चरेत् " इति[4]।

समुद्धार्येति णिच्प्रयोगादन्यकर्तृकमुद्धरणम्[+]। न स्वकर्तृकमिति गम्यते।

अपोशा(आपोश)नाकरणप्रायश्चित्तमाह संवर्तः—

" अपोशा(आपोश)नमकृत्वा तु भुङ्क्ते योऽनापदि द्विजः।
भुञ्जानस्तु यदा ब्रूयाद्गायत्र्यष्टशतं जपेत् " इति।

अष्टशतमष्टोत्तरशतम्।

भोजने परस्परं स्पर्शे स्मृतिसारे—

" यदि भोजनकाले तु ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत्।
त्यक्त्वा तदन्नमुत्थाय प्राणायामत्रयं चरेत् " इति॥

+ अस्मादनन्तरं यत्पुद्धरणाकरणेऽल्पमिद पठितव्यं तथा सति भोजनादावित्यादिगम्यत इत्यन्तो ग्रन्थ सङ्गच्छते। स ग्रन्थोऽधिक इत्येव वा बोध्यम्।

१ ग. घ. ङ. 'जिग्यो देवता उ'। २ ग. घ. ङ 'किग्यो देवता उ'। ३ क. ख. 'तु। बलि'। ४ क. ख. 'ति। अ'। ५ क. ख. 'ति। आपो'। ६ ख. 'ते। आपो'।

प्रयोगदर्पणे स्मृत्यन्तरे तु—

"यदि भोजनकाले तु ब्राह्मणो ब्राह्मण स्पृशेत् ।
तदन्नमत्यजन्भुक्त्वा गायत्र्यष्टशत जपेत्" इत्युक्तम् ।

यज्ञोपवीतं विना भोजने लघुहारीतः—

"विना यज्ञोपवीतेन भुङ्क्ते तु ब्राह्मणो यदि ।
स्नान कृत्वा जप चैव उपवासेन शुध्यति" इति ।

जपो गायत्र्याः । इद च ज्ञानतः ।

अज्ञानतस्तु—

"ब्रह्मसूत्र विना भुङ्क्ते ब्राह्मणो यद्यकामत ।
गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यति" ।

इति संवर्तोक्तं द्रष्टव्यम् । अष्टसहस्रमष्टोत्तरसहस्रम् ।

(* स्मृत्यन्तरे—)

"नीलीक्षेत्रोत्पन्नान्नादिभुक्तौ चान्द्रम् । नीलीं धृत्वा
यदन्नादि दीयते तत्र दातुर्भोक्तुश्च सातपनम् ।

यत्तु शङ्खः—

"नीलीवस्त्र परिधाय भुक्त्वा स्नानार्हको भवेत्" इति ।

तदज्ञानविषयम् ।

स्मृत्यन्तरे—"कम्बले पट्टसूत्रे च नीलीदोषो न विद्यते" इति ।

स्मृत्यन्तरे—"भुक्त्वाऽनाचम्योत्थाने सद्य स्नानम्, अस्थिदूषितान्नभक्षणे घृतप्राशन, दन्तपाते च, एव मुखे रक्तादिदुष्टे त्रिरात्र, दीपोच्छिष्ट मम्यङ्गोच्छिष्ट च तैल भुक्त्वा नक्तमाचरेत्" इति ।

भोजनकाले रेतोमूत्रपुरीषोत्सर्गे ब्रह्मपुराणे—

"रेतोमूत्रपुरीषाणामुत्सर्गश्चेत्प्रमादत ।
तदादौ तु प्रकर्तव्या तेन शुद्धिर्मृदाऽम्बुभि ।
पश्चादाचम्य तु जले जप्तव्यमघमर्षणम्" इति ।

एतदनिगीर्णग्रासविषयम् ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थ क ग पुस्तकातिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति ।

सकृन्निगीर्णग्रासे तु, आपस्तम्बः—

" भुञ्जानस्य तु विप्रस्य कदाचित्स्रवते गुदम्।
उच्छिष्टमशुचित्वं च प्रायश्चित्तं कथं भवेत्।
आदौ कृत्वा तु वै शौचं ततः पश्चादुपस्पृशेत्।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति " इति।

यत्तु शातातपः—

" कृत्वा मूत्रविडुत्सर्गं मोहाद्भुङ्क्तेऽथवा पिबेत्।
त्रिरात्रं तत्र कुर्वीत प्राणायामत्रयं ततः " इति[1]।

तद्भूयो ग्रासाशने । त्रिरात्रमित्यनन्तरमुपोषणमिति शेषः । विडुत्सर्गः पुरीषोत्सर्गः ।

भोजनकालेऽशुचितायां शातातपः—

" अथ भोजनकाले चेदशुचिर्भवति द्विजः ।
भूमौ निक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
भक्षयित्वा तु तं ग्रासमहोरात्रेण शुध्यति ।
अशित्वा सर्वमन्नं तु त्रिरात्रेण विशुध्यति " इति[3]।

(+ एतत्सर्वं प्राणाहुत्युत्तरं ज्ञेयम्।

दुष्टान्नाशने ब्रह्मपुराणे—

" भक्ष्यं त्वभक्ष्यवाक्येन(ण) यद्दद्याद्द्रोपधर्मतः ।
गुरोरपि न भोक्तव्यं वाग्दुष्टं तन्महापदि " इति।

एतत्प्रायश्चित्तमाह गौतमः, वाग्दुष्टादि प्रकम्य—

" छर्दनं घृतप्राशनं च " इति।

एतच्चाकामतः।

कामतस्तु शङ्खः—

" वाग्दुष्टं भावदुष्टं च भाजने भावदूषिते ।
भुक्त्वाऽन्नं तु द्विजः पश्चात्त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् " इति।

* व्रतमत्र यावकम्।)

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो घ ङ पुस्तकयोर्नास्ति । * एतत्प्रभृति भाजनविधिसमाप्तिपर्यन्तो ग्रन्थो नास्ति ख पुस्तके ।

१ ख ग घ. ङ 'ति । त्रि' । २ ख. ग. घ ङ. 'प । एतद्भूयो ग्रासाशने । वि' । ३ ग 'ति । दु' । ४ क 'याद्दप' ।

संवर्तः[1]—" केशकीटावपन्नं च नीलीलाक्षोपघातितम् ।
स्नाय्वस्थिचर्मसंसृष्टं भुक्त्वा तूपवसेदहः " इति ।

इदमापद्यकामतः ।

अनापदि कामतस्तु शङ्खः—

" दूषितं केशकीटैश्च मार्जारैर्मूषकैस्तथा ।
मक्षिकाचटकैश्चैव त्रिरात्रं तु व्रतं चरेत् " इति ।

कामतोऽभ्यासे प्रचेताः, दुष्टकीटानुपक्रम्य,—

" एतैः काकादिभिश्चैव यदन्नं दूषितं भवेत् ।
तदन्नं कामतो जग्ध्वा कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् " इति ।

अकामतोऽर्धम् ।

यत्त्वाह विष्णुः—

" भुक्त्वाऽस्पृश्यं तथाऽऽशौचिकीटकेशैश्च दूषितम् ।
कुशोदुम्बरबिल्वाद्यैः पनसाम्बुजपत्रकैः ॥
शङ्खपुष्पीसुवर्चादिक्काथं पीत्वा विशुध्यति " इति ।

तदापद्यशक्तविषयम् ।

सिद्धान्ने केशकीटादिपाते तु प्रचेताः—

" अन्नं भोजनकाले तु मक्षिकाकेशदूषितम् ।
अनन्तरं + स्पृशेदापस्तदन्नं भस्मना स्पृशेत् " इति ।

ब्राह्मेऽपि[2]—" चण्डालपतितामेध्यैः कुनखैः[3] कुष्ठिभिस्तथा ।
ब्रह्मप्रसूतिकोदक्याकौलेयककुटुम्बिभिः ।
दु(व्यु)ष्टं वा केशकीटाक्तं मृद्भस्मकनकाम्बुभिः ।
शुद्धमप्यात्मदत्तेस्त्र प्रदुष्टं दुष्टमेव च " इति ।

कौलेयकः श्वा । कुटुम्बी कीटविशेषः । व्युष्टं पर्युषितम् ।

यत्तु कीटादिभिः सहैव पक्वं तत्तु वर्जनीयमेवेत्याह हारीतः—

" विशुद्धमपि चाऽऽहारं मक्षिकाकृमिजन्तुभिः ।
केशरोमनखैर्वाऽपि दूषितं परिवर्जयेत् " इति ।

+ सर्वपुस्तकेषु दीर्घपाठः न चाऽऽर्षः ।

---

१ क. 'तिनम्' । २ घ. ङ. 'पि— चाण्डा' । ३ घ. ङ. 'ष्ठिना तथा । ४ घ. ङ. 'काद्यपि' ।

क्वचिदपवादमाह यमः—

" देवद्रोण्या विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च।
काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्जयेत्।
अन्नं तन्मात्रमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति।
घृतस्य प्रोक्षणाच्छुद्धिर्द्रवाणामतितापनात्।
सस्पर्शाच्च भवेच्छुद्धिरपामग्नेर्घृतस्य च।
छागेन मुखसंस्पृष्टं शुचि चैव हि तद्भवेत्" इति।

संवर्तः—" शूद्राणां भाजने भुक्त्वा अथवा भिन्नभाजने।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति" इति॥

भिन्नभाजनं कांस्यमेव—

" ताम्ररजतसुवर्णाश्मशङ्खस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमपि"

इति देवलस्मरणात्।

" भिन्नकांस्ये तु योऽश्नीयान्नद्यां स्नात्वा जपेद्द्विजः।
गायत्र्यष्टसहस्रं तु एकभुक्तस्तदा शुचिः" इति बौधायनोक्तेश्च।

एतच्च ज्ञानतः, संवर्तोक्तं त्वज्ञानविषयम्।

यत्तु पराशरः—

" भिन्नभाण्डे तु भुञ्जानो ह्यज्ञानेन द्विजोत्तम।
सुवर्णोदकसंस्पृष्टं घृतं प्राश्य विशुध्यति"॥

इति संवर्तोक्तिसमानविषयं तदिति द्रष्टव्यम्*।

+ स्मृत्यर्थसारे परिवेषणे रजोदृष्टौ तत्स्पृष्टान्नस्य त्यागः। एवं चण्डालसूतिकादिसंस्पृष्टेऽपि।

भुञ्जानस्य क्षुते संग्रहे—

" क्षुतं भोजनमध्ये चेज्जायते यस्य कस्यचित्।
आदित्यं जन्मभूमिं च स्मरेत्प्रोक्षितमस्तकः" इति।

इति भोजनविधिः।

---

* अस्मात्पुरतो घ ङ पुस्तकयोरनुपद धनुश्चिह्नमध्य सगृहीतो ग्रन्थो वर्तते। + एतत्पङ्क्तिद्वयं क. पुस्तके भुञ्जानस्येत्यादिमस्तक इत्यन्तग्रन्थात्पुरतो वर्तते।

---

१ घ ङ घृतानां। २ क °द्वस्फटि°। ३ क ख °कांस्ये°। ४ ग घ ङ °स्पृष्टे। भु°।

अथाग्निकार्यसंज्ञकं समिदभ्याधानमुच्यते ।

तत्रेदं सूत्रम्—

" उभौ कालौ साय५ सायं वा समिधोऽभ्यादधाति पुरस्तात्परिषेचनाद्यथा ह तद्वसवो गौर्यमिति प्रदक्षिणमग्निं परिमृज्य परिषिञ्चति यथा पुरस्ताद्व्याहृतिभि[१] समिधोऽभ्यादधात्येकैकशः समस्ताभिश्चैषा ते अग्ने समित्तया वर्धस्व चाऽऽच प्यायस्व । वर्धिषीमहि च वयमा च प्यासिषीमहि स्वाहा । मेधा म इन्द्रो० स्रजौ स्वाहा । अप्सरासु च० जुषता५ स्वाहा । आ मा मेधा सु० जुषन्ता५ स्वाहेति तथैव परिमृज्य परिषिञ्चति यथा पुरस्तादुत्ते अग्ने तेज इत्येतैरुपतिष्ठते[२] मयि मेधा मयि प्रजामिति च " इति ।

अस्यार्थः— उभौ कालौ सायंप्रातः सायमेव वा समिधोऽभ्यादधाति, आसमावर्तनम् । अहरहः काष्ठकलापमित्यतोऽहरहरित्यनुवर्तनीयम् । अन्यथा सायंसमिदाधानपक्ष एव वीप्साश्रवणादावृत्तिः स्यात् । उभौ कालावित्यस्मिन्पक्षे न स्याद्वीप्साया अश्रवणात् । न चैवं सायमित्यत्र वीप्सावचनं व्यर्थमिति वाच्यम् । सर्वत्र यः प्रथमं प्रक्रान्तः पक्षः स एवाऽऽन्तं कार्य इतिपरिभाषाज्ञापनार्थत्वात् । न च प्रक्रमात्तु नियम्यत इति वचनादेव सिद्धिः । तस्यानुनिर्वाप्यविषयत्वात् ।

अथवाऽहरहरिति नानुवर्तते । न चैवं सायमित्यत्रैव वीप्साश्रवणादावृत्तिः स्यात् । उभौ कालावित्यस्मिन्कल्पे न स्यात्तस्या अश्रवणादिति वाच्यम् । अनुकल्पपक्षे वीप्सयाऽऽवृत्तौ सिद्धायां कैमुतिकन्यायेन मुख्यकल्पेऽपि तत्सिद्धेः । अस्मिन्व्याख्याने परिगृहीतपक्षः प्रक्रमात्तु नियम्यत इत्यनेनैव सिध्यति ।

पुरस्तात्परिषेचनाद्यथा ह तद्वसवो गौर्यमित्यनेन मन्त्रेण प्रदक्षिणमग्न्यायतनं सोदकेन पाणिना संमृज्य परिषिञ्चति यथा पुरस्तात्, उपनयनोक्तेन पूर्वपरिषेकप्रकारेणेत्यर्थः । व्याहृतिभिरेकैकश एकैकया व्याहृत्या समस्ताभिश्चेति चतस्रः समिधोऽभ्याधायैषा त इत्याद्यैश्चतुर्भिश्चतस्रः समिधोऽभ्यादधातीत्यष्टौ समिधोऽभ्याधाय तथैव यथा ह तदिति परिमृज्योपनयनोक्तेनोत्तरपरिषेकप्रकारेण परिषिञ्चति ।

---

१ प ड. 'तिभिरे' । २ घ. ड. इत्यनेनै' ।

ततस्तमग्निं यत्ते अग्न इत्येतैस्त्रिभिर्मन्त्रैरुपतिष्ठते, मयि मेधां मयि प्रजां मय्य-ग्निरित्येतैस्त्रिभिश्च।

पुरस्तात्परिषेचनादिति वचनं सर्वेष्वपि श्रौतेषु दर्विहोमेष्वभ्यन्तरदीक्षाया-माधानादौ च परिषेकार्थम्। अग्ने परिषिञ्चतीति वचनं परिमार्जनपरिषेकयोः संबन्धप्रदर्शनार्थम्। तेनानन्तरोक्तेषु कर्मस्वपि परिमार्जनमपि सिध्यति। पुर-स्तात्परिषेचनादिति सिद्धवदनुवादादेव परिषेकस्य समन्त्रत्वसिद्धौ यथा पुर-स्तादिति वचनमत्रैव समन्त्रं परिषेक इतरत्र तु तूष्णीमित्येतदर्थम्, परिसंख्या-नार्थं च। तेनाग्न्यायतनसंस्कारपरिस्तरणानि न विद्यन्ते। पूर्वपरिषेकसंबन्धा-देवोत्तरपरिषेके सिद्धे पुनर्वचनं समन्त्रपूर्वपरिषेक एवायमुत्तरपरिषेकः। न त्वमन्त्रकपूर्वपरिषेकेऽपि। तेनैतत्समिदाधानातिरिक्तेषु कर्मसु नोत्तरपरिषेकः।

अथवा पुरस्तात्परिषेचनादिति सिद्धवदनुवाद उद्धननादितन्त्रमाप्त्यर्थः। अग्ने पुनः परिषिञ्चतीति वचनं पूर्वपरिषेकस्यैव पूर्वतन्त्रावधित्वप्रदर्शनार्थम्। उत्तरत्र तथैव परिमृज्य परिषिञ्चति यथा पुरस्तादिति वचनं परिसंख्याना-र्थम्। तेनेतरस्योत्तरतन्त्रस्य निवृत्तिः।

अथवा पुरस्तात्परिषेचनादिति वचनं परिषेकसदृशान्यधिकरणसंस्कार-काणि कर्माण्यग्न्यायतनसंस्कारपरिस्तरणात्मकान्येवात्र भवन्ति, नान्यानीत्ये-तदर्थम्। अग्ने परिषिञ्चतीति वचनं परिषेकान्तान्येवाधिकरणसंस्कारकाणि कर्माणि स्युर्नोत्तराणीध्माधानादीनि तादृशानीत्येतदर्थम्। यथा पुरस्तादिति-वचनस्य प्रयोजनं तु पूर्ववदेव।

परिमार्जने प्रदक्षिणवचनमेकप्रयत्नेनैव परिमार्जनं न तु व्यवच्छेदेन तत्त-द्दिक्षु परिमार्जनमिति ज्ञापनार्थम्।

एकैकशः समस्ताभिश्चेत्युभयवचनादेवं ज्ञायते, केवलव्याहृतिग्रहणे व्यस्ताः समस्ता वा व्याहृतयः प्रत्येतव्याः। न तु व्यस्ताः समस्ताश्चेति।

परिसमुह्य समिध आदध्यात्सायं प्रातर्यथोपदेशं सायमेवाग्निपूजेत्येके इति धर्मसूत्रे वचनं परिषेकनिवृत्त्यर्थम्। तेन विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः।

एतच्च प्रातःकालस्यातीतत्वादर्वात्सायमुपक्रम्याऽऽसमावर्तनादहरहरुभयोः कालयोः सायं सायमेव वा कार्यम्।

न चोभयत्र क्रियापक्षे द्वितीयदिने प्रातरेवोपक्रमः कर्तव्यो वैश्वदेववदिति

वाच्यम् । उपस्थितसायंकालपरित्यागे प्रमाणाभावात् । वैश्वदेववत्प्रातरुपक्रमसाधकप्रमाणाभावाच्च । वैश्वदेवे तु ये भूताः प्रचरन्ति दिवानक्तमितिमन्त्रे प्रातःसायंकालवाचकयोर्दिवानक्तपदयोर्मध्ये दिवापदप्रथमोपादानमेव प्रातरुपक्रमे प्रमाणम् । न ह्यत्र तथा प्रमाणं लभ्यते ।

प्रातःसंध्योत्तरमकृतस्याग्निकार्यस्य यावद्भोजनं गौणकालमाह याज्ञवल्क्यः—

" कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया। " इति ।

अग्निकार्यार्थसमिदाहरणे विशेषो धर्मसूत्रे—

" सदाऽरण्यादेधानाहृत्याधो निदध्यान्नास्तमिते समिद्धारो गच्छेत् " इति।

आत्मनः समिदाधानार्थमेधान्काष्ठानि सदा प्रत्यहमाहरेत् । तान्याहृत्यान्यधो निदध्यात् । अस्तमित आदित्ये समिध आहर्तुं न गच्छेचोरव्याघ्रादिसंभवादिति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

अन्यश्च विशेषो वैजवापेनोक्तः—

" पुराऽस्तमयात्प्रागुदीचीं दिशं गत्वाऽहिंसन्नरण्यात्समिध आहरेच्छुष्का ब्रह्मवर्चसकामस्याऽऽर्द्रा अन्नाद्यकामस्योभयीरुभयकामस्य " इति ।

अहिंसन्नच्छिन्दन् । अभावे छिन्दन्नपीति ज्ञेयम् ।

समिन्नियमो वायवीये—

" पालाश्यः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।
शमीरोहितकाश्वत्थास्तदभावेऽर्कवेतसौ " इति ॥

रोहितको वटावान्तरजातिः । रोहितो वर्णोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयोऽच् स्वार्थे कन् । रोहीतक इति दीर्घेकारवानप्येतदर्थक एव ।

समिल्लक्षणं कात्यायन आह—

" नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिका नोना तथा नैव द्विशाखिका ।
न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता " इति ॥

प्रादेशान्नाधिका नोनेति सूत्रोक्तसमित्कार्यविषये न प्रवर्तते, तत्र तत्र

१ घ. ˚त्। वैश्वदेवे। प. ङ. ˚द्। प्रात˚।

सूत्रोक्तस्य समिद्विषये प्रादेशमात्रत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः । शाखान्तरोक्तसमिद्विषये तु विकल्पो वेति द्रष्टव्यम् ।

अथ प्रयोगः ।

उक्तरीत्या सायंसंध्यां विधायाऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सायमग्निकार्यं करिष्य इति संकल्प्याग्निं समिध्य प्रज्वाल्य ध्यायेत् ।

उपनयनसमष्टयुत्तरभावीन्यग्निकार्याणि तु श्रोत्रियागारादाहृते लौकिकेऽग्नावेव कार्याणि ।

उपनयनाग्निरेव विवाहाग्निरिति पक्षे तु तत्रैवाग्निकार्यम् । विवाहहोमोऽपि तत्रैव । अग्नावौपासनत्वसिद्धिद्वारेत्यस्य लोप इति विशेषः । तत्राग्निकार्येऽग्न्यायतनसंस्कारपरिस्तरणयोर्विकल्पः ।

उल्लेखनावोक्षणोत्सेचनकरणपक्ष आयतनं प्रकल्प्य तत्र लौकिकाग्नेः स्थापनं कृत्वा तत्र समिदाधानं कार्यम् ।

ततो यथा ह तद्वसव इत्यस्य विश्वे देवा अग्निस्त्रिष्टुप् । परिसमूहने विनियोगः—" ॐ यथा ह तद्व० आयु " इति सोदकेन पाणिनाऽग्निं प्रदक्षिणं परिसमूहेत् ।

ततोऽदित इत्यादिभिः परिषेकं कृत्वा स्वयमेव पुराऽस्तमयात्प्रागुदीचीमसंभवे यां कांचन दिशं गत्वा स्वयमेव छित्त्वा, अशक्तावन्येन च्छेदयित्वा वाऽऽहृता अथ एव स्थापिता अष्टौ पलाशसमिधो गृहीत्वा शुद्धोदकेन प्रोक्ष्य व्यस्तव्याहृतीनामग्निर्ऋषिः समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निवायुसूर्यप्रजापतयः क्रमेण चतसृणां देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यः क्रमेण चतसृणां छन्दांसि । समिदभ्याधाने विनियोगः—" ॐ भूः, ॐ भुवः, ॐ सुवः, " " ॐ भूर्भुवः सुवः " इति चतसृभिश्चतस्रः समिधोऽभ्यादधाति । जुहोतिचोदनाभावान्न स्वाहाकारः ।

केचित्तु स्वाहाकारमपीच्छन्ति । अस्मिन्पक्षे— अग्नय इदं० वायव इदं० सूर्यायेदं० प्रजापतय इदं० इति त्यागाः ।

' ॐ एषा ते अग्ने० महि स्वाहा ' अग्नय इदं० । " ॐ मेधां म इन्द्रो० सनौ

१ क 'य । अग्नि' । २ घ ङ. व्यस्ताना व्या' । ३ घ. ङ. 'तयो दे' । ४ घ. ङ. 'हत्यश्छन्दा' ।

स्वाहा " इन्द्राय सरस्वत्या अश्विभ्यां चेदं० । ' ॐ अप्सरासु च या० न्मन. । दैवीं० पतार स्वाहा ' मेधाया इदं० ।

आ मां मेधा सुरभिरित्यस्य याज्ञिक्य उपनिषदो मेधा त्रिष्टुप्, समिदभ्याधाने विनियोगः—" ॐ आ मां मेधा० जुषन्तां स्वाहा " मेधाया इदं० ।

इत्येतैश्चतुर्भिश्चतस्रोऽभ्यादधाति । एतेषु स्वाहाकारः सूत्रकृता पठितत्वात् ।

ततः पूर्ववत्परिसमुह्यादितेऽन्वमंस्था इत्येतैरुत्तरपरिषेकं कृत्वा परिस्तरणसत्त्वे तानि विसृज्य—

यत्ते अग्ने तेज इत्यादिमन्त्रत्रयस्याग्निर्द्विपदा गायत्र्यः । मयि मेधामित्यादिमन्त्रत्रयस्याग्निर्द्विपदा गायत्र्यः । उपस्थाने विनियोगः—"ॐ यत्ते अग्ने तेज० यासम् " " यत्ते अग्नेवर्चस्ते० " " यत्ते अग्ने हरस्ते० " " मयि मे० ह्यग्निस्तेजो० " " मयि मेधा० मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु " "मयि मेधा० मयि सूर्यो भ्रा०" इत्येतैरग्निमुपतिष्ठते । अन्त्ययोर्मयि मेधामिति मन्त्रयोरैन्द्रीन्यायेन विनियोगः ।

ततो भस्म धृत्वाऽग्निं संपूज्य श्रद्धां मेधामित्यग्निं संप्रार्थ्य प्रमादादिति विष्णुं संस्मृत्य कर्मेश्वरायार्पयेत्[1] ।

एवं प्रातरुक्तरीत्या प्रातःसंध्यां विधाय सायमग्निकार्यवत्प्रातरग्निकार्यं कुर्यात् । तत्र प्रातरग्निकार्यं करिष्य इति संकल्पवाक्ये विशेषः ।

इत्यग्निकार्यम् ।

तत उक्तप्रकारेण स्वसंनिहितानां पितृमात्रादीनामुपसंग्रहणमभिवादनं च कार्यम् । तत्राभिवादनं प्रत्यभिवादनज्ञानामेव कार्यं तदनभिज्ञानां तु नमस्क्रियामात्रम् । सभायज्ञशालादेवतायतनेषु सर्वान्युगपदेव नमस्कुर्यात् । न प्रत्येकम् । उन्मत्तमशुचिं धावन्तं जृम्भमाणं वमन्तं दन्तान्धावयन्तमभ्यक्तशिरसं स्नानं कुर्वन्तं जपन्तं यज्ञादिकर्मण्यासक्तं जलस्थं समित्पुष्पकुशादीन्वहन्तं पाषण्डं षण्ढं शठं महापातकिनं नास्तिकं व्रात्यं पतितं कितवं कृतघ्नं च नाभिवादयेत् । न च नमस्कुर्यात् । प्रमादात्करणे त्वष्टोत्तरशतं गायत्रीजपः प्राणायामत्रयं च । क्षत्रियवैश्याभिवादने दशाष्टौ वा ब्राह्मणानभिवाद्य विशुध्यति । शूद्राभिवादने सचैलं स्नानं कृत्वा शतं ब्राह्मणानभिवाद्य विशु-

---

१ क. 'मिति म' । २ ख ग. घ ङ. 'ण्ढं श' ।

ध्यति। सभायज्ञशालाराजगृहेषु नमस्कारमात्रं नाभिवादनम्। उदक्यासूतिकाभर्तृघ्नीगर्भघातिन्यो नाभिवाद्याः। एतासामभिवादन उपवासः। स्वयं युवा चेत्तदा युवतीनां गुरुपत्नीनां भुव्यभिवादनं कुर्यात्। ऋत्विजां मान्यत्वेऽप्यधिकवयस एवाभिवाद्याः। एवं श्वशुरमातुलपितृव्यादयोऽपि। एतेषां कनीयसां तु परितोषार्थमाभिमुख्यमभिभाषणं च। तत्राभिभाषणं ब्राह्मणं प्रति कुशलशब्देन। क्षत्रियं प्रत्यनामयशब्देन। वैश्यं प्रति क्षेमशब्देन। शूद्रं प्रत्यारोग्यशब्देन। स्वस्मात्कनिष्ठानां ब्राह्मणानां क्षत्रियादीनां च स्वस्त्यस्त्वित्याशीर्देया। प्रत्यभिवादनं शूद्रं प्रत्यपि कार्यम् "प्रत्यभिवादेऽशूद्रे" इति पाणिनिसूत्रीयपर्युदासात्। देवताप्रतिमायास्त्रिदण्डियतेश्च दर्शने नमस्कारं न कुर्याच्चेत्तदैकरात्रमुपोषणम्। संध्यान्ते तु शिष्यं पुत्रं दौहित्रं दुहितुः पतिं च विना सर्वान्कनीयसोऽप्यभिवादयेदेवेति। एतन्मूलमाकरे स्पष्टम्।

अथ प्रसङ्गादुपनयनाग्निनाशप्रायश्चित्तमुच्यते।

आचार्यो देशकालौ संकीर्त्योपयनाग्न्यनुगमनप्रायश्चित्तं करिष्य इति संकल्प्योल्लेखनादिनाऽऽयतनसंस्कारं विधाय मथितं श्रोत्रियागारादाहृतं लौकिकाग्निं वा तत्र प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य परिस्तीर्य तूष्णीं परिमृज्य परिषिच्यालंकृत्य प्रातरग्निनाशे आसायमुपवसेत्। सायमग्निनाशे आप्रातरुपवसेत्।

तत आज्यं संस्कृत्य समिधमभ्याधाय सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वाऽनाज्ञातादि जपेत्। समिदभ्याधानात्प्रागग्नेरनुगमन उपवासान्ते सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वाऽनाज्ञातादिजपं कृत्वाऽन्तरितं समिदभ्याधानं कालप्राप्तं च तन्त्रेणैव कुर्यात्। समिदभ्याधानोत्तरमनुगमने तु कालप्राप्तमेव। उपवासासामर्थ्ये तु—अयाश्चाग्न इत्येकामाज्याहुतिं जुहुयात्।

तत्राऽऽपूर्विकतन्त्रेण प्रयोगः। देशकालौ संकीर्त्याग्न्यनुगमनप्रायश्चित्तं करिष्य इति संकल्प्योल्लेखनाद्यग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा चत्वारि शृङ्गेति ध्यायेत्। अत्र विप्नामाऽग्निः।

ततः समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वोपनयनाग्न्यनुगमनप्रायश्चित्तकर्मणि या यक्ष्यमाणा देवता तां परिग्रहीष्यामि। अयासमग्निमेकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये। एतां देवता सद्यो यक्ष्य इत्युक्त्वाऽन्वाधानसमिधोऽग्रावादध्यात्। न वाऽन्वाधानम्।

---

१ प. ह 'सूयाद्। २ ग घ. ड. 'ग्निमाज्या'।

ततोऽग्निं परिस्तीर्य दर्वीमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भानाज्यमेकां समिधं चाऽऽसाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य पात्राणि प्रोक्ष्य दर्वीं संमृज्याऽऽज्यं संस्कृत्याग्नेः पश्चाद्दर्भेष्वाज्यं दर्वीं च निधायाग्निमद्भिः परिषिच्यालंकृत्य दर्व्याऽऽज्यमादाय, 'ॐ अयाश्चाग्नेऽस्य० भेषजꣳ स्वाहा' इत्येकामाहुतिं जुहुयात्। अयसेऽग्नय इदं०।

ततः परिस्तरणानि विसृज्य सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वोत्तरपरिषेकं कुर्यात्। अस्मिन्पक्षे समिदाधानात्प्रागग्न्यनुगमनेऽपि प्रायश्चित्तहोमानन्तरमेव समिदभ्याधानं कार्यम्। अथवा सर्वप्रायश्चित्तमात्रमत्र नोपवासो नायाश्चाग्न इत्याहुतिः।

इत्यग्निनाशप्रायश्चित्तम्।

अथ चतुर्थदिवसीयोपनयनाङ्गानि।

आचार्यः प्रातः कृतनित्यक्रियः कृतप्रातःसंध्याग्निकार्योपसंग्रहणाभिवादनेन ब्रह्मचारिणा सह प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य त्रिवृद्ब्रह्मौदनं वास्तुपतये बलिदानं च पूर्ववत्कृत्वा ब्राह्मणान्संभोज्य पुण्याहस्वस्त्ययनर्धीर्वाचयित्वा श्रद्धामेधे प्रीयेतामिति वदेत्।

ततो ब्रह्मचार्याचम्य प्राणानायम्य व्रतविसर्गार्थं देवतोपस्थानं पूर्ववत्कुर्यात्। तत्र 'तच्छकेयं तन्मे राध्यताम्' इत्येतस्य स्थाने 'तदशकं तन्मेऽराधि' इतिमन्त्रसंनामः। ततस्त्यहव्रतं विसृजेत्।

तत आचार्यः स्थापितदेवतानां तत्रैव पञ्चोपचारैः पूजनं विधाय तद्वंशपात्रं स्वयं गृहीत्वा गृहीतविघ्नगणपकलशया भार्यया ब्रह्मचारिणा च सह वेदिसमीपमागत्य वेद्यामुपविश्य गणपतिमभ्यर्च्य षोडशोपचारैरावाहितदेवताः पूजयेत्। तत्राभिषेककाले नीराजनतैलाभ्यङ्गसुगन्धिद्रव्यसमर्पणोष्णोदकस्नानादि पूर्ववत्।

तत आवाहितदेवताविसर्गोत्तरं पूर्ववन्मही द्यौरित्यादिविधिना पुण्याहादिवाचनं विदध्यात्। तत्रास्य मण्डपोद्वासनकर्मणः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्त्वित्यादिवाक्यप्रयोगः। श्रद्धामेधे प्रीयेतामिति देवतानिर्देशः।

ततः समुद्रज्येष्ठा इत्यभिषेकान्ते कुलपूज्योऽन्यो वा कश्चन मान्यस्ताः शाखा उन्मुच्य तन्मूलं कलशवेष्टनसूत्रं च क्षीराभ्यक्तं कृत्वाऽक्षतपूगीफलयुक्तं

तत्कर्तृहस्ते दद्यात् । स च भार्यायै तत्सूत्रं प्रदर्श्य वस्त्रादिधनपेटिकायां संस्थापयेत्।

ततोऽग्निं विसृज्य ताः शाखास्तत्स्नानजलं च गृहस्योपरि शुद्धदेशे निक्षिप्याङ्गणवितानस्येशानकोणे विमोचनं कुर्यात् । मुख्यमण्डपसत्त्वे तु देवतापूजनमावाहनक्रमेण तत्र तत्र गत्वा कार्यम् ।

ततो यथासंभवं ब्राह्मणभोजनं कृत्वा नानानामगोत्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो गन्धादिपूजनपूर्वकं भूयसीं दक्षिणां दत्त्वोपनयनकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं कुलमान्यायान्यस्मै वा मान्याय गां तत्प्रतिनिधिभूतं द्रव्यं वा दद्यात्। ततो विष्णुं संस्मृत्य कर्मेश्वरायार्पयेत् ।

ततो ब्रह्मचारी गुरुकुले वसेद्गुरोरनुकूलां सेवां च कुर्यात् । प्रागुक्तानि गृह्योक्तानि धर्मोक्तानि च व्रतानि यथाशक्त्याचरेत् । लौकिकाग्नावग्निकार्यं कुर्याद्यावत्समावर्तनम् ।

यदि मोटनाचारश्चेत्सोऽपि कार्यः । तच्च मोटनमुक्तं मेरुतन्त्रे—

" अथ मोटनकं वक्ष्ये देवाविर्भावकारणम् ।
पाकक्रिया प्रकर्तव्या चतुर्भक्ष्यसमन्विता ॥
भार्यया साधकेन्द्रस्य पातिव्रत्यादियुक्तया ।
अप्रसूता स्त्रियः पञ्च आहूय सकुमारिकाः ॥
अलङ्कृताः पवित्रास्ता एकपङ्क्त्योपवेशयेत् ।
तत्राऽऽदौ विघ्नपस्थानमन्ने तु बटुकस्य च ॥

चकारात्कुलदेवतायाः ।

ता सपूज्य महापात्रे पवित्रे तत्र चार्पयेत् ।
क्रमाद्द्विगुणमानेन मध्वाज्ये च सितादधि ॥
दुग्धं च निक्षिपेत्तत्र नैवेद्यं तत्र निक्षिपेत् ।
कुमारिकाया हस्तेन मन्थयेयु स्त्रियश्च तत् ॥
स्त्रीभिस्तस्मिन्मथ्यमाने देवावेशः प्रजायते ।
देवावेशे जायमाने सुगन्धो वाति मारुत ॥
सर्वं मनोगतं वक्ति देवताऽऽशु प्रसीदति ।
सिध्यन्ति सर्वकार्याणि मोटनाना शतेन च ॥
नखैर्भवेद्विवाहस्तु पञ्चाशद्भिः सुतस्तथा ।

नवैर्विंशैरित्यर्थः। पञ्चाशद्भिः सुतलाभ इत्यर्थः।

अशीत्या गतराज्याप्तिर्विंशत्या लभते धनम् ॥
अष्टोत्तरशतेनापि असाध्येन तु मेलयेत्।
कौमारिका चेष्टदेवं कौमार्या ईरितो विधिः" इति ॥

अष्टोत्तरशतसंख्यैर्मोटनैरसाध्येन कार्येणापि मेलयेत्। असाध्यमपि कार्यं साधयेदित्यर्थः। (* अष्टोत्तरशतेनाष्टोत्तरशतसंख्यमोटनैः साधकेनाभीष्टदेवं मेलयेत्। साधकस्याभीष्टदेवो भवेदित्यर्थो वा। कौमारिका चाष्टोत्तरशतमोटनानि कुर्यात्। उत्तमपतिलाभार्थमिति शेषः। कौमारी योगेश्वरी तत्संबन्ध्येवायं विधिरित्यर्थः। अथवा कौमार्योः कुमार्येव कौमारी कुमारीप्रधानोऽयमीरितो विधिरित्यर्थः। कुमारीं विनाऽयं विधिर्नैव भवतीति तात्पर्यार्थः।) कौमारिका चेष्टदेवमुद्दिश्योत्तमपतिलाभार्थमिमं विधिं कुर्यात्। अयं विधिः कौमार्या एवेरितः, कुमारिकां विना विधिर्न भवतीत्यर्थः। कौमारी योगेश्वरी तन्माहात्म्ये तस्यास्तथैव वर्णितत्वात्। तदुद्देशेनायं विधिर्भवतीत्यप्यर्थः। एवमन्येष्वपि संस्कारेष्वाचारश्चेत्कार्यम्।

इति संस्काररत्नमालायामुपनयनप्रकरणम्।

इत्योकोपाह्वश्रीमद्गणेशदीक्षिततनूजभट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिस्मार्तसंस्काररत्नमालायां चतुर्थं प्रकरणम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमं प्रकरणम्।

अथात्र प्रसङ्गात्संस्कारान्नभोजनप्रायश्चित्तमुच्यते।

तत्र प्रायश्चित्तविवेकेऽङ्गिराः—

"जन्मप्रभृतिसंस्कारे चाण्डस्यान्नस्य भोजने।
असपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्मशानान्ते विशेषतः" इति ॥

व्यासः—"निवृत्ते चौलहोमे तु संस्कारे तु द्विजोत्तमः।
चरेत्सांतपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः रा. प. ह. पुस्तकेषु नास्ति।

अतोऽन्येषु तु भुक्त्वाऽन्नं संस्कारेषु द्विजोत्तमः ।
नियोगादुपवासाच्च शुध्यते निन्द्यभोजने " इति ॥

नियोगः प्राणायामः ।

धौम्यः—" ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् " इति ॥

आपस्तम्बः—

" यज्ञियान्नं नवश्राद्धं संग्रहे चैव भोजनम् ।
स्त्रीणां प्रथमगर्भे च द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् " इति ।

यज्ञियान्नं यज्ञसंबन्ध्यन्नम् । यज्ञसंबन्ध्यन्नस्याभोज्यताऽग्नीषोमीयसमाप्तिपर्यन्तम्, अग्नीषोमीयवपाहोमपर्यन्तं वा राजक्रयपर्यन्तं वा । आरम्भसमय एव द्रव्यनिर्देशो यजमानेन कृतश्चेत्तदा न दोषः ।

एतत्सर्वमुक्तं धर्मसूत्रे—

" अग्नीषोमीयसंस्थायामेव दीक्षितस्य भोक्तव्यं हुतायां वा वपायां क्रीते वा राजनि यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणम् " इति ।

संस्था समाप्तिः । क्रीते वा राजनीतिपक्ष आपत्तौ ।

अग्निष्टोमयाजमानसूत्रे—

" यदस्य यज्ञार्थं तन्निरादिश्य शेषाद्भुञ्जतेऽनिरादिश्य न भुञ्जते प्रागग्नीषोमीयात् " इति ।

अस्य दीक्षितस्य । पूर्वत्र तस्यैवोपक्रमात् । यद्द्रव्यं यज्ञार्थं कल्पितं तन्निरादिश्य यज्ञार्थमेतन्मध्य एतावदिति निरादिश्य । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र । तेन निरादेश्य निरादेशं निरादेशनं निर्देशनमिति यावत् । तद्यजमानं कारयित्वा शेषाद्ब्राह्मणा भुञ्जत इत्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् । संग्रहो विवाहः ।

यत्तु—" सर्वेष्वपि च संस्कारेष्वन्नं भुङ्क्ते द्विजो यदि ।
नियोगमुपवासं च प्रायश्चित्त समाचरेत् " ।

इति चूडादिसर्वसंस्कारेषु नियोगोपवासविधानं तदापद्विषयं बोध्यम् ।

---

१ ख. 'यान्ने न' । २ ख. 'श्राद्धे स' ।

अथान्तरितसंस्काराणां प्रयोगः ।

तत्राऽऽदौ तल्लोपप्रायश्चित्तम् ।

तत्र स्मृतिः—" आरभ्याऽऽधानतो चौलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।
व्याहृत्याऽऽज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥
एतेष्वेकैकलोपेऽपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।
चूडाया अर्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेव भाषितम् ।
अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं भवेत् " इति ॥

आधानं गर्भाधानमारभ्य चौलान्तानां संस्काराणां सर्वेषामसर्वेषां वा कालेऽतीते कालातिक्रमे सत्याज्यं संस्कृत्य व्याहृत्या समस्तव्याहृतिभिः कर्मसंख्ययाऽऽज्याहुतीर्हुत्वा तावत्संख्ययाऽऽपदि पादकृच्छ्रं चूडातिक्रमनिमित्तमर्धकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अनापदि तु चूडातिक्रमनिमित्तं कृच्छ्रमितरत्रार्धकृच्छ्रमिति विशेषः । ततोऽतीतं यथाक्रमं कर्म चरेत् । कालेऽतीते त्वित्यत्र तुशब्दोऽप्यर्थे । तेन लोपस्यापि संग्रहः । यदि प्रमादन्तरितं कर्म तदीयान्तरितप्रायश्चित्तं वाऽकृत्वैवाग्निसंस्कारं करोति तदा पूर्वस्य लोप इतरथाऽतिक्रमः । तत्र लोपेऽप्यतिक्रान्तप्रायश्चित्तवदेव प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । परं त्वतीतकर्मानुष्ठानमत्र नास्ति ।

" प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै ।
कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः " ॥

इति वचनेनातिक्रान्तस्यैव कर्मणः कर्तव्यताप्रतिपादनात् । यद्यप्यत्र होमोत्तरमतीतकर्मानुष्ठानं तदनन्तरं कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तमिति क्रमः प्रतीयते तथाऽपि पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलीयस्त्वाद्धोमोत्तरं कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तं ततोऽतीतकर्मानुष्ठानमित्येवात्र क्रमः । हुत्वा चैव यथाक्रममिति पाठे तु यथाक्रमं यथासंख्यं व्याहृतिभिर्हुत्वा कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तं चरेदित्यर्थः । अतीतकर्मानुष्ठाने प्रायश्चित्ते कृते पश्चादित्यनेन विकल्पः । एतेषु गर्भाधानादिचौलान्तेषु कर्मसु मध्य एकस्यैकस्य लोपे पादकृच्छ्रप्रायश्चित्तं चरेदित्येतेष्वेकैकलोपेऽपीत्यस्यार्थः । अपिशब्दो द्व्यादिकर्मलोपसमुच्चयार्थः । तेन कर्मद्वयलोपे त्रिप्रभृतिकर्मणां सर्वेषामसर्वेषां वा लोपेऽपि पादकृच्छ्रप्रायश्चित्तं भवति । पादकृच्छ्रविषय एवैकैकस्य लोपस्य निमित्तत्वोक्तिर्होम एकैकलोपस्य निमित्ततायाः पाक्षिकतां गमयतीति द्रष्टव्यम् ।

---

१ क °मादर्थ° ।

अथवैवं योजना। अपिरवधारणार्थः। तस्य च पादकृच्छ्रमित्यनेनान्वयः। तथा चायमर्थो भवति। गर्भाधानादिचौलान्तेषु कर्मसु मध्य एकैकस्य संस्कारस्य लोपे पादकृच्छ्रमेव चरेत्, न होम इति। अयं च होमः प्रतिसंस्कारं समस्तव्याहृतिभिः कार्यः। अनन्तरोदाहृतस्मृतिवाक्यात्।

कात्यायनस्तु सप्त प्रायश्चित्ताहुतीराह—

"त्वं नः स त्वं न इत्याभ्यामिमं मे ह्यनया ऋचा।
ये ते शतमयाश्चाभ्यामुदुत्तममवाहुतीः॥
हुत्वा पृथक्पृथक्पादमर्धं चौले समाचरेत्" इति।

प्रायश्चित्ते कृतेऽप्यन्तरितानुष्ठाने विकल्पः—

"प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै।
कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः" इति।

शिष्टानां तु प्रायः करणपक्ष एव संमतः। यदि तु सर्वेऽप्युपनयनपूर्वतनाः संस्कारा अन्तरिताः स्युस्तदा प्रायश्चित्तपूर्वकं तान्कृत्वोपनयनं कार्यम्। प्रायश्चित्तेनैव चरितार्थता संस्काराणामिति पक्षे प्रायश्चित्तमात्रं कृत्वोपनयनं कार्यम्।

अथैतस्य प्रयोगः।

उपनयनदिनात्पूर्वदिने पत्न्या कुमारेण च सहकृतमङ्गलस्नान आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममास्य कुमारस्य गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौलकर्मान्तानां संस्काराणां कालातिपत्तिजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रायश्चित्तहोमं करिष्य इति संकल्प्योल्लेखनादिविधिनाऽन्यायतनं संस्कृत्य विप्रनामानं श्रोत्रियागाराद्दाहृतं लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वाऽग्निं परिस्तीर्योत्तरेणाग्निं दर्भान्संस्तीर्य तेषु दर्वीमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भानेकां समिधमाज्यं चेति पात्राण्यासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य पात्राणि प्रोक्ष्य दर्वीनिष्टपनादि पवित्रे अग्नावाधायेत्यन्तं कृत्वाऽग्निमदित इत्याद्यैः परिषिच्याऽऽसादितां समिधमाधाय,

त्वं नः स त्वं न इति मन्त्रद्वयस्य विश्वे देवा ऋषयः। अग्निर्वरुणश्च देवते। त्रिष्टुप्छन्दः। इमं मे वरुणेत्यस्य विश्वे देवा वरुणो गायत्री। ये ते शतमित्यस्य वामदेवो वरुण इन्द्रः सविता विष्णुर्विश्वे देवा

मरुतश्च त्रिष्टुप् । अयाश्चेत्यस्य वामदेवोऽया अग्निः पङ्क्तिः । उदुत्तमं वरुण, अव ते हेड इत्यनयोर्विश्वे देवा वरुणस्त्रिष्टुप् । समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिः प्रजापतिर्बृहती । संस्कारातिक्रमनिमित्तप्रायश्चित्ताज्यहोमे विनियोगः । " ॐ त्वं नो अ० स्मत्स्वाहा " अग्नये वरुणाय चेदं० । " ॐ स त्वं नो अ० एधि स्वाहा " अग्नये वरुणाय चेदं० । " ॐ इमं मे० के स्वाहा " वरुणायेदं० । " ॐ ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा विततः पुरुत्रा । तेभ्यो न इन्द्रः सवितोत विष्णुर्विश्वे देवा मुञ्चन्तु मरुतः स्वस्त्या स्वाहा " वरुणायेन्द्राय सवित्रे विष्णवे विश्वेभ्यो देवेभ्यो मरुद्भ्यश्चेदं० । " ॐ अयाश्चाग्नेऽस्य० पजरु स्वाहा " अयसेऽग्नय इदं० । " ॐ उदुत्तम० स्याम स्वाहा " वरुणाये० । " ॐ अव ते हे० तानि स्वाहा " वरुणायेदं० । " ॐ भूर्भुवः सुवः स्वाहा " प्रजापतय इदं० । इति प्रतिसंस्कारमष्टावाहुतीराज्येन जुहोति ।

ततः परिस्तरणानि विसृज्यादितेऽन्वमंस्था इत्याद्यैरुत्तरपरिषेकं कृत्वाऽग्निं पूजयेत् । अथवा प्रतिसंस्कारं समस्तव्याहृतिभिरेकामेवाऽऽज्याहुतिं जुहुयात् । नेतराः सप्ताऽऽहुतयः ।

ततश्चौलातिरिक्तसंस्काराणां प्रमादादकरणे प्रत्येकं पादकृच्छ्रमपि ब्राह्मणचतुष्टयभोजनप्रत्याम्नायद्वारैव वटुना कारयेच्चौलाकरणे त्वर्धकृच्छ्रं षड्ब्राह्मणवटुभोजनप्रत्याम्नायद्वारैव स्वयमेव वा मुख्यकल्पेन कुर्यात् । आलस्यादिना चौलातिरिक्तसंस्काराणामकरणे प्रत्येकमर्धकृच्छ्रम् । चौलाकरणे कृच्छ्रम् । मुख्यकल्पासंभवे सहस्रसंख्यतिलहोमायुतगायत्रीजपद्वादशब्राह्मणभोजनाद्यन्यतमप्रत्याम्नायेन पादकृच्छ्रार्धकृच्छ्रयोर्गोदानरुद्रैकादशिनीजपादिरूपप्रत्याम्नायासंभवात्तिलहोमाद्यन्यतम एव प्रत्याम्नायः । स च तुरीयांशरूपोऽर्धरूप इति पादकृच्छ्रार्धकृच्छ्रानुसारेण कल्पनीयः ।

" पादकृच्छ्रे वस्त्रदानं कृच्छ्रार्धे तैलकाञ्चनम् ।
पादोनकृच्छ्रे गोदानं कृच्छ्रे गोमिथुनं स्मृतम् "

इति विष्णूक्तो वा प्रत्याम्नायः कल्पयितव्यः । तैलयुक्तं काञ्चनं तैलकाञ्चनमिति समासः । सहस्रसंख्यतिलहोमस्तु प्रणवव्याहृतिसहितया गायत्र्या प्रणवसहितसमस्तव्याहृतिभिर्वा केवलेन प्रणवेन वा । अयुतगायत्रीजपस्तूपनयनोपदिष्टतृतीयपाठेन कार्यः । प्रायश्चित्तसंकल्पस्तु मम पुत्रस्य गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनान्तसंस्कारकर्मणां स्वकालेऽकरणेन जनितस्य प्रत्यवायस्य परिहारार्थं पादकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं तथा मम पुत्रस्य

चौलसंस्कारकर्मणः स्वकालेऽकरणेन जनितस्य प्रत्यवायस्य परिहारार्थमर्धकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं च क्रमेण करिष्य इतिसंकल्पपूर्वकं विप्रभोजनहोमान्यतरप्रत्याम्नायद्वारा कुर्यात्। सूर्यावलोकननिष्क्रमणयोः शास्त्रान्तरोक्तत्वेनानावश्यकत्वान्न तदकरणे प्रायश्चित्तम्।

अथ षष्ठे मास्यन्नप्राशनमित्यत्रत्याथशब्देन निष्क्रमणस्य ज्ञापितत्वादावश्यक एवायं संस्कार इति यदुच्यते तदाऽन्नप्राशनपदादेतदुल्लेख एतदकरणप्रायश्चित्तं च भवत्येव। एवं प्रायश्चित्तं विधायातीतान्संस्कारानुपनयनदिने तत्पूर्वदिने वा तन्त्रेण कुर्यात्। चौलं तूपनयनदिन एव।

पत्न्या संस्कार्येण च सहोपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममास्या भार्यायाः प्रतिगर्भसंस्कारातिशयद्वाराऽस्यां जातस्यास्यां जनिष्यमाणगर्भाणां च बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणक्षेत्रसंस्कारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं *गर्भाधानाख्यं कर्म*, अस्य जातस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पुंसवनाख्यं कर्म, अस्य जातस्य जनिष्यमाणगर्भाणां च बैजिकगार्भिकैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सीमन्तोन्नयनाख्यं कर्म, अस्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितदोषनिबर्हणबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म, अस्य पुत्रस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणायुर्वर्चोभिवृद्धिव्यवहारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं नामकर्म, अस्य शिशोरायुरभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सूर्यावलोकनम्, अस्य शिशोरायुःश्रीवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं निष्क्रमणम्, अस्य पुत्रस्य मातृगर्भमलप्राशनशुद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणान्नाद्यब्रह्मवर्चसतेजइन्द्रियायुरभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमन्नप्राशनाख्यं कर्म चाद्य, अस्य कुमारस्य बीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणबलायुर्वर्चोभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चौलाख्यं कर्मास्यामुकशर्मणः कुमारस्य द्विजत्वसिद्धिपूर्वकवेदाध्ययनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमाचार्यपैतृकसावित्रीमातृकमुपनयनाख्यं कर्म च[1] श्वः करिष्य इति संकल्पः।

जातकर्मचूडाकरणकर्मणोः कुमारशब्दप्रयोगवत्तन्मध्यस्थत्वान्नामकर्मादावपि तत्प्रयोग इति कल्पे नामकर्मादिसंकल्पे पुत्रादिशब्दस्थाने कुमारशब्दस्य प्रयोगः कार्यः। कुमारस्य पुत्रस्येत्युभयप्रयोगो वा नामकरणान्नप्राशनयोर्धर्मसूत्रस्मृत्युक्तः। शिशुत्वबालत्वव्यवहारस्तु तच्छुद्धिव्य-

---

१ ग. घ. ङ. च श्वस्तन्त्रेण क°।

वस्थाविषये द्रष्टव्यः । सा च व्यवस्थाऽग्रे वक्ष्यते । पुंसवनादिभ्यः संस्कारकर्मभ्यश्चौलोपनयनयोः कालभेदादङ्गानि पृथगेव । तत्रं तु पुण्याहवाचनादिमात्रपर्यवसायि । शास्त्रान्तरोक्तत्वेन सूर्यावलोकनस्याकरणपक्षे न संकल्पः ।

ततस्तदङ्गत्वेन गणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं च कृत्वाऽन्नप्राशनचौलोपनयनाङ्गत्वेन विहितमङ्कुरारोपणं कृत्वोपनयनाङ्गत्वेन ग्रहयज्ञं नन्दिन्यादिमण्डपदेवताप्रतिष्ठापनं च कार्यम् । सति संभवे नान्दीश्राद्धोत्तरमेवान्तरितान्संस्कारान्कृत्वा ग्रहयज्ञाङ्कुरारोपणमण्डपदेवताप्रतिष्ठापनानि कुर्यादिति क्रमः । ग्रहयज्ञोत्तरं वाऽन्तरितसंस्काराः कार्याः । सर्वेषां सद्यःकरणे तूपनयनान्तानां सर्वेषां संस्काराणां संकल्पवाक्यान्युच्चार्याद्य करिष्य इत्येव वदेत् । अस्मिन्पक्षेऽन्नप्राशनसंस्कारस्य प्रायश्चित्तेनैव चारितार्थ्ये न तु तस्याप्यनुष्ठानम् । तदनुष्ठानेऽन्नप्राशनानुष्ठानोत्तरम् ।

" न केशादीन्वापयीत भुक्तोऽभ्यक्तो व्रती नरः " ।

इति भोजनोत्तरं वपननिषेधेन चौलासंभवात् । अत्र सर्वाण्यङ्गानि सकृदेवानुष्ठेयानि । वैशेषिकहोमोऽपि संप्रतिपन्नदेवताकश्चेत्सकृदेवानुष्ठेयः । यथा धात्रीचतुष्टयहोमः ।

तत उल्लेखनादिनाऽऽयतनसंस्कारं विधाय तत्रौपासनाग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यायेत् । अन्यः कर्ता चेल्लौकिकाग्नौ स्वकालप्राप्तं कर्म यद्भवति तत्कर्मप्रयुक्ताग्निनामात्र ज्ञेयं सर्वाणि वा ।

ततः समित्त्रयमादाय श्रद्धं एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा पुंसवनसीमन्तोन्नयननामकरणान्नप्राशनहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा देवता इत्यादिव्याहृत्यन्तमुक्त्वा वैशेषिकप्रधानहोमे धातारं चतसृभिराज्याहुतिभिर्यक्ष्ये । अनुमतिं चतसृभिराज्याहुतिभिर्यक्ष्ये । राकां द्वाभ्यामाज्याहुतिभ्यां यक्ष्ये । सिनीवालीं द्वाभ्यामाज्याहुतिभ्यां यक्ष्ये । त्रयोदशाहुतिपक्षे कुहूमेकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इत्यधिकम् ।

ततोऽङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्यामित्यादि व्याहृतिहोमान्तं कृत्वा प्रधानहोमः । संप्रतिपन्नदेवताकत्वात्पुंसवनसीमन्तोन्नयनसंबन्धिधात्रीचतुष्टयमव्यवहितत्वान्नामकर्मसंबन्धिप्रधानैकदेशभूतं धात्रीचतुष्टयं च तन्त्रेण हुत्वाऽनु नोऽद्यानुमतिरित्याद्या अष्टौ नव वाऽऽहुतीर्जुहुयात् । सर्वेषां सद्यःक्रियापक्षे चौलस्यापि सहैव कर्तव्यत्वादन्वाधानेऽन्नप्राशनपदोत्तरं चौलपदस्याप्युल्लेखः कार्यः ।

१ ग. घ. ङ. 'वापत्ते । अ' ।

ततः इमं मे वरुणेत्यङ्गहोमं जयाद्युपहोमांश्च कृत्वा स्विष्टकृदादिसंस्थाजपान्तं समाप्य निवृत्ताङ्गहोमं पुण्याहवाचनं च कुर्यात् । वास्तुवर्ल्ल्लविकल्पः । मह्यमित्यादिपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनकर्मणां पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्त्विति त्रिः कर्ता वदेत् । एवं स्वस्त्ययनं भवन्तो ब्रुवन्तु । ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्त्विति । चौलस्यापि सहकर्तव्यतायां तु, अन्नप्राशनपदोत्तरं चौलपदस्यापि प्रयोगः । ततः क्रमेण प्रधानानि । तत्र यत्र क्रियाया असंभवस्तत्र संस्कार्यं स्पृशंस्तं तं मन्त्रं पठित्वाऽन्ते तां तां क्रियां विभावयेत् । यत्र तु संभवस्तत्र सा सा क्रियेदानीमेव निष्पाद्यते मयेति बुद्ध्या तत्तन्मन्त्रान्ते तां तां क्रियां कुर्यात् । मन्त्रपाठमात्रं वा । तत्र गर्भाधानसंस्कारसिद्ध्यर्थं शयनाह्वानरेतोवस्कन्दनमन्त्रान्संस्कार्यं स्पृष्ट्वा पठित्वा तां तां क्रियां तत्तन्मन्त्रान्ते विभावयेत् । एवं पुंसवनसंबन्धिदधिद्रप्सादिप्राशनमन्त्रान्संस्कार्यं स्पृष्ट्वा पठित्वा तां तां क्रियां विभावयेत् ।

ततो वक्ष्यमाणप्रयोगरीत्या संस्कार्यं संस्पृशन्सीमन्तमुन्नीय वक्ष्यमाणरीत्या जातकर्म कुर्यात् । तत्र जातमपि पुत्रमिदानीमेव जातोऽयमिति विभाव्य तन्मुखं वीक्ष्याश्मनि कुमारं धारयित्वोद्धृपनादिस्तनाभिमर्शनान्तं सर्वं कर्म कुर्यात्संभवात् । अथवा संस्कार्यं स्पृष्ट्वा मन्त्रान्पठित्वाऽन्ते तां तां क्रियां विभावयेत् । आपो हविष्ष्वित्येतस्य जप एव । इदानीं तस्याः सूतिकात्वाभावेन तत्प्रयुक्तविधेरसंभवात् । न चैवमुद्धूपनस्य सूतकाग्निसाध्यत्वात्तस्य चेदानीमभावात्कथं तत्संबन्ध्यनुष्ठानमिति वाच्यम् । सूतकोपलक्षितकर्मार्थोऽग्निः सूतकाग्निः । तच्च कर्मोद्धूपनं तदर्थत्वस्यान्यस्मिन्नग्नावपि संभवेनोद्धूपनकर्मणः प्रवृत्तेर्निराबाधात् । अथवा यथावस्थितमन्त्रपाठ एव । यदा तु कुमारो महांस्तदा सर्वेषां पाठ एव ।

ततो वक्ष्यमाणरीत्या नामदानं विधाय वक्ष्यमाणरीत्या दधि मधु घृतमितित्रिवृद्रसव्यञ्जनमन्नं च समन्त्रं प्राशयित्वा ब्राह्मणान्संभोज्याऽऽशिषो वाचयित्वा विष्णुं संस्मरेत् ।

तत उपनयनदिन एव वक्ष्यमाणरीत्या चौलं विधायोपनयनमारभेत । ‘ उपनीत्या सहाथवा ’ इति वचनादुपनयनदिने चौलकर्तव्यतानियमः । अत्र सहशब्द उपनयनसंनिकृष्टकालपरः । यदि पूर्वापरयस्य संस्कारेष्वन्तरितेषु सत्स्वेवाप-

---

१ ख. ग घ ङ 'नना' । २ क 'पो गृहेष्वित्ये' ।

रस्य संस्कारो यः कश्चन प्राप्नुयात्तदा पूर्वस्यान्तरितान्संस्कारान्कृत्वैवापरस्य प्राप्तः संस्कारः कर्तव्यः । पूर्वापत्यसंस्कारसंपादनपूर्वकमेवापरसंस्कारसंपादनस्य युक्तत्वात् । यमलयोर्ज्येष्ठक्रमेणैव संस्कारकर्तव्यतादर्शनाद्व्यवस्थार्थं यमलविषयकशास्त्रस्वीकारे बाधकाभावाच्च । अन्यथाऽसति महति प्रतिबन्धे ज्येष्ठभ्रातृसंस्कारात्पूर्वं कनिष्ठभ्रातृसंस्कारे ज्येष्ठभ्रातुरभिवादनानर्हत्वापत्तेः । आचारश्चाप्येवमेव ।

" ज्येष्ठे त्वकृतसंस्कारे गर्भाधानादिकर्मभिः ।
कनिष्ठो नैव संस्कार्य इति शातातपोऽब्रवीत् " इति वचनमपि ।

वस्तुतस्त्वत्र मूलं चिन्त्यम् । असति महति प्रतिबन्ध इतिविशेषणान्न ज्येष्ठभ्रातुः काराग्र(गृ)हादिना षोडशवर्षपर्यन्तं प्रतिबन्धे कनिष्ठस्य तावत्पर्यन्तमुपनयनप्रतिबन्धः । न चैवं परिवेत्तृत्वादिदोषप्रतिपादकशास्त्रवैयर्थ्यं, तस्य ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातृदाराद्यनेकविषयकदोषबाहुल्यप्रतिपादनार्थत्वेन सार्थक्यसंभवात् । अन्तरितसंस्काराणां प्राप्तसंस्कारसतन्त्रतयाऽनुष्ठाने नोत्तरायणादिनियमो न चोक्तकालस्य नियमः । ज्येष्ठान्तरितसंस्कारकालानुरोधेन कनिष्ठसंस्कारा उत्कष्टव्याः । तत्रापि यथोक्तकाले कार्याः । अथवा कनिष्ठसंस्काराः स्वकाल एव कार्यास्तदनुरोधेन ज्येष्ठस्येति । अत्र यद्युक्तं तद्ग्राह्यं सुधीभिः । अन्तरितसंस्काराणामन्यकर्तृकत्वे गर्भाधानस्य प्रायश्चित्तमात्रमेव । * गर्भाधानादिसंस्काराणामगतौ केवलं प्रायश्चित्तेनापि चरितार्थता । उपनयनादिसंस्काराणां कालातिपत्तौ तु तत्तत्कालातिपत्तिप्रायश्चित्तं कृत्वोपनयनादयः संस्काराः क्रमेणावश्यं कार्याः । अत एवाऽऽचार्येणोपनयनमुखेनाऽऽम्नानं

---

* क. पुस्तके टिप्पणीरूपेण बहिर्लिखितो ग्रन्थः—"प्रयोगपारिजाते संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तमुच्यते । तत्र भृगुः—' गर्भाद्यसंस्कृतस्यापि कर्तव्यं चोपनायनम् । प्रायश्चित्तं तु पूर्वेषां नौपनायनिकस्य तु । श्रौतस्मार्ताधिकारी स्यान्नौपनायनिकं विना ' इति । प्रायश्चित्तप्रकारं तु भगवानाह—आरभ्याऽऽधान० । संस्कारसमूहे भृगुः—' गर्भाद्यसंस्कृतस्यापि कर्तव्यं चोपनायनम् । प्रायश्चित्तं तु पूर्वेषां नौपनायनिकस्य तु । श्रौतस्मार्ताधिकारी स्यान्नौपनायनिकं विना ' इति । उपनयनप्राग्भाविगर्भाधानादिसंस्काराणां मुख्यगौणकालातिक्रमे प्रायश्चित्तमात्रानुष्ठानं न पुनः संस्कारानुष्ठानमपि । उपनयनं तूभयविधकालातिक्रमेऽपि प्रायश्चित्तानुष्ठानपूर्वमनुष्ठेयमेव न प्रायश्चित्तमात्रानुष्ठानमिति वाक्यार्थः " इति ।

कृतम्। विवाहस्त्विच्छायां सत्याम्। वैराग्ये तीव्रे जाते समावर्तनादीनां लोपः। तत्र संन्यासाश्रम एव।

इति संस्काररत्नमालायामन्तरितसंस्काराणां तन्त्रेण प्रयोगः।

इत्योकोपाह्वश्रीमद्गणेशदीक्षिततनूजभट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिस्मार्तसंस्काररत्नमालायां पञ्चमं प्रकरणम् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठं प्रकरणम्।

अथ विकलाङ्गोपनयनम्।

तत्र ब्रह्मपुराणम्—

" ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः।
तस्मात्षण्ढान्धबधिरकुब्जवामनपङ्गुषु ॥
जडगद्गदरोगार्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु।
उन्मत्ते च तथा मूके ध्वस्तपुंस्त्वे निरिन्द्रिये ॥
सर्वेष्वेतेषु संस्कारा भवेयुस्तु यथोचितम्।
मूकोन्मत्तौ न संस्कार्याविति केचित्प्रचक्षते ॥
कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः।
तदपत्यं च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा ॥
संस्कारमन्त्रहोमादीन्करोत्याचार्य एव तु।
उपनेयांश्च विधिवदाचार्यः स्वसमीपतः ॥
आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत्।
कन्यास्त्रीकरणादन्यत्सर्वं विप्रेण कारयेत् " इति ॥

गद्गदो गद्गदभाषी। रोगार्तोऽपस्मारादिरोगार्तः। शुष्काङ्गः श्वेतकुष्ठादिमान्। विकलानि दुर्बलानि हीनानि वाऽङ्गानि यस्य सः। उन्मत्त उन्मादवान्। ध्वस्तं पुंस्त्वं यस्य सः। निर्गतमिन्द्रियं यस्य सः। आघातेन छिन्नेन्द्रिय इति यावत्। यथोचितमित्यनेन ये ये द्विजत्वनिष्पादका उचिता विहिताः संस्कारास्त एतेषामप्यन्तरवाहरानेन कार्या इति सूच्यते। द्विज-

त्वनिष्पादका इति विशेषणदानेनाग्न्याधानादीनां स्थालीपाकानां च व्यावृत्तिः क्रियते । तेषां हि केवलं मलत्रयमात्रनिवर्तकत्वं न तु द्विजत्वनिष्पादकत्वम् । केचिदाचार्याः 'मूकोन्मत्तौ न संस्कार्यौ' इति वदन्ति । उपनयनाद्यैरिति शेषः । तेषामध्ययनासंभवेनाध्ययनार्थस्योपनयनस्याभावात् । उपनयनवत्काण्डव्रतादीनामप्यभावः । उन्मत्त उन्मादयान्विक्षिप्तचित्त इति यावत् । एतयोर्मूकोन्मत्तयोः कर्मसूपनयनादिकर्मस्वनधिकारादधिकाराभावात् । चकारोऽवधारणार्थः । कर्मस्वधिकाराभावादेव पातित्यं नास्तीत्यर्थः । द्वितीयश्चकारः समुच्चयार्थः । उपनयनादिकर्माणि न सन्ति पातित्यं च नास्तीत्येवं समुच्चयः । मूकोन्मत्तयोः कर्मस्वनधिकारात्पातित्यमिति नास्ति किंतु 'ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मण. स.' इति श्रुत्या ब्राह्मणादुत्पन्नयोर्मूकोन्मत्तयोरप्युपनयनादिसंस्कारार्हत्वप्रतिपादनात्तावपि संस्कार्यौ तदपत्यं च संस्कार्यमित्यपरे । अन्यथा 'न संस्कार्यौ' इति कैश्चिदाचार्यैरुक्तं तद्विपरीतमेतादृशमर्थमाहुः । 'संस्कारमन्त्रहोमादीन्करोत्याचार्य एव तु' इत्यत्र कुमारं स्पृष्ट्वेति शेषः । संस्कारमन्त्राः कु(मान्कु)मारकर्तृकसंस्कारमन्त्रपठनं होमादिकर्माणि चाऽऽचार्य एव कुर्यात् । उपनयने कुमारकर्तृकहोमाभावाद्धोमशब्देन समिदभ्याधानं गृह्यते । आदिशब्देन मार्जनोपस्थानादिकाण्डव्रताना लोप एव । तेषामध्ययनाङ्गत्वात् ।

न चैवमुपनयनस्याप्यध्ययनार्थत्वान्मूकोन्मत्तविषये लोपोऽस्त्विति वाच्यम् । तस्य द्विजत्वसंपादनद्वाराऽध्ययनार्थत्वेनाध्ययनासंभवेऽपि द्विजत्वसंपादनायावश्यमपेक्षितत्वात् । एवं गोदानमपि भवत्येव । तस्याध्ययनाङ्गत्वाभावात् ।

विवाहसंभवे समावर्तनमपि कंचित्कालं व्रताचरणं कृत्वोत्तरायणे कार्यम् । विद्यास्नानोभयस्नानयोरभावाद्व्रतस्नानमेव तयोः । विवाहासंभवे तु तस्य नैष्ठिकब्रह्मचर्यमेव । कलौ यो नैष्ठिकब्रह्मचर्यनिषेधः स मूकोन्मत्तत्वदोषरहितपुरुषपरः । 'उपनेयास्तु विधिवदाचार्य. स्वसमीपत' इत्यस्यार्थः— उपनेयान्पूर्वोक्तपण्ढादीन्विधिवत्स्वगृह्योक्तप्रकारेणाऽऽचार्यः स्वसमीपतः स्वाभिमुखान्कुर्यादिति । 'आनीयाग्निसमीप वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत्' इत्यस्यार्थः— अग्निसमीपं वाऽन्यभिमुखान्वा कुर्यात् । पूर्वत्राऽऽचार्यः स्वाभिमुखान्कुर्यादित्युक्तं तत्रेदं पक्षान्तरम् । 'सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत्' इत्यत्रत्यो वाशब्दः प्रसिद्धेन सावित्रीवाचनेन सह विकल्पार्थः । स च योग्यतानुसारेण व्यवस्थितो ज्ञेयः । कुमारस्य मूकत्वे स्पर्शपूर्वकः सावित्रीजपः । उन्मत्तत्वे यदि पठति तदा वाचनं नो चेत्स्पृष्ट्वा जप इति । पण्ढत्वान्धत्वादौ तु वाचनमिति

व्यवस्था । सावित्रीं स्पृश्य वा जपेदित्यत्र स्पृश्य वा सावित्री जपेदित्यन्वयः । स्पृश्येत्यत्र कुमारमिति शेषः । स्पृश्येत्यत्र समासाभावेऽपि क्त्वो ल्यबादेशश्छान्दसः । एवं कुमारकर्तृकसंस्कारमन्त्रपठनविधितदीयहोमादिकरणविधी व्यवस्थितौ ज्ञेयौ । पूर्वविधिः कुमारस्य मूकत्वे ज्ञेयः । उत्तरविधिस्तु कुमारस्याङ्गवैकल्ये । उन्मत्तत्वे पूर्ववत् । उपनेयास्तु विधिवदित्याद्यग्निसमीप वेत्यन्तं सर्वेषु समानम् । मूकबधिरादौ को नामासीति नामप्रश्नोऽपि नास्त्ययोग्यत्वान्न नाम पृच्छतीति बोधायनोक्तेश्च। अन्यदङ्गजातं यथासंभवं कार्यम् । मूकोन्मत्तयोरुपनयनेऽस्य द्विजत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमाचार्यपैतृकसावित्रीमातृकमुपनयनाख्यसंस्कारं करिष्य इति संकल्पवाक्यम् ।

इति विकलाङ्गोपनयनम्।

अथ पुनरुपनयनम् ।

तच्च त्रिविधम् । मत्यवायनिमित्तमायश्चित्तत्वेन विहितं निमित्तविशेषेण कृतोपनयनस्य वृथाचेष्टात्वापत्तौ तत्फलार्थत्वेन विहितं वेदान्तराध्ययनचिकीर्षायां तदर्थत्वेन विहितं च ।

तत्राऽऽद्यं प्रयोगपारिजाते शातातपः—

"लशुन गृञ्जन जग्ध्वा पलाण्डु च तथा शुनम् ।
उपनाय पुन कुर्यात्तप्तकृच्छ्रं तथैव च " इति ॥

लशुनः प्रसिद्धः । (*स च श्वेत एव निषिद्धः ।

तथा च पराशरः—

" पीयूष श्वेतलशुन वृन्ताकफलगृञ्जने " इति ।

श्वेतपदं लशुनवृन्ताकाभ्यामपि संबध्यते । तेन रक्तलशुनकृष्णवृन्ताकभक्षणे न प्रायश्चित्तमिति माधव ।) गृञ्जन लशुनतुल्यः कन्द इति विज्ञानेश्वरः । यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्ध्यै विटाश्च मदार्थमश्नन्ति स पत्रविशेष इति माधव ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गत क ख पुस्तकयोर्नास्ति ।

१ख ग शुभम् ।

(*माधवीये श्राद्धप्रकरणे तु—
" श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषो गृञ्जनम् ।

' लशुनो दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधः ॥
फरणश्च पलाण्डुश्च लताकेश्च परारिका ।
गृञ्जनो यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः ' ।

इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् " इत्युक्तम् ।
मूलविशेषो वा गाजरापरपर्याय इत्यपि माधवेनोक्तम् ।

" गन्धाकृतिरसैस्तुल्यः सूक्ष्मनालः पलाण्डुना ।
सूक्ष्मनालाग्रपत्रत्वाद्भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः " ।

इति वाग्भट्टटीकायां हेमाद्रौ वाप्यचन्द्रवचनमेव विनिगमकं त्विह परिभावनीयम् । परं तु गाजरापरपर्यायता वक्ष्यमाणेनैव दूषिता द्रष्टव्या । हेमाद्रावप्युत्तरत्र पलाण्डुविशेष एवेत्युक्तम् ।

राजनिघण्टौ—

" रसोमो हि महाकन्दो गृञ्जनो दीर्घपत्रकः ।
पृथुपत्रः स्थूलकन्दो यवनेष्टो बलो हितः ॥
गृञ्जनस्य मधुरं कटुकन्दं नाल्पमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
पत्रतश्च यमुशन्ति च तिक्तं सूरयो लवणमस्थि वदन्ति ॥
गाजरं पिण्डमूलं च पीतकन्दः समूलकम् ।
स्वादुमूलं सुपीतं च नागरं पीतमूलकम् ॥
गाजरं मधुरं रुच्यं किंचित्कटु कफापहम् ।
आध्मानक्रमिशूलघ्नं दाहपित्तविनाशनम् " इति ॥

वैद्यके—" गृञ्जनं शिखिमूलं च यवनेष्टश्च वर्तुलम् ।
ग्रन्थिमूलं शिखाकन्दं कन्दं डिण्डीरमोदकम् ॥
गृञ्जनं कटु उष्णं च कफवातरुजापहम् ।
रुच्यं च दीपनं हृद्यं दुर्गन्धि गुल्मनाशनम् " इति ॥)

" विषदग्धेन शल्येन यो मृगः परिहन्यते ।
अभक्ष्यं तस्य तन्मांसं तद्धि गृञ्जनमिष्यते " इत्यपरार्कः ।

यत्तु हेमाद्रिः—गाजराख्यं मूलं गृञ्जनमित्याह, यच्च माधवः—मूलविशेषो गाजरापरपर्यायो गृञ्जनमित्याह, तदुभयमपि न ।

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति ।

" गृञ्जनं चुक्रिकां चुक्र गाजरं पोतिकां तथा " ॥

इति ब्राह्मे पृथङ्निर्देशानुपपत्तेः। चुक्रिका 'चुक्का' इति भाषया प्रसिद्धा। चुक्रमत्यम्लं दधि। पोतिका 'पोई' इति प्रसिद्धा। एतच्च पुनरुपनयनं बुद्ध्या भक्षणे। अबुद्ध्या भक्षणे तु तप्तकृच्छ्रमात्रम्।

" छत्राक लशुन चैव पलाण्डुं गृञ्जनं तथा।
चत्वार्यज्ञानतो जग्ध्वा तप्तकृच्छ्रं चरेद्द्विजः " इति बृहस्पत्युक्तेः।

पलाण्ड्वाद्येकनाश्यरोगे तु नैष दोषः।

तथा च पलाण्ड्वाद्यनुवृत्तौ सुमन्तुः—

" एतान्येवाऽऽतुरस्य भिषक्क्रियायामप्रतिषिद्धानि " इति।

गौतमः—" उष्ट्रीक्षीरमानुषीक्षीरप्राशने पुनरुपनयनं तप्तकृच्छ्र च " इति।

प्राशनाभ्यास एतदिति शूलपाणिः। (*अविसरोष्ट्रीक्षीरप्राशने पुनरुपनयनं तप्तकृच्छ्रं चेति)।

स्मृत्यन्तरे—" रेतोमूत्रपुरीषाणा गौडीमाध्व्योश्च भक्षणे।
क्रव्यादपशुविष्ठाना सस्काराच्छुद्धिरिष्यते " इति।

मनुः—" अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्र सुरासमृष्टमेव च।
पुन.सस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः " इति ॥

एतदतीतसुरासंपर्कविषयम्। तप्तकृच्छ्रपूर्वकश्चैष विधिर्ज्ञेयः। तप्तकृच्छ्रपूर्वकं पुनःसंस्कारं प्रकृत्य 'मूत्रपुरीषकुणपरेतसा प्राशने चैवम्' इति गौतमोक्तेः।

बृहस्पतिः—" रेतोमूत्रपुरीषाणा शुद्ध्यै चान्द्रायणं चरेत् " इति।

रेतोमूत्रपुरीषाणामित्यनन्तरं प्राशन इति शेषः। अत्र चान्द्रायणतप्तकृच्छ्रयोर्ज्ञानाज्ञानाभ्यां व्यवस्था ज्ञेया। संस्कारस्तूभयत्र तुल्य एवेति शूलपाणिः।

पाद्मे—" प्रेतशय्याप्रतिग्राही पुन सस्कारमर्हति " इति।

स्मृत्यन्तरे— " सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिन।
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा सस्कारमर्हति " इति।

एतच्च तीर्थयात्रां विना गमने।

" तीर्थयात्रा विना गत्वा पुन सस्कारमर्हति " इति बौधायनोक्तेः।

मार्कण्डेयः—" खरमारुह्य विप्रस्तु योजनं यदि गच्छति।
तप्तकृच्छ्रत्रय प्रोक्त शरीरस्य विशोधनम् ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गत सर्वपुस्तकेषु वर्तते। परं त्वधिक लेखकप्रमादात्पतितं प्रतिभाति।

पुनर्जन्म प्रकुर्वीत घृतगर्भविधानतः ।
जातकर्मादिसंस्कारैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात्" इति ॥

शाकलः—" यदि चेद्वै द्विजो गच्छेदारुह्योष्ट्रं खरं वृषम् ।
पुनस्तस्य क्रियाः कार्याः शिखाया वापनेन च ॥
आदौ तु विधिना ह्यब्दं प्रायश्चित्तं समाचरेत्" इति ।

हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे वृद्धगौतमः—

" खरमुष्ट्रं च महिषमनड्वाहमविं तथा ॥
वस्तमारुह्य मुखजे क्रोशे चान्द्रं विनिर्दिशेत्" इति ॥

मुखजो विप्रः । चान्द्रं चान्द्रायणम् ।

मनुः—" चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक्चान्द्रायणं चरेत् ।
बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमेव च" इति ॥

अभ्यासविषयमेतदिति मदनरत्ने ।

पराशरः—" यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।
अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति ॥
स चरेत्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ।
जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कारैः शुद्धिमाप्नुयात्" इति ॥

भारद्वाजीयपितृमेधसूत्रे—

" यद्येतस्मिन्कृत आगते घृतकुम्भादुन्मग्नस्य जातकर्मप्रभृति । शरात्रं व्रतं चरित्वा तथैव जाययाऽग्नीनादधीत व्रात्येन प वा यजेत गिरिं गत्वाऽग्नये कामायेष्टिं निर्वपेदीप्सितैः क्रतुभिर्यजेत" इति ।

एतस्मिन्कृते, उत्तरकर्मणि कृते । व्रात्येन व्रात्यस्तोमेन । पशुनैन्द्राग्नेन ।

वृद्धमनुः—" जीवन्यदि समागच्छेद्घृतकुम्भे निमज्जयेत् ।
उद्धृत्य स्नापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥
व्रतचर्यां द्वादशाहं त्रिरात्रमथवाऽस्य तु ।
स्नात्वोद्वहेत्ततो भार्यामन्यां वा तदभावतः ॥
अग्नीनाधाय विधिवद्व्रात्यस्तोमेन वै यजेत् ।
अथैन्द्राग्नेन पशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥
इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादीप्सिताश्च क्रतूंस्तथा" इति ।

---

१ ग क्रोश ।

तदभावतस्तदभाव इत्यर्थः ।

ममौर्ध्वदैहिकजनितानिष्टदोषपनिवर्हणपूर्वकपुनर्गृहस्थाश्रमसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं तामेव स्त्रियमुद्वहिष्य इति संकल्पः । न वा पुनर्गृहस्थाश्रमसिद्धिद्वारेति । देवपित्रर्णानपाकरणे तु देवपित्रर्णापाकरणसिद्धिद्वारेत्यपि वक्तव्यम् । यदि पूर्वस्त्रिया अभावस्तदा स्त्र्युद्वाहं करिष्य इति प्रीत्यर्थमित्यनन्तरं वदेत् । नात्र पित्रादिकर्तृकं दानम् । पूर्वोढायामेतस्या भार्यायां मधुपभोगार्हतासिद्धिद्वारेतस्मिन्नग्नावौपासनत्वसिद्धिद्वारा चेति विवाहहोमसंकल्पवाक्यम् । स्त्र्यन्तरपरिणये तु विवाहसंकल्पः प्रथमविवाहसंकल्पवदेव । विवाहहोमोत्तरं गृहप्रवेशस्थालीपाकश्चतुर्थीकर्म च ।

ब्रह्मचारिणं पुरस्कृत्य पैठीनसिः—

" मधुमांसाशने त्रिरात्रमुपवासः पुनरुपनयनं च " इति ।

अयं च त्रिरात्रोपवासः प्राजापत्याशक्तस्येत्युक्तं मदनरत्ने । 'एतयोरमत्या भक्षणे कृच्छ्रो मत्या पराकः । अभ्यासे द्विगुणं पुनः संस्कारश्च' इति स्मृत्यर्थसारे । तथा तत्रैव—'मातापितृगुर्वाचार्योपाध्यायेभ्योऽन्यप्रेतसंस्कारे ब्रह्मचारिणः पुनरुपनयनं कार्यम्' इति । अपरार्केऽप्येवम् । तथा—'रेतोविण्मूत्रकरनिर्मथितदधिबहिर्वेदिपुरोडाशभक्षणानाममत्यभ्यासेऽतिकृच्छ्रः पुनरुपनयनं च' इति । बहिर्वेदिपुरोडाशभक्षणं लौकिकपुरोडाशभक्षणमिति केचित् । ऋत्विग्व्यतिरिक्तकर्तृकसंस्कृतपुरोडाशभक्षणमेव लौकिकपुरोडाशभक्षणम् । तथा च लौकिकं च तत्पुरोडाशभक्षणं चेत्येवमेव समासोऽन्वेत्यन्ये । पुरोडाशशब्दस्य विहितसंस्कारपूर्वकाकारविशिष्टद्रव्यवाचित्वादुत्तरकल्प एव श्रेयान् । एतच्च ज्ञानतोऽज्ञानतस्तूपवासः ।

तथा च कौर्मे—" शणपुष्पं शाल्मलीं च करनिर्मथितं दधि ।
बहिर्वेदि पुरोडाशं जग्ध्वा नाद्यादहर्निशम् " इति ॥

स्मृत्यन्तरे—" कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् ।
गण्डकीबाहुतरणात्पुनः संस्कारमर्हति " इति ॥

गौडास्तु—" करतोयाजलस्पर्शात्कर्मनाशाविलङ्घनात् " ॥

इति पठन्ति । तन्न । दानधर्मेषु करतोयास्नाने माहात्म्योक्तेः ।

" करतोये सदानीरे सरिच्छ्रेष्ठेऽतिविश्रुते ।
आप्लावयसि पौराणां पापं हरकरोद्भवे " ॥

---

१ घ ङ 'त्व । देव' ।

इति स्मृतिदर्पणचन्द्रिकालिखितस्नानमन्त्राच ।

स्मृतिमञ्जर्याम्—

" द्विजोऽकृतोपाकरणः समावर्तेत मोहतः ।
स प्राजापत्यपूर्वं तु पुनःसंस्कारमर्हति " इति ॥

इत्थं विहिते प्रायश्चित्तार्थे पुनरुपनयने विशेषः पारिजातमदनरत्नयोः कश्यपेनोक्तः—

" चीर्णप्रायश्चित्तः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन्देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक्प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारं कुर्यात् " इति ।

ब्रह्मासनमास्तीर्येतिवचनं ब्रह्मनियमार्थम् । तेन नात्र दण्डादिभिर्ब्रह्मसिद्धिः । प्राक्प्रणीतेन प्रागुक्तेन विधिनेत्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरे—" मेखलाम(चा)जिनं वासो दण्डो भिक्षा व्रतानि च ।
निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि " इति ॥

अथ द्वितीयं पुनरुपनयननिमित्तम्—तच्च पाणिभ्यां कुमारस्यांसाभिमर्शनपूर्वकसमीपानयनरूपप्रधानोपनयनविधायके सूत्रे मातृदत्तेनोक्तम्—

" अत्राथशब्द इदं प्रधानकर्मैतस्य विस्मरणे सर्वं कर्माऽऽवर्तेत इति ख्यापनार्थः " इति ।

समयोद्योते स्मृत्यन्तरे—

" विनर्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।
+ अनध्याये चोपनीतः पुनःसंस्कारमर्हति " इति ॥

विनर्तुना वसन्तेनेति पृथगेकं पुनःसंस्कारे निमित्तम् । कृष्णपक्षगलग्रहापराह्ना इति निमित्तत्रयं च तथा । विनर्तुना वसन्तेनेति वसन्तलाभे सत्यन्यत्र करणे पुनःसंस्कारनिमित्तं नान्यदा । अन्यथा माघफाल्गुनज्येष्ठाषाढानां विधानं विरुद्धं स्यात् ।

अथवा विनर्तुना वसन्तेनेत्येतस्य संनिहितत्वात्कृष्णपक्षशब्देऽन्वयः । तथा चायमर्थो भवति । वसन्तर्तुना विना कृष्णपक्ष उपनयने पुनःसंस्कारो नान्यदेति । कृष्णपक्षगलग्रहशब्दयोरप्यन्वय इति केचित् । गलग्रहशब्द एवान्वय इत्यन्ये ।

+ अत्र प्रदर्शितार्थानुसारेण ' अपराह्ने ' इति पाठोऽपेक्षित. ।

स्मृतिदर्पणे वसिष्ठः—

" पापाशकगते चन्द्रे अरिनीचस्थितेऽपि च।
अपराह्णे चोपनीत पुन सस्कारमर्हति " इति॥

अत्रापराह्णस्त्रेधाविभक्तदिनतृतीयांश इत्युक्तं मदनरत्ने।

अथ तृतीयं पुनरुपनयननिमित्तम्—एतच्च ' सर्वेभ्यो वै वेदेभ्य सावित्र्य-नूच्यत इति हि ब्राह्मणम् ' इति धर्मसूत्रव्याख्यानावसर उज्ज्वलाकृतोक्तम्—' उपनयने यत्सावित्र्या अनुवाचन तन्मुखेन सर्वे वेदा अनूक्ता भवन्ति। अतोऽगृह्यमाणविशेषत्वादेकमेवोपनयन सर्वार्थम् ' इति।

अस्मिन्नर्थे शाट्यायनब्राह्मणमेव पठितम्। अथर्ववेदार्थं तु पृथगुपनयनं वचनात्कर्तव्यम्। तथा च तत्रैव श्रुतम् ' नान्यत्र सस्कृतो भृग्वङ्गिरसोऽधीयीत ' इति। अन्यत्रान्यवेदार्थम्। भृग्वङ्गिरसोऽथर्ववेद इति। त्रिविधे पुनरुपनयने द्वितीयतृतीययोः क्वचिदपि ग्रन्थे विशेषानुक्तेरविकृतं पुनरुपनयनं गार्हपत्याधानात्मावमूर्योदयेऽविकृताधानवत्।

प्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयनप्रयोगः।

प्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयने तूक्तेभ्यो वचनेभ्योऽनेकविशेषावगतेस्तत्प्रयोगो लिख्यते। तत्र यत्र प्रायश्चित्तसहितं विहितं तत्र पर्षदुपदिष्टविधिना प्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यम्। यथोष्ट्रीक्षीरपानादौ। यत्र जातकर्मादिसस्कारसहितं विहितं तत्र निमित्तानन्तरं करणपक्ष उदगयनवसन्ताद्यनालोच्यैव पर्षदुपदेशेन चौलान्तान्संस्कारान्कृत्वा कार्यम्। अन्यथोदगयनवसन्ताद्यावश्यकम्। तिथिनक्षत्रालोचनमात्रमेव वा। कालान्तरे पुनरुपनयनकर्तव्यतायामपि तावत्पर्यन्त संध्यावन्दनं भवत्येव।

" सध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु " इति वचनात्।

महापातकप्रकरणे—' सन्यवसध्यामुपासीत ' इति स्मृतेश्च महापातकिनोऽपि संध्यावन्दनकर्तव्यताया सिद्धाया किमु वक्तव्यं तदन्यस्य। ब्रह्मयज्ञादिकं तु न भवत्यशुचित्वात्तथावचनाभावाच्च। पुनःसंस्कारार्हस्य तु कर्मलोपभयाद्व्रात्यवपि सस्कारो विहितो नान्यस्येति मुहूर्तमार्तण्डटीकायाम्। कर्ता च पितृसत्त्वे स एव। तदभावे पितामहपितृव्यादिः सपिण्डः। तदभावे यः कश्चिद्विद्वान्स्वशाखाढ्यः। पुनरुपनयनं यस्मिन्देशे तत्रैव जातकर्मादयः कार्याः।

अस्य कृतौर्ध्वदेहिकस्य पुनःसंस्कारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातक-

र्मादीन्युपनयनान्तानि संस्कारकर्माणि करिष्य इति संकल्पः। एवं निमित्तान्तरेऽपि तत्तन्निमित्तोद्देन संकल्पः।

ततः सर्वोद्देशेन स्वस्तिवाचनादि। श्मश्रूपपक्षवापनानन्तरं चौले केशवापनमिति विशेषो महद्(हाव)यसः। विवाहसंकल्पतदर्थस्वस्तिवाचनादिकं तु संस्कार्येण स्वयमेव पृथक्कर्तव्यम्। यत्र तु पुनरुपनयनमात्रं प्रायश्चित्तत्वेन विहितं तत्र पर्पदुपदिष्टविधिना तदेव कार्यम्। तत्राऽऽचार्यः कृच्छ्रत्रयमग्निपवित्रमन्त्रजपपूर्वकं द्वादशसहस्रं द्वादशाधिकसहस्रं वा गायत्रीजपं कुर्यात्। संस्कार्यो निमित्तानन्तरोपनयन एतत्प्रायश्चित्तं न कुर्यादिति केचित्।

ततः कृतनित्यक्रिय आचार्यः पत्नीसत्त्वे सपत्नीको ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र ग्राम्यपशुशब्दो न श्रूयेत तादृशं देशं पावत्पर्याप्तं संमार्जनोपलेपनाभ्यां शोधयित्वा तत्रोपविश्य स्वस्य दक्षिणतः संस्कार्यमुपवेश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यामुकशर्मणस्तीर्थयात्रां विना प्रत्यन्तादिदेशगमनजनितदोषनिरसनपूर्वकपुनःसंस्कारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं पुनरुपनयनं करिष्य इत्येवं तत्तन्निमित्तानुसारेण संकल्पं कृत्वा गणपतिपूजनपुण्याहवाचनादिमण्डपदेवताप्रतिष्ठापनान्तं कुर्यात्। पुण्याहवाचने त्वशिः प्रीयतामिति विशेषः।

ततो युग्मान्ब्राह्मणानन्नेन परिविष्य पुण्याहस्वस्त्ययनर्धीर्वाचयित्वा कृतमङ्गलस्नानं संस्कार्यं भोजयित्वा वपनस्थाने कारयेत्। महद्(हाव)यसः श्मश्रूपपक्षवापनानन्तरं केशवापनम्। ततः स्थण्डिलकरणादि। अन्वाधाने प्रायश्चित्तभूतपुनरुपनयनहोमकर्मणि या इत्यादि प्रजापतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वाऽग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषाज्याहुत्येत्यादि। पात्रासादनेऽहतवासोमेखलाजिनदण्डभिक्षापात्रव्यतिरिक्तानि पात्राण्यासादयेत्।

ततो ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य पवित्रकरणादिकपकादिपरिदानान्तम्। तत्राहतवासःपरिधापनमेखलाबन्धनाजिनोत्तरीयकरणानि न सन्ति। तत्तद्विधायके सूत्रेऽथशब्देन तत्तदभावस्य ज्ञापितत्वात्। नात्र जयाद्युपहोमाः।

ततोऽपरेणाग्निं कूर्चमित्यादिविधिना सावित्रीवाचनं कृत्वा सप्तपलाशसमिद्धोमादि। नात्र व्रतं, चरितत्वात्। भिक्षाचरणमपि न। तद्विधायकसूत्रेऽथशब्देन तदभावस्य ज्ञापितत्वात्। दण्डदानभिक्षामन्त्रदानयोः परस्परसंबन्धित्वेनैकसंबन्धिनिवृत्तावपरसंबन्धिनिवृत्तेरपि सिद्धेः। एतयोः परस्पर-

संबन्धित्वं तु दण्डं प्रदायेतिल्यपा सिद्धम् । प्रथमंवस्त्रदानमपि न । परिहितत्वात् । यदि ब्रह्मचारिणः समापितवेदस्य पुनरुपनयनं तदा संध्योपासनादिरूप एव कर्म कुर्वित्यत्रत्यकर्मशब्दस्यार्थ उपदेष्टव्यः । न तु गुरुशुश्रूपादिरूपवेदाध्ययनादिरूपावप्यर्थावुपदेष्टव्यौ ।

यदि त्वब्रह्मचारिणः पुनरुपनयनं तदा समिध आधेहीत्यस्य वाक्यस्य लोपः । प्रथमोपनयनवत्त्र्यहमग्निधारणम् । अग्निकार्याधिकारी चेत्तदा समिध आधेहीत्यस्त्येव । उपनयनाग्नावग्निकार्यंत्रिवृदन्नहोमौ भवतः । वास्तुबलिर्नियतः । यस्मिन्नाश्रमे पुनरुपनयनं प्राप्तं तदाश्रमधर्माः कार्याः । यत्र तु पुनरुपनयनानन्तरमाश्रमान्तरस्वीकारस्तत्र जीर्णानि मेखलादीनि व्युदस्य नूतनानि धारयित्वा ब्रह्मचारिव्रतचर्यामुचितकालेन समाप्य विधिनाऽऽश्रमान्तरं स्वीकुर्यात् ।

इति संस्काररत्नमालायां विकलाङ्गोपनयनपुनरुपनयनप्रयोगः ।

इत्योकोपाह्वश्रीमत्साग्निचिद्वाजपेयपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षिततनूजभट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिस्मार्तसंस्काररत्नमालायां षष्ठं प्रकरणम् ॥ ६ ॥

अथ सप्तम प्रकरणम् ।

अथ संक्षेपेण ब्रह्मचारिधर्माः ।

तत्रेदं सूत्रम्—

" एतद्व्रत एवात ऊर्ध्वमाचार्यकुलवास्यश्नाति क्षार लवणꣳ शमीधान्यमिति दण्डी जटी मेखली शिखाजटो वा स्यात्काषायमजिनं वा वस्ते न स्त्रियमुपेत्यष्टाचत्वारिꣳशद्वर्षाणि चतुर्विꣳशतिं द्वादश यावद्ग्रहण वा न त्वेवाव्रतः स्यात् " इति ।

एतदित्यनेन प्रकृतं सावित्रीव्रतमक्षारलवणभोजनादि प्रतिनिर्दिश्यते । एतद्व्रतं यस्य सोऽयमेतद्व्रतः । एतद्व्रत एवात ऊर्ध्वमपि स्यात् । एवकारो

---

१ क ख. घ ङ. 'प्रवास्यादा' ।

वक्ष्यमाणान्यपि व्रतानि त्यद्दे स्युरित्येतदर्थम्। द्वौ ब्रह्मचारिणौ, आचार्यकुलवासी नैष्ठिकश्च। तयोर्यो विद्यार्थमेवाऽऽचार्यकुले वसति तच्छील आचार्यकुलवासी। यस्त्वाप्रयाण्यूर्ध्वमपि विद्याक्रियाया ब्रह्मचर्यं चरति स नैष्ठिकः। तयोराचार्यकुलवास्यश्नाति क्षारं लवणं शमीधान्यं च। इतिशब्दः समुच्चयार्थः। दण्डी मेखलीति मत्वर्थीय इनिः। जटीति नित्ययोगे। शिखैव जटा यस्य सोऽयं शिखाजटः। शिखामेव धारयेदितरान्केशान्वापयेदित्यर्थः। काषायं कषायेण रक्तं वस्त्रमजिनं वा वस्ते परिदधाति। काषायग्रहणं प्रदर्शनमात्रम्। माञ्जिष्ठं हारिद्रमिति यथावर्णं भवति। न स्त्रियमुपैति न मैथुनं चरतीत्यर्थः। कियन्तं कालमेतानि व्रतानि चरतीत्याकाङ्क्षायामष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणीत्यादि। अष्टाचत्वारिंशत्, चतुर्विंशतिं, द्वादश, यावदध्ययनं वा व्रतचर्या भवति। यस्य नास्ति व्रतं सोऽव्रतः। अव्रतस्तु नैव भवेत्। अतिक्रान्ते संकल्पिते काले विद्यायामगृहीतायां प्राक्समावर्तनादव्रतो न स्यादव्रतवांस्त्वेवाधीयीतेत्येतदर्थं तुशब्दः। समावृत्तेनापि प्राङ्निवेशादध्येयमिति वक्ष्यति धर्मे। सोऽप्याचार्यकुलेऽधीयानो नैवाव्रतः स्यादित्येतदर्थमेवकारः। व्रती त्वेव स्यादित्येतावता सिद्धे नाव्रत इति निषेधद्वयवचनं निर्विष्टोऽपि कृच्छ्रापत्तौ येन केनचिद्विशेषेणाऽऽचार्यकुले वसन्कालाद्यपेक्षयाऽव्रतो नैव स्यादित्येतदर्थम्। धर्मसूत्रे—' न गायेन्न रोदेन्न नृत्यदर्शी स्यात्' इति। गानं सामव्यतिरिक्तम्। रोदनमश्रुमोचनम्। एतदुभयं न कुर्यात्। नृत्यदर्शी नृत्यदर्शनशीलो न भवेदित्यर्थः। तथा—' न नग्नां स्त्रियं प्रेक्षेतौषधिवनस्पतीनाच्छिद्य नोपजिघ्रेदुपानहौ छत्रं यानमिति वर्जयेत्' इति। प्रेक्षमाणस्य मनसो विकारो भवति। अतो नग्नां स्त्रियं न प्रेक्षेत। ओषध्यः फलपाकान्ताः। वनस्पतयो ये पुष्पैर्विना फलन्ति। वीरुद्वृक्षाणामप्युपलक्षणम्। तेषां पत्रपुष्पे आच्छिद्य नोपजिघ्रेत्। आच्छिद्येतिवचनाद्यादृच्छिके गन्धग्रहणे न दोषः। उपानहौ प्रसिद्धौ(द्धे)। छत्रं प्रसिद्धम्। यानं शकटादि। इतिशब्द एवंप्रकाराणामुपलक्षणार्थः।

यमः—" मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं च सर्वदा।
कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत्॥
अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम्।
आसमावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनो द्विजः" इति॥

अग्नीन्धनमग्निकार्यसंज्ञकं समिदभ्याधानम्।

बौधायनधर्मसूत्रे—

" ब्राह्मणो वै ब्रह्मचर्यमुपायंश्चतुर्धा तानि प्रविशन्त्यग्निपादं मृत्युपादमाचार्यपादमात्मन्येवास्य चतुर्थः पादः परिशिष्यते स यदग्नौ समिधमादधाति य एवास्याग्नौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्याऽऽत्मन्धत्ते स एनमाविशत्यथ यदात्मानं दरिद्रीकृत्य भिक्षुर्भूत्वा भिक्षन्ब्रह्मचर्यं चरति य एवास्य मृत्यौ पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्याऽऽत्मन्धत्ते स एनमाविशत्यथ यदाचार्यवचः करोति य एवास्याऽऽचार्ये पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्याऽऽत्मन्धत्ते स एनमाविशत्यथ यत्स्वाध्यायमधीते य एवास्याऽऽत्मनि पादस्तमेव तेन परिक्रीणाति तं संस्कृत्याऽऽत्मन्धत्ते स एनमाविशति " इति।

अन्यचात्रैव—

" स यदन्यो भिक्षितव्यां न विन्देतापि स्वामेवाऽऽचार्यजायां भिक्षेताथो स्वां मातरं नैनᳲ सप्तम्यभिक्षितादियाद्भैक्षस्यानाचरणे दोषः पावकस्यासमिन्धने सप्तरात्रमकृत्वैतदवकीर्णिव्रतं चरेत्। तमेवं विद्वांसमेव चरन्तं सर्वे वेदा आविशन्ति यथा ह वा अग्निः समिद्धो रोचत एवᳲ ह वा एष स्नात्वा रोचते य एवं विद्वान्ब्रह्मचर्यं चरतीति हि ब्राह्मणमिति हि ब्राह्मणम् " इति।

व्यासः—" ब्राह्मणक्षत्रियविशश्चरेयुर्भैक्षमन्वहम्।
सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा " इति॥

भविष्ये—" सर्वं वाऽपि चरेद्ग्रामं पूर्वोक्तानामसंभवे।
अन्त्यवर्जं महाबाहो इत्याह भगवान्विभुः " इति॥

अन्त्यः शूद्रः।

धर्मसूत्रे—सायंप्रातरमत्रेण भिक्षाचर्यं चरेद्भिक्षमाणोऽन्यत्रापपात्रेभ्योऽभिशस्ताच्च " इति।

अमत्रेण पात्रेण। अपगतानि पाकाद्यर्थानि पात्राणि चातुर्वर्ण्यैः सह तेऽपपात्राः प्रतिलोमरजकादयः। अभिशस्तः पतितः। एतेभ्योऽन्यत्र भिक्षाचर्यं चरेदित्यर्थः।

सार्ववर्णिकसर्वग्रामपक्षयोरपि शूद्रात्पक्वमन्नं नैव ग्राह्यं, तदाहाङ्गिराः—

" आममेवाऽऽददीतास्मादवृत्तावेकरात्रकम्।

आमं पूयति संस्कारो धर्म्यं तेभ्यः प्रतीच्छताम् ॥
तस्मादामं ग्रहीतव्यं शूद्रादपि समाहितैः ।
चण्डालपतितादिभ्यो न भिक्षेदाममप्यणु " इति¹ ॥

पूयति पुनाति । क्वचित्तथैव पाठः ।

अविशेषेण सजातीयेष्वेव भिक्षाचरणं व्यासेनोक्तं, तत्र विशेषमाह मनुः—

" वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।
ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् " इति ॥

ये वेदैर्वेदाभ्यां वेदेन वा । एवं यज्ञैश्च हीना ये न भवन्ति । अथ च स्वेषु वर्णाश्रमविहितकर्मसु प्रशस्ताश्च भवन्ति तेषां गृहेभ्यः प्रयतो नियमवान्, ब्रह्म वेदस्तदर्थं व्रतं चरतीति ब्रह्मचारी, अन्वहं प्रत्यहं भैक्षमाहरेदित्यर्थः । भैक्षमित्यत्र समूहार्थे ' भिक्षादिभ्योऽण् ' इत्यण्प्रत्ययः ।

क्वचिद्भिक्षानिषेधमाह स एव—

" गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वमुपाश्रयेत् " इति ॥

गुरोः कुले । गृह इति केचित् ।

यत्तु तेनैवोक्तं—

" मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैन नावमानयेत् " ॥

इति तदुपनयनाङ्गभिक्षापरमिति । प्रथमवाशब्दोऽवधारणार्थः । मात्रादयः शब्दाः प्रसिद्धार्थाः । निजा सोदर्या । अवमानोऽज्ञानं न दीयत इति प्रत्याख्यानं या न करोति तामपि भिक्षेतेत्यर्थः ।

तथा चाऽऽश्वलायनः—

" अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेताप्रत्याख्यायिनीं वा " इति ।

अन्यत्रालाभे गुर्वादिष्वपि भिक्षितव्यमित्याह गौतमः—

" आचार्यज्ञातिगुरुष्वलाभादन्यत्र " इति ।

आचार्यज्ञातिगुरुष्वपि भिक्षितव्यमन्यत्र भैक्षालाभ इत्यर्थः ।

यमः—" आहारमात्रादधिकं न क्वचिद्भैक्षमाहरेत् ।
युज्यते स हि दोषेण कामतोऽधिकमाहरेत् " इति ॥

यः कामत इच्छातोऽधिकं भोजनपर्याप्तितोऽधिकं यद्याहरेत्तदा स दोषेण

१ ख. प. ठ. पूयंति । ३ ख. प. ढ. 'ति । भ' ।

पापेन युक्तो भवेदित्युत्तरार्धार्थः। कामत इत्युक्त्वाऽकामतोऽधिकाहरणे न दोषः।

धर्मसूत्रे—" तत्समाहृत्योपनिधाय गुरवे प्रब्रूयाद्भैक्षमिदं भो इति तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत " इति।

तद्भैक्षं गुरुसमीपमाहृत्य गुरुसमीप एव संस्थाप्य तस्मै प्रब्रूयाद्भैक्षमिदं भो इति। ततस्तेन गुरुणा प्रदिष्टं भोजनायाभ्यनुज्ञातमन्नं भुञ्जीतेति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता।

तथा—" विप्रवासे गुरोराचार्यकुलायैतैर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यो नाऽऽत्मप्रयोजनश्चरेत्प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीत " इति।

यदि गुरुर्विप्रोषितोऽसंनिहितः स्यात्तत आचार्यकुलाय, आचार्यस्य यत्कुलं भार्यापुत्रादि तस्मै प्रब्रूयाद्भैक्षमिदं भो इति तेन प्रदिष्टं भुञ्जीत। तैः सकुल्यैः सह गुरोर्विप्रवासेऽन्येभ्योऽपि श्रोत्रियेभ्यः प्रब्रूयात्। तैः प्रदिष्टं भुञ्जीतेति-वचनविपरिणामेनान्वयः।

गौतमोऽप्याह—

" असंनिधौ तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्यः " इति।

आत्मैव प्रयोजनं यस्य स आत्मप्रयोजनः। एवंभूतो भिक्षां न चरेत्। केवलमात्मार्थं भिक्षां न चरेदित्यर्थः। आत्मप्रयोजनपदं यदा श्रोत्रिया अपि न लभ्यन्ते तदा प्रोषितो भैक्षादग्नौ कृत्वा भुञ्जीतेति वक्ष्यमाणो विधिर्यथा स्यादित्येतदर्थम्। प्रोषितः शिष्य आचार्यप्रयोजनः स्वप्रयोजनो वाऽऽचार्यकुलश्रोत्रियाभावे भिक्षितादन्नात्किंचिदादायाग्नौ प्रक्षिप्य भुञ्जीतेत्यर्थः।

तथा—" भुक्त्वा स्वयममत्रं प्रक्षालयेन्न चोच्छिष्टं कुर्यादशक्तौ भूमौ निखनेदप्सु वा प्रवेशयेदार्याय पर्यवदध्याद्वाऽन्तर्धिने वा शूद्राय " इति।

अमत्रं भोजनपात्रम्। भुक्त्वेति संनिधानाद्भोजनपात्रं स्वयमेव प्रक्षालयेत्। भिक्षापात्रस्य त्वन्येनापि प्रक्षालने दोषो न। उभयोरपि पात्रयोर्ग्रहणमित्यन्ये। यावच्छक्नोति भोक्तुं तावदेव भोजनपात्रे कृत्वा भुञ्जीत। भोजने प्रवृत्तो यदि भोक्तुं न शक्नुयात्तदा तदन्नं भूमौ निखनेत्। अथवाऽप्सु प्रवेशयेत्प्रक्षिपेत्। आर्यस्त्रैवर्णिकस्तस्मा अनुपनीताय पर्यवदध्यात्। सर्वमेकस्मिन्पात्रेऽवधाय तत्समीपे भूमौ स्थापयेत्। अन्तर्धानमन्तर्धिः सोऽस्यास्तीत्यन्तर्धी। व्रीह्यादित्वादिनिः। अन्तर्धी दासः। अन्तर्हितं हि तस्य शूद्रत्वम्। प्रकरणात्स आचार्यस्य। आचार्यदासाय शूद्राय वा पर्यवदध्यात्प्रयच्छेदित्यर्थः।

अत्रैकान्नाशित्वनिषेधमाह याज्ञवल्क्यः—

" ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि " इति ।

ब्रह्मचर्यमष्टाङ्गमैथुनत्यागः ।

तान्याह दक्षः—

" ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेदष्टधालक्षणं पृथक् ।
स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥
संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
वैपरीत्ये ब्रह्मचर्यं नष्टं प्राह प्रजापतिः ।

नष्टमित्यत्र भवतीति शेषः ।

न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथंचन ।
एतैः सर्वैः सुनिष्णातो यतिर्भवति नान्यथा " इति ।

अभिलापपूर्वकस्मरणकीर्तनप्रेक्षणानि निषिद्धानि । केलिः परिहासादिवाग्चेष्टा । गुह्यभाषणं संभोगार्थं रहोमन्त्रणम् । संकल्पो मानसं कर्म । अध्यवसायः संभोगनिश्चय इति । एकमेकस्वामिकम् ।

स्मृत्यन्तरे भिक्षाशने विशेष उक्तः—

" पूजयेदशनं नित्यमद्याचैतदकुत्सयन् " इति ।

पूजनं प्रणामरूपम् । कुत्रचित्प्रणमेदशनं नित्यमित्येव पाठः । अकुत्सयन्नगर्हयन् । नित्यमित्यनेनैतस्य सार्वत्रिकत्वं सूच्यते ।

धर्मसूत्रे—" अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्षः षोडशारण्यवासिनः ।
द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः " इति ॥

मुनेः संन्यासिनो भैक्षोऽष्टौ ग्रासाः । अरण्यवासी वानप्रस्थस्तस्य षोडश । द्वात्रिंशद्गृहस्थस्य । ब्रह्मचारिणो विद्यार्थस्य नैष्ठिकस्य च ग्रासनियमो नास्तीत्यर्थः ।

अन्यदपि तत्रैव—

" आहिताग्निरनड्वांश्च ब्रह्मचारी च ते त्रयः ।
अश्नन्त एव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् " इति ।

आहिताग्नेरपि गृहस्थत्वेन पूर्वश्लोकेन प्राप्तस्य ग्रासनियमस्य कालयो-

१ ग. 'भैक्ष्याः षो' । २ ग. भक्ष्या अष्टौ ।

भोजनमित्यस्य कालनियमस्य च नियमो नास्तीत्येतेन ज्ञायते। आहिताग्नेर्बर्हिःसमिदाहरणादेरावश्यकत्वाद्ब्रह्मचारिणश्च गुरुसेवाया अवश्यकर्तव्यत्वात्तद्विरोधिशरीरनैर्बल्यापादकं काम्यव्रतादिकं नानुष्ठानार्हमित्यर्थः। अनडुद्ग्रहणं दृष्टान्तार्थम्।

अत्र पात्रनियममाह हारीतः—

"लौहे मृन्मये वा पात्रे भुञ्जीत" इति।

लोहं काञ्चनम्। लोहशब्दस्य काञ्चननामसु निघण्टौ पाठात्।

कांस्यपात्रे भोजनं ताम्बूलाभ्यञ्जने च निषेधति प्रचेताः—

"ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्" इति॥

निषिद्धान्नमाहात्रिः—

"हस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च।
भोक्ता ह्यशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति" इति॥

मनुः—"व्रते वा देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथापि वा।
काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते" इति॥

अभ्यर्थितः काममश्नीयादित्यन्वयः। अभ्यर्थितः प्रार्थितः।

आश्वलायनः—

"अञ्जनाभ्यञ्जने क्षौद्रं गन्धपुष्पाक्षतान्वती।
वर्जयेत्पादुकाछत्रयानोष्णीषरथादिकम्" इति॥

कूर्मपुराणे—"आदर्शं नैव वीक्षेत नाऽऽचरेद्दन्तधावनम्।
गुरूच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः" इति॥

वसिष्ठोऽपि—"व्याधितः कामं गुरोरुच्छिष्टं भेषजार्थं सर्वं प्राश्नीयात्" इति॥

व्याधित इति संजातार्थे इतच्प्रत्ययः। सर्वग्रहणं मांसलशुनाद्यभक्ष्यमात्रसंग्रहार्थम्। तल्लक्षणेनापगतव्याधिरादित्यमुपतिष्ठेत।

तथा च बौधायनोऽभक्ष्यभक्षणं प्रकृत्य—

"स यदाऽगदो भवति तदोत्थायाऽऽदित्यमुपतिष्ठते हंसः शुचिषत्" इति।

स रोगी। अगद इति पदच्छेदः। हंसः शुचिषदित्येका, ऋक्।

धर्मसूत्रे—"गुरुसमवाये भिक्षायामुत्पन्नायां यमनुबन्धस्तदधीना भिक्षा" इति।

यदा द्वितीयं तृतीयं वा वेदमधीयानस्य माणवकस्य गुरुसमवायो भवति

गुरवः समवेता भवन्ति तदा भिक्षायामुत्पन्नायां यं गुरुमिदानीमनुबन्धो यतोऽधीते तदधीना भिक्षेति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

अन्यच्च—"समावृत्तो मात्रे दद्यान्माता भर्तारं गमयेद्भर्ता गुरुम्" इति ॥

कृतसमावर्तनो विवाहात्प्रागर्जितं मात्रे दद्यात् । माता भर्तारं गमयेत्पति प्रापयेत् । स च गुरुं माणवकस्येति शेष इति व्याख्यातं तेनैव ।

बृहस्पतिः—"अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" इति ॥

ब्राह्मणकाम्या ब्राह्मणेच्छा ।

याज्ञवल्क्यः—"मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम् ।
भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत्" इति ॥

मधु क्षौद्रम् । मद्यनिषेधस्य तु सामान्यनिषेधेनैव सिद्धत्वात् । मांसं प्रोक्षितायप्यत्र निषिध्यते । अञ्जनं कज्जलादिनाऽक्ष्णोः । एतच्चाभ्यञ्जनोपलक्षणम् । तेन तैलादिना गात्राणामभ्यङ्गोऽपि निषिद्धः । एतदपि वैद्योपदेशाद्ते । औषधस्याव्रतघ्नत्वात् । अत्रोच्छिष्टनिषेधो व्याधिराहित्ये ज्ञेयः ।

स चेद्व्याधित इत्युदाहृतवसिष्ठवाक्यात् ।

"गुरूच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः"

इत्युदाहृतकूर्मपुराणवाक्याच्च ।

शुक्तं निष्ठुरवाक्यम् ।

"शुक्ता वाचो विवर्जयेत्" इति गौतमोक्तेः ।

उदयेऽस्तमये च भास्करावलोकनं न कार्यं, तदुक्तं धर्मसूत्रे—

"उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यं दर्शने विवर्जयेत्" इति ।

उदयसमयेऽस्तसमये चाऽऽदित्यं न पश्येदित्यर्थः ।

मनुरपि—"नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमस्तं यन्तं कदाचन ।
नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्" इति ।

अश्लीलं मर्मभाषणम् । परिवादो निन्दा । आदिशब्देन परिहासादि ।

यमः—"खट्वासने च शयनं वर्जयेद्दन्तधावनम् ।
स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित्" इति ।

मनुः—"द्यूतं च जनवादं च परिहासं तथाऽनृतम् ।
स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भावुपघातं परस्य च ।
खट्वासने च शयनं ब्रह्मचारी विवर्जयेत्" इति ।

द्यूतमक्षक्रीडा । जनवादो देशवार्ता ।

गौतमः—" गुरुसमीपे कण्ठप्रावृत्त्यावसक्थिकापाश्रयणपाद-प्रसारणनिष्ठीवनविजृम्भणहसितावस्फोटनानीति वर्जयेत् " इति ।

कण्ठमावृत्तिर्वस्त्रेण कण्ठाच्छादनम् । आवसक्थिका योगपट्टः । तस्यापाश्रयणं कव्यादिषु संश्रयणम् । निष्ठीवनं लालाविसर्जनम् । अवस्फोटनं भुजास्फालनादि ।

हारीतः—" हयरथगजचैत्यवृक्षवृषभारोहणमहानद्यवतरणमहा-साहसानि वर्जयेत् " इति ।

गोभिलः—" अवलेखनदन्तप्रक्षालनपादप्रक्षालनादि वर्जयेत् " इति ।

अवलेखनं कङ्कतादिना शिरोगतकेशप्रसाधनम् । पादप्रक्षालनमुद्वर्तनपूर्वकं पादेन वा पादस्य ।

बौधायनधर्मसूत्रे—

" मूत्रपुरीषे नावेक्षेतामेध्य दृष्ट्वा जपत्यबद्ध मनो दरिद्र चक्षु सूर्यो ज्योतिषा५ श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासी " इति ।

एतच्च गृहस्थादिसाधारणं ज्ञेयम् ।

पराशरीयप्रायश्चित्तकाण्डे—

" गुरु हुकृत्य तुकृत्य विप्र निर्जित्य वादत ।
अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षस " इति ॥

तस्य प्रायश्चित्तमाह बौधायनः—

" वादेन ब्राह्मण जित्वा प्रायश्चित्तविधित्सया ।
त्रिरात्रोपोषित स्नात्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् " इति ॥

अत्र वादग्रहणं हुंकारतुंकारच्छलोपलक्षणम् ।

छललक्षणमक्षपादेन गौतमेन न्यायसूत्रे प्रथमाध्याय उक्तम्—

" वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलनम् " इति ।

अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्यार्थान्तरं प्रकल्प्य दूषणाभिधानम् । यथा नवकम्बलोऽयं देवदत्त इति वाक्यस्य नूतनाभिप्रायेण प्रयुक्तस्यार्थान्तरं कल्पयित्वा दूषणदानम् । नास्य नवकम्बलाः सन्ति दरिद्रत्वात् । न ह्यस्य द्वित्वमपि संभाव्यते कुतोऽस्य नवेति । वाक्छल सामान्यच्छलमुपचारच्छलमिति त्रैविध्यं छलस्य । तल्लक्षणानि तत्रैव द्रष्टव्यानि ।

शुश्रूषायाः फलमाहतुर्देवलबौधायनौ—

" यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
एवं गुरुगता विद्या शुश्रूषुरधिगच्छति " इति ॥

अकरणे दोषमाह यमः—

" यथाऽन्नं विषसंयुक्तं विषं चान्नेन संयुतम् ।
तादृशं स्यादशुश्रूषोर्ब्रह्माधीतं न संशयः " इति ॥

अत्रोपायान्तरमाह नारदः—

" गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नोपलभ्यते " इति ॥

स्मृत्यन्तरे—" नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।
देवताभ्यर्चनं चैव सन्ध्योपासनमेव च " इति ॥

जैमिनिः—" यावद्ब्रह्मोपदेशस्तु तावत्संध्यादिकं च न ।
जाते ब्रह्मोपदेशे तु कर्म संध्यादिकं चरेत् " इति ॥

ब्रह्म गायत्री । संध्यादिकमित्यादिशब्दाद्ब्रह्मयज्ञो गृह्यते । सोऽपि तदहः-प्रभृति संध्योपासनानन्तरं यावत्पर्यन्तं किंचिदधीतं न भवति तावत्पर्यन्तं प्रत्यहं गायत्र्या कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः । ब्रह्मचारिणा कस्यापि शववाहनादि-क्रिया न कर्तव्याः । करणे कृच्छ्रात्मकं प्रायश्चित्तं पुनरुपनयनं च ।

तथा च देवलः—

" ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिकाः क्रियाः ।
यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं पुनःसंस्कारमेव च " इति ॥

आदिपदमलंकारादेर्ग्राहकं न तु दाहादेः । तत्र प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । लोभहेतुकक्रियायाः सामान्यवचनेनैव निषेधे सिद्धे ब्रह्मचारिणं प्रति पुनर्निषेधो धर्मार्थक्रियाया अपि निषेधार्थः । अन्यथा वैयर्थ्यात् ।

मनुरपि—" आचार्यं स्वमुपाध्यायं मातरं पितरं गुरुम् ।
निर्हृत्य तु व्रती प्रेतं व्रतेन न वियुज्यते " इति ॥

मिताक्षरायां गालवः—

" गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत् ।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति " इति ।

एतच्च मातृपित्रुपाध्यायाचार्यमातामहव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथा च कालादर्शे—

"मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम्।
कुर्यान्मातामहानां च व्रती न भ्रश्यते व्रतात्" ॥

इति सवर्तः। तस्य कर्मलोपो नास्ति।

तथा च चन्द्रिकायाम्—

"पित्रोर्गुरोर्विपत्तौ तु ब्रह्मचार्यपि यो नरः।
सव्रतश्चापि कुर्वीत ह्यग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥
तेनाशौचं न कर्तव्यं सध्या चैव न लुप्यते।
अग्निकार्यं च कर्तव्यं सायं प्रातश्च नित्यशः" इति ॥

यावत्पर्यन्तं तदीयं कर्म करोति तावत्पर्यन्तमाशौचमस्त्येव।

"ब्रह्मचारी यदा कुर्यात्पिण्डनिर्वपणं पितुः।
तावत्कालमशौचं स्यात्पुनः स्नानेन शुध्यति" ॥

इति प्रजापतिवचनात्। अपरार्कमाधवादयस्त्वेकाहमाशौचमाहुः।

उदाहरन्ति च वचनम्—

"आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं च वा।
मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥
कृत्वा पतति नो तस्मात्प्रेतान्नं तत्र भक्षयेत्।
अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संविशेत्" इति ॥

अन्यत्र द्वितीयदिनमारभ्येत्यर्थः।

"एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुध्यति" इति ब्राह्मोक्तेः।

यत्तु—"गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरेत्।
प्रेताहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति" ॥

इति वचनं तत्तदन्नभोजनविषयम्। प्रेताहारैस्तदन्नभोजनैः। और्ध्वदेहिककर्मकरणे कर्त्रन्तरसद्भावे तु पित्रादिमरणेऽप्याशौचाभाव एव। ब्रह्मचारिणा मृतसपिण्डानां समावर्तनोत्तरं मृतक्रमेणोदकदानं सर्वाशौचस्थानापन्नं त्रिरात्रमाशौचं च कार्यम्। न तु समावर्तनात्पूर्वमुदकदानाशौचे।

तथा च मनुः—

"आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात्।
समाप्ते तूदकं दत्त्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" इति ॥

आदिष्टी ब्रह्मचारीति मिताक्षराया व्याख्यातम् ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

"न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा" इति ।

ब्रह्मचारिणो मृतोद्देशेनोदकदानमपि नैव कुर्युः । एवं पतिता अपि नैव कुर्युरिति । पतिताः प्रच्युतद्विजातिकर्माधिकाराः । ततश्च ब्रह्मचर्यदशायां सपिण्डमरणे सति समावर्तनानन्तरं त्रिरात्रमशुचित्वाद्विवाहो मातापित्रनुज्ञायां सत्यामपि न भवति । उदकदानसाहचर्यान्मृताशौचविषय एवैतत् ।

इति संक्षेपेण ब्रह्मचारिधर्माः ।

अथ काण्डव्रतानि ।

तत्र श्रावण्यां पौर्णमास्यां प्रथममध्यायोपाकर्म कृत्वा तत्पूर्वमपि वा वक्ष्यमाणे विद्यारम्भानुकूले सुमुहूर्ते होमपूर्वकं प्राजापत्यकाण्डव्रतमुपाकृत्य तत्काण्डाध्ययनं कृत्वा तस्योत्सर्गं कुर्यात् । एवं सौम्यादिकाण्डव्रतेष्वपि ज्ञेयम् ।

अथवा तन्त्रेण सर्वाणि काण्डव्रतान्युपाकृत्य यथाशक्ति व्रतमाचरन्सर्वाणि काण्डान्यधीत्य तन्त्रेण तानि व्रतान्युत्सृजेत् ।

यदि तु सारस्वतपाठेनाध्ययनं तदा तन्त्रेणैवोपाकरणं कार्यमुत्सर्जनमप्येवम् । आरम्भसमाप्तिरूपे उपाकरणोत्सर्जने काण्डाध्ययनव्रतयोः पृथङ्न भवतः । काण्डव्रतानां काण्डाध्ययनाङ्गत्वेनाध्ययनार्थाभ्यामुपाकरणोत्सर्जनाभ्यामेव सिद्धेः । असमाप्ते काण्डेऽध्यायोत्सर्गकाल आगतेऽध्यायमुत्सृज्य विरम्य पुनरध्यायमुपाकृत्य काण्डं यथाकालमुपाकृत्याधीत्य काण्डं यथाकालमुत्सृज्य विरमितव्यम् । काण्डानां संकीर्णत्वेन यथाकाण्डमिदानीमध्ययनासंभवात्काण्डानुक्रमणिकायां सारस्वतपाठस्याप्यभ्यनुज्ञातत्वाच्च सारस्वतपाठेनैवेदानीमध्ययनमस्ति । उपाकरणोत्सर्जनयोरारम्भसमाप्तिरूपयोस्तन्त्रं नैव भवति । स्वरूपविरोधात् । अत्र सर्वमाचार्यकर्तृकम् । यावदुक्तं ब्रह्मचारी ।

अथ सारस्वतपाठेनाध्ययनेऽपि काण्डपरिज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वात्तदर्थं काण्डानुक्रमण्यनुसारेण काण्डान्युच्यन्ते ।

काण्डपरिज्ञानस्याऽऽवश्यकत्वं तु—

"अपि सारस्वते पाठे ज्ञानमात्रमिहोच्यते"

इत्यनेनोक्तं, सारस्वतपाठेऽपि काण्डानुक्रमविषयकमदृष्टार्थं ज्ञानमात्रमिष्यत एव बुधैरिति तात्पर्यार्थः। एतस्मादेव वचनात्सारस्वतपाठोऽप्यस्तीति ज्ञायते।

अथ काण्डानि।

तानि च बौधायनगृह्यकाण्डानुक्रमणसूत्रयोरुक्तानि।

तत्र प्राजापत्यं काण्डम्।

इषे त्वेतिप्रश्न उत्तमानुवाकवर्जम्। तृतीयस्यां प्रत्युष्टमिति प्रश्नद्वयम्। मम नामेत्येतस्यानुवाकस्य पयस्वतीरोषधय इत्यादिः शेषः। सं त्वा सिञ्चामीति प्रश्न उत्तमानुवाकवर्जम्। पाकयज्ञमित्यादयो द्वितीयानुवाकवर्जं पञ्चानुवाकाः। सशान्तिकाश्चित्तिः स्रुगित्यादयस्त्रयोदशानुवाकाः। प्रजापतिर्ब्रह्मवादिन इति द्वितीयकाण्डब्राह्मणान्तर्गतं प्रश्नद्वयम्। सत्यं प्रपद्य इति प्रश्नः। देवा वै नर्चे-नेत्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः। निवीतं मनुष्याणामित्यारभ्य मनुष्यलोकं चाभिजयतीत्यन्तोऽनुवाकः। सध्रवा इत्यनुवाकः। मनुः पृथिव्या इत्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः। विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इत्यादयः षडनुवाकाः। देवा वै सामिधेनीरनूच्येत्यादिर्निवीतमित्येतस्यानुवाकस्य शेषः। समिधो यजतीत्यादयः षडनुवाकाः। इन्द्रो वृत्रꣳ हत्वेत्यनुवाकः। सशान्तिकः परे युवाꣳस-मिति प्रश्नः। इति प्राजापत्यकाण्डम्।

अथ सौम्यकाण्डम्।

आप उन्दन्तु देवस्य त्वेति प्रश्नद्वयमुत्तमानुवाकवर्जम्। पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकः। ब्रह्म संधत्तमित्यनुवाकः। आददे ग्रावेतिप्रश्न उत्तमानुवाकवर्जम्। चित्तिः स्रुगिति प्रश्नान्तर्गतस्तरणिरित्यनुवाकः। प्राचीनवꣳशमिति प्रश्नषट्कम्। प्रजननमित्यादयस्त्रयोऽनुवाकाः। देवासुराः स प्रजापतिरिन्द्रमि-त्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः। उभये वा एते ब्रह्मवादिनो वदन्ति कति पात्राणीत्य-नुवाकद्वयम्। देव सवितः प्रसुवेत्यादयः षडनुवाकाः। देवा वै यथादर्शमित्या-दयोऽष्टानुवाकाः। त्रिवृत्स्तोम इति प्रश्नः। सशान्तिकौ युञ्जते मनो देवा वै सत्रमासतेति प्रश्नौ। इति सौम्यकाण्डम्।

अथाऽऽग्नेयकाण्डम्।

घर्मः शिर उद्धन्यमानमित्यनुवाकौ। कृत्तिकास्वग्निमादधीतेत्यादयः पञ्चा-

नुवाकाः । इमे वा एत इत्यादयस्त्रयोऽनुवाकाः । भूमिर्भूम्नेत्यनुवाकः । देवासुरास्ते देवा विजयं परा वा एष भूमिर्भूम्ना द्यौर्वरिणेत्यादेरनुवाकत्रयम् । देवासुरा अग्नीषोमयोरित्यनुवाकः । उप प्रयन्तः संपश्यामीत्यनुवाकौ । मम नामेत्यनुवाकस्ताः संदधामि हविषा घृतेनेत्यन्तः । अयज्ञः संपश्यामि प्रजा अहमित्याद्याग्निहोत्रं जुहोतीति त्रयोऽनुवाकाः । युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादयः सप्त प्रश्नाः । तत्राऽऽद्यप्रश्नचतुष्टयस्योत्तमानुवाकाञ्ज्ञीभूतस्येव यदक्रन्दो मा नो मित्रो ये वाजिनमग्नेर्मन्व इति पञ्चानुवाकांश्च वर्जयेत् । मा नो हिꣳसीज्जनितेत्यनुवाकादूर्ध्वं सशान्तिक आप्यायस्व मदिन्तमेत्यनुवाकः । इयमेत्यनुवाकादूर्ध्वं सशान्तिक ईयुष्टे ये इत्यनुवाकः । प्रजापतिर्मनसेत्यनुवाकादूर्ध्वं सशान्तिको ज्योतिष्मतीमित्यनुवाकः । आयुषः प्राणमिन्द्रो दधीच इत्यनुवाकौ । सावित्राणीत्यादयः सप्त प्रश्नाः । तत्र समिद्धो अञ्जन्गायत्री त्रिष्टुब्जगती कस्त्वाऽऽच्छ्यति प्रजापतेरक्षि पवस्व वाजसातय इत्यनुवाकान्, इन्द्राय राज्ञे सूकर इति चतुर्दशानुवाकाल्लोहितो धूम्ररोहित इति त्रयोदशानुवाकान्स्तेगान्दꣳष्ट्राभ्यामिति षोडशानुवाकांश्च वर्जयेत् । अङ्गिरसो वै सत्रमासतेति प्रश्नः । उदस्थाच्च वा एतस्येत्यनुवाकौ । संज्ञानं लोकोऽसीति प्रश्नौ । ब्रह्म वै चतुर्होतार इत्यादयः पञ्चानुवाकाः । इत्याग्नेयकाण्डम् ।

अथ वैश्वदेवकाण्डम् ।

अनुमत्यै पुरोडाशमितिसंहितान्तर्गतः प्रश्न उत्तमानुवाकवर्जम् । ऋतमेव परमेष्ठीत्यनुवाकः । ब्राह्मणान्तर्गता अनुमत्यादयस्त्रयः प्रश्नाः । प्रजा वै सत्रमासततप्रिवांव संवत्सर इत्यनुवाकौ । देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते सुरा ऊर्ध्वमित्यनुवाकः । वायव्यꣳश्वेतमित्यादयश्चत्वारः प्रश्नाः । तत्रोत्तमानुवाकान्वर्जयेत् । प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेतीति तृतीयकाण्डम् । तत्र पञ्चप्रश्नानामन्तिमाननुवाकान्वर्जयेत् । इषे त्वेत्यादिरश्मिरसीत्यन्तानां प्रश्नानां क्रमेणोत्तमानुवाका उशन्तस्त्वेत्येतत्पूर्वं शुक्रवाहीत्यनुवाकश्च । देवस्य त्वेत्यादयः प्रजननप्रश्नशेषा दशानुवाकाः । एकस्मा इत्यादय एकादशानुवाकाः । अर्वाङ्गित्यादयो दशानुवाकाः । मेषस्त्वा पचतैरवत्वित्यादय एकादशानुवाकाः । पृथिव्यै स्वाहेत्यादयश्चतुर्दशानुवाकाः । जीमूतस्य यदक्रन्दो मा नो मित्रो ये वाजिनमग्नेर्मन्व इति पञ्चानुवाकाः । इन्द्राय राज्ञे सूकर इत्यादयश्चतुर्दशानुवाकाः । रोहितो धूम्ररोहित इत्यादयस्त्रयोदशानुवाकाः । स्तेगान्दꣳष्ट्राभ्यामिति षोड-

शानुवाकाः। समिद्धो अञ्जन्गायत्री कस्त्वेति त्रयोऽनुवाकाः। प्रयासाय स्वाहा चित्तं संतानेनेति द्वावनुवाकौ। प्रजापतेरक्षि पवस्व वाजसातय इत्यनुवाकौ। यो वा अश्वस्य मेध्यस्य शिर इत्यनुवाकः। सांग्रहण्या प्रजापतिरश्वमेधमसृजतेति प्रश्नद्वयम्। अङ्गिरसो वै सत्रमासतेत्यादयः प्रजननप्रश्नान्तर्गताः सप्तानुवाकाः। साध्या वै, इत्यारभ्य दशानुवाकाः। प्रजव वा इत्यारभ्य दशानुवाकाः। बृहस्पतिरकामयत श्रन्मे देवा इत्यारभ्यैकादशानुवाकाः। गावो वा इत्यारभ्य दशानुवाकाः। नवैतान्यहानि भवन्तीत्यादिः प्रश्नशेषः। यस्य प्रातःसवन इत्यादयस्त्रयोऽनुवाकाः। जुष्टो दमूना इति प्रश्नद्वयम्। पीवोन्नामिति प्रश्नः। भर्ता सन्हरिं हरन्तमित्यनुवाकौ। अग्निर्नः पात्विति प्रश्नः। अग्नेः कृत्तिका इत्यनुवाकत्रयम्। स्वाद्वीं त्वेतिप्रश्नः। युवं सुराममित्यनुवाकः। सर्वान्वा इति प्रश्नः। अञ्जन्तीति प्रश्नः। ब्रह्मणे ब्राह्मणमिति प्रश्नः। तुभ्यं ता इत्यादयश्चत्वारोऽनुवाकाः। इति वैश्वदेवकाण्डम्।

सशान्तिकः सह वै देवानामिति प्रश्नः स्वायंभुवं काण्डम्।

भद्रं कर्णेभिरिति प्रश्न आरुणं काण्डम्।

शं नो मित्र इति पूर्वोत्तरशान्तिसहितः शीक्षां व्याख्यास्याम इति प्रश्नः साꣳहित्यो देवता उपनिषदः। सशान्तिकोऽम्भस्य पार इति प्रश्नो याज्ञिक्यो देवता उपनिषदः। ब्रह्मविदाप्नोति सह नाववतु भृगुर्वै वारुणिरिति प्रश्नद्वयं सशान्तिकं वारुण्यो देवता उपनिषदः। मातृदत्तेन तु स्वायंभुवकाण्डमानमधिकं पाक्षिकत्वेन सगृहीतम्। आरुणादिकाण्डानि तु नैव सगृहीतानि। तत्कल्पे भद्रप्रश्न आग्नेयकाण्डेऽन्तर्भवति। काठकत्वसामान्यात्। अवशिष्टाः पञ्च प्रश्ना वैश्वदेवकाण्डस्यान्त्यत्वात्तत्रैवान्तर्भवन्ति। स्वायंभुवकाण्डस्य पृथक्त्वपक्षे तस्यैवान्त्यत्वात्तत्रान्तर्भावो ज्ञेयः। एतद्यथाकाण्डमध्ययनम्।

रुद्र आरण्यके च विशेषोऽनुक्रमणिकायाम्—

"होतृप्रवर्ग्यकाण्डं च याश्चोपनिषदो विदुः।
अरुणाम्नायविधी चैव काठके परिकीर्तितो॥
रुद्रो नारायणश्चैव मेधो यश्चैव पित्रियः।
रुद्रमारण्यकं चैव नान्तो श्रोतुमर्हति" इति॥

होता चित्तिः स्रुगिति प्रश्नः । प्रवर्ग्यकाण्डं युञ्जते देवा वै सत्रमासतेति प्रश्नद्वयम् । उपनिषदः शीक्षादयस्त्रयः प्रश्नाः । अरुणो भद्रप्रश्नः । आम्नायविधिः स ह वै प्रश्नः । रुद्रो नमस्ते रुद्रेति प्रश्नः । नारायणोऽम्भस्येति प्रश्नः । पित्रियो मेधः परे युवा॰सुमिति प्रश्नः । एतत्सर्वमव्रत्येकभक्तब्रह्मचर्यादिनियमरहितः श्रोतुमपि नार्हति कुतस्तस्याध्ययनम् । अरुणश्चाऽऽम्नायविधिश्चारुणाम्नायविधी । तौ काठके परिकीर्तितौ । काठकसंज्ञया समाख्याताविस्यर्थः । होतुप्रवर्ग्यकाण्डमित्यादि पित्रिय इत्यन्तं संज्ञाप्रदर्शनार्थम् । अरण्येऽध्येतव्यत्वादारण्यकत्वम् ।

अथ दिवाकीर्त्यानि ।

" कारीर्यश्चाथ पित्र्याश्च दिवाकीर्त्येति यत्र च ।
रुद्रः संततिरित्येतावनुवाकौ च सात्रिके ॥
होतृविध्यवसाने च अनुवाकचतुष्टयम् ।
सूक्तेषु सूक्तं यत्सौर्यं मेघो यश्चैव पित्रियः ॥
काठकानि च सर्वाणि सर्वाण्यारण्यकानि च ।
दिवाकीर्त्यानि शाखायामेतावन्तीति धारणा " इति ॥

कारीर्यो मारुतमसि मरुतामिति चत्वारोऽनुवाकाः । पित्र्याः सोमाय पितृमते, उशन्तस्त्वा हवामह उशन्तः, इन्द्रो वृत्र॰ हत्वा, वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता वरुणप्रघासैः, अग्नये देवेभ्यः पितृभ्यः, सुरावन्तं बर्हिषद॰ सुवीरम्, उशन्तस्त्वा हवामह आ नो अग्ने सुकेतुना, इत्येतेऽनुवाकाः । दिवाकीर्त्येति पदं यस्मिन्ननुवाके स चासावादित्योऽस्मिन्निति । रुद्रो नमस्त इति प्रश्नः । सात्रिकेऽनुवाकचतुष्टये संततिरिति द्वावनुवाकौ दिवाकीर्त्याविस्यर्थः । सात्रिके सत्रसंबन्धिनि प्रकरण इत्यर्थः । दिवाकीर्त्येति यत्र चेत्यनेनैव सिद्धे संततिरित्यादिवचनं ब्राह्मणस्य परायातत्वाद्दिवाकीर्त्येति *यत्र चेत्यस्याप्राप्तिराशङ्किता स्यात्सा मा भूदित्येतदर्थम् ।* होतृविधिः प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति स एतं दशहोतारमिति प्रश्नः । ब्रह्मवादिन इत्यस्य प्रश्नस्यानुवाकसप्तकं होतृविधिः । तस्यावसानं विरामः समाप्तिः । तस्यां सत्यां यदनुवाकचतुष्टयं प्रजापतिः सोऽन्तर्वानित्यादिकं तच्च दिवाकीर्त्यमित्यर्थः ।

" गर्भादयोऽनुवाका ये तानन्त्येव पठेद्द्विजः " इति[1] ।

---

१ ख. °ति । तृती° ।

"द्वितीयकाण्डस्य भवेद्ब्राह्मणे यस्तृतीयकः।
प्रश्नस्तस्यान्त्यानुवाकाश्चतुरो वै पठेद्दिने" ॥

इतिवचनद्वयसंवादादयमर्थो लभ्यते। सूक्तेषु मध्ये यत्सूक्तं सौर्यं सूर्यदेवताकं सूर्यो देवीमुषसमित्यारभ्य सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्यन्तम्। यश्च पित्रियो मेधः परे युवाऽसमिति प्रश्नः स दिवाकीर्त्य इत्यर्थः। कारीर्यश्चापि पित्र्यश्चेत्यनेनैव सिद्धे मेधो यश्चैष पित्रिय इति वचनं परे युवाऽसमिति प्रश्नस्य पित्रियो मेध इति संज्ञासिद्ध्यर्थम्। काठकानि, कठशाखाप्रवर्तकेन मुनिनोक्तत्वात्काठकानीत्युच्यन्ते। तानि चाष्टौ सावित्रनाचिकेतचातुर्होत्रवैश्वसृजारुणकेतुकाख्याः पञ्च चितयः। तत्र संज्ञानमिति प्रश्नः सावित्रचितिः। लोकोऽसीतिप्रश्नो नाचिकेतचितिः। ब्रह्म वै चतुर्होतार इत्यनुवाकश्चातुर्होत्रचितिः। यच्चामृतमित्यादयश्चत्वारोऽनुवाका वैश्वसृजचितिः। भद्रं कर्णेभिरितिप्रश्न आरुणकेतुकचितिः। एताः पञ्च चितयः। दिवःश्येन्याख्येष्टिसमुदाय एकः। अपाघाख्येष्टिसमुदायोऽपरः। तत्र तुभ्यं देवेभ्य इति द्वावनुवाकौ दिवःश्येन्याख्येष्टिसमुदायः। तपसा देवा देवेभ्यो वा इति द्वावनुवाकावपाघाख्येष्टिसमुदायः। इति द्वाविष्टिसमुदायौ। आम्नायविधिः स्वाध्यायब्राह्मणमष्टमम्। तच्च सह वै देवानामितिप्रश्नात्मकम्। आम्नायस्याऽऽम्नायाध्ययनस्य विधिर्ब्राह्मणं यस्मिन्प्रश्ने स आम्नायविधिस्तम्। अनेन कृत्स्नस्य प्रश्नस्य संग्रहः सिद्धो भवति। एतान्यष्टौ काठकानि भद्रं कर्णेभिरित्यादीनि नारायणान्तान्यारण्यकानि च दिवाकीर्त्यानि। दिवैव कीर्त्यानि कीर्तितव्यानि न तु रात्रावित्यर्थः। तैत्तिरीयशाखायामेतावन्त्येव दिवाकीर्त्यानीत्यवधारणा कर्तव्येत्यन्त्यार्धार्थः।

एतेषां काण्डर्षीणां प्रत्यहं तर्पणं कर्तव्यं, तदुक्तं तत्रैव—

"अथ काण्डऋषीनेतानुदकाञ्जलिभिः शुचिः।
अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यमन्वे[1] पर्वाष्टमीषु च" इति ॥

अथ सर्वकाण्डाध्ययनानन्तरम्, अव्यग्रः शुचिश्च सन्नित्यं प्रत्यहमुदकाञ्जलिभिरेतान्काण्डर्षींस्तर्पयेत्। पर्वस्वमावास्यापौर्णमासीष्वष्टमीषु च। अन्यैरपि तर्पयेदित्यर्थः। एतच्च सूत्रानुक्तत्वात्क्रत्वाङ्गतम्। करणे फलाधिक्यमकरणे प्रत्यवायाभाव इति द्रष्टव्यम्। सारस्वतपाठेनाध्ययनेऽपि काण्डानुक्रमज्ञानमपेक्षितमेवेत्येतदर्थे वचनं तु प्रागेवोदाहृतम्।

---

१ ग 'देद्दिन' इ'। २ क. घ 'दैनाद्ये'। ३ क ड 'दैनाद्ये'।

कोऽयं सारस्वतो नाम कथं सारस्वतः पाठ इत्याकाङ्क्षायामितिहासः प्रदर्श्यते। ब्रह्मसभायां दुर्वासाः साम गायन्नास। तं खलु तेजसा क्रूरं दृष्ट्वा सभामध्ये सरस्वत्यस्मयत। ततः क्रुद्धो मुनिः सरस्वतीं शशाप मर्त्ययोनौ प्रजायस्वेति। ततस्तं देवी प्रसादयामास भगवन्निमगृहे प्रजायेयमिति। ततः स मुनिस्तथेत्युक्त्वा जगाम। ततो देव्यात्रेयगृहेऽजायत। ततो वेदविदं भर्तारं प्राप्य विद्यानिधिं पुत्रं सरस्वती प्रासूत। ततो विद्यानिधिं कृतोपनयनं पुत्रं पिता सारस्वतं वेदमध्यापयामास यथावृद्धक्रमेण। ततस्तं बालत्वादल्पमेधसं पिता ताडयामास पृष्ठे वेणुदलेन। ततः सोऽरोदीत्। साऽपि तं दृष्ट्वा पुत्रमालिङ्ग्यातिदुःखिता बभूव।

अश्रुपूर्णं तं वागीशा निवार्य च पुनः पुनः।
ततः सा चिन्तयामास यस्याः कस्याः सुतो नहि॥
प्राप्य मां ताड्यते बालो मम प्राणप्रियः सुतः।

ततश्चतुःषष्टिकलाः सर्वान्वेदान्साङ्गान्ब्रह्मविद्यापर्यन्तान्सारस्वताय सरस्वत्युपादिशत्। क्षुत्पिपासे निवर्त्य वायुधारणां चोपादिशत्।

ततः संपूर्णविद्योऽसौ कुरुक्षेत्रे वसन्मुनिः।
तपस्तेपे महाभागो देवैरपि सुदुष्करम्॥
ततः कालेन महता ह्यनावृष्टिरभूत्किल।

कुरुक्षेत्रे सारस्वतं हृष्टं पुष्टमन्तर्वायुं धार्यमाणं तमृषिं ददृशुः।

तमूचुर्मुनयः सर्वे शाकं देहीति नः प्रभो।
अलं शाकेन भो विप्रा यदि शाको भवेद्भुवि॥
सारस्वतो मुनिः प्राह तेभ्यो देहीति चण्डिकाम्।
सुत शाकं प्रदास्यामि यदि शाकेन ते ह्यलम्॥
शाकंभरीति मुनिना प्रसन्नाऽकारि वै तदा।
शाकाहारास्ततः सर्वे मुनयः कृतजीविता.।
दुर्भिक्षे विनिवृत्तेऽप्यध्ययनं नास्मरंस्तदा॥
अन्योन्यमभिजग्मुस्त उच्चरंश्च न कंचन।
ततो विस्मृतवेदास्तु बभूवुर्मुनयो भृशम्॥

ततोऽतिदुःखितेषु मुनिषु नारदेनोक्तं सारस्वतं कृतसर्ववेदाध्ययनं गत्वाऽध्ययनं कुरुध्वमिति। ततस्ते सारस्वतं प्रार्थयामासुः। अध्यापनं कुरुष्व भगवन्निति। ततः सारस्वतः प्रार्थितश्चतुःषष्टिमुनिगणसहस्रेभ्यश्चतुःषष्टिसहस्रवे-

दानध्यापयामास। ततस्तान्वेदांस्तच्छाखिनः साकल्येनाधीतवन्तः। तैत्तिरीयशाखिनस्तु साकल्येनाध्ययनं कृत्वा सर्ववेदविलक्षणां तैत्तिरीयशाखां दृष्ट्वाऽन्योन्यमूचुः। अहो, अतीव विस्मयोऽस्माकं सर्वविलक्षणां शाखामध्यापयति स्मास्मान्मूढान्कृत्वा निश्चितम्। ततः सर्वे तैत्तिरीयशाखिनः संभूय सारस्वतमूचुः—नायं वेदस्त्वयाऽध्यापितः सर्ववेदविलक्षणत्वादिति।

ततः सारस्वतः सर्वाञ्श्रेष्ठान्मुनीन्प्राह वचः—

> यद्यय न भवेद्वेद प्रतिज्ञा तु करोम्यहम्।
> अग्निप्रवेशन कुर्यां भवन्तो वाचमीरिताम्॥
> तमूचुर्मुनय सर्वे वचन यत्त्वयोदितम्।
> यदि वेदकम विप्र प्रतिज्ञा कुर्महे वयम्॥

ततः सारस्वतेन सहिताः सर्वे मुनयस्तत्र तत्र मुनीन्गत्वा निर्णेतुं न शक्नुमः, इति तैरुक्ता ब्रह्माणं जग्मुर्यथायथं प्रतिज्ञा निवेदिताः। ब्रह्माऽपि मुनिं सारस्वतमाह। सत्यं प्रतिज्ञात तत्रभवता सारस्वतेन। सारस्वतो वेदपाठः सारस्वतोक्तक्रमेणैवाध्येतव्योऽन्यथाऽध्ययनफलं नास्तीति। तत इतरान्मुनीन्माह। सत्यं न पाठक्रमेणार्थानुष्ठानक्रमो भवतीति। तस्मात्सर्वैर्जितं नाग्निप्रवेशनं कर्तव्यमितीतिहासः। काण्डानुक्रमणरीत्या सारस्वतपाठेन वा वेदाध्ययनमवश्यं कर्तव्यम्।

तथा च श्रुतिः—

"तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यो य य क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्ट भवति" इति।

स्वः स्वकीयोऽध्यायः शाखा।

तदुक्तं भट्टपादैः—

"अत्र स्वाध्यायशब्देन स्वशाखैका तु गृह्यते" इति।

अनेन च स्वाध्यायाध्ययनस्य प्राथम्यमावश्यकत्वं चोक्तं न तु द्वितीयवेदाध्ययनस्य निवृत्तिः।

एवं च—"वेदानधीत्य वेदौ वा वेद वाऽपि यथाक्रमम्" इत्यविरुद्धम्।

याज्ञवल्क्योऽपि—

> "वेद एव द्विजातीना नि श्रेयसकरः पर।
> य य क्रतुमधीयीत तस्य तस्याऽऽप्नुयात्फलम्" इति।

स्मृतिसारसमुच्चये—

" वेदो यस्य शरीरस्थो न स पापेन लिप्यते ।
वेदात्मा स तु विज्ञेय शरीरे किं प्रयोजनम् ॥
वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभि ।
तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशय ॥
यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।
स वै दुर्ब्राह्मणो नाम सर्वकर्मबहिष्कृत ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यत्कर्म वैदिकम् ।
अनधीतस्य विप्रस्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥
अनधीतो द्विजो यस्तु शास्त्राणि तु बहून्यपि ।
शृणोत्याब्रह्मणो नाश नरकं स प्रपद्यते ॥
नाधीतवेदो यो विप्र आचारेष्व प्रवर्तते ।
नाऽऽचारफलमाप्नोति यथा शूद्रस्तथैव स ॥
अनधीतस्य विप्रस्य पुत्रो वाऽध्ययनान्वित ।
शूद्रपुत्र स विज्ञेयो न वेदफलमश्नुते ॥

अध्ययनान्वितो वेदाध्ययनान्वितः ।

अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।
आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति " इति ।

बृहन्नारदीये—

" अनधीत्य तु यो वेदाञ्शास्त्राणि पठते द्विज ।
शूद्रतुल्य स विज्ञेयो नरकायोपपद्यते " इति ॥

अन्यच्च—" शब्दब्रह्ममयो विष्णुर्वेद साक्षाद्धरि स्मृत ।
वेदाध्यायी तु यो विप्र सर्वान्कामानवाप्नुयात् " इति ॥

तस्माद्ब्राह्मणेनावश्य वेदोऽध्येतव्यः । तत्र वेदाभ्यासः पञ्चधा ।

तथा च स्मृतिः—

" वेदस्वीकरण पूर्वं विचारोऽभ्यसन जप ।
तद्दान चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा " इति ॥

तत्राप्यादौ परम्परागतो वेदः पठनीयः । तथा च वसिष्ठः—

" पारम्पर्यागतो येषा वेद सपरिबृंहण ।
प्रथम तमधीयीत तच्छास्त्रं कर्म चाऽऽचरेत् " इति ॥

परिबृंहणानि छन्दआदीन्यङ्गानि मीमांसादीन्युपाङ्गानि च । तैः सहितः पारम्पर्यागतो वेदो यस्त प्रथममधीयीतेत्यर्थः ।

वाराहे—" स्वशाखां प्रथमं यस्तु पठित्वाऽन्यां पठेद्यदि ।
प्रत्यक्षरं तु लभते गायत्र्या द्विगुणं फलम् " इति ॥

व्यासः—" तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना " इति ॥

रहस्यमुपनिषत् ।

स्वशाखात्यागपूर्वकपरशाखाश्रयणे दोषमाह वसिष्ठः—

" यः स्वशाखां परित्यज्य परशाखां समाश्रयेत् ।
स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥
न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ।
आचरन्परशाखोक्तं शाखारण्डः स उच्यते ॥
अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् ।
तच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् " इति ॥

जातु कदाचिदपीत्यर्थः । तच्छाखीयैः स्वशाखाप्रोक्तैः । शाखीयब्राह्मण उक्तत्वादष्टौ विकृतीरपि सति सामर्थ्ये पठेत् । तासां लक्षणानि तैत्तिरीयबह्वृचप्रातिशाख्यशिक्षादिभ्योऽवगन्तव्यानि । तैत्तिरीयाणां स्वप्रातिशाख्ये जटान्तविकृतिविषय एव प्रमाणोपलम्भात्सत्यपि सामर्थ्ये तावदेव वाऽध्ययनम् ।

संहितापदक्रमाध्ययनस्य काम्यत्वमप्युक्तं बह्वृचारण्यके—

" अन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गकामः प्रतृण्णमुभयकाम उभयमन्तरेण " इति ।

द्वयोः पदयोरक्षरयोर्वा यः संधिस्तस्याविच्छेदेनाध्ययनं तन्निर्भुजं संहितापारायणमुच्यते । द्वयोः पदयोः संधिराहित्येनोच्चारणं प्रतृण्णं पदपारायणम् । निर्भुजं प्रतृण्णं चैतदुभयमन्तरेण न केवलं निर्भुजं न केवलं प्रतृण्णमेतादृशं क्रमपारायणमित्यस्यार्थः । शाखाभेदस्त्वध्ययनभेदात्सूत्रभेदाद्वा वैजयन्तीकारैरुपोद्घातग्रन्थे प्रपञ्चितः ।

एतच्छाखाध्येतृऋषिपरम्परा, एतच्छाखायाः शकुनिरूपभट्टरूपत्वं चोक्तं काण्डानुक्रमणिकायाम्—

" वैशम्पायनो यास्कायैतां शाखां प्राह पैङ्गये ।
यास्कः पैङ्गिस्तित्तिरये उखाय प्राह तित्तिरिः ॥

१ ख. घ. ङ. 'मयहं'। २ ख. घ. ङ. पारम्पर्ये।

उक्तः शाखामिमां प्राह आत्रेयाय यशस्विने ।
तेन शाखा प्रणीतेयमात्रेयी इति प्रोच्यते ॥
यस्यां पदकृदात्रेयो वृत्तिकारस्तु कुण्डिनः ।
तां विद्वांसो महाशाखां भद्रमश्नुवते महत् ॥
त्रिशीर्षाणमर्कांसं नवात्मानमष्टपुच्छम् ।
द्वात्रिंशत्पक्षं समन्वीक्षेच्छकुनिं ब्रह्मसंमितम् ॥
उत्तमोपनिषदोऽस्य शिरोऽर्कावंसौ भुवनस्य पतेनैव यान्यात्मा सः ।
कठविहितानि विदुः पुच्छेऽष्टौ यदपि च शेषं तौ पक्षौ ॥
मन्त्रात्मा धर्मशृङ्गोऽथास्य उपनिषत्ककुत् ।
विध्यङ्ग ऋषभः स्वर्विच्चतुर्होतृललामवान् ॥
शाखाद्यादिं विपाप्मानं विधिमन्त्रमयं सकम् ।
समान्तमेतं पन्थानं दिव आहुर्मनीषिणः ॥
रहस्यमूल ऋक्पर्णो यजुष्पुष्पप्रवालवान् ।
सामाथर्वस्कन्दशाखो विप्रभ्रमरसेवितः ॥
यज्ञकर्मफलः श्रीमान्त्राह्मो वृक्षः सनातनः ।
यस्तं विद्यात्सहर्षिभिर्विप्रः स स्वर्गच्छेदाप्त्वा कीर्तिम् " इति ॥

पूर्वमेकीभूय स्थिता वेदास्तत्तद्वेदाध्यायिनः सकल वेदाध्ययनं कर्तुमसमर्था-न्दृष्ट्वाऽधीतवेदत्वसिद्ध्यै जगदुपकाराय च वेदव्यासेन वेदा व्यस्तास्तत्तच्छा-खापरिच्छिन्नाः कृताः ।

ततः स भगवान्वैशंपायननाम्ने स्वशिष्याय यजुर्वेदं प्राह । ततः स वैशम्पायनो यास्कनाम्ने मुनय एतां तैत्तिरीयशाखां प्राह । स च यास्कः पैङ्गये । पलिङ्गव इत्यपि पाठः । स चास्मत्सूत्रानुगुणः ।

ततः पैङ्गिकैर्पिस्तित्तिरये । स चोखाय । स चाऽऽत्रेयाय । यशस्वी त्यात्रेयस्य विशेषणम् ।

यशस्वित्वमेवाऽऽह—"तेन शाखा प्रणीतेयमात्रेयी इति प्रोच्यते" इत्यनेन । तेनाऽऽत्रेयेणेयं शाखाऽन्येभ्यः प्रणीताऽध्यापिता सत्यात्रेयीति संज्ञां प्राप्तवती । एतादृशं यश आत्रेयस्य । यस्याः शाखाया आत्रेय ऋषिः पद-कृद्भवति । वृत्तिकारः कुण्डिन ऋषिर्भवति । एतादृशीं तां महाशाखामधीत-वन्तो विद्वांसो महद्भद्रं कल्याणमश्नुवते ।

———

अथैतच्छाखात्मकस्य वेदस्य शकुनिवृषभस्वरूपमाह— त्रिशीर्षाणमित्यारभ्य चतुर्होतृललामवानित्यन्तेन । त्रिशीर्षाणमर्कांसं नवात्मानमष्टपुच्छं द्वात्रिंशत्पक्षमेतादृशं शकुनिं समन्वीक्षेत्, यो जानीयात्स ब्रह्मणः संमतं ब्रह्मलोकं गच्छेदित्यर्थः । ब्रह्मसंमितमितिपाठे शकुनेर्विशेषणम् । उत्तमा उपनिषदः शीक्षा ब्रह्मविद्भृगुरिति प्रश्नत्रयम् । एतासामुत्तमत्वं तु बाहुल्येन ब्रह्मज्ञानोपयोगित्वात् । अर्कौ प्रवर्ग्यकाण्डे अंसौ स्कन्धौ यस्य । भुवनस्य पतिः प्रजापतिः "प्रजापतिर्वै भुवनस्य पतिः" इति श्रुतेः । प्रजापतेर्यानि नव काण्डानि शाखादिं याजमानं चेत्यादिना नवाऽऽहुः कस्य तद्विद इत्यन्तेनोक्तानि तानि तस्याऽऽत्मा । कठशाखाप्रवर्तकेन मुनिना प्रोक्तान्यष्टौ काठकानि पुच्छे पुच्छस्थाने विदुः । वेदविद इति शेषः । यदपि च शेषं काण्डं शेषभूतानि काण्डानि द्वात्रिंशत्तानि पक्षौ तस्य शकुनेः ।

इति शकुनिस्वरूपम् ।

अथ वृषभस्वरूपम् ।

मन्त्रात्मा मन्त्रभाग आत्मा यस्य । घर्मौ प्रवर्ग्यकाण्डे ते शृङ्गे यस्य । अष्टौ काठकानि आस्यं मुखं यस्य सोऽष्टास्यः । उपनिषदः ककुद्यस्य । विध्यङ्गो ब्राह्मणान्यवशिष्टान्यङ्गानि यस्य । चतुर्होतारश्चित्तिः स्रुगित्यादयो मन्त्राः सब्राह्मणा ललामानि भूषणानि यस्य । एतादृशमृषभस्वरूपं यो वेद स स्वर्विस्स्वर्गविद्भवेदित्यर्थः । शाखा स्वशाखाऽऽद्या येषां ते स्वशाखाद्या अन्ये वेदास्त आदिर्मूलं यस्य तम् । अत्र तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिर्ज्ञेयः । विपाप्मानं विगतकल्मषम् । विधिमन्त्रमयं मन्त्रब्राह्मणात्मकम् । सकं सुखसहितम् । समो वैषम्यरहितोऽन्तः प्रान्तो यस्य । एतादृशं दिवः स्वर्गस्य पन्थानं मार्गं मनीषिण ऋषय आहुः । वेदाध्ययनतदुक्तकर्माचरणमेव स्वर्गस्य पन्था इति तात्पर्यार्थः ।

अथ वृक्षस्वरूपम् ।

रहस्यमुपनिषदो मूलं यस्य । ऋचः पर्णानि यस्य । यजूंषि पुष्पाणि प्रवालानि च यस्य । सामान्यथर्वाणः स्कन्धाः शाखाश्च यस्य । विप्रा एव भ्रमरास्तैः सेवितः । यज्ञकर्माण्येव फलानि यस्य । श्रीमाञ्छोभावानेष प्राज्ञो ब्रह्मरूप एव साक्षाद्भवति । यस्तं वृक्षं विप्राज्जानीयात्स ऋषिभिः सहितो विप्रोऽस्मिँल्लोके कीर्तिं पुण्यां कीर्तिमाप्त्वा प्राप्य

स्वः स्वर्गं गच्छेदित्यर्थः। स ह्यर्षिविम इति पाठे स ऋषिर्ऋषितुल्यो विम इत्यर्थः। हेति निपातोऽवधारणार्थः।

ऋषिपरिज्ञानफलमप्युक्तमनुक्रमणिकायाम्—

"एतानृषीन्यजुर्वेदं यः पठन्वेद वेदवित्।
ऋषीणामेति सायुज्यं सालोक्यं ब्रह्मणस्तथा" इति॥

यो वेदविद्यजुर्वेदं पठन्नेतानुक्तानृषीन्वेद स ऋषीणां सायुज्यं ब्रह्मणः सालोक्यं चैतीत्यर्थः। सर्वोऽपि वेदः सार्थोऽध्येतव्यः।

तदुक्तं पराशरेण—

"ज्ञातव्यः सर्ववेदार्थः सर्वकर्मप्रसिद्धये।
पाठमात्रमधीयानः पङ्के गौरिव सीदति" इति।

पङ्के कर्दमे।

यास्कोऽपि—"यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते।
अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्।
स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्।
योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा" इति॥

मीमांसकैरपि सार्थवेदाध्ययनम् 'अथातो धर्मजिज्ञासा' 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति पूर्वोत्तरमीमांसादिभूतयोः सूत्रयोर्व्याख्यावसर उक्तम्।

यजुर्वेदस्वरूपं त्रिभाष्यरत्ने—

"यजुर्वेदः पिङ्गलाक्षः कृशमध्यो बृहद्गलः।
बृहत्कपोलः कृष्णाङ्ग्रिस्ताम्रः कश्यपगोत्रजः" इति।

चरणव्यूहे प्रादेशमात्रत्वमप्युक्तम्।

अथाध्ययनमुहूर्तः संग्रहे—

"उत्तरायणगे सूर्ये कुम्भमासं विवर्जयेत्।
विद्यारम्भे व्रतोद्देशे क्षौरे चैव विशेषतः" इति।

स्मृतिसारे—

"विद्यारम्भो व्रतं क्षौरं न भवेत्तु गलग्रहे" इति।

गलग्रहास्तूपनयनकालनिरूपण उक्ताः।

वारानाह मार्कण्डेयो विद्यारम्भं प्रकृत्य—

"वारे दिनेशभृगुसुज्ञबृहस्पतीनां विद्वानसौ भवति" इति।

दिनेशः सूर्यः। भृगुः शुक्रः। सुज्ञो बुधः।

वसिष्ठः—" रविवारे तु पूर्वाह्णे विद्यारम्भो विधीयते ।
चन्द्रवारेऽपराह्णे तु विद्या गुर्वी विधीयते " इति ॥

नक्षत्राण्याह महेश्वरः—

" हस्तादित्रितये तथा निर्ऋतिभे पूर्वान्त्यभेष्वश्विभे
मित्रर्क्षे च मृगादिपञ्चसु शुभः प्रारम्भ आद्यः स्मृतः ।
विद्यानां हरिभत्रये च दिवसे सूरेर्भृगोर्वा दिनेऽ-
नध्यायास्त्यतदाद्यवर्जिततिथौ केन्द्रस्थितैः सद्ग्रहैः " इति ॥

हस्तादित्रितयं हस्तचित्रास्वातयः। निर्ऋतिभं मूलनक्षत्रम्। पूर्वा पूर्वात्रयम्। अन्त्यभं रेवतीनक्षत्रम्। अश्विभमश्विनीनक्षत्रम्। मित्रर्क्षमनूराधानक्षत्रम्। हरिभत्रयं श्रवणधनिष्ठाशततारकाः। सूरिर्बृहस्पतिः। भृगुः शुक्रः। अनध्यायदिनान्यनध्यायाद्यदिनानि च वर्जयित्वा केन्द्रस्थानस्थितैः सद्ग्रहैः शुभग्रहैर्युतैर्लग्नैर्युतासु तिथिषु च विद्यानामाद्यः प्रथमः प्रारम्भः कर्तव्य इत्यर्थः।

अन्यच्च राजमार्तण्डः—

" विद्यारम्भः प्रशस्तो भवति मधुरिपौ प्राप्तबोधे शशाङ्के
शस्ते तीक्ष्णद्युतौ च त्रिदशपतिगुरावुद्गते चाथ शुक्रे ।
स्वाध्याये सिंहसंस्थं खरकिरणयुत देवपूज्य विहाय
शुक्रादित्यज्ञवारे त्रिदशपतिगुरौ केन्द्रसंस्थे न पापे " इति ॥

मधुरिपुर्विष्णुः। तस्मिन्प्राप्तबोधे सति। शशाङ्कश्चन्द्रस्तस्मिन्प्रशस्ते। तीक्ष्णद्युतिः सूर्यस्तस्मिंश्च प्रशस्ते सति। त्रिदशपतिगुरुर्बृहस्पतिस्तस्मिञ्शुक्रे चोद्गतेऽनस्तगे सति। खरकिरणः सूर्यस्तेन युतं देवपूज्यं बृहस्पतिं सिंहस्थं विहाय स्वाध्याये स्वाध्यायदिवसे। शुक्रादित्यबुधान्यतमवारयुते त्रिदशपतिगुरुर्बृहस्पतिस्तस्मिन्केन्द्रसंस्थे च सति विद्यारम्भः प्रशस्तो भवतीत्यर्थः। न पापे न निषिद्धस्थानस्थिते।

" अनध्यायाः प्रदोषाश्च षष्ठी रिक्तास्तथैव च ।
वर्जनीयाः प्रयत्नेन विद्यारम्भे तु सर्वदा " इति ॥

अक्षरारम्भे वक्ष्यमाणो यो गणपतिहरिलक्ष्मीगुरुपूजादिविधिः सोऽत्रापि कार्यः।

शास्त्रविशेषे वारविशेषमाह नृसिंहः—

" सर्ववेदाश्च शास्त्राणि चाभ्यसेत्सूर्यवासरे ।
कामशास्त्र महातन्त्र रोगघ्न वैष्णव तथा ॥

अङ्गशास्त्रं भिषक्शास्त्रं चान्द्रेऽह्नि सततं लभेत् ।
क्षुद्रशास्त्रं कुलघ्नं च रणवादाग्निशस्त्रकम् ॥
अस्त्रशस्त्रप्रयोगं च कुजवारांशकोदये ।
योगशास्त्रं महातन्त्रमद्वैतं ब्रह्मनैष्ठिकम् ॥
गीतकाद्यं च नृत्यं च कामशास्त्रं च सोमजे ।
सर्ववेदान्षडङ्गानि जीववारे समारभेत् ॥
मङ्गलं नृत्यवादित्रं श्रीकामं श्रीप्रतिष्ठितम् ।
पूजाङ्गवेदवेदार्थमारभेच्छुक्रवासरे ॥
शुभं वाऽप्यशुभं वाऽपि न स्मरेच्छास्त्रमर्कजे ।
विद्यारम्भो यदि स्यात्तु मन्दवारांशकोदये ।
पुराणमपि नाशाय नराणां तु न संशयः " इति ॥

कामशास्त्रं प्रसिद्धम् । महातन्त्रं मन्त्रशास्त्रम् । रोगघ्नं भिषक्शास्त्रम् । वैष्णवं विष्णुमन्त्रपूजादिप्रतिपादकम् । महातन्त्रशब्दो गोबलीवर्दन्यायेन वैष्णवातिरिक्तपरः । तथाशब्दः सूर्यवासरान्वयार्थः ।

" कामशास्त्रं मन्त्रशास्त्रं रविवारे समभ्यसेत् " ।

इति वाक्यान्तरसंवादात् । अङ्गशास्त्रं सामुद्रिकम् । क्षुद्रशास्त्रं बौद्धादिशास्त्रम् । कुलघ्नमाभिचारिकशास्त्रम् । महातन्त्रत्वेन सूर्यवासरेऽभ्यासः प्राप्तः स एतस्मिन्नंशे न भवति । किं तु कुजवासर एतस्याभ्यासः कर्तव्य इति । रणशब्देन मल्लशास्त्रम् । अस्त्रशस्त्रप्रयोगस्याग्रे पृथगुपादानात् । वादो व्यवहारशास्त्रम् । अग्निशास्त्रमग्नियन्त्रनिर्माणादिशास्त्रम् । एतेन शिल्पं सर्वमुपलक्षणीयम् । योगशास्त्रं प्रसिद्धम् । महातन्त्रं सांख्यशास्त्रन्यायशास्त्रधर्मशास्त्रादि । अद्वैतं वेदान्तशास्त्रम् । ब्रह्मनैष्ठिकं यत्याश्रमधर्मप्रतिपादकम् । गीतकाद्यं नारदादिप्रणीतं संगीतशास्त्रम् । नृत्यं भरतप्रणीतम् । मङ्गलमलंकारादिशास्त्रम् । श्रीकामं श्रीप्रदायकम् ।

अध्ययनारम्भकाले क्षुतं न हानिकृदित्युक्तं प्रतापमार्तण्डे ज्योतिर्निबन्धे च—

" भैषज्ये वाहनारोहे आसने शयनेऽशने ।
विद्यारम्भे बीजवापे क्षुतं हानिकरं नहि " इति ॥

इत्यध्ययनारम्भकालः ।

———

अथाध्यापकधर्माः ।

तत्र यमः—" सततं प्रातरुत्थाय कृतनित्यक्रियो गुरुः ।
प्राणायामत्रयं कुर्याच्छिष्यमध्यापयेत्ततः " इति ॥

मनुरपि—" अध्यापयिष्यमाणस्तु यथाकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चाऽऽरमेत् " इति ।

अध्यापयिष्यमाण इत्यत्र गुरुरिति शेषः । आरमेदित्यत्रान्तर्भावितो णिच् । तेन शिष्यमारमयेदित्यर्थो लभ्यते । अथवाऽऽरमेदिति यथाश्रुतमेव । अध्यापनान्निवर्तेतेत्यर्थः ।

स्मृतौ—" एकः श्रोता दक्षिणतो निषीदेद्द्वौ वा भूयांसस्तु यथावकाशम् " इति ।

अस्यार्थः—एकः श्रोताऽध्येता दक्षिणत उपविशेदथवा द्वौ शिष्यौ । अथ वा भूयांसो बहवः शिष्या यथावकाशमनियम उपवेशन इति ।

स्मृत्यन्तरे—" आसने तु समासीन आचान्तः प्राङ्मुखो गुरुः ।
प्रणवं प्राक्समुच्चार्य शिष्यमध्यापयेत्सदा " इति ॥

तत्रैव—" अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् ।
शिष्याणामुपदेशार्थं कुर्याद्वृत्तिं विलम्बिताम् " इति ॥

अभ्यासार्थे वेदाभ्यासार्थे द्रुतां त्वरितां वृत्तिं जानीयात् । प्रयोगार्थे कर्मार्थे मन्त्रपाठे मध्यमां वृत्तिं जानीयात् । शिष्योपदेशार्थे शिष्याध्यापनार्थे विलम्बितां वृत्तिं जानीयादित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः—" कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्यानसूयकाः ।
अध्याप्या धर्मतः साधु शक्ताप्तज्ञानवित्तदाः " इति ॥

कृतमुपकारं जानन्तीति कृतज्ञाः । अद्रोहिणो द्रोहरहिताः । मेधाविनो धारणावन्तः । शुचयः शुद्धाः । कल्पा नीरोगाः । अनसूयका गुणिनां दोषानाविष्करणशीलाः । शक्ताः शुश्रूषायाम् । आप्ता अप्रतारकाः । ज्ञानदा विद्याप्रदाः । वित्तदा अर्पणपूर्वमर्थदातारः । धर्मग्रहणमर्थोपलक्षणम् । नन्वर्थतोऽप्यध्याप्य इति न संगच्छते । भृताध्ययनभृतकाध्यापनयोः प्रायश्चित्तस्मरणात् ।

तथा च पराशरप्रायश्चित्तकाण्डे विष्णुः—

" भृतकाध्ययनं कृत्वा भृतकाध्यापिनस्तथा ।
अनुयोगप्रदानेन त्रीन्पक्षान्यावकं पिबेत् " इति ॥

मैवम् । भृतिसंकल्पपूर्वकमध्यापनं प्रतिषिद्धमितरस्य वृत्तिहेतुत्वेनाविरोधात् ।

अत एव मनुः—

" धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा ।
तत्र विद्या न वक्तव्या न्युप्तं बीजमिवोषरे " इति ॥

विहितानतुपात्रे नास्तिकाय वा विद्यादाने धर्माभाव इत्यर्थः ।

यमोऽपि—" धर्मार्थौ यत्र न स्यातां न शुश्रूषाऽपि तद्विधा ।
विद्यया सह मर्तव्य न विद्यामुखरे वपेत् " इति ॥

अनन्तरोदाहृतभृतकाध्यापनं कृत्वेतिवाक्यगतस्यानुयोगशब्दस्यार्थो मिताक्षरायाम्—" अधीयानस्य विप्रादेस्तिरस्कारोऽनुयोगः " इति ।

मनुर्ज्ञानदोऽप्यध्याप्य इत्याह—

" आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।
आप्तशक्तोऽर्थदः साधुस्स्वध्याप्यः स्यात्तु धर्मतः " इति ॥

असूयकादयो नाध्याप्या इत्याह विद्येव—

" विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् " इति ।

श्रुत्यन्तरे तु—असूयकायानृजवे शठायेति पाठान्तरम् । असूयकायानृजवेऽयतायेत्यत्रायतायेति पदच्छेदः । विद्या ब्राह्मणं प्रत्याजगाम पश्चाच्च प्रार्थयामास । हे ब्राह्मण त्वं मां गोपायानधिकारसकाशाद्रक्ष । ते तव शेवधिर्निधिरहमस्मि । निधिर्यथाऽभीष्टप्रदाता तथाऽहमस्मीत्यर्थः । माधर्यमाह—असूयकायेत्यादिना । जातं निश्चयं गुरवे प्रदर्श्य तद्दूषणार्थमेवेदंपर्येण यतमानो हेत्वाभासोपन्यासशीलो दुष्टोऽसूयकः । गुरूक्तिः सर्वाऽपि यथार्थेवेति ज्ञानं विश्वासः । स नास्ति यस्य सोऽविश्वासोऽनृजुश्च । गुरूक्तिसमनन्तरमेव जातनिश्चयोऽपि यः पूर्वमेवैतज्ज्ञातचरमिति, इदानीमपि न ज्ञातमिति वा प्रदर्शयितुं यतते स शठः । अयतायेतिपाठेऽशुचय इत्यर्थः । तेन पाठद्वयमपि संग्राह्यम् । एतादृशाय पुरुषाय न मां ब्रूयाः । तथा तथा सति वीर्यवत्यभीष्टफलदात्री स्यां नान्यथेति श्रुत्यर्थः ।

नारदः—" गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नोपलभ्यते " इति ॥

चतुर्थं साधनम् ।

विष्णुः—" नापरीक्षितं याजयेन्नाध्यापयेन्नोपनयेद्यदि तु यः
प्राह यस्तु पृच्छति तयोरन्यतरः प्रैति दोषं चाधिगच्छति " इति ।

मैतीत्यस्य मरणं गच्छतीत्यर्थः।

धर्मसूत्रे—" शयानश्चाध्यापनं वर्जयेन्न तस्यां शय्यायामध्यापये-
द्यस्यां सह शयीत " इति।

दिवा नक्तं च शयानस्याध्यापनप्रतिषेधः। स्वस्य तु धारणार्थमधीयानस्य न दोषः। यस्यां शय्यायां भार्यया सह रात्रौ शयीत तस्यां शय्यायामासीनोऽपि नाध्यापयेदिति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता।

अन्यच्च तत्रैव—

" प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदन्त मैथुनं न चरेत् " इति।

प्रवचनमध्यापनं तेन युक्तो वर्षासु शरदि च मैथुनं वर्जयेदिति व्याख्यातं तेनैव।

तथा—" अनध्यायो निशायामन्यत्र धर्मोपदेशाच्छिष्येभ्यो मनसा
वा स्वयमूर्ध्वमर्धरात्रादध्यापनं नापररात्रमुपोत्थायानध्याय
इति संविशेत् " इति।

निशायामनध्यायोऽध्ययनमध्यापनं च न कुर्यात्। शिष्येभ्यस्तु धर्मोपदेशोऽनुज्ञायते। निशायामनध्यायस्य प्रतिप्रसवो मनसा वा स्वयं चिन्तयेदिति। ऊर्ध्वमर्धरात्रादध्यापनमित्ययमपि प्रतिप्रसवः। निशायाः षोडशनाडिका आरभ्याध्ययनं भवति। रात्रेस्तृतीयो भागोऽपररात्रम्। ऊर्ध्वमर्धरात्रादुपोत्थायोत्थायाध्यापयेत्। नापररात्रं संविशेन्न शयीत। यद्यपि तस्मिन्नग्न्यादिरनध्यायः प्राप्तो भवति किं पुनः स्वाध्याये।

तथा च मनुः—

" न निशायां परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् " इति।

(*व्याख्यातं तेनैव।)

तथा—" न समावृत्ते समादेशो विद्यते " इति।

समावृत्तशिष्यं प्रत्याचार्येणसमादेशो न देय इदं त्वया न कर्तव्यमिति। यथाऽसमावृत्तदशायां दीयत उदकुम्भमाहरेति। नैमित्तिके स्वेच्छया करणे न प्रतिषेध इति व्याख्यातं तेनैव।

तथा—" तस्मिन्गुरोर्वृत्तिं पुनरिवैनमनुकाङ्क्षन्सर्वैर्धर्मैर्ध्नन्नपच्छा-
दयमानः सुयुक्तो विद्या ग्राहयेत्तं चैनमध्ययनविघ्नेनाऽऽत्मकार्येष्वम्यु-

---

* मनुविहारनर्थ। सर्वेषु तेषु वचनं, परं तत्रानुपलब्धम्।

परुन्ध्यादनापत्स्वन्तेवास्यनन्तेवासी भवति विनिहितात्मा गुरावनैपुण्य-
मापद्यमान " इति ।

तस्मिन्नन्तेवासिनि गुरोर्वृत्तिप्रकारो वक्ष्यते । एनं शिष्यं पुत्रमिवाभ्या-
हितः स्यादित्यनुकाङ्क्षन्सर्वेषु धर्मेषु किंचिदप्यनपच्छादयन्नविगूहयन्सुयुक्तः
सुप्रवहितस्तत्परो भूत्वा विद्यां ग्राहयेत् । न चैनं शिष्यमध्ययनविघ्नेनाऽऽत्म-
प्रयोजनेषूपरुन्ध्यादनापत्सु । उपरोधोऽस्वतन्त्रीकरणम् । अनापत्स्विति वचना-
दापद्यध्ययनविघातेनाप्युपरोधे न दोषः । आपद्यमान इत्यन्तर्भावितो ण्यर्थः ।
योऽन्तेवासी विनिहितात्मा द्वयोराचार्ययोर्विनिहितात्मा गुरावनैपुण्यमापाद-
यति नायं प्रदेयः सम्यगुक्त इति सोऽन्तेवासी न भवति स त्याज्य इत्यर्थ
इति व्याख्यातं तेनैव ।

तथा—" अपराधेषु चैनऽसततमुपालभेताभित्रासोपवासोदकोपस्पर्श-
नान्यदर्शनमिति दण्डो यथामात्रमानिवृत्ते " इति ।

अपराधेषु कृतेष्वेनं शिष्यं सततमुपालभेरन्नि(ते)दमयुक्तं त्वया कृतमिति ।
अभित्रासो भयोत्पादनम् । उपवासो भोजनेऽन्नालाभः । उदकोपस्पर्शन शीत
उदके स्नापनम् । अदर्शनं यथाऽसावात्मान न पश्यति तथा करणं गृहप्रवेश-
निरोधः । सर्वत्र ण्यन्तात्प्रत्ययः । इत्येते दण्डाः शिष्यस्य यथामात्रं
यथापराधं तदनुरूपं व्यस्ताः समस्ताश्चाऽऽनिवृत्तेः, यावदसौ ततोऽपराधा-
न्निवर्तते तावदेते दण्डा इति व्याख्यातं तेनैवं ।

शिष्यताडनप्रकारो मनुनोक्तः—

" भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदर ।
प्राप्तापराधास्ताड्या स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा " इति ॥

अत्र सोदरविशेषणाद्भिन्नोदरे भ्रातरि ताडनं प्रतिषिद्धं भवति ।

वृद्धगौतमोऽपि—

" शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन घ्नन्राज्ञा
शास्य " इति ।

शिष्टिः शासनम् । अवधेन प्रहारं विना । प्रहारं विना शासनासंभवे
प्रहारेणैव शासनम् । तच्च रज्जुवेणुदलाभ्यां तनुभ्यां सूक्ष्माभ्यां न तु स्थूला-

१ ग °सौ तता° । २ ग घ. °व । आदित्यपुराणे—" लाडने बहवो दोषास्ताडने बहवो
गुणा । लाडने जायते मूर्खस्ताडने पण्डितो भवत् " इति । शि° ।

भ्याम् । तनुभूतरज्जुवेणुदलव्यतिरिक्तेनान्येन पाषाणखण्डादिना यः शिष्यं हन्ति प्रहरति राज्ञा स शास्य इत्यर्थः । एतच्च शिरसि न कार्यम् ।

तथा च मनुः—

"पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथंचन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरंश्चोरस्याऽऽप्नोति किल्बिषम्" इति ।

उत्तमाङ्गं शिरः ।

यमः—"योऽर्थार्थी सन्द्विजोऽध्यायान्पाठयेत्तु विधानतः ।
अनध्याये च तं प्राहुर्वेदविप्लविकं बुधाः" इति ॥

अध्याया वेदाः । अनध्याये चेत्यत्र चकारः पूर्वार्धस्थस्य द्विजोऽध्यायान्पाठयेदित्यस्यानुकर्षणार्थः ।

वसिष्ठः—"यो हि विद्यामधीत्यार्थिने न संप्रददाति न स धर्मभाग्भवति" इति ।

विद्यादानस्य फलमाह संवर्तः—

"विद्यादानेन महति ब्रह्मलोके महीयते" इति ।

इति संक्षेपेणाध्यापकधर्माः ।

अथ संक्षेपेणाध्येतृधर्माः ।

तत्र मनुः—"अध्येष्यमाणस्त्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।
कृतब्रह्माञ्जलिश्चैव लघुवासा जितेन्द्रियः" इति ।

अत्र द्विराचमनमुक्तं कूर्मपुराणे—

"स्नानान्तेऽध्ययनारम्भे कासश्वासागमे तथा ।
चत्वरं वा श्मशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ।
संध्ययोरुभयोस्तद्वदाचान्तोऽप्याचमेत्ततः" इति ॥

ब्रह्माञ्जलिस्वरूपं तु स एवाऽऽह—

"संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः" इति ।

संहृत्य संहतौ कृत्वेत्यर्थः ।

अत्राऽऽद्यावुपसंग्रहणमुक्तं धर्मसूत्रे—

"उदिते त्वादित्य आचार्येणाध्ययनाय समेत्योपसंग्रहणम्" इति ।

तत्प्रकारस्तूपनयनप्रकरण उक्तः ।

---

१ ग. 'र्वेदविप्लविकं'(वि)द ।

एतचान्तेऽपि कर्तव्यम्—

" ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा " इति मनूक्तेः ।

ब्रह्म वेदस्तस्याऽऽरम्भ इत्यर्थः ।

अध्ययनारम्भ ओंकारोऽपि वक्तव्यः, " ओंकारः स्वर्गद्वारं तस्माद्ब्रह्माध्येष्यमाण एतदादि प्रतिपद्यते " इतिधर्मसूत्रात् ।

ओंकारः प्रणवः । ब्रह्म वेदः । एतदादि, ओंकारादि । प्रतिपद्यत आरभेत । अन्यत्स्पष्टमिति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

भारद्वाजशिक्षायाम्—

" प्रश्नानुवाकाद्यारम्भे सविसर्गोच्चको हरिः ।
न संधिः प्रणवे नित्यं विरामे स्वरितो भवेत् " इति ।

प्रश्नाश्चानुवाकाश्च प्रश्नानुवाकाः । तेषु य आद्यः प्रश्नोऽनुवाको वा तस्याऽऽरम्भ इत्यर्थः । प्रश्नानुवाकारम्भ इत्येतावदुच्यमाने सर्वप्रश्नानुवाकारम्भे वक्ष्यमाणो विधिः स्यात्स मा भूदित्येतदर्थमाद्यग्रहणम् । सविसर्गश्चोच्चकश्च सविसर्गोच्चकः । सविसर्गः प्रथमैकवचनान्त इत्यर्थः । उच्च एवोच्चकः । उदात्त इति यावत् । एतादृशो हरिशब्दः प्रश्नानुवाकाद्यारम्भे वक्तव्यः । प्रणवेऽग्रे सति नित्यं सदा हरिशब्दे संधिर्न कर्तव्य इत्यर्थः । विरामेऽवसानेऽध्ययनसमाप्तौ तु हरिशब्द उच्चक उदात्तो न भवति किंतु नित्यं सदा स्वरितः, अन्त्यस्वरित एव भवेत् । संध्यभावोऽप्यत्रास्त्येवेति ।

प्रणवानन्तरं व्याहृतीस्तदनन्तरं सावित्रीं चानुब्रूयात् ।

" प्रणवं प्राक्प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तदनन्तरम् ।
सावित्र्याश्चानुवचनं ततो वृत्तान्तमारभेत् " इति संवर्तोक्तेः ।

वृत्तान्तोऽध्ययनम् ।

प्रणवात्पूर्वं प्राक्कूलदर्भासनोपवेशनं पवित्रैः पावनं प्राणायामत्रयं चाऽऽह मनुः—

" प्राक्कूलान्पर्युपासीत पवित्रैश्चैव पावितः ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हति " इति ।

प्राक्कूलाः प्रागग्रा दर्भाः ।

पवित्रपावनं गौतम आह—" प्राणोपस्पर्शनं दर्भैः " इति ।

---

१ ङ. °वे स्वन वि° । २ ङ. °स्त्येव । प्र° ।

प्राणाः शीर्षण्यानि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि तेषामुपस्पर्शनं दर्भैर्मार्जनमिति हरदत्तः।

अध्ययनान्तेऽप्योंकारो वाच्यः।

" प्रणवं ब्रह्मणः कुर्यादादावन्ते च सर्वदा " इति मनूक्तेः।

ब्रह्मणो वेदस्य।

भूमिं स्पृष्ट्वा विरामः कार्यः। तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

" ओंकारं प्रथमं कृत्वा ततो ब्रह्म प्रवर्तयेत्।
ओंकारं च पुनः कृत्वा भूमिं स्पृष्ट्वा समापयेत् " इति।

अध्ययनमिति शेषः।

अध्ययनसमाप्तावप्युपसंग्रहणं कर्तव्यं शिष्येण ब्रह्मारम्भावसानयोर्गुरोः पादोपसंग्रहणं कार्यमिति विष्णूक्तेः।

(*व्यासशिक्षायाम्—

" काण्डप्रश्नानुवाकान्ते दशाष्टौ पञ्च मात्रिकाः।
ग्रन्थानां तु समाप्तौ तत्त्रिगुणः काल उच्यते " इति।

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने ड. पुस्तकेऽन्यथा ग्रन्थ. स यथा—" आरण्यकाध्ययने विशेष.। प्रवर्ग्यसूत्रे—" अध्येष्यमाणो मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथमानुवाकेन शान्तिं कृत्वाऽधीयीताधीत्य चोत्त-मेनैव कर्मसु यत्र क चाशान्तिकृत पश्येत्पुनरेव शान्तिं कृत्वाऽधीयीत न प्रवर्ग्योपनिष्क्रम्याप्रविश्य ग्राममन्यदधीयीत " इति। भद्रप्रपाठकाध्ययने विशेष उक्त श्रुतौ—" प्रवर्ग्यवदादेश। अरुणाः काण्डऋषयः। अरण्येऽधीयीरन्। भद्रं कर्णेभिरिति द्वे जपित्वा। महानाम्नीभिरुदक२ सꣳस्पर्श्य। तमाचार्यो दद्यात्। शिवा न शतमेत्योषधीरालभते। सुमृडीकेति भूमिम्। एवमपवर्गम्। धेनुर्दक्षिणा। कꣳस वासश्च क्षौमम्। अन्यद्वा शुक्लम्। यथाशक्ति वा। एव२ स्वाध्यायधर्मेण। अरण्येऽधीयीत। तपस्वी पुण्यो भवति। तपस्वी पुण्यो भवति " इति। आदिश्यते विधीयत इत्यादेशोऽनुष्ठेयोऽर्थः। स च प्रवर्ग्यवदनावगन्तव्य.। प्रवर्ग्याध्ययनादौ ये धर्मास्तेऽत्राप्यनुष्ठेया। ते च प्रवर्ग्यधर्माः सूत्र-कृता सूत्रिता—" संवत्सरमेतद्व्रतं चरेदेतस्मिन्संवत्सरेऽधीयीत यद्येनास्मिन्संवत्सरे नाधीयीत यावदध्ययनमेतद्व्रतं चरेत्संवत्सरे पर्यवेते खिलेऽच्छदिर्दर्शेऽग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य मदन्तीरुप-स्पृश्य " इत्यादय। तानेतान्धर्मानाचरेत्। अरुणाख्या अत्र काण्डऋषयः। तेऽपि होतव्या इत्यर्थः। अथ होमो व्रताहम्। सोऽयमारुणकेतुकाख्यो ग्रन्थोऽरण्य एवाध्येतव्य., न तु ग्रामे। अध्ययनोप-क्रमे शान्त्यर्थं भद्रं कर्णेभिरिति द्वे ऋचौ जपेत्। आपमापामित्येताभिर्महानाम्नीभिर्ऋग्भिरध्येतार माणवकमुदक स्पर्शयेत्। ततस्त माणवकमाचार्यो दद्यात्। व्रताय नियुञ्जीत। शिवा न इति मन्त्रे-णौषधीः स्पृशेत्। सुमृडीका सरस्वतीतिमन्त्रेण भूमिं स्पृशेत्। यथाऽध्ययनस्योपक्रमे सर्वमेतदनुष्ठि-तमेवमध्ययनस्यावसानेऽपि सर्वमेतदनुतिष्ठेत्। स्वाध्ययनसमाप्तावाचार्याय धेनुर्दक्षिणा देया। भोज-नार्थं कांस्यपात्रं देयम्। प्रावरणार्थं क्षौमं वस्त्रं देयम्। तदशक्तावन्यत्कार्पासमय शुक्लवस्त्रं देयम्। अत्यन्तमशक्तौ यथाशक्ति किमपि देयम्। एवमुक्तेनाध्ययनधर्मेण युक्तः सन्नरण्ये गुरुमुखाद्ग्रन्थमधी-यीत। एवमधीयानो व्रतनियमानुष्ठानात्तपोयुक्तो भवति। अभ्यासोऽथ महल इति व्याख्यात विद्या-रण्यश्रीपादै। अन्यदप्याह " इति।

काण्डादीनां समाप्तौ विरामकालाः क्रमाद्दशादिमात्रा भवेयुः। काण्डान्ते यथा—जनदुसियासु । प्रश्नान्ते यथा—कल्पयाति। अनुवाकान्ते यथा—पशून्पाहि। ग्रन्थानां समाप्तौ विरामे तत्काण्डविरामस्त्रिगुणः कालस्त्रिंशन्मात्र इत्यर्थः। यथा समुद्रो बन्धुः। येभ्यथैनत्माहुः। ओम्, इति।

सर्वसंमतशिक्षायामपि—

" समाप्तावनुवाकस्य मात्राणां पञ्चक स्मृतम्।
अष्टौ दशेति विज्ञेय प्रश्ने काण्डे यथाक्रमम् ॥
तन्मात्राणां तु समाप्तौ तत्रिगुण काल इष्यते।
वेदस्योपक्रमे विद्वानवसानेऽप्यतन्द्रित ॥
उच्चरेत्प्रणव ब्रह्म रक्षायै छन्दसा स्फुटम्।
आदावनुक्ते स्रवति परस्ताच्च विशीर्यते ॥
प्रारम्भकश्चतुर्मात्रो वेदस्य स्याच्चदर्धक ।
अध्ययनानुवाकान्त्य कर्मादश्च त्रिमात्रक ॥
प्रारम्भाद्या. प्रमात्राद्या मात्राणुर्व्यणुमात्रिका ।
वेदारम्भे तु यो नादो मकारो मात्रिको भवेत् " इति ॥

तत्रं ग्रन्थः। स्रवति च्यवते। विशीर्यत इत्यत्र वेद इति शेषः।

कारीर्याद्यध्ययने व्रतविशेषः काण्डानुक्रमणिकायाम्—

" अक्षारालवण भूमौ मुखेन पशुवद्द्विज ।
चतूरात्र तु भुञ्जीत कारीर्यध्ययने व्रतम् ॥
कारीरीव्रतवच्चापि कलाव्रतमिहोच्यते।
न तत्र पशुवद्भुञ्ज्यान्न च भूमाविति स्थिति ॥
कलाव्रत तु यत्प्रोक्तमग्निकाण्डे तदुच्यते।
सावित्रेभ्य प्रभृत्यूर्ध्वमौ(मो)पध्यनुवाकादिति ।
समित्कलाप इत्यहमाहरन्ति [च] मृगारेष्ट्याम् " इति ॥

कारीर्यो मारुतमसि मरुतामोज इत्यादयश्चत्वारोऽनुवाकास्तदध्ययन एतद्व्रतं भवतीत्यर्थः। कारीरीव्रतवदेव कलाव्रत कलासञ्ज्ञक व्रत यदुक्त तदग्निकाण्डेऽग्निकाण्डाध्ययने भवति। अनेन सर्वस्मिन्नप्यग्निकाण्डे प्राप्तौ नियममाह—सावित्रेभ्य इत्यनेन। सावित्राः, युञ्जानः प्रथम मन इत्याद्या अष्टौ मन्त्रास्तेभ्य आरभ्य या जाता ओषधय इत्यनुवाकपर्यन्तानामध्ययन एतद्व्रतं भवति। मृगारेष्टिः, अग्नेर्मन्व इत्यनुवाकस्तस्याध्ययन इत्यर्थः।

वैश्वदेवमन्त्राध्ययने व्रतविशेष उक्तो धर्मसूत्रे—

" तेपामुपयोगे द्वादशाह ब्रह्मचर्यमध शय्या क्षारलवणमधुर्मांसवर्जन चोत्तमस्यैकरात्रमुपवास " इति ।

तेषां होमानां बलीनां च ये मन्त्रास्तेषामुपयोगे नियमपूर्वके ग्रहणे द्वादशाहं ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जनमधःशय्या स्थण्डिलशायित्वं क्षारलवणादिवर्जनं च भवति । उपयोक्तुरेव व्रतम् ।

अन्ये तु पत्न्या अपीच्छन्ति, उपयोगः प्रथमप्रयोगः । तत्र पत्न्या अपि सहाधिकार इति वदन्तः । उत्तमस्योत्तमेन वैहायसमितिवक्ष्यमाणस्य ये भूताः प्रचरन्तीत्यस्यैकरात्रमुपवासः कर्तव्य इति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता । अस्मिन्व्याख्यान उपयोक्तुरेव व्रतमित्यारभ्य वदन्त इति मतान्तरप्रदर्शनम् । नियमपूर्वकं ग्रहणं गुरोः सकाशाद्विद्याग्रहणं तदर्थमित्यर्थः ।

भद्रप्रपाठकाध्ययने विशेषः संवत्सरमेतद्व्रतं चरेदित्यनुवाक उक्तः ।

प्रवर्ग्यप्रपाठकाध्ययने विशेषः प्रवर्ग्यसूत्रे—

" अवान्तरदीक्षा व्याख्यास्याम उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रेऽपराह्णे केशश्मश्रूणि वापयित्वा प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य खिलेऽच्छदिर्दर्शेऽग्निमुपसमाधाय सपरिस्तीर्य चतस्र औदुम्बरीः समिध आर्द्रा अप्रच्छिन्नाग्रा[1] प्रादेशमात्रीर्घृतान्वक्ता[2] अभ्याधापयति पृथिवी समिदित्येतै प्रतिमन्त्रमग्ने व्रतपते व्रत चरिष्यामीत्येतैर्यथारूप देवता उपतिष्ठतेऽथैनꣳ सर्वेपामनुवाकाना प्रभृतीरभिव्याहारयति प्रथमोत्तमयोर्वा तत समीक्ष्य वाच यच्छत्यथास्याहतेन वाससा प्रदक्षिणꣳ समुखꣳ शिरो वेष्टयित्वाऽस्तमिते ग्राम प्रपादयति वाग्यत एताꣳ रात्रिं तिष्ठत्यास्ते वा श्वोभूते प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य खिलेऽच्छदिर्दर्शेऽग्निमुपसमाधाय सपरिस्तीर्य वय सुपर्णा इति मुख विवेष्ट्य उदगात्तच्चक्षुरित्यादित्यमुपतिष्ठतेऽथैनꣳ पट्तयमभिविदर्शयति सप्ततयमित्येकेऽग्निमादित्यमुदकुम्भमश्मानꣳ हिरण्य वत्स महानग्न्याꣳ सप्तमीं[3] त्रीण्यादितोऽभिविदर्श्योत्तराण्यभिविदर्शयत्यथास्य ब्रह्मचर्यमेधि नित्य न नक्त भुञ्जीत यदि भुञ्जीतावज्वलित भुञ्जीत न मृन्मय प्रतिधयीत न स्त्रिया न शूद्रेण सभापेत न च्छत्र नोपानहौ धारयेन्न चक्रीवदारोहेन्न समाज्ञमीक्षेत नापपात्र न हर्म्याणि न शव न च्छायायाचाजीत नाभ्यञ्जीत

१ ग अच्छि॰ । २ ग ॰ताभ्यक्ता । ३ घ ॰मभि नि ।

॥ १९ ॥ अष्टमीं पर्वाणि चोपवसेन्न च सविशेषेतस्मिन्नेव संवत्सरेऽधीयीत पुनर्यावदध्ययनमेतद्व्रत चरेत्संवत्सरे पर्यवेते प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य खिलेऽच्छदिर्दर्शेऽग्निमुपसमाधाय सपरिस्तीर्य चौ समिदित्यावृत्ते समिधोऽभ्याधायाऽऽदित्य व्रतपत इत्यावृत्तैर्देवता उपतिष्ठते गुरवे वर दत्त्वा केशश्मश्रूणि वापयतेऽथास्य स्वाध्यायमधि नित्य नानुत्सृष्टाध्यायोऽधीयीत न नक्त नाभिदीप ब्रह्मचर्यमापद्य न दत्त प्रक्षाल्य न मांस भक्षयित्वा न केशान्प्रविध्य न केशश्मश्रूणि वापयित्वा न स्नातो नानुलिप्तो न स्रग्वी नाक्तो नाभ्यक्तो नाऽऽर्द्रो नाऽऽर्द्रे नानपवृष्टे नाभ्रे न च्छायाया न पर्यावृत्त आदित्ये न हरितयवान्प्रेक्षमाणो न ग्राम्यस्य पशोरन्ते नाऽऽरण्यस्य नापामन्ते नामृतमुत्पतित न लोहित दृष्ट्वा नापपात्र न हर्म्याणि न शव न शरीराणि प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य खिलेऽच्छदिर्दर्शेऽग्निमुपसमाधाय सपरिस्तीर्य दर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाण पराचीनमधीयीत वर वा दत्त्वौपासनेऽध्येष्यमाणो नान्या वाचो वदेदध्येष्यमाणो मद्न्तीरुपस्पृश्य प्रथमेनानुवाकेन शान्ति कृत्वाऽधीयीताधील्य चोत्तमेनैव कर्मसु यत्र क्व चाशान्तिकृत पश्येत्पुनरेव शान्ति कृत्वाऽधीयीत न प्रवर्ग्यायोपनिष्क्रम्याप्रविश्य ग्राममन्यदधीयीतान्यदधीयीत " इति ।

केशशब्दस्यादन्तत्वात्पूर्वनिपातेऽपि केशपूर्वकवपनस्याऽऽसुरत्वेन श्रुतौ निन्दितत्वाच्च तथा वपनं किं तु श्मश्रुपूर्वकमेव वपनम् । खिल आवृतः । अच्छदिर्दर्शो यत्र गृहच्छदींषि न दृश्यन्त एतादृशे देश इत्यर्थः । सपरिस्तीर्येत्यत्रत्यसंशब्दाद्बहुलदर्भैः परिस्तरण न तु दर्भसंख्यानियमः । यथारूपं यथालिङ्गम् । अथशब्दः कालाव्यवधानार्थः । प्रभृतीः, आदीः । अभिव्याहारयति पाठयति । अशक्तौ प्रथमोत्तमयोरनुवाकयोरादी वा पाठयति । ततः, अभिव्याहरणोत्तरम् । समीलयेत्यत्र नेत्रे इति शेषः । अथशब्दः कालाव्यवधानार्थः । अहतम्—" ईषद्धौत नव श्वेत सदश यन्न धारितम् " इतिलक्षणलक्षितम् । परिभाषयैव प्रादक्षिण्ये सिद्धे पुनर्वचन शिरोवेष्टनस्य लोकरीतिसिद्धत्वेन परिभाषाया अप्रवृत्तिः, तथा चाप्रादक्षिण्यमपि कदाचिदित्याशङ्कावारयितुमनुकूलवाची वा प्रदक्षिणशब्दः । प्रपादयति प्रापयति । एतां रात्रिम् । यस्मिन्दिन एतदन्त कर्म कृत तदीया रात्रिमित्यर्थः । " कालाध्वनोरत्यन्तस-

---

१ क °न्दस्य पूर्वं° । २ घ ग आवृत्त । ३ ख घ °हत धौतम् । परि° । ४ ग एतत° ।

योगे" इति सूत्रेणात्यन्तसंयोगे द्वितीया, तेन कृत्स्नां रात्रिं तिष्ठेदित्यर्थः सिद्धो भवति। अशक्तावास्ते। अत्रापि वाग्यत एतां रात्रिमित्यनुवर्तते। मुखं विवेष्ट्येति वचनान्मुखस्यैव विवेष्टनं न तु शिरसोऽपि। षट्तयमित्यत्र संख्याया अवयवे तयप्। एवं सप्ततयमित्यत्रापि। महानग्न्या वत्सतरी कुमारी वा। वत्सं महानग्न्यां चेत्येतावतैव सिद्धे महानग्न्या॰ सप्तमीमिति वचनं षट्तयपक्षे महानग्न्याया एवाभाव इति प्रदर्शनार्थम्। आदितः क्रमेण। अभ्यभिमुखं संमुखमिति यावत्। एनमिति शेषः। अर्थादेव क्रमे सिद्ध इदं वचनमस्मादिपूक्तेषु पदार्थेषु क्रमनियमो नेति प्रदर्शनार्थम्। अष्टाङ्गमैथुनत्यागो ब्रह्मचर्यं तदाचरन्न नक्तं भुञ्जीतेत्यादिधर्माननुतिष्ठेत्। नित्यग्रहणाद्यदा कदाचिदशक्तिवशेन भोजने न दोष इति गम्यते। नित्यं नक्तं यदि भुञ्जीत तदा दर्भोल्मुकैरुपर्यवज्वाल्य भुञ्जीत। न मृन्मयं प्रतिधयीत मृन्मयपात्रेण जलपानं न कुर्यात्। न स्त्रिया न शूद्रेण संभाषेत। न स्त्रिया शूद्रेण च संभाषेतेत्येकेन नञैव सिद्धौ द्वितीयनञो वचनादेवं ज्ञायतेऽन्यत्र स्त्रिया सह कदाचित्संभाषणे नातीव दोषः। अत्र तु कदाचिदपि स्त्रियाऽपि सह भाषणं नैव कार्यमिति। चक्रीवद्गर्दभादि नाऽऽरोहेत्। सामान्यनिषेधादेवात्रापि निषेधे सिद्धेऽत्र वचनं कर्माङ्गत्वार्थं, तेन भ्रान्त्यादिना गर्दभाद्यारोहणे गर्दभाद्यारोहणनिमित्तकप्रायश्चित्तेन सह कर्माङ्गलोपप्रायश्चित्तमप्यत्र भवति। एवमन्यत्रापि। समाजो जनसमूहः। अपपात्राश्चण्डालाः। तानपि नेक्षेत। हर्म्याणि गृहाणि नेक्षेत। न च शवमीक्षेत। न स्नायादित्यनेन निमज्जनरूपस्नाननिषेधः। पर्वाणि पौर्णमास्यमावास्यादीनि। संवेशनं निद्रा। एतस्मिन्नेव वत्सरेऽधीयीत। यस्मिन्संवत्सर एतद्व्रतमारब्धं तस्मिन्नेव संवत्सरेऽनुवाकादीनामध्ययनं कर्तव्यमित्यर्थः। एतद्व्रतं यावदध्ययनं तावत्पर्यन्तं कर्तव्यम्। पुनःशब्दादेतस्मिन्नेव वत्सरे कालान्तरे पुनरेतदध्ययने यावदध्ययनं व्रतं कर्तव्यम्। अध्ययने कृत्स्ने कृते मध्ये विरामे न व्रतम्। किं तु, अध्ययनसमानकालिकमेव व्रतमिति। संवत्सरे पर्यवेते गते। आवृत्तैर्विपरीतैः। स्वाध्यायमधीत्यत्र नित्यशब्दोऽन्वेति। स्वाध्याये नित्यं सर्वदा ग्रहणधारणाध्ययनयोर्वक्ष्यमाणा धर्मा भवन्ति। नानुत्सृष्टाध्यायोऽधीयीतेति। उत्सर्जनोत्तरमेवाध्ययनमेतस्य कर्तव्यं न तु तत्पूर्वमुपाकर्मणि कृतेऽपीत्यर्थः। उत्सर्जनोत्तरं यावदुपाकर्म तावदनध्यायसत्त्वेऽपि वचनादध्ययनम्। अथवा नोत्सृष्टोऽनुत्सृष्टः। अध्यायो वेदः। अनुत्सृष्ट उत्सर्जनविधिनाऽनुत्सृष्टोऽध्याय एतद्व्यतिरिक्तो वेदो येन सोऽनुत्सृष्टाध्यायः। एतादृशः सन्नाधीयीतेति। एतद्व्यतिरिक्तवेदभागस्योत्सर्जने जात एवैतदध्ययनं कर्तव्यमिति। नक्तं रात्रौ। अभि-

दोषं, दोषा रात्रिस्तस्या अभि पूर्वतने घटिकाद्वयात्मके दिनान्तात्मके काले। प्रविध्य कङ्कतादिना प्रसाध्य। नानुलिप्तो गन्धादिना। न स्रग्वी मालावान्। नाऽऽर्द्रे नानपवृष्ट इत्येतद्द्वयं देशविशेषणम्। अभ्रे इति सति सप्तमी। अभ्रे सति नाधीयीतेत्यर्थः। न च्छायायां नाऽऽदित्यानभिसंबद्धे देशे। पर्यावृत्तेऽह्नो मध्यभागात्। हरितग्रहणादितरयवप्रेक्षणे निषेधो न। न ग्राम्यस्य पशोरन्ते नारण्यस्येत्यत्र पशोरन्त इत्यनुवर्तते। उभयत्राधीयीतेति शेषः। द्वितीयनञ्वचनप्रयोजनं न शूद्रेण संभाषेतेत्यत्र यथोक्तं तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम्। नाशृतमित्यत्र मांसमिति शेषः। लोहितं रक्तम्। उत्पतितमिति लोहितविशेषणम्। दृष्ट्वेत्युत्तरत्राप्यनुवर्तते। अधीयीतेति शेषः। शरीरशब्देनास्थि। एतद्दर्शनेऽप्यनध्यायः। एतेषां निषेधानां जनरहिते महारण्य एतस्याध्ययनं कर्तव्यमिति फलम्। पराचीनमग्निमध्ययनप्रदेशम्। प्रथमानुवाकप्रभृति क्रमेण पूर्वत्र संवत्सरे पर्यवेत इत्युपक्रमाद्द्वितीये संवत्सरे प्रथमसंवत्सराधीतानुवाकादीनामुत्तराङ्गभूतमन्युपसमाधानादिके श्मश्रुवापनान्ते कृते नानुत्सृष्टाध्यायोऽधीयीतेत्यादिनिषेधान्परिपालयन्नग्निप्रदेशाध्ययनार्थमग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्य दर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाणोऽग्निसमीप एवाग्निं प्रदेशमधीयीतेत्यर्थः। दर्भेष्वासीनो दर्भान्धारयमाण इत्यत्र विशेषवचनादत्रैतावदेव, नान्ये केशश्मश्रुवापनान्ताः प्रागुक्ता धर्माः। कल्पान्तरमाह। वरं वा दत्त्वौपासने वरं दत्त्वा वौपासने, औपासनसमीपेऽधीयीत। एतच्च वरदानमौपासनसमीपाध्ययनविषये। *वाशब्दस्य वरदानेऽन्वये वरदानस्य वैकल्पिकत्वम्। औपासनपदार्थेऽन्वयो वा वाशब्दस्य। अयं च पक्षो दूरे गन्तुमशक्तस्य। तच्चौपासनं गुरोरेव स्वस्य तदभावात्। अथवाऽत्रौपासनशब्दो ज्ञापनार्थः। उपनयनमारभ्याप्यग्निधारणमस्तीति।

उक्तं च बौधायनेन—

"उपनयनादिरग्निस्तमौपासनमित्याचक्षते पाणिग्रहणादिरित्येके" इति।

उपनयनमारभ्य धारणे विवाहहोमस्तत्रैव। अग्नावौपासनत्वसिद्धिद्वारेत्येतस्य विवाहहोमसंकल्पवाक्ये लोपः। उपाकर्मोत्सर्जने अपि तत्रैव। औपासनशब्दो गृह्यलक्षको वा। अध्येष्यमाणोऽध्ययनं करिष्यमाणोऽन्या वाचोऽध्ययनातिरिक्ता वाचो यावदध्ययनं न वदेत्। अध्येष्यमाणो मदन्तीस्तप्ता अप उपस्पृश्य नमो वाच इति प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वाऽधीयीत। अधीत्य

---

* एतदादयशकस्येत्यन्तं क. पुस्तक एवाधिकम्।

चोत्तमेन शं नो वात इत्यनुवाकेन शान्तिं कुर्यात्। प्रपाठकमध्ये विरामेऽप्युत्तमा शान्तिः। उपक्रमे प्रथमा। एवं शान्तिकरणमेतत्प्रपाठकमन्त्रकरणककर्मस्वपि। नन्वेवं कर्मस्विति वचनं प्रवर्ग्यप्रपाठकोक्तमन्त्रसाध्यकर्मसु प्रवर्ग्यसंभरणप्रचारोद्वासनधर्मेष्टकाकुलायिन्युपधानादिषु शान्तिप्रापणार्थम्। न चैवं प्रवर्ग्यप्रचारे पुनर्विधानं व्यर्थमिति चेत्सत्यम्। संभरणोद्वासनादिषु शान्तिकरणस्य कृताकृतत्वद्योतनार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात्। यत्र क च यत्र कुत्रचिदशान्तिकृतं शान्तिरहितं पश्येत्, शान्तिविरहितं पठितं कर्म वा कृतमिति जानीयात्। तत्र शान्तिं कृत्वा पुनरधीयीतं कर्म च कुर्यात्। यदशान्तिकृतं पश्येदित्येतावतैव सिद्धे यत्र क चेति वचनं परिभाषार्थम्। तेन सर्वारण्यकप्रपाठकाध्ययनविषयेऽपि पुनरध्ययनं तच्छान्तिपूर्वकं सिद्धं भवति। न प्रवर्ग्याय प्रवर्ग्यप्रपाठकाध्ययनार्थं ग्रामाद्बहिरुपनिष्क्रम्याप्रविश्य ग्राममन्यदध्ययनान्तरं नाधीयीतेत्यर्थः। अन्यदधीयीतेत्यस्य द्विरुक्तिः प्रपाठकसमाप्तिद्योतनार्था।

इति प्रपाठकाध्ययने विशेषः।

विष्णुः—)" नापररात्रमधीत्य शयीत " इति।

स्मृत्यन्तरे—" प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन योजयेत्।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते " इति॥

अत्र प्रदोषशब्देनाऽऽद्ययामो ग्राह्यः। पश्चिमशब्देनान्त्यः। उत्तरत्र यामद्वयग्रहणात्।

गुर्वनुज्ञयैवाध्येयमन्यथा दोष इत्याह व्यासः—

" ऋचमर्धर्चमथवा पादं वा पदमेव वा।
गृह्णाति योऽननुज्ञातः परस्मात्पठतो द्विजः॥
स ब्रह्मस्तेयकृद्विप्रो नरकं प्रतिपद्यते " इति॥

मनुः—" नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसंनिधौ।
न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् " इति॥

वेदाध्ययनकाले रजस्वलासंभाषणमवश्यं प्राप्तं भवति चेत्तदा किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां धर्मसूत्रे—

" ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वाससेच्छन्संभाषितुं ब्राह्मणेन संभाष्य तया संभाषेत संभाष्य तु ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीत " इति।

---

१ ग. प. ट. 'त यद'। २ क. ख. 'द। न प्र'।

यो वेदमध्येष्यमाणो मलवद्वाससा रजस्वलया सह संभाषितुमिच्छति स पूर्वं ब्राह्मणेन संभाषणं कृत्वा पश्चात्तया संभाषेत, संभाष्य पुनर्ब्राह्मणेनैव संभाष्याधीयीतेति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

व्यासः—" मेखलाजिनदण्डानां धारणैर्ब्रह्मचारिभिः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सर्वज्ञानाद्द्विजातिभिः " इति[1] ॥

सर्वज्ञानादिति चतुर्थ्यर्थे पञ्चमी । सर्वज्ञानार्थमित्यर्थः ।

विद्याधिगमोपायमाह नारदः—

" अहेरिवगणाद्भीतः सौहित्यान्नरकादिव ।
राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति " इति ॥

सौहित्यं पापम् ।

विघ्नहेतूनप्याह स एव—

" द्यूतं पुस्तकशुश्रूषा नाटकासक्तिरेव च ।
स्त्रियस्तन्द्रा च निद्रा च विद्याविघ्नकराणि षट् " इति ॥

द्यूतमक्षक्रीडादि । पुस्तकशुश्रूषा पुस्तकस्य पुराणादेः शुश्रूषा श्रोतुमिच्छा पुस्तकसेवनमात्रं वा । नाटकासक्तिर्नाटकशास्त्रे लोलुपता । स्त्रियः सर्वदा स्त्रीषु रतिः । तन्द्राऽऽलस्यम् । निद्रा प्रसिद्धा । एवमन्यान्यपि लोकतो विद्यानाशकराण्यवगन्तव्यानि ।

स्मृत्यन्तरे—" पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसंनिधौ ।
राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः " इति ॥

(*अन्यच्च—" यत्कीटैः पांशुभिः श्लक्ष्णैर्वल्मीकः क्रियते महान् ।
न तत्र बलसामर्थ्यमुद्योगस्तत्र कारणम् ॥
सहस्रगुणिता विद्या शतशः परिकीर्तिता ।
आगमिष्यति जिह्वाग्रे स्थलं निम्नमिवोदकम् ॥
हयानामिव जात्यानामर्धरात्रार्धशायिनाम् ।
न हि विद्यार्थिनां निद्रा चिरं नेत्रेषु तिष्ठति ॥
नान्नपानविलम्बी स्यान्न च नारीनिबन्धनः ।
सुदूरमपि विद्यार्थी व्रजेद्गरुडहंसवत् " इति ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ड. पुस्तके नास्ति ।

---

१ ड. 'ति । वि' ।

शुश्रूषया रहिताया विद्याया निष्फलत्वमुक्तं नारदीयशिक्षायाम्—

" शुश्रूषाविरहिता विद्या यद्यपि मेधागुणैः समुपयाति ।
वन्ध्येव यौवनवती न तस्य विद्या सफला भवति " इति ॥)

अध्ययनकर्त्रा शूद्रान्नं वर्जनीयमित्याह पराशरः—

" शूद्रान्नरसपुष्टस्य ह्यधीयानस्य नित्यशः ।
जपतो जुह्वतो वाऽपि गतिरूर्ध्वा न विद्यते " इति ॥

ऊर्ध्वा गतिः स्वर्गगतिः ।

आपत्कालेऽब्राह्मणादप्यध्येतव्यमित्याह मनुः—

" अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
अनुव्रज्यादिशुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः " इति ॥

(*अब्राह्मणात्क्षत्रियादेर्वैश्याद्वा । अनुव्रज्या शुश्रूषेत्यनुगमनमात्रं क न पादप्रक्षालनादि । इयं चाऽऽपद्ब्राह्मणाध्यापकाभावरूपाऽध्येतुः ।

गौतमोऽपि—

" आपत्कल्पोऽब्राह्मणाद्ब्राह्मणस्य विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषाऽऽसमाप्तेः " इति ।

अब्राह्मणाद्वा समाप्तेरित्युभयत्र पदच्छेदो द्रष्टव्यः ।

गरुडपुराणे—" आहुः समस्तविद्यानां वेदविद्यामनुत्तमाम् ।
अतस्तदानुरक्तस्यैव लाभः स्वर्गापवर्गयोः " इति ॥

महाभारते—" यो ब्रूयाच्चापि शिष्येभ्यो धर्म्यां ब्राह्मीं सरस्वतीम् ।
पृथिवीगोप्रदानाभ्यां स तुल्यफलमश्नुते " इति ।)

एतदध्ययनमुपाकर्म कृत्वा कर्तव्यमित्याह कार्ष्णाजिनिः—

" नभोमासे नभस्ये वा समुपाकृत्य सूत्रतः ।
द्विनवच्छन्दांस्यधीयीत मासान्विप्रार्धपञ्चमान् " इति ॥

सूत्रतः सूत्रोक्तप्रकारेण ।

वेदाध्ययनं कर्तुमशक्तस्यैकदेशाध्ययनमप्यनुजानाति पराशरः—

" अग्निकार्यात्परिभ्रष्टाः सन्ध्योपासनवर्जिताः ।
वेदं चैवानधीयानाः सर्वे ते वृषलाः स्मृताः ॥
तस्माद्वृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः ।
अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं न शक्यते " इति ।

---

* पराशरमाधवे १, पृष्ठे ४ (१)

अयनविषुवप्रयुक्तानध्याये विशेषः स्मृत्यन्तरे—

" निशाद्वयं दिवा रात्रौ संक्रमे वासरद्वयम् ।
अनध्यायं प्रकुर्वीत अयने विषुवे तथा " इति ॥

दिवाऽयनविषुवसंक्रान्तौ रात्रिद्वयम् । रात्रावयनविषुवसंक्रान्तौ दिनद्वयमनध्याय इत्यर्थः ।

मन्वादयः संगृहीता हेमाद्रौ—

" तिथ्यग्नी न तिथिस्तिथ्याशे कृष्णेभोऽनलो ग्रहः ।
तिथ्यर्कौ न शिवोऽश्वोऽमातिथी मन्वादयो मधोः " इति ॥

तिथ्यग्नी । न । तिथिः । तिथ्याशे । कृष्णेभः । अनलः । ग्रहः । तिथ्यर्कौ । न । शिवः । अश्वः । अमातिथी । मन्वादयः । मधोः । इति पदानि ।

तिथिः पूर्णिमा । अग्निस्तृतीया । मधोश्चैत्रादारभ्य क्रमः । चैत्रस्य पूर्णिमाशुक्लतृतीये इत्यर्थः । न, वैशाखे मन्वादिर्नास्ति । ज्येष्ठस्य तिथिः पूर्णिमा । आषाढस्य तिथ्याशे पूर्णिमाशुक्लदशम्यौ । श्रावणस्य कृष्णेभः कृष्णपक्षाष्टमी । भाद्रशुक्लपक्षस्यानलस्तृतीया । आश्विनशुक्लपक्षस्य ग्रहो नवमी । कार्तिकस्य तिथ्यर्कौ पूर्णिमाशुक्लद्वादश्यौ । न, मार्गशीर्षे मन्वादिर्नास्ति । पौषशुक्लस्य शिव एकादशी । माघशुक्लपक्षस्याश्वः सप्तमी । फाल्गुनस्यामातिथी दर्शपूर्णिमे । एता मधोश्चैत्रादारभ्य क्रमान्मन्वादयो ज्ञेया इत्यर्थः ।

पद्मपुराणेऽपि—

" अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिकी द्वादशी सिता ।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ।
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्य च पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्ये(ज्यै)ष्ठी पञ्चदशी तथा ॥
मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारिकाः " इति ॥

अश्वयुगाश्विनः । भाद्रपदस्य चेत्यत्र चकारः सितेत्यस्यानुवृत्त्यर्थः । तथाशब्दो भाद्रपदस्येत्यत्रापि तृतीयान्वयार्थः । आषाढस्यापीत्यत्रापिशब्दः सितेत्यस्यानुवृत्त्यर्थः । अयमपिशब्दो माघमासस्येत्यत्रापि योज्यः । तेनात्रापि सितेत्यस्यानुषङ्गः सिध्यति ।

युगादयो विष्णुपुराणे—

" वैशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे " इति ।

नभस्यो भाद्रपदः ।

मनुः, अनध्यायं प्रकृत्य—

" अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च " इति ।

हारीतः—" प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः ।
श्वोऽनध्यायेऽद्य शर्वर्यां नाधीयीत कदाचन " इति ।

प्रतिपत्स्वित्यादिपूर्वार्धं प्रतिपदादिष्वनध्याय इतिभिन्नार्थविधायकं न तु श्वोऽनध्याय इत्युत्तरार्धेनैकार्थकम् । अन्यथा सूर्योदयोत्तरं किंचित्प्रतिपदनन्तरं द्वितीया । एतादृशे विषये तत्पूर्वरात्रावनध्याये प्राप्ते एतन्निषेधस्य वैयर्थ्यापत्तेः । श्वोऽनध्याय इति युगादिमन्वादिप्रयुक्तानध्यायपरम् । तथा च श्व एतादृशानध्याये पूर्वरात्रौ नाधीयीतेत्यर्थः । श्व इत्युदयानन्तरमनध्यायतिथिसत्त्वे । तदनन्तरं स्वाध्यायतिथिसत्त्वे तु न पूर्वशर्वर्यामनध्याय इति शिष्टाः ।

यमः—" अष्टमी हन्त्युपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
हन्ति पञ्चदशी मेधां तस्मादेता विवर्जयेत् " इति ।

स्वाध्याय इति शेषः ।

आर्षे रामायणे रामं प्रति हनूमद्वाक्यम्—

" सा स्वभावेन तन्वङ्गि त्वद्वियोगाद्विकर्शिता ।
प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुता गता " इति ।

स्मृतिरत्नावल्याम्—

" चतुर्दश्यां यदा पर्व प्रागस्तादृश्यते रवेः ।
अनध्यायं प्रकुर्वीत त्रयोदश्यां तु धर्मवित् ॥
अभितश्चेदनध्यायस्तत्राप्येके प्रकुर्वते ।
सदेहेऽपि त्वनध्यायं मन्वते हि द्विजोत्तमाः " इति ।

उक्ततिथीनामहोरात्रानध्यायनियामकपरिमाणं स्मृत्यर्थसारे—

" उदयेऽस्तमये वाऽपि मुहूर्तत्रयगामि यत् ।
तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायं विदो विदुः ॥

---

१ क. ख. ग. घ. र्थं । यम. ।

केचिदाहुः क्वचिद्देशे यावत्तु दिननाडिकाः ।
तावदेव त्वनध्यायो न तस्मिंश्च दिनान्तरे " इति ॥

दिनं चान्द्रं तिथिरिति यावत् । यस्मिन्दिने उदयेऽस्तमये वा मुहुर्तत्रयगाम्यनध्यायदिनं तिथिर्भवेच्चेत्तस्मिन्दिने तदहोरात्रमनध्यायमनध्यायरूपमेव विदो बुधा विदुरित्यर्थः । (*दिनान्तरे तिथ्यन्तरे ।

" प्रतिपल्लेशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी ।
दिनं दूषयते सर्वं सुरा गव्यघटं यथा " ॥

इति वचनं तत्प्राच्याचारमूलकं ज्ञेयम् ।

कालादर्शे स्मृतिः—

" चातुर्मास्यद्वितीयासु वेदाध्यायं विवर्जयेत् " इति ॥

ता आह गार्ग्यः—

" शुचावूर्जे तपस्ये च या द्वितीया विधुक्षये ।
चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः " इति ॥

विधुक्षय इत्यत्र बहुव्रीहिः । विधुक्षयः कृष्णपक्षः । आषाढ्युत्तरा कार्तिक्युत्तरा फाल्गुन्युत्तरा चेत्यर्थः ।)

त्रयोदश्यादिप्रदोषे तु नाध्येयमित्यस्मिन्नर्थे पौराणं वाक्यम्—

" मेधाकामस्त्रयोदश्यां सप्तम्यां च विशेषतः ।
चतुर्थ्यां च प्रदोषेषु न स्मरेन्न च कीर्तयेत् " इति ।

न स्मरेदित्यनेनान्यानध्या[illegible] दोषाधिक्यं [illegible] ।

बृहन्मनुना प्रकारान्तरेण प्रदोष उक्तः—

" चतुर्थ्यां च त्रयोदश्यां सप्तम्यामर्धरात्रतः ।
अर्वाङ्नाध्ययनं कुर्याद्यदीच्छेत्तस्य धारणम् " इति ।

स्मृत्यर्थसारे विशेषः—

" चतुर्थ्याः पूर्वरात्रे तु नवनाडीषु दर्शने ।
नाध्येयं पूर्वरात्रे स्यात्सप्तमी च त्रयोदशी ।
अर्धरात्रात्पुरा चेत्स्यान्नाध्येयं पूर्वरात्रके " इति ।

ज्योतिर्निबन्धे—

" अर्कतर्कत्रितिथिषु दिवसैः स्यात्तदग्रिमैः ।
रात्र्यर्धसार्धप्रहरैः स प्रदोष इति स्मृतः " इति ।

अग्रिमैरर्कतर्कत्रितिथ्यग्रिमैर्दिनैरित्यर्थः । अर्को द्वादशी । तर्कः षष्ठी । त्रिस्तृतीया । द्वादश्या रात्रौ प्रथमं रात्र्यर्धं यामद्वयात्मकं तन्मध्ये त्रयोदशी-संबन्धश्चेत्तदा प्रदोष इत्यर्थः । एवं षष्ठ्या रात्रौ प्रथमसार्धप्रहरमध्ये सप्तमी-संबन्धे । तथा तृतीयाया रात्रौ प्रथमप्रहरमध्ये चतुर्थीसंबन्ध इति । शिष्टास्त्विदानीमेतदेव स्त्री कुर्वन्ति ।

गलग्रहेष्वप्यनध्याय उक्तो बृहस्पतिना—

" पुत्रजीवितमिच्छेच्चेन्नाधीयीत गलग्रहे " इति ।

पुत्रजीवितमिच्छेचेदितिवचनात्पुत्रिण एव गलग्रहेष्वनध्यायो नेतरस्येति । गलग्रहास्तूपनयनकालनिरूपण उक्ताः ।

ज्योतिर्निबन्धे—

" अष्टकासु च सर्वासु युगमन्वन्तरादिषु ।
अनध्यायं प्रकुर्वीत य(त)था सोपपदास्वपि " इति ।

अयं च सोपपदानिषेधो न यजुर्वेदिनाम्—

" वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा ।
न दोषो यजुषां सोपपदास्वध्यापनेऽपि च " ।

इति स्मृत्यन्तरोक्तेरिति केचित् । महानिबन्धेष्वदर्शनादिदं निर्मूलमित्यन्ये । अस्मिन्कल्पे त्वस्त्येव तेषामपि निषेधः । तास्तूपनयनप्रकरण उक्ताः ।

धर्मसूत्रे—" श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं
प्रदोषे नाधीयीत " इति ।

---

१ क. 'मध्यरा' । २ क. ग. 'रणम्' । ३ क. ग. च मि' ।

प्रदोषोऽत्र प्रथमो रात्रिभाग इत्युज्ज्वलाकृतः । पूर्वरात्रिरिति माधवः । ग्रहणाध्ययनधारणाध्ययनयोरयं निषेधः । प्रदोषग्रहणाद्रात्रावप्यूर्ध्वं न दोष इत्युज्ज्वलाकृतः । उपाकर्मोत्तरं त्र्यहमेकाहं वाऽनध्यायः कार्यः ।

तदुक्तं गृह्ये—" त्र्यहमेकाहं वा क्षम्य यथाध्यायमध्येतव्यमिति वदन्ति " इति ।

क्षम्याध्ययनाद्विरम्येत्यर्थः । अयमनध्यायस्त्वनित्य इत्यत्र ज्ञापकमुत्सर्जनप्रकरणे वक्ष्यते ।

धर्मसूत्रे—"तैषीपक्षस्य रोहिण्या विरमेदर्धपञ्चमांश्चतुरो मासानित्येके"

इति गृह्योक्तेन विकल्पः । अनयोः पक्षयोः पञ्च मासानधीते । अर्धः पञ्चमो येषां तेऽर्धपञ्चमाः । अर्धाधिकांश्चतुरो मासानधीयीतेत्येवमेके मन्यन्ते । अस्मिन्पक्षे प्रोष्ठपद्यामुपाकरणं शास्त्रान्तरदर्शनादुत्सर्जनेऽस्य चाप्रतिकर्षः । उत्सर्जने च कृते श्रावण्याः प्राक्शुक्लपक्षेषु धारणाध्ययनं वेदस्य कृष्णपक्षेषु व्याकरणाद्यङ्गाध्ययनं श्रावण्यामुपाकृत्यागृहीतस्य ग्रहणाध्ययनमिति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

गौतमः—" त्रिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रमित्रिरात्रम् वार्षिकम् " इति ।

उपाकरणादूर्ध्वं प्रागुत्सर्जनाद्यदध्ययनं तद्वार्षिकं तदपि तस्याऽऽदावन्ते च यत्कर्म क्रियते तत्र त्रिरात्रमित्यर्थः ।

औशनसे व्यक्तोऽयमर्थः—

" उपाकरणे चोत्सर्जने च त्र्यहमनध्यायः " इति ।

मानवे च—" उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् " इति ।

क्षपणमनध्यायः । गृह्येऽप्येवम् ।

अष्टका आश्वलायनसूत्रे—

" हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः " इति ।

महालयान्तर्गताष्टम्यष्टकात्वेन सगृहीता हारीतेन—

" तथा महालयाष्टमी " इति ।

माघ्याः पौर्णमास्या योऽपरपक्षस्तस्याष्टमीमेकाऽष्टकेत्याचक्षत इत्येतत्सूत्रस्यैकग्रहणेन ज्ञापिताश्चाऽऽचार्येण ।

धर्मसूत्रे—" मातरि पितर्याचार्य इति द्वादशाहाः " इति ।

मात्रादिषु मृतेषु द्वादशाहमनध्याय इत्यर्थः । अयं विधिर्गृहस्थानामपि ।

---

१ ख घ. ङ. 'त । उपा' । २ ग घ ङ. 'नस्यात्र' । ३ क. 'पु साधा' । ४ ङ. 'पक्षस्य व्या' ।

केचिदाशौचं तावन्तं कालमिच्छन्ति । नेति वयम् । अनध्यायप्रकरणादिति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

याज्ञवल्क्यः—"त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु ।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ॥
संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।
समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
ऋतुसंधिषु भुक्त्वा तु श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च" इति ॥

निर्घात आन्तरिक्ष उत्पातध्वनिः[1] । द्युनिशमहोरात्रम् ।

यत्तु—"त्र्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके" ।

इति राहुसूतकविषये त्र्यहानध्यायकीर्तनं तद्ग्रस्तास्तविषयम्[2] । ऋतुसंधिष्वृतुसंधिगतासु प्रतिपत्स्विति विज्ञानेश्वरः । श्राद्धिकं प्रतिगृह्य चेत्येतत्पार्वणविषयम् । एकोद्दिष्टभोजनादौ मन्वादिभिस्त्र्यहोक्तेः ।

अन्यच्च स एव—

"पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः ।
कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये" इति ॥

शक्रपातोच्छ्रयकालस्तु—

"आश्विनकृष्णपञ्चम्यामिन्द्रध्वजोत्थापनं विजयदशम्यां तदवरोपणम्" इति ।

धर्मसूत्रे—"श्वगर्दभनादाः सलावृक्यैकसृकोलूकशब्दाः सर्वे वादितशब्दा रोदनगीतसामशब्दाश्च" इति ।

शुनां गर्दभानां बहूनां नादा बहुवचननिर्देशात् । सलावृकी वृकावान्तरजातिविशेषः । क्रोष्ट्रीत्यन्ये । लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्पुंसोऽपि ग्रहणम् । "इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्" इत्यादिदर्शनात् । एकसृक एकचरः, शृगालः । उलूको दिवाभीतः । एषां शब्दाः । वादितानि वीणावेणुमृदङ्गादीनि तेषां च शब्दाः । रोदनशब्दा गीतशब्दाः सामशब्दाश्च । एते श्रूयमाणास्तात्कालिकानध्यायहेतव इति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता[3] ।

---

१ ख. 'निः । अयं च राहुसूतकनिमित्तकत्र्यहमनध्यायो ग्रस्तविषयः । अहोरात्रमनध्यायो रवीन्द्वोर्ग्रहणे भवेदित्ययमहोरात्रानध्यायस्त्वेतदतिरिक्तविषयः । श्रा' । २ घ. ङ. 'ति वचनं तद्ग' । ३ घ. ङ. 'मु । श्रा' ।

तथा—" संदर्शने चारण्ये श्मशाने सर्वतः शम्याप्रासाच्छूशानवच्छूद्र-
पतितौ " इति ।

अरण्ये च यावति प्रदेशे शवश्चण्डालो वा दृश्यते तावत्कालमनध्यायः। श्मशानेऽध्ययनं वर्जयेत् । सर्वतः सर्वासु दिक्षु शम्याप्रासादर्वागित्यर्थः। पञ्चमीनिर्देशादर्वागिति गम्यते । शूद्रपतितसकाशेऽपि शम्याप्रासादर्वाङ्नाध्येयमिति व्याख्यातं तेनैव ।

तथा—" प्रोदकयोश्च पाण्योः " इति ।

पूर्वसूत्राद्भुक्त्वेत्यनुवर्तते । प्रोदकावार्द्रौ पाणी यावत्तावन्नाधीयीतेति व्याख्यातं तेनैव ।

तथा—" पृष्ठारूढः पशूनां नाधीयीत तावन्तं कालम् " इति ।

हस्त्यश्वादीनां पशूनां पृष्ठारूढः पृष्ठासीनः सन्नाधीयीत तावन्तं कालमित्यर्थ इति व्याख्यातं तेनैव ।

याज्ञवल्क्योऽपि—

" श्वक्रोष्टृगर्दभोलूकसामबाणार्तनिस्वने ।
अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥
देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे ।
भुक्त्वाऽऽर्द्रपाणिरम्भोन्तरर्धरात्रेऽतिमारुते ॥
पांशुवर्षे च दिग्दाहे संध्यानीहारभीतिषु ।
धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥
खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे ।
सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः " इति ॥

सामान्यारण्यकसामानि । बाणो वंश इति विज्ञानेश्वरः । शततन्तुर्वीणेति हरदत्तः । आर्तः पीडितः । अमेध्याः सूतिकादयः । स्तनितं गर्जितम् ।

संध्यागर्जने विद्युति च विशेषो धर्मसूत्रे—

" संधावनुस्तनिते रात्रिं स्वप्नपर्या(र्ये)न्ता विद्युत्युपच्युपं यावता वा कृष्णा रोहिणीमिति शम्याप्रासाद्विजानीयादेतस्मिन्काले विद्योतमाने सप्रदोषमहरनध्यायो द्वेहे चापररात्रे स्तनयित्नुनोर्ध्वमर्धरात्रादित्येके " इति ।

संधौ संध्यायाम् । अनुस्तनिते मेघगर्जिते सर्वां रात्रिं नाधीयीत । संधौ

---

१ घ. ङ. 'वश्चाण्डा' । २ क. ख. ग घ. ङ. द्वहे ।

विद्युति सत्यां स्वप्नपर्या(र्ये)न्तां रात्रिम् । इदं च सायंसंध्यायाम् । उपः समीपमुपव्युपं तत्र विद्युति सत्यामपरेद्युः सप्रदोषमहरनध्यायः। प्रदोषादूर्ध्वमध्येयम् । यावता कालेन शम्याप्रासादर्वागवस्थितां गां कृष्णामिति वा रोहिणीमिति वा विजानीयात्तस्मिन्काल उपव्युपे वा विद्योतमान इत्यन्वयः। रात्रेस्तृतीयभागोऽपररात्रस्तस्य त्रेधा विभक्तस्याऽऽद्यांशो महारात्रः। तदन्त्यो दहः। तस्मिन्दहेऽपररात्रे स्तनयित्नुना मेघगर्जननिमित्तेन सप्रदोषमहरनध्यायः, अर्धरात्रादूर्ध्वमनन्तररात्रावधिरित्येक आचार्या मन्यन्ते । स्वपक्षस्तु दह एव। इदं च वर्षर्तौ ज्ञेयमिति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता।

हारीतस्तु—" सायंसंध्यास्तनिते रात्रिः प्रातःसंध्यास्तनितेऽहोरात्रम्" इत्याह।

विद्युति विशेषमाह गौतमः—

" विद्युति नक्तं चापररात्रात्त्रिभागादिप्रवृत्तौ सर्वम् " इति।

पूर्वरात्रौ विद्युत्यपररात्रावधिरनध्यायः। दिनतृतीयांशोत्तरं तस्यां सत्यां रात्रिसमाप्तिपर्यन्तम् । अर्धरात्रे मध्ययामद्वय इति विज्ञानेश्वरः। मध्यदण्डचतुष्टय इति निर्णयामृतः। एतद्वर्षातिरिक्तविषयम् । वर्षासु तु तात्कालिक इति व्यवस्था बोध्या।

धर्मसूत्रे—" छर्दयित्वा स्वप्नपर्यन्तम् " इति।

छर्दयित्वा वमनं कृत्वा स्वप्नपर्यन्तं नाधीयीतेति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता।

अत्राऽऽपस्तम्बेन विशेष उक्तः—

" छर्दयित्वा स्वप्नान्ते घृतं वा प्राश्य " इति।

विष्णुः—" न वादित्रशब्दे न शूद्रपतितयोः समीपे न देवतायतनश्मशानचतुष्पथरथ्यासु नोदकान्ते न पीठोपहितपादो न हस्त्यश्वोष्ट्रनौगोयानेषु न वान्तो न विर(रि)क्तो नाजीर्णी न पञ्चनखान्तरागमने " इति।

पीठोपहितपादः पीठोपरिस्थापितपादतलः। यानेष्वित्यत्राऽऽसीन इति शेषः। वान्तः कृतवमनः। विर(रि)क्तः कृतविरेकः। अजीर्णी भुक्तपाकपर्यन्तम् । पञ्चनखाः श्वादयः।

मनुः—" शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् ।
नाधीयीताऽऽमिषं जग्ध्वा सूतकान्नं तथैव च " इति।

प्रौढपादः पादोपरिपादतलः। आसनारूढपादो वेति हरदत्तः।

---

१ ख. घ. ङ. 'न्तर रा'।

स्मृत्यन्तरे—" न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके ॥
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते " इति ॥

अधीयीतेति शेषः ।

हेमाद्रौ स्मृतिः—

" *यज्ञे चानूबन्ध्यान्तं दीक्षितस्यर्त्विजां च* " *इति ।*

मनुः—" त्र्यहं न कीर्तयेद्ब्रह्म सपिण्डीकरणे तथा " इति ।

सपिण्डीकरणे कृते सत्यनन्तरं त्र्यहमनध्याय इत्यर्थः ।

स्मृतिसंग्रहे—

" उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रे च विसर्जिते ।
उच्छिष्टे श्राद्धभुक्तौ च मनसाऽपि न चिन्तयेत् " इति ।

स्मृतिसारे—

" सर्वकुत्सितगन्धेषु परिवेषे सभासु च ।
अभ्यङ्गे स्नानकाले च महास्वेदेऽतिकम्पने ॥
गोविप्ररोधने सर्वश्राद्धेषु श्राद्धपङ्क्तिषु ।
श्मशाने शूद्रसंपर्के मद्यादीनां निदर्शने ॥
रोदने व्याकुले देशे जपस्थाने महालये ।
महोत्पातेषु च तथा स्वाध्यायं वर्जयेद्बुधः " इति ॥

सर्वश्राद्धेष्वित्यनेन श्राद्धकर्तुरध्ययननिषेधः । श्राद्धपङ्क्तिष्वित्यनेन श्राद्धभोक्तुरध्ययननिषेधः । सप्तमीनिर्देशात्तत्तत्काले ।

धर्मोद्योते—" फलान्या(न्य)पस्तिलान्भक्ष्याण्यचान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् ।
प्रतिगृह्याप्यनध्याय इति बौधायनोऽब्रवीत् " इति ॥

यमः—" आगतं चातिथिं दृष्ट्वा नाधीयीतैव बुद्धिमान् ।
अभ्यनुज्ञापितस्तस्मिन्नध्येतव्यं प्रयत्नतः " इति ॥

तस्मिन्नतिथ्यागमनसमयेऽभ्यनुज्ञापितोऽतिथिना ।

आरण्यमार्जाराद्यन्तरागमने विशेषः स्मृत्यर्थसारे—

" आरण्यमार्जारसर्पनकुलश्वनखादेरन्तरागमने त्रिरात्रम् । आरण्यश्वशृगालवानरादेर्द्वादशरात्रं, खरवराहोष्ट्रचण्डालसूतिकोदक्यादेर्मासम् । शशमेषश्वपाकादेः षण्मासं, गजसारससिंहव्याघ्रमहापातकिकृतघ्नादेरब्दम् " इति।

अन्यच्च—" शोभनदिने चानध्यायो विवाहप्रतिष्ठोत्थापनादिष्वा समाप्तेः सगोत्राणाम् " इति।

विवाह इत्युपनयनोपलक्षणम्—

तथा—" श्रवणद्वादशीमहाभरण्यो प्रेतद्वितीयाया रथसप्तम्यामाकाशे शवदर्शने चाहोरात्रम् " इति।

महाभरणी महालयान्तर्गता। प्रेतद्वितीया यमद्वितीया।

कौर्मे—" श्लेष्मातकस्य च्छायाया शाल्मलेर्मधुकस्य च।
कदाचिदपि नाध्येय कोविदारकपित्थयो " इति॥

श्लेष्मातकं भाषया " भोंकरी " इति प्रसिद्धम्। शाल्मलिः " सावरी " इति भाषया प्रसिद्धः। मधुको भाषया " मोहा " इति प्रसिद्धः। कोविदारः कञ्चनारः।

आश्विने शुक्लपक्षे मूलनक्षत्रे पुस्तकस्थापने कृते तदारभ्य पुस्तकविसर्जनपर्यन्तमनध्यायः।

तदुक्तं देवीपुराणे—

" नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीयात कदाचन।
पुस्तके स्थापिते देवि विद्याकामो द्विजोत्तम. " इति॥

एवमन्येऽप्यनध्याया धर्मसूत्रादौ द्रष्टव्याः।

अनध्यायाध्ययने दोष उक्तो बृहन्नारदीये—

" अनध्यायेष्वधीताना प्रजा प्रज्ञा यश श्रियम्।
आयुष्य बलमारोग्य निकृन्तति यम स्वयम्॥
अनध्याये तु योऽधीते त विद्याद्ब्रह्मघातकम्।
न तेन सह भाषेत न तेन सह सविशेत् " इति॥

" चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्स्वेव सर्वदा।
दुर्मेधसामनध्यायस्त्वन्तरागमनेषु च॥
तत्र विस्मृतिशीलाना बहुवेदप्रपाठिनाम्।
चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्वर्जितेषु च॥
वेदाङ्गन्यायमीमासाधर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् " ॥

इति हेमाद्युक्तानध्यायप्रकरणस्थस्मृतिवाक्यवशेन कलौ पुरुषान्दुर्मेधसो मन्यमानाः शिष्टा वेदाध्ययन एतानेवानध्यायान्नियमेन स्वी कुर्वन्तीति ।

इत्यनध्यायाः ।

अथानध्यायापवादाः ।

तत्रेदं धर्मसूत्रम्—

" विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम् " इति ।

विद्यां प्रति वेदाध्ययनं प्रत्यनध्यायः श्रूयते न पुनः कर्मयोगे मन्त्राणामनध्यायो हेतुरित्यर्थ इति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

आपस्तम्बीयपरिभाषासूत्रे—

" स्वाध्यायेऽनध्यायो मन्त्राणां न कर्मण्यर्थान्तरत्वात् " इति ।

मनुः—" वेदोपकरणे[1] चैव स्वाध्याये चापि नैत्यके ।
निरोधो नास्त्यनध्याये होममन्त्रजपेषु च " इति ।

वेदोपकरणान्यङ्गानि[2] । जातावेकवचनम् ।

कूर्मपुराणे—" नैत्यके नास्त्यनध्यायः सन्ध्योपासन एव च ।
उपाकर्मणि कर्मान्ते होममन्त्रेषु चैव हि ॥
अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत् ॥
एष धर्मः समासेन कीर्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।
ब्रह्मणाऽभिहितः पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ।
अधीयीत सदा सर्वो ब्रह्मविद्यां समाहितः ॥
सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदान्तांश्च विशेषतः ।
अभ्यसेत्सततं युक्तो भस्मस्नानपरायणः " इति ।

सदेत्यनेन पर्वसु प्रतिपत्सु चापि ब्रह्मविद्याया अनध्यायो नेति सूच्यते ।

स्मृतिरत्नावल्याम्—

" अल्पं जपेदनध्याये पर्वण्यल्पतरं जपेत् ।
नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणे तथा ॥

---

१ क ग 'दोपाक' । २ क. ग. घ ङ 'दोपाक' ।

नानध्यायोऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः ।
देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायः स्मृतस्तथा ॥
नानध्याये जपेद्वेदान्रुद्रं चैव विशेषतः ।
पौरुषं पावमानं च गृहीतनियमाद्दते " इति ।

यदि मयेदमपठित्वा न भोक्तव्यमिति नियमस्तदाऽध्येयमित्यर्थः ।

स्मृत्यर्थसारे—" चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्वर्जितेषु तु ।
वेदाङ्गन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् " इति ।

धर्मोद्योते—" सौराणां रौद्रमन्त्राणां पैतृकाणां च नैत्यके ।
जपहोमादिकार्येषु नानध्यायो न कामिके " इति ॥

इति संस्काररत्नमालायां ब्रह्मचारिधर्माध्यापकाध्येतृधर्ममन्दबुद्धित्वहरविधानानध्यायतदपवादाः ।

इत्योकोपाह्वश्रीमत्साग्निचिद्वाजपेयपौण्डरीकयाजिसर्वतोमुखयाजिगणेशदीक्षिततनूजभट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिस्मार्तसंस्काररत्नमालायां सप्तमं प्रकरणम् ॥ ७ ॥

अथाष्टम प्रकरणम् ।

अथ काण्डव्रतोपाकरणम् ।

" तत्रेदं[1] सूत्रम्—काण्डोपाकरणे काण्डविसर्गे च सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् । सनिं मेधामयासिषᳪ स्वाहेति काण्डर्षिर्द्वितीय इमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने त्वमग्ने अयाऽसि प्रजापते यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचमिति चात्रैके अथाभ्यातानान्राष्ट्रभृत इत्युपजुह्वति यथापुरस्तात् " इति ।

अस्यार्थः—नव षट्पञ्च चत्वारि वा काण्डानि, तत्र प्राजापत्यं सौम्यमाग्नेयं वैश्वदेवं स्वायंभुवमारुणम् । सांहितीर्देवता उपनिषदो वारुणीर्देवता उपनिषदो याज्ञिकीर्देवता उपनिषद इति नवपक्षे काण्डानि । षट्पक्ष आरुणान्तानि षट्, पञ्चपक्षे स्वायंभुवान्तानि पञ्च, चतुष्पक्षे वैश्वदेवान्तानि चत्वारीति[2] । तेषामनुक्रमणं काण्डानुक्रमणिकायां द्रष्टव्यम् । तेषां काण्डानामुपाकरणं

---

१ ड. 'दं धर्मसू' । २ ड. 'त्वारि । ते' ।

इति हेमाद्युक्तानध्यायप्रकरणस्थस्मृतिवाक्यवशेन कलौ पुरुषान्दुर्मेधसो मन्यमानाः शिष्टा वेदाध्ययन एतानेवानध्यायान्नियमेन स्वी कुर्वन्तीति ।

इत्यनध्यायाः ।

अथानध्यायापवादाः ।

तत्रेदं धर्मसूत्रम्—

"विद्यां प्रत्यनध्यायः श्रूयते न कर्मयोगे मन्त्राणाम्" इति ।

विद्यां प्रति वेदाध्ययनं प्रत्यनध्यायः श्रूयते न पुनः कर्मयोगे मन्त्राणामनध्यायो हेतुरित्यर्थ इति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

आपस्तम्बीयपरिभाषासूत्रे—

"स्वाध्यायेऽनध्यायो मन्त्राणां न कर्मण्यर्थान्तरत्वात्" इति ।

मनुः—"वेदोपकरणे[1] चैव स्वाध्याये चापि नैत्यके ।
निरोधो नास्त्यनध्याये होममन्त्रजपेषु च" इति ।

वेदोपकरणान्यङ्गानि[2] । जातावेकवचनम् ।

कूर्मपुराणे—"नैत्यके नास्त्यनध्यायः संध्योपासन एव च ।
उपाकर्मणि कर्मान्ते होममन्त्रेषु चैव हि ॥
अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत् ॥
एष धर्मः समासेन कीर्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।
ब्रह्मणाऽभिहितः पूर्वमृषीणां भावितात्मनाम् ।
अधीयीत सदा सर्वां ब्रह्मविद्यां समाहितः ॥
सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदान्तांश्च विशेषतः ।
अभ्यसेत्सततं युक्तो भस्मस्नानपरायणः" इति ।

सदेत्यनेन पर्वसु प्रतिपत्सु चापि ब्रह्मविद्याया अनध्यायो नेति सूच्यते ।

स्मृतिरत्नावल्याम्—

"अल्पं जपेदनध्याये पर्वण्यल्पतरं जपेत् ।
नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणे तथा ॥

---

१ क. ग. 'दोपाक' । २ क. ग. घ ङ. 'दोपाक' ।

नानध्यायोऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः।
देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायः स्मृतस्तथा॥
नानध्याये जपेद्वेदाद्रुद्रं चैव विशेषतः।
पौरुषं पावमानं च गृहीतनियमाद्दते" इति।

यदि मयेदमपठित्वा न भोक्तव्यमिति नियमस्तदाऽध्येयमित्यर्थः।

स्मृत्यर्थसारे—"चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्वर्जितेषु तु।
वेदाङ्गन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत्" इति।

धर्मोद्योते—"सौराणां रौद्रमन्त्राणां पैतृकाणां च नैत्यके।
जपहोमादिकार्येषु नानध्यायो न कामिके" इति॥

इति संस्काररत्नमालायां ब्रह्मचारिधर्माध्यापकाध्येतृधर्ममन्दबु-
द्धित्वहरविधानानध्यायतदपवादाः।

इत्योकोपाह्वश्रीमत्साग्निचिद्वाजपेयपौण्डरीकयाजिसर्वतोमुखया-
जिगणेशदीक्षिततनूजभट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितायां
सत्याषाढहिरण्यकेशिस्मार्तसंस्काररत्नमा-
लायां सप्तमं प्रकरणम्॥ ७॥

अथाष्टमं प्रकरणम्।

अथ काण्डव्रतोपाकरणम्।

"तत्रेदं[1] सूत्रम्—काण्डोपाकरणे काण्डविसर्गे च सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम्। सनिं मेधामयासिषᳪ स्वाहेति काण्डर्षिर्द्वितीय इमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने त्वमग्ने अयाऽसि प्रजापते यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचमिति चात्रैके जयाभ्यातानान्राष्ट्रभृत इत्युपजुहुति यथापुरस्तात्" इति।

अस्यार्थः—नव षट्पञ्च चत्वारि वा काण्डानि, तत्र प्राजापत्यं सौम्यमाग्नेयं वैश्वदेवं स्वायंभुवमारुणम्। सांहितीर्देवता उपनिषदो वारुणीर्देवता उपनिषदो याज्ञिकीर्देवता उपनिषद इति नवपक्षे काण्डानि। षट्पक्ष आरुणान्तानि षट्, पञ्चपक्षे स्वायंभुवान्तानि पञ्च, चतुष्पक्षे वैश्वदेवान्तानि चत्वा[2]रीति। तेषामनुक्रमणं काण्डानुक्रमणिकायां द्रष्टव्यम्। तेषां काण्डानामुपाकरणं

---

१ ड. 'द धर्मसू'। २ ड. 'त्वारि। तें'।

काण्डोपाकरणं तस्मिन्काण्डोपाकरणे, काण्डव्रतारम्भ इत्यर्थः। काण्डानां विसर्गः काण्डव्रतविसर्ग इत्यर्थः । तस्मिन्प्रसाधनीदेवीहोमान्तं कृत्वा सदसस्पतये हुत्वा काण्डर्षिभ्यो जुहोति । अमुष्मा अमुष्मै स्वाहेति यथादेवतमितिवचनात् । प्रजापतये काण्डर्षये स्वाहा । सोमाय काण्डर्षये स्वाहा । अग्नये काण्डर्षये स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डर्षिभ्यः स्वाहा । स्वयंभुवे काण्डर्षये स्वाहेति यथाकाण्डं जुहुयात् । ततो वारुण्यादिस्विष्टकृदन्तं यथोक्तमुपहोमाश्च। यथापुरस्तादित्यनेन स्विष्टकृतः पूर्वत्वं होमविधिश्च प्राप्यते । अथवा सदसस्पतिर्द्वितीयः काण्डर्षिर्भवतीत्यर्थः । अस्मिन्कल्पे काण्डर्षिहोमानन्तरं सदसस्पतिहोमः । अत्र द्वितीयवचनं प्रसिद्धस्य काण्डर्षेः प्राथम्यार्थम् । पूर्वस्मिन्कल्पे द्वितीयवचनं सदसस्पतिरेव काण्डर्षिर्मा भूदित्येतदर्थम् । वारुण्याद्यनुक्रमणमाधारवन्नियमार्थम् । कुतश्चिद्व्याहृतिहोमविधानमेव तथा । यथापुरस्तादिति वचनं जयहोमे राष्ट्रभृद्धोमे च मन्त्रविषये पक्षान्तरस्यापि सत्त्वादुपनयने यः परिगृहीतः पक्षः स एवात्रेति ज्ञापनार्थं स्विष्टकृतः प्राक्कर्तव्यतार्थं च । ननु समावर्तनादावन्यतरानुवादेनैवाऽऽधारवन्नियमे सिद्ध उभयानुवादो व्यर्थ इति चेन्न । तस्य नियमार्थत्वात् । तथा हि । यत्रोभयानुवादः समावर्तनादौ तत्रोभयसहितमेवाऽऽधारवत्तन्त्रं नियतमिति । तेनोभयानुवादातिरिक्तस्थले यद्यदननूदितं भवति तस्यानियमः सिध्यति । काण्डव्रतोपाकरणोत्सर्गयोर्व्याहृतिहोमानुवादाभावान्न व्याहृतिहोमनियमः । चतुर्थीहोमे संवादाभिजयने शूलगवे मासिश्राद्धाष्टकाश्राद्धादावाग्रहायणीकर्मणि च वारुण्याद्यनुवादाभावान्न वारुण्यादिनियमः । त्रिवृदन्नहोमे शास्त्रान्तरोक्तेषु कर्मसु चाऽऽधारवत्तन्त्रत्वपक्षेऽपि व्याहृतिहोमवारुण्याद्यनियम उभयानुवादाभावात् । अथवा यत्र व्याहृतिहोमवारुण्यादिहोमानुवादो नास्ति तत्रैतयोर्निवृत्तिरेव । तेन पूर्वं तन्त्रं प्रसाधनीदेवीहोमान्तमुत्तरं तन्त्रं स्विष्टकृदादीति द्रष्टव्यम् ।

अथ प्रयोगः ।

आचार्यो ब्रह्मचारिसहितः कृतनित्यक्रियः प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यास्यामुकशर्मणो ब्रह्मचारिणः प्राजापत्यकाण्डाध्ययनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्राजापत्यकाण्डव्रतोपाकरणं करिष्ये । तदङ्गं गणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं च

---

१ ङ 'स्मिन्पक्षे वा'। २ ग घ ङ 'ण्डर्षेय प्रा'। ३ ग घ ङ 'स्मिन्नपि कल्पे'। ४ क ख ग घ 'पूर्वतं'। ५ क 'तरत'।

करिष्य इति संकल्प्योक्तरीत्या कुर्यात् । अत्र सविता प्रीयतामिति विशेषः । एवं सर्वेषु व्रतेषु ।

अत्र ब्रह्मचारिण उपाकरणाङ्गत्वेन वपनं स्नानं च कारयित्वा तस्मै नूतनकटिसूत्रकच्छोपवीताजिनोत्तरीयदण्डांस्तूष्णीं दत्त्वा पुराणान्यप्सु निक्षिपेदिति केचित् ।

तत उल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय समुद्भवनामानं श्रोत्रियागारादाहृतं लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा प्राजापत्यकाण्डव्रतोपाकरणहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादिव्याहृत्यन्तं प्रसाधनीदेव्यन्तं वोक्त्वा प्रधानहोमे सदसस्पतिमाज्याहुत्या यक्ष्ये । प्रजापतिं काण्डर्षिमाज्याहुत्या यक्ष्य इति वदेत् । अथवा प्रजापतिं काण्डर्षिमाज्याहुत्या सदसस्पतिमाज्याहुत्येति विपरीतम् ।

ततोऽङ्गहोमे वरुणमित्यादि स्विष्टकृद्धोमेऽग्निं स्विष्टकृतमित्यादि[३] चाऽन्वाधानोत्कीर्तितपक्षानुसारेण व्याहृतिहोमान्तं प्रसाधनीदेवीहोमान्तं वा कृत्वा प्रधानहोमं कुर्यात् । सदसस्पतिमद्भुतमित्यस्य याज्ञिक्यो[४] देवता उपनिषदः सदसस्पतिर्गायत्री । प्राजापत्यकाण्डव्रतोपाकरणप्रधानाज्यहोमे विनियोगः—" ॐ सदसस्पति० सिष० स्वाहा । सदसस्पतय इदं० । ॐ प्रजापतये काण्डर्षये स्वाहा । प्रजापतये काण्डर्षय इद० " विपरीतं वा । इत्यन्वाधानोत्कीर्तितपक्षानुसारेणाऽऽहुतिद्वयं हुत्वेमं मे वरुणेत्यादिहोमशेषं समापयेत् । जयादिहोमा वैकल्पिकाः । अत्रात्रग्रहणमुपाकरणे यदि जयाद्युपहोमोऽनुष्ठितस्तदोत्सर्जने कर्तव्य एव, तत्राभावेऽप्यत्राप्यभाव इत्येतदर्थम् ।

अथ ब्रह्मचार्यग्ने व्रतपत इत्यादिभिरुपनयनोक्तरीत्या देवतोपस्थानं कृत्वा गुरवे वरं दद्यात् । नात्र त्रिरष्टन्नहोमः ।

तत आचार्यो ब्राह्मणभोजनं कृत्वा भूयसीं दक्षिणां च दत्त्वा कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं स्मृत्वा कर्मेश्वरायार्पयेत् । अधीते काण्डे तस्योत्सर्जनम् । उपाकरणवत्सर्वम् । तत्रेतावान्विशेषः । अस्यामुकशर्मणो ब्रह्मचारिणः प्राजापत्यकाण्डाध्ययनार्थं स्वीकृतस्य प्राजापत्यकाण्डव्रतस्योत्सर्जनं करिष्य इति संकल्पवाक्यम् । प्राजापत्यकाण्डव्रतोत्सर्जनहोमकर्मणीत्यन्वाधाने, प्राजापत्यकाण्डव्रतोत्सर्जनप्रधानाज्यहोमे[६] विनियोग इति विनियोगवाक्ये । उपाकरणे

---

१ ग घ 'कल्पोक्त'। २ क ग यक्ष्ये। अ'। ३ क 'दिनाऽन्वा'। ४ क. 'तिमि'। ५ घ. 'धानहो'। ६ क 'र्जने हो'।

यदि जयादिहोमाः कृता भवेयुस्तदाऽत्रापि कार्याः । अचारिपमशकमराधीत्यूह उपस्थानमन्त्रेषु । अन्यत्समानम् ।

इति प्राजापत्यकाण्डव्रतम् ।

अथ सौम्यकाण्डव्रतम् ।

सौम्यकाण्डाध्ययनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सौम्यकाण्डव्रतोपाकरणं करिष्य इति संकल्पवाक्यम् । सौम्यकाण्डव्रतोपाकरणहोमकर्मणीति सदसस्पतिमाज्याहुत्या सोमं काण्डर्षिमाज्याहुत्येति सोमं काण्डर्षिमाज्याहुत्या सदसस्पतिमाज्याहुत्येति विपरीतं वेति चान्वाधाने सौम्यकाण्डव्रतोपाकरणप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विनियोगवाक्ये । अन्वाधानोत्कीर्तितपक्षानुसारेण सदसस्पतिहोमानन्तरं तत्पूर्वं वा सोमाय काण्डर्षये स्वाहेत्याहुतिः । सोमाय काण्डर्षय इदमिति त्यागः । व्रतग्रहणान्तं प्राजापत्यकाण्डव्रतोपाकरणवत् । सौम्यकाण्डेऽधीत उत्सर्जनम् । सौम्यकाण्डाध्ययनार्थं स्वीकृतस्यं सौम्यकाण्डव्रतस्योत्सर्जनं करिष्य इति संकल्पवाक्ये । सौम्यकाण्डव्रतोत्सर्जनहोमकर्मणीत्यन्वाधाने । सौम्यकाण्डव्रतोत्सर्जनप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विनियोगवाक्ये । अचारिपमशकमराधीत्युपस्थानमन्त्रेषु । अन्यत्सर्वं सौम्यकाण्डव्रतोपाकरणवत् ।

इति सौम्यकाण्डव्रतम् ।

अथाऽऽग्नेयकाण्डव्रतम् ।

आग्नेयकाण्डाध्ययनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमाग्नेयकाण्डव्रतोपाकरणं करिष्य इति संकल्पवाक्ये । आग्नेयकाण्डव्रतोपाकरणहोमकर्मणीति सदसस्पतिमाज्याहुत्याऽग्निं काण्डर्षिमाज्याहुत्येति, अग्निं काण्डर्षिमाज्याहुत्या सदसस्पतिमाज्याहुत्येति विपरीतं वेत्यन्वाधाने । आग्नेयकाण्डव्रतोपाकरणप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विनियोगवाक्ये । अन्वाधानोत्कीर्तनानुसारेण सदसस्पतिहोमानन्तरं तत्पूर्वं वाऽग्नये काण्डर्षये स्वाहेत्याहुतिः । अग्नये काण्डर्षय इदमिति त्यागः । अन्यत्सर्वं प्राजापत्यका-

---

१ क. 'स्य का' । २ घ. ङ. 'वं प्राजापत्यका' । ३ क. 'त्या यक्ष्येऽग्नि । ४ क. 'हुत्या यक्ष्य इति, ।

ण्डव्रतोपाकरणवत् । आग्नेयकाण्डेऽधीत उत्सर्जनम् । आग्नेयकाण्डाध्ययनार्थं स्वीकृतस्याऽऽग्नेयकाण्डव्रतस्योत्सर्जनं करिष्य इति संकल्पवाक्ये । आग्नेयकाण्डव्रतोत्सर्जनहोमकर्मणीत्यन्वाधाने । आग्नेयकाण्डव्रतोत्सर्जनप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विनियोगवाक्ये । अचारिषमशकमराधीत्युपस्थानमन्त्रेषु । अन्यत्सर्वमाग्नेयकाण्डव्रतोपाकरणवत् ।

इत्याग्नेयकाण्डव्रतम् ।

अथ वैश्वदेवकाण्डव्रतम् ।

वैश्वदेवकाण्डाध्ययनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं वैश्वदेवकाण्डव्रतोपाकरणं करिष्य इति संकल्पवाक्ये । वैश्वदेवकाण्डव्रतोपाकरणहोमकर्मणीति सदसस्पतिमाज्याहुत्या[1] विश्वान्देवान्काण्डर्षीनाज्याहुत्येति[2], विश्वान्देवान्काण्डर्षीनाज्याहुत्या सदसस्पतिमाज्याहुत्येति विपरीतं वेत्यन्वाधाने । वैश्वदेवकाण्डव्रतोपाकरणप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विनियोगवाक्ये । अन्वाधानोत्कीर्तनानुसारेण सदसस्पतिहोमानन्तरं तत्पूर्वं वा विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डर्षिभ्यः स्वाहेत्याहुतिः । विश्वेभ्यो देवेभ्यः काण्डर्षिभ्य इदमिति त्यागः । अन्यत्सर्वं प्राजापत्यकाण्डव्रतोपाकरणवत् । वैश्वदेवकाण्डेऽधीत उत्सर्जनम् । वैश्वदेवकाण्डाध्ययनार्थं स्वीकृतस्य वैश्वदेवकाण्डव्रतस्योत्सर्जनं करिष्य इति संकल्पवाक्ये । वैश्वदेवकाण्डव्रतोत्सर्जनहोमकर्मणीत्यन्वाधाने वैश्वदेवकाण्डव्रतोत्सर्जनप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विनियोगवाक्ये । अचारिषमशकमराधीत्युपस्थानमन्त्रेषु । अन्यत्सर्वं वैश्वदेवकाण्डव्रतोपाकरणवत् ।

इति वैश्वदेवकाण्डव्रतम् ।

अथ स्वायंभुवकाण्डव्रतम् ।

स्वायंभुवकाण्डाध्ययनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्वायंभुवकाण्डव्रतोपाकरणं करिष्य इति संकल्पवाक्ये । स्वायंभुवकाण्डव्रतोपाकरणहोमकर्मणीति सदसस्पतिमाज्याहुत्या[3] स्वयंभुवं काण्डर्षिमाज्याहुत्येति[4], स्वयंभुवं काण्डर्षिमाज्याहुत्या सदसस्पतिमाज्याहुत्येति विपरीत वेत्यन्वा-

---

१ क °त्या यक्ष्य वि° । २ क °हुत्या यक्ष्य इति । ३ क °त्या यक्ष्ये स्व° । ४ क. °हुत्या यक्ष्य इति ।

धाने । स्वायंभुवकाण्डव्रतोपाकरणप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विनियोगवाक्ये । अन्वाधानोत्कीर्तनानुसारेण सदसस्पतिहोमानन्तरं तत्पूर्वं वा स्वयंभुवे काण्डर्षये स्वाहेत्याहुतिः । स्वयंभुवे काण्डर्षय इदमिति त्यागः । अन्यत्सर्वं प्राजापत्यकाण्डव्रतोपाकरणवत् । स्वायंभुवे काण्डेऽधीत उत्सर्जनम् । स्वायंभुवकाण्डाध्ययनार्थं स्वीकृतस्य स्वायंभुवकाण्डव्रतस्योत्सर्जनं करिष्य इति संकल्पवाक्ये । स्वायंभुवकाण्डव्रतोत्सर्जनहोमकर्मणीत्यन्वाधाने । स्वायंभुवकाण्डव्रतोत्सर्जनप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विनियोगवाक्ये । अचारिषमशकमराधीत्युत्स्थानमन्त्रेषु । अन्यत्सर्वं स्वायंभुवकाण्डव्रतोपाकरणवत् । एतत्काण्डस्य पाक्षिकत्वं तु प्रागेवोक्तम् ।

मातृदत्तोऽप्येवमाह—" स्वायंभुवं काण्डं पञ्चममेके " इति ।

केषांचिन्मते स्वायंभुवकाण्डं पञ्चमं पृथक् । केषांचिन्मते पृथङ्न भवतीत्यर्थः । अपृथक्त्वपक्षेऽन्त्ये वैश्वदेवकाण्डेऽन्तर्भावो ज्ञेयः ।

अथैतेषां तन्त्रेणोपाकरणप्रयोगः ।

ब्रह्मचारिणा सहाऽऽचार्यः कृतनित्यक्रियः प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यामुकशर्मणो ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवाख्यकाण्डचतुष्टयव्रतोपाकरणं तन्त्रेण करिष्य इति संकल्प्य गणेशपूजनादिनान्दीश्राद्धान्तं कुर्यात् ।

स्वायंभुवकाण्डस्यानन्तर्भावपक्षे प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवस्वायंभुवाख्यकाण्डपञ्चकव्रतोपाकरणं तन्त्रेण करिष्य इत्येवं संकल्पः ।

नान्दीश्राद्धोत्तरं ब्रह्मचारिणा वपनं स्नानं च कारयित्वा तस्मै नूतनकटिसूत्रकच्छोपवीताजिनोत्तरीयदण्डान्दत्त्वा पुराणान्यप्सु निक्षिपेदिति केचित् ।

तत उल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय समुद्भवनामानं श्रोत्रियागारादाहृतं लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्धे एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवाख्यकाण्डचतुष्टयव्रतोपाकरणहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादिव्याहृत्यन्तं प्रसाधनीदेवीहोमान्तं चोक्त्वा प्रधानहोमे सदसस्पतिं प्रजापतिं काण्डर्षिं सोमं काण्डर्षिमग्निं काण्डर्षिं विश्वान्देवान्काण्डर्षींश्चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इति प्रजापतिं

---

१ क. 'वाक्यम् । स्वा' । २ घ. ङ. 'देव्यन्त चो' ।

काण्डर्षिं सोमं काण्डर्षिमग्निं काण्डर्षिं विश्वान्देवान्काण्डर्षीन्सदसस्पतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इति विपरीतं वा। अङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्यामित्यादि।

स्वायंभुवकाण्डस्यानन्तर्भावपक्षे प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवस्वायंभुवाख्यकाण्डपञ्चकव्रतोपाकरणहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तं प्रसाधनीदेव्यन्तं वोक्त्वा प्रधानहोमे सदसस्पतिं प्रजापतिं काण्डर्षिं सोमं काण्डर्षिमग्निं काण्डर्षिं विश्वान्देवान्काण्डर्षीन्स्वयंभुवं काण्डर्षिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इति प्रजापतिं काण्डर्षिं सोमं काण्डर्षिमग्निं काण्डर्षिं विश्वान्देवान्काण्डर्षीन्स्वयंभुवं काण्डर्षिं सदसस्पतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इति विपरीतं वा। अङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्यामित्यादि। व्याहृतिहोमान्ते प्रसाधनीदेवीहोमान्ते वा प्रधानहोमः।

स यथा–सदसस्पतिमित्यस्य याज्ञिक्य उपनिषदः सदसस्पतिर्गायत्री। काण्डचतुष्टयव्रतोपाकरणप्रधानाज्यहोमे विनियोगः। स्वायंभुवकाण्डस्यानन्तर्भावपक्षे काण्डपञ्चकव्रतोपाकरणप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विनियोगवाक्ये विशेषः। "ॐ सदसस्पति० सिष[१]स्वाहा। सदसस्पतय इदं०[२]। ॐ प्रजापतये काण्डर्षये स्वाहा। प्रजापतये काण्डर्षय इदं०। ॐ सोमाय काण्डर्षये स्वाहा। सोमाय काण्डर्षय इदं०। ॐ अग्नये काण्डर्षये स्वाहा। अग्नये काण्डर्षय इदं०[३]। ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्य[४] काण्डर्षिभ्य स्वाहा। विश्वेभ्यो देवेभ्य काण्डर्षिभ्य इदं०[५]"

स्वायंभुवकाण्डस्यानन्तर्भावपक्षे स्वयंभुवे काण्डर्षये स्वाहेति पञ्चम्याहुतिः। स्वयंभुवे काण्डर्षय इदं न ममेति त्यागः।

काण्डर्षिहोमानन्तरं वा सदसस्पतिहोमः। इति प्रधानहोमं कृत्वेमं मे वरुणेत्यादि सर्वं होमशेषं समापयेत्। जयादिहोमे विकल्पः। त्रिष्टुदन्नहोमो नात्र।

ततो ब्रह्मचारी, अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्यादिभिरुपस्थाय गुरवे वरं दद्यात्।

ततो ब्राह्मणभोजनं भूयसीदक्षिणादानं(?) च विधाय कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मृत्य कर्मेश्वरायार्पयेत्।

इति तन्त्रेणोपाकरणप्रयोगः।

---

१ क °ति सा°। २ क °ति सा°। ३ घ ङ °दग्नये। ४ घ ङ °निभ्यो देवता उ°। ५ घ ङ °दं०। स्वयंभुवे काण्डर्षये स्वाहा। स्वयंभुवे काण्डर्षय इदं०। स्वा°।

अथोत्सर्जनम् ।

आचार्यो नद्यादौ प्रशस्तदेशे ब्रह्मचारिसहितः कृतनित्यक्रियः प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यामुकशर्मणा ब्रह्मचारिणा वेदाध्ययनार्थं स्वीकृतस्य प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवाख्यकाण्डचतुष्टयव्रतस्योत्सर्जनं तन्त्रेण करिष्य इति संकल्प्य गणेशपूजनादि नान्दीश्राद्धान्तं कुर्यात् । स्वायंभुवकाण्डस्यानन्तर्भावपक्षे स्वीकृतस्य प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवस्वायंभुवाख्यकाण्डपञ्चकव्रतस्योत्सर्जनं तन्त्रेण करिष्य इति संकल्पवाक्य ऊहः । नात्र वपनादि ।

तत उल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय समुद्भवनामानं श्रोत्रियागारादाहृतं लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्धं गृहीत्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवाख्यकाण्डचतुष्टयव्रतोत्सर्जनहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तं प्रसाधनीदेव्यन्तं चोक्त्वा प्रधानहोमे सदसस्पतिं प्रजापतिं काण्डर्षिं सोमं काण्डर्षिमग्निं काण्डर्षिं विश्वान्देवान्काण्डर्षीश्चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इति । प्रजापतिं काण्डर्षिं सोमं काण्डर्षिमग्निं काण्डर्षिं विश्वान्देवान्काण्डर्षीन्सदसस्पतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इति विपरीतं वा । अङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्यामित्यादि ।

स्वायंभुवकाण्डस्यानन्तर्भावपक्षे प्राजापत्यसौम्याग्नेयवैश्वदेवस्वायंभुवाख्यकाण्डपञ्चकव्रतोत्सर्जनहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तं प्रसाधनीदेव्यन्तं चोक्त्वा प्रधानहोमे सदसस्पतिं प्रजापतिं काण्डर्षिं सोमं काण्डर्षिमग्निं काण्डर्षिं विश्वान्देवान्काण्डर्षीन्स्वायंभुवं काण्डर्षिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इति । प्रजापतिं काण्डर्षिं सोमं काण्डर्षिमग्निं काण्डर्षिं विश्वान्देवान्काण्डर्षीन्स्वयंभुवं काण्डर्षिं सदसस्पतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इति विपरीतं वा ।

अङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्यामित्यादि । व्याहृतिहोमान्ते प्रसाधनीदेवीहोमान्ते वा प्रधान होमः ।

स यथा—सदसस्पतिमित्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदः सदसस्पतिर्गायत्री । काण्डचतुष्टयव्रतोत्सर्जनप्रधानाज्यहोमे विनियोगः ।

स्वायंभुवकाण्डस्यानन्तर्भावपक्षे काण्डपञ्चकव्रतोत्सर्जनप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विनियोगवाक्ये विशेषः ।

---

१ घ. ड. 'दणमि' । २ क. 'देवीदन्त । ३ घ. ड. 'दणमि' ।

"ॐ सदसस्पति० सिषासिपर्ह स्वाहा । सदसस्पतय इदं० । ॐ प्रजापतये काण्डर्षये स्वाहा । प्रजापतये काण्डर्षय इदं० । ॐ सोमाय काण्डर्षये स्वाहा । सोमाय काण्डर्षय इदं० । ॐ अग्नये काण्डर्षये स्वाहा । अग्नये काण्डर्षय इदं० । ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्य काण्डर्षिभ्य स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्य काण्डर्षिभ्य इदं० " ।

स्वायंभुवकाण्डस्यानन्तर्भावपक्षे स्वयंभुवे काण्डर्षये स्वाहेति षष्ठ्याहुतिः ।

स्वयंभुवे काण्डर्षय इदं न ममेति त्यागः ।

काण्डर्षिहोमानन्तरं वा सदसस्पतिहोमः । इति प्रधानहोमं कृत्वा, इमं मे वरुणेत्यादि सर्वं होमशेषं समापयेत् ।

उपाकरणे यदि जयादिहोमाः कृता भवेयुस्तदाऽत्रापि कार्याः । नात्र त्रिवृदन्नहोमः ।

ततो ब्रह्मचारी, अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमित्यादिभिर्देवतोपस्थानं कृत्वा व्रतं विसृज्य गुरवे वरं दद्यात् ।

तत आचार्यो ब्राह्मणभोजनं भूयसीदक्षिणादानं च विधाय कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मृत्य कर्मेश्वरायार्पयेत् ।

अथाऽऽरुणकाण्डस्यानन्तर्भावपक्षे प्रयोगः ।

आरुणकाण्डमध्येष्यमाणस्त्रिकालस्नायी भवेत् । एकस्मिन्नह्नि दिवोपोष्य द्वितीयेऽह्नि नक्तं भुञ्जीत । तृतीयेऽहोरात्रमुपोष्य चतुर्थेऽह्नि दिवा भुक्त्वा पञ्चमेऽह्नि नक्तं भुञ्जीत । इत्येवं चतुर्थकालपानभक्तो भवेत् । पानं क्षीरादिविषयम् । भक्तोऽन्नम् । अशक्तावहरहर्वा भैक्षमश्नीयादिति । एतदुभयमपि प्रतिदिनं कालद्वये स्त्री क्रियते ।

" तस्माद्द्विरह्नो मनुष्येभ्य उपह्रियते प्रातश्च सायं च " इत्याम्नातत्वात् । एतत्कर्तुमशक्तौ प्रतिदिनं भिक्षित्वा तदन्नं भुञ्जीत । नद्यादिभ्यः पात्रेणापः उद्धृत्य वस्त्रेण शोधयित्वा ताभिः सर्वमुदककार्यं कुर्वीत न तु नद्यादौ । न चापां संग्रही भवेत् । भिक्षापात्रादन्यत्र [यो] भक्ष्यादिवस्तुसंग्रहस्तद्युक्तो न भवेदिति भाष्यकाराः । संग्रहः संचयः । औदुम्बरीभिः समिद्भिरग्निपरिचर्यां कुर्यात् । अग्न्यादिभ्योऽरुणान्तेभ्यो होमं कुर्यात् । प्रवर्ग्यकाण्डोक्तान्धर्मानप्यनुतिष्ठेत् । एतादृशं व्रतं भद्रप्रपाठकाध्ययनदिनमारभ्य संवत्सरपर्यन्तं मास-

१ क ग ँग । अरु । २ घ ँत् । भद्रप्रपाठकाध ।

द्वयपर्यन्तं वा कुर्यात् । भद्रमपाठकाध्ययनसमाप्तावप्युदगयन आपूर्यमाणपक्षस्य पुण्ये नक्षत्र आचार्यं प्राप्याभिवाद्याऽऽरुणकाण्डमधीहि भो इति तं प्रार्थयेत् ।

तत आचार्यस्तेन सहारण्यं गत्वाऽऽरुणकाण्डव्रतं चरेति तमनुजानीयात् ।

ततोऽध्येता तमाचार्यमभिवाद्य केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वा दन्तधावनं कृत्वाऽहते वाससी परिधायाऽऽचम्यारुणान्काण्डर्षींस्तर्पयामीति तर्पयेत् । न वा तर्पणम् ।

तत आचार्यो ब्रह्मचारिसहितः प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यास्यामुकशर्मणो ब्रह्मचारिण आरुणकाण्डाध्ययनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थमारुणकाण्डव्रतोपाकरणं करिष्ये, तदङ्गं गणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं च करिष्य इति संकल्प्योक्तरीत्या कुर्यात् ।

अत्र वा वपनं(न) दन्तधावनादितर्पणान्तम् । नूतनकटिसूत्रकच्छोपवीताजिनोत्तरीयदण्डांस्तूष्णीं ब्रह्मचारिणे दत्त्वा पुराणान्यप्सु निक्षिपेदिति केषांचिन्मतेऽत्रापि भवति ।

तत उल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय समुद्भवनामानं श्रोत्रियागारादाहृतं लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिप्राणायामान्तं कृत्वाऽऽरुणकाण्डव्रतोपाकरणहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि प्रसाधनीदेव्यन्तं व्याहृत्यन्तं वोक्त्वा प्रधानहोमे सदसस्पतिमाज्याहुत्या यक्ष्य इति । अरुणान्काण्डर्षीनाज्याहुत्या यक्ष्य इत्युत्कीर्तयेत् । विपरीत वोत्कीर्तनम् ।

ततोऽग्नि वायुं सूर्यं ब्रह्माणं प्रजापतिं चन्द्रमसं नक्षत्राणि ऋतून्संवत्सरं वरुणमरुणं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये । अङ्गहोमे वरुणमित्यादि अन्वाधानोत्कीर्तितपक्षानुसारेण प्रसाधनीदेवीहोमान्ते व्याहृतिहोमान्तं वा कृत्वा प्रधानहोमं कुर्यात् । सदसस्पतिमित्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदः सदसस्पतिर्गायत्री । आरुणकाण्डव्रतोपाकरणप्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

" ॐ सदसस्पतिम० सिषक्ष स्वाहा । सदसस्पतय इद० । ॐ अरुणेभ्य काण्डर्षिभ्य स्वाहा । अरुणेभ्य काण्डर्षिभ्य इद० "

---

१ क 'र्यांमु' । २ घ 'दण्ड च तूष्णीं ।

विपरीतं वाऽन्वाधानोत्कीर्तितपक्षानुसारेण हुत्वाऽग्नये स्वाहा वायवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा प्रजापतये स्वाहा चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहा, ऋतुभ्य. स्वाहा संवत्सराय स्वाहा वरुणाय स्वाहाऽरुणाय स्वाहा। एकादशव्रतहोमानाज्येन जुहुयाद्यथालिङ्गं त्यागः।

पुनर्मामित्यनुवाकस्यमन्त्राणामरुणा ऋषयः सूर्यो देवता प्रथमस्यानुष्टुब्द्वितीयस्य द्विपदा त्रिष्टुप्तृतीयस्य द्विपदा गायत्री चतुर्थस्यानुष्टुप्। उदुम्बरसमिदाधाने विनियोगः—

"ॐ पुनर्मामैत्वि० मैतु मा" इत्येकां समिधमादधाति। 'ॐ यन्मेऽद्य रेत.० यदापः' इति द्वितीयाम्। 'ॐ इदं तत्पुनरा०र्भसे' इति तृतीयाम्। 'ॐ यन्मे रेत. प्र० जसं कुरु" इति चतुर्थीम्।

तत इमं म इत्यादिहोमशेषं समापयेत्। जयाद्युपहोमा वैकल्पिकाः। न त्रिवृदन्नहोमः।

अथ ब्रह्मचारी अग्ने व्रतपत इत्यादिमन्त्रचतुष्टयस्य सोम ऋषिः। अग्न्यादयः क्रमेण देवताः। यजुः। उपस्थाने विनियोगः—" ॐ अग्ने व्रत० प्यामि, वायो व्रतपते०, आदि० व्रताना०" इत्येतैरग्न्यादीनुपतिष्ठते।

न नक्तं भुञ्जीत न हरितयवान्प्रेक्षमाण इत्यादयः प्रवर्ग्यधर्मा अत्रापि भवेयुः।

तत आचार्यो दूर्वादर्भान्धारयमाणस्तूष्णीं मदन्तीरुपस्पृश्य, भद्रं कर्णेभिरित्यनयोः शान्तिमन्त्रयोररुणा ऋषयो देवा इन्द्रो वृद्धश्रवाः पूषा विश्ववेदास्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिर्बृहस्पतिश्चेति देवताः। त्रिष्टुप्छन्दः। ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिरित्यस्यारुणा ब्रह्म यजुः। शान्त्यर्थं जपे विनियोगः— " ॐ भद्र कर्णे० शान्तिः" इति शान्तिं जपित्वा भद्रं कर्णेभिरिति द्वयोर्मन्त्रयोः पूर्ववदप्याद्युक्त्वा जपे विनियोग इति विनियोगं च स्मृत्वा "ॐ भद्रं कर्णेभि। स्वस्ति न इन्द्रो० दधातु" इति द्वे ऋचौ पठित्वा, आपमापामिति पञ्चानां महानाम्नीसंज्ञकर्चामरुणा ऋषयः। तत्तद्विशेषणविशिष्टा आपो देवताः। अनुष्टुप्छन्दः। मदन्त्युदकस्पर्शने विनियोगः—" ॐ आपमापाम० मुदीपत" इति पञ्चभिर्महानाम्नीभिर्ऋग्भिर्मदन्त्युदकं स्पृशेत्। अन्तेवासिनाऽपि दूर्वादर्भधारणादि मदन्त्युदकस्पर्शनान्तं कारयेत्।

---

१ घ. ङ. 'सिनमपि।

ततो भद्रं कर्णेभिरित्यारभ्य कृत्स्नं काण्डमध्यापयीत ।

ततस्तूष्णीं मदन्तीरुपस्पृश्य पुनर्भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिं कृत्वा, शिवा नः शंतमेत्यस्यारुणा ओषधीरेकपदा गायत्री । ओषध्यालम्भने विनियोगः—" ॐ शिवा नः शंतमा भव " इत्योषधीरालभते ।

सुमृडीकेत्यस्यारुणा भूमिर्द्विपदा गायत्री भूम्यालम्भने विनियोगः—"ॐ सुमृडीका० शि" इति भूमिमालभते । एतदन्तमन्तेवासिनाऽपि कारयेत् । अत्र वाऽङ्गहोमादितन्त्रसमापनम् ।

ततोऽन्तेवासिना सह गृहमागत्य तेन भिक्षालब्धेनान्नेन ब्राह्मणभोजनं कारयेत् । एतत्काण्डस्यान्तर्भावपक्षे काण्डर्षिसदसस्पतिहोमौ पृथङ्न स्तः । अग्नये स्वाहेत्याद्या आहुतयः समिदाधानादिकं च वैशेषिकत्वाद्भवत्येव ।

वस्तुतस्त्वनन्तर्भाव एव युक्तः । " ॐ अरुणाः काण्डऋषयः " इत्येतच्छ्रुतिस्वरसात् ।

एवमहरहरुल्लेखनादि काण्डर्षिसदसस्पतिहोमवर्जं भूम्यालम्भनान्तं कर्माऽऽसंवत्सरादा मासद्वयाद्वा कर्तव्यम् । भद्रमपाठकाध्ययने जातेऽपि संवत्सरपर्यन्तं मासद्वयपर्यन्तं वा व्रतं कर्तव्यमेव । स्वीकृतपक्षानुसारेण व्रतं समाप्योत्सर्जनं कुर्यात् ।

तत्रैतावान्विशेषः । आरुणकाण्डाध्ययनार्थं स्वीकृतस्याऽऽरुणकाण्डव्रतस्योत्सर्जनं करिष्य इति संकल्पवाक्यम् । आरुणकाण्डव्रतोत्सर्जनहोमकर्मणीत्यन्वाधाने । आरुणकाण्डव्रतोत्सर्जनप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विनियोगवाक्ये । काण्डर्षिसदसस्पतिहोमानन्तरमग्न्यादिदेवताभ्यो होमः । उपाकरणे यदि जयादिहोमाः कृताः स्युस्तदाऽत्रापि कार्या एव । आदित्यव्रत० मचारिष० राधीत्यादित्यमुपतिष्ठते । वायो व्रतपत इति वायुम् । अग्ने व्रतपत इत्यग्निम् । व्रताना व्रतपत इति व्रतपतिमग्निम् । एतेषामृष्यादि पूर्ववदेव । आचार्याय शिष्यः कंसं क्षौमं कार्पासजं वा वासो धेनुं च दद्यात् । अशक्तावेतदन्यतममेकं दद्यात् । अत्यशक्तावन्यद्धान्यादि वा । स्वाध्याये कर्मण्यारम्भे समाप्तौ च शान्तिं कुर्यान्मध्येऽवस्येच्चेच्छान्तिं कृत्वाऽवस्येत् । पुनः शान्तिं कृत्वोपक्रमेत् । मवर्ग्यवदादेश इत्येतदन्तं व्रतं कर्माङ्गं नाध्ययनाङ्गमिति मते प्राजापत्यकाण्डव्रतोपाकरणोत्सर्जनवदुपाकरणोत्सर्जने । केशश्मश्रुलोमनखवापनादिस्नानान्त आरुणकाण्डाध्ययनाधिकारार्थमारुण-

१ घ ङ भवन्तु ।

काण्डव्रतोपाकरणं करिष्य इति संकल्पवाक्यम् । आरुणकाण्डव्रतोपाकरणहोमकर्मणि॰ सदसस्पतिमाज्याहुत्याऽरुणान्काण्डर्षीनाज्याहुत्येति । अरुणान्काण्डर्षीनाज्याहुत्या सदसस्पतिमाज्याहुत्येति विपरीतं वेति चान्वाधाने । आरुणकाण्डव्रतोपाकरणप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विनियोगवाक्ये । अन्वाधानोत्कीर्तितपक्षानुसारेण सदसस्पतिहोमानन्तरं तत्पूर्वं वाऽरुणेभ्यः काण्डर्षिभ्यः स्वाहेत्याहुतिः । अरुणेभ्यः काण्डर्षिभ्य इदमिति त्यागः । इति होमे विशेषः । अन्यत्समानम् ।

ततो दूर्वादर्भधारणादिग्रहानाम्नीभिरुदकस्पर्शनान्तं कृत्वा भद्रप्रपाठकमध्यापयेत् ।

ततस्तूष्णीं मदन्त्युपस्पर्शनादि भूम्यालम्भनान्तं दूर्वादर्भधारणादि भूम्यालम्भनान्तं यावदध्ययनमहरहः कर्तव्यम् । न प्रत्यहं होमः । अधीतेऽस्मिन्काण्ड उत्सर्जनम् । आरुणकाण्डाध्ययनार्थं स्वीकृतस्याऽऽरुणकाण्डव्रतस्योत्सर्जनं करिष्य इति संकल्पवाक्ये । आरुणकाण्डव्रतोत्सर्जनहोमकर्मणीत्यन्वाधाने । आरुणकाण्डव्रतोत्सर्जनप्रधानाज्यहोमे विनियोग इति विनियोगवाक्ये । उपस्थानमन्त्रेषु अग्ने व्रतपत इत्येष एव प्रथमो मन्त्रः। नाऽऽदित्य व्रतपत इति । अन्ते कंसादिदक्षिणादानमिति प्रयोगः । यथाकालमस्याद्ध्याकाले व्रतमकृतं चेत्तदाऽष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा गायत्र्याऽऽज्याहुतीर्हुत्वा कृच्छ्रं प्रायश्चित्तं कृत्वाऽऽरुणकेतुकस्य प्रथमाहारे व्रतं चरित्वा नियमपूर्वकमाचार्यसकाशात्सकृत्प्रपाठकमधीत्याग्निं प्रयुञ्ज्यात् । आरुणकेतुकस्याकर्तव्यतायामपि प्रायश्चित्तपूर्वकमुक्तनियमपूर्वकमाचार्यसकाशात्सकृत्प्रपाठकाध्ययनमावश्यकम् ।

इत्यारुणकाण्डव्रतप्रयोगः ।

ततः सांहितीदेवतोपनिषदादीनामनन्तर्भावपक्ष एतान्यपि पृथक्पृथगुपाकृत्योत्सृजेत् । एतदध्ययने शान्त्युत्तरं "यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः । छन्दोभ्योऽध्यमृतात्" इत्यारभ्य "श्रुतं मे गोपाय" इत्यन्तं पठित्वा शिष्यमपि पाठयित्वाऽध्यापनं कुर्यात् । अन्ते पुनः पठित्वा पाठयित्वा शान्तिः ।

---

१ ङ. 'धीते ऽस्मि' । २ घ. ङ. शिष्येणापि ।

एतेषु व्रतेषु वक्ष्यमाणचौलकालनिर्णयवत्कालनिर्णयो द्रष्टव्यः,

" ग्रहनक्षत्रवारांशवर्गोदयनिरीक्षणम् ।
चौलवत्तु समाख्यातं सगोदानव्रतेषु च " इति श्रीधरोक्तेः ।

व्रतेषु च व्रतेष्वपीत्यर्थः ।

स्वकाले व्रतलोपे प्रायश्चित्तमाहाग्निः, व्रतलोपं प्रकृत्य—

" पिता भ्राताऽपरो वाऽपि प्राजापत्यत्रयं चरेत् " इति ।

पटोरशक्तौ पित्रादीनामनुष्ठानं शक्तौ तु तेनैव कार्यम् ।

इति काण्डव्रतोत्सर्जनम् ।

अथ गोदानम् ।

तच्च गृह्ये चौलातिदेशसौकर्यार्थमग्र उक्तमपि समावर्तनात्प्राक्कर्तव्यत्वादत्रैवोच्यते । न च गोदानातिदेश एव चौले कुतो न कृत इति तु न शङ्कनीयम् । गोदानसंस्कारस्य चौलोत्तरभावितयोत्तरसंस्कारस्य पूर्वसंस्कारे चौलेऽतिदेशासंभवात् ।

तच्च गोदानं गृह्ये—

" एवं विहितः षोडशे वर्षे गोदानकर्म सशिखं वापयति शिखामत्रावशिनष्टीत्येकेषामग्निगोदानो वा भवति गुरवे गा ददाति " इति ।

यथा चूडाकर्मैवं विहितमुपनीतस्य षोडशे वर्षे गोदानकर्म स्यात् । तत्रैतावान्विशेषः । सशिखं शिखाभिः सह यथा स्यात्तथा शिरःस्थितान्केशान्वापयति मध्यमामपि शिखां नावशिनष्टीत्यर्थः । मध्यमां शिखामत्रावशिनष्टीत्येकेषां मतम् । अग्निकार्यमेव गोदानं यस्य सोऽग्निगोदानः । अग्निगोदानो वा कुमारो भवति । उपसमाधानादि पुण्याहवाचनान्तमग्निकार्यमेव वा भवतीत्यर्थः । गुरव आचार्याय गामुभयकल्पेऽप्यन्ते ददाति । न चाग्निगोदानो वा भवतीत्येतत्समीपे विहितत्वात्तत्कल्प एवैतद्दानमिति वाच्यम् । गोदानस्योभयकल्पेऽपि प्रवृत्तौ बाधकाभावेन समीपविधानरूपहेतुनैतत्कल्पाङ्गत्वनियमसाधनस्याप्रयोजकत्वात् । न चैवमग्निगोदानो वा भवतीत्येतस्मात्पूर्वमेव गुरवे गां ददातीति पठितव्यम् । उत्तरकल्पे त्वनुवृत्त्यैवैतत्प्राप्नोतीति वाच्यम् । अग्निगोदानो वा भवतीत्यनेन वपनस्येव गोदानस्यापि पूर्वं बाध एव प्रापित उत्तरकल्पेऽनुवृत्तेरवासंभवात् । एतच्चोपनयनादूर्ध्वं षोडशे वर्षे कार्यम् । चौलवदस्मिन्नेव काल उपाकृत्य चरितव्यमिति ।

मनुरपि—" केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः " इति ॥

राजन्यबन्धुः क्षत्रियः। द्व्यधिके चतुर्विंश इत्यर्थः।

याज्ञवल्क्योऽपि—" केशान्तश्चैव षोडशे " इति।

केशान्तो गोदानाख्यं कर्म गर्भादारभ्य षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य भवति। एतच्च द्वादशवार्षिके वेदव्रते बोद्धव्यम्। इतरस्मिन्पक्षे यथासंभवं द्रष्टव्यम्। राजन्यवैश्ययोस्तूपनयनकालवद्द्वाविंशे चतुर्विंशे वा द्रष्टव्यमिति विज्ञानेश्वरः। गोदानमिति कर्मनामधेयं तत्प्रख्यन्यायात्। एतच्च यथाशक्तिब्रह्मचर्यपक्षेऽपकृष्य समावर्तनात्प्रागेव कर्तव्यं न तु षोडशवर्षप्रतीक्षेति बोध्यम्।

अथ प्रयोगः।

आचार्यो ब्रह्मचारिसहितः कृतनित्यक्रियो वक्ष्यमाणचौलोक्ततिथ्यादिकाले प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यास्यामुकशर्मणो ब्रह्मचारिण आयुर्वर्चोभिवृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गोदानसंस्काराख्यं कर्म करिष्य इति संकल्प्य गणपतिपूजनादिनान्दीश्राद्धान्तमुक्तरीत्या कुर्यात्। अत्र केशिनः प्रीयन्तामिति विशेषः, चौलधर्मत्वादेतस्य।

तत उल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारादि विधाय तत्र सूर्यनामानं लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समिद्द्वयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिमाणायामान्तं कृत्वा गोदानहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तमुक्त्वाऽऽज्यहोमे वरुणमित्यादि। नात्र वैशेषिकहोमः। जयादिहोमा वैकल्पिकाः। व्याहृतिहोमवारुण्यादिहोमा अत्र नियताः। एवमिति चौलातिदेशात्संस्थाजपान्तं समानम्।

ततस्त्विष्टदश्नहोमं पुण्याहादिवाचनान्तं विधाय प्रजापतिः प्रीयतामिति वदेत्।

ततोऽग्नेः पश्चात्स्वस्थाने ब्रह्मचारिणमुपवेश्य स्वयं तद्दक्षिणत उपविश्याग्नेर्ब्रह्मचारिणो वोत्तरतो धृतानडुद्गोमयां ब्रह्मचारिमातरं धृतानडुद्गोमयं यं कंचन ब्रह्मचारिणं वोपवेश्योष्णशीताभिरद्भिरुन्दनादिवपनान्तं वक्ष्यमाणचौलोक्तरीत्या कुर्यात्।

अत्रैतावान्विशेषः। चौले यथाचारं धृताभिः शिखाभिः सह मध्यमशिखाया अपि वापनम्। अथवा मध्यमशिखामवशेषयेत्। सशिखं वापयतीत्यशिखानां भृग्वादीनां शिखाधारणं विधातुमनुवादः। न तु सर्वेषां सशिखवप-

१ घ. 'द्धान्त कृत्वोक्त'। २ ग. घ. 'यतामि'। ३ क. 'य क'।

नविधिः । तथा च भृग्वादिगोत्रिव्यतिरिक्तानां सर्वेषां मध्यमशिखामवशेष्यैव वपनम् । भृग्वादिगोत्रिणां तु मध्यमशिखाया वपने विकल्प इति ज्ञेयम् ।

ततः केशसंयमनादिकं वक्ष्यमाणचौलोक्तरीत्या कृत्वा सर्पिष्मन्तमोदनं नापिताय दत्त्वाऽऽचार्याय वरं दद्यात् ।

ततो ब्राह्मणभोजनं भूयसीदक्षिणादानं च विधाय कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मृत्य कर्मेश्वरायार्पयेत् ।

अग्निगोदानो वा भवतीत्यस्मिन्पक्षे पूर्ववत्संकल्पप्रभृति त्रिष्टदन्नहोमं पुण्याहादिवाचनान्तं कृत्वा वरदानब्राह्मणभोजनाद्येव कार्यं न तु वपनम् । एतस्य कालात्यये चौलवत्प्रायश्चित्तं कृत्वा कर्तव्य[त्व]मेव न तु चौलवत्प्रायश्चित्तेन चरितार्थता । एतस्योपनयनोत्तरभावित्वात् ।

इति संस्काररत्नमालायां काण्डव्रतोपाकरणोत्सर्जनगोदानप्रयोगः ।

इत्योकोपाह्वश्रीमत्साग्निचिद्वाजपेयपौण्डरीकयाजिगणेशदीक्षि-
ततनूजभट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितायां सत्याषाढ-
हिरण्यकेशिस्मार्तसंस्काररत्नमालायामष्टमं
प्रकरणम् ॥ ८ ॥

अथ नवमं प्रकरणम् ।

अथ बौधायनसूत्रानुसारेण ब्रह्मचारिव्रत-लोपप्रायश्चित्तम् ।

पूर्वेद्युस्तद्दिने वा ब्रह्मचारी देशकालौ संकीर्त्य मम भिक्षाग्निकार्यलोपजनितदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं बौधायनोक्तप्रायश्चित्ताज्यहोमपूर्वककृच्छ्रत्रयमितं प्रायश्चित्तमहमाचरिष्य इति संकल्पः ।

कृच्छ्रत्रयाचरणाशक्तौ तु, अमुकप्रत्याम्नायेनाहमाचरिष्य इति संकल्पवाक्य ऊहः । एवं शौचाचमनसंध्यावन्दनलोपशूद्रादिस्पर्शनकौपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलाजिनदण्डादित्यागदिवास्वापच्छत्रोष्णीपादिधारणपादुकाध्यारोहणोद्वर्तनानुलेपनाञ्जनाभ्यञ्जनजलक्रीडाद्यूतगीतनृत्यवाद्याद्यभिरतिपाखण्ड्यादिसंभाषणपर्युषितभोजनादिव्रतलोपे तत्तन्निमित्तानुसारेण संकल्प ऊहनीयः ।

तत उल्लेखनादिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय तत्र विग्नामानं श्रोत्रियागा-

---

[१] घ. ॰नोक्त प्रा॰ ।

रादाहृतं लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय अद्य एही-त्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तहोमकर्मणि या यक्ष्य-माणा इत्यादि प्रसाधनीदेव्यन्तं व्याहृत्यन्तं वोक्त्वा प्रधानहोमे—अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये । अग्निमग्निं पृथिवीं महान्तं चैकैकयाऽऽज्या०, वायुं वायुमन्तरिक्षं महान्तं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या० । सूर्य-मादित्यं दिवं महान्तं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या० । प्रजापतिं चन्द्रमसं नक्षत्राणि दिशो महान्तं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इति सर्वत्र महान्तमित्यस्य स्थाने महदिति वा । अग्निं विश्ववेदसं विभावसुं शतक्रतुं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये । अग्निं द्वाभ्यामाज्याहुतिभ्यां यक्ष्ये । अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैकै-कयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इत्युक्त्वा स्विष्टकृद्धोमे—अग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषा-ज्याहुत्या यक्ष्य इत्यादि अङ्गहोमे—वरुणं द्वाभ्यामित्यादि वोक्त्वाऽन्वा-धानोत्कीर्तितपक्षानुसारेण प्रसाधनीदेवीहोमान्तं व्याहृतिहोमान्तं वा कृत्वा प्रधानहोमं कुर्यात् ।

व्यस्त[1]व्याहृतीनामग्निर्ऋषिः । समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः । अग्निवा-युसूर्यप्रजापतयः क्रमेण देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्यः क्रमेण च्छन्दांसि । ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तप्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

" ॐ भूः स्वाहा । अग्नय इदं० । ॐ भुवः स्वाहा । वायव इदं० ।
ॐ सुवः स्वाहा । सूर्यायेदं० ॐ भूर्भुवः सुवः स्वाहा । प्रजापतय इदं० ।

भूरग्नय इत्यादिमन्त्रचतुष्टयस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदः । मन्त्रोक्ता देवता यजूंषि । ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तप्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

" ॐ भूरग्नये च० पृ० महते च स्वाहा । अग्नयेऽग्नये पृथिव्यै महते चेदं० । ॐ भुवो वायवे चा० ते च स्वाहा । वायवे वायवेऽन्तरिक्षाय महते चेदं० । ॐ सुवरादित्याय च दि० ते च स्वाहा । सूर्यायाऽऽदि-त्याय दिवे महते चेदं० । ॐ भूर्भुवः सुवश्चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा । प्रजापतये चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यो दिग्भ्यो महते चेदं० "

पाहि नो अग्न इत्यादिमन्त्रचतुष्टयस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषद ऋ[2]षयः । प्रथमस्याग्निः । द्वितीयस्य विश्ववेदाः । तृतीयस्य विभावसुः । चतुर्थस्य शत-

१ घ ङ व्यस्तानां । २ ख ऋषि ।

क्रतुः । एकपदा गायत्री छन्दः । ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तप्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

"ॐ पाहि नो अग्न एनसे स्वाहा । अग्नय इद० । ॐ पाहि नो विश्व-
वेदसे स्वाहा । ॐ विश्ववेदस इद० । ॐ यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा ।
विभावसव इद० । ॐ सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा । शतक्रतव इद० "

पुनरूर्जेति द्वयोरग्निरग्निर्गायत्री । ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तप्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

"ॐ पुनरूर्जा निवर्तस्व० विश्वत स्वाहा । अग्नय इद० । ॐ सह
रय्या निव० स्परि स्वाहा । अग्नय इद० " ।

पुनर्व्यस्तसमस्तव्याहृतीनां पूर्ववदृष्यादिकं स्मृत्वा ताभिराहुतिचतुष्टयं हुत्वा कृच्छ्रत्रयं प्रायश्चित्तमाचरेत् । अशक्तौ गोदानाद्यन्यतममत्याम्नायेन । ततोऽन्वाधानोत्कीर्तनानुसारेण स्विष्टकृदादि वारुणीहोमादि वा होमशेषं समापयेत् । होमशेषं समाप्य वा कृच्छ्रत्रयं कुर्यात् । न निष्टदन्नहोमः ।

अथाऽऽपूर्विकतन्त्रेण प्रयोगः ।

पूर्ववत्संकल्पप्रभृति ताः सर्वाः परिग्रहीष्यामीत्येतदन्तं कृत्वा, प्रधानहोमे—अग्निं वायुं सूर्यमित्याद्येकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इत्यन्तं पूर्ववदुक्त्वा, अन्वाधानसमिधोऽभ्याधायाग्निं परिस्तीर्य यावदुपयुक्तानि पात्राण्यासाद्य पवित्रकरणादि प्रणीतावर्जं पवित्रे अग्नावाधायेत्यन्तं कृत्वाऽदित इत्याद्यैः परिषिच्य तूष्णीमेकां समिधमभ्याधाय पूर्ववत्प्रधानाहुतीर्हुत्वा कृच्छ्रत्रयात्मकं प्रायश्चित्तं चरित्वा परिस्तरणानि विसृज्यादितेऽन्वमंस्था इत्याद्यैः परिषिच्य ब्राह्मणान्संभोज्य विष्णुं संस्मरेत् । होमशेषसमाप्त्यनन्तरं वा कृच्छ्रत्रयम् ।

इति बौधायनसूत्रानुसारि ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ।

देवलस्तु—" कालातिक्रमणे कुर्यात्प्रायश्चित्तं विधानतः ।
कृच्छ्रं द्वादशरात्रं तु हुत्वा चाऽऽज्याहुती शतम् ॥
अष्टाविंशतिरष्टौ वा क्रमात्कुर्याद्व्रतानि हि ।
व्यत्यये यावदभ्यस्तं वेदं तावत्पुनः पठेत् " इत्याह ॥

अयं च होमो गायत्र्या ।

---

१ क ख ग 'अयग्ना' । २ क स्मरेत् ।

"प्रत्येकं कृच्छ्रमेकैकं चरित्वाऽऽज्याहुतीः शतम्।
हुत्वा चैव तु गायत्र्या स्नायादित्याह शौनकः" ॥

इत्याश्वलायनोक्तेः।

अत्र प्रायश्चित्ते स्नानसमानकर्तृकत्वश्रवणाद्वटोरेव कर्तृत्वम्। प्रायश्चित्तोत्तरकालमेतानि समावर्तनेन सह कर्तव्यानीति प्रयोगपारिजाते। तत्र मूलं मृग्यम्। एतच्च प्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वविषयम्।

यत्तु मनूक्तं—"वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम्"।

इति तदबुद्धिपूर्वविषयम्।

अग्निकार्यभिक्षालोपविषये स्मृत्यर्थसारे—

"स्नात्वाऽष्टोत्तरसहस्रं गायत्रीजपः कार्यः।

भिक्षालोपेऽष्टोत्तरशतम्" इत्युक्तम्।

एतच्च सकृल्लोपविषयम्। बौधायनोक्तं तु त्र्यादिषडान्तलोपे।

अत ऊर्ध्वं तु—"भैक्षाग्निकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः।
कामावकीर्ण इत्याभ्यां हुत्वा चाऽऽज्याहुतिद्वयम् ॥
उपस्थानं ततः कुर्यात्सं मा सिञ्चन्त्वनेन तु"।

इति याज्ञवल्क्योक्तं द्रष्टव्यम्। एतच्च कार्यव्यासङ्गादिनाऽग्न्यादित्यागे।

तदभावे तु—"अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम्।
अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्" इति मनूक्तम्।

ब्रह्मचारिणो मधुमांसाशने प्रायश्चित्तमुक्तं शातातपेन—

"ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं तथैव च।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं मौञ्जीहोमेन शुध्यति" इति ॥

मौञ्जीहोमः पुनरुपनयनम्।

देवलः—"ब्रह्मचारी यदाऽश्नीयान्मधु मांसमकामतः।
त्रिरात्रोपोषितः सम्यक्प्रातर्भैक्ष्यं जले वसेत्" इति ॥

अन्यच्च—"भिक्षाटनमकृत्वा यः सेवकान्नमुपाश्नुते।
अस्नात्वा चैव यो भुङ्क्ते गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

सूतकान्न नवश्राद्ध मासिकान्न तथैव च ।
ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयात्त्रिरात्रेणैव शुध्यति " इति ॥

वृद्धयमस्तु—" मासिकादिषु योऽश्नीयादसमाप्तव्रतो द्विज ।
त्रिरात्रमुपवासोऽत्र प्रायश्चित्त विधीयते ॥
प्राणायामशत कृत्वा घृत प्राश्य विशुध्यति " इति ।

एतदज्ञानविषयम् ।

ज्ञानपूर्वके तु स एवाऽऽह—

" व्रती कामाद्यदा भुङ्क्ते श्राद्धे सूतक एव वा ।
प्राजापत्य चरेत्कृच्छ्र व्रतशेष समापयेत् " इति ॥

अनृतवदनप्रायश्चित्तमाह गर्गः—

" अनृत यदि वै ब्रूयाद्द्विजो मोहादनापदि ।
त्रिरात्रमेकरात्र वा ब्रह्मचर्यव्रत चरेत् " इति ॥

शौचाकरणप्रायश्चित्तमापस्तम्ब आह—

" मूत्रोच्चार द्विज कृत्वा ह्यकृत्वा शौचमात्मन ।
मोहाद्भुक्त्वा त्रिरात्र तु यवान्पीत्वा विशुध्यति ॥
मूत्र कृत्वा द्विजो मार्गे स्मृतिभ्रंशाज्जल पिबेत् ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति " इति ॥

मूत्रपदं पुरीषादेरुपलक्षणम् ।

विण्मूत्रोत्सर्गकाले यदि कर्णे यज्ञोपवीतं प्रमादान्न धृतं तदा भरद्वाज आह—

" उपवीतमधृत्वा यो मलमूत्रे समुत्सृजेत् ।
उपवीत तदुत्सृज्य पश्चादन्यन्नव तदा " इति ॥

अधृत्वेत्यत्र कर्ण इति शेषः ।

" पवित्र दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेत् "

इति स्मृत्यन्तरोक्तेः । तदेत्यनन्तरं धारयेदिति शेषः ।

स्मृतिसारे—" कृत्वा यज्ञोपवीत तु पृष्ठत. कण्ठलम्बितम् ।
विण्मूत्र तु गृही कुर्याद्यद्वा कर्णे समाहित " इति ॥

एतच्च कर्णे निधानमेकवस्त्रविषयम्, यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यादितिशङ्खोक्तेरिति माधवः ।

---

१ ५ पूर्वे तु ।

अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सुमन्तुः—

" अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सद्यः स्नानं
घृतकुशहिरण्योदकपानं च " इति।

घृतयुक्तं कुशस्नावितोदकं घृतयुक्तं हिरण्यस्नावितोदकं च पिबेदित्यर्थः। घृतकुशहिरण्योदकपानस्य प्रायश्चित्तार्थत्वाद्भोजननिवृत्तिः।

" पुरीषमूत्रोत्सर्गं तु कुर्यादनुदकं यदि।
एकाह क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् " ॥

इति जातूकर्ण्यवचनसंवादादयमर्थो लभ्यते। सचैलं स्नानं कृत्वैकाहं क्षपणं चरेदित्यन्वयः। क्षपणमुपोषणम्। अथवा पानशब्दस्य घृत उदके चान्वयः। तेन घृतप्राशनं पृथक्कर्तव्यं भवति।

यत्त्वङ्गिरसोक्तम्—

" अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलं स्नानं व्याहृतिहोमश्च " इति।

तदकामतो द्रष्टव्यम्।

मरीचिः—" ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विण्मूत्रं कुरुतेऽथवा।
गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यति " इति॥

सर्वथा जलाभावे वेगस्य च प्राप्तौ वेगधारणं निषेधति मनुः—

" देशं कालं समासाद्य अवस्थामात्मनस्तथा।
धर्मशौचेऽनुतिष्ठेत न कुर्याद्वेगधारणम् " इति॥

धर्मशौचेऽनुतिष्ठेतेत्यत्र प्रकृतिभावाभाव आर्षः।

अथावकीर्णिप्रायश्चित्तम्।

तत्रेदं धर्मसूत्रम्—

" गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं पाकयज्ञेन
यजेत तस्य शूद्रः प्राश्नीयात् " इति।

यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्सोऽवकीर्णी गर्दभेन निर्ऋतिं यजेत पाकयज्ञेन स्थालीपाकविधानेन। तस्य गर्दभस्य सर्पिष्मद्धविरुच्छिष्टं शूद्रः प्राश्नीयात्। तेन ब्राह्मणं विद्यावन्तं परिविवेष्टीत्यस्यापवाद इति व्याख्यानमुज्ज्वलाकृता।

वाजसनेयानामपि—

" यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स गर्दभं पशुमाल-
भेत भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणम् " इति।

मनुरपि—" अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्ऋतिं निशि " इति ॥

प्रायश्चित्तसूत्रेऽपि—

" यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स गर्दभं पशुमालभेत भूमावेककपालं पशुपुरोडाशं श्रपयित्वाऽप्स्ववदानैश्चरन्ति नैर्ऋतः प्राजापत्यो वा रक्षोदेवत इत्येकेषां यमदेवत इत्येकेषाम् " इति ।

आहिताग्निर्ब्रह्मचर्यकाले स्त्रियमुपेयात्तस्यायं विधिः । आहिताग्न्यधिकारात् । अथवा प्रसिद्धब्रह्मचारिण एव ग्रहणं रूढेर्बलीयस्त्वात् ।

उक्तं च ब्रह्मचारिधर्मेषु—

" गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं पाकयज्ञेन यजेत " इति ।

न चैवमस्याऽऽनर्थक्यं देवताविकल्पार्थत्वात् । न चाऽऽहिताग्न्यधिकारे वचनानुपपत्तिः । देवताभेदश्रौतप्रयोगविधानार्थत्वेनोपपत्तेः । तस्माद्ब्रह्मचर्यार्थत्वेऽपि न दोषः ।

तदुक्तं भरद्वाजेन—

" यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयादिति कस्यायं वाद
आहिताग्नेरित्येकेऽनाहिताग्नेरित्यपरे " इति ।

तत्र त्वाहिताग्नेर्व्रातपत्यादि प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् ।

यथोक्तम्—" व्रत्येऽहनि मांसं नाश्नाति न स्त्रियमुपैति यदि दीक्षितोऽवकिरेत् " इत्यादि ।

भूमावित्यनेनाऽऽयतनमध्ये प्रकृतितो हविःश्रपणं प्राप्तं तद्बाधित्वाऽनेनाऽऽयतनाद्बहिःश्रपणं विधीयते। तेनाग्न्यायतनाद्बहिरेवैकं कपालमङ्गारोपरि संस्थाप्य तदुपर्यङ्गारं निधाय वेदेनाङ्गारानध्यूहेत् । अथवाऽऽयतनमध्य एव भूमौ न भस्मनीत्येतदर्थम् । न च भूमाविति कपालबाधनार्थमिति वाच्यम् । एककपालपदवैयर्थ्यापत्तेः। एकस्मिन्कपाले संस्कृतः पुरोडाश एककपालस्तं तस्मिन्कपाले श्रपयेत्। श्रपयित्वाऽप्स्ववदानैर्वपापुरोडाशाङ्गावदानैश्चरेयुः । न चैकादशावदानान्यवधत्तीति श्रुत्याऽवदानशब्देनाङ्गानामेव बोधनेन कथमत्र तदितरपुरोडाशप्रचारेऽपामधिकरणत्वमिति वाच्यम् । श्रपणोत्तरभावित्वेन पुरोडाशप्रचारेऽप्यपामधिकरणत्वे बाधकाभावात् । न चैवं पुरोडाशप्रचार एवाप्स्वस्त्वङ्गप्रचारस्तु

१ घ. ङ. 'ताभिरि' ।

लौकिकाग्नाविति वाच्यम्। अवदानैरितिबहुवचनवैयर्थ्यापत्तेः। न चैवं पुरोडाशाङ्गप्रचारावेवाप्स्वास्ताम्। वपायास्तु श्रपणपूर्वभावित्वाल्लौकिकाग्नावेव प्रचार इति वाच्यम्। पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपतीतिश्रुतिविहितपक्षे वपाप्रचारस्यापि पशुपुरोडाशश्रपणानन्तरभावित्वसंभवात्। वस्तुतस्तु वपाया अवदानशब्देनाग्रहणादग्नावेव होमः। अस्ति चात्र साधकम्, यदि वपा हविरवदानं वा स्कन्देदिति वपायाः पृथग्ग्रहणं कृत्वाप्रत्ययस्वरसश्च। अप्स्विति वचनं प्रकृतिं प्राप्तस्याग्नौ प्रचारस्य बाधनार्थम्। प्रयाजादीनामप्स्वेव प्रचारः प्रधानसदेशत्वादङ्गानाम्। न चावभृथवदत्राऽऽपस्तत्र गच्छन्तीतिवचनाभावान्न गमननियमः। तेनोत्तरवेदिस्थानेऽपः संस्थाप्यापि कर्म भवति। तत्रावभृथ इव वेदेध्मादीनामर्थलुप्तानां निवृत्तिर्यथार्थं मन्त्राणामूहश्च द्रष्टव्यः। वपाया अग्नौ प्रचारपक्षेऽपि प्रयाजादीन्यप्स्वेव "विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसा स्यात्सधर्मत्वम्" इति जैमिनीयसूत्रात्। "मुख्यत्वाद्भूयस्त्वम्" इत्याचार्योक्तेश्च। तथा च विरोधेऽनेकेषामनुग्रहो न्याय्य[1] इति सिध्यति। पञ्चदशरात्रेऽग्निष्टुत्प्रथममहस्तत्र नाग्नेंकाद्याग्निष्टुद्धर्मातिदेशादाग्नेयी सुब्रह्मण्या, ततो ज्योतिरादिष्वह[2] एकाहे ज्योतिरादिचोदकादैन्द्री। साऽग्निष्टैकादैशस्त्वहःसु[3] द्वादशाहातिदेशादैन्द्र्येव। तत्रोपसत्कालीनसुब्रह्मण्यायां तत्रभूतायामनियमः। मुख्यत्वाद्वाऽग्निष्टुद्धर्मानुग्रह इति प्राप्ते भूयोऽनुग्रहायैन्द्रीति भाष्यकृत्। वार्तिककारस्तु—"अन्यदेवत्यायाऽन्यदेवतायाः संस्कारासिद्धेर्भेदेनाऽऽह्वानस्यैव युक्तत्वादतो नैतदुदाहरणं किंत्वग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं[4] दधि मधु घृतमापो धानास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशुकाम इति। तत्राऽऽग्नेयस्य धानानां चाऽऽग्नेयविकारत्वादविरोधः। ऐन्द्रस्य दध्न ऐन्द्राग्नसांनाय्यविकारत्वाद्दर्शधर्मत्वम्। मधुघृतापां तूपांशुयाजविकारत्वात्पौर्णमासीधर्मकत्वम्। तत्र सहप्रयोगे वार्त्रघ्नवृधन्वन्मन्त्रयोराज्यभागयोरन्यतरानुष्ठानं मुख्यत्वादैन्द्रदध्नोस्तद्धर्मानुग्रह इति प्राप्ते भूयसां मध्वादीनां वार्त्रघ्नानुग्रहाय तावेव कार्यौ" इत्याह।

न च "अधिकश्च गुण साधारणेऽविरोधात्कास्यमोनित्वदमुख्येऽपि" इत्येतदधिकरणस्य प्रवृत्तिः, तथा चैकस्य द्यावापृथिवीयैककपालपुरोडाशीयपुष्पितव्रीहिपः सर्वोद्देशेन ग्रहणमिवात्र वैपरीत्यमस्त्विति वाच्यम्। एतस्य न्यायस्य परस्पराविरोध एव प्रवृत्तेः, प्रकृते विरोधस्यैव सत्त्वेनैतस्य न्यायस्यासं-

१ ग घ ङ 'थ। वि'। २ घ. ङ. न्याय्यः। प'। ३ ग घ. ङ 'दशाह'। ४ क. 'कर्तु' अ'। ५ ग घ. ङ 'नस्येव। ६ क. 'नात्तत्व'। ७ क 'दैन्द्र द'। ८ क. 'कथा'। ९ क 'त्वानवतारात्। इत्यनेनं न्याय — आ'।

भवात् । स च न्याय इत्थम्— आग्रयण ऐन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिव्यानि हवींषि । तत्र द्यावापृथिव्ये वैश्वदेविकपर्वगतद्यावापृथिव्यविकारत्वात्पुष्पितं बर्हिः प्राप्तम् । इतरेषां तु बर्हिर्मानम् । तत्र मुख्यत्वाद्भूयस्त्वाच्च पुष्पितमेव बर्हिर्ग्राह्यमिति प्राप्ते पुष्पितबर्हिर्ग्रहणेऽप्यन्येषामवैगुण्यादपुष्पितग्रहणे द्यावापृथिव्यस्य वैगुण्यात्पुष्पितस्यैव नियमः । यथा शिष्यस्य कांस्यगुरूच्छिष्टभोजननियमानुरोधेन गुरोः कांस्यभोजननियमे न कश्चिद्विरोध इति सिद्धान्तः। प्रकृते तथात्वाभावान्नात्र कांस्यभोजिन्यायः । अत्राधिकरणकौ प्रचारौ द्वावग्न्यधिकरणक एक इत्यस्त्यवधिकरणकप्रचारस्यानेकत्वमिति । अथवा वपाप्रचारो नास्त्येवात्र ।

तथा च भरद्वाजः—"यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स रौद्रं गर्दभमालभेत तस्यावदानैरप्सु प्रचरन्ति नास्य वपया प्रचरन्ति न पशुपुरोडाशो भवतीडान्तो भवति शयुवन्तो वा नैर्ऋत. प्राजापत्यो वा" इति । .

सूत्रकृता निर्ऋतिप्रजापतिरक्षोयमान्यतमदेवताया एव विहितत्वाद्रुद्रदेवता नात्रेष्टा । एवं पशुपुरोडाशनिषेधोऽपि न, भूमावेककपालं पशुपुरोडाशं श्रपयित्वेति तस्य विहितत्वात् । अस्मिन्कर्मणि निर्ऋतिः प्रजापती रक्षांसि यम इत्येतासां देवतानां मध्येऽन्यतमा देवता । प्रायश्चित्तसूत्र आलभेतेतिप्रयोगाद्यागः प्राप्यते । निर्ऋतिदेवतत्वपक्षे धर्मसूत्रे पाकयज्ञस्य विधानात्पाकयज्ञविधिः । प्रायश्चित्तसूत्रविधानात्पशुपक्षोऽपि । प्रजापत्यादिदेवतात्वपक्षे पशुपक्ष एव । अयं च पाकयज्ञविधिर्लौकिकाग्नावेव । "पाकयज्ञविधौ लौकिकाग्नाववकीर्णिप्रायश्चितम्" इति मानवात् । प्रायश्चित्तसूत्रोक्तरीत्या विध्यनुष्ठानेऽपि त्रींल्लौकिकाग्नीन्संस्थाप्य तेष्वेव यागो न त्वाधानम्, निषादरथकारवदाचार्येणाऽऽधानस्याविधानात् । "अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्त[काल]त्वात्" इति जैमिनिसूत्रात् । "वाऽवकीर्णिनो गर्दभेज्या लौकिके" इति कात्यायनसूत्राच्च यो ब्रह्मचार्यवकिरेत्स गर्दभं पशुमालभेतेति यागोऽपि लौकिक एवाग्नौ । लौकिक इत्येकवचनं जातौ । एकस्मिन्नेवाग्नौ सर्वकार्याणीति केचित् । एतद्यागेन ब्रह्मचर्यभ्रंशसमाधानं विना विवाहो न संभवति । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेदिति वचनात् । कात्यायनसूत्रे वाशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अयं च निशि चतुष्पथे कर्तव्यः "अवकीर्णी तु काणेन" इत्युदाहृतमनुवचनात् । पाकयज्ञपक्षे निश्यनुष्ठानं न यागपक्षे, दिवाकीर्त्यो वषट्कार इत्याश्व

१ ग घ ङ °प । प्राजा° । २ क °ग्निका° । ३ ग. घ ङ °वाहासभवात् । अ । ४ क °पशान° । ५ घ ङ °कीर्त्यो व° ।

लायनसूत्रे रात्रौ यागनिषेधात् । न चैतदेव निशि कर्तव्यतायाः मापकमस्त्विति वाच्यम् । पाकयज्ञविधानेनेत्येतद्विरोधापत्तेः । निर्ऋते रक्षोधिपतित्वात् । निर्ऋतेर्देवतात्वपक्षे चाप्येवमेव । रक्षोदेवतात्वपक्षेऽपि तथा । रक्षसां रात्रिसंचारित्वात् । मनुवचने पाकयज्ञशब्दे साहचर्याद्यजिधातोः प्रयोगो गौणः । तत्रेति विहायं तस्येतिवचनेन पशुधर्मपक्षेऽपि शूद्रकर्तृकमेव प्राशनमिति बोध्यते । यदि पाकयज्ञतन्त्र एव शूद्रकर्तृकप्राशनमिष्टं भवेत्तदा तत्रेति पाकयज्ञतन्त्रकमेव कर्म निर्दिश्येत । अतः पाशुकतन्त्रपक्षेऽपि शूद्रकर्तृकमेव प्राशनम् ।

हारीतेनात्र विशेष उक्तः—

> "स्त्रीष्ववकीर्णो निर्ऋत्यै चतुष्पथे गर्दभेन पशुना यजेत पाकयज्ञधर्मेण भूमौ पशुपुरोडाशश्रपणमप्स्ववदानं प्रचर्य जुहोति कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि काम कामाय स्वाहा कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि काम कामाय स्वाहेति " [इति ।]

अवदानप्रचारोत्तरमेताभ्यां मन्त्राभ्यां होम उक्तः । कतिधाऽवकीर्णोत्यस्मिन्खण्डे तु, अमावास्यायां रात्रावग्निप्रणयनोपसमाधानपूर्वकं कामावकीर्णोऽस्मि कामाभिद्रुग्धोऽस्मीत्येताभ्यामाज्येनाऽऽहुतिद्वयं तदनन्तरं प्रयताञ्जलेरीपत्तिर्यग्भूतस्य स मा सिञ्चन्त्वित्यनेन प्रणीताग्नेस्त्रिरभिमन्त्रणं वरदानं चोक्तम् ।

इत्यवकीर्णिप्रायश्चित्तम् ।

अथ श्वदष्टप्रायश्चित्तम् ।

तत्र पराशरः—" ब्रह्मचारी शुना दष्टस्त्र्यहं सायं पयः पिबेत् ।
गृहस्थस्तु द्विरात्रं वाऽप्येकाहं चाग्निहोत्रवान् ॥
नाभेरूर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
स्यादेतत्त्रिगुणं वक्त्रे मस्तके तु चतुर्गुणम् " इति ॥

एतत्प्रायश्चित्तं नैष्ठिकैर्न सर्वं द्विगुणं कार्यम् ।

तथा च हारीतः—

" उपकुर्वंस्तु यः कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा ।
तदेव द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी तु नैष्ठिकः " इति ॥

---

१ ख 'शब्दसा' । २ घ ढ 'प' । विविहायस्य' । ३ ग 'यस्ये' । ४ ट, हारिते' । ५ क 'के च चं' । ६ क 'नं द्विं' ।

शातातपः—" आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति येन शुद्धो भवेत्तु सः " इति ॥

अस्मिन्वाक्ये पुनरितिश्रवणादभ्यासे प्रायश्चित्तं नास्त्येव तस्य किंतु सर्वदा सोऽशुचिरेवेति ।

अथ काण्डव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ।

कृतनित्यक्रियो ब्रह्मचारी प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम काण्डव्रतलोपजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रतिकाण्डव्रतं होमपूर्वकमेकैककृच्छ्रात्मकं प्रायश्चित्तमहमाचरिष्ये । अशक्तौ त्वमुकप्रत्याम्नायेनाहमाचरिष्य इति संकल्प्योल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय तत्र विट्नामानं लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा काण्डव्रतलोपप्रायश्चित्तहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तं प्रसाधनीदेव्यन्तं चोक्त्वा प्रधानहोमे प्रतिकाण्डव्रतं सवितारं गायत्र्याऽष्टोत्तरसहस्रसंख्याभिरष्टोत्तरशतसंख्याभिर्वाऽऽज्याहुतिभिर्यक्ष्ये । अङ्गहोमे वरुणमित्यादि अग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषाज्याहुत्या यक्ष्य इत्यादि चोक्त्वाऽन्वाधानोत्कीर्तितपक्षानुसारेण व्याहृतिहोमान्तं प्रसाधनीदेवीहोमान्तं वा कृत्वा प्रधानहोमं कुर्यात् । गायत्र्या विश्वामित्र ऋषिः । सविता देवता । गायत्री छन्दः । काण्डव्रतलोपप्रायश्चित्तप्रधानाज्यहोमे विनियोगः । "ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्स्वाहा " इति प्रतिकाण्डव्रतं गायत्र्या यथोक्तसंख्ययाऽऽहुतीर्जुहुयात् । सवित्र इदमिति त्यागः ।

ततः प्रत्येकं कृच्छ्रात्मकं प्रायश्चित्तं विदध्यात् । अशक्तौ गोदानाद्यन्यतमप्रत्याम्नायेन । तत इमं मे वरुणेत्यादि स्विष्टकृदादि वा होमशेषं समापयेत् । न त्रिवृदन्नहोमः । ततो ब्राह्मणभोजनं विधाय कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मृत्य कर्मेश्वरायार्पयेत् ।

आपूर्विकपक्षेण वा प्रयोगः ।

पूर्ववत्संकल्पप्रभृति ताः सर्वाः परिग्रहीष्यामीत्येतदन्तं कृत्वा प्रधानहोमे प्रतिकाण्डव्रतं सवितारं गायत्र्याऽष्टोत्तरसहस्रसंख्याभिरष्टोत्तरशतसंख्याभि-

१ ग विट्नामा° ।

र्वाऽऽज्याहुतिभिर्यक्ष्य इत्युक्त्वाऽन्वाधानसमिधोऽभ्याधायाग्निं परिस्तीर्य यावदुपयुक्तानि पात्राण्यासाद्य पवित्रकरणादि पवित्रे अग्नावाधायेत्यन्तं कृत्वाऽदितेऽनुमन्यस्वेत्यादिभिरग्निं परिषिच्य तूष्णीमेकां समिधमभ्याधायान्वाधानोत्कीर्तितसंख्यया गायत्र्याऽऽहुतीर्हुत्वा प्रतिकाण्डव्रतं कृच्छ्रात्मकं प्रायश्चित्तं कृत्वा परिस्तरणानि विसृज्यादितेऽन्वमꣳस्था इत्यादिभिः परिषिच्य ब्राह्मणान्संभोज्य विष्णुं संस्मरेत् ।

ततः शुभे दिने काण्डव्रतोपाकरणं कृत्वा काण्डाध्ययने जाते काण्डव्रतोत्सर्जनं कृत्वा समावर्तनं कुर्यात् ।

इति काण्डव्रतलोपप्रायश्चित्तम् ।

अथ यज्ञोपवीतनाशप्रायश्चित्तम् ।

यज्ञोपवीते त्रुटिते कटेरधस्ताद्गतेऽभ्यङ्गोदधिस्नानपितृमातृक्षयाहान्विना क्षालनार्थमपि कण्ठादुत्तारिते मूत्रपुरीषोत्सर्गकाले कर्णे यज्ञोपवीताधारणे रक्तश्लेष्मसुरामांसविण्मूत्रादिभिरुपहते तस्य त्यागं कृत्वा प्रायश्चित्तहोमं कृत्वा नूतनं यज्ञोपवीतं धारयेत् । स च यथा—प्रायश्चित्तहोमकर्ता त्रिवृत्सूत्रं वासो वा यज्ञोपवीतार्थे धृत्वा स्नात्वाऽहतवस्त्रपरिधानादि कृत्वा प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य यज्ञोपवीतनाशजनितप्रत्यवायपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये इति संकल्प्य स्थण्डिलं गोमयेनोपलिप्योल्लेखनादिविधिना संस्कारं विधाय लौकिकमग्निं विण्नामानमग्निं प्रतिष्ठापयामीति प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा यज्ञोपवीतनाशप्रायश्चित्तहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तं प्रसाधनीदेव्यन्तं वोक्त्वा प्रधानहोमे गायत्र्या सवितारमष्टोत्तरसहस्रसंख्याभिरष्टोत्तरशतसंख्याभिर्वा घृताक्ततिलाहुतिभिर्यक्ष्य इत्युक्त्वाऽङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्यामित्याद्यग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषाहुत्या यक्ष्य इत्यादि वोक्त्वाऽन्वाधानोत्कीर्तनानुसारेण व्याहृतिहोमान्तं प्रसाधनीदेवीहोमान्तं वा कृत्वाऽऽज्यपर्यग्निकरणकाले तिलानामपि पर्यग्निकरणम् ।

ततो गायत्र्याः पूर्ववदृष्यादि स्मृत्वा यज्ञोपवीतनाशप्रायश्चित्ततिलहोमे विनियोग इति विनियोगं च स्मृत्वा विकनिष्ठा तु हंसी स्यादित्येवंरूपया हंसीमुद्रया, ऋज्व्यां कनिष्ठातर्जन्यावितरे साङ्गुष्ठे मीलिते मृगीतिमृगीमुद्रया वा

घृताक्ततिलान्गायत्र्याऽष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा हुत्वाऽङ्गहोमादि स्विष्टकृदादि वा सर्वं होमशेषं समापयेत् । नात्र निरूढन्नहोमः । कर्मणः सपूर्णतासिद्धये गुरवे गां दत्त्वा ब्राह्मणभोजनं कृत्वा विष्णुं संस्मरेत् । अथवाऽऽपूर्विकतन्त्रेण होमः ।

शाखाविशेषेणोपवीतस्य क्षालनार्थं कण्ठादुत्तारणनिषेधापवादमाह देवलः—

" मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।
नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो य इच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥
सकृच्चोत्तारणात्तस्य प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः ।
तैत्तिरीयाः कठाः काण्वाश्चरका वाजसेयिनः ॥
कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु कुर्युर्वै क्षालनं द्विजाः ।
बह्वृचाः सामगाश्चैव ये चान्ये याजुषाः स्मृताः ॥
कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु पुनरर्हन्ति सत्क्रियाम् ।
अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने मातापित्रोः क्षयेऽहनि ॥
कण्ठादुत्तार्य सूत्रं तु कुर्युर्वै क्षालनं द्विजाः " इति ॥

आथर्वणानां तूत्तारणं कृताकृतमर्थात् । सत्क्रिया मन्त्रेणोपवीतान्तरधारणम् । अभ्यङ्ग इत्येतद्वाक्यचोदितविषयेष्वेषा व्यवस्था ज्ञेया ।

ततो नूतनयज्ञोपवीतधारणं कृत्वा द्विराचम्य सन्ध्योपासनादि नित्यं कर्म कुर्यात् । गृहस्थाश्रमिभिर्वानप्रस्थैश्चेदमेव प्रायश्चित्तं कार्यम् ।

अत्र मूलं स्मृतिरत्नावल्याम्—

" उपवीतविनाशे तु गायत्र्या जुहुयात्तिलान् ।
अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतं तु वा " इति ॥

हारीतस्तु मनोव्रातपतीभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा पुनः प्रतीयादित्याह । 'ॐ मनो ज्योति० या इष्टा उप० घृतेन स्वाहा' इत्यनयैकाऽऽहुतिः । 'ॐ त्वमग्ने व्रत० यद्वो वयं प्र० व्रतानुबिभ्रद्व्रतपा अदाभ्य० ' इत्येताभिस्तिसृभिर्व्रातपतीभिस्तिस्र आहुतयः । इत्येता आहुतीर्हुत्वा पुनर्नूतनं यज्ञोपवीतं समन्त्रं धारयेदित्यर्थः । एतच्चाशक्तस्य ज्ञेयम् । यज्ञोपवीते वामस्कन्धादवरोहिते कूर्परस्थानं गते मणिबन्धस्थानं गते वा तद्यज्ञोपवीतं पूर्वस्थाने निवेश्य यथाक्रमं त्रिवारं षड्वारं द्वादशवारं वा प्राणायामं कुर्यात् । वामहस्तव्यतीते तु तद्यज्ञोपवीतं पूर्ववद्विसृज्यान्यानि पूर्ववद्धारयेत् । (*कण्ठे यज्ञोपवीतान्तरसत्त्वे एतत्प्रायश्चित्तं नेति

* धनुश्चिह्नान्तर्गतं क पुस्तक एव ।

केचित् । विनाशस्य निमित्तत्वात्प्रायश्चित्तं भवत्येवेत्यन्ये ।) यः कोपेन बलात्कारेण वा स्वधृतं यज्ञोपवीतं छिनत्ति चेत्पूर्ववन्नवतन्तुमात्रं धृत्वा नद्यादौ स्नात्वाऽन्यानि यज्ञोपवीतानि पूर्ववद्धृत्वा छिन्नं पूर्ववद्विसृजेत् । छेदनपापविशुद्ध्यर्थमष्टोत्तरसहस्रं गायत्रीं जपेत् । अत्र महापातकयुक्तस्तु तत्पातकप्रायश्चित्तकरणपर्यन्तं संस्कृतं यज्ञोपवीतं विहाय लौकिकं सूत्रं धारयेत् । ब्राह्मणब्रुवकानीनकुण्डगोलकव्रात्यकुष्ठ्यवकीर्णिनस्त्वसंस्कृतं यज्ञोपवीतं धारयेयुरित्याह्निकपारिजाते ।

जीर्णस्य परित्यागे विशेषस्तत्रैव—

"जीर्णं सरिदम्भितटाकाद्यन्यतमोदके समुद्रं गच्छ स्वाहेतिमन्त्रेण प्रणवेन व्याहृतित्रयेण वा विसृजेत्" इति ।

अथ कमण्डलुभङ्गप्रायश्चित्तम् ।

तत्रेदं बौधायनधर्मसूत्रम्—

"भग्ने कमण्डलौ व्याहृतिभिः शतं जुहुयाज्जपेद्वा भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । भूयास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति भिन्नमभिमन्त्र्य कपालानि संगृह्याप्सु निक्षिप्य सावित्रीं दशावरां जपित्वा पुनरेवान्यं गृह्णीयादेतत्ते वरुण पुनरेतु मामोम्" इति ।

अथ समावर्तनम् ।

तत्रेदं गृह्यम्—"अधीत्य वेदं स्नानम्" इति । वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः । "मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्" इति सूत्रात् । कर्मविधानं ब्राह्मणम् । अर्थवादादीनां तु ब्राह्मणशेषत्वम् । "कर्मविधानं ब्राह्मणं तच्छेषोऽर्थवादो निन्दा प्रशंसा परकृतिः पुराकल्पश्च" इति सूत्रात् ।

भद्रादिदशमश्नानामरण्येऽध्येतव्यत्वादारण्यक इति संज्ञा न तु पृथक्कथन वेदभागोऽयम् । स्नानशब्देन समावर्तनम् । धर्मसूत्रे विशेषः—"विद्यया स्नातीत्येके तथा व्रतेनाष्टाचत्वारिंशत्परिमाणेन विद्या व्रतेन च" इति वेदविद्या विद्या तया संपन्नः स्नानं कुर्यादित्येके मन्यन्ते । अष्टाचत्वारिंशद्ग्रहणं गृह्योक्तस्य चतुर्विंशतिरित्यादेरुपलक्षणम् । अष्टाचत्वारिंशदादिपरिमाणेन [व्र]तेन वा संपन्नः स्नायादसंपन्नोऽपि विद्यया । विद्या व्रतेन च, विद्येति 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना तृतीयान्तम् । विद्यया व्रतेन चोभाभ्यां संपन्नः स्नायादिति चैके

मन्यन्ते । एवमधीत्य वेदं स्नानं तद्व्याख्यास्याम इत्यत्र वेदमित्युपलक्षणं व्रतस्य ।

अत्र याज्ञवल्क्यः—

" वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् " इति ॥

अत्र व्रतशब्देनाऽऽचार्यकुलवास्यश्नाति क्षारं लवणमित्यादयो ब्रह्मचारिधर्मा उच्यन्ते । तेषु हि कालपरिमाणस्य श्रुतत्वात् । दृश्यते च तेषु व्रतशब्दः । यथा व्रतेषु समर्थः स्यायानि वक्ष्याम इति । न तु वेदव्रतानि । तेषां तत्तत्वेदाध्ययनशेषतया तदभावेऽभावाद्वेदं व्रतानि वेतिविकल्पानुपपत्तेः । अतः कालविशेषावच्छिन्नानि व्रतानि वेदमुभयं वा पारं नीत्वेत्यर्थ इति व्याख्या तमुज्ज्वलाकृता । " जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत " इतिश्रुतिविरोधपरिहारायाष्टाचत्वारिंशतमिति पक्ष आधानानधिकारिणि पक्षान्तराणि त्वधिकारिणीति व्यवस्था केचिद्वदन्तीत्यपि तेन मातृदत्तेन चोक्तम् ।

मनुः—" वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वाऽपि समाहितः ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् " इति ॥

एवं चाधीत्य वेदं स्नानमित्यत्र वेदमित्येकवचनमविवक्षितम् । एतच्च स्नानं गुरवे वरं दत्त्वा कार्यम् ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

" गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् " इति ॥

अत्रापि वेदमित्येकवचनमविवक्षितम् ।

वरस्वरूपे विशेषोऽत्र मनुनोक्तः—

" स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ।
क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमन्ततः ॥
धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमावहन् " इति ।

आज्ञप्तः समावर्तनायानुज्ञातः । क्षेत्रं सस्यवत् । छत्रोपानद्द्रव्ययोः सहितयोरेवोपादानं द्वन्द्वोपादानात् । वासांसि त्रीणि । एतेषां मध्ये यदेव गुरोः प्रियं तदत्र दद्यादित्याशयः । गुरवे प्रीतिमावहन्नित्यनेन दानमन्तरेणैव गुरोः प्रीतौ केवलं तदनुज्ञयैव समावर्तनं कुर्यादित्यपि सूच्यते ।

अत एवोक्तं संग्रहे—

" तेनोक्तं च तथा कृत्वा स्नानं शिष्यः समाचरेत् ।
अलमर्थेन मे वत्स त्वद्गुणैरस्मि तोषितः ।
गृहान्गच्छानुजानामीत्यनुज्ञातोऽथवाऽऽचरेत् " इति ॥

तेनोक्तं गुरुणोक्तम् । एतद्दानं गुरुप्रीत्यर्थं न विद्यानिष्क्रयः । वेदविद्यार्हस्य मूल्यस्यासंभवात् । तथा च छन्दोगश्रुतिः—" यद्यप्यस्मादिळामद्भिः परिगृहीतामन्नेन पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूयः " इति । इळा पृथिवी । एतद्विद्याग्रहणम् ।

तापनीयश्रुतिरपि—

" सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते " इति ।

माधवीये हारीतोऽपि—

" एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये नियोजयेत् ।
पृथिव्या नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वाऽप्यनृणी भवेत् " इति ॥

आहिताग्निश्चेद्गुरुः " यावतोऽश्वं प्रतिगृह्णीयात्तदा निष्क्रयस्य षष्ठांशं द्वादशांशं वा ब्राह्मणाय दत्त्वा यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणान् चतुष्कपालान्निर्वपेत् " इतिश्रुतिविहितामश्वप्रतिग्रहेष्टिं कुर्यात् ।

गृह्याग्निमांस्तु तत्स्थाने स्थालीपाकान्कुर्यात्—

" अश्वप्रतिग्रहं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।
लक्षत्रयं वा गायत्र्या जपेद्विद्वान्समाहितः ॥
त्रिगुणं वाचयेद्वेदं शतं विप्रांश्च भोजयेत् "

इत्यरुणस्मृत्युक्तस्य शक्तौ सत्यां समुच्चयः । दातुरियमिष्टिरिति मीमांसकमतं तु न सत्याषाढसूत्रानुसारिणामिष्टम् । " ऋत्विजोऽश्वप्रतिग्रहे वारुणी " इति काम्येष्टिप्रकरण ऋत्विज एव तस्या विधानात् । ऋत्विज इति षष्ठ्येकवचनम् । एकत्वमत्राविवक्षितमुद्देश्यगतत्वात् । ग्रहं संमार्ष्टीतिवत् ।

वेदाध्ययनोत्तरं तदर्थमधिगम्यैव समावर्तनं कर्तव्यम् ।

" वेदान्वेदौ तथा वेदं वेदं वाऽपि समाहितः ।
अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततः स्नायाद्द्विजोत्तमः " इति कौर्मोक्तिः ।

प्रथमं वेदानितिवचनं चतुष्टयाभिप्रायं, द्वितीयं त्रित्वाभिप्रायम् । अर्थमधिगम्यार्थं ज्ञात्वेत्यर्थः ।

---

१ ग. घ. ङ. 'दिलम'। २ ग. ङ. इल्म ।

उक्तश्च जैमिन्यादिभिः प्रथमसूत्र एवार्थज्ञानं विनाऽध्ययनमात्रेण समावर्तनाधिकाराभावः।

एवं च विद्यास्नातकव्रतस्नातकयोरुभयोरपि स्नानात्पूर्वं वेदार्थज्ञानमावश्यकमिति सिद्धम्।

तत्र स्नातकस्त्रिविधः। विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्च। अत्र व्रतशब्देनाक्षारलवणादित्वादिरूपा ब्रह्मचारिधर्मा उच्यन्ते। एतत्कालस्तु "अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि चतुर्विंशतिं द्वादश यावद्ग्रहणं वा" इति गृह्य उक्तः। "अधीत्य वेदं स्नानम्" इत्यस्मिन्सूत्रे स्नानं व्याख्यास्याम इत्येतावता सिद्धेऽधीत्य वेदमितिवचनमध्ययनप्रधानं स्नानं न कालप्रधानमितिख्यापनार्थम्। तेनातिक्रान्तेऽपि व्रतकाले सति संभवेऽधीत्यैव स्नातव्यमिति। अत्यन्ताशक्तावेव व्रतमात्रेण स्नातव्यमिति। विद्यास्नानं विद्याव्रतस्नानं च प्रशस्तं व्रतमात्रस्नानं गर्हितमिति। ब्रह्मचर्यस्य विद्यार्थत्वाच्छ्रुतिविशेषाच्च पूजायां फलविशेष इति मातृदत्तः।

गोभिलगृह्ये—"त्रय स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको
विद्याव्रतस्नातक इति तेषामुत्तम श्रेष्ठ." इति।

कामं तु याज्ञिकस्येतिसूत्रव्याख्यावसरे कर्कः— यज्ञं वेदेति याज्ञिकस्तस्य काम स्नान भवति षडङ्गमर्थतोऽनधिगम्यापीति। हरिहरोऽपि—साङ्गं वेदमधीत्यावबुध्य स्नायादित्येकः पक्षः। मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्यावबुध्य स्नायादिति द्वितीयः। ग्रन्थमधीत्य यज्ञविद्यां चाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः। यज्ञविद्याविरहेण ग्रन्थमात्रेऽधीते न स्नायादिति निषेध इति चेति।

अथैतत्कालः।

तत्रेदं गृह्यम्—"उदगयन आपूर्यमाणपक्षे रोहिण्यां मृगशिरसि
तिष्य उत्तरयो फल्गुन्योर्हस्ते चित्रायां विशाखयोर्वैतेषु स्नायात्" इति।

उदगयने मकरादिषु षट्सु राशिषु श्रविष्ठार्धमारभ्य सार्धचतुर्दशसु नक्षत्रेषु स्थित आदित्य आपूर्यमाणपक्षे यानि रोहिण्यादीनि विशाखान्तान्यनुक्रान्तानि नेतराणि तेषु स्नायात्। वाशब्दः स्नानस्य विकल्पार्थः स्नायान्न वा स्नायादिति। तेन यस्य कर्मस्वधिकारो नास्ति तस्य नैष्ठिकब्रह्मचर्यमेव वा स्यात्। अनुक्रमणादेव सिद्ध एतेष्विति वचनं रोहिण्यादिष्वसंभवे तादृशेष्वन्येष्वपि पुण्येषु स्नायादिति व्याख्यातमेतन्मातृदत्तेन।

बौधायनसूत्रे—“ रोहिण्या तिष्य उत्तरयो फल्गुन्योर्हस्ते चित्रायामैन्द्रे विशाखयोर्वा स्नायात् ” इति ।

ऐन्द्र ज्येष्ठा । दक्षिणायने विवाहेऽपि समावर्तनमुदगयन एव । मध्ये मातापित्रनुज्ञाव्यवधानस्य सूत्रकृतैवोक्तत्वाच्चेनैवोदगयनस्य तस्य विहितत्वात् ।

“ वैश्वदेव गृहस्थस्य प्रातरारम्भण भवेत् ।
स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको भवेद्यदि ” इति ।

वैश्वदेवप्रकरणे वक्ष्यमाणप्रयोगपारिजातधृतशौनकवचने गृहस्थस्नातकत्वरूपावस्थाद्वयप्रदर्शनस्य निरर्थकत्वापत्तेः । बहूना स्नातकधर्माणा स्मृतिषु प्रदर्शनस्य स्वतन्त्रनक्षत्रादिकालविधानस्य च वैयर्थ्यापत्तेश्च ।

“ अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विज ” ।

इति निषेधस्त्वविरागिणो विवाहनिवृत्तिनिषेधपरः । मातापित्रनुज्ञायां सत्यामसति विरागे विवाहः कर्तव्य एव न तु विवाहान्निवर्तेतेति । उक्तं चैतच्छ्रुत्या “ आचार्याय प्रिय धनमाहृत्य प्रजातन्तु मा व्यवच्छेत्सी ” इत्यनया । आचार्याय्याऽऽचार्यार्थं प्रियमिष्टं धनमाहृत्याऽऽनीय दत्त्वाऽऽचार्येण चानुज्ञातोऽनुरूपान्दारानाहृत्य प्रजासतान मा व्यवच्छेत्सीः प्रजासततेर्विच्छित्तिर्न कर्तव्या । अनुत्पद्यमानेऽपि पुत्रे पुत्रकाम्यादिकर्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्राय इति विद्यारण्यश्रीपादैर्व्याख्याता । मातापित्रनुज्ञा तु “ समावृत्त आचार्यकुलान्मातापितरौ बिभृयात्ताभ्यामनुज्ञातो भार्यामुपयच्छेत् ” इत्यनेन सूत्रेणोक्ता । अत एतस्मात्सूत्राद्व्यवधानसिद्धेः समावर्तनविवाहयोरव्यवधान दूरापास्तमेव ।

पारिजाते श्रीधरः—

“वागीशादितिपौष्णसौम्यदिनकृन्मैत्रोत्तरारोहिणी
गोविन्देषु शशाङ्कभानुगुरुविच्छुक्राशहोरादिषु ।
रिक्ता पर्व तथाऽष्टमीं प्रतिपद मेष च कीट हरिं
हित्वा शुद्धियुतेऽष्टमेऽह्नि विमले कुर्यात्समावर्तनम् ” इति ।

वागीशः पुष्यनक्षत्रम् । अदितिः पुनर्वसू । पौष्ण रेवती । सौम्य मृगशिरः । दिनकृद्धस्तः । मैत्रमनूराधाः । उत्तरा उत्तरात्रयम् । गोविन्द श्रवणः । शशाङ्कश्चन्द्रः । विद्बुधः । अशहोरा उक्तानामेव । रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः । पर्व पर्वद्वयम् । कीटो वृश्चिकः । हरिः सिंहः । शुद्धियुते ग्रहविशुद्धिपात्रमणदोषशून्ये । अह्नि विमले गुरुशुक्रास्तादिदोषशून्ये ।

१ क स्य वि । २ क रणस्थव । ३ घ ङ स्पर्धं । ४ घ ङ एव त ।

उक्तश्च जैमिन्यादिभिः प्रथमसूत्र एवार्थज्ञानं विनाऽध्ययनमात्रेण समावर्तनाधिकाराभावः ।

एवं च विद्यास्नातकव्रतस्नातकयोरुभयोरपि स्नानात्पूर्वं वेदार्थज्ञानमावश्यकमिति सिद्धम् ।

तत्र स्नातकस्त्रिविधः । विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकश्च । अत्र व्रतशब्देनाक्षारलवणाशित्वादिरूपा ब्रह्मचारिधर्मा उच्यन्ते । एतत्कालस्तु "अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि चतुर्विंशतिं द्वादश यावद्ग्रहणं वा" इति सूत्र उक्तः । "अधीत्य वेदᳲ स्नानम्" इत्यस्मिन्सूत्रे स्नानं व्याख्यास्याम इत्येतावता सिद्धेऽधीत्य वेदमितिवचनमध्ययनप्रधानं स्नानं न कालप्रधानमितिख्यापनार्थम् । तेनातिक्रान्तेऽपि व्रतकाले सति संभवेऽधीत्यैव स्नातव्यमिति । अत्यन्ताशक्तावेव व्रतमात्रेण स्नातव्यमिति । विद्यास्नानं विद्याव्रतस्नानं च प्रशस्तं व्रतमात्रस्नानं गर्हितमिति । ब्रह्मचर्यस्य विद्यार्थत्वाच्छ्रुतिविशेषाच्च पूजायां फलविशेष इति मातृदत्तः ।

गोभिलगृह्ये—"त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको
विद्याव्रतस्नातक इति तेषामुत्तमः श्रेष्ठः" इति ।

कामं तु याज्ञिकस्येतिसूत्रव्याख्यावसरे कर्कः— यज्ञं वेदेति याज्ञिकस्तस्य काम स्नान भवति षडङ्गमर्थतोऽनधिगम्यापीति । हरिहरोऽपि—साङ्गं वेदमधीत्यावबुध्य स्नायादित्येकः पक्षः । मन्त्रब्राह्मणात्मकं वेदमधीत्यावबुध्य स्नायादिति द्वितीयः । ग्रन्थमधीत्य यज्ञविद्यां चाभ्यस्य स्नायादिति तृतीयः । यज्ञविद्याविरहेण ग्रन्थमात्रेऽधीते न स्नायादिति निषेध इति चेति ।

अथैतत्कालः ।

तत्रेदं गृह्यम्—"उदगयन आपूर्यमाणपक्षे रोहिण्या मृगशिरसि
तिष्य उत्तरयोः फल्गुन्योर्हस्ते चित्राया विशाखयोर्वैतेषु स्नायात्" इति ।

उदगयने मकरादिषु षट्सु राशिषु श्रविष्ठार्धमारभ्य सार्धचतुर्दशसु नक्षत्रेषु स्थित आदित्य आपूर्यमाणपक्षे यानि रोहिण्यादीनि विशाखान्तान्यनुक्रान्तानि नेतराणि तेषु स्नायात् । वाशब्दः स्नानस्य विकल्पार्थः स्नायान्न वा स्नायादिति । तेन यस्य कर्मस्वधिकारो नास्ति तस्य नैष्ठिकब्रह्मचर्यमेव वा स्यात् । अनुक्रमणादेव सिद्ध एतेष्वितिवचनं रोहिण्यादिष्वसंभवे तादृशेष्वन्येष्वपि पुण्येषु स्नायादिति व्याख्यातमेतन्मातृदत्तेन ।

बौधायनसूत्रे—"रोहिण्यां तिष्य उत्तरयोः फल्गुन्योर्हस्ते चित्रायामैन्द्रे विशाखयोर्वा स्नायात्" इति।

ऐन्द्रं ज्येष्ठा। दक्षिणायने विवाहेऽपि समावर्तनमुदगयन एव। मध्ये मातापित्रनुज्ञाव्यवधानस्य सूत्रकृतैवोक्तत्वाच्चैनवोदगयनस्य तस्य विहितत्वात्।

"वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रातरारम्भणं भवेत्।
स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको भवेद्यदि" इति।

वैश्वदेवप्रकरणे वक्ष्यमाणप्रयोगपारिजातधृतशौनकवचने गृहस्थस्नातकत्वरूपावस्थाद्वयप्रदर्शनस्य निरर्थकत्वापत्तेः। बहूनां स्नातकधर्माणां स्मृतिषु प्रदर्शनस्य स्वतन्त्रनक्षत्रादिकालविधानस्य च वैयर्थ्यापत्तेश्च।

"अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः"।

इति निषेधस्त्वविरागिणो विवाहनिवृत्तिनिषेधपरः। मातापित्रनुज्ञायां सत्यामसति विरागे विवाहः कर्तव्य एव न तु विवाहान्निवर्तेतेति। उक्तं चैतच्छ्रुत्या "आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः" इत्यनया। आचार्यायाऽऽचार्यार्थं प्रियमिष्टं धनमाहृत्याऽऽनीय दत्त्वाऽऽचार्येण चानुज्ञातोऽनुरूपान्दारानाहृत्य प्रजासंतानं मा व्यवच्छेत्सीः प्रजासंततेर्विच्छित्तिर्न कर्तव्या। अनुत्पद्यमानेऽपि पुत्रे पुत्रकाम्यादिकर्मणा तदुत्पत्तौ यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्राय इति विद्यारण्यश्रीपादैर्व्याख्याता। मातापित्रनुज्ञा तु "समावृत्त आचार्यकुलान्मातापितरौ बिभृयात्ताभ्यामनुज्ञातो भार्यामुपयच्छेत्" इत्यनेन सूत्रेणोक्ता। अत एतस्मात्सूत्राद्व्यवधानसिद्धेः समावर्तनविवाहयोरव्यवधानं दूरापास्तमेव।

पारिजाते श्रीधरः—

"वागीशादितिपौष्णसौम्यदिनकृन्मैत्रोत्तरारोहिणी-
गोविन्देषु शशाङ्कभानुगुरुविच्छुक्रांशहोरादिषु।
रिक्तां पर्व तथाऽष्टमीं प्रतिपदं मेषं च कीटं हरिं
हित्वा शुद्धियुतेऽष्टमेऽह्नि विमले कुर्यात्समावर्तनम्" इति।

वागीशः पुष्यनक्षत्रम्। अदितिः पुनर्वसू। पौष्णं रेवती। सौम्यं मृगशिरः। दिनकृद्धस्तः। मैत्रमनूराधाः। उत्तरा उत्तरात्रयम्। गोविन्दः श्रवणः। शशाङ्कश्चन्द्रः। विद्बुधः। अंशहोरा उक्तानामेव। रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः। पर्व पर्वद्वयम्। कीटो वृश्चिकः। हरिः सिंहः। शुद्धियुते ग्रहविशेषाक्रमणदोषशून्ये। अह्नि विमले गुरुशुक्रास्तादिदोषशून्ये।

---

१ क °स्य वि°। २ क. °रणस्थव°। ३ घ. ङ. °रूपव्यव°। ४ ग. घ. ङ. एव त°।

मदनरत्ने नारदः—

"अथोत्तरायणे जीवशुक्रयोर्दृश्यमानयोः ।
द्विजातीनां गुरोर्गेहान्निवृत्तानां यतात्मनाम् ॥
मित्रोत्तरादितीज्यान्त्यहरीन्दुरविधातृषु ।
मेष्वर्केन्दुज्ञार्थशुक्रवारलग्नांशकेषु च ॥
अथवा बीजनक्षत्रवारलग्नांशकेष्वपि ।
प्रतिपत्पर्वरिक्ताख्या अष्टमीं च दिनक्षयम् ॥
हित्वाऽन्यदिवसे कार्यं समावर्तनमण्डनम्" इति ॥

बीजनक्षत्राणि बीजावापनक्षत्राणि ।

वसिष्ठः—"स्नानं मध्याह्नकाले तु रोहिण्यां कारयेच्छुभम् ।
पूर्वाह्णे तदभावे च कुर्यात्स्नानं यथाविधि" इति ॥

इदं तु ब्रह्मचारिकर्तृकमेव । समावर्तनात्मककर्माण्याचार्यकर्तृकाणि यावदुक्तं ब्रह्मचारी करोति । समावर्तनं तु ब्रह्मचारिकर्तृकमेव । अधीत्य वेदꣳ स्नानमितिसूत्रेऽधीत्येतिक्त्वाप्रत्ययेनाध्ययनस्नानयोः समानकर्तृकत्वस्योक्तत्वात् ।

अथ प्रयोगः ।

ब्रह्मचारी साङ्गसार्थवेदाध्ययनव्रताभ्यां संपन्नः साङ्गसार्थवेदाध्ययनमात्रसंपन्नो वा वेदाध्ययनमात्रसंपन्नो वा व्रतमात्रसंपन्नो वा परिपालितब्रह्मचारिनियमः कृतकाण्डव्रतोपाकरणोत्सर्जनगोदानः कृताध्यायोपाकरणो गुरुं दक्षिणादिना संतोष्य तेनानुज्ञात उदगयन आपूर्यमाणपक्षे रिक्तापर्वाष्टमीप्रतिपद्व्यतिरिक्तद्वितीयाद्यन्यतमतिथौ भानुसोमबुधगुरुशुक्रान्यतमे वारे तदंशहोरायां रोहिणीमृगतिष्योत्तराफल्गुनीहस्तचित्राविशाखान्यतमे सूत्रविहिते नक्षत्रे तदसंभवे पुनर्वस्वनूराधाज्येष्ठाश्रवणोत्तराभाद्रपदारेवत्यन्यतमे शास्त्रान्तरोक्ते नक्षत्रे मेषवृश्चिकसिंहभिन्नलग्ने गुरुशुक्रास्तबाल्यवार्धक्यमलमासवक्रातिचारदिनक्षयादिदोषशून्ये दिवसे ज्योतिर्विदुक्ते सुमुहूर्ते आचार्यगृह उदकसमीपे वा गोष्ठे वा स्नानापरपर्यायं समावर्तनाख्यं कर्म कुर्यात् । यदा गोष्ठे तदा तृणवस्त्रादिभिर्गोष्ठं प्रच्छाद्य यथा सूर्यकिरणानामपि दर्शनं न भवति तथा सम्यक्कटादिना परिश्रित्य सूर्योदयात्प्रागेव तत्र प्रविश्य तत्रैव सर्वं कर्म कृत्वा रात्रौ बहिर्गन्तव्यम् । कृतनित्यक्रिय उभयकालेऽग्निकार्यक्रियापक्षे प्रातरग्निकार्यं कृत्वा प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम गृह-

स्याश्रमाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं समावर्तनाख्यं कर्म करिष्य इति संकल्पं कुर्यात्।

ततः पिता पुत्रसमावर्तनाङ्गभूतं गणपतिपूजनमित्यादिनान्दीश्राद्धान्तं कर्मोक्तरीत्या कुर्यात्। अत्र श्रीः प्रीयतामिति विशेषः। इन्द्रः प्रीयतामिति वा।

अथवा नान्दीश्राद्धमात्रं पितृकर्तृकं गणपतिपूजनपुण्याहवाचनमातृकापूजनानि तु स्वयमेव कार्याणि। मातृकापूजनस्य नान्दीश्राद्धाङ्गत्वपक्षे तदपि पितृकर्तृकमेव। पितृसत्त्वेऽपि स्वयमेव वा गणपतिपूजनादि नान्दीश्राद्धान्तं कुर्यादिति केचित्।

ततो ब्रह्मचार्येवोल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय तत्र पावकनामानं श्रोत्रियागारादाहृतं लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्धं एहीत्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा समावर्तनहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमे—जातवेदसमग्निं पलाशसमिधा यक्ष्ये। अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये। अग्निमाज्याहुत्या यक्ष्ये। अङ्गहोमे वरुणमित्यादि। पात्रप्रयोगकाले लौकिकाग्नावुष्णीकृता अपः शीता अपः क्षुरमानडुहं शकृद्वपनार्थं कुशमौदुम्बरं प्रादेशमात्रं दन्तधावनार्थमार्द्रं काष्ठं येनकेनचिद्बन्धुजनेनाऽऽनीतं सुरभिद्रव्ययुतं केवलं वा चन्दनं येनकेनचिद्बन्धुजनेनाऽऽनीते अहते वाससी चिह्नकरणेन लक्षितदक्षिणोत्तरभावे येनकेनचिद्बन्धुजनेनाऽऽनीते सूत्रप्रोते कुण्डले सूत्रप्रोतं सुवर्णाभिच्छादितं चान्दनं वादरं वा मणिमादर्शं छत्रं वैणवं दण्डमुपानहौ स्रजं त्रिककुत्संज्ञकपर्वतजातमञ्जनमभावे कज्जलं वेत्येतान्यासाद्य ग्रामप्रवेशार्थं रथाद्यन्यतमं वाहनमपि पात्रसमीपे यथावकाशं वा संस्थाप्य दर्व्यादीनि होमोपयुक्तानि पात्राणि पालाशीं समिधं चाऽऽसादयेत्। पलाशसमिदासादनात्पूर्वं वा ग्रामप्रवेशार्थरथाद्यन्यतमवाहनस्य पात्रसमीपे यथावकाशं वा संस्थापनम्।

ततो ब्रह्मवरणादि। पात्रप्रोक्षणकाल उपक्लृप्तस्य रथाद्यन्यतमवाहनस्यापि प्रोक्षणं कार्यम्। ततो दर्वीनिष्टपनादिव्याहृतिहोमान्तं समानम्।

ततो वैशेषिकप्रधानहोमः—'ॐ इमᳪ स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव संमहे मा मनीषया। भद्रा हि नः प्रमतिरस्य सᳪसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव स्वाहा' इत्यासादितां पालाशीं समिधमादधाति। जातवेदसेऽग्नय इदं०। सूत्रकारपठितत्वादत्र स्वाहाकारः। व्यस्तव्याहृतीनामग्निर्ऋषिः। समस्तव्याहृतीनां प्रजापतिर्ऋषिः। अग्निवायुसूर्यप्रजापतयः क्रमेण देवताः। गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृ-

१ ग. 'वग'। २ ग. घ ङ 'ते सू'।

हत्यः क्रमेण च्छन्दांसि । समावर्तनवैशेषिकप्रधानाज्यहोमे विनियोगः । इति स्मृत्वा ताभिश्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् ।

ततः 'ॐ त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तन्मे अस्तु त्र्यायुषं स्वाहा । अग्नय इदं०' इति प्रधानाहुतीर्हुत्वा, इमं मे वरुणेत्यादिस्विष्टकृद्धोमं पुण्याहवाचनान्तं कृत्वा प्रजापतिः प्रीयतामिति वदेत् । अत्रेतिवचनं विद्याव्रतस्नानविद्यास्नानयोर्जयादयो वैकल्पिका एव स्युः । व्रतमात्रस्नाने तु नित्या एवेत्येतदर्थम् ।

ततोऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमित्यादीनां चतुर्णां मन्त्राणां विश्वे देवा ऋषयः । अग्निवायुसूर्यव्रतपतयः क्रमेण देवताः । यजूंषि । उपस्थाने विनियोगः । 'ॐ अग्ने व्रतपते व्रतमचारिष० राधि' इत्यग्निमुपतिष्ठते । 'ॐ वायो व्रतप०' इति वायुम् । 'ॐ आदित्य व्रत०' इत्यादित्यम् । 'ॐ व्रतानां व्रत०' इति व्रतपतिम् । इति चतुर्भिर्मन्त्रैर्मन्त्रोक्ता देवता उपस्थायोपनयने स्वीकृतानां ब्रह्मचर्याश्रमविहितव्रतानामुत्सर्गं कुर्यात् ।

उदु त्यं चित्रमिति द्वयोः सोम ऋषिः । आदित्यो देवता । प्रथमस्य गायत्री। द्वितीयस्य त्रिष्टुप् । आदित्योपस्थाने विनियोगः । 'ॐ उदु त्य जातवेदस० सूर्यम्' 'ॐ चित्रं देवानामुद्गादनीकं० स्वाहस्तुषश्च' इति द्वाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते । उदुत्तमं वरुण पाशमस्म०च्छ्रथायेतिमन्त्रस्य वामदेवो विश्वे देवा वा वरुण एकपदा स्वराड्जगती । उत्तरीयवासोनिधाने विनियोगः । 'ॐ उदुत्तमं वरुण पाशमस्म० च्छ्रथाय' [इति] उत्तरीयं वासो निदधाति ।

ततोऽन्येनाहतेन महता वाससा शरीरं प्रावृत्य द्विराचम्यावाधमपित्यस्य वामदेवो विश्वे देवा वा वरुण एकपदा स्वराड्जगती । अन्तरीयवासोनिधाने विनियोगः । 'ॐ अवाधम वरुण पाशमस्म० च्छ्रथाय' [इति] अन्तरीयं वासो निदधाति । अन्तरीयं वासो नामाधरीयं कौपीनाच्छादनं वासः । विमध्यममित्यस्य वामदेवो विश्वे देवा वा वरुण एकपदा स्वराड्जगती । मेखलानिधाने विनियोगः । 'ॐ विमध्यम वरुणपाशमस्म० च्छ्रथाय' [इति] मेखलां विस्रस्य निदधाति । अथा वयमादित्येत्यस्य वामदेवो विश्वे देवा वा वरुणो द्विपदा त्रिष्टुप् । दण्डनिधाने विनियोगः । 'ॐ अथा वयमा० स्याम' [इति] दण्डं निदधाति ।

ततोऽजिनवासोमेखलादण्डानप्सु तूष्णीं प्रास्यान्तरीयवासोऽर्थिने ब्रह्मचारिणे दद्यात् ।

ततोऽपरेणाग्निं प्राङ्मुख उपविश्य 'ॐ क्षुरो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः' [इति] क्षुरं संमृशति। तं तूष्णीं वप्त्रे प्रदायाऽऽसादितासु शीतास्वप्स्वासादिता उष्णा अप आनीय 'ॐ शिवा नो भवथ सꣳस्पृशे' इति ता अपोऽभिमृशति। अभिमर्शन एवायं मन्त्रः। न तु मिश्रणे। सꣳस्पृश इति मन्त्रलिङ्गात्। आप उन्दन्त्वित्यस्य सोम आपो द्विपदा गायत्री। दक्षिणगोदानोन्दने विनियोगः। 'ॐ आप उन्दन्तु० वर्चसे' इति दक्षिणं गोदानमुनत्ति। ओषध इत्यस्य सोम ओषधीरेकपदा गायत्री। दक्षिणगोदान ऊर्ध्वाग्रकुशनिधाने विनियोगः। 'ॐ ओषधे त्रायस्वैनम्' [इति] दक्षिणगोदानप्रदेश आसादितं कुशमूर्ध्वाग्रं निदधाति। स्वधित इत्यस्य सोमः स्वधितिरेकपदा गायत्री। क्षुरनिधाने विनियोगः। 'ॐ स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः' [इति] तदुपर्यासादितं क्षुरं निदधाति। देवश्रूरित्यस्य सोमो देवश्रूरेकपदा गायत्री। सकुशकेशवपने विनियोगः। 'ॐ देवश्रूरेतानि प्रवपे' [इति] सकुशान्केशान्वपति। उन्दनादिवपनान्तं कर्म नापितस्य सामर्थ्यात्। यस्य कस्यचिन्मन्त्रविदो ब्राह्मणस्याऽऽचार्यस्य वा तथात्वे। नापितस्य मन्त्रपठनाधिकारस्तु दोग्धुः सांनाय्यदोहनादिष्विव वचनसामर्थ्यात्।

ततो 'ॐ यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा वप्तर्वपसि केशश्मश्रुवर्चया मुख मा न आयुः प्रमोषीः' इति वप्तारं समीक्षते। ततो वप्ता श्मश्रूपपक्षकेशलोमनखानि क्रमेण शिखां विहाय वपति। वपनकर्ताऽत्र स्नानं कुर्यात्।

ततः स्नातकस्य मित्रजनः कश्चिदासादितमानडुहं शकृदादाय तत्रोप्तानि श्मश्र्वादीनि निधाय, 'ॐ इदमहममुष्यामुष्यायणस्य पाप्मानमवगूहामि' [इति] गोष्ठ उदुम्बरे दर्भस्तम्बे वा गर्तं कृत्वा तत्राऽऽनडुहेन शकृत्पिण्डेन सह तानि प्रक्षिप्य मृदा गर्तं प्रपूरयति। अमुष्येत्यस्य स्थाने षष्ठीविभक्त्येकवचनोत्तरशर्मशब्दान्तं व्यावहारिकं नाम ग्राह्यम्। आमुष्यायणस्येत्यस्य स्थाने तु षष्ठ्येकवचनान्तं गोत्रनाम। यथा—इदमहं देवदत्तशर्मणो वासिष्ठस्य पाप्मानमवगूहामीति।

अथ स्नातकः करञ्जकल्काद्युद्वर्तनेन शरीरमलं दूरीकृत्य 'ॐ अन्नाद्याय व्यूहध्वं दीर्घायुत्वाय व्यूहध्व ब्रह्मवर्चसाय व्यूहध्व दीर्घायुरहमन्नादो ब्रह्मवर्चसी भूयासम्' [इति] आसादितेनौदुम्बरेण काष्ठेन दन्तान्शोधयेत्। ततो द्वादश गण्डूषांस्तूष्णीं कुर्यात्। तत आचार्योऽन्यो वा, आपो हि ष्ठेति मन्त्रत्रयस्याग्निर्विश्वे देवा वाऽऽपो गायत्री। हिरण्यवर्णा इति मन्त्रचतुष्टयस्याग्निरापस्त्रिष्टुप्। पवमा-

नानुवाकमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः । पवमानसुवर्जनादयो लिङ्गोक्तास्तत्तन्मन्त्रदेवताः । गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि । स्नापने विनियोगः । आपो हि ष्ठा मयोभुव इति तिसृभिर्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इति चतसृभिः पवमानः सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेन चोष्णशीताभिरद्भिः स्नापयति । मेरणमात्रमाचार्यकर्तृकं मन्त्रोच्चारणपूर्वकं स्नानं तु स्नातककर्तृकमेव वा । तत्तन्मन्त्रसमुदायान्ते पवमानानुवाकान्ते वा स्नानम् । केचित्तु प्रतिमन्त्रं स्नानमिच्छन्ति । तन्न । होमव्यतिरिक्तसंख्यायुक्तकर्मविधौ ' एकमन्त्राणि कर्माणि ' इति परिभाषाया अप्रवृत्तेः । पवमानानुवाके संख्यायुक्तत्वाभावेऽपि पवमानः सुवर्जन इति चैतेनानुवाकेनेत्यनेन कृत्स्नस्यानुवाकस्यैव करणत्वस्योक्तेर्न प्रत्येकं मन्त्राणां करणतेति द्रष्टव्यम् ।

ततो द्विराचम्य तूष्णीं लौकिकं वासः परिधाय द्विराचम्य कटिसूत्रं कौपीनं च विसृज्य प्रज्ञाते निधायाऽऽसादितं चन्दनपिष्टं जलेनाभ्युक्ष्य तेन पाणी प्रलिप्य 'ॐ नमो ग्रहाय चाभिग्रहाय च नमः शाकजञ्जभाभ्यां नमस्ताभ्यो देवताभ्यो या अभिग्राहिणीः ' [इति] देवेभ्यः प्राचीनं नमस्काराञ्जलिं करोति ।

" अप्सरासु यो गन्धो गन्धर्वेषु च यद्यशः ।
दैव्यो यो मानुषो गन्धः स मामाविशतादिह " ॥

[इति] तेनाञ्जलिना मुखमारभ्यानुलोममात्मानं लिम्पति ।

तत आसादिते अहते वाससी जलेनाभ्युक्ष्य परिहितं पूर्वं वासः परित्यज्याऽऽसादितयोर्वाससोर्मध्य एकं वास आदाय प्रदक्षिणं संवेष्ट्य 'ॐ सोमस्य तनूरसि तनुवं मे पाहि स्वा मा तनूराविश शिवा मा तनूराविश ' इति प्रदक्षिणं वेष्टितं वासो नीविकल्पनादिप्रकारेण परिदधाति । ततो द्विराचम्य तेनैव मन्त्रेणोत्तरीयसञ्ज्ञकं वासः परिदधाति ।

ततो द्विराचम्य प्रज्ञातं निहितं कटिसूत्रं कौपीनं चाप्सु प्रक्षिपेत् । अत ऊर्ध्वं कटिसूत्रकौपीनधारणं न कार्यम् ।

अथापरेणाग्निं प्राङ्मुख उपविश्याऽऽसादितं चान्दनं बादरं वा सुवर्णाभिच्छादितं मणिमासादिते कुण्डले चाऽऽदाय दर्भेण प्रबध्याग्रौ धारयन्—

" ॐ आयुष्यं वर्चस५ रायस्पोषमौद्भिदम् । इद५ हिरण्यमायुषे वर्चसे जैत्रायाऽऽविशता मा५ स्वाहा । ॐ उच्चैर्वाजि पृतनासाह५ सभासाहं धनञ्जयम् । सर्वाः समग्रा ऋद्धयो हिरण्येऽस्मिन्समाभृत स्वाहा । ॐ शुनमह५ हिरण्यस्य पितुरिव नामाग्रभिषम् । तं मा हिर

ण्यवर्चस करोतु पुरुषु प्रिय ब्रह्मवर्चसिन मा करोतु स्वाहा । ॐ प्रिय मा कुरु देवेषु प्रिय मा ब्रह्मणि कुरु । प्रिय विश्येषु शूद्रेषु प्रिय मा कुरु राजसु स्वाहा । ॐ इयमोषधे त्रायमाणा सहमाना सरस्वती । सा मा हिरण्यवर्चस करोतु पुरुषु प्रिय ब्रह्मवर्चसिन मा करोतु स्वाहा '

इति पूर्वावशेषितेनाऽऽज्येन दर्व्या पञ्चभिर्मन्त्रैस्तदुपर्यभिजुहोति । हिरण्यायेदमिति त्यागः । अन्त्यस्यौषध्या इदमिति वा त्यागः । नानाग्नेः परिषेको मणिकुण्डलसंस्कारत्वात् ।

तत एतैरेव पञ्चभिर्मन्त्रैः स्वाहाकाररहितैः सर्वान्ते मणिकुण्डले च सहैव त्रिः प्रदक्षिणमुदपात्रे सम्यक्प्रक्षालयति सकृन्मन्त्रैर्द्विस्तूष्णीम् । ' ॐ विराज च स्वराज चाभिष्टीर्या च नो गृहे । लक्ष्मी राष्ट्रस्य या मुखे तया मा सꣳसृजामसि' [इति] दक्षिणे कर्णे दक्षिणं कुण्डलं प्रतिमुञ्चति । 'ॐ ऋतुभिष्ट्वाऽऽर्तवैरायुषे वर्चसे सवत्सरस्य धायसा तेन सन्नुनुगृह्णासि ' [इति] दक्षिणकर्णस्थं कुण्डलं यथा न पतति तथाऽपिदधाति । ' ॐ विराज च स्वराज चाभिष्टीर्या च नो गृहे । लक्ष्मी राष्ट्रस्य या मुखे तया मा सꣳसृजामसि ' [इति] वामे कर्णे उत्तरं कुण्डलं प्रतिमुञ्चति । 'ॐ ऋतुभिष्ट्वाऽऽर्तवैरायुषे वर्चसे सवत्सरस्य धायसा तेन सन्नुनुगृह्णासि ' [इति] सव्यकर्णस्थं कुण्डलं पूर्ववदपिदधाति । अत्र काण्डानुसमय एव ' सयुक्तानि त्वेकापवर्गाणि ' इतिसूत्रात् । 'ॐ इयमोषधे त्रायमाणा सहमाना सरस्वती । सा मा हिरण्यवर्चस करोतु पुरुषु प्रिय ब्रह्मवर्चसिन मा करोत्वपाशोऽसि ' इति ग्रीवायामभिहोमसंस्कृतं मणि बध्नाति । ' ॐ शुभिके शुभमारोह शोभयन्ती मुख मम । मुख च मम शोभय भूयाꣳस च भग कुरु । यामाहरज्जमदग्नि श्रद्धायै कामायास्यै इमा ता प्रतिमुञ्चेऽह भगेन सह वर्चसा ' [इति] द्वाभ्यामासादितां स्रजं धारयति । 'ॐ यदाञ्जन त्रैककुद जातꣳ हिमवत उपरि । तेन वामाञ्जेऽह भगेन सह वर्चसा मयि पर्वतपूरुषम् ' । इत्यासादितेनाञ्जनेन द्वाभ्या हस्ताभ्यां युगपदक्षिणी अनक्ति । तेन वामिति द्विवचनलिङ्गात् । केचित्तु यदाञ्जनमितिमन्त्रेण दक्षिणेन हस्तेन सव्यमनक्ति । एतेनैव मन्त्रेण दक्षिणम् । सव्यस्याक्ष्णः पूर्वमञ्जनं ' सव्यꣳ हि पूर्वं मनुष्या आञ्जते ' इतिश्रुतिसिद्धमिति वदन्ति । तेषा द्विवचनलिङ्गविरोधः स्फुट एव । यन्मे मन इत्यस्य सोम आदर्शोऽनुष्टुप् । आदर्श आत्मावेक्षणे विनियोगः । 'ॐ यन्मे मन परागत यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसि ' इत्यात्मानमादर्शेऽवेक्षते । भानुवार आदर्शावेक्षणनिषेध एतस्य

१ प द 'के शोभ'।

वैधत्वान्न प्रवर्तते प्रयाणकालिकादर्शविक्षणवत् । देवस्य त्वेत्यस्य मन्त्रस्य वामदेवः प्रजापतिर्वा सविता यजुः । वेणवदण्डप्रतिग्रहणे विनियोगः । 'ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि ' इत्यासादितं वैणवं दण्डं प्रतिगृह्णाति । अर्थादन्यो यः कश्चन दण्डप्रदाता । 'ॐ इन्द्रस्य वज्रोऽस्यश्विनौ मा पातम् ' [इति] सकृन्मन्त्रमुक्त्वा तमूर्ध्वं दण्डं सोदकेन हस्तेन त्रिरुन्मार्ष्टि । उच्छब्देनैवोर्ध्वमार्जनासिद्धौ पुनरूर्ध्वग्रहणं दण्डविशेषणार्थम् । एवं चोर्ध्वं दण्डं धृत्वोर्ध्वं मार्ष्टीत्यर्थः सिद्धो भवति । सोदकेन हस्तेनोन्मार्जनं तु ' ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थ इत्यद्भिरुन्मार्ष्टि ' इत्येतत्सूत्रेऽद्भिरिति विधानं सर्वत्रोन्मार्जनमेवोदकैरनुमार्जनादिकं तु केवलेन हस्तेनेति वैजयन्तीकृतव्याख्यानात् । पवित्रयोरनुमार्जनं तु वचनादद्भिः ।

ततः 'ॐ वेणवेजयास्मद्विपतस्तस्करान्सरीसृपान्व्यापदाद्रक्षोऽसि पिशाचान्पौरुषेयाद्वयाच्चो दण्ड रक्ष विश्वस्माद्भयाद्रक्ष सर्वतो जहि तस्करानन्न. सर्ववृक्षेषु जायसे त्वऽ सपत्नहा जहि शत्रुगणान्सर्वान्समन्त मघवानिव ' [इति] सकृन्मन्त्रमुक्त्वा शिरस उपरि प्रदक्षिणं दण्डं त्रिर्भ्रामयति । 'ॐ प्रतिष्ठे स्थो देवते मा मा सताह्रम्' [इति] उपविष्ट एवोपानहौ युगपदध्यवरोहति । सकृदेव मन्त्रो द्विवचनलिङ्गात् । युगपदध्यवरोहणासंभवे मन्त्रावृत्तिरनापत्त्या । द्विवचनं तूपरवबहुत्ववद्यथाकथंचिन्नेयम् । अत्रापि सकृदेव वा मन्त्रः । ' ॐ प्रजापते शरणमसि ब्रह्मणश्छदिः ' इति च्छत्रं प्रतिगृह्णाति । अत्राप्यर्थादन्यो यः कश्चन प्रदाता । 'ॐ यो मे दण्डः परापतद्विहायसोऽधि भूम्याम् । इम त पुनराददेऽयमायुषे च बलाय च ' इति दण्डं पुनरादत्ते यदि गृहीतो हस्तात्पतेत् । इदं च दण्डधारणं यावज्जीवं मधुपर्कसमाप्त्यन्तं वाऽऽवश्यकम् ।

अथोपक्लृप्तमन्येनाऽऽनीतं रथमश्वं हस्तिनं वाऽऽरुह्य ग्रामं प्रविशति ।

तत्र—'ॐ रथतरमसि वामदेव्यमसि बृहदस्यङ्कौ न्यङ्कावभितो रथ यौ ध्वान्तं वाताग्रमनुसंचरन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावान्पतत्री ते नोऽग्नय पप्रय पारयन्तु । अथ वामश्विना रथो मा दुःखे मा सुखे रिषत् । अरिष्टः स्वस्ति गच्छतु विविघ्नन्पृतनाभिदासत. । इह धृतिरिह विधृतिरिह रमताम् " इति रथारोहणमन्त्रः ।

" ॐ अश्वोऽसि हयोऽसि मयोऽस्यत्योऽसि नरोऽस्यर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्यसि वृषाऽसि नृमणा असि ययुर्नामासि " ।

इत्येकादशभिरश्वनामात्मकैर्मन्त्रैरश्वारोहणम् ।

"ॐ इन्द्रस्य त्वा वज्रेणाभ्युपविशामि वह कालं वह श्रियं माऽभिवह हस्त्यसि हस्तियशसमसि हस्तिवर्चसमसि हस्तियशसि(सी) हस्तिवर्चसी भूयासम्" । इतिमन्त्रेण हस्त्यारोहणम् ।

यदा गोष्ठे कर्म तदा रात्रिपर्यन्तं तत्रैव स्थित्वा रथाद्यन्यतमं वाहनमारुह्य ग्रामं प्रविशेत् । यदा तु गृहे कर्म तदा रथाद्यन्यतमं यानमारुह्य तदानीमेव यत्र पूजां करिष्यन्तो भवन्ति तत्र गच्छेत् । यदि तु गृह एव पूजाकर्ता तदा वाहनारोहणाभावः । सूर्यदर्शनप्रतिषेधो गोष्ठकरणपक्ष एव ।

ततः—'ॐ सम्स्रवन्तु दिशो मयि समागच्छन्तु सूनृताः सर्वे कामा अभियन्तु न. प्रिया अभिस्रवन्तु नः प्रियाः'

इति सकृन्मन्त्रमुक्त्वा दिश उपतिष्ठते ।

ततो यत्र पूजां करिष्यन्तो भवन्ति तत्र गच्छति । गच्छन्नेव वा 'ॐ यशोऽसि यशोऽहं त्वयि भूयासममुकशर्मन्' [इति] यः पूजां करिष्यन्भवति तमाभिमुख्येन समीपं गच्छन्यानादवरुह्यानवरुह्य वा सम्यगीक्षते ।

अथ मधुपर्कः ।

पूजकः समावर्तनदिने स्वगृहं प्रत्यागताय स्नातकाय शयनासनादिप्रदाना-सस्थानं कल्पयित्वा कृतयानावरोहणं पूज्यं प्राङ्मुखमुपवेश्य नियतसंख्यदर्भमयं कूर्चं प्रकल्प्य पाद्यार्था अपो हसीयसि पात्रे सम्भृत्य महत्तरेण पात्रेणापिदध्यात् । एवमर्घ्यार्थानामाचमनार्थानां च पृथक्पात्रयोः संभरणमपिधानं च । नात्र कांस्यपात्रनियमः ।

ततो हसीयसि कांस्यपात्रे दध्यानीय मध्वानयति । ततो घृतमिति त्रिवृतं मधुपर्कं कृत्वा महत्तरेण पिधाय सूत्रेणाऽऽवेष्टयेत् । दधि मधु घृतमापः सक्तव इति पाङ्क्तो वा । अस्मिन्पक्षे दध्यादीनां मिश्रणे नास्ति क्रमः । घृतं त्वन्तत एवाभिघारणरूपत्वात् । पाङ्क्तपक्षेऽपि हसीयस्यानयनं[3] वर्षीयसाऽपिधानं च कृत्वा सूत्रवेष्टनं कार्यम् । त्रिवृत्पाङ्क्तयोरसंभवे मधुसंभवे मधुसंसृष्टो मधुपर्कः । पयो वा मधुसंसृष्टमभाव उदकमितिधर्मसूत्रोक्तप्रकारेण वा प्रकल्पयेत् ।

ततो गां वस्त्रं यज्ञोपवीतद्वयं यथाविभवमाभरणानि माल्यादीनि चोपक-

१ ग. 'र्मनीयार्था'। ख. 'मनीयानां। २ ग. घ. ङ. वपायस्रा। ३ क. ख. 'सम्'।

ल्पयेत् । सति संभव उदीचीनप्रतिपीवणमेरकासनं बहुगुणमुत्तरदशवाससाऽऽच्छादितं पूज्यस्योपवेशनार्थं कल्पयति । एतदासनकल्पनं गृहस्य मध्ये गृहस्यैशानभागे प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्य तेषु द्रव्याणामासादनम् । यावन्तः पूज्यास्तावन्त्यासनादीनि । प्रतिपात्रमेकैकः कूर्च आसादनार्थम् । पात्रप्रदानकाले पात्रस्याधस्तादुपरिष्टाच्च परिग्रहणार्थं द्वौ कूर्चौ । एतौ च सर्वपात्रार्थौ । अयं च बौधायनोक्तो विशेषः । वस्त्रकुण्डलस्रगादिदानमपि बौधायनीयमेव ।

पूजकः पूज्यस्य दक्षिण उदङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य, इमं स्नातकं मधुपर्केण पूजयिष्य इति संकल्पं कुर्यात् । उक्तकूर्चादिद्रव्यजातेन सहाऽऽदातुरभिप्रायानुकूलो भूत्वोच्चैर्भूतया वाचैकैकं प्राहेति प्रदाने विधिः। पूजकः—ॐ अर्घ इति त्रिः सकृद्वा पूज्यं प्राह । कुरुतेति पूज्यः । पूजकः ॐ कूर्च इति त्रिः सकृद्वा प्राह । पूज्यः—सुकूर्च इत्युक्त्वा हस्ताभ्यां प्रतिगृह्य "ॐ राष्ट्रभृदस्याचार्यासन्दी मा त्वद्योषम्" इत्युदगग्रे कूर्चे प्राङ्मुख उपविशेत् । ततः पूजकः-ॐ पाद्यमिति त्रिः सकृद्वा प्राह। सुपाद्यमिति पूज्यः। ततः पूजकस्य दासो वा दासी वा तदीयब्राह्मणो वा पूज्यस्य पादौ प्रक्षालयति। तत्र ब्राह्मणो दक्षिणं पादमग्रे प्रक्षाल्य सव्यं प्रक्षालयति । क्षत्रियवैश्ययोस्त्वनियमः। दासो दासी वा चेत्सव्यमेवाग्रे ततो दक्षिणम् । अत्र स्मार्तं द्विराचमनम् । योऽस्य पादौ प्रक्षालयतीत्यनेन प्रक्षालने कर्तृनियमः प्रदर्श्यते । तेन ब्राह्मणकर्तृकमपि प्रक्षालनं भवति न तु शूद्रः शूद्रा वेति द्वयोरेव कर्तृत्वं नियतमिति सिद्धं भवति । प्रक्षालयितृहस्ताभिमर्शनविधानेनेदमप्यवगम्यते प्रक्षालनमन्यकर्तृकमेवेति । ततः पूजकः-'ॐ विराजो दोहोऽसि मयि दोहः पद्यायै विराजः' [इति]प्रक्षालयितुर्हस्तावभिमृशति । 'ॐ मयि तेज इन्द्रियं वीर्यमायुः कीर्तिर्वर्चो यशो बलम्' [इति]आत्मानं प्रत्यभिमृश्याप उपस्पृशेत् ।

ततः पूजकोऽर्घ्या अपो गन्धमाल्यवस्त्रयज्ञोपवीतद्वयालंकरणसहिता गृहीत्वा, ओमर्घ्यमिति त्रिः सकृद्वा प्राह । पूज्यः—स्वर्घ्यमित्युक्त्वा 'ॐ आ मा गन्यशसा सꣳसृज तेजसा वर्चसा पयसा च तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनाम्' [इति] गन्धमाल्यवस्त्रयज्ञोपवीतद्वयालंकरणसहितमञ्जलौ पूजकेन किंचिन्निनीयमानमर्घ्योदकं प्रतिगृह्णाति ।

तत आत्मानं गन्धमाल्यवस्त्रकुण्डलस्रगादिभिरलंकृत्यावशिष्टमर्घ्यजलं पूजकाय प्रदाय 'ॐ समुद्रं वः प्रहिणोमि॰ मत्पय.' [इति] तज्जलं पूजकेन निनीयमानमनुमन्त्रयते । गन्धादीनामर्घ्यजलेन सह दाने बौधायनसूत्रमूलिका मातृदत्तोक्तिः,

---

१ क. ख. 'क्स्तदाशो । २ क. ख. वा पू' ।

रुद्रस्कन्धभाष्यकारोक्तिश्च मूलम्। ततः पूजकः–'ओमाचमनीयमिति त्रिः सकृद्वा प्राह। पूज्यः स्वाचमनीयमित्युक्त्वा, अमृतोपस्तरणमसीत्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदो जलं यजुः। आचमने विनियोगः। 'ॐ अमृतोपस्तरणमसि' [इति] पूजकदत्तजलार्धेनाऽऽचामति। नात्र शुद्धाचमनम्। पूजकः–ॐ मधुपर्क इति त्रिः सकृद्वा प्राह। पूज्यः—सुमधुपर्क इत्युक्त्वा देवस्य त्वेत्यस्य प्रजापतिः सविता यजुः। मधुपर्कप्रतिग्रहणे विनियोगः। 'ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि' [इति] आकाशवताऽञ्जलिना प्रतिगृह्य 'ॐ पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीडायाः पदे' [इति] तं भूमौ प्रतिष्ठाप्य 'ॐ यन्मधुनो मधव्यं परममन्नाद्य१ रूपं तेनाहं मधुनो मधव्येन परमेण रूपेण परमो मधव्योऽन्नादो भूयासम्' [इति] अङ्गुष्ठेनोपमध्यमयोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या मधुपर्कमालोडयति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम्। 'ॐ तेजसे त्वा श्रियै यशसे बलायान्नाद्याय प्राश्नामि' [इति] मन्त्रावृत्त्याऽङ्गुष्ठेनोपमध्यमयोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या त्रिर्मधुपर्कं प्राश्नाति। हस्तं प्रक्षाल्य शेषं उच्छिष्टं प्रयच्छति। तदभावे सर्वं प्राश्नीयात्। लोकविद्विष्टत्वादिदानीं सर्वस्यैव प्राशनम्।

ततोऽमृतापिधानमसीत्यस्य याज्ञिक्यो देवता उपनिषदो जलं यजुः। आचमने विनियोगः। 'ॐ अमृतापिधानमसि' [इति] सर्वेण पूर्वाचमनशिष्टजलेनाऽऽचामति। ततो मुखं हस्तं च प्रक्षाल्य स्मार्तमाचमनं लौकिकजलेन। ततः पूजकः–'ॐ गौरिति त्रिः सकृद्वा प्राह। पूज्यः–सुगौरित्युक्त्वा 'ॐ गौर्धेनुर्भव्या माता रुद्राणां दुहिता वसूना१ स्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः। प्रणुवोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट। पिबतूदकं तृणान्यत्तु। ओमुत्सृजत' इति पठित्वा तामुत्सृजेत्। मन्त्रलिङ्गाद्गौरत्र रुपेव। तस्या हननपक्षे 'ॐ गौरस्यपहतपाप्माऽप पाप्मानं जहि मम चामुष्य च हतं मे द्विषन्त१ हतो मे द्विषन्कुरुत' इति पठित्वा परिचारकैः संस्कृतं तन्मांसं भुञ्जीयात्। उत्सर्गपक्षेऽन्येनानिषिद्धेन मांसेन। कलौ गोवधस्य निषिद्धत्वादुत्सर्ग एव कर्तव्यः। अन्यमांसाशनमपि न भवति। तस्यापि कलौ निषिद्धत्वात्। मांसस्थाने माषसहितमन्नं देयम्। पूजको माषसहितमन्नं संस्कृत्य सिद्धेऽन्न ॐ भूतमिति त्रिः सकृद्वा प्राह। पूज्यः–'ॐ तत्सुभूतं विराडन्नं तन्मा क्षायि तन्मेऽशीय तन्म ऊर्जं धास्तत्सुभूतम्' इति पठित्वा ब्राह्मणान्भोजयतेति प्रत्याह। तत्र ब्राह्मणाश्चत्वारो नानागोत्राः। 'चतुरो नानागोत्रान्ब्राह्मणान्भोजयतेत्येव ब्रूयात्' इति बौधायनोक्तेः। ततः पूजको ब्राह्मणभुक्तशिष्टमन्नं स्नातकाय ददाति। पूज्यः—'ॐ द्यौस्त्वे ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णातु पृथिवी

---

१ ग घ ङ मानम्। २ घ ङ पर्क। ३ ग घ ङ 'पक।

ते ददातु प्राणः प्रतिगृह्णातु प्राणस्त्वाऽश्नातु प्राणः पिबतु' इति पूजकेन दत्तमन्नं प्रतिगृह्णाति।

इन्द्राग्नी म इत्यस्य सोम इन्द्राग्न्यादयोऽनुष्टुप्। अन्नाशने विनियोगः। 'ॐ इन्द्राग्नी मे वर्चः कृणुतां वर्च सोमो बृहस्पतिः। वर्चो मे विश्वे देवा वर्चो मे धत्त-मश्विना' [इति] यावत्कामं प्राश्नाति। यदि पात्रे शेषो भवेत्तदा तं रातये प्रयच्छेन्निखनेद्वा। कलौ रातय उच्छिष्टदानस्य लोकगर्हितत्वान्निखननमेव।

ततो मुखादिकं प्रक्षाल्य द्विवारमाचामेत्। अत्र वा गन्धादीनां दानम्। भुक्तवद्भ्यो वस्त्रयुगानि(णि) कुण्डलयुगानि स्रगलंकरणमिति च दद्यादेकधनं पष्ठौ-हीं च दद्यादित्येके। प्राग्मधुपर्कादलंकरणमेके समामनन्तीति बौधायनोक्तम्। इदमुपलक्षणं गन्धादीनाम्। एकधनं मुख्यं धनम्। पष्ठौही चतुर्वर्षा प्रथमप्र-सूता गौः। पूर्वत्र गन्धमाल्यादिदानप्रतिषेधमुक्त्वोक्तं देवजातेनापि, तान्युप-रते कर्मणि दातव्यानीति। उपरते समाप्ते मधुपर्काख्ये कर्मणि सतीत्यर्थः। भोजनान्तो हि मधुपर्कः। अनेनैव प्रकारेणर्त्विगाचार्यश्वशुरवैराग्राद्भ्यो मधुपर्कदानम्। यं राति मदधीनः स्यादिति यः कामयेत स स्वयं भुक्त्वाऽऽ-चम्य तस्य व्रतोच्छिष्टस्य(ष्टं) भुक्तवत आचान्तस्य रातेर्दक्षिणं हस्तं गृह्णाति 'ॐ यस्मिन्भूतं च भव्यं च सर्वे लोका इह श्रिताः। तेन त्वाऽहं प्रतिगृह्णामि त्वामहं ब्रह्मणा त्वामहं गृह्णाम्यसौ' इति मन्त्रेण। असावसावित्यत्र रातेर्नाम्नो ग्रहणम्। इदं च हस्तग्रहणं काम्यं कामयेतेति वचनात्।

ततः स्नातकः कल्पिते तस्मिन्नावसथे रात्रिशेषेऽस्थिरतया स्वगृहं गच्छेत्। यदा तु पिताऽध्यापयिता ग्रामाद्बहिर्नद्यादौ गृहाद्दूरस्थे गोष्ठे वा चेत्स्नानं तदा छत्रधारणान्तकर्मानन्तरं रथाद्यन्यतमं यानमारुह्य पितृगृहमागच्छेत्। पित्रति-रिक्तेऽध्यापयितरि तु तद्गृहे स्नानं कृत्वा रथाद्यन्यतमं यानमारुह्य पितृगृहं गन्त-व्यम्। पित्राऽपि स्नातकस्य पुत्रस्य स्वगृहागमने मधुपर्कपूजा कार्या। पिता मधुपर्केणार्हयेदिति मनुवचनात्। एवमन्यैरपि स्नातकस्य मधुपर्कपूजा कार्या। यदिदं यानारोहणं दिशामुपस्थानं पूजकनिरीक्षणं च समन्त्रमुक्तं तत्समावर्त-नाङ्गत्वात्स्नातकस्यैव भवति नर्त्विगादीनाम्। अत एवाऽऽचार्येण पूजकनि-रीक्षणोत्तरं कर्मान्तराधिकारार्थोऽथशब्दः प्रयुक्तः।

ततः स्नातको ब्राह्मणभोजनं भूयसीदक्षिणादानं च विधाय कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मृत्य कर्मेश्वरायार्पयेत्।

अथ मधुपर्कविषये किंचिदुच्यते ।

मधुपर्को द्विविधः । गोसहितस्तद्रहितश्च । तत्र गोसहितो वेदाध्याय्याचार्यादीनाम् । तत्रेदं धर्मसूत्रम् ' गोमधुपर्कार्हो वेदाध्याय्याचार्य ऋत्विक्स्नातकः श्वशुरो राजा वा धर्मयुक्तः ' इति । गौश्च मधुपर्कश्च गोमधुपर्कौ ताभ्यामर्हो योग्य इत्यर्थः । एतादृशे समासे मधुपर्कान्तर्गतगोरपेक्षयाऽधिका गौर्देया भवति । वेदाध्यायीत्याचार्यादिविशेषणम् । यद्याचार्यादयः कृत्स्नवेदाध्यायिनस्तदैव मधुपर्कादधिका गौर्देया नान्यदेति । एतेन ज्ञायते वेदैकदेशाध्यायिनोऽप्याचार्यादयः स्युस्तेऽपि केवलेन मधुपर्केण पूज्या एवेति ।

अथवा गवा युक्तो मधुपर्को गोमधुपर्क इत्येवं समासः । मधुपर्कश्चात्र मुख्यवृत्त्या मधुपर्कप्रदानान्तः । अस्मिन्पक्षे मधुपर्कान्तर्गतगोरप्यभावः । अधिकगोदानाभावस्तु सुतराम् । अन्यश्च धर्मसूत्रे विशेषः—' आचार्यायर्त्विजे स्नातकाय श्वशुराय राज्ञ इति परिसंवत्सरादुपतिष्ठद्भ्यो गौर्मधुपर्कश्च ' इति । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टानामाचार्यादीनां संवत्सरोत्तरं प्राप्तानामेतेषां गोयुक्तमधुपर्केण पूजा कार्येत्यर्थः । अनेन सूत्रेणावधिप्रदर्शनं क्रियते । विद्यास्नातकविद्याव्रतस्नातकाभ्यामेव गौर्देया न केवलव्रतस्नातकाय । उत्तरसूत्रादिदं ज्ञायते—पूर्वसूत्रे धर्मोपदेष्टृत्वादिधर्मसंपत्तिप्रयुक्तो मधुपर्क इति । तत्र धर्मोपदेष्टुर्मधुपर्क उपनयनोत्तरमृत्विजो वरणोत्तरं स्नातकस्य समावर्तनान्ते श्वशुरस्य देवकोत्थापनान्ते राज्ञोऽभिषेकान्त इति द्रष्टव्यम् । प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमितिन्यायात्, ऋत्विजो वृत्वा मधुपर्कमाहरेदित्याश्वलायनसूत्रात्पुनः पुनर्यज्ञ इति च्छन्दोगसूत्राच्च प्रतियज्ञं संवत्सरोत्तरं देवभूतपितृभूतानामृत्विजां कर्मव्यतिरिक्तकाल उपस्थितिः संभवति न मनुष्यभूतानां कर्मव्यतिरिक्तकाल एतेषामृत्विक्त्वासंभवात् ।

अन्यानपि मधुपर्कार्हानाह जाबालिः—

" विवाह्यमृत्विजं चैव श्रोत्रियं गृहमागतम् ।
अर्हयेन्मधुपर्केण स्नातकं प्रियमेव च " इति ॥

बौधायनोऽपि—" अथैतेऽर्घ्या ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलाचार्या राजा स्नातकः प्रियागतोऽतिथिरिति सवत्सरं पर्यागतेभ्य एतेभ्य एव कुर्याद्विवाहे वरायार्त्विग्भ्यः कर्मणि कर्मणि ददाति " इति ।

अर्घ्या अर्घ्यार्हा मधुपर्कपूजार्हा इति यावत् । पितृव्यमातुलविवाह्यमिया-

---

१ घ. ङ प्रियो वरोऽति° ।

तिथीनां सूत्र इतिशब्देन संग्रहो द्रष्टव्यः। विवाहस्य तु केवलं मधुपर्क एव न तु गौरधिका।

ऋत्विग्भ्यो देयानां गवां संख्याविशेष उक्तो बौधायनगृह्ये—' नानामर्हत्विग्भ्यो गा प्राहैका होत्रकेभ्यः सर्वेभ्यो वैका विभवात्' इति।

उत्सर्गपक्षे विशेष उक्तस्तेनैव—" तस्यामुत्सृष्टाया मेषमज वाऽऽलभत आरण्येन वा मांसेन न त्वेवामांसोऽर्घः स्यादशक्तौ माषान्नम्' इति।

अन्यच्च तेनैवोक्तं— ' महयेदृत्विजमाचार्यं चाऽऽत्मानं वा एष महयति यः स्वमृत्विजमाचार्यं च महयति ' इति।

महयति पूजयतीत्यर्थः।

अथात्यातुरस्य समावर्तनानुकल्पः।

तत्राऽऽपस्तम्बः—' अथैतदपरं तूष्णीमेव तीर्थे स्नात्वा तूष्णीं समिधमादधाति ' इति।

व्याख्यातमेतत्सुदर्शनेन—"अथापरमेतद्विधानमुच्यत इति शेषः। तीर्थे पुण्यनद्यादौ। समिधं पालाशीम्। एवकाराचास्मिन्विधौ नान्यत्किंचिदनुष्ठेयम्" इति।

प्रयोगस्तु—ब्रह्मचारिलिङ्गानि मेखलादीनि त्यक्त्वा तीर्थे तूष्णीं स्नात्वा वासोन्तरपरिधानादि कृत्वा श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य यत्र क्व चाग्निं विधिनोपसमाधाय तत्र प्रजापतिं मनसा ध्यायंस्तूष्णीमेव समिधमादधाति। केशश्मश्रुवपनादिकमन्यदप्यविरोधि तूष्णीमेव कर्तव्यमिति। अत्र क्रमः— संकल्प्य मेखलादीनि त्यक्त्वा वपनं ततस्तीर्थे स्नानमिति। परिधानादीत्यादिपदेन द्विराचमनं तिलकधारणं च। वपनादिकमित्यादिपदेन नखनिकृन्तनमिति।

समावर्तनस्य फलमाहाऽऽश्वलायनः—' महाभूतं स्नातको भवतीति विज्ञायते ' इति। स्नातको हि महद्भूतं श्रूयते। कथं पुनः स्नातकस्य महत्त्वम्।

उच्यते—" देवैश्चापि मनुष्यैश्च तिर्यग्योनिभिरेव च।

गृहस्थः सेव्यते यस्मात्तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी " इति स्मृतेः॥

" यः स्नातकः स भवति महाभूतम् " इति श्रुतिरपि।

स्मृत्यन्तरं च— " पृथिव्यादिपञ्चकवदुपकारान्करोति यत्।

देवा मनुष्याः पितरः सर्वे चैनं समाश्रिताः॥

विद्या विद्यार्थिनश्चापि शिष्याः शुश्रूषवस्तथा।

आहर्हि वेदविज्ञानं पूर्वमन्वादयोऽपि च॥

स्नातकस्यैव माहात्म्यं महाभूतमयं यतः ।
यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
तथा गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षुकाः " इति ॥

इति संस्काररत्नमालायां समावर्तनसंस्कारप्रयोगः ।

इत्योकोपाह्वश्रीमत्साग्निचिद्वाजपेयपौण्डरीकयाजिसर्वतोमुखयाजिगणेशदीक्षिततनूजभट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिस्मार्तसंस्काररत्नमालायां नवमं प्रकरणम् ॥ ९ ॥

अथ दशमं प्रकरणम् ।

अथ संक्षेपेण स्नातकधर्माः ।

तत्रेदं धर्मसूत्रम्—" माल्यालिप्तमुख उपलिप्तकेशश्मश्रुरक्तोऽभ्यक्तो वेष्टिन्यपवेष्टिनी काञ्चुक्युपानही पादुकी " इति ।

माली माल्यवान् । आलिप्तमुखश्चन्दनादिना । मुखग्रहणमुपलक्षणम् । 'मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेत्' इत्याश्वलायनोक्तेः । सुगन्धिभिश्चन्दनादिभिर्द्रव्यैरुपलिप्तानि संस्कृतानि केशश्मश्रूणि यस्य स उपलिप्तकेशश्मश्रुः । अक्तोऽञ्जनेनाक्ष्णोः । अभ्यक्तस्तैलेनाङ्गेषु । वेष्टिनी वेष्टितशिराः । कटिप्रदेशो द्वितीयेन वाससा वेष्टितो यस्य सोऽपवेष्टिनी । कञ्चुकमेव काञ्चुकं तद्वान्काञ्चुकी । उपानद्वानुपानही । पादुके दारुमये पादरक्षणे तद्वान्पादुकी । एवंभूतो भवेदित्यर्थ इति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

अत्र यत्पादुकारोहणमुक्तं तज्जीवत्पितृकस्य ज्येष्ठभ्रातृमतश्च निषिद्धम् ।

" पादुके चोत्तरीयं च तर्जन्या रौप्यधारणम् ।
न जीवत्पितृकः कुर्याज्ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति "

इति स्मृत्यन्तरवचनात् ।

अन्यच्च धर्मसूत्रे—" सर्वान्रागान्वासासि वर्जयेत्कृष्णं च स्वाभाविकमनूद्वासि वासो वसीतानुकृष्टं च शक्तिविषये " इति ।

सर्वान्कुसुम्भादीन्रागान्वाससि वर्जयेत् । न केनचिद्रक्तं वासो बिभृयात् ।

स्वाभाविकं स्वभावतः कृष्णं कम्बलादि तदपि न वसीत। उद्भासनशील-मुद्भासि तदन्यदनुद्भासि। छान्दसो दीर्घः। एवंभूतं वासो वसीतामकृष्टं निकृष्टं जीर्णं मलवत्स्थूलं च तद्विपरीतममकृष्टं, तादृशं च वासो वसीत शक्ति-विषये शक्तौ सत्यामिति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता।

अन्यच्च तत्रैव—"बाहुभ्या च नदीतरम्" इति।

पूर्वसूत्राद्वर्जयेदित्यनुवर्तते। तरं तरणं बाहुभ्यां नदीतरणं वर्जयेदित्यर्थः। बाहुभ्यामितिवचनात्प्लवादिना तरणे न दोष इति व्याख्यातं तेनैव।

तथा—"न नक्तं स्नायान्न नग्नः स्नायात्" इति, तथा—"न नग्नां स्त्रिय-मीक्षेत" इति। एतच्च मैथुनादन्यत्र ज्ञेयम्।

"अन्यत्र मैथुनान्न नग्नां स्त्रियमीक्षेत्" इत्याश्वलायनोक्तेः।

तथा—"उपेत स्त्रीणामुपेतस्य चोच्छिष्टं वर्जयेत्" इति।

उपेतः कृतोपनयनः समावृत्तः स्त्रीणामुपेतस्य चोच्छिष्टं न भुञ्जीतेति व्याख्यातं तेनैव। बाहुभ्यां च नदीतरमितिगौतमसूत्रे नदीग्रहणं तडागाद्यु-पलक्षणार्थम्। बाहुग्रहणं तु विवक्षितमिति हरदत्त।

आश्वलायनः—"वर्षति न धावेन्न वृक्षमारोहेन्न कूपमवरोहेत्" इति।

धर्मसूत्रे—"वत्सतन्तीं च नोपरि गच्छेत्" इति। वत्सतन्ती वत्सबन्धन-रज्जुः। वत्सशब्दो गोजातेरुपलक्षणमिति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता। एवं गौतमोक्तिव्याख्यावसरे हरदत्तोऽपि।

अन्यच्च—"अग्निं ब्राह्मणं चान्तरेण नातिक्रामेद्ब्राह्मणांश्च नाग्निमपश्च युग-पद्धारयेदग्नीनां च संनिवापं वर्जयेदवचनात्प्रतिमुखमग्निमाह्रियमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ प्रदक्षिणीं कुर्वीत पृष्ठतश्चाऽऽत्मनः पाणी न संश्लेषयेत्" इति।

ब्राह्मणांश्चेत्यत्र चकारोऽन्तरेण नातिक्रामेदित्यनुकर्षणार्थः। वचनाभावे एकस्मिन्नग्नावग्न्यन्तरस्य संनिवापो निवपनं वर्जयेत्। प्रतिमुखमभिमुखमाह्रि-यमाणमग्निं भूमावप्रतिष्ठितमस्थापितं न प्रदक्षिणीं कुर्वीत। आत्मनः स्वस्य पृष्ठतः पृष्ठे, चकाराच्छिरसि पाणी हस्तौ न संश्लेषयेत्। युगपन्न योजये-दित्यर्थः।

देवलः—"अग्नौ न प्रक्षिपेदग्निमद्भिर्न शमयेत्सदा" इति।

सदेतिवचनाद्गृहदाहादिके निमित्ते न दोष इति गम्यते।

धर्मसूत्रे—"पदा पादस्य प्रक्षालनं वर्जयेत्" इति।

तथा—"नखैर्नखच्छेदनवादनस्फोटनानि ष्ठीवनानि चाकारणात्" इति।

बृहन्नारदीये—"न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेताऽऽत्मनः शिरः।
भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वादयेत्॥
शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित्सह" इति।

शुष्कं फलशून्यम्। एवं विवादोऽपि वर्जनीयः।

स्मृत्यन्तरे—"ष्ठीवनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेत्।
पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत्॥
जलं पिबेन्नाञ्जलिना शयानं न प्रबोधयेत्।
नाक्षैः क्रीडेन्न धर्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत्" इति॥

एनमग्निम्। जलमिति पेयमात्रोपलक्षणम्। नाञ्जलिना पिबेदिति गौतमेन पेयविशेषानुपादानादिति कश्चित्। तन्न। सामान्यस्यापि गौतमीयस्य विशेषेण याज्ञवल्कीयेनोपसंहर्तुं शक्यत्वात्। अतो जलमेवाञ्जलिना न पेयं न तु पानमात्रमिति।

शयानं श्रेष्ठं न प्रबोधयेत्।

"नैकः स्वप्याच्छून्यगृहे श्रेयांसं न प्रबोधयेत्" इति मनूक्तेः।

अन्यच्च—"नेन्द्रधनुरिति परस्मै प्रब्रूयान्न पततः सचक्षीत प्रेङ्खावन्तरेण नातिक्रामेदुद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यं दर्शने वर्जयेत्" इति।

पततस्तारादीनि ज्योतींषि न संचक्षीत न कथयेत्परस्मै।

अन्यच्च—"अस्तमिते स्नानं पालाशमासनं पादुके दन्तप्रक्षालनमिति वर्जयेत्" इति।

अन्यच्च—"विषमारोहणावरोहणानि वर्जयेत्" इति।

अन्यच्च—"नावं च सांशयिकीं तृणच्छेदनलोष्टविमर्दननिष्ठीवनानि चाकारणात्" इति। मज्जनमेतस्या भविष्यति किमित्येवं यद्विषय आपन्नः संशयः सा सांशयिकी। एतादृशीं नावमारोहणे वर्जयेत्।

अन्यच्च—"न चोदके निरीक्षेत" इति।

अङ्गिराः—"भार्यया सह योऽश्नीयादुच्छिष्टं वा कदाचन।
न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिणः" इति॥

इदं च विवाहविषयं दोषाल्पत्वविषयं वा।

"न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्।
न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत्" इति॥

अत्र मतिर्नीतिशास्त्रादिविषया । धर्माद्युपदेशनिषेधस्य पृथगाम्नानात् । अत्र हरदत्तः— न शूद्रायोच्छिष्टं दद्यादित्यत्र गृहस्थशूद्राय नोच्छिष्टं दद्यादिति विवक्षितम् ।

" उच्छिष्टमन्न दातव्य शूद्रायागृहमेधिने ।
गृहस्थाय तु दातव्यमनुच्छिष्ट दिने दिने " ॥

इति व्याघ्रवचनादित्याह ।

शूद्रायोपदेशनिषेधोऽपि साक्षादुपदेशविषयः ।

" श्रावयेच्चतुरो वर्णान्कृत्वा ब्राह्मणमग्रत " ।

इति ब्राह्मणद्वारकोपदेशस्य विहितत्वात् ।

वसिष्ठः—" स्नातकाना द्वितीय स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् " इति ।

एतद्धारणं नित्यम् । ' बहूनि चाऽऽयुष्कामस्य ' इति देवलवचनाद्बहून्यप्युपवीतानि धार्याणि ।

बहुत्वावधिमाह कश्यपः—

" त्रीणि चत्वारि पञ्चाष्टौ गृहिण स्युर्दशापि वा " इति ।

अत्र त्रिप्रभृति दशपर्यन्तमधिकधारणे फलभूमा कल्प्यः ।

माधवीये कौर्मे—" यज्ञोपवीतद्वितय सोदक च कमण्डलुम् ।
छत्र चोष्णीषममल पादुके चाप्युपानहौ ॥
रौक्मे च कुण्डले वेद कृत्तकेशनख शुचि ।
स्वाध्याये नित्ययुक्त स्याद्बहिर्माल्य न धारयेत् ॥
शुक्लाम्बरधरो नित्य सुगन्धप्रियदर्शन ।
न जीर्णमलवद्वासा भवेत्तु विभवे सति ॥
न रक्तमुल्बण चान्यधृत वासो न कन्थिकाम् " इति ।

पादुके दारुमये पादरक्षणे । रौक्मे परिमण्डलाकृती कुण्डले । वेदो दर्भमुष्टिः । वेदमित्यनन्तर बिभृयादिति शेषः । कृत्तं कर्तनेन ह्रस्वता नीतं न तु वपनेन ' न समावृत्ता वपेरन् ' इति निषेधात् । केशग्रहणं श्मश्रूपलक्षणम् । ' कृत्तकेशनखश्मश्रु ' इति मनूक्तेः । स्वाध्याये वेदाध्ययने नित्ययुक्तो भवेत् । बहिर्माल्यमित्यस्य माल्यं निर्माल्यं स्वशरीरादुद्धृत चन्दनपुष्पादि पुनर्न धारयेत् । किंतु बहिस्त्यजेदित्यर्थः । उल्बणं शरीरपीडावहं बहुमूल्यं वा । अन्यधृतमन्येन परिहितम् । कन्थिका कन्था ता च न धारयेदित्यर्थः । असति बाधक एते धर्मा ब्रह्मचारिगृहस्थादिसाधारणा ज्ञेयाः ।

स्नातकेनापि वैश्वदेवः कार्यः ।

" वैश्वदेव गृहस्थस्य प्रातरारम्भण भवेत् ।
स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक्पाको गृहे यदि " ॥

इति प्रयोगपारिजाते शौनकोक्तेः । एवमन्येऽपि धर्मा धर्मसूत्रे गौतमसूत्रे स्मृतिषु चोक्तास्ततोऽवगन्तव्याः ।

पुराणे—" येनास्य पितरो याता येन याता पितामहा ।
तेन यायात्सता मार्गमेव गच्छन्स्तरिष्यति ॥
एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती " इति ।

एतेषामुल्लङ्घने ज्ञानतोऽज्ञानतो वा कृते गौतमाद्युक्तं त्र्यहमेकाहं वोपोषणं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् ।

विवाहार्थं काम्यजप उक्त ऋग्विधाने—

" सुपुम प्रजपेत्सूक्तमथ सम्यक्शिवालये ।
अयुत प्रजपेज्जायां षड्भिर्मासैर्लभेन्नर " इति ॥

प्रजापतिः स्त्रियां यश इत्यादीन्यसौ मे कामः समृध्यतामित्यन्तानि त्रयो विंशतिवाक्यानि विवाहार्थं जपेत् । त्रयोविंशतिसहस्र जपः षड्भिर्मासैर्वि वाहो भवति ।

अथवा विश्वावसुगन्धर्वराजमन्त्र जपेत् । तस्य संक्षेपेण जपप्रकारः ।

अस्य श्रीगन्धर्वराजविश्वावसुमन्त्रस्य संमोहन ऋषिः । गायत्री छन्दः । श्रीगन्धर्वराजो विश्वावसुर्देवता । भार्यालाभार्थे जपे विनियोगः । अस्य श्रीग न्धर्वराजविश्वावसुमन्त्रस्य संमोहनाय ऋषये नम इति शिरसि । गायत्र्यै छन्दसे नम इति मुखे । श्रीगन्धर्वराजाय विश्वावसवे देवतायै नम इति हृदि । भार्या-लाभार्थे जपे विनियोगाय नम इति सर्वाङ्गे । सप्रणवेन षड्दीर्घभाजा कामेन करषडङ्गन्यासौ ।

अथ ध्यानम्—

हेमाम्भोरुहभूषिते रथवरे पुण्ड्रेक्षुभिः कल्पिते
कह्लारस्रजि रक्तपाणिकमलैः कन्याजनैः सेवितम् ।
गन्धर्वाधिपतिं प्रसन्नहृदयं विश्वावसु यः पुमा
न्मन्त्र तस्य जपेल्लभेत नियतं कन्यामसौ काङ्क्षिताम् ।

विश्वावसुमित्येतदनन्तरं ध्यायेदिति शेषः । इति ध्यानम् ।

" तार काम गणेश च धरण्याद्य शिरोयुतम् ।
सवह्निक जल्पतेर्बीज तु शिरसा युतम् ॥

आस्ययुग्वह्निबीज च जविश्वेति वशो तथा ।
ममाभिधरणीबीजं शिरोयुक्त पिता तथा ।
कन्यां भार्यां प्रयच्छेति द्विठस्त्वन्ते प्रकीर्तितः " ॥

इतिवचनसिद्धं मन्त्रं ततो जपेत् । अन्तेऽपि कामबीजप्रणवपुटितश्चेच्छीघ्रफलप्रदः । जलाशयनिकटस्थवटच्छायायां प्रत्यङ्मुखश्चत्वारिंशत्सहस्रं जपेत् । तत्राऽऽदौ पुरश्चरणं पञ्चात्मकं त्र्यात्मकं वा कृत्वाऽनन्तरं तथैव प्रयोगं कुर्यात्। एतदर्थं विवाहगौर्यादिमन्त्रप्रयोगोऽपि द्रष्टव्यः ।

आग्नेये यजुर्विधाने—

" विश्वकर्मन्हविषेति सूचीं लौहीं दशाङ्गुलाम् ।
कन्याया निखनेद्द्वारि साऽन्यस्मै न प्रदीयते " इति ॥

विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्वेत्येका, ऋक् । अस्या अग्निर्ऋषिः । त्रिष्टुप्छन्दः । विश्वकर्मा देवता । चतुश्चत्वारिंशत्सहस्रं जपः ।

इति संस्काररत्नमालायां संक्षेपेण स्नातकधर्माः ।

इत्थोकोपाह्वश्रीमत्साग्निचिद्वाजपेयपौण्डरीकयाजिसर्वतोमुखयाजिगणेशदीक्षिततनूजभट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिस्मार्तसंस्काररत्नमालायां दशमं प्रकरणम् ॥ १० ॥

अथैकादशं प्रकरणम् ।

अथ समावृत्तस्य केचन काम्यविधयः ।

योऽयममात्यमन्तेवासिनं कर्मकरं वा कामयेत नित्योऽनपक्रमणीयो मम स्यादिति स पूर्वाह्णे स्नातः शुद्धवस्त्रः कृत्स्नमहरनश्नन्ब्राह्मणेनैव संभाषमाणो निशायामष्टमे मुहूर्ते प्रदोषान्ते वा प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममामात्यस्यान्तेवासिनः कर्मकरस्य वाऽनपक्रमणीयत्वसिद्ध्यर्थं गृह्योक्तं कर्म करिष्य इति संकल्प्य यदुद्देश्यकमनपक्रमणीयत्वं तस्याऽऽवासं गत्वा जीवतः पशोः शृङ्ग उदकं गृहीत्वा 'ॐ परि त्वा गिरेरहमिदं परिभ्रातुः परिष्वसु. परि सर्वेभ्यो ज्ञातिभ्यः परिषीदः क्रेष्यसि शश्वत्परिकुपिलेन सङ्क्रामेणाविच्छिद्राकूलेन परिमीढोऽसि परिमीढोऽस्थूलेन ' इति मन्त्राभ्यां शृङ्गच्छिद्रेणोदकं प्रस्रावयन्नावसथं त्रिः प्रदक्षिणं परिक्रामति । सकृन्मन्त्राभ्यां

द्विस्तूष्णीम्। तज्जीवशृङ्गं गृहाद्बहिः केनाचिदप्यपरिगृहीते देशे गुप्तं निधापयति स्वयं वा निदधाति।

यस्यामात्यादय उच्छिष्टनिमित्तं द्रवेयुः सः—

'अनुपौह्वदनुपह्वयेन्निवर्तो योन्यवीवृधः। ऐन्द्रो वः परिक्रोशः परिक्रोशतु सर्वदा। यदिति मामिति मन्यायध्वं माया देवा अवत्तरम्। इन्द्रः पाशो नवः सिक्त्वा मह्यं पुनरुद्राजतु' [इति] तान्सर्वत आह्वयेत्।

ततः स्वागारं प्रविश्योल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय तत्र पावकनामानं लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वाऽमात्यस्यान्तेवासिनः कर्मकरस्य वाऽनपक्रमणीयत्वसिद्ध्यर्थं होमकर्मणि या यक्ष्यमाणा देवता तां परिग्रहीष्यामि। इन्द्रमाज्याहुत्या यक्ष्ये। एतां देवतां सद्यो यक्ष्य इत्युक्त्वा समिधोऽग्नावभ्याधायाग्निं परिस्तीर्याग्नेरुत्तरतो दर्भान्संस्तीर्य तत्र पात्राण्यासादयेत्। दर्वीं गर्तवत्फलकं वाऽऽज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भान्बर्हिराज्यं सैध्रकीं प्रादेशमात्रीं समिधं चेत्यासाद्य पवित्रे कृत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्य दर्वीं निष्टप्य संमृज्य पुनर्निष्टप्य निदधाति। यदि तु फलकमासादितं न तु दर्वी सदा तस्यापि निष्टपनादि।

ततः संमार्गदर्भानभ्युक्ष्याग्नावनुप्रहृत्याऽऽज्यविलापनादि पवित्रे अग्नावाधायेत्यन्तं कृत्वाऽदितेऽनुमन्यस्वेत्यादिभिरग्निं परिषिच्याऽऽसादितां सैध्रकीं समिधं तूष्णीमग्नावभ्याधाय, आवर्तन वर्तयेत्यस्य सोम इन्द्रः पङ्क्तिः। अनपक्रमणीयत्वसिद्ध्यर्थं होमे विनियोगः। 'ॐ आवर्तन वर्तय नि निवर्तन वर्तयेन्द्र नर्तबुद। भूम्याश्चतस्र. प्रतिशस्ताभिरावर्तया पुन' स्वाहा' [इति] आसादितेन दर्वीफलकान्यतमेनैकामाज्याहुतिं जुहोति। इन्द्रायेदमिति त्यागः।

ततः परिस्तरणानि विसृज्य साङ्गतासिद्ध्यर्थं सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वाऽदितेऽन्वमꣳस्था इत्याद्यैः परिषिच्य संस्थाजपेनोपस्थायाग्निं संपूज्य विष्णुं संस्मरेत्।

अथाऽऽघारवत्तन्त्रेण प्रयोगः।

उल्लेखनादिप्राणायामान्तं कृत्वाऽनपक्रमणीयत्वसिद्ध्यर्थहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणेत्यादि प्रसाधनीदेवीहोमान्तं व्याहृत्यन्तं वोक्त्वा प्रधानहोमे, इन्द्रमाज्याहुत्या यक्ष्य इत्युक्त्वाऽग्निं स्विष्टकृतं हुतशिष्टाज्याहुत्या यक्ष्य इत्यादि,

अङ्गहोमे वरुणमित्यादि वा मसाधनीदेवीहोमान्तं व्याहृतिहोमान्तं वाऽन्वाधानोत्कीर्तनानुसारेण कृत्वा सैध्रकी(क)समिदभ्याधानान्ते पूर्ववत्प्रधानाहुतिं हुत्वा स्विष्टकृदादि, इमं मे वरुणेत्यादि वा कर्मशेषं समापयेत् । न त्रिवृदन्नहोमः । न वाऽन्वाऽऽधारवत्तन्त्रम् ।

अथाऽऽग्निहोत्रिकतन्त्रेण प्रयोगः ।

उल्लेखनादिविधिना केवलेन धर्मसूत्रोक्तेन विधिनैव वा स्थण्डिलसंस्कारं विधाय लौकिकाग्निं तत्र प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वाऽग्निं परिस्तीर्योत्तरेणाग्निं दर्भान्संस्तीर्य तेषु स्रुवस्रुचौ वा फलकस्रुवौ वाऽऽज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भानाज्यं सैध्रकीं प्रादेशमात्रीं समिधं चाऽऽसाद्य पवित्रकरणादि पवित्रे अग्नावाधायेत्यन्तं कृत्वाऽग्निं तूर्णीं परिषिच्य स्रुचि दर्व्यां फलके वा चतुर्वारमाज्यं स्रुवेण गृहीत्वा सैध्रकीं समिधमाधाय, आवर्तन वर्तयेत्यस्य सोम इन्द्रः पङ्क्तिः । अनपक्रमणीयत्वसिद्ध्यर्थहोमे विनियोगः । 'ॐ आवर्तन वर्तय० रावर्तया पुनः स्वाहा ' इति जुहोति । पुनः सकृद्गृहीत्वा 'ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा ' इति जुहोति । अग्नये स्विष्ट० ।

ततः स्थालीस्थमाज्यं पात्रान्तरे गृहीत्वाऽग्निहोत्रवत्त्रिः प्राश्य होमसाधनं दर्भैः प्रक्षालयति । ततः परिस्तरणानि विसृज्य विष्णुं संस्मरेत् ।

अथ दारगुप्तिः ।

जारी दारगुप्तिकर्म करिष्य इति संकल्प्य जारी स्थूलां(ल)दृढां[1]चूर्णानि कारयित्वा तान्यादाय 'ॐ इन्द्राय यास्यशोकमलिकमन्येभ्यः पुरुषेभ्योऽन्यत्र मत्' इति मन्त्रेण सुप्ताया व्यभिचारिण्या योन्यामुपवपेत् । देशान्तरे जिगमिषुर्णैतत्कर्तव्यम् । देशान्तरादागत्य वभ्रुमूत्रेण योनिं प्रक्षालयेत् । उपगमनसमर्था योनिर्भवतीत्युपदिशन्त्याचार्याः । जारोऽस्यास्तीति जारी । दारगुप्तिर्दारेषु स्वस्त्रियां परपुरुषसंभवशुक्रासंभवरूपा गुप्तिस्तदर्थम् । दृढा गौलिकारूपसरीसृपविशेषस्य नाम । या शतचरणा नाम । स्थूला(ल)दृढेत्यत्र स्थूला(ल)दारिकेत्यापस्तम्बपाठः । सोऽप्येतदर्थक एव । सा च शतचरणा द्विविधा । ग्राम्याऽऽरण्या च । तयोरारण्या स्थूला ग्राम्या तु तन्वी । तन्व्या निवृत्त्यर्थं स्थूलेति विशेषणम् । चूर्णानीति बहुवचनाद्बहव्यः । तासामश्मादिना महता प्रहारेण मार्यमा-

---

१ क. ख. 'धी दर्वीस्रुची वा । २ ग. घ. ङ. 'री, आचम्य प्राणानायम्य दा' । ३ क. ख. 'लगारिकाचू' । ग. 'लदृढचू' । ४ ङ. 'ढाचूर्णा' ।

णानां चूर्णानि कारयित्वा सुप्ताया योनावुपवपेत् । एवं कृते परपुरुषस्य योनिरुपभोग्या न भवति । पुनरागत्य स्वोपभोगयोग्यत्वार्थं बभ्रुमूत्रेण कपिलागोमूत्रेण प्रक्षालयेत् । अनेनोपभोगयोग्या भवति ।

स्पष्टं चैतदापस्तम्बेनोक्तम्—

" असंभवेप्सुः परेषा स्थूल(ल)दारिकाजीवचूर्णानि कारयित्वोत्तरया सुप्तायाः संबाध उपवपेत्सिद्ध्यर्थे बभ्रुमूत्रेण प्रक्षालयीत " इति ।

असंभवेप्सुः परपुरुषशुक्रासंभवेप्सुर्जीवचूर्णानि जीवन्तीनां स्थूलदारिकाणां चूर्णान्यन्येन कारयित्वाऽवज्यामिव धन्वनेत्येतया सुप्ताया भार्यायाः संबाधे योनावुपवपेत् । स्वशुक्रसंभवसिद्ध्यर्थे बभ्रुमूत्रेण कपिलागोमूत्रेण प्रक्षालयीतेति व्याख्यातं तद्भाष्ये । अवज्यामित्यापस्तम्बानामेव । स्वसूत्रे मन्त्रस्य सत्त्वात् ।

अथ पण्यसिद्धिः ।

महर्घविक्रय आशुविक्रयश्च पण्यसिद्धिः । पण्यसिद्ध्यर्थं कर्म करिष्य इति संकल्प्योल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय लौकिकाग्निस्थापनं तत्र कुर्यात् । औपासने होमक्रियापक्षे नोल्लेखनादिस्थापनान्तं कर्म ।

ततः समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा पण्यसिद्ध्यर्थहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा देवतास्ताः परिग्रहीष्यामि । यद्वो देवाः प्रपणमिति मन्त्रेण देवान्सोममग्निमिन्द्रं बृहस्पतिमीशानं च सर्वहोमार्हपण्यद्रव्यैकदेशद्रव्याहुत्या यक्ष्ये । एता देवताः सद्यो यक्ष्य इत्युक्त्वा समिधोऽभ्याधायाग्निं परिस्तीर्याग्नेरुत्तरतो दर्भानास्तीर्य तेषु दर्वीमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भान्बर्हिः पालाशीं समिधमाज्यं होमद्रव्यं चाऽऽसाद्य पवित्रकरणाद्याज्यसंस्कारान्तं कुर्यात् । आज्यपर्यग्निकरणकाले होमद्रव्यस्यापि पर्यग्निकरणम् । नात्र सैध्मकी(क)समिदभ्याधानमवचनात् ।

ततो होमद्रव्यमभिघार्याग्नेः पश्चाद्बर्हिरास्तीर्य तत्र होमद्रव्यमासाद्यादित इत्यादिभिरग्निं परिषिच्य 'ॐ यद्वो देवा प्रपण चराम देवा धनेन धनमिच्छमाना. । तस्मिन्सोमो रुचमादधात्वग्निरिन्द्रो बृहस्पतिरीशानश्च स्वाहा ' इति दर्व्या होमार्हपण्यद्रव्यैकदेशमुद्धृत्य तेनैकामाहुतिं जुहोति । देवेभ्य सोमायाग्नय इन्द्राय बृहस्पतय ईशानाय चेद० ।

---

१ क ख स्थूलादा° ।

ततः परिस्तरणानि विसृज्य सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वाऽदितेऽन्वमंस्था इत्यादिभिरग्निं परिषिच्य तं संपूज्य संस्थाजपेनोपस्थाय कर्मेश्वरायार्पयेत् ।

अथवा यावद्विक्रेतव्यं तावदपादाय विक्रयार्थं जिगमिषुरेतामाहुतिमाज्येन हुत्वा गच्छेत् । अस्मिन्पक्षेऽन्वाधाने सर्वहोमार्हपण्यद्रव्यैकदेशद्रव्याहुत्येत्येतस्य स्थान आज्याहुत्येति वदेत् । पण्यद्रव्यैकदेशद्रव्यस्य नाऽऽसादनपर्यग्निकरणे आज्यहोमपक्ष इति द्रष्टव्यम् । आनुपूर्विकतन्त्रेण वा प्रयोगोऽत्र । एतच्च वैश्यकर्म । आपदि पण्येन जीवतां विप्राणां क्षत्रियाणां च ।

अथ क्रोधविनयनम् ।

तच्च बलवतः क्रुध्यतः क्रोधस्योपशमरूपम् । क्रोधविनयनाख्यं कर्म करिष्य इति संकल्प्य, "ॐ या त एषा रराट्या तनूर्मन्योर्मृद्धस्य नाशिनी । तां देवा ब्रह्मचारिणो विनयन्तु सुमेधसः । यत्त एतन्मुखे मतः रराटमुदिव विध्यसि । अव ज्यामिव धन्विनो हृदो मन्युं तनोमि ते । अहर्द्यौश्च पृथिवी च विधे क्रोधं नयामसि गर्भमश्वतर्या इव " इति क्रुद्धं बलवन्तं पुरुषमभिमन्त्रयते ।

अथ संवादाभिजयनम् ।

द्रव्यविषयो ज्ञानविषयो वा विवादः संवादस्तस्याभिजयनम् । अभिभूय प्रतिवादिनमात्मनो जयं य इच्छेत्स एतत्कर्म कुर्यात् । पराजितः पुरुषः प्रत्यासन्ने पराजयकाले कस्यांचिन्निशायां गृहमध्य उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य संवादाभिजयनाख्यं कर्म करिष्य इति संकल्प्योल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय लौकिकाग्निं तत्र प्रतिष्ठापयेत् । औपासने होमक्रियापक्षे नोल्लेखनादि स्थापनान्तम् ।

ततोऽग्निं प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा संवादाभिजयनहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा देवता इत्यादिव्याहृत्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमे, अग्निमवजिह्वेतिमन्त्रेणाऽऽज्याभ्यक्तकरवीरबीजत्रयात्मकद्रव्याहुत्या यक्ष्य इत्युक्त्वाऽङ्गहोमे वरुणमित्यादि अग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषाज्याहुत्या यक्ष्य इत्यादि वाऽन्वाधानसमिदभ्याधानान्तं कृत्वाऽग्निं परिस्तीर्य ब्रह्मासनं कल्पयित्वाऽऽस्मन्यग्निं गृहीत्वोत्तरेणाग्निं दर्भान्संस्तीर्य तेषु दर्वीमाज्यस्थालीं प्रणीताप्रणयनं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भानाज्यमिध्मं बर्हिर्बीजत्रयं चेत्यासाद्य ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य पवित्रकरणादि

व्याहृतिहोमान्तं कुर्यात् । आज्यपर्यग्निकरणकाले वीजत्रयस्यापि पर्यग्निकरणमिति विशेषः ।

ततो व्याहृतिहोमान्त आसादितं करवीरवीजत्रयं संस्कृताज्येनाभ्यक्तं कृत्वा 'ॐ अव जिह्व निजिह्विकाव त्वा हविषा यजे यथाऽहमुत्तरो वदाम्यधरोवदसौ *वद स्वाहा' इति तेन वीजत्रयेण हस्तेनैकामाहुतिं जुहोति। अग्नय इदं न मम। असावित्यस्य स्थाने प्रथमया विभक्त्या वादिनो नाम्नो ग्रहणम् ।

ततोऽङ्गहोमादि स्विष्टकृदादि वा होमशेषं समापयेत् । अत्राऽऽज्येनैव स्विष्टकृत् ।

ततः—'ॐ आ ते वाचमास्यादददे मनस्याऽ हृदयादधि । अङ्गादङ्गात्ते वाचमाददे यत्र यत्र निहिता वाक्ता त आददे। रुद्रनीलशिखण्डवीरकर्मणि कर्मणीम मे प्रतिसवादिन वृक्षमिवाशनिना जहि । अधोवद्धाधरोव दाधरस्ताद्भूम्यावद अधोप्रतिरिव कूटेन निजस्य निहतो मया तत्सत्य यदह ब्रवीम्यधरो मत्पद्यस्वामुकशर्मन्'

इति वादिनमभिवीक्षमाणो जपति । अत्राप्यसौशब्दस्थाने वादिन एव नामग्रहणम् ।

'ॐ हिरण्यबाहु सुभगा जिताक्ष्यलङ्कृता मध्ये देवानामासीनाऽर्थं मह्यमवोचत्स्वाहा'।

इति सभायां संभावितं पुरुषमासीनं क्वचित्प्रदेश उपस्पृशञ्जपति ।

'ॐ मम परे ममापरे ममेय पृथिवी मही। ममाग्निश्चेन्द्रश्च दिव्यमर्थमसाधयन्तिव'।

[इति] सभ्यान्पुरुषानभिवीक्षते। एवं कुर्वाणः प्रतिवादिनमभिजयत्येव।

अथ नैमित्तिकानि कर्माणि ।

तत्रेदं गृह्यम्—'दर्शे चन्द्रमस दृष्ट्वा' इत्यादि ।

सिनीवाल्याख्यामावास्यायाममावास्यासमीपवर्तिन्यां प्रतिपदि वा चन्द्रमसं दृष्ट्वा कर्मार्थं शुद्धोऽप्यप आचम्याञ्जलिनाऽपो धारयमाणः, आप्यायस्व सन्त इत्यनयोरग्निर्ऋषिः। सोमो देवता। प्रथमस्य गायत्री। द्वितीयस्य त्रिष्टुप्। नवो नवो यमादित्या इत्यनयोर्विश्वे देवा आदित्यास्त्रिष्टुप् । चन्द्रमस उपस्थाने विनियोगः। 'ॐ आप्यायस्व समेतु ते० सगथे' । 'ॐ सन्ते पयाऽ-

---

* 'वदा' इति क. पुस्तकशोधितपाठ ।

सि० धिष्व '। 'ॐ नवो नवो भवति० दीर्घमायुः '। 'ॐ यमादित्या अंशु० स्य गोपाः ' इति चतसृभिश्चन्द्रमसमुपतिष्ठते।

मयि दक्षक्रतू इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्दक्षक्रतू यजुः। जपे विनियोगः।'ॐ मयि दक्षक्रतू ' इति जञ्जभ्यमानो जपति। इदं च पुरुषार्थं कर्मार्थं च । सर्वेषामेतद्भवति। श्रौतेऽपीदं कार्यम्।

" सिगसिनासि वज्रो नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः "

इत्यन्यस्योत्तरीयवाससः प्रान्तेनाधिक्षिप्तो जपति । पुनः पुनर्जपतीतिवचनं कर्मभेदबोधनार्थम्।

ततस्तस्य वाससस्तन्तुमाच्छिद्य मुखवातेन तूष्णीमेव प्रध्वंसयेत्।

" ॐ ये पक्षिणः प्रवदन्ति बिभ्यतो निर्ऋतैः सह।
ते मा शिवेन शमेन तेजसोन्दन्तु वर्चसा "।

इति पक्षिणा तन्मूत्रेण पुरीषेण वोपरिक्षिप्तो जपति। तद्वस्त्रादिना प्रमृज्याद्भिस्तत्स्थानं प्रक्षालयीत।

"ॐ दिवो नु मा बृहतो अन्तरिक्षादपां स्तोको अभ्यपतच्छिवाय समिन्द्रियेण मनसाऽहमागा ब्रह्मणा गुप्तः सुकृता कृतेन "। इत्यविज्ञातेनोदकबिन्दुनोपरिक्षिप्तो जपति।

" ॐ यद्वृक्षाग्रादभ्यपतत्फलं यद्वाऽन्तरिक्षात्तदु वायुरेव। यत्रा वृक्षस्तनु वै यत्र वास आपो बाधन्ता निर्ऋतिं पराचैः "। इति यदि फलमविज्ञातमुपरि पतेत्तदा जपति।

" ॐ नमः पैथिपदे[1] वातेपवे रुद्राय नमो रुद्राय पैथिपदे "।

इति चतुष्पथमवक्रम्य जपति।

" ॐ नमः पशुपदे[2] वातेपवे रुद्राय नमो रुद्राय पशुपदे[3] "।

इति शकृद्धतावक्रम्य जपति।

" नमः सर्पसृते वातेपवे रुद्राय नमो रुद्राय सर्पसृते "

इति सर्पाधिष्ठानलङ्घने जपति।

" ॐ नमोऽन्तरिक्षसदे वातेपवे रुद्राय नमो रुद्रायान्तरिक्षसदे "।

इति यदि मण्डलीभूतो वात आगच्छेत्तदा जपति।

" ॐ नमोऽप्सुपदे वातेपवे रुद्राय नमो रुद्रायाप्सुपदे "।

---

१ क. पतयन्ति। २ ख. ग. प. ङ. पृथिविपदे। ३ ख. ग. घ. ङ. पृथिविपदे।

इति नदीमुदकवतीमवगाह्य जपति ।

" ॐ नमस्तत्सदे वातपवे रुद्राय नमो रुद्राय तत्सदे " ।

इति पूजनीयं संनिहितदेवताकं देशं यज्ञभूमिं वृक्षं पुराणं वाऽभिलक्षित-माक्रम्य जपति ।

यदि सूर्योदयकाले स्वापं कुर्यात्तदा संपूर्णं तं दिवसमनश्नन्वाग्यतस्तिष्ठेत् । इदमेव प्रायश्चित्तम् । श्रान्तस्य व्याधितस्य च नेदं भवति ।

यद्यस्तमयकाले स्वापं कुर्यात्तदा तां संपूर्णां रात्रिमनश्नन्वाग्यतस्तिष्ठेत् । अशक्तस्योभयत्रानशनमात्रं प्राणायामो वा । समाप्ते यज्ञे यूपं नोपस्पृशेत् । अनूबन्ध्याया अकरणेऽवभृथादारभ्य नोपस्पृशेत् । यदि स्पृशेदेप ते वायो, इति पठेत् । एतच्चैकयूपस्पर्शे । द्वयोर्यूपयोः स्पर्शे तु—एतौ ते वायू इति पठेत् । बहूनां यूपानां स्पर्शे तु—एते ते वायव इति पठेत् ।

" चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डाल. सोमविक्रयी ।
एतांस्तु ब्राह्मण स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् " इति पराशरोक्तेः ।

स्नानमादौ कृत्वाऽनन्तरं पाठः कार्यः । ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादीनामुप-लक्षणम् ।

" अनिहूत परिहूत परिष्ठुतं[1] शकुनैरुदित च यत् ।
मृगस्य शतमक्ष्णया तद्विपच्यो भयामसि " ॥

इतीष्टं देशं मत्स्यध्वानं गन्तुमारभमाणो जपति ।

" ॐ उद्गातेव शकुने साम गायसि ब्रह्मपुत्र इव सवनेषु शंसति ।
स्वस्ति नः शकुने अस्तु शिवो नः सुमना भव " ॥

इत्यनिष्टं शकुनमुपलभ्य तद्दोषशमनार्थं जपति । साम गायसीतिलिङ्गाद्वा-क्श्रवण एवेदमित्येके । अस्य स्तुत्यर्थत्वात्सर्वत्रेत्यन्ये ।

यदेतद्भूतानीत्यस्य सोम एकऋक्को भूरिगनुष्टुप् जपे विनियोगः । "ॐ यदेत-द्भूतान्यन्वाविश्य देवीं वाच वदसि । द्विषतो न परा वद तान्मृत्यो मृत्यवे नय "

इत्येकऋक्कं वाश्यमानं प्रति जपति । शृगालो मृगशब्दं कुर्वन् एकमृगि-त्युच्यते ।

ततोऽग्ने अग्निना संवदस्वेत्यस्य सोमोऽग्निरेकपदा भूरिग्गायत्री भूरिगनु-ष्टुब्वा यजुर्वा । उल्मुकनिरसने विनियोगः "ॐ अग्ने अग्निना सवदस्व मृत्यो मृत्युना सवदस्व " । इत्यधस्तादुपरिष्टाचाऽऽदीप्तमुल्मुकं यत्र शब्दं करोति तां दिशं

1 ग. घ. ङ. 'ब्रियदंस्ययोरुर' । 2 ख. ग घ. ङ. 'भवाम' ।

प्रतिनिरस्याप उपस्पृश्य, विभूरसीत्यनुवाकमन्त्राणां सोमो मन्त्रोक्ता देवता यजूंषि। एकसूक्तोपस्थाने विनियोगः।

"ॐ विभूरसि प्रवाहणो रौद्रेणानीकेन पाहि माऽग्ने पिपृहि मा मा मा हिꣳसीः १। ॐ वह्निरसि हव्यवाहनो रौ० २। ॐ श्वात्रोऽसि प्रचेता रौ० ३। ॐ तुथोऽसि विश्ववेदा रौ० ४। ॐ उशिगसि कवी रौ० ५। ॐ अङ्घारिरसि बंभारी रौ० ६। ॐ अवस्युरसि दुवस्वान्रौ० ७। ॐ शुन्ध्यूरसि मार्जालीयो रौ० ८। ॐ सम्राडसि कृशानू रौ० ९। ॐ परिषद्योऽसि पवमानो रौ० १०। ॐ प्रतक्वाऽसि नभस्वान्रौ० ११। ॐ असंमृष्टोऽसि हव्यसूदो रौ० १२। ॐ ऋतधामाऽसि सुवर्ज्योती रौ० १३। ॐ ब्रह्मज्योतिरसि सुवर्धामा रौ० १४। ॐ अजोऽस्येकपाद्रौ० १५। ॐ अहिरसि बुध्नियो रौ० १६।"

एतैः षोडशभिर्मन्त्रैरेकस्त्वकमुपतिष्ठते। उल्मुकाभावे लुप्यत एतत्।

यदीषित इत्यस्य सोम इन्द्राग्नी निचृत्त्रिष्टुप्। जपे विनियोगः—"ॐ यदीषितो यदि वा स्वकामी। भयेडको वदति वाचमेकाम्। तामिन्द्राग्नी ब्रह्मणा संविदानौ। शिवां नो रात्रिं कृणुतं गृहेषु"। इति सालावृकीं शब्दं कुर्वाणां प्रति जपति।

आरण्यशुनी सालावृकी। जातिमात्रं विवक्षितं न स्त्रीत्वमित्येके।

प्रसार्य सक्थ्यावित्यस्य सोमः शकुनिर्गायत्री। जपे विनियोगः—"ॐ प्रसार्य सक्थ्यौ पतसि सव्यमक्षि निपेपि च। मेह कस्य च नाम मत्" इत्यनभिमेते शकुनिशब्दे जपति। शकुनिर्ध्वाङ्क्षः।

"ॐ हिरण्यपक्षः शकुनिर्देवानां वसतिंगमः। ग्रामं प्रदक्षिणं कृत्वा स्वस्ति नो वद कौशिक" इत्यनभिमेते पिङ्गलशब्दे जपति।

अथाशुभस्वप्नदर्शननिमित्तको होमः।

अशुभस्वप्नदर्शननिमित्तं होमं करिष्य इति संकल्प्योल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय तत्र पावकनामानं लौकिकाग्निं प्रतिष्ठापयेत्। औपासने होमक्रियापक्षे नोल्लेखनादिस्थापनान्तं कर्म।

ततोऽग्निं प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिप्राणायामान्तं कृत्वाऽशुभस्वप्नदर्शननिमित्तहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा देवतास्ताः सर्वाः परिग्रहीष्यामि। अग्निमग्नीन्वैश्वानरं दिवं चैकैकयाऽऽज्यमिश्रिततिलाहुत्या

१ क. शिवामस्मभ्य कृ°।

यक्ष्ये । एता देवता सद्यो यक्ष्य इत्युक्त्वा समिधोऽभ्याधायाग्निं परिस्तीर्याग्नेरुत्तरतो दर्भान्संस्तीर्य तेषु दर्वीमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भान्बर्हिरेकां समिधमाज्यं तिलांश्चाऽऽसादयेत् । हस्तेन होमपक्षे न दर्व्यासादनम् ।

ततः पवित्रकरणादि पवित्रे अग्नावाधायेत्यन्तं कुर्यात् । आज्यपर्यग्निकरणकाले तिलानामपि पर्यग्निकरणम् । हस्तेन होमपक्षे दर्वीस्थाने दक्षिणं हस्तं सव्येनाऽऽज्यस्थालीं च सहैव निधाय प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भान्बर्हिरेकां समिधमाज्यं तिलांश्च दक्षिणहस्तेनैवाऽऽसादयेत् । सव्यहस्तेन कर्तुमशक्यत्वात् । पवित्रकरणादि पात्रप्रोक्षणान्तं कर्म दक्षिणहस्तेनैव । तनाऽऽदौ दर्वीस्थले दक्षिणहस्तमुत्तानं निधाय सपवित्रेण सव्यहस्तेनान्येनाऽऽनीताभिः प्रोक्षणीपात्रस्थाभिरद्भिर्दक्षिणं हस्तं त्रिः प्रोक्ष्य सपवित्रेण दक्षिणहस्तेनाऽऽज्यस्थाल्यादिप्रोक्षणम् ।

ततः सव्यहस्ते संमार्गदर्भान्गृहीत्वा दक्षिणं हस्तं संमार्गदर्भांश्च सहैव निष्टप्य सव्यहस्तेन जुहूवद्दर्भैर्दक्षिणं हस्त संमृज्य पुनर्निष्टप्याग्नेः पश्चाद्दक्षिणं हस्तं संस्थाप्यैतेनैव संमार्गदर्भानग्नौ प्रहरति ।

तत आज्यविलापनादि पवित्रे अग्नावाधायेत्यन्तं दक्षिणहस्तेनैव कृत्वा तिलान्संस्कृताज्येनाभ्यज्याग्नेः पश्चाद्बर्हिरास्तीर्य तत्र तिलान्निधायाग्निं परिषिच्य तूष्णीमेकां समिधमभ्याधाय दर्व्या घृताक्तांस्तिलान्सकृदुपहत्य,

पुनर्मामैत्विन्द्रियमित्यस्यारुणा अग्निरनुष्टुप् । अशुभस्वप्नदर्शननिमित्तकहोमे विनियोगः । "ॐ पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनरायुः पुनर्भगः । पुनर्ब्राह्मणमैतु मा पुनर्द्रविणमैतु मा स्वाहा" अग्नय इदं० । "ॐ अयं ते धिष्णियासो अग्नयो यथास्थानं कल्पन्तामिहैव स्वाहा" । अग्निभ्य इदं न मम । "ॐ पुनर्म आत्मा पुनरायुरागात्पुनः प्राणः पुनराकूतमागात् । वैश्वानरो रश्मिभिर्वावृधानोऽन्तस्तिष्ठतु मे मनोऽमृतस्य केतुः स्वाहा" वैश्वानरायेदं न मम । "ॐ यदन्नमद्यते साय न प्रातरति क्षुधः । सर्वं तदस्मान्मा हिꣳसीर्न हि तद्ददृशे दिवा स्वाहा" दिव इदं न मम । इत्येतैर्मन्त्रैस्तिलैश्चतस्र आहुतीर्जुहुयात् । हस्तेन वा होमः ।

ततः परिस्तरणानि विसृज्योत्तरपरिषेकं कृत्वा विष्णुं संस्मरेत् । आघारवत्स्रुवेण वा होमोऽयम् । अत्र व्याहृतिहोमवारुणीहोमादि वैकल्पिकम् । न स्विष्टकृद्धोमः । अन्यत्समानम् ।

अथा नो देव सवितर्विश्वानि देव सवितरितिद्वाभ्यां सूर्योपस्थानमपि कार्यं

बौधायनोक्तेः । अनयोर्विश्वे देवा ऋषयः । सूर्यो देवता । गायत्री छन्दः । सूर्योपस्थाने विनियोगः । इत्यूह्यादि द्रष्टव्यम् ।

अथाद्भुतप्रायश्चित्तानि ।

तत्र सूत्रम्—"कुप्त्वा कपोत उपाविक्षन्मधगार उपाविक्षद्गौर्गां धये-त्स्थूणा व्यरौक्षीद्वल्मीक उदैक्षीदित्येवरूपाणि" इति ।

कुप्त्वा कोपं कृत्वा । कपोत आरण्यपारावतः । उपाविक्षदध्यासितवानगार इति शेषः । मधुकरीभिर्मक्षिकाभिः क्रियमाणं मधु अगार उपाविक्षदुपविष्टम-भवत् । गौर्वत्सादन्या गामधैपीत्पीतवती । स्थूणा व्यरौक्षीद्गृहोपरि रूढवती । वल्मीक उदैक्षीद्गृह उद्भूतमभवत् । इत्येवंरूपाणि, एवंप्रकाराण्यद्भुतानि । एता-न्यन्यानि च यस्य गृहे भवन्ति स वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यादित्यर्थः ।

कर्ता पूर्वाह्णे स्नातः शुद्धवस्त्रोऽहः क्षान्तो ब्राह्मणेनैव संभाषमाणो गृहमध्य उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममागारे कपोतप्रवेशसूचि-तारिष्टपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृह्योक्तं कर्म करिष्य इति संकल्प्य गृह-मध्य एवोल्लेखनादिविधिना स्थण्डिलसंस्कारं विधाय तत्र वरदनामानं लौकि-काग्निं प्रतिष्ठापयेत् । औपासने होमक्रियापक्षे नोल्लेखनादिप्रतिष्ठापनान्तम् ।

ततोऽग्निं प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा कपोतप्रवेशसूचितारिष्टपरिहारार्थे होमकर्मणि या वक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तमुक्त्वाऽङ्गहोमे वरुणमित्यादि व्याहृतिहोमान्तं कृत्वा वारुणीहो-मादि पूर्णपात्रदानान्तं कुर्यात् । अनेके जयाभ्यातानानित्यस्मिन्सूत्रेऽत्रेतिवच-नमेवंरूपेषु महत्स्वद्भुतेष्वेव यथा स्युर्नाद्भुतेष्वल्पेष्वित्येतदर्थम् ।

ततस्त्रिवृदन्नहोमं पुण्याहवाचनान्तं कुर्यात् । ममागारे मधूपवेशनसूचितारिष्ट-परिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृह्योक्तं कर्म करिष्ये । वत्सव्यतिरिक्तगोकृत-गोस्तनपानसूचितारिष्टपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृह्योक्तं कर्म करिष्ये । मम गृहे वल्मीकोद्गतिसूचितारिष्टपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृह्योक्तं कर्म करिष्य इति तत्तन्निमित्तानुसारेण संकल्पाः कार्याः ।

गौर्गां धयेदित्येतस्मिन्नद्भुते विशेषः । "ॐ इन्द्राग्नी वः प्रस्थापयतामश्विनाविरक्ष-ताम् । बृहस्पतिर्वो गोपाः. पूषा वः पुनरुदाजतु" इति गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयते । पूषा गा इत्यस्य विश्वे देवाः पूषा गायत्री । गवानुमन्त्रणे विनियोगः ।

१ क. 'तानिष्ट'।

"ॐ पूषा गा अन्वेतु नः० नोतु नः" इत्यनेन मन्त्रेण वा प्रतिष्ठमानानां गवामनुमन्त्रणम् ।

"ॐ इमा या गाव आगमन्नयक्ष्मा बहुसूवरीः । नद्य इव स्रवन्तु समुद्र इव निषिच्यतु" इति गा आयतीः प्रतीक्षते ।

"ॐ सꣳस्थाः स्थ सꣳस्था वो भूयास्थाच्युताः स्थ मा मा च्योढ्वं माऽहं भगवतीभ्यश्च्यौषीः" इत्यागत्यैकत्रावस्थिता गा अनुमन्त्रयते ।

ऊर्जा वः पश्यामि सहस्रपोषमित्यनयोरग्निर्गा यजुः । गोष्ठगतगोप्रतीक्षणे विनियोगः । "ॐ ऊर्जा वः पश्याम्यू० रामदः" "ॐ सहस्रपोष० वः श्रयन्ताम्" इति द्वाभ्यां गोष्ठगता गाः प्रतीक्षते ।

अथवा सहस्रपोषं वः पुष्यासमित्येतावानेव मन्त्रो न तु श्रयन्तामित्येतदन्तः ।

ततो गवां मध्य उल्लेखनादिविधिना संस्कृत आयतने पावकनामानं लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यायेत् । औपासने होमक्रियापक्षे नोल्लेखनादि प्रतिष्ठापनान्तम् ।

ततः समित्त्रयमादाय श्रद्धं एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा वत्सव्यतिरिक्तगोकृतगोस्तनपानसूचितगवारिष्टपरिहारार्थहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादिव्याहृत्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमे, जातवेदसं द्वाभ्यां पयआहुतिभ्यां यक्ष्ये। पावकं द्वाभ्यां पयआहुतिभ्यां यक्ष्ये । अङ्ग होमे वरुणमित्यादि पवित्राभ्याधानान्तं कर्म कुर्यात् । तत्राऽऽज्यपर्यग्निकरणकाले पयसोऽपि पर्यग्निकरणमिति विशेषः ।

ततः परिधिपरिधानादिव्याहृतिहोमान्तं कर्म कुर्यात् । ततः प्रधानहोमः ।
उद्दीप्यस्व मा नो हिꣳसीदित्यनयोर्याज्ञिक्यो देवता उपनिषदो जातवेदा अनुष्टुप् । गोकृतगोस्तनपानसूचितगवारिष्टपरिहारार्थकर्मप्रधानपयोहोमे विनियोगः । "ॐ उद्दीप्यस्व जात० शो दिश स्वाहा" जातवेदस इदं न मम । "ॐ मा नो हिꣳसीज्जात० पातय स्वाहा " जातवेदस इदं न मम ।

अपामिदं न्ययनं नमस्ते हरस इत्यनयोरग्निः पावको बृहती । गोकृतगोस्तनपानसूचितगवारिष्टपरिहारार्थकर्मप्रधानपयोहोमे विनियोगः । "ॐ अपामिदं न्य० वो भव स्वाहा" पावकायेदं न मम । "ॐ नमस्ते ह० भव स्वाहा" पावकायेदं न मम ।

तत इमं मे वरुणेत्यादि । आज्येनैव स्विष्टकृत् । अथ(आज्य)शब्दाभावात्पयसेति केचित् । पूर्णपात्रदानान्तं समानम् । नात्र त्रिवृदन्नहोमः ।

ततोऽग्निं संपूज्य ब्राह्मणभोजनं भूयसीदक्षिणादानं च विधाय कर्मसाङ्गुण्याय विष्णुं संस्मृत्य कर्मेश्वरायार्पयेत् । पूर्वं कर्म गौर्गां धयेदित्येतदद्भुतसूचितस्य गोस्वामिनोऽरिष्टस्य परिहाराय । इदं तु तत्सूचितगवानिष्टपरिहाराय विधीयते ।

यदि द्वावेव गावौ तदा मन्त्रोहः । इन्द्राग्नी वां बृहस्पतिर्वां गोपालः पूषा वां पुनरुदाजतु । पूषा गावौ । इमे ये गावावगमतामयक्ष्मे बहुसूवर्यौ सꣳस्थे स्थः सꣳस्थे वां भूयास्थोऽच्युते स्थो मा मा च्योपाथां माऽहं भगवतीभ्यां च्यौषीः । ऊर्जा वां पश्याम्यूर्जा मा पश्यतं० सहस्रपोषं वां पुष्यासमित्येवमूहः ।

अथवा बहुवचनान्ता एव मन्त्राः पूजार्थत्वात् । अत्रानग्रहणं बहूनां गवामनिष्टपरिहारार्थे होम एव जयादयः स्युर्न गोद्वयानिष्टपरिहारार्थ इत्येतदर्थम् ।

इति संस्काररत्नमालायां काम्यविध्यादि ।

इत्योकोपाढश्रीमत्साग्निचिद्वाजपेयपौण्डरीकयाजिसर्वतोमुखयाजिगणेशदीक्षिततनूजभट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितायां सत्यापाढहिरण्यकेशिस्मार्तसंस्काररत्नमालायामेकादशं प्रकरणम् ॥ ११ ॥

अथ द्वादशं प्रकरणम् ।

अथ विवाहः ।

तत्रेदं सूत्रम्—

"समावृत्त आचार्यकुलान्मातापितरौ बिभृयात्ताभ्यामनुज्ञातो भार्यामुपयच्छेत्सजातां नग्निकां ब्रह्मचारिणीमसगोत्राम्" इति ।

उपनयनप्रभृति ब्रह्मचार्याचार्याधीनः सन्कृतविद्य आचार्यकुलात्समावृत्तः स्नातक इत्यर्थः । स मातापितरौ शुश्रूषयन्धान्याहरणादिना बिभृयात्पोषयेत् । मातापित्रधीनः स्यादित्यर्थः । स्नात इत्येतावत्येव वक्तव्ये समावृत्त आचार्यकुलादितिवचनं स्नातस्यापि विद्याया भूयःश्रुतार्थं पुनराचार्यकुल एव

संवसेन्न मातापित्रोर्भरणमितिख्यापनार्थम् । ताभ्यां मातापितृभ्यामनुज्ञातो भार्यामुपयच्छेत्स्त्री कुर्यात् । कीदृशीं सजातां सवर्णां समानाभिजनाम् । नग्निका मैथुनार्हाम् । ब्रह्मचारिणीमकृतमैथुनाम् । समानं गोत्रं वरेण यस्याः सा सगोत्रा न सगोत्राऽसगोत्रा तामसगोत्राम् । सगोत्रत्वमसगोत्रत्वं च प्रवरकाण्डे वक्ष्यामः । ताभ्यामनुज्ञात इतिवचनमननुज्ञातस्य दारसंग्रहप्रतिषेधार्थम् । कृतदारस्यापि पितुरनुज्ञामन्तरेण नास्ति चोदितेषु कर्मसु प्रवृत्तिरिति व्याख्यातं मातृदत्तेन ।

माधवीये मनुः—" गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् " इति ॥

विवाहस्य फलं देवपित्रर्णापाकरणम् । तथा च श्रुतिः—'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाँ जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी ' इति ।

बौधायनोऽपि—

" प्रजाकामस्योपदेशः प्रजननिर्वृत्ता समाख्येत्यश्विनावूचतुः—

' आयुषा तपसा युक्तः स्वाध्यायेज्यापरायणः ।
प्रजामुत्पादयेद्युक्तः स्वे स्वे वर्णे जितेन्द्रियः ।
ब्राह्मणस्यर्णसंयोगस्त्रिभिर्भवति जन्मतः ॥
तानि विमुच्याऽऽत्मवान्भवति विमुक्तोऽधर्मसंचयात् ।
स्वाध्यायेन ऋषीन्पूज्य सोमेन च पुरंदरम् ॥
प्रजया च पितॄन्सर्वाननृणो दिवि मोदते ।
पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणाऽऽनन्दमश्नुते ॥
अथ पुत्रस्य पौत्रेण नाकमेवाधिरोहयेत् ' इति ।

विज्ञायते च जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण र्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इत्येवमनृणसंयोगं वेदो दर्शयति बन्धनमृणमोक्षं प्रजायाश्चाऽऽयत्तं पितॄणा चानुकर्षशब्दश्च प्रजां दर्शयत्यनुःसत्प्रजावान्भवति यावदेनं प्रजाऽनुगृह्णीते तावदक्षय्यं लोकं जयति सत्पुत्रमुत्पाद्याऽऽत्मानं तारयति सप्तावरान्सप्त परान्षडन्याना-त्मसप्तमान्सत्पुत्रमधीच्छाम इति यस्मात्प्रजासंतानमुत्पाद्य फलमवाप्नोति तस्मादात्मवान्प्रजामुत्पादयेदात्मनः फललाभाय तस्मात्सत्पुत्रं चोत्पा-

१ ग °वान्जा ।

घाऽऽत्मानमेवोत्पादयेदिति विज्ञायते चाऽऽत्मा वै पुत्रनामाऽसीत्येवं द्वितीय आत्मा जीवता द्रष्टव्यो यः पुत्रमुत्पादयति स तथा भवति तस्मान्नाऽऽत्मा कश्चिदक्षेत्रे समुत्सृष्टव्य आत्मानमवमन्यते हि यथाऽऽत्मानमुत्पादयति स तथा भवति तस्मादादित एव क्षेत्रमन्विच्छेत्सवर्णे संस्कृतमुपदेशेन तस्मिन्दारे संयोगेन प्रजामुत्पादयेदौषधमन्त्रसंयोगेन च तस्योपदेशेन श्रुतिः सामान्येनोपदश्यते सर्ववर्णेभ्यः फलवत्त्वात् " इति ।

प्रजेति समाख्याऽभिधा प्रजननिर्वृत्ता प्रजननेनैव निर्वृत्ता निष्पादिता । प्रजाया इति पञ्चम्यन्तमध्याहार्यम् । प्रजाया एवेदं हेतुगर्भं विशेषणम् । यतः प्रजा पुत्रादिरूपा प्रजननेनैव निष्पादिताऽत एव प्रजेति । प्रजायाः प्रजननसंबन्धं विनोत्पत्तेरभावात्तस्य च क्षेत्रं विना सर्वथैवासंभवादवश्यं विवाहः कर्तव्य इति फलितोऽर्थः । युक्तो विहितकाल एवोपगमनेन । जितेन्द्रिय इत्यनेन ऋतुकालिकासु रात्रिषु प्रतिरात्र्यनेकवारं गमनं व्यावर्त्यते परस्त्रीगमनं च । जन्मत उत्पत्तेरारभ्य तानि ऋणानि विमुच्य दूरीकृत्य । विमुक्तोऽधर्मसंचयादित्यत्राधर्मसंचयादिति पदच्छेदः । ऋणापाकरणे कृतेऽधर्मसमुदायाद्विमुक्तो भवति । तत आत्मवानात्मस्वरूपलाभवान्भवतीत्यर्थः । पूज्येत्यत्र समासाभावेऽपि क्त्वो ल्यबादेशश्छान्दसः । स्वाध्यायेन स्वाध्यायोऽध्ययनं तत्साधनेन ब्रह्मचर्येणेत्यर्थः । सोमेन सोमद्रव्यवता यागेन । पुरंदरशब्दस्तत्तत्कर्मसंबन्धिदेवतोपलक्षकः । पुरंदर इन्द्रः । इन्द्रस्य भूयिष्ठभाक्त्वेन देवताधिपतित्वेन च मुख्यत्वाद्ग्रहणम् । पितॄन्सर्वानित्यत्र सर्वग्रहणं देवपितॄणामपि ग्रहणार्थम् । एतेषां पूजनैरेतैः कर्मभिः संतर्पणेनानृणः सन्दिवि स्वर्गे मोदते हर्षयुक्तो भवति । लोकान्देवलोकान् । नाकः स्वर्गः । एतैस्त्रिभिः कर्मभिर्ऋणत्रयापाकरणं भवतीत्यत्र श्रुतिं दर्शयति—विज्ञायते च जायमानो वा इत्यादिना । एवमेवंप्रकारेणानृणसंयोगमनृणसंयोगत्वं, नान्य उपाय ऋणत्रयापाकरणेऽस्तीति वेद एव वा अनृण इत्यादिरूपो दर्शयति बोधयति । बन्धनमृणमोक्षमित्येतत्पूर्वं स्वस्येति शेषः । ऋणानपाकरणं बन्धनम् । ऋणमोक्षमृणापाकरणम् । एतद्द्वयं प्रजाया आयत्तं प्रजाया अधीनम् । प्रजायां सत्यामृणमोक्षस्तस्यामसत्यां बन्धनमित्येतत्प्रजाया अधीनमिति तदर्थः । प्रजाया इत्येतदनन्तरभूतश्चशब्दोऽवधारणार्थः । पितॄणां च पितॄणामपि । अनपाकृतर्णानां पितॄणामपि बन्धनमोक्षौ प्रजाया आयत्तौ भवत इत्यर्थः । प्रजायाश्चाऽऽयत्तमित्यनेन प्रजो-

१ क. °ण देव° ।

त्पादनस्याधीनता दर्शिता। अनुकर्षशब्द एकांशभूतः शब्दः प्रजैकांशभूतः पुत्ररूपशब्दः प्रजां दर्शयति नतु केवलपुत्रमात्रं ब्रूते किंतु गौण्या वृत्त्या कन्यारूपां प्रजामपि ब्रूत इति। प्रजोत्पादने कृतेऽनुत्पन्नप्रजावान्भवति। प्रजोच्छेददोषो न भवतीति तात्पर्यार्थः। यावद्यावत्कालमेनं प्रजोत्पादक प्रजाऽनुगृह्णीते तस्मिन्ननुग्रहं करोति तावत्कालमक्षय्यं लोकं जयति। वह्वी प्रजा जाता चेद्बहुकालमक्षय्यलोकजयः। स्वल्पा चेत्स्वल्पकालमक्षय्यलोकजय इत्यर्थः। पुत्रस्य समीचीनत्व एवाऽऽत्मनस्तारणं नान्यदेति सत्पदेन सूच्यते। केवलमात्मतारणमेव न, किं तु अन्येषामपि तारणमित्यस्मिन्नर्थे ब्रह्मवादिनां संमतिं दर्शयति सन्नावरानित्यादिनाऽधीच्छाम इत्यन्तेन। यतस्तरणं सत्पुत्राधीनमतस्तमेवाधीच्छाम इति ब्रह्मवादिन आहुरिति शेषः। उपसंहरति—यस्मात्प्रजासंतानमित्यादिना। यस्मात्प्रजासंतानमुत्पाद्य फलं यथोक्तं फलमाप्नोति तस्मात्प्रजामवश्यमुत्पादयेत्। संतानशब्दः संततिवाचकः। संतानशब्दस्य पर्यायतां दर्शयितु संतानवचनम्। अथवा संतानशब्दः प्रजाबाहुल्यावश्यकत्वं द्योतयितुम्। एष्टव्या बहव पुत्रा इत्यस्ति चात्र स्मृतिरपि। फलं यथोक्तम्। आत्मवान्बलवान्। फललाभाय यथोक्तफललाभाय। यस्माद्विज्ञायते च—आत्मा वै पुत्रनामाऽसीतिश्रुतिस्तस्मात्सत्पुत्रं चोत्पाद्याऽऽत्मानमेवोत्पादयेदित्यन्वयः। एवमेवं च जीवता पुरुषेण पुत्रो द्वितीयः स्वस्याऽऽत्मैव द्रष्टव्यः। यो यथा पुत्रमुत्पादयति स तथा भवति। सत्पुत्रोत्पादने सन्नेव भवति। असत्पुत्रोत्पादने त्वसन्नेव। अक्षेत्रे स्त्रीयक्षेत्रातिरिक्ते निषिद्धे बलात्कारेणोपभुक्ते च क्षेत्रे। अक्षेत्रे यः पुत्र उत्पाद्यते स आत्मावमान एव यस्मात्तस्मात्स्वक्षेत्रे यथोक्तकाल एवाऽऽत्मानमुत्पादयेत्। केवलमवमान एव न, किं तु निषिद्धक्षेत्रे पुत्रोत्पादने तद्रूपत्वमपीत्यर्थः। आदित आदौ विवाह एव क्षेत्रं भार्यामनुलक्षीकृत्यैवेच्छेत्प्रजोत्पादनाय। अनेन परीक्षा सगृहीता भवति। सवर्ण सजातीयम्। आदित इत्यस्य प्रथममित्यर्थः। सार्वविभक्तिकस्तसिः। तेन क्षत्रियवैश्यजातीययोः कन्ययोरपि भार्यात्वेन संग्रहः सिद्धो भवति। उपदेशेन विधिना विवाहविधिना संस्कृतं क्षेत्रम्। दारशब्दः पुंलिङ्गे वर्तते। एकवचनं छान्दसम्। तस्मिन्दारे सवर्णे संस्कृते संयोगेन संबन्धेन विधिपूर्वकमैथुनेन। यदि संयोगे सत्यपि प्रजोत्पादनं न भवति तदोपधसंयोगमन्त्रसंयोगावपि कर्तव्यौ। संयोगः प्रयोगः। तस्योपधमन्त्रसंयोगस्योपदेशेन वैद्यकमन्त्रशास्त्रोपदेशेनेव, ज्ञानमिति शेषः। श्रुतिर्जायमानो वा

१ ग एव। २ क °न ब्राह्मण स°। ३ क °स्कृतम्। ४ क. °न। य°।

इत्यादिश्रुतिः सामान्येन समानानां भावः सामान्यं साधर्म्यं वेदाध्ययनवत्त्व-रूपं तेन हेतुना सर्ववर्णेभ्यः सर्ववर्णार्थो दृश्यते । "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो वाऽपाकुर्याद्दृणत्रयम्" इत्यादिस्मृतिरिति शेषः ।

यद्यपि जायमान इति श्रुतिर्ब्राह्मणत्वपुरस्कारेणैव दृश्यते तथाऽपि वेदाध्य-यनवत्त्वरूपसाधर्म्यमादाय सर्ववर्णेभ्यो भवति । सर्वेषां फलवत्त्वात्फलेच्छाव-त्त्वात् । अथवा जायमान इति श्रुतिः केवलं सामान्ये ब्राह्मणत्वजातिमात्रसा-मान्ये नोपदृश्यते नैव प्रवर्तते । किंतु ब्रह्म वेदस्तदध्ययनवत्सु त्रिषु । कुतः सर्व-वर्णेभ्यः फलेच्छावत्त्वादिति ।

का परिणेयेत्याकाङ्क्षायामाह याज्ञवल्क्यः—

"अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।
अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम्" इति ।

लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणैर्युक्ताम् । तान्यग्रे वक्ष्यन्ते । या दानेनोपभो-गेन वा पुरुषान्तरपूर्विका न भवति साऽनन्यपूर्विका । अपुनर्भूरिति यावत् । मनोदत्ता वाचा दत्ताऽग्निं परिगता सप्तमं पदं नीता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्त पुनर्भ्वः । तत्राऽऽद्यानां तिसृणामन्येन परिणयनं भवतीत्यग्रे वक्ष्यते । कान्तां वरस्य चक्षुर्मनसोरानन्दकारिणीम् । असपिण्डां सापिण्ड्यरहिताम् । तत्र चन्द्रिकापरार्कमेधातिथिमाधवप्रभृतयः—'एकस्यां पिण्डदानक्रियायां दातृ-त्वपिण्डभाक्त्वलेपभाक्त्वान्यतरसम्बन्धेनान्वयः सापिण्ड्यम्' इत्याहुः ।

तत्र मत्स्यपुराणम्—

"लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्" इति ॥

मार्कण्डेयवचनमपि—

"पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
पिण्डसम्बन्धिनस्त्वेते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥
लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात् ।
प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानस्तु सप्तमः ॥
इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः" इति ।

---

१ क °त्वसामान्येन द° । २ ग घ °रेण सामान्येन द° । ३ क °पि स° । ४ ङ °वर्णार्थो भ° ।

अयमर्थः— सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्डक्रियानुप्रवेशः सापिण्ड्ये हेतुः। तथा चैकस्य देवदत्तस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः षड्भिः पुत्रादिभिः षड्भिश्च सह सापिण्ड्यम्।

नन्वेवं भ्रातृपितृव्यमातुलभागिनेयादिभिस्तद्भार्यादिभिश्च सह सापिण्ड्यं न स्यादिति चेत्। न। उद्देश्यदेवतैक्येन क्रियैक्यस्यात्र विवक्षितत्वात्। तथा च देवदत्तकर्तृकपिण्डक्रियायां ये देवतात्वेनानुप्रविशन्ति तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृपितृव्यमातुलादिकर्तृकपिण्डक्रियायामप्यनुप्रविशतीत्यस्ति तैः सह सापिण्ड्यम्। भार्याणामपि भर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहाधिकारित्वात्सापिण्ड्यसिद्धिः।

ननु सहाधिकारसिद्धाविदं स्यात्तत्रैव किं मानमिति चेत्। न। पाणिग्रहणादि सहत्वं कर्मसु तथा पुण्यफलेषु चेति धर्मसूत्रवचनेन,

" तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ सर्वः सहोदितः "।

इति मनुवचनेनोद्वाहकाल एवानयोर्वचनेन द्रव्यसाधारण्यं प्रतिपादितम्। धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्येत्यनेन न ह्युभयसाधारणमेकेन त्यक्तुं शक्यते। तस्माद्द्रव्यसाधारण्यान्न भर्त्रा सह विभजेदिति विभागप्रतिषेधाच्चास्ति भिन्नयोः कर्तृत्वमिति तन्त्ररत्नेन, सहत्वं कर्मस्विति सहग्रहणं न बलीवर्दवत्समानाधिकार इतिप्रदर्शनार्थम्। ततश्च भर्त्राऽसौ वक्तव्याऽहं दानादि वर्तयामि त्वमपि संकल्पं कुर्विति तयाऽपि तथैव कर्तव्यमन्यथा दोष इत्यपरार्केण, स्मृतिचन्द्रिकाहेमाद्रिमाधवादिभिश्च सहाधिकारस्य सिद्धान्तितत्वात्। न चैवमपि भगिनीपितृष्वस्रादिभिर्न स्यादिति शङ्क्यम्। अविभक्तभ्रातॄणां ज्येष्ठस्यैव कर्तृत्वेन कनिष्ठानां सापिण्ड्यसिद्ध्यर्थं योग्यताया इवात्रापि शरणीकर्तव्यत्वात्।

ननु—" यत्रास्मा पातयेत्पिण्डं तं नयेद्ब्रह्म शाश्वतम् "।

इतिवचनसिद्धगयाश्राद्धदेवतात्ववतां मित्रादीनाम्,

तथा—" सर्वाभावे तु नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थतः "।

इतिमार्कण्डेयपुराणाद्राज्ञोऽपि श्राद्धकर्तृत्वेन सापिण्ड्यापत्तिरिति चेत्सत्यम्। ' सप्तमात्पञ्चमादूर्ध्वं पितृतो मातृतस्तथा ' इत्यादिवचनानुरोधेन पित्रादिसंबन्धिषु केषुचिदेव सपिण्डशब्दस्य योगरूढ्यङ्गीकारेणाऽऽपत्त्यभावात्। विज्ञानेश्वरमदनपारिजातकारप्रभृतयस्तु— एकशरीरावयवान्वयरूपं सापिण्ड्यमाहुः। भवन्ति हि एकस्य पितुरेकस्या मातुर्वा शरीरस्यावयवाः पुत्रपौत्रादिषु साक्षा-

त्परम्परया वा शुक्रशोणितादिरूपेणानुस्यतः । विधात्रयपर्वान्नयातिमसङ्गप- रिहारस्तु पूर्ववत्कर्तव्यः ।

" सप्तमात्पञ्चमादूर्ध्वं पितृतो मातृतस्तथा "

इत्येतस्य वचसो निष्कृष्टोऽर्थः शास्त्रान्तरवचनाज्ज्ञेयः—

" वध्वा वरस्य वा तात कूटस्थाद्यदि सप्तमः ।
पञ्चमी चेत्तयोर्माता साविण्ड्यं विनिवर्तते " इति ॥

यतः संतानभेदः स कूटस्थो मूलपुरुष इति यावत् । तमारभ्य वध्वा वरस्य वा तातः पिता सप्तमो यदि भवेत्तयोर्वधूवरयोर्यदि कूटस्थात्पञ्चमी माता भवेत्तदा साविण्ड्यं निवृत्तं भवतीति । निर्गलितार्थस्तु पितृद्वारकसापिण्ड्य- विचारे सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तिः । मातृद्वारकसापिण्ड्यविचारे तु पञ्च- मादूर्ध्वमिति ।

संगृहीतोऽप्ययमर्थो विश्वरूपनिबन्धे—

" एवमुक्तप्रकारेण सप्तमात्पितृतस्तथा ।
ऊर्ध्वमेव विवाह्यत्व पञ्चमान्मातृतस्तथा ॥
सतानो भिद्यते यस्मात्पूर्वजादुभयत्र च ।
तमादायैव गणयेद्वर यावच्च कन्यकाम् " इति ॥

अत्रोदाहरण यथा—कूटस्थो मूलपुरुषो देवदत्तः १ तत्पुत्रो ब्रह्मदत्तः २ तत्पुत्रो विष्णुदत्तः ३ तत्पुत्रः शिवदत्तः ४ तत्पुत्रो मित्रदत्तः ५ तत्पुत्रो हर- दत्तः ६ तत्पुत्रो यज्ञदत्तः ७ तत्पुत्रः श्रीदत्तोऽष्टम इति पितृद्वारकं सापिण्ड्य वरविषये ।

मूलपुरुषो देवदत्त एव १ *तत्पुरुषो मातृदत्तः २ तत्पुरुषो रुद्र- दत्तः ३ तत्पुरुषो भानुदत्तः ४ तत्कन्या श्रीदेवी ५ तत्कन्या श्रीदत्तभक्ता । इति मातृद्वारकसापिण्ड्य वधूविषये ।

अत्राष्टमः श्रीदत्तः षष्ठीं श्रीदत्तभक्तामुद्वहेत् । मूलपुरुषमारभ्य मध्ये कन्यासंततावप्येवमेव । वैपरीत्येऽप्येवम् ।

यत्तु वसिष्ठः—" पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृत पितृतस्तथा " इति ।

उद्वहेदिति शेषः ।

---

* ङ पुस्तक इत आरभ्य वाक्यत्रये तत्पुरुषशब्दस्थाने तत्पुत्रशब्दो वर्तते ।

यच्च विष्णुपुराणम्—

" पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।
गृहस्थ उद्वहेत्कन्यां न्याय्येन विधिना नृप " इति ॥

तत्पञ्चमीं सप्तमीमतीत्येति व्याख्येयम् । सप्तमात्पञ्चमादूर्ध्वं, वध्वा वरस्य वा तात इत्यादिवचनानुरोधात् ।

" पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।
क्रियापरा अपि हि ते विज्ञेयाः शूद्रतां गताः " ॥

इत्यपरार्के मरीचिवचनाच्च ।

यत्तु षट्त्रिंशन्मते—

" तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।
विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः " इति ॥

यदपि पैठीनसिः—

" त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतः " इति ।

यदपि स्मृत्यर्णवे वचनं—

" कन्या चतुर्थी च वरश्च पञ्चमो वरश्चतुर्थो न तु पञ्चमीं वहेत् ।
पित्र्ये वहेत्पञ्चमषष्ठयोर्वा कन्यां तृतीयाऽपि तथा चतुर्थी " इति ॥

यदपि पराशरवचनं—

" चतुर्थीमुद्वहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा ।
पराशरमते षष्ठीं पञ्चमो नतु पञ्चमीम् " इति ॥

यान्यपि शाकलवचनानि—

" चतुर्थीमुद्वहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमीं च वा ।
वहेत्सबन्धिनीं षष्ठीं पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥
भवेतां पूर्वजात्पुत्रौ तयोरपि च संततिः ।
पञ्चमः पञ्चमीं कन्यां न तत्र वरयेद्विजः ॥
कन्ये द्वे पूर्वजात्स्यातां संततिः स्यात्तयोरपि ।
पञ्चमः पञ्चमीं तत्र वरः कन्यां समुद्वहेत् ॥
कन्यापुत्रौ तु संभूतौ पूर्वजात्संततिस्तयोः ।
यदि स्याद्वरयेत्तत्र पञ्चमः पञ्चमीमपि " इति ॥

---

१ ग. घ. षष्ठमपि वा ।

" दशभिः पुरुषैः ख्यातात्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।
उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ।
पञ्चमीं तदभावे तु पितुः पक्षे त्वयं विधिः ॥
सप्तमीं च तथा षष्ठीं पञ्चमीं च तथैव ।
एवमुद्वाहयेत्कन्यां न दोषः शाकटायनः ॥
तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ।
विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः " ॥

इति चतुर्विंशतिमते दशपुरुषविख्यातश्रोत्रियकुलविषय एव सप्तम्यादीनामप्युद्वाह्यत्वोक्तेस्तत्पराण्येतानि वचनान्यत्यन्तापद्विषयाणि वेति ज्ञेयम् ।

संबन्धविवेके शूलपाणिः—

" पञ्चमात्सप्तमाच्चार्वागपि त्रिगोत्रान्तरिता विवाह्या ।

' असंबन्धा भवेन्मातुः पिण्डेनैवोदकेन वा ।
सा विवाह्या द्विजातीनां त्रिगोत्रान्तरिता च या '

इति बृहन्मनूक्तेः ।

' संनिकर्षेऽपि कर्तव्यं त्रिगोत्रात्परतो यदि '

इति देवलोक्तेश्च " इति ।

अस्योदाहरणम्— मूलपुरुषो यज्ञदत्तः १ तत्पुत्रो विष्णुदत्तः २ तत्पुत्रो रुद्रदत्तः ३ तत्पुत्रो ब्रह्मदत्तः ४ तत्पुत्रो हरदत्तः ५ तत्पुत्रो मित्रदत्तः ६ तत्पुत्रः शिवदत्तः ७ तत्पुत्रः श्रीदत्तः ८ इति वरविषये ।

वधूविषये मूलपुरुषो यज्ञदत्तः १ तत्कन्या लक्ष्मी वासिष्ठा २ तत्कन्या सरस्वती नितुन्दगोत्रा ३ तत्कन्या गौरी कौण्डिन्या ४ तत्कन्या श्रीदत्तभक्ता ५ श्रीदत्तेनेयं विवाह्या । एतच्च दाक्षिणात्या न मन्यन्त इति नवीनाः ।

वस्तुतस्तु—" पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।
क्रियापरा अपि हि ते विज्ञेयाः शूद्रतां गताः "

इति निषेधवाक्यविरोधादिदमप्यापद्विषयमेवेति युक्तम् ।

चतुर्विंशतिमते—

" असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने " इति ॥

विशेषः स्मृत्यन्तरे—

" सापत्नमातुर्भगिनीं तत्सुतां च विवर्जयेत्।
पितृव्यपत्नीभगिनीं तत्सुतां च विवर्जयेत्॥
गायत्र्या उपदेष्टुश्च कन्यां नैवोद्वहेद्द्विजः।
गुरोश्च कन्यां शिष्यस्तु नोद्वहेत कदाचन " इति।

अन्योऽपि विशेषः—

" धात्रीपुत्रीं धात्रीभगिनीमिष्टपुत्रीमिष्टभगिनीमिष्टमातुलसुतां ज्येष्ठभ्रातृभार्याभगिनीं स्वभार्यासहोदरामिष्टपितृभगिनीमिष्टमातृभगिनीं पितृव्यपत्नीभगिनीं स्नुषाभगिनीं सापत्नमातृभगिनीं च नोद्वहेत् " इति।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि—अथ विवाह इत्युपक्रम्याविरुद्धसंबन्धामुपयच्छेतेत्युक्त्वा दंपत्योर्मिथः पितृमातृसाम्ये विरुद्धसंबन्धो यथा भार्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्वसा चेति।

अस्यार्थः— यत्र दंपत्योर्वधूवरयोः पितृमातृसाम्यं वध्वा वरः पितृस्थानीयो भवति वरस्य वा वधूर्मातृस्थानीया भवति तादृशो विवाहो विरुद्धसंबन्धः। तत्र यथाक्रममुदाहरणद्वयम्। भार्यास्वसुर्दुहिता शालिकापुत्री, पितृव्यपत्नीस्वसा पितृव्यपत्नीभगिनी चेति। विरुद्धसंबन्धविषय उदाहरणान्तरमपि द्रष्टव्यम्।

नारदः—" प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयम्।
न चैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके " इति॥

स्वस्य कन्या यस्य पुत्राय दत्ता तत्कन्यकायाः स्वपुत्रेण परिणयनं प्रत्युद्वाहः।

सुमन्तुः—" पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तद्भगिन्यो मातृष्वसारस्तद्दुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयान्यन्यथा संकरकारिणः स्युः " इति।

अत्र च यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात्परिगणितेष्वेव सापिण्ड्यं न तु सप्तमादिपर्यन्तमिति केचित्।

अन्ये तूद्देश्यतावच्छेदकानां पितृपत्नीत्वतद्भ्रातृत्वादीनां भेदेन वाक्यभेदापत्तिभिया लक्षणया सपत्नमातामहकुले चतुष्पुरुषं सापिण्ड्यमातिदेशिकं

१ घ. ङ. 'द। गा'।

विधीयते । अतश्च मातुलादिदुहितृष्विव तत्पुत्रेष्वपि सापिण्ड्यात्कन्यायाः सापत्नमातुलपुत्रेण न विवाह इत्याहुः ।

मातुलकन्यापरिणयनं तु येषामाचारस्तेषामेवेतरः कुर्वन्दुष्यति ।

तथा च बौधायनः—" पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतो यानि दक्षिणतस्तान्यनुव्याख्यास्यामो यथैतदनुपेतेन सह भोजनं स्त्रिया सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसृदुहितृगमनमित्यथोत्तरत ऊर्णाविक्रयः सीधुपानमुभयतोदद्भिर्व्यवहारः आयुधीयकं समुद्रयानमिति तत्रेतर इतरस्मिन्कुर्वन्दुष्यति तत्तद्देशप्रामाण्यात् " इति ।

इतरो दाक्षिणात्य इतरस्मिन्नुत्तरदेशे मातुलसंबन्धं कुर्वन्दुष्यति न स्वदेशे । तथेतर उदीच्य इतरस्मिन्दक्षिणदेश ऊर्णाविक्रयसीधुपानादिकं कुर्वन्दुष्यति न स्वदेशे । कुतः । देशप्रामाण्यादेशनिबन्धनत्वादाचारप्रामाण्यस्येत्यर्थः ।

बृहस्पतिरपि—"उद्वाह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।
मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥
उत्तरे मद्यपाश्चैव स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ।
खनाताश्चापि गृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तृकाम् ॥
सर्वदेशेष्वनाचारो रथ्याताम्बूलचर्वणम् " इति ॥

देवलोऽपि—" यस्मिन्देशे त्वनाचारो न्यायदृष्टः सुकल्पितः ।
स तस्मिन्नेव कर्तव्यो नान्यदेशे स ईरितः ॥
यस्मिन्देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेत् " इति ॥

ननु शिष्टाचारप्रामाण्ये स्वदुहितृविवाहोऽपि प्रसज्येत प्रजापतेराचरणात् । तथा च श्रुतिः—" प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् " इति । मैवम् ।

" न देवचरितं चरेत् " इति न्यायात् ।

अत एव बौधायनः—

" अनुष्ठितं तु यद्देवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।
नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तु तदुक्तं धर्ममाचरेत् " इति ॥

प्रत्युत दोषोऽभिहितः शातातपेन—

" मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् " इति ॥

सगोत्राविवाहे प्रायश्चित्त स्मृत्यर्थसारे—

" इत्थ सगोत्रसबद्धविवाहविषये स्थिते ।
यदि कश्चिज्ज्ञानतस्ता कन्यामूढ्वोपगच्छति ॥
गुरुतल्पव्रताच्छुध्येद्गर्भस्तज्जोऽन्यता व्रजेत् ।
भोगतस्ता परित्यज्य पालयेज्जननीमिव ॥
अज्ञानादैन्दवै शुध्येत्रिभिर्गर्भस्तु क(का)श्यप " इति ॥

ऐन्दवानि चान्द्रायणानि । बहुवचनात्रीण्यधिकानि वा । क(का)श्यप इत्यत्र स गर्भः क(का)श्यपः कश्यपगोत्रो भवति । " सर्वा॰ काश्यप्य प्रजा॰ " इति-श्रुतेरित्यर्थः ।

एतदर्थमेव प्रवरज्ञानमावश्यकमित्युक्तं तेनैव—

" ज्ञातव्या प्रवरा ब्रह्मसायुज्यश्रुतितोऽन्यथा ।
गुरुतल्पमहादोषचण्डालोत्पत्तिशङ्कया " इति ॥

तिथितत्त्वे बौधायनः—

" सगोत्रा चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेना बिभृयात् " इति ॥

तस्यां प्रजोत्पादने प्रायश्चित्तमाह स एव—

" प्रजा जाता चेत्कृच्छ्राब्दपाद चरित्वा यन्म आत्मनो मिन्दाभू-
त्पुनरग्निश्चक्षुरदादित्येताभ्या जुहुयात् " इति ॥

एतच्चाज्ञानतः पूर्वममत्येत्युपक्रमात् । ज्ञानोत्तर भोगे ता परित्यजेत् । कृच्छ्राब्दपादस्यैन्दवानां च शक्ताशक्तत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या । मत्वा तु गुरुतल्पव्रताच्छुद्धिः ।

सपिण्डायामपत्योत्पादने वृद्धयमः—

" सपिण्डापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते " इति ।

अपत्ययुक्ता दारा अपत्यदाराः । सपिण्डाश्च ताश्च ताः (ते च ते) तेषु । मण्डनोऽप्याह—" सगोत्रायां प्रजा जाता चण्डालेषु विनिक्षिपेत् ।
गुरुतल्पव्रत कृत्वा ता रक्षेज्जननीमिव ॥
उद्वाह्याज्ञानतस्तुल्यगोत्रा चान्द्रायण चरेत् ।
परिणीतसगोत्रायामज्ञानाज्जनित सुत ॥
क(का)श्यपो न तु चण्डाल पितु कृच्छ्राब्दपादत ।
मिन्दाहुती द्वे जुहुयाद्व्रतान्ते दीप्तपावके " इति ॥

---

१ ख ड 'प्राशित्र' । २ ख ग ड 'वर्धयि' । ३ ख ड 'न्दनदृष्ट । मि' । ४ ग घ 'दृष्ट । मि ।

उद्वाहाज्ञानत इत्युत्तरवाक्येऽज्ञानत इति श्रवणात्पूर्वत्र ज्ञानत इत्यर्थतः सिध्यति । परिणीतसगोत्रायामित्यस्मिन्वाक्येऽप्यज्ञानादित्युक्त्या ज्ञाने तु गर्भश्चण्डाल एव पितुः प्रायश्चित्तं नास्त्येव किं तु मृतमाय एव स इति सूचितं भवति । यवीयसीं वयसा वपुषा च न्यूनाम् । तच्च न्यूनत्वं विवाहकालकथने वक्ष्यामः । अरोगिणीमचिकित्स्यरोगरहिताम् । भ्रातृमतीं ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता विद्यते यस्याः सा ताम् । अनेन पुत्रिकाकरणशङ्का निरस्यते ।

अत एव मनुः—" यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया " इति ॥

यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवानिति न ज्ञायेत तां नोपयच्छेत । यत्र तु नैवाऽऽशङ्का तामभ्रातृकामप्युपयच्छेतेत्यभिप्रायः । न विज्ञायेत वा पितेत्युक्तेर्वरेण सह संप्रतिपत्तिं विनाऽपि पितुः संकल्पमात्रात्कन्या पुत्रिका भवतीति गम्यते ।

अत एव गौतमः—

" अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येकेषां तत्संशयान्नोपयच्छेदभ्रातृकाम् " इति ।

अभिसंधिर्गूढसंकल्पः ।

मनुरपि—" अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् " इति ॥

वरेण सह संप्रतिपत्तौ पुत्रिकाकरणं स्पष्टमेव विज्ञायते ।

सा च संप्रतिपत्तिर्वसिष्ठेन दर्शिता—

" अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् ।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति " इति ॥

अयं च तद्दानमन्त्रः । अस्याश्च पुत्रिकायाः स्वपित्रादिभिः सह साविण्ड्यसगोत्रत्वानिवृत्तिः ।

अत एव लौगाक्षिः—

" मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।
कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः " इति ॥

तदेवं तात्पर्यम्—पुत्रिकां शङ्कमानः पुत्रार्थी भ्रातृमतीमेवोपयच्छेतेति । एतच्च कलौ निषिद्धं कलिवर्ज्ये पाठात् ।

असमानार्षगोत्रजामिति । समाने आर्षगोत्रे यस्य तज्जाता या न भवति

साऽसमानार्षगोत्रजा ताम्। ऋषेरिदमार्षं प्रवरः। असमानप्रवरजामसमानगोत्रजां चेत्यर्थः। यस्या वध्वा येन वरेण सह प्रवरैक्यं गोत्रैक्यं वा नास्ति सा वधूस्तेन सह विवाहमर्हति। क्वचिद्गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यमस्ति। तद्यथा—वाधूलमौनमौकादीनां भिन्नगोत्राणां भार्गववैतहव्यसावेदसेति* प्रवरस्यैक्यात्। तत्र विवाहप्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदायासमानार्षजामित्युक्तम्। क्वचित्प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्यम्। तद्यथा—आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति मांधात्राम्बरीषयौवनाश्वेत्यत्राऽऽङ्गिरसमांधातृप्रवरभेदेऽपि यौवनाश्वगोत्रमेकम्। अतस्तत्र विवाहो मा भूदित्यसमानगोत्रजामित्युक्तम्।

अथ गोत्रप्रवरनिर्णयः।

तत्र बौधायनः—" विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः। अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः। सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते " इति।

अत्रापत्यपदं केवलपुत्रापत्यपरं न भवति किंतु पौत्रादिपरमपि। अत एव पाणिनिः—' अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रम् " इत्याह।

ननु केवलभृगुगणेषु यस्कादिषु केवलाङ्गिरोगणेषु हरितादिषु च सप्तर्ष्यपत्यत्वाभावाद्गोत्रत्वं न स्यादिति चेन्न।

" एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते।
तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणात् " ॥

इति बौधायनोक्तपर्युदासानुपपत्त्या तत्सिद्धेः। प्राप्तिसंभावनायां हि पर्युदासो भवति। यथा यजतिषु ये यजामहं करोतीति सामान्यवाक्यादनूयाजेषु ये यजामहप्राप्तिसंभावनायां नानूयाजेष्वित्यनेनानूयाजव्यतिरिक्तेष्वित्येवं पर्युदासः क्रियते तथाऽत्रापीति। सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमिति सूत्रं तु न लक्षणप्रदर्शकं किंतु अयोगव्यावृत्तिमात्रप्रदर्शकमिति न पूर्वोत्तरसूत्रविरोधः। अत एव विज्ञानेश्वरमाधवमदनपारिजातादिषु गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धमित्युक्तम्।

उक्तं च भट्टपादैरपि—समानेऽपि ब्राह्मण्ये कुण्डिनोऽत्रिरितिस्मरणलक्षणं

---

* अत्र क. पुस्तकटिप्पण्या वेतसेति पाठ।

---

१ ग. 'दतसे'।

गोत्रमिति । एवं च यत्राभियुक्तानां गोत्रत्वप्रसिद्धिस्तद्गोत्रमित्येव निर्दुष्टं गोत्रलक्षणं मन्त्रत्वादिवत्सिद्धं भवति । एतेन वसिष्ठादीनां गोत्रत्वानुपपत्तिः, अस्मदादीनां परम्परया तदपत्यत्वेन गोत्रत्वापत्तिश्च परिहृता भवति । यानधिकृत्य प्रवरा आम्नातास्तादृशा गणा ऊनपञ्चाशत् ।

तथा च बौधायनः—

" गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् " इति ॥

अथ प्रवराः ।

तत्र प्रवरसूत्रस्य प्राचीनव्याख्यानानुपलम्भात्तद्व्याख्यानसहितं प्रवरसूत्रं प्रदर्श्यते । तत्र प्रतिज्ञासूत्रमिदं—' प्रवरान्व्याख्यास्याम. ' इति । एतच्च प्रतिज्ञानमग्निमाणां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येत्यादीनां प्रवर इतिसंज्ञासिद्धयर्थम् । प्रव्रियन्तेऽग्नेर्विशेषणत्वेनोत्कीर्त्यन्त इति प्रवराः । तान्व्याख्यास्याम एकत्र संगृह्य कथयिष्यामः । अग्नेर्विशेषणत्वेनोत्कीर्तनं तु ' अग्ने महाꣳ असि ब्राह्मण भारत ' इत्यादीष्टिमन्त्रेषु प्रतिपादितम् । विवाह उत्कीर्तनं तु स्वविशेषणत्वेनैव । अन्यस्यासंभवात् । विवाह आर्षगोत्रोच्चारणं तु वाचनिकं, तच्च सप्रवरत्वसगोत्रत्वशङ्कानिवारणार्थमदृष्टार्थं च भवति । शान्त्यादिकर्मसु तु वाचनिकं कुत्रचित् । कुत्रचिदाचारप्राप्तम् ।

प्रवरणं कर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे श्रुतिं प्रदर्शयति—

' आर्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो संतत्या इति विज्ञायते ' इति ।

आर्षेयमृषेरपत्यमाहवनीयमग्निं यजमानेनोत्पादितत्वाद्यजमानस्यर्षिसंतानत्वाच्चं वृणीते प्रार्थयते तद्गोत्रत्वायेति । एवं सति बन्धोरेव नैति पूर्वर्षिसंबन्धान्न च्यवते । अथो अपि च संतत्यै पूर्वेषां पूर्वजानामात्मनश्च संतानायेति विज्ञायते, श्रुतिरिति शेषः ।

देवैर्मनुष्यैश्चाऽऽर्षेयवरणं न कर्तव्यं किं तु ऋषिभिरेवेत्येतदर्थे श्रुतिं दर्शयति—

" न देवैर्मनुष्यैरार्षेयं[1] वृणीत ऋषिभि-
रेवाऽऽर्षेयं वृणीत इति विज्ञायते " इति ।

---

१ ड वैन मनु ।

न देवैः प्रजापत्यादिभिरार्षेयं वृणीते न वा मनुष्यैर्विद्वद्भिर्देवदत्तादिभिरार्षेयं वृणीते किंतु ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्मन्त्रदृग्भिरेवाऽऽर्षेयं वृणीत इति विज्ञायते श्रुतिरिति शेषः।

आर्षेयोच्चारणकर्तव्यताविषये श्रुतिं दर्शयति—

" आर्षेयमन्वाचष्ट ऋषिणा हि
देवाः पुरुषमनुबुध्यन्त इति विज्ञायते " इति।

आर्षेयमन्वाचष्टे। कस्मात्। ऋषिणा पूर्वजेन कीर्तितेन देवप्रसिद्धेन तदपत्यं पुरुषं देवा अनुबुध्यन्ते भोज्यान्नोऽयं तदपत्यत्वादिति जानन्तीत्यर्थः।

स्वस्याऽऽर्षेयवरणं परित्यज्यान्यस्याऽऽर्षेयवरणे दोष इत्येतदर्थे श्रुतिं दर्शयति—

" यो वा अन्यः सन्नन्यस्याऽऽर्षेयं वृणीते स वा
अस्य तदृषिरिष्टं वीतं वृङ्क्त इति विज्ञायते " इति।

यो वै यजमानोऽन्यगोत्रः सन्नन्यगोत्रस्याऽऽर्षेयेण प्रवृणीते स वै स एव ऋषिरस्य यजमानस्य तदिष्टं यागफलं वीतं ब्राह्मणतर्पणादिफलं वृङ्क्ते गृह्णातीत्यर्थः।

आर्षेयसंख्यानियमार्थिकां चतुर्वरणपञ्चातिप्रवरणनिषेधिकां च श्रुतिं दर्शयति—

" एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीते न चतुरो
वृणीते न पञ्चाति प्रवृणीत इति विज्ञायते ' इति।

एकमार्षेयं वृणीते, एकमृषिं संकीर्त्य तदपत्यमग्निं वृणीते। तथा द्वौ वृणीते त्रीन्वृणीत इत्यत्रापि। चतुरो न वृणीते पञ्चातीत्य षडादींश्च वृणीत इत्यर्थः। *आत्मीयानामृषीणां बहूनामनियमेन वरणप्राप्तौ सत्यामेकं वृणीत इत्यादयः* संख्यानियमविधयः। न चतुरो वृणीते न पञ्चाति प्रवृणीत इत्येतद्व्यामुष्यायणविषयम्। द्व्यामुष्यायणस्य गोत्रद्वयस्यापि त्र्यार्षेये चतुर्णां वरणप्रसक्तिः। द्व्यार्षेयत्वे तु षण्णां पञ्चार्षेयत्वे त्र्यार्षेयादिसंनिपाते सप्तादीनामपि वरणप्रसक्तिः।

तन्निषेधार्थमुक्तं—' न चतुरो वृणीते न पञ्चाति प्रवृणीते ' इति। ' त्रीन्वृणीते मन्त्रकृतो वृणीते यथार्षि मन्त्रकृतो वृणीते ' इति श्रुतिमनुसृत्य प्रवृत्ते ' अत्र्यार्षेयस्य

हानं स्यादधिकारात्' इत्यस्मिन्नधिकरणे मीमांसकास्तु त्रीन्वृणीत इत्ययमेव विधिः । एकं वृणीते द्वौ वृणीत इत्युभयमप्यनुवादः । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । न च त्रीन्वृणीत इत्यत्रापि वाक्यभेदतादवस्थ्याद्विधित्वासंभव इति वाच्यम् । विशिष्टविधाने वाक्यभेदाभावेन विधित्वसंभवात् । स्तुत्यर्थोऽयमेकं वृणीत इत्यादिरनुवादः । एकवरणद्विवरणे अप्रशस्ते अपि यदा कर्तव्ये तदा त्रिवरणस्य प्रशस्तस्य कर्तव्यत्वं किमु वक्तव्यमिति स्तुतिः । चतुर्निषेधपञ्चातिक्रमनिषेधाभ्यामपि त्रित्वमेव स्तूयते, न च तयोर्निषेधो विधातव्यः । प्रसक्त्यभावादेव तदप्रवृत्तेः । चतुरादयोऽत्यन्तविलम्बकारित्वादप्रशस्ताः । त्रित्वं तु न तथेति प्रशस्तम् । तस्मात्कर्मण्यधिकुर्वन्यजमानस्त्रीनेवोच्चारयेन्न न्यूनं नाप्यधिकमिति तात्पर्यार्थं इत्याहुः ।

एकार्षेयादीनामपि मनुवत्पक्षाश्रयणेनाधिकार इति तत्त्वरत्ने । असमानार्षगोत्रजामितियाज्ञवल्क्योक्तमविवाहप्रयोजकं समानप्रवरत्वापरपर्यायं समानार्षत्वं द्विविधमेकप्रवरसाम्यं द्वित्रिप्रवरसाम्यं चेति । तत्राऽऽद्यं भृग्वङ्गिरोगणव्यतिरिक्तेषु । द्वितीयं भृग्वङ्गिरोगणेषु । तत्र पञ्चप्रवराणां त्रिप्रवरसाम्यं त्रिप्रवराणां द्विप्रवरसाम्यमविवाहप्रयोजकमिति मन्तव्यम् ।

" पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।
भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत् " इति वचनात् ॥

शेषेष्वेकोऽपि प्रवरः समानश्चेत्तद्विवाहं वारयेदित्यर्थः ।

अथ प्रवरगणना ।

तत्राऽऽदौ भृगवः ।

तत्र सूत्रम्—"भृगूनेवाग्रे व्याख्यास्यामो जामदग्न्या वत्सास्तेषां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति जमदग्निवदूर्ववदप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदिति त्र्यार्षेयमु हैके भार्गवौर्वजामदग्न्येति जमदग्निवदूर्ववद्भृगुवदित्येप एवाविकृतो जामाल्यैतिशायनविरोहितमाण्डव्यावटमण्डुवैदरेतवाहप्राचीनयोग्यानामथाऽऽर्ष्टिषेणानां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेत्यनूपवदार्ष्टिषेणवदप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदिति त्र्यार्षेयमु हैके भार्गवार्ष्टिषेणानूपेत्यनूपवदार्ष्टिषेणवद्भृगुवदित्यथ वीतहव्या यास्कवाधूलमौनमौकरजतवाहास्तेषां त्र्यार्षेयो भार्गववैतहव्यसावेदसेति सवेदोवद्वीतहव्यवभृगुवदि-

१ क. ग. घ. 'व्यत्वे कि' ।

अथ वैन्याः पार्थास्तेषां त्र्यार्षेयो भार्गववैन्यपार्थेति पृथवद्वैनव-
द्भृगुवदित्यथ गार्त्समदाः शुनकास्तेषामेकार्षेयो गार्त्समदेति
होता गृत्समदवदित्यध्वर्युरथ वाध्र्यश्वा मित्रयुवस्तेषामेकार्षेयो
वाध्र्यश्वेति होता वध्र्यश्ववदित्यध्वर्युः" इति।

एवकार इतरेषां व्यावृत्त्यर्थः। अग्र आदौ व्याख्यास्यामो वक्ष्यामः प्राधा-
न्यादिति शेषः। भृगोः प्राधान्यं तु 'महर्षीणां भृगुरहम्' इति भगवद्वाक्या-
न्मोक्षधर्मेषु भृगोर्वासुदेवांशताश्रवणादाधानमन्त्रेषु भृगूणामेवाऽऽदौ पार्थस्येन
मन्त्रकथनाच्च।

अथवा, एवकारोऽग्रशब्देनान्वेति। अग्र आदावेव ये भृगुत्वं प्राप्ता भृगव-
स्तान्वक्ष्यामः, न द्व्यामुष्यायणत्वेन पश्चाद्भृगुत्वमापन्नानिति। द्व्यामुष्यायणाना-
मुत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात्।

जामदग्न्या वत्सा इत्यत्र वत्सानां जामदग्न्या इति विशेषणमजामदग्न्य-
वत्सनिराकरणार्थं पञ्चावत्तित्वप्राप्त्यर्थं जामदग्न्याग्नीप्राप्त्यर्थं च। तेषां जाम-
दग्न्यवत्सानां पञ्चार्षेयः प्रवरः, भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति। अयं
च होतुरमुतोऽर्वाञ्चो होतेतिवचनात्। अमुतो मूलभूतात्परेरारभ्यार्वाञ्चोऽर्वा-
ग्जातान्मन्त्रदृशः। क्रमेण तदपत्यसंबन्धेन प्रार्थयते तमग्निमित्यर्थः। जमदग्निवदु-
र्ववदप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदित्ययं प्रवरोऽध्वर्योरत ऊर्ध्वान्मन्त्रकृतोऽध्वर्युर्वृणीत
इतिवचनात्। अतो यजमानादूर्ध्वान्मन्त्रदृग्भिरव्यवहितानां मूलभूतान्दृष्टक्रमेण
संकीर्त्य तद्वत्तद्वदितिसादृश्यसंबन्धेनाग्निं वृणीते प्रार्थयत इत्यर्थः। एष एव
प्रवरक्रमविशेषो होतुरध्वर्योश्चाऽऽध्यायपरिसमाप्तेः सर्वत्रोपदेष्टव्यः। त्र्यार्षेयमु
हैके ब्रुवत इति शेषः। त्र्यार्षेयं प्रवरमेक आचार्या ब्रुवत इत्यर्थः। उ हेतिनि-
पातोऽवधारणार्थो वाक्यालंकारार्थो वा। तं प्रवरं दर्शयति—भार्गवौर्वजामद-
ग्न्येति जमदग्निवदूर्ववद्भृगुवदितीति। एनमेव प्रवरमन्येष्वतिदिशति—एष एवावि-
कृतो जामाल्यैतिशायनेत्यादिना प्राचीनयोग्यानामित्यन्तेन सूत्रेण। एषोऽनन्तरोक्तः
पञ्चार्षेयस्त्र्यार्षेयो वा जामाल्यादीनां नवानां भवतीत्यर्थः।

अथाऽऽर्ष्टिषेणानामित्यत्राथशब्दः पृथगयं गण इतिज्ञापनार्थः। एवं
सर्वत्र। अन्यद्गतार्थम्। अथ वीतहव्या इत्यारभ्य पृथवद्वैनवद्भृगुवदित्यन्तं
सूत्रं स्पष्टार्थम्।

---

१ ग पृथुवं।

चतुर्विधा हि शुनकाः । केचिच्छुनकादेवजाताः । केचिद्गृत्समदादेवजाताः । केचिद्भृगोरपत्यं गृत्समदस्ततो जाताः । केचिद्भृगोरपत्यं शुनगोत्रस्तदपत्यं गृत्समदस्ततो जाताः । तत्र गृत्समदादेव ये जातास्तेषामेवायं प्रवरो नान्येषामित्येतदर्थं गृत्समदद्दष्टामीमाप्रणार्थं च गार्त्समदा इति विशेषणम् । इतरेषां तु सूत्रान्तरोक्ताः प्रवरा ज्ञेयाः । तत्राऽऽद्यानां शौनकेत्येकार्षेयः प्रवरः । तृतीयानां भार्गवगार्त्समदेति व्यार्षेयः । चतुर्थानां भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति त्र्यार्षेय इति । एकार्षेयेऽमुतोऽर्वाञ्चो होताऽत ऊर्ध्वान्मन्त्रकृतोऽध्वर्युर्वृणीत इत्यनयोर्विध्योर्व्यवस्थापकत्वाभावादव्यवस्थाप्राप्तौ होत्रध्वर्युग्रहणं तद्धितान्तो होतुः प्रवरो वत्प्रत्ययान्तोऽध्वर्योरित्येवं व्यवस्थेतिप्रदर्शनार्थम् । मित्रयुवां वाध्र्यश्वा इति विशेषणं वाध्र्यश्वद्दष्टामीमाप्त्यर्थम् । वाध्र्यश्वेति होता वध्र्यश्ववदित्यध्वर्युरित्यत्र होत्रध्वर्युग्रहणमुक्तव्यवस्थायास्तत्रैव प्राप्तिशङ्कानिरासार्थम् । इतीमे भृगवो व्याख्याताः ।

उक्तानुभाषणस्येदं प्रयोजनमविद्यमानभृगुशब्दानामपि शुनकमित्रयुवां भृगुत्वं यथा स्यादिति । तेन भृगूणां त्वेति यथर्ग्याधाने भार्गवो होता भवतीत्यादौ चोपप्रवेशसिद्धिः । जामदग्न्यवत्सानां जामात्यादीनां च परस्परमविवाहः । प्रवरैक्यात्सगोत्रत्वाच्च । एवमार्ष्टिषेणानामपि त्रिप्रवरसाम्यात् । यद्यपि त्रिप्रवरार्ष्टिषेणानां नान्यैः सह द्विप्रवरसाम्यं तथाऽपि पञ्चार्षेयसंगतमपि प्रवरसाम्यमेप्वविवाहप्रयोजकम् । वत्सा विदा आर्ष्टिषेणा इत्येतेषामविवाह इति बौधायनोक्तेः । अजामदग्न्यवत्सार्ष्टिषेणाभ्यां समवरत्वादविवाहः । वीतहव्यादीना तु स्वं स्वं गणं हित्वा परस्परं पूर्वैश्च सह विवाहो भवत्येव, द्वित्रिप्रवरसाम्याभावात् ।

इति भृगुगोत्रप्रवरकाण्डम् ।

अथ गौतमगोत्रप्रवरकाण्डम् ।

तत्र सूत्रम्—"अथातोऽङ्गिरसामयास्या गौतमास्तेषा त्र्यार्षेय आङ्गिरसायास्यगौतमेति गोतमवदयास्यवदङ्गिरोवदित्यथौतथ्या गौतमास्तेषा त्र्यार्षेय आङ्गिरसौतथ्यगौतमेति गोतमवदुतथ्यवदङ्गिरोवदित्यथौशिजा गौतमास्तेषा त्र्यार्षेय आङ्गिरसौशिजकाक्षीवतेति कक्षीवद्वदुशिजवदङ्गिरोवदित्यथ वामदेवा गौतमास्तेषा त्र्यार्षेय आङ्गिरसवामदेवबार्हदुक्थेति बृहदुक्थवद्वामदेववदङ्गिरोवदिति" इति ।

अत्रातःशब्दो हेत्वर्थे। यतो 'भृगूणां त्वाऽङ्गिरसां व्रतपते व्रतेनाऽऽदधामीति भृग्वङ्गिरसामादध्यात्' इति श्रुत्यैकस्मिन्नेव वाक्ये भृगुगोत्रिणामाधानमन्त्रं पूर्वमुक्त्वाऽनन्तरं गौतमादिगोत्रिणामाधानमन्त्र उक्तः। अतो हेतोरित्यर्थः। अङ्गिरसामिति निर्धारणे षष्ठी। अङ्गिरोगणानां मध्ये येऽयास्या गौतमा अङ्गिरसस्तेषां त्र्यार्षेयः प्रवरो भवतीत्यर्थः। अयास्या इति विशेषणमयास्य उद्गाता भवतीत्यत्र येऽयास्यगणपठितास्तेषामेव ग्रहणार्थम्। उतथ्या औशिजा वामदेवा इत्यादीनि गौतमविशेषणानि सांकर्यनिवारणार्थानि। अन्यत्स्पष्टम्। एषां सर्वेषां गौतमाङ्गिरसां परस्परमविवाहः। गौतमस्य त्रियमाणतया सत्तया वाऽनुवृत्तेः सगोत्रत्वात्प्रायेण द्वित्रिप्रवरसाम्याच्च।

इति गौतमगोत्रप्रवरकाण्डम्।

अथ भरद्वाजगोत्रप्रवरकाण्डम्।

तत्र सूत्रम्—"अथ भरद्वाजानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदित्येष एवाविकृतस्तु[1]थ्याग्निवेश्यौर्जेयानाना सर्वेषां च स्तम्भस्तम्बशब्दानामथर्क्षाणां पञ्चार्षेय आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेति मतवचोवद्वन्दनवद्भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति त्र्यार्षेयमु हैक आङ्गिरसवान्दनमातवचसेति मतवचोवद्वन्दनवदङ्गिरोवदित्यथ द्व्यामुष्यायणानां कुलानां यथा शौङ्गशैशिरयो भरद्वाजाः शुङ्गाः कताः शैशिरयस्तेषां पञ्चार्षेय आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याक्षिलेत्यक्षिलवत्कतवद्भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति त्र्यार्षेयमु हैक आङ्गिरसकात्याक्षिलेत्यक्षिलवत्कतवदङ्गिरोवदित्यथ गर्गाणां त्र्यार्षेय आङ्गिरसगार्ग्यशैन्येति शिनिवद्गर्गवदङ्गिरोवदिति भारद्वाजमु हैकेऽङ्गिरस स्थाने भारद्वाजगार्ग्यशैन्येति शिनिवद्गर्गवद्भरद्वाजवदित्यथ कपीनां त्र्यार्षेय आङ्गिरसमाहाय्यवौरुक्षय्येत्युरुक्षय्यवन्महय्युवदङ्गिरोवदिति तरस्वास्तिलो विदु. शालु. पतञ्जलिर्भूयसी[2]र्देन्द्रकीर्जलन्द्वः कपेरष्टविधाः प्रजाः" इति।

[3]तुरथ्य आग्निवेश्य और्जेयान एतेषां, स्तम्भशब्दो यन्नामसु वर्तते ते स्तम्भ-

---

१ ङ. 'स्तुत्थाभि'। २ ग. 'सीर्द्वन्द्व'। ३ क. ख. घ तुरथ आ'।

शब्दाः । स्तम्बशब्दो यन्नामसु वर्तते ते स्तम्बशब्दाः । एतेषां चैषोऽनन्तरोक्तत्र्यार्षेय एव प्रवरो भवेदित्यर्थः । द्वाभ्यां गोत्राभ्यां व्यपदेशाद्व्यामुष्यायणानि कुलानि । यथा शौङ्गशैशिरय इति पुरातनं द्व्यामुष्यायणकुलम् । इदानींतनानां द्विगोत्राणां द्वयोरपि गोत्रयोरविवाहं वक्तुं दृष्टान्तत्वेनोदाहृतं शुङ्गा भरद्वाजाः कताः शैशिरयो विश्वामित्राः । भारद्वाजस्य शुङ्गस्य बीजाद्वैश्वामित्रस्य शैशिरेः क्षेत्र उत्पन्नाः शौङ्गशैशिरय इत्युच्यन्ते । तत्संततिजातानां पञ्चार्षेयः प्रवरो द्रष्टव्यः । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याक्षिलेति होतुः । अक्षिलवत्कतवद्भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदित्यध्वर्योः । त्र्यार्षेयमेक आङ्गिरसकात्याक्षिलेति होतुः । अक्षिलवत्कतवदङ्गिरोवदित्यध्वर्योः । अस्मिन्प्रवरे जनयितुः पूर्वः प्रवरः प्रतिग्रहीतुरपरो यथोक्तस्तथाऽन्येष्वपि पुत्रिकापुत्रदत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रादीनामपि द्वयोरपि गोत्रयोः प्रवरो ज्ञेयः । शौङ्गशैशिरीणां दृष्टान्तत्वेनोपादानात् । सर्वेषां द्व्यामुष्यायणानां गोत्रद्वयसंबन्धिवरणप्रसक्तौ व्यवस्थामाहाऽऽश्वलायनः—

" तेषामुभयतः प्रवृणीत एकमितरतो द्वावितरतो द्वौ वेतरतस्त्रीनितरतो न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणम् " इति ।

एकमितरतो द्वावितरत इति त्र्यार्षेये द्वौ वेतरतस्त्रीनितरत इति पञ्चार्षेये । तत्र पूर्वं कस्य प्रवर इत्याकाङ्क्षायां कात्यायनलौगाक्षी आहतुः—

" पूर्वः प्रवर उत्पादयितुरुत्तरः प्रतिग्रहीतुः " इति ।

एवं वक्ष्यमाणेषु संकृत्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । गर्गाणां भरद्वाजत्वं पाक्षिकभरद्वाजवरणादेव सिद्धम् ।

यद्यपि कपीनां पाठः केवलाङ्गिरोगणमध्ये सर्वेषु सूत्रपुस्तकेषु दृश्यते तथाऽपि स नाऽऽदर्तव्यः । गोत्रप्रवरमञ्जरीप्रयोगपारिजातस्मृत्यर्थसारादिबहुग्रन्थविरोधाद्बहुस्मृतिपुराणसूत्रविरोधात् , भारद्वाजैः सह विवाहः केवलाङ्गिरोभिः सह विवाह इत्येतादृशस्य शिष्टाभिमताचारस्यान्यथात्वापत्तेश्च । अथवा द्वौ कपी ज्ञेयौ । एको भरद्वाजगणस्थः । अपरः केवलाङ्गिरोगणस्थः ।

तथाच मण्डनः—

" भारद्वाजप्रवरणे केचिदाहुः कपी पृथक् " इति ।

---

१ क. ङ. 'तरतः प्र' ।

अथात्रिगोत्रप्रवरकाण्डम् ।

तत्र सूत्रम्—"अथात्रीणां त्र्यार्षेय आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति श्यावाश्ववदर्चनानसवदत्रिवदित्यथ गविष्ठिराणां त्र्यार्षेय आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति गविष्ठिरवदर्चनानसवदत्रिवदित्येष एवाविकृतो वामरथ्यसुमङ्गलबीजवापानाम् " इति ।

गतार्थम् । अत्रीणां सर्वेषामविवाहः सगोत्रत्वात्समप्रवरत्वाच्च ।

इत्यत्रिगोत्रप्रवरकाण्डम् ।

अथ विश्वामित्रगोत्रप्रवरकाण्डम् ।

तत्र सूत्रम्—"अथ विश्वामित्राणां देवराताश्चिकितकालववमनुतन्तुवभ्रुयज्ञवल्कौलोन्त्येमरिबृहदग्निसांशित्यवारकितारकायणशालावतास्तेषां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रदैवरातौदलेत्युदलवद्देवरातवद्विश्वामित्रवदित्यथ श्रौमतकामकायनास्तेषां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रैमाधुच्छन्दसधानंजयेति धनंजयवन्मधुच्छन्दोवद्विश्वामित्रवदित्यथाष्टकालोहितास्तेषां द्व्यार्षेयो वैश्वामित्राष्टकेत्यष्टकवद्विश्वामित्रवदित्यथ पूरणाः पारिधापयन्त्यस्तेषां द्व्यार्षेयो वैश्वामित्रपौरणेति पूरणवद्विश्वामित्रवदित्यथ कतास्तेषां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रकात्याक्षिलेत्यक्षिलवत्कतवद्विश्वामित्रवदित्यथाघमर्षणाः कुशिकास्तेषां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति कुशिकवदघमर्षणवद्विश्वामित्रवदिति " इति ।

गतार्थम् । विश्वामित्रगणानां परस्परमविवाहः सगोत्रत्वात्समप्रवरत्वाच्च ।

इति विश्वामित्रगोत्रप्रवरकाण्डम् ।

अथ कश्यपगोत्रप्रवरकाण्डम् ।

तत्र सूत्रम्—" अथ कश्यपानां त्र्यार्षेयः काश्यपावत्सारनैध्रुवेति निध्रुववदवत्सारवत्कश्यपवदित्येष एवाविकृतो धौम्याभिवेण्यमाठराणामथ रेभाणां त्र्यार्षेयः काश्यपावत्साररैभ्येति रेभवदवत्सारवत्कश्यपवदित्यथ शण्डिलानां द्व्यार्षेयो दैवलासितेत्यसितवद्देवलवदिति त्र्यार्षेयमु हैके काश्यपदैवलासितेत्यसितवद्देवलवत्कश्यपवदिति द्व्यार्षेयास्त्वेवं न्यायेन " इति ।

---

१ ह. 'र्षदेवश्रवसदेवतरसेति देवतरसवद्देवश्रवोवद्विश्वामित्रवदित्यथाजामा°' । २ ग. प. 'रेभ्यव°' ।

सर्वेऽपि आर्षेया एवमनेन प्रकारेण त्र्यार्षेया एव भवितुमर्हन्ति न शण्डिला एव । तस्मादष्टकानां लोहितानां च आर्षेयाणां त्र्यार्षेयत्वमेव द्रष्टव्यम् । आर्षेया एव सर्वे शण्डिला भवितुमर्हन्ति न त्र्यार्षेया इति केचिन्नाचक्षते तदनुपपन्नम् । "अत्र्यार्षेयस्य हानं स्यादधिकारात्" इतिजैमिनीयन्यायविरोधात् । अन्यद्गतार्थम् । कश्यपानां परस्परमविवाहः । कश्यपस्य म्रियमाणतया सत्तया चाऽनुवृत्तेः सगोत्रत्वात्समप्रवरत्वाच्च ।

इति कश्यपगोत्रप्रवरकाण्डम् ।

अथ वसिष्ठगोत्रप्रवरकाण्डम् ।

तत्र सूत्रम्—"एकार्षेया वासिष्ठा अन्यत्रोपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्यो वासिष्ठेति होता वसिष्ठवदित्यध्वर्युरथोपमन्यूनां त्र्यार्षेयो वासिष्ठैन्द्रप्रमदाभरद्वसो इत्याभरद्वसुवदिन्द्रप्रमदवद्वसिष्ठवदित्यथ पराशराणां त्र्यार्षेयो वासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति पराशरवच्छक्तिवद्वसिष्ठवदित्यथ कुण्डिनानां त्र्यार्षेयो वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति कुण्डिनवन्मित्रावरुणवद्वसिष्ठवदित्यथ संकृतिपूतिमापतण्डिनां त्र्यार्षेयः शाक्त्यसांकृत्यगौरिवीतेति गुरिवीतवत्संकृतिवच्छक्तिवदिति" इति ।

उत्तरत्र विधानादेवोपमन्युप्रभृतीनां त्र्यार्षेयत्वे सिद्धेऽन्यत्रोपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्य इति वचनं केवलं वसिष्ठभेदा न संकृत्यादयस्तेषां आमुष्यायणत्वादितिप्रदर्शनार्थम् । वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येत्यस्मिन्प्रवरे मित्रावरुणसंज्ञकौ कौचिदपी मन्त्रदृशौ द्रष्टव्यौ न प्रसिद्धौ देवताविशेषौ । न देवैर्न मनुष्यैरार्षेयं वृणीत इति निषेधात् । तयोश्च मित्रावरुणयोः संहतयोरेवार्षित्वमत्र द्रष्टव्यं न प्रत्येकम् । न चतुरो वृणीत इति चतुर्णां वरणप्रतिषेधात् । मत्स्यपुराणे मित्रावरुणयोर्देवयोराश्रमे तपस्यतोरागतामुर्वशीं दृष्टवतोः शुक्रं स्कन्नं कचित्तोयपूर्णे कलशे गृहीतं ततो वसिष्ठो जातो वसिष्ठाच्च कुण्डिनो जात इति दृष्टत्वात्तयोः संहतयोरेवार्षित्वं पितृत्वं चेति द्रष्टव्यम् । एषां वासिष्ठानां परस्परमविवाहः सगोत्रत्वात्समप्रवरत्वाच्च । संकृत्यादीनां आमुष्यायणानां वसिष्ठत्वं तु वसिष्ठगणमध्ये पाठाद्वासिष्ठस्य शक्तेर्वरणाच्च ।

इति वसिष्ठगोत्रप्रवरकाण्डम् ।

अथागस्त्यगोत्रप्रवरकाण्डम् ।

[तत्र सूत्रम्—]"अथागस्तीनामेकार्षेय आगस्त्येति होताऽगस्तिवदित्यध्वर्यु-
रुयार्षेयमु हैक आगस्त्यदार्ढच्युतैध्मवाहेतीध्मवाहवद्दृढच्युत-
वदगस्तिवदिति " इति ।

अगस्तीनां सर्वेषां परस्परमविवाहः सगोत्रत्वात्समप्रवरत्वाच्च ।

इत्यगस्तिगोत्रप्रवरकाण्डम् ।

अथ क्षत्रियप्रवरकाण्डम् ।

[तत्र सूत्रम्—]"अथ क्षत्रियाणां त्र्यार्षेयो मानवैडपौरूरवसेति पुरूरवोवदि-
डवन्मनुवदित्यथ यदि ह सार्षाः प्रवृणीरन्नेक एवैषां प्रवरो
यद्यु वै पृथक्प्रवृणीरन्येषामु ह मन्त्रकृतो न स्युः सपुरोहित-
प्रवरास्तेऽथ येषां स्युरपुरोहितप्रवरास्ते सपुरोहितप्रवरास्त्वेवं
न्यायेनैकार्षेया विशो वात्सप्रेति होता वत्सप्रवदित्यध्वर्युः" इति ।

द्विविधाः क्षत्रियाः सार्षा अनार्षाश्च । तत्र यदि सार्षा आर्षेयवन्तो राजानः प्रवृणीरंस्तदेषां प्रवर उक्त एक एव भवति । यद्येते पृथगेव प्रवृणीरन्पुरोहितप्रवरानेव प्रवृणीरन् । येषां राज्ञां मन्त्रकृत ऋषय आर्षेया इति यावत्, न स्युर्न भवेयुस्ते सपुरोहितप्रवरा ज्ञेयाः । येषां राज्ञां यदि मन्त्रकृतः स्युरपुरोहितप्रवरास्ते ज्ञेयाः । मन्त्रकृतो राजानः सपुरोहितप्रवरास्त्वेवमेतत्प्रकारेण न्यायेन भवन्ति नान्यथा । कोऽसौ न्यायोऽभिमतः । उच्यते— सर्वेषां पुरोहितस्य विद्यमानत्वात्तेन च विना कर्मानधिकारात्पुर एनं हितमेतत्सर्वं नयतीति पुरोहितशब्दव्युत्पत्तेः । आत्मीयप्रवरपक्षे सर्वेषां समानप्रवरत्वादविवाहः प्रसज्येतेति न्यायः । अयमेव न्यायो वैश्यानामपि द्रष्टव्यः । (* मन्त्रकृद्वतां सर्वराज्ञामपुरोहितप्रवराणामपि विवाहमात्रे सपुरोहित[प्रवर]-त्वमेवेति फलितोऽर्थः ।) राजभ्योऽर्पितानां दत्तानां ब्राह्मणानां राज्ञां ये प्रवरास्त एव तेषाम् । एवं ब्राह्मणेभ्योऽर्पितानां राज्ञां ब्राह्मणानां ये प्रवरास्ते तेषामिति ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने ङ. पुस्तके—" एवं च विवाहे क्षत्रियाणां वैश्यानां च पौरोहित्यप्रवरैक्यप्रयुक्त एव निषेधो न तु स्वप्रवरैक्यप्रयुक्त इति सिद्धम् । कर्मणि वरणादौ भवतु विकल्प । उक्तसूत्रस्य कर्माधिकारे प्रवृत्तेः । सोऽपि व्यवस्थितः । एषां कुले यादृश वरणमागत तथैव कर्तुमुचितमिति विप्रेष्वपि व्यवस्थादर्शनात् " इति ग्रन्थो वर्तते ।

---

१ क. °कृता ।

तथा च सूत्रम्—" तथा ब्राह्मणानाᳲ राजार्षितानां राज्ञां वा
ब्राह्मणार्षितानाम् " इति ।

अथानाज्ञातबन्धूनां गोत्रप्रवरकाण्डम् ।

तत्र सूत्रम्—' अथानाज्ञातबन्धोः पुरोहितप्रवरेणाऽऽचार्यप्रवरेण वा ' इति ।

न, आसम्यग्ज्ञातो बन्धुर्येन सोऽनाज्ञातबन्धुस्तस्यानाज्ञातबन्धोः । असंप्रज्ञातबन्धोरिति दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थस्य प्रवरविधायकस्य सूत्रस्य पाठः । न सम्यक्प्रज्ञातो बन्धुर्येन सोऽसंप्रज्ञातबन्धुरिति तद्विग्रहः । अर्थस्तु स एव । तस्य पुरोहितस्य पूर्वोक्तस्य प्रवरेण धर्मोपदेष्टाऽऽचार्यस्तस्य वा प्रवरेण प्रवरणमित्यर्थः ।

नतु—" यो वा अन्यः सबन्धस्याऽऽर्षेयं वृणीते
स वा अस्य तदपिरिष्टं वीतं वृङ्क्ते ' ।

इति निषेधस्य जागरूकत्वात्कथं पुरोहिताचार्यप्रवरप्रवरणमिति चेन्न । एतस्य प्रवरज्ञानसत्त्व एव प्रवृत्तेः ।

सार्ववर्णिकमार्षेयं दर्शयति—

' अथ ह ताण्डिन एकार्षेयᳲ सार्ववर्णिकᳲ समामनन्ति मानवेति होता मनुवदित्यध्वर्युर्मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणमिति हि ब्राह्मणम् ' इति ।

ताण्डिन आचार्या एकार्षेयं मानवेत्येवंरूपं प्रवरं सार्ववर्णिकं सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मणादीनां समामनन्ति तत्र हेतुभूतां श्रुतिमुदाहरन्ति—'मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणम् ' इति । हि यस्मादेवं तैत्तिरीयशाखायां ब्राह्मणं प्रत्यक्षमेव पठ्यतेऽग्निचयन उखाप्रकरणे—' मानव्यो हि प्रजाः ' इति तस्मादित्यर्थः । द्विरुक्तिः प्रश्नसमाप्तिद्योतनार्था । एतत्सूत्रं वैशेषिकप्रवरनिषेधपरं न भवति किं तु सार्ववर्णिकप्रवरस्तुतिपरम् ।

नन्वेवं कृत्स्नमेकेषां प्रवरं प्रतिषिध्य मनुवदित्येतद्विदधातीत्येतत्सूत्रविरोध इति चेन्न । अत्र प्रतिषेधशब्देनाप्राशस्त्यस्यैवोक्तत्वात् । एवं च कृत्स्नवैशेषिकप्रवराणामप्राशस्त्य उक्ते सार्ववर्णिकस्य प्रशस्तत्वमर्थात्सिद्धं भवति । वैशेषिकाः प्रवरा दुर्विज्ञेया बहुप्रयासलभ्याश्च तस्मान्न कार्याः । अयं तु लघुतरप्रयत्नलभ्यत्वात्कर्तव्य इत्येवं सार्ववर्णिकस्य प्रवरस्य प्रशस्तत्वम् । कथं पुन-

---

१ क ख. ग. घ. प्रति' । २ ङ. 'स्य प्रवरस्य प्र' ।

रयमभिप्रायो गम्यत इति चेत् । अन्यथा प्रवराध्यायानारम्भप्रसङ्गात् । आर
म्यते चायम् । अयं च प्रवरः श्रौतकर्मवरणाभिवादादिष्वेव न विवाहे । अन्यथा
समानप्रवरत्वाद्विवाहाभावप्रसङ्गात् ।

पुरोहितगोत्रप्रवरयोराचार्यगोत्रप्रवरयोश्चाज्ञाने तु स्मृत्यन्तरे—

" आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तु द्विज स्वयम् ।
दत्त्वाऽऽत्मान तु कस्मैचित्तद्गोत्रप्रवरो भवेत् ' इति ।

अत्राऽऽचार्यग्रहणं पुरोहितोपलक्षणम् । आचार्यशब्देन निषेकादिक्रिया-
कर्ता द्विज इतिश्रवणाद्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां विधिः ।

यत्तु—' गोत्रस्य त्वपरिज्ञाने काश्यप गोत्रमुच्यते '

इति तत्पुरोहिताचार्ययोर्गोत्राज्ञाने सत्येव विवाहातिरिक्तविषयम् ।

इति सूत्रोक्तः प्रवरनिर्णयः ।

अथ स्मृत्यनुसारेण प्रवरास्तद्गणाश्च ।

तत्र भृगवो द्विविधाः । जामदग्न्याः केवलाश्च । जामदग्न्यौ द्वौ, वत्स
विदौ । केवलाः षट् । वत्सा वैन्या वीतहव्या आर्ष्टिषेणा याभ्रपश्चा गात्सं-
मदा इति । तत्र द्विविधा अपि वत्सास्तन्त्रेणोच्यन्ते । मार्कण्डेया माण्डूकेया
माण्डव्याः कांसेया आलेखना दार्भायणाः शार्कराक्ष्या दैवतायना शौनका-
यना माधूकेयाः पार्षिकाः साकाः मैत्तायनाः पैलाः पैङ्गलायना दार्ध्वेपकयो
याह्मकयो वैश्वानरयो वैहीनरयो वैरोहिता याद्मा म्रोभ्रा गोष्ठायनार्ष्टिकयः
काशकृत्स्ना वाद्भुतकाः कृतभागा ऐतिशायना ज्ञानायनाः पाणिनयो
वाल्मीकिः स्थौलपिण्डायनः सैवातवा जिहीतयः सावर्णिर्वाकायना वाला-
यनाः सौकृतयो मण्डवः सौविष्वयो हस्तामहः शौद्धकयः शौर्द्वकयो वैकर्णा
द्रोणकजिह्वय औरसयः कम्बलोदरयो वाकारकृतो वैहलयः साङ्कवाः कास्व-
म्वराः कारवास्तापसा विरूपाक्षा द्वकाश्वा उच्चैर्मन्यवो द्वैमत्या आर्पायणाः
पांकायणाः काह्वायना वांनपथायनिनः शार्ङ्गरवाश्चान्द्रमसा गाङ्गेया नौधेया

---

१ क ॰च्यते । मा॰ । २ ख प ॰लस्वना । ग ॰भ्रश्वा । ३ ङ प्रत्तायना । ४ घ ग
दार्ध्वेप॰ । ङ दार्भेय॰ । ५ ख ग बाभ्रा । ६ घ वाल्मिकि । ७ ग ङ शौद्धक॰ । ८ ङ पार्ध
य॰ । ९ ङ यायन॰ । १० ङ नोधेया ।

योञ्जिया जावालिर्वाहुमित्रायणा आपिशलयो वैश्वपुरयो लोहितायना उष्णाक्षा मालायनाः शारद्वतायना रजतवाहा वत्सा वात्सायनाः।

एतावन्तो बौधायनोक्ताः।

अथ कात्यायनलौगाक्ष्युक्ताः।

नौलायना वागायना अनुमातकयो जैह्मतयो जीवन्तयः काम्बलोदरयो वैद्दायना रेखायनयः पर्पितयः पाणिलय उच्चयमानाः सात्यकर्णयः कालाकयस्तालकेशिन घृतभागा आर्तभागा आंजीहिता आतिथयः स्थौमाङ्गिरयः स्थौलाः सौरवा वार्हिपो देवमतयो गार्ग्यायणा गेह्यायना गोप्तायना वैशम्पायना गालवाः सांकृतयो चाणकेया ऐतिकायना भ्राष्ट्रेया भौस्त्रेया लाक्षेया लाकुचयो लालाटय आवय आह्वावयः सैप्यिकयः सात्यकायना नैकर्षयः शाकल्याः पाकानुमतयः कनिष्णयो जैह्माशिनय आश्मक्रमाः कौचहस्तय आनुलोमिनः क्रौश्वश्रेक्षाः क्रौञ्चाक्षयः सौरध्वजयो वौध्यात्केया निरीणयो वासयः सादनाः स्योयाः[15] स्यन्दनयः कटेरणयो लवेरणयो यौगोलयो मौध्योदा मात्स्या नांडायना वैरायणा वैन्या रौहित्यायनिः कृपानीलुः सावर्णिः पिकस्वरो विष्णुस्त्रौलकेशिजैह्मिनो वीतिनः फेनयास्तलिनः शिखापचिर्जलधिः सेनाजित्कृत्स्नः पैङ्गलायनिर्दिवःपतिर्क्रिपभः सुतः पलतः पलवः कोपियज्ञो मित्रयज्ञ आमिलायना शापचिर्वैकर्णिनिर्भाल्लकायनिर्लोक्ष्मणः शाल्यायनिर्माल्यायनिः कौटलिः सौक्तिः कोटरः साक्षी सान्द्रमणिर्नैकृजिह्वो जिह्वाशून्यः केललेटिर्हिकश्वरिः सौरध्वजिर्नैमिश्यो लोष्ठाक्षिर्गरेवणिः पौर्णसैगन्धिः काशकैंद्विलभृत्सौभदायनाः स्वैानुमतयो मण्डचित्राः शौक्रायणास्त्वाष्ट्रेयाः कोवहुण्डयः[25] शौनायनाः शौकपौणयो त्रीहिमतयो मायामती राध्रेवाकिः कोशनो मौद्गल्यः कौरवचः[26] सांतपनायना गेहि-

---

१ ख यज्ञिया। २ ङ °लिबहु°। ३ ङ °वा व°। ४ ङ वत्स्यायना। ५ ङ नलायना। ६ ङ पार्वित°। ७ ङ अजिह्वीता। ८ ङ गालव। ९ ग ङ आत्रेया। १० ख सैणिक°। ग सैध्यक°। ङ सौप्पिक°। ११ ङ °तयो जैक°। १२ ग °निष्ठयो। १३ ङ °श्वाथैक्षा। १४ क वाल्यात्के°। ग वाध्यात्केया। १५ ङ स्योपा। १६ ङ मगोदा। १७ ङ °नारा°। १८ क °रध्वाजि°। ख रध्वजि°। ग °रवध्व°। १९ ङ पर्णसौसधि। २० ग ङ °कृद्वि ल°। २१ ङ स्वातुम°। २२ ङ कोयहु°। २३ ग शाखपौं°। २४ ङ पौंणयो। २५ ङ °ना माङ्ग°। २६ ख वरवच°। ग वरववच।

भैंदिः क्रिरुपः स्तन्वत औलन्धिर्वायर्गिरायणिः श्येनेयागतिर्नैकट्यिः शौक-कर्णिर्निडायनः।

इत्येते वत्साः।

तत्र ये जामजग्न्या वत्सास्तेषां पञ्च प्रवराः, भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजाम-दग्न्येति। त्रयो वा, भार्गवौर्वजामदग्न्येति।

ये त्वजामदग्न्या वत्सास्तेषां त्रयः, भार्गवच्यावनाप्नवानेति।

अथ जामदग्न्या विदाः।

विदाः शैला अवटाः प्राचीनयोग्या अभयदानाः काण्डरथा वैनभृतः पुलस्त्य आर्कायणो नाष्ट्रायणस्ताम्रायणः क्रौञ्चायणः कामलः पौलस्त्यो वेदभृ-दभयजातास्त्रैकायना भ्रोजा भ्रादन्त्याः ग्रैकायना भृज्ञायनाः।

इति विदाः।

तेषां पञ्च प्रवराः। भार्गवच्यावनाप्नवानौर्ववैदेति। त्रयो वा, भार्गवौर्व-जामदग्न्येति।

अजामदग्न्यविदानां भार्गवौर्वजामदग्न्येति त्रय इति कात्यायनः। वत्सानां भार्गवच्यावनाप्नवानेति त्रय इत्यपि तेनैवोक्तम्। पञ्चप्रवरेषु विदेषु जमदग्नेः सत्तयाऽनुवृत्तिः।

अथ वैन्याः।

वैन्याः पार्थां बाष्कलाः शैताः[६]।

इति वैन्याः।

श्यैता इति केचित्। तेषां त्रयः, भार्गववैन्यपार्थेति।

अथ वीतहव्याः।

वीतहव्या यौस्का मौनो मौको वाधूलो वर्षपुष्पो भागलेपो भागविज्ञेयो दुर्दिनो भास्करो दैवजायनो वार्कलेयो मार्ध्यमेया वासयः कौशाम्बेयाः क्रौविल्याः सत्यकयाश्चित्रसेना भागुरिश्छपो माधूला मौसला जीवन्तायना अर्धलेखयो वृकाश्मकयो मदोकधो वारेया गैरिक्षिता[१०] दैर्घचित्ताः पञ्चालवाः पौष्पावत्ता[१२] गोदायनाश्चण्डमोदनो भागलिर्भागवित्तिः पिलिः खलिः काश्यपिः[१३] समदा-

---

१ ङ. °नपाग°। २ क. °नैकृट्यि। ३ ङ °न जा°। ४ क °दग्न्यवि°। ५ ङ. भ्राज। ६ क ख ग श्यैता। ७ ख. यस्का°। ८ मार्ध्यमे°। ९ ङ कौविल्या। १० ङ गौरिक्षिता। ११ ङ. °ता दीर्घ°। १२ ख. ग. पौष्यव°। ङ. पौष्णाव°। १३ ङ. °श्यपिर्वालेपि°।

गपिः सौरिर्जैवरिर्भोगान्तपेः सालुस्त्वयो मादायनाः शालंकायनास्ताक्ष्याः भाव-रेयाः शार्कराक्षिः कौटिल्यो विलेभिर्वाहियो हालेयो दीर्घचित्ताः ।

इति वीतहव्याः ।

यैस्का इति केचिद् । एतेषां त्रयः, भार्गववैतहव्यसावेदसेति ।

अथाऽऽर्ष्टिषेणाः ।

आर्ष्टिषेणा नैर्ऋथयो ग्राम्यायणयः कार्णायनाश्चान्द्रायणाः पौटकलायनाः सिद्धाः सुमनायना गौराभिर्मृदङ्गीयो मार्गपथो नैकापिरापस्तम्बिर्वालिमिः कार्द-मायनिर्गालभिरनूपो वदायनिः कविराश्वभिः ।

इत्यार्ष्टिषेणाः ।

तेषां पञ्च प्रवराः ।

भार्गवच्यावनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति । त्रयो वा, भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति । केचि-देष्वपि जमदग्नेः सचयाऽनुवृत्तिमाश्रित्य जामदग्न्यत्वमाहुः । तत्सूत्रार्थसा-रादिविरुद्धम् । पञ्चावत्तिता चैषामजामदग्न्यत्वेऽपि वाचनिकी । "वत्सा विदा आर्ष्टिषेणा" इत्युक्त्वा "एते पञ्चावत्तिन" इति बौधायनवचनात् । अवि-वाहो वत्सविदाभ्यां सहाऽऽर्ष्टिषेणानां पाक्षिकत्रिप्रवरसाम्यात् ।

वात्स्यानां त्रयः । भार्गवच्यावनाप्नवानेति । वत्सपुरोधसोः पञ्च, भार्गव-च्यावनाप्नवानवात्सपौरोधसेति । वैजवनिमथितयोः पञ्च, भार्गवच्यावनाप्नवा-नवैजवनेमथितेति । एतेऽपि क्वचित् । एतेषां परस्परं पूर्वोक्तैश्चाविवाहः, प्रवर-साम्यात् ।

अथ वाध्र्यश्वाः ।

वाध्र्यश्वा रैक्ष्यायना[११]ः सांपिण्डिना[१२]ः सुरभिनेया मालया महावाल्यास्ताक्ष्र्या-यणाः कैतवायनाः खालायनाः शाकटायना मैत्रेयाः सौचर्या[१३] द्रौणायना रौक्थायना[१४] ऐपिशला[१५]* आटिकायना हसजिह्वा रौध्यायणैः[१६][१७] सात्यण्डिनः

---

* क पुस्तकेऽत्र आपिच्छला इत्यपि बहिर्लिखित पाठ ।

---

१ ङ °भोगत° । २ ङ °प स्वानुस्त्वपो । ३ ग °भिवाहेयो । ङ °भिर्वह्नेयो । ४ ङ दीर्घचित्त । ५ ग यास्क । ६ ख ग °ऽपयो । ७ ङ °वार्ष्टि° । ८ ख ङ सह पा° । ९ ख ङ °धसयो प° । १० क °नमाथि । ११ क रैक्ष्याना । १२ ङ सापिण्डाना । १३ क साचार्या । १४ ङ रौस्थाय° । १५ ङ आपिशला । १६ ङ °यणा सा° । १७ ख °ण सारा° ।

पिण्डिकाक्षा मौदायनाः कापिशायनाः शाडेयाः साक्षिता मित्रयत आपिशायनाः पाटिकायना मित्रयुवो दिवोदासाः।

इति वाध्र्यश्वाः।

मित्रयुव इति केचित्। दिवोदासा इत्यन्ये। एषामेको वाध्र्यश्वेति। त्रयो वा, भार्गववाध्र्यश्वदैवोदासेति।

गृत्स(गार्त्स?)मदानां गार्त्समदेत्येकः प्रवरः। वैन्यवीतहव्यवाध्र्यश्वगार्त्समदानां स्वस्वगणं हित्वा परस्परं पूर्वैश्च सह विवाहो भवत्येव। द्वित्रि(त्र)प्रवरसाम्याभावात्।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे—

"यस्का मित्रयुवो वैन्या शुनका प्रवरैक्यत।
स्व स्व हित्वा गण सर्वे विवहेयु परस्परम्" इति॥

अत्र यस्का मित्रयुवः शुनका इत्येकपक्षाभिप्रायम्। प्रवरैक्यतः स्वगणं हित्वेति संबन्धः। क्वचित्त्वधिक गणद्वयमुक्तम्। वेदविश्वज्योतिषां त्रयः, भार्गववैदवैश्वज्योतिषेति। शाठरमाठराणां त्रयः, भार्गवशाठरमाठरेति। अनयोः परस्परं पूर्वैश्च विवाहः।

मण्डनोऽपि—"जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽत्रिगौतमौ।
वसिष्ठ कश्यपोऽगस्तिरेषां येष्वनुवर्तनम्॥
येषां तुल्यर्षिभूयस्त्व नोद्वहन्ति मिथश्च ते"॥

इति परिभाषामुक्त्वाऽऽह—

"भृगूणां वीतहव्यात्प्राग्विवाहो न परस्परम्।
वीतहव्यादय स्व स्व गण हित्वा परावरै॥
विवाह कुर्वते सर्वे तेभ्य प्राक्पठिता अपि।
लौगाक्षीणां दिवोदासा वीतहव्या. सधर्मिण" इति॥

इति भृगवः।

अथाङ्गिरसः।(२)

ते त्रिविधाः। गौतमा भारद्वाजाः केवलाश्च। तत्र गौतमाङ्गिरसः सप्त।

---

१ ख ङ 'ति। वीतहव्यवैन्यगार्त्समदवाध्र्यश्वानां। २ ग 'ह'। माण्ड'। ३ ग 'र्मिणाम्' इ'। ४ ङ त्रिधावि'।

आयास्याः शरद्वन्तः(न्ताः?) कौमण्डा दीर्घतमसः कारेणुपालयो वामदेवा औशनसाश्च ।

आयास्याः श्रौणिवेधा मूढरथाः सत्सकयो वैदेहाः कौमारवरयास्तौण्डद-भिर्देवकिः सात्यमुग्रिः कौवाखा वौभ्या नौकरिः स्वस्त्वैपकिः कीलालपिः कारुणपः कटोरयः काशिवाजः साक्षीकः पार्थिवाः ।

इत्यायास्याः ।

तेषां त्रयः, आङ्गिरसायास्यगौतमेति ।

अथ शरद्वन्ताः ।

शरद्वन्ता आभिजिता रौहिण्याः क्षीरकरम्भाः सौमुचयः सौयामुना औपविन्दवो रैहूगणा गणपा भार्पण्याः क्षौलेया नैकरयः करभोगिण्याः सैन्धवा गालवाः साङ्कराः सौमिनयः पौष्पिण्डवो भौवलाः काण्डवाः कारोहाः काशवारयो मान्यथौ इषवो रोहितायना अङ्गारकाः क्रौलायनाः कार्स्वौर्ण्योऽरुणयः पार्थिवा मौदहायनाः स्कान्दाः सरावाः कौटिल्या वासमूलयो वासपुष्पयो वासस्त्वेवयो वासधूपयः काचाक्षयः क्षैया वारणेयाः करेलय उतथ्या वोधयोनगाः सुगोमाक्षयः क्षीरपाष्टिकयो राद्धकर्णयः सौपुत्रयः सामलोमकयः पौष्कजितयो भागवाश्चण्डाडकाः सुतपाः सुरैपिणो रौहिणायनयः क्रौष्टायनेय आरुणायनयः सौदामनयः कासोपाः कौशल्या रौहिणेयाः काराधनयो मूलपो वासवः पुष्पवन्तो यावका रेचय औपमन्याः ट्टैटिकाः शौनरयः शौलापयः खरिका नैकर्पयस्तोदेया वाल्वोटाः ।

इति शरद्वन्ताः ।

तेषां त्रयः, आङ्गिरसगौतमशारद्वन्तेति ।

अथ कौमण्डाः ।

कौमण्डा मामन्थरेपणा मांसुराक्षाः काष्टरेखय आज्ञायना वाज्ञायनाः काक्षीवता औशिजा मासुरेखयो वाशियः ।

इति कौमण्डाः ।

---

१ ङ. °णिविधा । २ ख. ङ. °त्सकट्यो । ३ ङ. °लपः वा° । ४ ग. कठोरय° । ङ. काटोरयः । ५ ख. रहग° । ग. राहूगणाः । ६ ङ. °पण्या नैं° । ७ ख. पौप्पिण्डवा । ग. पोप्पण्डयो । ङ. पैंप्पिडयो । ८ ग. भावलाः । ङ. भागलाः । ९ ग. °स्तौक्षयो° । १० ङ. क्षमा । ११ ग. °णवः क° । ङ. °णयः क° । १२ ङ. °नयोऽरु° । १३ ङ. °पमन्या. । १४ ख. ङ. °रेखय ।

तेषां पञ्च, आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमकौमण्डेति।

दीर्घतमसां पञ्च, आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति। त्रयो वा, आङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति।

[अथ कारेणुपालयः।]

कारेणुपालयो वास्तव्याः श्वेतीयाः पौञ्जिष्ठा औदजायना माधुक्षारा आजगन्धाः।

इति कारेणुपालयः।

तेषां त्रयः, आङ्गिरसगौतमकारेणुपालेति।

वामदेवानां त्रयः। आङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति। अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा। आङ्गिरसवामदेव्यवार्हदुक्थेति वा।

[अथौशनसाः।]

औशनसा दिश्याः मशस्ताः सुरूपाक्षा महोदरा विकंहताः सुबुध्या निहता गुहः।

इत्यौशनसाः।

तेषां त्रयः, आङ्गिरसगौतमौशनसेति।

अन्येऽपि। औतथ्यानां त्रयः, आङ्गिरसौतथ्यगौतमेति। औशिजानां त्रयः। आङ्गिरसौशिजकाक्षीवतेति।

आयास्यौशिजानां पञ्च। आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेति। रहूगणानां त्रयः, आङ्गिरसराहूगणगौतमेति। सोमराजानां त्रयः, आङ्गिरससोमराज्यगौतमेति। बृहदुक्थानां त्रयः, आङ्गिरसवार्हदुक्थगौतमेति। कक्षीवतां पञ्च, आङ्गिरसौतथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति। रायुवाणां त्रयः, आङ्गिरसरायुवगौतमेति। एषां सर्वेषां गौतमाङ्गिरसां परस्परमविवाहः। गौतमस्य त्रिपया णतया सत्तया वाऽनुवृत्तेः सगोत्रत्वात्प्रायेण द्वित्रि(त्र)प्रवरसाम्याच्च।

इति गौतमाः।

अथ भ(भा?)रद्वाजाः।(३)

ते चत्वारः। भारद्वाजाः कपयो गर्गा रौक्षायणाश्च।

---

१ क 'ति। अया'। २ ग 'र। भर'।

भ(भा)रद्वाजाः क्षाम्यायणा मैत्रहा देवाश्वा इद्वहव्याः माग्वंशयो वाहच्छन्नो[1] वाह्योगा[2] वासीतायना[3]स्तैदेहा आश्ला औक्षाः शूरयः पारिणद्वेयाः केशस्वेयाः शौद्रय[4] ऊरूढाः खारग्रीवय[5] औपसयोतय आग्निवेश्याः शवा गौरिवायनाः खेलकः स्तनकर्णा ऋक्षा माणभिन्याः कद्रोदकाः सौर्जलापा[6] वैलाः खौरडा देवयोनयो भरुण्डेया भैन्दादयः[7] सौरंभराः शुङ्गा देवमाय इपुमत्ता औदमेघयः प्रावाहणेयाः कल्माषा राजस्तवयः संधोपकृतयः पराईरायो[8] वलभोकयो[9] रुद्राङ्गपथाः शालद्रलयो[10] वेदचेला[11] नृत्यायना नृत्याः शैलालयः शार्हलयः काक्षला वाष्कलाः सैवकेयाः कौंडायनाः[11] कौण्डिन्या ब्रह्मस्तम्भा राजस्तम्भा अग्निस्तम्भा वायुस्तम्भाः सूर्यस्तम्भाः सोमस्तम्भा विष्णुस्तम्भा यमस्तम्भा इन्द्रस्तम्भा आपस्तम्भाः। ये चान्ये स्तम्भशब्दान्तास्तेऽपि। आरणाः सिन्धवः कौमुदगन्धयः शिखापना मात्रेयायणा[12] भामाण्याः कुक्षाः कौकाक्षयस्तैदुन्दयो दार्भयः शामेया मत्स्यक्राथाः कारुणायनाः कारुपथयः करिपायः काबल्या वालिशायनाः सौहयो वाराहयो विविपयः शिलामलयः पैलाः शालंकायनो[13] जैह्मलायनयः[14] साष्टकयो लौभायनय[15] औपस्तवयो धौताश्वकयो जित्यद्रोणयो[16] वाह्यगच्छयो[17] व्यष्टकयः स्वारग्रीवयो वाजपृष्ठयः प्रवाहयो दर्शादीकय[18]स्तूर्णकर्णयः काश्वयो देवाङ्गरयो हारिकर्णयः सर्पालयः सौगेया मालोहराः[19] खगखलायनाः सौविष्टा हालोदराः सात्यमुग्रयो लेखायनाः कारुणायनाश्चेला रुक्षाः[20] किकायना[21] वाललक्षा गौरिवीं[22]ः सौपथाः सौभराः सौवुद्धयो पौरकुलिका विकिराः कुपिया मालाहलाः श्रीपथा अपिना निद्राङ्गवधाः शैखेया[23] मौधुकवर्याः काण्डण्या[24] औत्रेया मैथुनमतयः कौरुलेत्रेयाः खारणादयो देवस्थानयः शालुहवो[25] गौखपिङ्गलयो गङ्गोदयोऽधिकारग्रीवयोऽयर्म्वैकयो[26] मापायणाः शाक्राः काजाः सौविम्बौः[27] कमु-

---

१ ङ. °भा वाह्यो° । २ ख. °ह्योगा° वर्सी° । ३ ङ. °गा वसी° । ४ ग. ङ. शौद्धय । ५ ख. °रूढा रवार° । ङ °रूढा रवारिग्री° । ६ ख °ज्वकापा । ७ ङ. भद्राद° । ८ ङ. °हरयो । ९ ङ. °यो वल° । १० ग. शालस्रयः । ङ. शाललयः । ११ ग ङ कौण्डाय° । १२ छ. °पायणा° का° । १३ ग ङ. °यनयो जै° । १४ ङ. °यनः सा° । १५ ख. लाम्भाय° । १६ क. आयस्त° । १७ ख. °यो वाह्य° । १८ ङ. °शादिक° । १९ ख ङ. °लोद्दरा. । २० ख °वाः सौभ° । २१ ङ विकारा° । २२ ङ. माधूक° । २३ ख. ङ. °त्रया रवार° । २४ ख. °सो व° । २५ ख. ङ. गोरवपि° । २६ ग. °म्बकायो । ङ. °म्बह्वयो । २७ ङ. °श्वा. काम्° ।

कायनाः सिन्धवः सारावयो वाह्यः । सामस्तम्बयः सोमस्तम्बयो ब्रह्मस्तम्बय आश्वलायनो मार्कण्डेयः कुक्काः सौङ्गयः ।

इति भारद्वाजाः ।

तेषा त्रयः, आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति ।

[अथ कपयः ।]

कपयः स्वस्तितरवो विन्दवो दण्डिनो दिक्त्रशक्तयः पतञ्जलयो भूयसिनस्तैरेवयो वैतकय ऊर्ध्वा राजकेशिनः कलसिनः कण्वाः करीतपो वान्यायना आमावास्यायैनाः कात्यायनाः कपेतराः स्वेदतरा जलसिन्धयः कुसीदरयः सौजटयः सामवयः सलयः क्षण्याः सावस्थायनयः ।

इति कपयः ।

तेषा त्रयः । आङ्गिरसामहय्यवौरुक्षय्येति । आङ्गिरसामहय्यौरुक्षय्येति वा पाठः । आङ्गिरसामहीयवौरुक्षयसेत्याश्वलायनपाठः ।

केचित्तु— आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति । आङ्गिरसवार्हस्पत्यकापेयेति पक्षद्वयमाहुः ।

[अथ गर्गाः ।]

गर्गाः साम्भरायणाः सत्वीनयो माधरायणा वाहुलयो भ्राष्ट्रकृतो भ्राष्ट्रधृतो भ्राष्ट्रविन्दवः क्रोष्टकयः सौयामुना भ्राजिनाक्षयो होत्रापचयः सत्यापेचयाँ वात्स्यतरायणाः साम्भादा वत्सचतुरायणाः काण्वायनाः साख्यायनाः कानायनाः कैवलायनाः कौण्डायना भारमता पैशङ्गाः पैलवकायना विश्वायवकायनाः क्रौलिनो मधुरावहाः सौपरिवारा वालाकयः शालायनयः साहनयो माथुरौचरा ऐन्द्रालयो लोपकृतो वासायनाः शारायणाः श्यामायना रामिनो(णो?) भाङ्गिनः कारिण आस्मिनः क्रीडिनो राचारता भालविंद औपमर्कटाः कार्पायनाः कौञ्जपयः शालङ्कायनाः कोलाक्षाः श्यामाः ।

इति गर्गाः ।

---

१ ग यना मा । ड °यनया मा । २ क ति° । भर° । ३ क ख °यन क° । ४ क कुशीदस्य । ५ ड °दतर° । ६ क °जटय । ७ ड °रससा° । ८ ड °रसमा° । ९ ड °रससा° । १० ड °रवा° । ११ क कोष्ट्रकय । ख कोष्टकय । १२ ख °पश्चया वा° । १३ ड °या व:पात° । १४ ड सापारि° । १५ ड राचारा । १६ ख °तो वासा° । १७ ख विद औ° ।

तेषां त्रयः। आङ्गिरसशैन्यगार्ग्येति। भारद्वाजगार्ग्यशैन्येति वा। सैन्येति क्वचित्पाठः। पञ्च वा प्रवराः, आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशैन्यगार्ग्येति। आङ्गिरसशैन्यगार्ग्येति वा। तित्तिरः कपिभुवः खण्डिताः। इत्येतेषां गर्गाणां त्रयः, आङ्गिरसशैन्यगार्ग्येति। आङ्गिरसतैत्तिरकापिभुवेति वा।

[अथ रौक्षायणाः]

रौक्षायणाः कपिलाः शबलाः शिफिला विभिण्डयः कौथुमा अग्निजिह्वाः कर्णाः सुताः।

इति रौक्षायणाः।

तेषां पञ्च। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातृवचसेति। त्रयो वा। आङ्गिरसवान्दनमातृवचसेति। आत्मभुवां पञ्च। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजमांत्रवरात्मभुवेति। अयं गणः क्वचित्। एषां भारद्वाजाङ्गिरसां परस्परमविवाहः। ध्रियमाणतया सत्तया वा भरद्वाजानुवृत्तेः सगोत्रत्वात्प्रायेण द्विप्रवरसाम्याच्च।

इति भरद्वाजाः।

केवलाङ्गिरसः षट्, हरिताः कुत्साः कण्वा रथीतरा विष्णुवृद्धा मुद्गलाश्च।

[अथ हरिताः।]

हरिताः शङ्खदर्भयः सौभा मादा नैयगवा मतायवा वालोदरा महोदरा नैमिश्रयो मिश्रोदकाः कौतपाः करीषवः कौलयः पौलपः पौटलयः पौटला मैत्सा मांधातवो माण्डकारयः खाण्डायना माण्डमालयो गवेरणयो मत्स्यमालयो गाणगारयो मद्गारयः कुत्सा हंसा हस्तिवायसाः पैङ्गलाः पिङ्गाः पालाशिनो दांदला हास्तिनः कौमारहारिता इलाः।

इति हरिताः।

तेषां त्रयः। आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति, मांधात्राम्बरीषयौवनाश्वेति वा।

कुत्सानां त्रयः। आङ्गिरसमांधात्रकौत्सेति।

---

१ ड. 'मात्रव'। २ ड. 'राभु'। ३ ड. 'भागा नै'। ४ ड. मत्स्या। ५ ग. 'थो गावे'। ६ ख. ड. दादला। ग दान्दला।

[अथ कण्वाः ।]

कण्वा औपमर्कटायनाः वाष्कलाः पौला हस्तिनो मौञ्जिभाजयो मौनि गन्धा[1] बीजिवाजयो वाजश्रवाश्वा[2] भारुण्डा भैरुण्डा[3] रैमण्यः[4] सेना[5] मर्कटा गर्दभाः[6] प्राकासराः शाकटायना गोदायना[7] शानायना रामायणा शैवेरिणो[8] नारीणा आर्यादयश्चतुराः श्यामायनयः ।

इति कण्वाः ।

तेषां त्रयः । आङ्गिरसाजमीढकाण्वेति । आङ्गिरसघोरकाण्वेति वा ।

[अथ रथीतराः ।]

रथीतरा हस्तिदाः सिकाह्वायना नैतिरक्षयो मैलयो भिलीभायनाः[9] सावह्वा भैक्षवाहा[10] हेमगवा वैरूप्या विरूपा आङ्गुष्ठा अष्टादंष्ट्राः पृषदश्वाः ।

[11]इति रथीतराः ।

तेषां त्रयः । आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेति । आङ्गिरसवैरूपराथीतरेति वा । अष्टादंष्ट्रवैरूपपार्षदश्वेति वा । अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा ।

विष्णुवृद्धाः शठा मषणा मन्द्रणा भद्रणा भद्रया वादरायणा[12] वात्समायणा सात्यकयः सात्यकायना नितुन्दिनः स्तुत्या भारुण्या वैहोढा[13] देवस्थानयः क्षत्रिणाश्छत्रिणा होत्रीणाः[14] पुत्रिणा जतृणा वज्रिणाः कर्तृणाः शाम्बरायणा औपमीतय औपगवयः कुशमित्रद्रुत्सावनाः सावनार्या वाच्यायनिनः कौयम्भायनिनः[15] ।

इत्येते विष्णुवृद्धाः ।

तेषां त्रयः । आङ्गिरसपौरुकुत्स्यत्रासदस्येति । त्रासदस्यवेति केचित् ।

मुद्गलाः सात्यमुग्रयो हिरण्यस्तम्बयो हसजिह्वा देवजिह्वा आलवाल[16] विडालदयोऽन्यादयः[17] सुनयश्छत्रहयास्तारणाः कार्यभासिता हिरण्याक्षा दीर्घ जङ्घा हिरण्यगर्भा भिन्दयः ।

इति मुद्गलाः ।

---

* अत्र यकाररहिताऽपि पाठो बहिर्लिखिताऽस्ति क पुस्तके ।

---

१ ग ङ °न्धा बीजि° । २ ङ °श्रवसो भा° । ३ ङ भरुडा । ४ ङ रमणा । ग रमण्या । ५ ङ सणा । ६ ङ गदभा । ७ ख °यना रा° । ८ ख °रिणा ना° । ङ °रिणा आ° । ९ ख °यना भैं° । १० ख °क्षवीवा° । ११ ङ इत्येते । १२ ख ग °यो वाद° । १३ ख ङ वैहोठा । १४ ग ङ होत्रिणा । १५ ङ कालम्भा° । १६ ग °ल विडा° । १७ ङ °दय आग्न्या°।

तेषां त्रयः। आङ्गिरसभार्म्याश्वमौद्गल्येति, तार्क्ष्यभार्म्याश्वमौद्गल्येति वा। आङ्गिरसतार्क्ष्यमौद्गल्येति वा। एषां केवलाङ्गिरसां स्वं स्वं गणं हित्वा परस्परं पूर्वैरङ्गिरोभिश्च विवाह एव सगोत्रत्वाभावाद्विनि(त्र)प्रवरसाम्याभावाच्च। हरितकुत्सयोस्त्वविवाहः पाक्षिकद्विप्रवरसाम्याभावात्। हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभगवानामित्याश्वलायनेन सर्वप्रवरसाम्योक्तेश्च।

मण्डनः—" भरद्वाजात्पुराऽन्योन्य न विवाहोऽङ्गिरोगणे।
आश्वलायनपाठे तु गौतमेषु स्थिता अपि॥
विवाहं गौतमैः कुर्युः पृषदश्वर्क्षवशजाः।
बहुपाठानुसारेण भरद्वाजा हि ते स्मृताः॥
ऋक्षा. स्युः पृषदश्वाः स्यू रथीतरसगोत्रिणः।
उशिजा वामदेवाश्च तथा दीर्घतमादयः॥
गौतमा एव विज्ञेया उपवर्षादिपाठतः।
मीयते यैर्भरद्वाजो नोद्वहन्ति मिथश्च ते॥
कपिलोऽपि भरद्वाजो व्याडिवासिष्ठवाक्यत.।
भरद्वाजप्रवरणे केचिदाहुः कपी पृथक्॥
भरद्वाजोऽस्ति गर्गेष्वप्यापस्तम्बादिपाठतः।
विश्वामित्रैर्भरद्वाजैर्नोद्वाह. शुङ्गशैशिरैः॥
अन्येऽपि ये द्विगोत्रोत्थास्तेऽपि ताभ्या न कुर्वते।
नान्योन्य हरितः कुत्स. सर्वैरन्यैर्यथारुचि॥
शिष्टास्त्वङ्गिरसः स्व स्व गण हित्वा परावरैः।
सर्वैरुद्वाहमर्हन्ति गोत्रप्रवरभेदत. " इति॥
इति केवलाङ्गिरसः।

अथात्रयः।(४)

ते च चत्वारः—अत्रयो गविष्ठिरा वाद्धुतका मुद्गलाश्च।

अत्रयो भूरयश्छान्दयश्छान्दोगेयाः पौष्पिका मौद्गलयः सौपालगलाश्छागलास्तृणविन्दवो भार्गतयो मौलरुचो व्यालयः सार्वण्यौनयः काँमार्यानयो दाक्षायणः स्तैदेहा गाथितपा औद्दालकयो द्रोणभावा गौरिग्रीवयो गाविष्ठिराः शैशुपालाः कृष्णात्रेया गौरात्रेया ऋँक्षात्रेया नीलात्रेयाः श्वेतात्रेयाः श्यामात्रेया

१ क ख ग ते चत्वा॰। २ ङ ॰श्छान्देया। ३ ङ मालरुचो। ४ ख. ॰वन्यय। ५ ङ. ॰व्यायन. का॰। ६ वामर्या॰। ७ ख साक्षात्रेया।

महात्रेया गालेया वालेयाः शौभ्रेया वामरथ्याः श्वेतभावाः शौद्रेया गोपवनाः कालापचया नीलायना आनङ्गयो मानङ्गयो दौरङ्गयो सौरङ्गयो गौरङ्गयः पुष्पयः सौपुष्पयः साकेतायना भारद्वाजायना इन्द्रातिथयः शाखरव आहायनाः पत्रनाशाः किकिदीवयः शौनककर्णयः सौश्रुतयो गौरग्रीवः कैरङ्गयो जैत्रायणाः श्वेकयो वाहुनेत्रा वैहमित्रा जानुकयः पनर्ङ्गनो भागमादनाः सारवेयाः सारायणाः सौक्तचरा अर्धपथा गौधन्याः कालजिह्वा उद्दग्रीवो वैदालयः शाकलायना गौणीपथा वैलर्दा भैवपादा अर्घ्यायणी वादर्यायणा माङ्गला वाहुदन्तयो भागलेयोऽरुणात्रेया दत्तात्रियौः शैसवः करायणा नामायना दर्भ्या वुषादुला वामरथा वैश्वानकयः शौधूलकयो निरुक्ताः।

इत्यत्रयः।

तेषां त्रयः, आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति।

गविष्ठिरा दक्षयो भलन्दना और्णनाभयश्चन्द्रात्रेया वैजवापयो मौञ्जकेयाः पूर्वातिथयः श्यामपुष्पयः शिलदलयो ब्रह्मपुष्पयो शा गुपयः सौपुष्पयः कार्ष्णशायको हिरण्यपुष्पयः कालाक्षयः कालशीर्षयो धूमयो बलयो घृतयः पार्ष्णयः कटुकयो मैत्राण्योः शिरीषकाः।

इति गविष्ठिराः।

तेषां त्रयः। आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति। आत्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति वा।

वाद्भुतकानां त्रयः। आत्रेयार्चनानसवाद्भुतकेति।

मुद्गलाः शालिसधय और्णवा वौधाक्षा वैजवापा शिरीषयः शालिमता गौरिता गौरकयो वाजवताः।

इति मुद्गलाः।

पूर्वातिथय इति केचित्।

तेषां त्रयः। आत्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति। इतिप्रभृतिः पञ्चाऽऽम्नाताः। अतिथयो वामरथ्याः सुमङ्गला बीजवापा धनंजयाश्चेति। आशाना चतुर्णामात्रेयार्चनानसातिथेति। आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति वा। सुमङ्गलानामात्रेयसुमङ्गलश्यावाश्वेति वा। धनंजयानामात्रेयार्चनानसधानंजयेति। वालेया

१ इ. °रजया। २ ख °प्राणा। ग °प्रा°। ३ इ. °नेमिना। ४ इ. °श्वयो आ°। ५ ख इ वलदा। ६ ख °दा अ°। ७ इ. °अ°। ८ इ. °नेमिना। ९ ख °लयोऽख° ग. °लया अरु°। १० ग °त्यात्रेया। ११ इ °य° °। १२ ख °। १३ °वा°। १४ इ. प्रभृ°। १५ ग °श्या। १६ °। १७ ख °। १८ ख °तया शौ°।

साहुला माहुला राहुलाः काहुलाः फांगुला औमिला औदलाः शाता-तपाः कामलायनाः सातवत्रयो जातवयः ।

इति साहुलाः ।

तेषां त्रयः । वैश्वामित्रसाहुलमाहुलेति ।

गाथिना औद्दालकप उदवासा रौवश्वका आज्येद्वला रेणुवाः ।

इति गाथिनाः । रेणुवा इति केचित् । उदवेणव इत्यन्ये । हर्यश्वा इत्यपरे।

तेषां त्रयः । वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति । रेणुवेति क्वचित्पाठः ।

वैणवानां त्रयः । वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति ।

हिरण्यरेतसां द्वौ । वैश्वामित्रहैरण्यरेतसेति ।

सुवर्णरेतसां द्वौ । विश्वामित्रसौवर्णरेतसेति ।

कपोतरेतसां द्वौ । विश्वामित्रकापोतरेतसेति ।

शालङ्कायनाः शालाक्षा लोहिताक्षा लोहिता जह्नवः ।

इति शालङ्कायनाः । कौशिका वा । जह्नवो वा । तेषां त्रयः । वैश्वामित्र-शालङ्कायनकौशिकेति ।

घृतकौशिकानां द्वौ, विश्वामित्रघृतकौशिकेति ।

कथकाः क्रथका आर्द्रयया उदूणयाः ।

इति कथकाः ।

तेषां त्रयः । वैश्वामित्रकाथकक्राथकेति ।

रोहिणानां त्रयः । वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरौहिणेति ।

विश्वामित्रगणानां परस्परमविवाहः । सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च ।

इति विश्वामित्राः ।

अथ कश्यपाः । (६)

ते त्रयः । निध्रुवा रेभाः शण्डिलाश्च ।

निध्रुवाः कश्यपा अष्टाङ्गिरयो भेन्दरां ऐतिशायना आशून्या वैशिपा धूम्रा धूम्रायणाः सौम्या धम्यायणाः सौवह्नक्षा राग्रायणाश्चैवकयः मार्चयो हृद्रोगा आतपाः पाश्चायनिका मेपान्तकयः सागसयो माघसरावयो वार्षकयः सैन्धवयः

---

१ क. फणुला । २ ड ओदला । ३ ड °णुव । इ° । ४ ड °णुव इ° । ५ ख ग द्वौ, वैश्वा° । ६ क. ख. ग. शायङ्का° । ७ ख. °हृदया । ८ ड °भा शाण्डि° । ९ ड. मण्डरा । १० ड. °रा एति° ।

सांयस्या असुरायणा[1]श्छागल्याः सौनयः स्थौलकेशयः पार्षकय औपाव्या लाक्षायणाः क्रोष्ट्वो जायनयः साद्रायणा रोहितायना मितकुम्भाः पिङ्गाक्षय[2] औदुलय आरमणाः पौलयो वैकर्णयः कौपीतकेया धूमलहाणयः सुरा गौगि[3]रिवायना महाचक्रेयाः पैठीनस्याः पानस्या विपगणा दीक्ष[4]माणयो भालन्दनाः शाङ्खमित्रेया हरित्याजा मात्स्यारमणयः साविश्रवसो (* वैशम्पायनाः खैरङ्कयः कासलय उल्कायनयो मार्जलायनाः कासकायना देवा होतारः सुचक्रयः खरेना अयःस्थूणा[5] भागुरथाः पाथिकया गोमयना हिरण्यवाया अग्रयो देवयः सौर्या मुसलाँ[6] आविश्रेण्या उदलीमत्रिता वैकर्णयः स्थूलविन्दव आग्रायणा मौपकास्तैतिकायना औपप्रतिमा साराहरेयाः कौरञ्जाश्वकेताँ[7] नृत्याः स्वैकयो भौर्वनाश्वै[8]नगा आहूगायका देवयानाः सोमयागाः शैनुहयः[9] काचायनाश्चक्रधर्मिणो महाचक्रधर्मिणः श्रैपयणा हांकारयो[10] दाक्षपाणयो हास्तयो[11] दासयो वात्स्यपाणयो हस्तलायना आश्ववातायनाः कौसीरकाः खगादा आग्निशर्मायणाः कैकसेयाः काश्वहायना) विहायना हस्त्याः सानुश्रुता हरितायना मार्गगाः सोमभुवो ज्ञानराधाः श्यामाः पक्षा बभ्रवो[12] वाजिवाहायनाँ[13] वाहकायना भौमया गोष्ठायना वात्स्यायना वाँष्टायना[14] नागशिरसः शौकया ज्ञानहस्तयो भवनन्देयो[15] भावनन्दयः मातिश्रवाः[16] मातिथेयाः कौजालयः काण्डवायनः पैलमेलयः श्वाकायणाः कौपीतका मारीचाः कामेया नकयो वैणीवा[17] भिक्षयः ।

इति निध्रुवाः ।

तेषां त्रयः । काश्यपावत्सारनैध्रुवेति । एष एव धौम्याभिषेण्यमाठराणाम् ।
रेभाणां त्रयः । काश्यपावत्साररैभेति । रैभ्येति वा पाठः ।
शाण्डिलाः कोहलाः पापर्कास्तापिका औदमेधाः सौदानवाः सौचसाः कारेयः कौकण्ठयस्तैक्षिमाहेयो[21] महोडकयः कोशयो मौजायना भाणवेशाः

---

* एतच्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थ ख पुस्तके पुनरग्रे वसिष्ठान्तर्गतपराशरेषु प्रमादात्पतितोऽस्ति । तत्राप्येतत्स्पष्टी करिष्यते ।

---

१ ख 'यस्याम्छा' । २ ङ पिङ्गाक्ष । ३ ङ गारि' । ४ ङ दाक्षमाणया । ५ क 'स्थूणो भा' । ६ ग 'ला अवि' । ७ ङ 'ता मानृ' । ८ क 'वताश्वै' । ९ ङ शुनहय । १० ङ हंकरय । ११ क 'यो वा' । १२ ङ 'वो वाजि' । १३ ङ 'ना भौमनया गो' । १४ ङ वाष्टाय' । १५ ङ 'न्दय प्र' । १६ क 'तिश्रवा । १७ ख वैणवा । ग वेणावा । १८ ङ 'का वापि' । १९ ङ सायच' । २० ङ 'हय नाश' । २१ ग 'यो माहा' ।

खार्वभार्यैनो गाङ्गायना वात्सभालयो गोभिला वेदायना वात्स्यायना वहूदरयो भागुरयः खादन्तीमुखा हिरण्यवाहवो नैदाहा गोमूत्रा वाक्यशठा जानन्धरयो धन्वन्तरय एकखण्डा गर्दभीमुखा आजवंशास्तृणबिन्दवः कोकिलाः पैप्पलादयो जलंधवा गौशिलाः शत्रुगायना जीनाः पिप्पलाः शिजाः केशिला मुञ्जमयूराः पैदानवाः कौवलयः कौरण्डजा उत्तराः सुजातपूराश्वेरलाः सुकेतवः कुहका वर्हुमिण्डा हेपुटा धेटायना महाकोरलयः कुंहलासो मंहता धवलाः कराताः पर्येश्वा भुजाजलयः परिवारिणः।

इति शण्डिलाः ।

तेषां द्वौ, दैवलासितेति। त्रयो वा। काश्यपदैवलासितेति। काश्यपावत्सारशाण्डिल्येति वा। अन्त्यस्थाने देवलो वा। असितो वा काश्यपासितदेवलेति वा। अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा। शाण्डिल्यासितदेवलेति वा। शाण्डिलेति क्वचित्पाठः। असितदेवलशाण्डिल्येति वा।

कश्यपानां परस्परमविवाहः, कश्यपस्य त्रियमाणतया सत्त्वया वाऽनुवृत्तेः सगोत्रत्वात्समप्रवरत्वाच्च।

इति कश्यपाः ।

अथ वसिष्ठाः । (७)

ते चत्वारः। वसिष्ठाः कुण्डिना उपमन्यवः पराशराश्च।

वसिष्ठा वैतालकवयो रकयः सारवला गौरिश्रवसा आश्वलायनाः कैपिष्ठलाः शौचिवृक्षा व्याघ्रपादा बाह्यकार्षिनो गायनैया नयाव्या जातूकर्ण्या रौधार्मेयाः कौभोजयः कौलायनाः सुवाहा हारीताः काण्डवृद्धयः सौपवरसायना आलम्भायना लोमायनाः स्वस्त्याकर्पिताः पार्ष्णिकायनाः पार्णवल्का देवना गौरव्या विश्वायना वाहकथयोऽवकितयो वस्वपाजयाः पूतिमाषाः समवेला औपवना औपगवा वैष्णवाः। सात्वलायना औडुलोमा

१ ङ. °यना गा° । २ ङ. नैदेहा । ३ ङ. °खा अजावंशा° । ४ ङ. °लघवा । ५ ग. गौशिलाः । ६ ङ. शिञ्जाः । ७ ग. कौदण्ड° । ८ ग. °हुपिण्डा । ९ ङ. चटायना । १० ङ. कुहला । ११ ग. महन्ता । १२ ग. पार्यश्वा । १३ ग. °द्वौ, देव° । १४ ग. °वत्सा आ° । १५ ग. कपिष्ठल°। १६ ख. °यना गा° । ङ. °यनयो गा° । १७ ङ. °नयो न° । १८ ग. °मथाः कौ° । १९ ग. हरिताः । ङ. हारिताः । २० ग. देवसा ।

गोपायना धौत्रयो[1] यौलिसया[2] वाग्रयथा आयःस्थूणा ब्रह्मपुरेयाः स्वस्तिकाः पाण्डुलयो गोधिलयो मालोहवयो ब्रह्मतलयाः श्वौलयः[3] पौहिश्रवसो याज्ञवल्क्या रावणेयो मौलयः कौलय औपलोना औश्लायना मिथोवलयाश्चण्डालयो गौरिलयो व्यालोहयः स्यामुनाभाः सुपावयो दासध्या भ्रलिसया[4] आर्जुनाक्षयः ।

इति वसिष्ठाः ।

तेषामेकः । वासिष्ठेति । त्रयो वा वासिष्ठैन्द्रप्रमदाभरद्वस्विति[5] ।

कुण्डिना लोहितायना गुग्गुलयोऽर्धत्थ्या[6] नैकर्णय औपवस्या आश्मरथा वाहवाः क्रौञ्च्कोल्याः साङ्कृतिनः कापटवः पैठका[7] नवग्रामा हिरण्याक्षायणाः पैप्पलादयः सौगयोक्षिता माध्यंदिनाः सोमयक्षयः सौरथ्यो[8] घृतयो नैऋत्रा[9] लोभायना गोवना विधंकपयो मैत्रावरुणाः ।

इति कुण्डिनाः ।

तेषां त्रयः । वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति ।

उपमन्यव औदलया माण्डलेखयः कापिञ्जला जालागतास्तपोलोकास्वैवर्णाः[10] पार्णागिरयः सादाक्षरा मौलालयो महाकण्वायना वालशिखा औद्वहनायना वलायना भागवित्तायनाः कुण्डोदरायणा लाक्ष्मणेया वौह्लकेयो[11] वार्कय आलवचाः कपिकेशाः शैलालयः[12] शाकधियो दाकायना वलेखला लम्बायना ब्रह्मचर्याः[13] शाकोहयाः सरावणाः कण्वायनाः कालाक्षा दशेरकाः कृष्णास्तरायणाः पालङ्कायना उद्वाहाः कौरव्याः क्रौधिना[14] मानेया ब्रह्मवलयो माशरावत्याः सांख्यायना गोरथाः सुहाकाः श्यामयो राध्येया औपलेखयो गोपोदनयः[15] कौमाराः काण्डोदरयश्चक्रदर्भयः कापूरयः[16],[17] कौलमलयो[18] व्याघ्रायणा रौक्षहेमयो नौहुलयो[19] वाहुलयः कालपायना भागुरायणाः शांकर्या मुंचकायनाः[20] पाथश्रवसो मारायणाः पादकायनाः[21] स्काम्भायना धातुहयो भागहयः कौरकि-[22]कशायनाः ।

इत्युपमन्यवः ।

---

१ ग. घोतवो । २ ग याक्षिस॰ । ३ ख आश्वाय॰ । ग आश्वलाय॰ । ४ ड. भ्राटिसया । ५ ग ॰सिटेन्द्र॰ । ६ ड ॰श्वत्थो नै॰ । ७ क. पेठका । ड. पटको । ८ ग. सौरस्यो । ९ ड. नैशृङ्गा । १० ग. ॰वर्ण्या. पा॰ । ११ ख. वाह्यकेयो । १२ ड. शैलाटयः । १३ ख. ड. ब्रह्मचर्यः । १४ ड. क्रोधिनो । १५ ड. ॰दन्तय । १६ ड कापुर॰ । १७ ग ॰रपुर॰ । १८ ड. ॰मरो । १९ ग. नाहल॰ । २० ड. मुनका॰ । २१ ड. ॰ना. स्कम्भा॰ । २२ ड. ॰रङ्क॰ ।

तेषां त्रयः । वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वसो, इति वस्विति वा । आभरद्वसव्येति क्वचित्पाठः । वासिष्ठाभरद्वस्वैन्द्रप्रमदेति वा । आद्ययोर्व्यत्ययो वा ।

पराशराः काण्डूशया वाजयो वाजिमन्तयो भैमतायना गोवालयः प्रागेहया वैकलयः प्लक्षयः कौकुचादयो हार्यश्वयः कैल्पाः पनयो गोपयः* स्यातयो आरुणय आलुरया वाजरयाः काच्छ्रायनाः कौमतयः कृष्णाजिनाः कापिमुखाः स्वाप्यायनयः श्वेतपूयः पौष्करसादयो गर्ग्यादयस्तार्णेयाः श्रौतुहयाः सहचोलयो जेनयाः पाथेयाः कारुजायनाः कार्ष्णायनाः शोकयो वाष्र्यायनाः कपिश्रोताः स्कम्भिन्या माण्डिकाः शानपालयाः पटिका वधिकोस्तिलपूर्पयः साल्वायनाः क्षौमयो हर्यावयः शिवय इषीकहस्ताः ।

इति पराशराः ।

तेषां त्रयः । वासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति । एषां वसिष्ठानां परस्परमविवाहः, सगोत्रत्वात्समप्रवरत्वाच्च ।

इति वसिष्ठाः ।

अथागस्त्याः(स्तयः) । (८)

त एकादश, अगस्तय इध्मवाहाः साम्भवाहाः सोमवाहा यज्ञवाहा दर्भवाहाः सारवाहाः पूर्णमासाः पारणिनो हिमोदकाः पाणिकाश्च ।
अगस्तयः करम्भयः कौशल्याः सुमेधसो मयोभुवो गाधरायणाः फुलस्तयः पुलहाः क्रतवः कौर्णाटा महेन्द्राः ।

इत्यगस्तयः ।

तेषामेकं । आगस्त्येति । त्रयो वा । आगस्त्यदार्ढच्युतैध्मवाहेति । आगस्त्यमाहेन्द्रमायोभुवेति वा ।

इध्मवाहा विशालाद्याः स्फौलायना औपदहनयः कल्माषा दण्डयो लाव-

* एतदग्र ख पुस्तके वदरपा तर्गतनिध्रुवेपु धनुश्थिहा तर्गतविद्यमानो ग्रन्थ पुन प्रमादात्पतितोऽस्ति ।

१ ड °सिष्टेन्द्र° । २ ड °द्वस्वि° । ३ ग प्रागेहया । ४ ग कल्या । ५ ड °पूरय । ६ ग पौष्णर° । ७ ड कार्ष्णाय° । ८ क वाष्याय° । ड वार्ष्याय° । ९ ड °काविलपूयय । १० ड °य शाल्वा° । ११ ग अगस्त्यय । १२ ग कर्णाटा । १३ ख यहेद्रा° । १४ ग °कं । अग° १५ ग ड वा । अग° । १६ ग °ति । अग° । १७ ख स्फरालायना । ड स्पालायना ।

णयो लव्यारदण्डयो वैरणयो मुंण्डोदरयः सैवपथयः शालमातपा [2]मौञ्जिलताः पादोहता हारिग्रीवी रोहिप्या मौसलयः सैवराः साम्भरायणाः कैकर्णायना [3]भार्गायणा आचर्याः शालङ्कायनय उपकलमकायनयो वारिणयो यवात्यायनयः क्षौमिनयो लाशयः साकाक्षयस्तण्डयो लाज्यायनयो [4]हृंदोगयो माडुराक्षयः पण्डोद्भनाः कुण्ड्याक्षय [5]उपेकूला [6]अर्बुदाः शैवायुधाः परहता वैत्योरन्दय औकुला वैरण्डयो गोव्यादयो दामाः [7]सौम्यानयो ब्राह्मण्याः पुत्रयो वासिपार्यणाः शारगरः [9]स्फोण्डावचनाः।

इतीध्मवाहाः।

तेषां त्रयः। आगस्त्यदार्ढच्युतैध्मवाहेति [11]दार्ढ्येति वा पाठः। एको [12]वोऽऽगस्त्येति।

साम्भवाहानां साम्भवाहान्त्यौ पूर्वावेव। आगस्त्यदार्ढच्युतसाम्भवाहेति।

एवं सोमवाहादीनां चतुर्णां तत्तन्नामान्त्यौ पूर्वावेव।

पूर्णमासानां पारणिनां च त्रयः। आगस्त्यपौर्णिमासपारणेति।

हिमोदकाः। अक्राः शक्ताः शुक्ता हंसाः श्वासा हेमचर्चयः।

इति हिमोदकाः।

तेषां त्रयः। आगस्त्यहैमचर्चिहैमोदकेति।

पाणिका [13]विमितेलयः। मामितेकलयः। पिर्नैमकाः। [15]नन्दयोनियः। विलयः।

इति पाणिकाः।

तेषां त्रयः। आगस्त्यपैनामकपाणिकेति।

अगस्तीनां सर्वेषां परस्परमविवाहः, सगोत्रत्वात्समप्रवरत्वाच्च।

इत्यगस्तयः।

अथ द्विगोत्राः।

शौङ्गशैशिरयः संकृतयो लौगाक्षयश्च।

तत्र भरद्वाजाच्छुङ्गाद्विश्वामित्रस्य शैशिरेः क्षेत्रे जातः शौङ्गशैशिरिनामा

---

१ ग. मुण्डोद°। ङ. मुरोद°। २ ग. मांजिल। ३ क. ख मार्गीय°। ४ ङ. हृद्रोग°। ५ ङ. भपकूला। ६ ग. अम्बुदाः। ७ ग. सौम्यानयो। ८ ग. °यथाः श°। ९ क. ख. स्फाण्टायनाः। १० कः °य। अग°। ११ ग. दार्ग्येति। १२ ग.°वाऽग°। १३ ङ. विमलयः। १४ ङ. °नामका°। १५ ङ. °विलयः।

तद्गोत्राणां पञ्च । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्यात्कीलेति । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजशौङ्गशैशिरेति वा । त्रयो वा, आङ्गिरसकात्यात्कीलेति । आद्यो भरद्वाजो वा । भारद्वाजकात्यात्कीलेति । कात्याक्षिलेति वा पाठः । एषां विश्वामित्रभरद्वाजाभ्यां नान्वयः ।

संकृतयः पूतिमाषास्तण्डयः शम्भवो भैमगवाः सैपवना जानकयः सैराधा रतव्या ऋपनयो वारायणयः सद्दयो गाङ्गयो लौक्षयस्ताला नागहया भिल्लातयो विभीतकास्तैलयः परिभवा वैयाघ्रपद्याः श्रौतायनाश्चान्द्रायणा मल्लकाः शालायना आर्पण्या हारिनियाः पौला आग्रयः ।

इति संकृतयः ।

तेषां त्रयः । शाक्त्यसांकृत्यगौरिवीतेति । अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा । शाक्त्यगौरिवीतसांकृत्येति । आङ्गिरसगौरिवीतसांकृत्येति वा । एषां संकृतीनां वसिष्ठत्वमस्ति, सत्यापाढापस्तम्बादिभिर्वसिष्ठगणमध्ये पाठात् । वासिष्ठशक्तेः पाक्षिकवरणाच्च । तेनैषां सर्वैर्वासिष्ठैरहर्वासिष्ठैर्लौगाक्षिभिश्च सहाविवाहः, सगोत्रत्वात्किंचित्प्रवरसाम्याच्च । केवलाङ्गिरोभिरप्यविवाहः । बौधायनेन केवलाङ्गिरोभिर्विश्वामित्रैर्वसिष्ठैश्च सह संकृतिभिरविवाह इत्युक्तम् । केचित्तु केवलाङ्गिरोगणैर्विवाह एव सगोत्रत्वाभावाद्वित्रि(न)प्रवरसाम्याभावाच्चेति वदन्ति । प्रयोगपारिजाते तु काश्यपैरप्येषामविवाह इत्युक्त, तत्र हेतुश्चिन्त्य इति नव्याः ।

लौगाक्षयो दार्भायणा मैत्रवादयो द्रेहकालेयाः कापुटयः कैलयाः कंसपात्राश्चालकायनयो नित्यराः, ताद्य ओदकयः कौनामयः सौतयः सैतिकयः ष्टेभरा निशयः ष्टैपिकंयः सौसुखिकयः सैरन्ध्रयो वोपणयः कालकयः सौरन्ध्रयो राजवाहवोऽनश्वयो मिगुरयो राजवन्नयः सैरयः स्विरोदवाहयो राजसवकयः सौरङ्घ्रयः पिङ्गाक्षयः काकुलयः शाकुलयो रावफालयः सैकयः सौसुधयः शैरद्गन्ता औपपत्यकयः सौतपाः ।

इति लौगाक्षयः ।

तेषां त्रयः । काश्यपावत्सारवासिष्ठेति । काश्यपावत्सारासितेति वा ।

---

१ ङ °मापस्त° । २ ङ सैपवना । ३ क °यो बिभा° । ४ ङ °य, शक्त्य° । ५ ङ वा । शक्त्य° । ६ ङ °त् । आङ्गिरसप्रवराच्च । ७ ट °रोगणैरवि° । ८ ङ °वाच्च । प्र° । ९ ख करुया । १० ग °कया सौ° । ११ ङ °खिय । १२ ख ग सौरन्ध्रय । १३ ख सामुध° । १४ ङ, शाद्व° ।

वासिष्ठात्रेयसारकाश्यपेति वा। एतेऽर्ववसिष्ठाः। नक्तं कश्यपाः। एषां वसिष्ठकश्यपाभ्यां संकृतिभिश्चाविवाहः सगोत्रत्वात्कैश्चित्समप्रवरत्वादपि।

पारिजातधृतसंग्रहस्मृत्यर्थसारयोस्त्वन्ये षडुक्ताः। देवरातानां त्रयः। वैश्वामित्रदैवरातौदलेति। एषां जमदग्निविश्वामित्राभ्यामविवाहः।

"जमदग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च।
न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात्परस्परम्" इति संग्रहोक्तेः॥

बौधायनादिभिर्जामदग्न्येषु देवरातस्यापठितत्वाज्जामदग्न्यत्वं चिन्त्यमिति केचित्।

अन्ये तु—"और्वस्यैवमृचीकस्य सत्यवत्यां महायशाः।
जमदग्निस्तपोवीर्यो जज्ञे ब्रह्मविदां वरः॥
मध्यमश्च शुनःशेपः शुनःपुच्छः कनिष्ठकः"।

इत्युक्त्वा—"देवैर्दत्तः शुनःशेपो विश्वामित्राय भार्गवः।
देवैर्दत्तः स वै यस्माद्देवरातस्ततोऽभवत्"॥

इति हरिवंशे देवरातस्य जमदग्निसंबन्धकथनाज्जामदग्न्यत्वमुपपन्नमित्याहुः। धर्मप्रदीपे तु—"मातामहैः शुद्धजामदग्न्यैर्देवरातानां न विवाहः" इत्युक्तम्।

धनंजयानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानंजय्येति। एषामत्रिविश्वामित्राभ्यामविवाहः।

जातूकर्ण्यानां वासिष्ठात्रेयजातूकर्ण्येति। एषामत्रिवसिष्ठाभ्यामविवाहः।

वामरथ्यादीनां पूर्वोक्तानामत्रिपुत्रिकापुत्राणामत्रिवसिष्ठाभ्यामविवाहः। अत्रिविश्वामित्राभ्यामिति केचित्।

कपिलानां पञ्च। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेति। एषां विश्वामित्रैर्भारद्वाजाभ्यामविवाहः। न च कपिलस्य विश्वामित्रसंबन्धे मानाभावः। वैश्वामित्रं देवरातं प्रकृत्य तस्यैते कापिलेयबाभ्रवा इत्यैतरेयि(य)-ब्राह्मणगतकापिलोक्तिर्लिङ्गविधया मानत्वात्। कपिलानां विश्वामित्रत्वाभावे कापिलानां वैश्वामित्रत्वानुपपत्तेः।

कतानां त्रयः। वैश्वामित्रकात्यात्कीलेति। एषां विश्वामित्रभारद्वाजाभ्यामविवाहः।

एवमिदानींतनानामपि दत्तकादीनामुत्पादकपालकयोः पित्रोर्गोत्रप्रवरा वर्ज्या इति प्रवरमञ्जर्यादयः।

१ ग. 'प्रदत्त'। २ ङ. 'तादीनां'। ३ ग 'प्रभव'। ४ ङ. 'विधाया'।

मण्डनः—" आविश्वामित्रमात्रेया नोद्वहन्ति च ते मिथः ।
द्विगोत्रा वामरथ्याद्या अत्रेस्ते पुत्रिकासुताः ॥
विश्वामित्रैरत्रिभिश्च न विवाहो धनंजयः ।
यद्वा धनंजयौ भिन्नौ शब्दमात्रं न भिद्यते ॥
विश्वामित्राः कश्यपान्तास्तेषां नान्यसमन्वयः ।
कश्यपाः स्युर्वसिष्ठान्तास्तेऽन्योन्यमविवाहिनः ॥
वसिष्ठैः कश्यपैर्नास्ति लौगाक्षीणां विवाहिता ।
वसिष्ठाः स्युरगस्त्यान्ता नोपयच्छन्ति ते मिथः ॥
विश्वाचैराङ्गिरोभिश्च वसिष्ठैरप्यशेषतः ।
संकृतीनां द्विवंशत्वान्नास्ति वैवाहिकी क्रिया ॥
तथैव जातूकर्ण्यानां वसिष्ठैरत्रिभिः सह ।
तण्ड्यादिवर्जं सर्वैर्वा संकृतीनां विवाहिता ॥
नान्योन्यमप्यगस्तीनां राजादि गुरुगोत्रतः ।
स्वगोत्राद्यनभिज्ञानां विप्राणामियमेव दिक् ॥
गुरुवंशाविदन्यस्मै स्वं दत्त्वा तत्कुलो भवेत् ।
यद्वा स्वप्रवराज्ञाने जमदग्नीनुपाश्रयेत् ॥
गोत्रकार्येषु सर्वेषु किंतु नैवोद्वहेत्कचित् ।
मानवेति तु सर्वेषां यद्यपि प्रवरः समः ॥
तथाऽपि तेन साम्येन न विवाहो निषिध्यते ।
प्रवरे ये विकल्पाश्च ते चोद्वाह्या व्यवस्थिताः ॥
तैया व्यवस्थया चिन्त्यौ समानप्रवरेतरौ ।
ये स्वयं कल्पितं यक्षं कुमारा न स्मरन्ति हि ॥
तेषा तदनुसारेण सगोत्रत्वादिचिन्तनम् ।
सत्याषाढो वदत्येतदन्ये तुल्यविकल्पनम् ॥
आचार्यान्तरपाठानामपिद्भेदेऽप्यभिन्नता " इति ॥

इयं व्यवस्था क्षत्रियविषयिण्येव पूर्वत्र तस्यैवोपक्रमात् । अयमेव न्यायो वैश्यानामपि । गणसंदेहे त्वविवाह एव ।

इति प्रवरनिर्णयः ।

---

१ ङ. 'जादिगु' । २ ङ. 'वशवि' । ३ ङ. तथा ।

अथ मातृगोत्रनिर्णयः ।

तत्र स्मृतिवचनम्—

" मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् " इति ॥

अयं च मातृगोत्राविवाहनिषेधो गान्धर्वादिविवाहोढासुतानां सर्वेषामेव । ब्राह्मादिविवाहोढासुतानां सर्वेषां न, किंतु माध्यंदिनीयानामेव 'मातृगोत्रं माध्यंदिनीयानाम्' इति वचनात् । शिष्टाचारोऽप्येवमेव ।

केचित्त्वेतस्य वचनस्य निर्मूलत्वात्सर्वेषां मातृगोत्रवर्जनमित्याहुः । युक्तं तु शिष्टाचारसहकृतवचनान्माध्यंदिनीयानामेव तद्वर्जनम् ।

इति मातृगोत्रनिर्णयः ।

अथ दत्तकस्य विवाहाद्युपयोगिगोत्रादिनिर्णयः ।

तत्र यद्यपि यश्च प्रतिग्रहीत्रा जातकर्मादिभिश्चूडादिभिर्वा संस्कृतः स एकगोत्रः ।

एतदभिप्रेत्यैव—" गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्त्रिमः सुतः " ।

इति शास्त्रमपि प्रवृत्तम् । एतदन्यस्तु प्रतिग्रहीत्रोपनयनमात्रसंस्कृतस्तदुत्तरं प्रतिगृहीतो वा देवरातवद्द्विगोत्र एवेति व्यवस्था निबन्धकारैरुक्ता, तथाऽप्येषा व्यवस्थाऽभिवादनश्राद्धादिगतगोत्रनिर्देशार्था । विवाहे तु दत्तकमात्रेण बीजिप्रतिग्रहीत्रोः पित्रोर्गोत्रप्रवरवर्जनं कार्यम् । प्रवरमञ्जर्यादिनिबन्धेषु तन्निषेधो केरिति कौस्तुभे ।

दत्तकमीमांसाकारस्तु दत्तकमात्रे गोत्रद्वयवर्जनं न, किंतु द्व्यामुष्यायणे दत्तकविशेषे [इत्याह] । तथाहि । द्विविधा दत्तकादयः । नित्यद्व्यामुष्यायणा अनित्यद्व्यामुष्यायणाश्च । तत्र नित्यद्व्यामुष्यायणा नाम ये जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामावयोरयं पुत्र इति संप्रतिपन्नाः । अनित्यद्व्यामुष्यायणास्तु ये चूडान्तैः संस्कारैर्जनकेन संस्कृता उपनयनादिभिश्च प्रतिग्रहीत्रा, तेषां गोत्रद्वयेनापि संस्कृतत्वाद्द्व्यामुष्यायणत्वं परं त्वनित्यम् । जातमात्रस्यैव परिग्रहे गोत्रद्वयेन संस्काराभावात्तस्य परिग्रहीतृगोत्रमेव । तदिदं सर्वमभिप्रेत्याऽऽह सत्याषाढः—

* मातृगोत्राया विवाह इति विग्रहः । + आह्लादकम् । अतिदिशतीलत्रातिदिशमिति वा पाठयम् ।

" नित्याना द्व्यामुष्यायणाना द्वयो " इति सूत्रेण नित्यद्व्यामुष्यायणानां गोत्रद्वये प्रवरसंबन्धमुक्त्वा तमेवानित्येष्वतिदिशति, "दत्तकादीना तद्व्यामुष्यायणवत् " इति सूत्रेण ।

व्याख्यातं चैतच्छवरस्वामिभिः—

" द्व्यामुष्यायणप्रसङ्गेनानित्यानाह दत्तकेति । तावदेव नोत्तरसंततौ । प्रथमेनैव सस्कारा परिग्रहीत्रा चेत्तदोत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैगोत्रत्र, तथा पितृव्येण चैकार्षयेण ये जातास्ते परिग्रहीतुरेव " इति ।

अस्य भाष्यस्यायमर्थः । यो गोत्रद्वयेन सस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वयसंबन्धो नोत्तरसंततेः । जनकगोत्रसंबन्धे किं कारणमित्याह—प्रथमेनेति । प्रथमो जनकस्तेनैव संस्कृतत्वात् । संस्काराश्च चौलान्ताः ।

" पितुर्गोत्रेण य पुत्र. सस्कृत पृथिवीपते ।
आचूडान्त न पुत्र स पुत्रता याति चान्यत " ॥

इति कालिकापुराणात् । व्याख्यातं चैतत्प्रागेव । अन्यस्यासाधारणीं पुत्रतां न याति किंतु द्व्यामुष्यायणो भवतीति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यत आह । परिग्रहीत्रा चेदिति । परिग्रहीत्रैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणे चौलादिसस्कारकरणेऽपि वोत्तरस्य परिग्रहीतुरेव गोत्रम् । तत्र हेतुः पूर्वत्वात्सस्कारकरणे प्रथमत्वात् । द्व्यामुष्यायणसंततौ चापेक्षितगोत्रमाह—तेनैवेति । परिग्रहीतृगोत्रेणैवोत्तरसततेर्गोत्रमुभयत्रापि । सगोत्रपरिग्रहमाह—तथेति । जनकपरिग्रहीत्रोरेकगोत्रत्वेऽपि परिग्रहीत्रैव व्यपदेशः परिग्रहसंस्कारकरणादिति ।

यत्तु—" गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्त्रिम सुत " इति,

तत्परिग्रहीत्रैव जातकर्मादिसर्वसस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम् । ये त्वनित्यद्व्यामुष्यायणा दत्तकादयस्तेषा गोत्रद्वयम्,

" द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादय ।
गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वह शुङ्गशैशिरयोर्यथा "

इति पारिजातस्मरणात् । गोत्रद्वये जनकगोत्रे परिग्रहीतृगोत्रे च ।

दत्तकादीना च द्व्यामुष्यायणत्वे

" इद नित्याना द्व्यामुष्यायणाना दत्तकादीना[3] द्व्यामुष्यायणवत् "

इति सत्याषाढवचनं प्रमाणम् । प्रवरमञ्जर्यामप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तम् । दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्रादीना यथासभव गोत्रद्वयं सप्रवरमस्त्येवेति । एतावता

१ ग ङ 'सङ्गेऽनि । २ ग ङ भवद् । ३ ख 'दीनामनित्याना दत्तकादाना । ४ ग य प्र' ।

द्विगोत्राणां गोत्रद्वयं समप्रवरं विवाहे वर्ज्यमित्याह। तत्र युक्तं ग्राह्यम्। न चेदानींतनसूत्रपुस्तक एतत्सूत्रस्यैवादर्शनात्कथमेतस्य सत्यापाढीयत्वमिति वाच्यम्। अतिप्रामाणिकेन मीमांसाभाष्यकृता शबरस्वामिना सत्याषाढयत्वेन धृत्वैव व्याख्यातत्वेनैतद्नुरोधेनेदानींतनसूत्रपुस्तक एतत्सूत्रस्योच्छिन्नताया एव कल्पनात्। संकर्षकाण्डमुच्छिन्नमित्यभियुक्तप्रवादोऽप्यस्ति। द्विगोत्रस्य जनकपितृगोत्रवर्जनाविधेः क्वचिदपीदानीमनुपलम्भाद्याचवद्विज्ञानं वर्जनम्।

इति दत्तकगोत्रनिर्णयः।

अथ दत्तकसापिण्ड्यनिर्णयः।

गौतमः—"ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चम्याः" इति।

उक्तं च—"वसुदेवाङ्गजाता च कौन्तेयस्य विरुध्यते"।

इतिवार्तिकव्याख्यानावसरे न्यायसुधाकृता दत्तकविषयमेतदित्युक्त्वाक्रिकुन्त्या जनककुले साप्तपुरुषं सापिण्ड्यमिति। व्याख्यातं तद्विषयत्वेन सापिण्ड्यमीमांसायाम्। अतः कुलद्वयेऽपि साप्तपुरुषसापिण्ड्यं प्रतीयते। पैठीनसिस्तु—"त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्योद्वहेत्" इत्याह। व्याख्यातमेतदपरार्के—दत्तकादिपुत्रान्पितृपक्षतो निवृत्तपिण्डगोत्रार्षेयान्प्रत्येतदुच्यते पञ्च पितृत इतीति। अतश्च प्रतिग्रहीतृपितृकुले साप्तपुरुषं सापिण्ड्यं प्रतीयते। प्रतिग्रहीतृमातापितृकुलयोस्त्रिपुरुषं सापिण्ड्यमिति माधवः।

अत्र व्यवस्थोक्ता सापिण्ड्यदीपिकायाम्—दत्तक्रीतादीनां जनकगोत्रेणोपनयने कृते जनककुले साप्तपुरुषं सापिण्ड्यम्। प्रतिग्रहीतृमातापितृकुले निर्वाप्यपिण्डलक्षणं त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्। प्रतिग्रहीतृगोत्रेणोपनयने तत्कुले साप्तपुरुषमिति।

उपनयनमात्रे कृते पाञ्चपुरुषम्। जातकर्माद्युपनयनान्ते कृते साप्तपुरुषमिति पैठीनसिवचःसाफल्याय व्याख्येयम्।

न केवलं दत्तकस्य परिणयनार्थमेव सापिण्ड्योपन्यासः, किंतु तत्संततेस्तत्पित्रादिकुलोत्पन्नैः सह संबन्धसंभवनिर्णयार्थमपि। अन्यथा पार्थसुभद्रयोरदत्तयोः संबन्धासंभवशङ्काया आचार्यकर्तृकोपन्यासस्य तदुपपत्तौ सुतरां गौतमीयोपन्यासस्यालग्नकतापत्तेः।

---

१ ग. 'पंचम्या'। २ ख. ग. 'वेदे'। ३ ग. 'सुता'।

यादृशस्य दत्तकस्य यथा सापिण्ड्यमुक्तं तत्संततेरपि तथैव तद्बोध्यम्। अत एव यन्मदनपारिजातेऽप्युक्तं दत्तपुत्र्याः सुतस्य मातुः प्रतिग्रहीतृपितृमातृकुले त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम्। दत्तपुत्रसुतस्य स्वजनककुले पञ्चपुरुषमिति, तदपि पूर्वोक्तरीत्या दत्तकविशेषसंततिविषयत्वेन व्याख्येयम्।

इति कौस्तुभोक्तदत्तकसापिण्ड्यनिर्णयः।

अथ प्रसङ्गाद्दत्तकस्याऽऽशौचनिर्णयः।

दत्तकपुत्रस्य जन्ममरणयोः पूर्वापरपित्रोस्त्रिरात्रं सपिण्डानामेकाहम् [आशौचम्]। यद्यसपिण्डः पुत्रीकृतः—

"वैजिकादभिसंबन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम्" इति वचनात्,

"परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च।
भर्तृमात्रोस्त्रिरात्रं स्यादेकाहस्तु सपिण्डगः" ॥

इति माधवीये हारीतवचनाच्च। तादृशेन दत्तकेन पित्रादिमरणे त्रिरात्रं कार्यम्—

"दत्तकश्च स्वयं दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च।
सूतके मृतके चैव त्र्यहाशौचस्य भागिनः" ॥

इति शुद्धितत्त्वे ब्राह्मवचनात्।

सपिण्डस्य पुत्रीकरणे तु सपिण्डमरणादिनिमित्तं दत्तकस्य तन्मरणादिनिमित्तं सपिण्डानां दशरात्रमेव निर्विवादम्। सापिण्ड्यं च पूर्वोक्तरीत्या व्यवस्थितमाशौचहेतुः।

दत्तकपुत्रस्य जननमरणयोः पूर्वापरपित्रोस्त्रिरात्रं सपिण्डानामेकाहमिति कौस्तुभीयवाक्यस्यायमर्थः। दत्तकपुत्रस्येत्यत्र संस्कारानन्तरं गृहीतस्य दत्तकस्य पुत्रो दत्तकपुत्र इति तत्पुरुषेण पूर्वापरपित्रोर्जननाशौचस्य संशयनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः।

तथाऽऽह मरीचिः—

"सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः।
एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः" इति ॥

यदा तु पितुस्त्रिरात्रं तदा सपिण्डानामेकाहं इत्यर्थः।

---

१ ड. 'स्य ज'। २ ड. हारित'। ३ ड. 'हमित्य'।

" अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।
परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च ॥
त्रिरात्रादिष्यते शुद्धिः " ।

इत्यस्यायमर्थः—अनौरसेष्विति यमधिकरणसप्तमी । अनौरसेषु दत्तकादिषु तत्र जातेषूत्पन्नेषु पुत्रेषूत्पन्नबालकेषु सत्सु मृतेषु सत्सु च परः पूर्वः पतिर्यासां ताः परपूर्वास्तासु जारासक्तास्विति यावत् ।

तथा च प्रजापतिः—

" अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।
गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता " इति ॥

इत्याशौचनिर्णयः ।

अथ जनकप्रतिग्रहीत्रुद्देश्यकदत्तककर्तृकपिण्डदाननिर्णयः ।

मनुः—" गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्त्रिमः सुतः ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधाम् " इति ॥

एतच्च जनकस्य पुत्रसत्त्वे ।

प्रवरमञ्जर्यां कात्यायनलौगाक्षिभ्यां स्पष्टं चैतदुक्तम्—

" अथ ये दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणाऽऽर्षेया जातास्ते द्व्यामुष्यायणा भवन्ति यथा शौङ्गशैशिरीणां यानि चान्यानि समुत्पन्नानि कुलानि भवन्ति " ।

इत्यादिना द्वयोः पित्रोः प्रवरानुवृत्त्योक्तम्*—

" अथ यद्येषां स्यात्सु भार्यास्वपत्यं न स्याद्रिक्थं हरेयुः पिण्डं चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्युर्यद्युभयोर्न स्याद्गुभाभ्यामेव दद्युरेकस्मिञ्श्राद्धे पृथगुद्दिश्यैकपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत्प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं चाऽऽतृतीयात्पुरुषात् " इति ।

हेमाद्रौ कार्ष्णाजिनिः—

" यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः ।
प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह ॥
द्वाभ्यां सह पितुः पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम् ।

---

* उक्तमित्यधिकम् ।

---

१ क. ख. ग. पुत्राणां ।

चतुर्थपुरुषे छन्दस्समादेषा निपूरुषा ॥
साधारणेषु कालेषु विशेषो नास्ति कर्मिण " इति ।

अस्यार्थमाह हेमाद्रिः—दत्तकादयो जनकपालकयोः कुलमेतानां स्ववर्गीयैः सपिण्डनं कुर्युः। दत्तकानां पुत्र(त्रा)स्तु पितुर्दत्तकस्य पितृभ्यां जनकपालकाभ्यां स्वपितामहाभ्यां सपिण्डनं कुर्युः। तेषां पौत्राः स्वपितरं दत्तकेन पितामहेन तज्जनकेन च सपिण्डयेयुः। चतुर्थोऽपि तत्कुलस्थ एव, तेषां प्रपौत्रस्तु दत्तकस्य प्रपितामहस्य पालककुलस्थं चतुर्थं योजयेन्न वा। छन्द इच्छा। दर्शमहालयादौ तु द्वयोः पित्रोः पितामहयोः प्रपितामहयोर्वा श्राद्धं देयम्। तत्र द्वयोः पित्राद्योः पृथक्पिण्डदानं, द्वयोर्देशेनैको वेति। श्राद्धे गोत्रं तु पालकस्य, विवाहादौ तूभयोरित्यादि प्रवरदर्पणादिषु ज्ञेयम्।

अथ विवाहकालः।

तत्र मदनरत्ने नारदः—

" युग्मेऽब्दे जन्मतः स्त्रीणां प्रीतिदं पाणिपीडनम्।
एतत्पुंसामयुग्मेऽब्दे व्यत्यये नाशकृत्तयो " इति।

पुंसां युग्मेऽब्दे स्त्रीणामयुग्मेऽब्द इत्येवंरूपे व्यत्यये। तयोर्वधूवरयोः पाणिपीडनं नाशकृद्भवतीत्यर्थः।

पराशरमाधवीये स्मृत्यन्तरे तु—

" गर्भाधानाज्जन्मतो वा पञ्चमाब्दात्परं शुभम्।
कुमारीवरणं दानं मेखलाबन्धनं तथा " इत्युक्तम्।

पञ्चमाब्दात्परमिति। पञ्चमाब्दात्परं यद्यु(यु)ग्मं वर्षं तत्र कुमारीवरणादि शुभं भवतीत्यर्थः। तेन युग्मेऽब्दे जन्मत इत्यनेन न विरोधः।

बौधायनः—" दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे।
अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् " इति।

यत्तु मनुनोक्तम्—

" काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि।
न चैवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित् "।

इति तद्गुणवति संभवति गुणहीनाय न दद्यादित्येवपरं न तु सर्वथा गुणहीननिषेधपरम्। नो चेदपि वा गुणहीनायेति बौधायनोक्तः कल्पो निर्विषयः

---

१ ग. कुलप्र°। २ ङ. तत्रापि कु°।

स्यात्। ऋतुमत्यपि तिष्ठेदितिवचनमुक्तरीत्या न स्वार्थे तात्पर्यवत्। अतो नोपरुन्ध्याद्रजस्वलामित्यनेन न विरोधः।

अत एव वसिष्ठोऽपि—

" प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यामृतुकालभयात्पिता।
ऋतुमत्या हि तिष्ठन्त्या दोषः पितरमृच्छति " इति।

कन्याशब्देन लज्जाद्यभिमानरहितवयोयुक्ता विवक्षिता।

तथा च माधवीये पुराणम्—

" यावन्न गूहतेऽङ्गानि कन्या पुरुषसंनिधौ।
योन्यादीन्नावगूहेत तावद्भवति कन्यका " इति।

अमरस्तु नग्निकाऽनागतार्तवेत्याह।

स्मृत्यन्तरे—" षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्यका वत्सरद्वयम्।
सोमो भुङ्क्ते यतस्तद्वद्गन्धर्वश्च तथाऽनलः " इति।

एतन्मूलभूता श्रुतिरपि—

" सोमः प्रथमो विविदे " इत्यारभ्य " तृतीयोऽग्निष्टे पतिः " इत्यन्ता।

नन्वस्य विरोधो ब्रह्मपुराणे गौतमीमाहात्म्ये भानुतीर्थवर्णने विष्टिभानुसंवादे दृश्यते—

" चतुर्थाद्वत्सरादूर्ध्वं यावन्न दशमात्ययः।
तावद्विवाहः कन्यायाः पित्रा कार्यः प्रयत्नतः " इति।

सत्यम्। एतत्पुराणवाक्यं शूद्राविषयं न ब्राह्मण्यादिविषयमित्यविरोधः। सप्तमवर्षं विषमत्वान्नारदादिभिः स्त्रीविवाहे नाङ्गीकृतं तस्मात्सर्ववर्णानामविरुद्धमष्टमनवमदशमवर्षेषु ह्युद्वहनम्।

ननु नवमवर्षस्य ग्रहणं विरुद्धं युग्मेऽब्दे जन्मतः स्त्रीणामितिनारदवचनविरोधादिति चेत्सत्यम्। " नववर्षा तु रोहिणी " इति नववर्षाया रोहिण्याः " वैकुण्ठं रोहिणीं ददन् " इति वक्ष्यमाणमरीचिवचने *रोहिणीप्रदाने फलविशेषोक्त्या नवमवर्षस्यापि विवाहकालत्वेनोक्तत्वात्।

वयोविशेषेण दातुः फलविशेषमाह मरीचिः—

" गौरीं ददन्नाकपृष्ठे वैकुण्ठे रोहिणीं ददन्।
कन्यां ददन्ब्रह्मलोके रौरवे तु रजस्वलाम् " इति।

वसतीति शेषः।

---

* रोहिणीवन्दोऽपिरः।

गौर्यादिशब्दार्थो यमेन दर्शितः—

" अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला " इति ।

संवर्तोऽपि—" अष्टमे तु भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत् ।
दशमे कन्यका प्रोक्ताऽत ऊर्ध्वं स्याद्रजस्वला " इति ॥

देवलः—" कुलशीलवयोवृत्तरूपाढ्यां नग्निकां शुभाम् ।
विधिना तु वरः कन्यामुद्वहेदात्मनः समाम् ॥
सप्ताब्दात्कन्यकानाम्नी शैशवी स्याच्छुभान्विता ।
तामष्टादशवर्षीयो विवहेद्विधिवत्पुमान् ॥
याऽष्टवर्षा भवेद्गौरी पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ।
पञ्चविंशतिवर्षीयस्तां कन्यामुद्वहेद्द्विजः ॥
रोहिणी नववर्षा स्याद्धनधान्यविवर्धिनी ।
तामुद्वहेत मतिमान्सर्वकामार्थसिद्धये ॥
ऊर्ध्वं दशाब्दाद्या कन्या प्राग्रजोदर्शनात्तु सा ।
गांधारी स्यात्समुद्वाह्या चिरं जीवितुमिच्छता " इति ॥

इति विवाहकालः ।

अथ विवाहे मासादिनिर्णयः ।

तत्र मासा उक्ता वात्स्येन—

" माघमासे भवेद्व्यूढा कन्या सौभाग्यसंयुता ।
फाल्गुनोढा भवेत्साध्वी वैशाखे पुत्रिणी भवेत् ॥
धर्मयुक्ता भवेज्ज्येष्ठे धनिनी कार्तिके भवेत् ।
देवपूजारता नित्य मासे स्यात्सोमदेवते " इति ॥

धनिनी स्वातन्त्र्येण धनसंग्रहवती । नित्यमित्यनेन भर्त्रादिशुश्रूषाव्याद्वत्तिः सूच्यते । सोमदेवतो मार्गशीर्षः ।

मदनरत्ने नारदः—

" माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभप्रदाः ।
कार्तिको मार्गशीर्षश्च मध्यमावितरेऽधमाः ॥
न कदाचिद्दशर्क्षेषु भानोरार्द्राप्रवेशनात् ।
विवाहदेवतानां च प्रतिष्ठां चोपनायनम् " इति ॥

अत्र यद्यपि शेषा निन्दितास्तथाऽपि भानोरार्द्राप्रवेशनादिति पुनःश्रुत्याऽऽपाढोऽभ्यनुज्ञात इति नवीनाः । अत्र च विधिनिषेधाः सौरमासाभिप्रायेण ।
यथोक्तं गर्गेण—

" सौरो मासो विवाहादौ यज्ञादौ सावन स्मृत " इति ।

कश्यपेन चान्द्रमानमप्युक्तम्—

" उपवासव्रतोद्वाहयात्राक्षौरोपनायनम् ।
तिथिवर्षादिलिखित चान्द्रमानेन गृह्यते " इति ॥

इतरे चैत्रापाढश्रावणभाद्रपदाश्विनपौषाः ।
ज्योतिष्प्रकाशे व्यासः—

" माघफाल्गुनवैशाखे येदूढा मार्गशीर्षके ।
ज्येष्ठे चाऽऽपाढमासे च सुभगा वित्तसंयुता ॥
श्रावणे वाऽपि पौषे वा कन्या भाद्रपदे तथा ।
चैत्राश्वयुक्कार्तिकेषु याति *वैधव्यता ध्रुवम् " इति ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये भरद्वाजः—

" माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठापाढमृगाभिधा ।
पडेते पूजिता मासाश्चातुर्वर्ण्यस्य नित्यश " इति ॥

अत्र विहितप्रतिषिद्धानामापाढादीनां व्यवस्थामाह मदनरत्ने वसिष्ठः—

" पौषेऽपि कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्मेषगतो यदा स्यात् ।
प्रशस्तमापाढकृत विवाह वदन्ति गर्गा मिथुनस्थितेऽर्के " इति ॥

देशाचाराद्व्यवस्था ।
आपस्तम्बः—" सर्वे ऋतवो विवाहस्य शैशिरौ मासौ
परिहाप्योत्तम च नैदाघम् " इति ।

शैशिरौ मासौ माघफाल्गुनौ । नैदाघ उत्तमो मास आपाढः । एतद्वर्जं नव मासा मुख्यः काल इति सुदर्शनभाष्येऽण्डविलाया ब्रह्मविद्यातीर्थश्चोक्तम् ।
बौधायनसूत्रेऽपि—

" सर्वे मासा विवाहस्य शुचितपस्तपस्यवर्जमित्येके " इति ।

शुचिरापाढः । तपा माघः । तपस्यः फाल्गुनः । अत्र स्मृत्युक्तानां

---

* स्वार्थेष्यन्तात्तत् ।

---

१ ख यद्यप्युक्त ।

मासानां सूत्रोक्तानां मासानां च परस्परविरोधाद्देशाचाराद्व्यवस्था । सूत्रे विहितानां श्रावणादीनां त्वासुरादिविषयत्वं द्रष्टव्यम् । देशाचाराद्व्यवस्था ।

चण्डेश्वरः—" मार्गे मासि तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयो व्रतम् ।
ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोस्तु यत्नेन परिवर्जयेत् ॥
कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठपुत्रस्य कारयेत् " इति ।

" ज्येष्ठमास्याद्यपुत्रस्य शुभं वर्ज्यं स्त्रिया अपि " ।

इतिनिषेधो वधूवरयोरन्यतरज्येष्ठत्वे न प्रवर्तते ।

" ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया विवाहो न प्रशस्यते ।
तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठमासः प्रशस्यते ॥
द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्तावेकज्येष्ठं सुखावहम् ।
ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसंमतम् " इति मिहिरोक्तेः ॥

ज्येष्ठा कन्या ज्येष्ठो वरो ज्येष्ठमास इति ज्येष्ठत्रयम् । ज्येष्ठानक्षत्रेणापि ज्येष्ठत्रयम्, ज्येष्ठानक्षत्रं ज्येष्ठो मासो ज्येष्ठा कन्या वरो वा ज्येष्ठ इत्येवं वा ज्येष्ठत्रयम् । ज्येष्ठचतुष्टये ज्येष्ठत्रयस्य सद्भावान्निषेधप्रवृत्तिरस्त्येव । ज्येष्ठस्य वरस्य ज्येष्ठकन्यायाश्च ज्येष्ठमासे विवाहो न प्रशस्यते । तयोर्मध्येऽन्यतरज्येष्ठत्वे तु प्रशस्यत इत्यर्थः ।

नारदः—" जन्ममासे च जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि च ।
आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रहः " इति ॥

करग्रहो विवाहः ।

आश्वलायनः—" उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः सार्वकालमेके विवाहम् " इति ।

कल्याणं ज्योतिःशास्त्राविरोधीति वृत्तिकृत् ।

ज्योतिर्निबन्धे—

" सार्वकालिकमिच्छन्ति विवाहं गौतमादयः " इति ।

एतच्च सार्वकालिकत्वमासुराद्यधर्म्यविवाहविषयमिति केचित् । आसन्नर्तुकालकन्याविषयमित्यन्ये ।

कात्यायनः—"उदगयन आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात्" इति ।

नारदः—" शुक्लपक्षं प्रशंसन्ति विवाहे गौतमादयः " इति ।

अत्र शुक्लपक्षप्राशस्त्योक्त्याऽसंभवे कृष्णपक्षस्यापि ग्रहणमिति सूच्यते ।

सर्वे ऋतवो विवाहस्येत्यापस्तम्बसूत्रव्याख्यावसरे सुदर्शनेनापि पूर्वपक्षनियमाभाव उक्तः ।

तिथय उक्ता भरद्वाजेन—

" प्रतिपद्दुःखजननी द्वितीया प्रीतिवर्धिनी ।
सौभाग्यदा तृतीया स्याच्चतुर्थी चार्थनाशिनी ॥
पञ्चम्या सुखवित्तानि षष्ठी विघ्नप्रदायिनी ।
विद्याशीलसुखाप्ति स्यात्सप्तम्यामफलाऽष्टमी ॥
नवमी शोकफलदा आनन्दो दशमीदिने ।
सुखदैकादशी ज्ञेया सफला द्वादशी स्मृता ॥
मानपुत्री त्रयोदश्या चतुर्दश्या तु दुःखद ।

विवाह इति शेषः ।

फल बहुविध पञ्चदश्या चैव विशेषत " इति ।

पञ्चदशी पूर्णिमा ।

" विवाहमारभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्ध दिन दर्शदिन यदि स्यात् ।
वैधव्यमाप्नोति तदाऽऽशु कन्या जीवेत्पतिश्चेद्दनपत्यता स्यात् " ॥

इति ज्योतिर्निबन्धवचनादमाया विवाहदिवसान्तर्भावनिषेधे सिद्धे सुतरां तत्र विवाहनिषेधस्यापि सिद्धेः । चतुर्थीशब्दस्य ह्रस्वत्वमार्षम् । श्राद्धं तद्युक्त दिनमिति विवाहमध्ये श्राद्धस्यैव निषेधो न तु तद्रहिततत्तिथिमात्रस्य ।

अन्यथा—" वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्याच्छ्राद्ध स्वधाभिर्न तु दूषयेत्तम् " ।

इति शास्त्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः । तं विवाहविधिम् । दर्शदिनमिति स्वरूपेण तिथिनिषेधः । तथा सत्येव पृथगुपादानस्य सार्थक्यात् । अयमेव विषय उपनयनादिष्वपि ज्ञेयः " ये वा भद्र दूषयन्ति स्वधाभि " इति श्रुतौ सामान्यत उक्तेः । एतत्सर्वमतिसंकटे ज्ञेयम् ।

ज्योतिर्निबन्धे प्रयोगचिन्तामणौ च लल्लः—

" अत्रापि कृष्णपक्षस्य दशमीमविवाहिकाम् ।
वदन्त्यन्ये तु दशमीमुभयोरविवाहिकाम् " इति ॥

अत्राप्युक्तासु तिथिष्वपि । अविवाहिकां विवाहानर्हाम् । उभयोः पक्षयोः । विहितप्रतिषिद्धत्वादिग्रम्पा विकल्पः ।

---

१ ह 'का भार' । २ ह विसत्र' । ३ ख ग ह 'स । द' । ४ ह 'धा च स' ।

अथ नक्षत्राणि ।

तत्र—" अह्नः पञ्चसु कालेषु प्रातः संगवे मध्यंदिनेऽपराह्णे सायं चैतेषु यत्कारी स्यात्पुण्याह एव कुरुते " इत्येतत्सूत्रव्याख्यानावसरे मातृदत्तः—

" पुण्यानि तिथिवारनक्षत्राणि कालज्ञानविहितान्युपादेयानि प्रदर्शनार्थ-त्वाच्चैतस्य विधानस्येति । नक्षत्रेष्वपि यान्येव देवनक्षत्राणि । तेषु कुर्वीत यत्कारी स्यात् । पुण्याह एव कुरुते । यत्पुण्यं नक्षत्रम् । तद्व-ट्कुर्वीतोपव्युषमित्यादिश्रुतेश्च देवनक्षत्राणि ज्योतिःशास्त्रविहितविवा-हनक्षत्राविरोधीनि प्रशस्तानि द्रष्टव्यानि । देवस्य सवितुरिति प्रकृत्य—समानस्याह्नः पञ्च पुण्यानि नक्षत्राणीति श्रुतेष्वन्तरालेषु चतुरोऽ-स्त्रीशान्कालात्रांश्च वर्जयित्वा यत्कर्तव्यं कर्म तत्कर्तुं शीलं यस्य स यत्कारी सर्वाणि कर्माणि तेष्वेव कालेषु कर्तव्यानीत्यर्थः । स पुण्याह एव प्रशस्त एव दिने कुरुते । तत्र प्रागुदयादेका नाडिकोर्ध्वं चैका प्रात-रित्युच्यते । प्राक्प्रथमाहश्चतुर्भागान्तादेका नाडिकोर्ध्वं चैका स संगवः । प्राग्द्वितीयाहश्चतुर्भागान्तादेका नाडिकोर्ध्वं चैका स मध्यंदिनः । प्राक्तृतीयाहश्चतुर्भागान्तादेका नाडिकोर्ध्वं चैका सोऽपराह्णः । प्रागस्त-मयादेका नाडिकोर्ध्वं चैका स सायम् । अयं सर्वकर्मणां कालो न विवाहस्यैव । यत्कारीतिवचनाद्धोराणामेवायं विकल्प इति वाशब्दो ज्योतिर्ज्ञानप्रसिद्धकालविकल्पार्थः " इति व्याख्यातवान् ।

चतुर्थो भागश्चतुर्भागः । अह्नश्चतुर्भागोऽहश्चतुर्भागः । प्रथमश्चासावहश्चतुर्भागश्च प्रथमाहश्चतुर्भागः । प्रथमाहश्चतुर्भागस्यान्तः प्रथमाहश्चतुर्भागान्तः । तस्मात् । इत्येवं समासः । एवमग्रेऽपि ।

आपस्तम्बो विवाहं प्रकृत्याऽऽह—

" सर्वाणि पुण्योक्तानि नक्षत्राणि " इति ।

यानि ज्योतिषे पुण्योक्तानि शुभफलप्रदत्वेनोक्तानि नक्षत्राणि तानि ग्राह्याणि । नक्षत्रग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वात्तिथ्यादीन्यपि पुण्योक्तानि सर्वा-ण्युपसंहर्तव्यानीति सुदर्शनेन व्याख्यातम् ।

आश्वलायनोऽपि—" कल्याणे नक्षत्रे " इति ।

---

१ क. ख मध्याह्नेऽप° । २ ख °न् । आप° । ग. °न् । बौधायन. । रोहिणी मृगशीर्षमुत्तरा-फल्गुनी स्वातीति विवाहस्य नक्षत्राणीति । चतु° । ङ. °न् । बौधायनः । रोहिणी मृगशीर्षमुत्तरा-फल्गुनी स्वातीति विवाहस्य नक्षत्राणीति । आपस्तम्बो विवाह प्रकृत्याऽऽह । सर्वाणि पुण्योक्तानि नक्षत्राणीति । चतु° । ३ ङ. °पि । यानि ।

छन्दोगसूत्रेऽपि—" पुण्यनक्षत्रे दारान्कुर्वीत " इति ।

नक्षत्रग्रहणात्तिथ्याद्यपेक्षया नक्षत्रमावश्यकमिति तद्भाष्यम् ।

तान्युक्तानि कात्यायनेन—

" त्रिपूत्तरादिषु स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्या वा " इति ।

" उत्तराफल्गुनीहस्तचित्रा इति त्रीणि । उत्तराषाढाश्रवणधनिष्ठा इति त्रीणि " उत्तराप्रोष्ठपदारेवत्यश्विन्य इति त्रीणि इति हरिहरः ।

पारिजाते बृहस्पतिरपि—

" सौम्यपैतृकहस्ताश्च मैत्रमूलाश्विवासवा ।
त्रीण्युत्तराणि पौष्णं च रोहिणी च शुभप्रदा ॥
अन्याश्च सर्वा वर्ज्या स्युस्तारा पाणिग्रहे सदा " इति ।

हेमाद्रावपि—" हस्तोत्तराणि वायव्यं मैत्रं मूलं च रेवती ।
रोहिणी सौम्यपित्र्ये च शुभं पाणिग्रहे सदा " इति ।

वसिष्ठोऽपि—"मूलोत्तरापैतृकपौष्णमैत्रप्राजेशचन्द्रार्कसमीरणेषु ।
सदा प्रशस्तः खलु कन्यकानां पाणिग्रहो वेधविवर्जितेषु " इति ।

उत्तरोत्तरात्रयम् । पैतृकं मघाः । पौष्णं रेवतीनक्षत्रम् । प्राजेशं रोहिणी । चन्द्रो मृगशिरः । अर्को हस्तः । समीरणः स्वाती ।

आपस्तम्बबौधायनौ—

" यां कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति तां निष्ट्यायां दद्यात्प्रियैव भवति नेव तु पुनरागच्छतीति ब्राह्मणावेक्षो विधिः " इति ।

इयं भर्तुः प्रिया स्यादिति यां दुहितरं पिता कामयेत तां निष्ट्यायां स्वातौ वराय दद्यात् । सा तस्य प्रियैव भवति । नेव तु नैव च रोगदारिद्र्यादिना पीड्यमानाऽपि न पुनः पितृगेहमागच्छतीति स्वगृह एवास्याः सर्वेऽर्थाः संपद्यन्त इति ब्राह्मणावेक्षो विधिः । अत्रापि पूर्ववत्स्मार्तपुण्योक्तनक्षत्रैर्विकल्प इति सुदर्शनेन व्याख्यातम् ।

इन्वकानिष्ट्याशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमाहतुर्बौधायनापस्तम्बौ—

" इन्वकाशब्दो मृगशिरसि । निष्ट्याशब्दः स्वातौ " इति ।

१ ङ °णाति शु° । २ ङ ती । प्रा° । ३ क ख °स्तम्ब—यां । ४ क ख °माहाऽऽपस्तम्ब—'इ° ।

वासरादि ज्योतिर्निबन्धे—

" गुरुशुक्रेन्दुपुत्राणां दिनेषु परिणीयते ।
या कन्या सा भवेन्नित्यं भर्तुश्चित्तानुवर्तिनी ।
अर्कार्किभौमवाराणां दिनेषु कलहप्रिया ।
सापत्न्यं समवाप्नोति तुषारकरवासरे ।
क्षीणेन्दुः फलनाशाय स्त्रीविनाशाय भार्गवः ।
जीवः पुरुषनाशाय यदि पाणिग्रहो भवेत् " इति ।

जीवभार्गवावपि क्षीणौ निषिद्धौ परिज्ञेयौ । अत्र दिनेष्वित्यभिधानाद्रात्रावभ्यनुज्ञा गम्यते ।

तथा च स्मरन्ति—" न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ " इति मदनपारिजाते ।

निर्णयामृते स्मृत्यन्तरे—

" शनैश्चरदिने प्राप्ते यदा रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
तस्मिन्विवाहिता कन्या पतिसंततिवर्धिनी " इति ।

नृसिंहः—" बुधशुक्रेन्दुजीवानां वारेषु शुभदं भवेत् ।
शुभानामंशकं श्रेष्ठं वर्गादि च विवाहके " इति ॥

ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—

" स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलम् ।
तयोश्चन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेण भाषितम् ॥
जन्मत्रिदशमारिस्थः पूजया शुभदो गुरुः ।
विवाहेऽथ चतुर्थाष्टद्वादशस्थो मृतिप्रदः " इति ॥

ज्योतिर्निबन्धे[1]—

" विवाहे गर्भसंस्कारे स्त्रीणां विधुबलं भवेत् ।
इतरत्र तु भर्तुः स्यादिति विद्वत्प्रभाषितम् " इति ॥

मुहूर्तचिन्तामणावप्येवम् ।

ज्योतिःसागरे—

" कन्याचापे तथा सिंहे कर्के शुक्रो यदा भवेत् ।
न दोषः षष्ठशुक्रस्य पाणिग्रहे शुभावहः " इति ।

---

१ घ. ङ. ज्योतिर्निब° ।

ज्योतिर्निबन्धे—

" प्रायेण सर्वत्र विलोकयन्ति चान्द्रं बलं गोचरतो विशुद्धम्।
लोके यतश्चन्द्रबलं प्रधानं शास्त्रेषु मुख्यं खलु लग्नमेव ॥
एकतस्तु ग्रहाः सर्वे एकतः शशलाञ्छनः ।
ततोऽधिकतरश्चन्द्रस्तस्माच्चन्द्रं परीक्षयेत् " इति ॥

ततस्तस्मात्।

बृहस्पतिः—" झषचापकुलीरस्थो जीवोऽप्यशुभगोचरः ।
अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु " इति ॥

लल्लः—" द्वादशदशमचतुर्थे जन्मनि षष्ठाष्टमे तृतीये च।
प्राप्ते पाणिग्रहणे जीवे वैधव्यमाप्नोति " इति ॥

गर्गः—" सर्वत्रापि शुभं दद्याद्द्वादशाब्दात्परं गुरुः ।
पञ्चषष्ठाब्दयोरेव शुभगोचरता मता ॥
सप्तमात्पञ्चवर्षेषु स्वोच्चस्वर्क्षगतो यदि ।
अशुभोऽपि शुभं दद्याच्छुभदर्क्षेषु किं पुनः ॥
रजस्वलायाः कन्याया गुरुशुद्धिं न चिन्तयेत्।
अष्टमेऽपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात् ॥
अर्कगुर्वोर्बलं गौर्या रोहिण्यर्कबला स्मृता ।
कन्या चन्द्रबला प्रोक्ता वृषली लग्नतोबला " इति ॥

मदनरत्ने गर्गः—

" चन्द्रताराबलं मुख्यं दंपत्योः पाणिपीडने ।
मुख्यं गुरुबलं वध्वा वरस्येष्टं रवेर्बलम् " इति ॥

विवाहे मुख्यकाले तयोर्बलालाभे पूजा कार्या ।
" विवाहे बलमावश्यं दंपत्योर्गुरुसूर्ययोः ।
चेत्पूजा यत्नतः कुर्याद्दुर्बलग्रहता तयोः " ।

इति तत्रैव नारदोक्तेः । चेदित्यस्य दुर्बलेत्यत्रान्वयः ।

गुरुपूजाप्रकारं तु शान्तिरत्नमालायां वक्ष्यामः । रवेरपि पूजां तत्रैव ।

लल्लः—" बृहस्पतौ शोभनगोचरस्थे विवाहमिच्छन्ति हि दाक्षिणात्याः ।
रवौ शुभस्थे प्रवदन्ति गौडा न गोचरा मालवके प्रमाणम्" इति ॥

ज्योतिर्निबन्धे वृद्धगार्ग्यः—

" मीने धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरंगमे ।
क्षौरमत्र न कर्तव्यं विवाहं गृहकर्म च " इति ॥

सप्ततुरंगमः सूर्यः ।

ज्योतिर्ग्रन्थे—" सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ।
सिंहस्थेऽपि मघासंस्थं गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥
अन्यत्र सिंहभागे तु विवाहादि विधीयते " इति ।

लल्लः—" नर्मदापूर्वभागे तु शोणस्योत्तरदक्षिणे ।
गण्डक्याः पश्चिमे तीरे मकरस्थो न दोषभाक् " इति ॥

पैराशरः—" गोदाभागीरथीमध्ये नोद्वाहः सिंहगे गुरौ ।
मघास्थे सर्वदेशेषु तथा मीनगते रवौ " इति ॥

कालनिर्णये—" शान्तिकं पौष्टिकं यात्राप्रतिष्ठोद्वाहपूर्तकम् ।
न कुर्यात्सर्वमाङ्गल्यं सिंहस्थे च बृहस्पतौ " इति ।

माण्डव्यः—" इष्टापूर्तं च चौलादिसंस्कारा वास्तुकर्म च ।
अन्यानि शुभकर्माणि न कुर्यात्सिंहगे गुरौ " इति ।

ज्योतिर्निबन्धे—

" सिंहे गुरौ सिंहनवांशकोर्ध्वं गोदावरीदक्षिणकूलजातैः ।
उद्वाहकालात्ययदोषभीतैः कार्यो विवाहश्च्यवनो ब्रवीति " इति ।

ज्योतिःसंग्रहे—" मागधे गौडदेशे च सिन्धुदेशे च कोङ्कणे ।
व्रतं चूडा विवाहं च वर्जयेन्मकरे गुरौ " इति ।

मकरस्थतायां विवाहे विशेषो देवीपुराणे—

" मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत्पञ्चमांशकम् ।
शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः " इति ।

एवं गुरोः सिंहस्थत्वेऽपि विवाहविषये विशेषमाह राजमार्तण्डः—

" सिंहराशौ तु सिंहांशे यदा भवति वाक्पतिः ।
सर्वदेशेष्वयं त्याज्यो दंपत्योर्निधनप्रदः " इति ।

---

१ ङ. पाराशर. । २ क ग. 'पूर्वक' ।

सिंहांश इत्यत्र नवांशक्रमेण सिंहांशो बोध्यः।

अत एव—"सिंहेऽपि भगदैवत्ये गुरौ पुत्रवती भवेत्" इत्युक्तम्।

भगदैवत्यं पूर्वे फल्गुन्यौ। भगदैवत्यप्रथमपादस्य सिंहांशत्वेन परित्याज्यत्वात्तद्व्यतिरिक्तं भगदैवत्यं ग्राह्यम्।

तथा च माण्डव्यः—

"मघा(घ)ऋक्षं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत्।
तत्राब्दे कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत्" इति।

अत्रैतैर्वचनैः सिंहस्थगुरौ मघानक्षत्रपरित्यागेन यत्परिणयनं प्रतिपादितं तन्माघ्यां पौर्णमास्यां तद्वर्षे मघानक्षत्राभावे बोध्यम्। अन्यथा सिंहे गुरौ परिणीतेतिवक्ष्यमाणवचनेन विरोधः स्यादिति।

तथा च ज्यौतिषे—

"गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्हारीतगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः।
मघायुता स्याद्यदि नैव माघी तदा च कन्योद्वहनं वदन्ति" इति॥

तथा—"माघ्या यदा मघा न स्युः सिंहे गुरुरकारणम्" इति।

अकारणं विवाहेऽनिषेधक इत्यर्थः।

अत एव—"सिंहे गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान्हन्ति।
क्रमशस्त्रिषु पित्रादिषु वसिष्ठगर्गादयः प्राहुः"

*इत्यादि राजमार्तण्डादौ मघादिनक्षत्रत्रयेऽपि विवाहे प्रोक्तो दोषोऽविरुद्धतयासंगच्छत इति विभावनीयम्।

अत्र च गोदावर्युत्तरतीरमारभ्य भागीरथीदक्षिणकूलं मर्यादीकृत्य यो गोदावरीभागीरथ्योरन्तरालवर्ती देशस्तत्रैव सिंहस्थो गुरुर्वर्ज्य इत्याह लल्लः—

"गोदावर्युत्तरतो यावद्भागीरथ्यास्त(थीत?)टं याम्यम्।
तत्र विवाहो नेष्टः सिंहस्थे देवपतिपूज्ये" इति॥

अर्थाद्गोदावरीदक्षिणतटे भागीरथ्युत्तरदेशे च विवाहे सिंहस्थगुरुदोषो नास्तीति।

तथा च वसिष्ठः—

"भागीरथ्युत्तरे कूले गौतम्या दक्षिणे तथा।
विवाहो व्रतबन्धो वा सिंहस्थेऽज्ये न दुष्यति" इति॥

---

* क्रियाविशेषणम्।

---

१ क. ख. ग. 'धा मा'। २ ग. ड. ज्योतिषे। ३ क. ख. यदि।

कूलं तीरम् । इज्यो गुरुः ।

एवं मेषस्थे सूर्ये सिंहस्थगुरुदोषो नास्तीति दाक्षिणात्यसंग्रहे ज्योतिर्निबन्धे पठन्ति—

" मङ्गलानीह कुर्वन्ति सिंहस्थो वाक्पतिर्यदा ।
भानौ मेषगते सम्यगित्याहुः शौनकादयः " इति ॥

तथा नारदेन देशभेदेन समसप्तकदोषोऽपि विवाह उक्तः—

" समदृष्टिर्गुरोः शुक्रस्तन्मासे तु प्रयत्नतः ।
विवाहादि न कुर्वीत नर्मदातीर उत्तरे " इति ॥

शौनकः—" एकराशिगतौ सूर्यजीवौ स्यातां यदा पुनः ।
व्रतबन्धविवाहादि शुभकर्माखिलं त्यजेत् " इति ॥

एतच्चैकनक्षत्रावच्छेदेनैकराशिगतत्वे बोध्यम् ।

" एकराशिगतौ स्यातामेकर्क्षविषये यदि ।
गुर्वादित्यौ तदा त्याज्या व्रतोद्वाहादिकाः क्रियाः "

इतिवचनैकवाक्यत्वात् ।

अत एव—" गुर्वादित्ये दशाहे तु व्रतोद्वाहादि वर्जयेत् "

इत्यनेन यत्कर्मवर्जनमुक्तं तद्भिन्ननक्षत्रविषयं बोध्यमिति । यदि चैकर्क्षघटितविशेषवचनसहकारेण मुन्यन्तरोक्तसामान्यवचनस्याप्येकस्यैव निषेधविधेः कल्पनालाघवात्तदेकवाक्यत्वानुरोधेन विशेषविधिपरत्वं कल्प्यते तदा विभिन्ननक्षत्रविषये तयोरेकराशिस्थत्वं बोध्यमिति नवीनाः ।

वात्स्यः—" गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये बाल्ये वै वार्धकेऽपि च ।
व्रतोद्वाहप्रतिष्ठादि शुभं कर्म विवर्जयेत् " इति ॥

*ज्योतिर्वसिष्ठः—

" यात्रोद्वाहौ प्रतिष्ठा च गृहचूडाव्रतादिकम् ।
वर्जयेद्यत्नतश्चैव जीवे वक्रातिचारगे " इति ॥

कृत्यचिन्तामणौ—

" तथा मलिम्लुचे मासि सुराचार्येऽतिचारगे ।
वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् ॥

---

* अत्र क. पुस्तके टिप्पण्याम् " बृहस्पतिस्तु— यद्येकस्यापि मूढत्वे शुभकर्म न दोषकृत् । द्वयोर्मूढत्व एवोक्त दोषद गुरुशुक्रयो । द्विजन्मादिशुभे कार्ये शुक्रमौढ्य न दोषकृत् । त्रैवर्णिकानामेवोक्त दोषद गुरुशुक्रयो " इति ग्रन्थो वर्तते ।

अतिचारगते जीवे वक्रे चैव बृहस्पतौ ।
कामिनी विधवा प्रोक्ता तस्मात्तौ परिवर्जयेत् " इति ॥

तत्रैव—" अतिचारगतो जीवः पूर्वभं नैव गच्छति ।
समचारेऽपि कर्माणि नैव तत्रैव संस्थिते " इति ॥

तथा—" अतिचारगतो जीवस्तं राशिं नैति चेद्यदि ।
लुप्तः संवत्सरो ज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु " इति ॥

पूर्वराशिशेषमतिक्रम्य राश्यन्तरसंचारोऽतिचारस्तं प्राप्तो गुरुः पुनस्तं राशिं यदि नैति तदा लुप्तः संवत्सरः सर्वकर्मसु गर्हितो ज्ञेय इत्यर्थः ।

अस्य सर्वराशिसाधारण्येन प्राप्तौ क्वचिदपवादमाह च्यवनः—

" यदि भवेदतिचारगतो गुरुर्न पुनरेति निजप्रथमस्थितिम् ।
भवति लुप्तसमा झषकुम्भयोर्वृषभवृश्चिकयोर्यदि न स्थितः " इति ।

मदनरत्नेऽपि—

" यदाऽतिचारं हि गुरुः करोति कुम्भालिसंस्थो वृषमीनसंस्थः ।
नाऽऽयात्यसौ यद्यपि पूर्वराशिं शुभाय पाणिग्रहणं वसिष्ठः " इति ।

दशमासभोगानन्तरमेकादशमासभोगानन्तरं वेतरेष्वप्यतिचारे लुप्ताब्ददोषो नास्ति ।

तदुक्तं च्यवनेन—

" मासान्दशैकादश वा प्रभुज्य राशेर्यदा राशिमुपैति जीवः ।
भुङ्क्ते न पूर्वं च पुनस्तथाऽपि न लुप्तसंवत्सरमाहुरार्याः " इति ॥

अयं च लुप्ताब्ददोषो देशभेदेनैवात्रिमतेन ।

तथा च स्मृतिसंग्रहे—

" लुप्ताब्ददोषोऽत्रिमतेन मध्ये सोमोद्भवायाः सुरनिम्नगायाः " इति ।

सोमोद्भवा नर्मदा । सुरनिम्नगा गङ्गा ।

वक्रातिचारयोरपवादमाह राजमार्तण्डः—

" वक्रातिचारगे जीवे वर्जयेत्तदनन्तरम् ।
व्रतोद्वाहादिचूडायामष्टाविंशतिवासरान् " इति ॥

वक्रातिचारयोरष्टाविंशतिवासरवर्जनमत्यन्तसंकटविषयकं बोध्यम् ।

" प्राग्राशिगतजीवस्य चातिचारस्त्रिपक्षकः " इत्यनेन गुरोस्त्वाद्यातिचारे पक्षत्रयपर्यन्तमेव तत्कर्मवर्जनस्योक्तत्वात् ।

हारीतः—" अतिचारगते जीवे वृषेऽली मीनकुम्भयोः ।
यज्ञोद्वाहादिकं कुर्यात्तत्र कालो न लुप्यते " इति ॥

दीपिकायाम्—
" त्रिकोणजायाधनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः ।
यदा तदा प्राह शुभे विलग्ने हिताय पाणिग्रहणं वसिष्ठः " इति ॥

त्रिकोणेत्यादिकमर्थात्पाणिग्रहीतुरेव । त्रिकोणं नवमः पञ्चमश्च राशिः । जाया सप्तमराशिः । धनं द्वितीयो राशिः । लाभ एकादशो राशिः । तत्रेत्यर्थः ।

त्रयोदशदिनपक्षनिषेधमाह व्यासः—
" त्रयोदशदिने पक्षे विवाहादि न कारयेत् ।
गर्गादिमुनयः प्राहुः कृते मृत्युस्तदा भवेत् " इति ॥

आदिशब्देनोपयनादि । विवाहे दंपत्योः, आदिपदोपात्त उपनयन उपनेतुः, चौले शिशोः, इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

क्षयपक्षः कदा पततीत्यपेक्षायां मदनरत्ने—
" पक्षस्य मध्ये द्वितिथी इते यदा तदा भवेद्रौरवकालयोगः[२] ।
पक्षे विनष्टे सकलं विनष्टमित्याहुराचार्यवराः समस्ताः ॥
त्रयोदशदिने पक्षे नूनं संहरते जगत् ।
अपि वर्षसहस्रेण कालयोगः प्रकीर्तितः " इति ॥

इते गते । ' पक्षस्य मध्ये द्वितिथी पतेतां तदा भवेद्रौरवकालयोगः ' इत्येवमपि कुत्रचित्पाठः । पतेतां क्षयं गच्छत इत्यर्थः ।

क्षयमासनिषेधो दीपिकायाम्—
" काम्यादिष्वखिलेषु कर्मसु परित्याज्यौ क्षयाख्योत्तरासंक्रान्ती " इति ।

पञ्चकनिषेधो व्यवस्था च ज्योतिर्निबन्धे—
" गततिथ्या युतं लग्नं नवभक्तावशेषकम् ।
त्रिपञ्चादिखसंख्यं चेत्पञ्चकं नै तदा भवेत् ॥
एकावशेषे मृत्युः स्याद्द्वयोर्वह्निः प्रकीर्तितः ।
चतुर्षु तु भवेद्राजा पट्सु चोरः प्रकीर्तितः ॥
रोगोऽष्टसु समाख्यातः शेषं निष्पञ्चकं स्मृतम् ।
मृत्युं विवाहविच्छुक्रसंध्यासु परिवर्जयेत् ॥

१ ङ. हारित' । २ ग. ङ. 'चोरग: । प' । ३ ङ. च ।

वह्निं परित्यजेद्धीमान्गृहारम्भदिनेषु तु ।
राजानं स्वामिसेवेन्द्रमन्दद्युषु परित्यजेत् ॥
धरामगुरुयात्रासु चोरं तु परिवर्जयेत् ।
रोगं परित्यजेदर्के रात्रौ मौञ्जीनिबन्धने ॥
मृत्युं सर्वत्र वर्ज्यं स्यादिति केचिन्मनीषिणः ।
वर्तमाना तिथिर्ग्राह्या हर्म्ययात्रागतेषु तु ॥
अन्यत्रैता तिथिर्ग्राह्या मेषादीन्यपि केचन ।
बलिष्ठं यदि लग्नं स्यात्तदैतद्दोषकृन्न हि " इति ॥

एतत्पञ्चकम् । (*बलं तु लघुजातके—)

"अधिपयुतो दृष्टो वा बुधजीवनिरीक्षितश्च यो राशिः ।
स भवति बलवान्यदा युक्तो दृष्टोऽपि वा शेषैः " इति ।

अथ विस्तरेण चन्द्रसूर्ययोर्ग्रहणशुद्धिः कम्पादिसंयुक्ता शुद्धिश्च विचार्यते । तत्र ग्रस्तेऽस्ते ग्रहणात्पूर्वं दिनत्रयं वर्ज्यम् । ग्रस्तेऽभ्युदिते तु ग्रहणात्परतो दिनत्रयं वर्ज्यम् । ग्रस्तास्तग्रस्तोदययोरभावेऽपि चन्द्रसूर्ययोः खण्डग्रासे पूर्वं त्रिदिनं पश्चात्त्रिदिनं च मिलित्वैकैकस्मिन्स्थले षड्दिनानि वर्ज्यानि । एतस्मिन्नेव विषये सर्पणग्रासे तु पूर्वं सप्त दिनानि परस्ताच्च सप्त दिनानीति मिलित्वा चतुर्दश दिनानि वर्ज्यानि ।

तथा च ज्योतिःसंग्रहे बृहस्पतिः—

"ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वं पश्चाद्ग्रस्तोदये तथा ।
खण्डग्रासे त्रित्रिदिनं निःशेषे सप्त सप्त च " इति ।

---

* धनिष्ठातोऽन्यस्थाने ग [illegible] पुस्तकस्थोऽयं ग्रन्थो यथा—" प्रकारान्तरेण पञ्चकं ज्योतिर्निबन्धे—'तिथिवारं च नक्षत्रं लग्नं ध्रुवकमिश्रितम् । नवभिस्तु हरेद्भागं शेषं पञ्चकपञ्चकम् " इति । तिथयोऽत्र पक्षद्वयेऽपि तत्तत्प्रतिपदादय एव ग्राह्याः । न तु शुक्लप्रतिपदादय इत्यभियुक्ता ज्योतिर्विदः । नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि । मेषादि लग्नम् । ध्रुवा एव ध्रुवकाः । स्वार्थे कप्रत्ययः । तत्र ध्रुवा उक्तास्तत्रैव—" [illegible] । इन्द्रियार्थयो ध्रुवा मेषादीनां ध्रुवाः क्रमात् ' इति । [illegible] । इन्द्रियाणि पञ्च । [illegible] सप्त । ध्रुवकमिश्रितं ध्रुवकसंयोजितम् । इदं लग्नविशेषणम् । [illegible] मृत्युवह्न्यादिपञ्चके भवदित्यर्थः । [illegible] प्रकारान्तरमुक्तं तत्रैव—' [illegible] मूला [illegible] । [illegible] द्वादश कीर्तिता । [illegible] पुनर्भे [illegible] " इति । [illegible] पूर्वोक्तप्रकारेणाऽऽगतेऽपि [illegible] । [illegible] पुनरत्र पञ्चकमागतं चेत्तदा तदुक्तदिनादिलग्नं । एवं [illegible] । [illegible]—' [illegible] " इति । [illegible] " इति ।

तथेति त्रिदिनमित्यर्थः ।

तथा कश्यपः—"ग्रस्तोदये परो दोषो ग्रस्तास्तेऽर्वाक्शशीनयोः ।
द्युनिशार्धे तूभय तत्खण्डाखण्डव्यवस्थया" इति ।

द्युनिशार्ध इत्यनेन दिवाखण्डे निशाखण्डे च सूर्यस्य चन्द्रस्य च ग्रस्तास्ताभ्युदययोरसंभवेनैव तयोरभावः सूचित इति । *उभयं तदित्यादि । दिनेषु खण्डग्रास एकैकस्मिन्स्थले पूर्वत्र परत्रापि दिनत्रये दिनत्रये दोषः, संपूर्णग्रासे तु पूर्वं परस्ताच्च सप्तदिनेषु सप्तदिनेषु दोष इत्युभयं तदित्येतदर्थो बोध्यः, बृहस्पतिवचनैकवाक्यत्वात् ।

अत एव—"चन्द्रसूर्योपरागेषु त्र्यह प्राक्तु शुभ त्यजेत् ।
सप्ताहमशुभ पश्चात्स्मृत ग्रहणसूतकम्" ।

इति वचनेन यत्पूर्वं त्र्यहे शुभवर्जनमुक्तं तत्संकटविषयकं सर्वग्रासविषयकं च बोध्यम् । परत्र सप्तरात्रोत्कीर्तनात् । शक्तिविषये पूर्वार्धे खण्डग्रासविषयकम् । तद्विषय एव पूर्णग्रासविषयकं परार्धमिति । त्र्यहं प्रागशुभं त्यजेदितिपाठे प्राक्त्र्यहमशुभं भवति तस्मिन्नशुभे त्र्यहे त्यजेत् । किमित्याकाङ्क्षायां योग्यतया शुभमिति शेषः । त्र्यहं प्राक्तु शुभं त्यजेदितिपाठे त्वग्रिममशुभपदं त्र्यहमित्यत्राप्यन्वेति । शुभपदं त्वस्त्येवेति ज्ञेयम् ।

अत्र च कर्मभेदेन शक्तभेदेन च दिनमर्यादामाह भोजराजः—

"अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहिकासूनुदर्शने ।
सप्तरात्र न कुर्वीत यात्रोद्वाहादि मङ्गलम् ॥
एकरात्र परित्यज्य कुर्यात्पाणिग्रह ग्रहे ।
प्रयाणे सप्तरात्र तु त्रिरात्र व्रतबन्धने" इति ॥

त्रिविधेति । दिव्यभौमनाभसेत्यर्थः ।

अयं चोत्पातादौ सप्तरात्रनिषेधः स क्षत्रियवैश्यविषयकः ।

तथा च भृगुः—

"कम्पादौ क्षत्रे वैश्ये च सप्ताह ब्राह्मणे त्र्यहम् ।
शूद्रे त्वर्धदिन प्रोक्त सर्वकार्येषु वै भृगु" इति ॥

अनिष्ट इतिकीर्तनाच्छुभोत्पाते सप्तरात्रं न किं तु तत्रैकरात्रम्, शुभोत्पातमदुष्टं दिनमितिवचनात् ।

---

* एतद्वाक्यमधिक प्रतीकग्रहण वा ।

---

१ ग. ङ शक्तिभ° । २ ङ °ध क्ष° ।

तत्र शुभोत्पातो यथा वराहसंहितायाम्—

" चण्डाशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिस्वना ।
परिवेपरजोधूमरक्तार्कास्तमयोदया ॥
द्रुमेभ्योऽनुरसस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमा ।
गोपक्षिमदवृद्धिश्च शुभाय मधुमाधवे " इत्यादयः ॥

ग्रहे चन्द्रसूर्यग्रहणे । अत्र सप्तरात्रं सर्वग्रासे सकृद्विषयक बोध्यम् ।

अङ्गिराश्च ग्रासभेदेन वर्ज्यदिनमाह—

" सर्वग्रासे तु सप्ताहमर्धग्रासे दिनत्रयम् ।
त्र्यङ्गुलतो ग्रासे दिनमेकं विवर्जयेत् " इति ।

वसिष्ठः पुनराह—

" सर्वग्रासे दिनान्यष्टौ सर्वकार्येषु वर्जयेत् ।
षड्दिनानि त्रिभागोने अर्धग्रासे चतुर्दिनम् ॥
चतुर्थांशे त्रिरात्र स्याद्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययो " इति ।

कार्यस्याऽऽवश्यकत्वे तु राहुदूषितस्थले वर्ज्यदिनमुहूर्ता उक्ता मुनिमतभेदेन ज्योतिर्निबन्धे—

" पञ्च दिनानि वसिष्ठस्त्रिदिनं गर्गश्च कौशिकस्त्वेकम् ।
यवनाचार्यस्य मुहूर्तं पञ्च मुहूर्तानि दूषयति राहु " इति ।

अत्र ग्रहकाले भूकम्पादिसमाहारेऽधिकदिनानि वर्ज्यान्याह भोजराजः—

" ग्रहे रवीन्द्वोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे ।
मले दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित् "इति।

ग्रत इत्युपलक्षण विवाहादीनाम् । अत्र ग्रहणसमये भूकम्पादीनां भूयसां समाहारे त्रयोदशाहमशुद्ध, तदल्पसमाहारे दशाहमिति बोध्यम् ।

गर्गः—" दिग्दाहे दिनमेकं तु ग्रहे सप्त दिनानि च ।
भूकम्पे च समुद्भूते त्र्यहाणि परिवर्जयेत् ॥
उल्कापाते च त्रिदिनं धूमे पञ्च दिनानि च ।
वज्रपाते दिनं त्वेकं वर्जयेत्सर्वकर्मसु " इति ॥

अत्र चानिष्टे त्रिविधोत्पात इत्यनेन सप्त दिनानि वर्ज्यान्युक्तानि । गर्गेण तु दिग्दाहोत्पातवज्रपातयोरेकदिनवर्जनमुक्तम् । यत्र च पूर्वं मतभेदेन न्यूनाधिकमुक्तं तत्र विरोधस्तु तत्तत्कर्मणां सापेक्षनिरपेक्षत्वेन परिहरणीयः ।

---

१ ङ 'इणका' ।

तथा च राजमार्तण्डः—

" उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनः संभावितानि च ।
सापेक्षनिरपेक्षाणि मीमांस्यानीह कोविदैः " इति ।

अस्यार्थः—उक्तानि सामान्यविधिना तत्काले कर्तव्यत्वेन प्रतिपादितानि तान्येव कर्माणि विशेषतो निषेधविधिना कालेयत्तादिना निषिद्धानि । अथ पुनरपि तान्येव तत्कालन्यूनकालेयत्तादिना संभावितानि कर्तव्यत्वेन प्रदिपादितानि । सापेक्षेत्यादि । सापेक्षाणि निरपेक्षाणि कालान्तरापेक्षाविशिष्टानि कालान्तरापेक्षाशून्यानीत्यर्थः । अपेक्षा चात्र कालान्तरकर्तव्ययोग्यता-निश्चयः । सोऽपि स्वसामर्थ्याधीनः । सामर्थ्यमप्यत्र कालान्तरतत्तत्कर्मौपयोगिकसामग्रीसमवधानकर्तृयोग्यतावलवद्विघ्नोपस्थित्यभावयोरन्यतररूपं पर्यवसन्नम् । मीमांस्यानि विचारणीयानि, कालान्तरकर्तव्यत्वयोग्यतानिश्चयविषयत्वरूपसापेक्षत्वेन तादृशाभावरूपनिरपेक्षत्वेन च विचारणीयानीति यावत् । तथा च यदि कर्तव्यकर्मणां सापेक्षत्वेन ज्ञानं तदाऽधिकविषयनिषिद्धेतरस्मिन्दिने तेषामनुष्ठानं, यदि च निरपेक्षत्वेन ज्ञानं तदा स्वल्पविषयनिषिद्धेतरस्मिन् । अथ च व्यापकनिषिद्धमध्येऽनुष्ठानं कर्तव्यमिति तात्पर्यार्थः ।

तथाहि—" उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे
चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः ।

इत्याद्याश्वलायनगृह्याद्युक्तोपनयनादिकर्मणां यथाविधिविहितोत्तरायणे क्वचिदपि दिवसे त्रिविधोत्पाताद्यन्यतमत्वेऽपि तथाविधसामान्यतः प्राप्तौ पूर्वोक्तेन " अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहिकासूनुदर्शने " इत्यादिना वचनेन तत्तत्कर्मणां सप्तदिनपर्यन्तं निषेधमुक्त्वा पुनः " एकरात्रं परित्यज्य " इत्यादिवाक्यान्तरेण मुनिना विवाहोपनयनयोरेकरात्रत्रिरात्रनिषेधमुखेनैकरात्राद्यतिरिक्तदिनानां सप्ताहाभ्यन्तरवर्तिनामप्यभ्यनुज्ञानं कृतं सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वविचारेणैवेति । एवमन्यत्राप्यूह्यमिति दिक् ।

अद्भुतसागर एतदपवादः—

" अथ दिवसत्रयमध्ये मृदु पानीयं यदा भवति ।
उत्पातदोषशमनं तदेव शं प्राहुरा[चा]र्याः " इति ।

संबन्धतत्त्वे—" भूकम्पादेर्न दोषोऽस्ति वृद्धिश्राद्धे कृते सति " इति ।

---

१ क. ट. 'त्तत्कर्मोपयोगि' । २ ख. 'मांगलिक' । ३ क. चौलोप' ।

देशभेदेन विवाहादिषु होलिकाष्टदिनवर्जनमप्युक्तं ज्योतिर्निबन्धे—

" इरावत्या विपाशाया शतद्रवास्तीरभूमिषु ।
तथा त्रिपुष्करे देशे विवाहादिषु वर्जयेत् ।
होलिकाप्राग्दिनान्यष्टौ शुभार्थं मतिमाज्जन " इति ।

इरावत्यादिनद्यश्च पश्चिमदेशे प्रसिद्धाः । होलिका फाल्गुनपूर्णिमा, ततः प्राग्दिनाष्टकं वर्जयेदित्यर्थः ।

तथाऽर्वाचीनग्रन्थस्थं पद्यमपि—

" विपाशेरावतीतीरे शतद्र्वाश्च त्रिपुष्करे ।
विवाहादि शुभं नेष्ट होलिकाप्राग्दिनाष्टकम् " इति ।

ज्योतिर्निबन्धे—" चूडाव्रतविवाहादि गृहारम्भप्रवेशनम् ।
जनार्दने प्रसुप्ते तु न प्रकुर्वीत सर्वथा " इति ॥

(*कालामृतसंग्रहे—अब्देषु क्षयवत्सरो न शुभकृत्पक्षोऽब्दसंधौ तथा
पञ्चाहानि तु मासयोर्दिवसयोर्नक्षत्रयोर्योगयो ॥
यामार्धं घटिकाद्वय करणयोर्लग्नद्वये नाडिके
सध्यायां घटिकात्रय तु घटिके त्याज्ये तु सधौ निशः ॥)

सर्वत्रामृतसिद्धियोगस्य ग्राह्यतायां विवाहादिषु कस्यचिन्निषेध उक्तो ज्योतिर्निबन्धे—

" विवाहे गुरुपुष्यौ च प्रयाणे शनिरोहिणी ।
भौमाश्विन्यौ प्रवेशे च षण्मासान्मरणं ध्रुवम् " इति ॥

ज्योतिष्प्रकाशे—" अर्वाक्षोडश नाड्यः संक्रान्तेः पुण्यदाः परतः ।
उपनयनव्रतयात्रापरिणयनादौ विवर्ज्यास्ताः " इति ॥

अत्र व्रतशब्देन वेदव्रतम् । आदिशब्देन सर्वं शुभकर्म गृह्यते ।

नारदः—" भू१बाण५नव९हस्ता२श्च रस६दिग१०ह्नि३पर्वता ७ ।
वेदा४ वसु८शिवा११दित्या१२ घातचन्द्रो यथाक्रमम् ॥
यात्रायां युद्धकार्येषु घातचन्द्रं विवर्जयेत् ।
विवाहे सर्वमाङ्गल्ये चौलादौ व्रतबन्धने ॥
घातचन्द्रो नैव चिन्त्य इति पाराशरोऽब्रवीत् " इति ।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ङ पुस्तक एव ।

विवाहभेदाः ।

अथ विवाहभेदाः सविशेषा उच्यन्ते । तत्रेदं धर्मसूत्रम्—

" बन्धुशीलश्रुतारोग्याणि बुद्ध्वा प्रजा सहत्वकर्मभ्यः प्रतिपादयेद्ब्राह्मे विवाहे शक्तिविषयेणालङ्कृत्य दद्यादार्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयौ दैवे यज्ञतन्त्र ऋत्विजे प्रतिपादयेन्मिथः कामान्सां(त्सा)वर्तेत स गान्धर्वो यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वा वहेरन्स आसुरो दुहितृमतः प्रोथयित्वा वहेरन्स राक्षसः " इति ।

ब्रह्मणा सृष्टो ब्राह्मस्तस्मिन्विवाहे वरस्य बन्ध्वादीन्बुद्ध्वा परीक्ष्य प्रजां दुहितरं सहत्वकर्मभ्यः सह कर्तव्यानि यानि कर्माणि तेभ्यस्तानि कर्तुं प्रतिपादयेत् । शक्तिविषयेणेति विभक्तिप्रतिरूपकोऽयं निपातो यथाशक्ती-त्यस्यार्थे द्रष्टव्यः । यथाशक्त्यलंकृत्य दद्यादित्येष ब्राह्मो विवाहः । प्रजा-सहत्वकर्मभ्य इतिपाठे प्रजार्थं सहत्वकर्मार्थं चेति ।

ऋषिभिर्दृष्टे विवाहे मिथुनौ गावौ देयौ स्त्रीगौः पुंगौश्च दुहितृमते देयौ, एष आर्षो विवाहः ।

देवैर्दृष्टे विवाहे यज्ञतन्त्रे वितत ऋत्विजे कर्म कुर्वते कन्यां दद्यादेष दैवो विवाहः ।

यत्र कन्यावरौ मिथो रहसि कामाद्रागात्परस्परं सांवर्तेत मिथुनी भवतः स गान्धर्वो विवाहः । समो दीर्घश्छान्दसः । अत्र संयोगादुत्तरकालं विवाह-संस्कारः कर्तव्यः ।

यत्र विवाहे कन्यावते यथाशक्ति द्रव्याणि दत्त्वा वहेरन्कन्यां स आसुरो विवाहः । कन्यार्थं गृहक्षेत्रादिदानेन विवाहो नाऽऽसुरः ।

प्रमथ्य यत्र वहेरन्स राक्षसो विवाहः ।

" हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षसः " इत्याश्वलायनः ।

अत्रापि विवाहसंस्कारः । द्वौ चापरौ विवाहौ शास्त्रान्तरेषूक्तौ ।

तत्राऽऽश्वलायनः—

" सह धर्मं चरत इति प्राजापत्य सुप्ताना
प्रमत्ताना वाऽपहरेत्स पैशाचः " इति ।

ताविह पृथङ्नोक्तौ ब्राह्मराक्षसयोरन्तर्भावादिति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

---

१ क. ग. प्रजास° ।

· बन्धुशीलेत्यारभ्य प्रतिपादयेदित्यन्तं ब्राह्मार्षदैवविवाहेषु नियतमासुरे त्वनियतं तस्येच्छाधीनत्वात्। इतरेषु तु नैतत्। प्रतिपादनाभावेन परीक्षाया अप्यभावात्। अलंकृत्य दद्यादित्यत्र ददातिः प्रतिपादनार्थ एव। पूर्वत्र प्रतिपादयेदित्यस्यैवोपक्रान्तत्वात्। शुद्विमते मिथुनगोदानं विवाहहोमानन्तरम्।

तथा च बौधायनः—

" पूर्वं लाजाहुतिं हुत्वा गोमिथुनं कन्यावते दद्यात् " इति।

दैवे यज्ञ ऋत्विजे प्रतिपादयेदित्येतावतैव सिद्धौ तत्रग्रहणस्वरसान्महतः सौमिककर्मण एवात्र ग्रहणं नैष्ठिकपाशुकयोरिति। प्रतिपादयेदितिवचनादृत्विज इत्येकस्मा एव प्रतिपादनाच्च नेयं तत्रसंबन्धिदक्षिणा। ऋत्विज इत्यत्रासगोत्रासपिण्डो यः कश्चनर्त्विक्संप्रदानत्वेन ज्ञेयः।

एतच्च प्रतिपादनं प्रधानदक्षिणादानानन्तरम्।

तथा च बौधायनः—

" दक्षिणासु नीयमानास्वन्तर्वेद्यृत्विजे दद्यात् " इति।

अत्र प्रतिग्रहे मन्त्रविशेष उक्तो बौधायनेन—

" अथ यदि दक्षिणाभिः सह दत्ता स्यात्ता प्रतिगृह्णीयात्प्रजापतिः स्त्रियामिति षड्भिरनुच्छन्दसम् " इति।

दक्षिणाभिः सह दत्तेति वचनमपि कन्याप्रतिपादनस्य यागदक्षिणात्वं नेत्यत्र लिङ्गम्। अयं च प्रतिग्रहमन्त्रविशेषोऽस्माकमप्यविरुद्धः। न च तास्रीणां दक्षिणानां दर्शयतीतिसूत्रविरोध इति वाच्यम्। एतस्य प्रतिग्रहमन्त्रविशेषस्य दक्षिणाप्रतिग्रहप्रकरणे सूत्रकारेणापठितस्य तास्रीणां दक्षिणानां दर्शयतीतिसूत्रविषयकत्वासंभवेन विरोधाभावात्। दीक्षितो न ददातीति निषेधो यज्ञतन्त्रे कन्याप्रतिपादने न प्रवर्तते विधानबलात्। प्रतिपादनं तु कृत्स्नेन कन्यादानोक्तविधिना कार्यम्। कन्याप्रतिपादनाङ्गभूतहिरण्यादिदानस्य तु ददातिविहितत्वान्निषेधोऽस्त्येव। (+पुण्याहवाचनादिकं कन्यावरणं वाग्दानं मधुपर्कश्च निवर्तते।) एतेषां षण्णां मन्त्राणां विश्वे देवा ऋषयः प्रजापत्यादयो देवता आद्याः पञ्चानुष्टुभ आपस्तत्सत्यमाभरन्निति गायत्री कन्याप्रतिग्रहे विनियोग इत्यूह्याादि द्रष्टव्यम्।

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थ. ख. पुस्तके नास्ति।

आश्वलायनेन त्वष्टौ भेदा उक्ताः। आद्यानां चतुर्णां फलविशेषश्चोक्तः—
" अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो विवाहस्तस्यां जातो द्वादशावरान्द्वादश परान्पुनात्युभयत ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलङ्कृत्य स दैवो दशावरान्दश परान्पुनात्युभयत सह धर्मं चरत इति प्राजापत्योऽष्टावरानष्ट परान्पुनात्युभयतो गोमिथुन दत्त्वोपयच्छेत स आर्षः सप्तावरान्सप्त परान्पुनात्युभयतो मिथ समय कृत्वोपयच्छेत स गान्धर्वो धनेनोपतोष्योपयच्छेत स आसुरः सुप्ताना प्रमत्ताना वाऽपहरेत्स पैशाचो हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षसः" इति।
तत्राऽऽद्यास्त्रयः प्रशस्ताः। उक्तं च धर्मसूत्रे—
" तेषां त्रय आद्या प्रशस्ता यथा युक्तो
विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवन्ति " इति।
तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयानुत्तरेपूत्तरः पापीयानिति।
आपस्तम्बोऽपि—" पूर्वं पूर्वोऽतिशयेन प्रशस्त " इति।
वर्णानुपूर्व्येण विवाहनियम उक्तः स्मृत्यन्तरे—
" चत्वारो ब्राह्मणस्याऽऽद्या शस्ता गान्धर्वराक्षसौ।
राज्ञस्तथाऽऽसुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हित " इति॥
अन्त्यः पैशाचः। गर्हितो न कस्यापि प्रशस्त इत्यर्थः।
एतत्सर्वं बौधायनोऽप्याह—
" अष्टौ विवाहाः श्रुतशीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽर्थिने ददाति स ब्राह्म आच्छाद्यालङ्कृत्यैनया सह धर्मश्चर्यतामिति प्राजापत्यः पूर्वं लाजाहुतिं हुत्वा गोमिथुन कन्यावते दद्यात्स आर्षो दक्षिणासु नीयमानास्वन्तर्वेद्यृत्विजे स दैवः सकामेन सकामाया मिथ सगमात्स गान्धर्वो धनेनोपतोष्याऽऽसुरः प्रसह्य हरणाद्राक्षसः सुप्ता मत्ता प्रमत्ता वोपयच्छेदिति स पैशाचस्तेषा चत्वार पूर्वे ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्व पूर्व श्रेयानुत्तरेपामुत्तर पापीयानत्रापि षष्ठसप्तमौ क्षत्रियधर्मानुगतौ तत्प्रत्ययत्वात्क्षत्रियस्य पञ्चमाष्टमौ वैश्यशूद्राणामयन्त्रितकलत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति कर्षणशुश्रूषाधिकृतत्वाद्गान्धर्वमप्येके प्रशसन्ति सर्वेषा स्नेहानुगतत्वाद्यथा युक्तो विवाहस्तथा युक्ता प्रजा भवन्तीति विज्ञायते " इति।
तत्प्रत्ययत्वात्तदधीनत्वात्। अयन्त्रितकलत्रा अनियतकलत्रा विधिविरहि-

१ क 'त्तां वाप'। २ क 'पीयांस्तत्रा'।

तपरिगृहीतकलना इति यावत्। हिरण्यर्थे। कर्षणाधिकृता वैश्याः शुश्रूषाधिकृताः शूद्राः। पैशाचस्यान्त्यत्वं तु मनुवाक्यसिद्धम्।

अन्यविवाहासंभवे ब्राह्मणादीनां पैशाचमप्यनुजानाति वत्सः—

" सर्वोपायैरसाध्या स्यात्सुकन्या पुरुषस्य या।
चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रह स्थिता " इति॥

यत्तु—" आसुरवदार्षोऽपि पापीयान्क्रयक्रीतत्वाविशेषात्।
अत एव कश्यपः—

" क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते।
न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कवयो विदुः " इति॥

यमोऽपि—" कन्याविक्रयिणो मूर्खा रह किल्बिषकारिणः।
पतन्ति नरके घोरे दहन्त्यासप्तमं कुलम् " इति॥

एतच्चाऽऽत्मार्थं धनग्रहणे। कन्यार्थे तु न दोषः।

यथाऽऽह मनुः—

" यासां नाऽऽददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः।
अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं तु केवलम् " इति॥

आनृशंस्यमपापित्वम्।

मनुः—" ब्राह्मो दैवस्तथैवाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः "॥

इत्यष्टौ भेदानुक्त्वा तेषां लक्षणान्यभिधाय तेष्वार्षस्य क्रयक्रीतत्वादधर्म्यत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह—

" पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह।
पैशाचश्चाऽऽसुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन " इति॥

ब्राह्मादीनामासुरान्तानां मध्ये ब्राह्मदैवप्राजापत्यास्त्रयो धर्म्याः क्रयाभावात्। आर्षासुरौ द्वावधर्म्यौ क्रयक्रीतत्वात्तयोरप्यासुरः पैशाचवदार्षोऽपि न कर्तव्यः " इति।

तन्न। पञ्चानामितिवचनस्य मतान्तरोपन्यासपरत्वात्। कुत एतत्। यतः स्वयमेवोत्तरत्र गोमिथुनस्य शुल्कत्वं मतान्तरेणानूद्य निषेधति—

" आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत्।
अल्पो वाऽपि महान्वाऽपि क्रियते तावतैव सः " इति।

---

१ क ग ङ °रण्यर्थे। २ ख ग ङ °नामपि व°।

गोमिथुनं शुल्कमिति यत्केचिदाहुस्तन्मृषैव । नहि तस्य शुल्कत्वं संभवति । शुल्कं मूल्यमिति पर्यायौ । क्रयसाधनं हि मूल्यं देशकालाद्यपेक्षयाऽल्पं वा महद्वा भवति । प्रकृते तु परिमाणं नियतम् । अतः स आर्षस्तावतैव गोमिथुनेनैव संपद्यते न त्वन्यथाऽतः क्रयविक्रयत्वाभावाद्धर्म्य एवाऽऽर्षः ।

अत एव देवलः—

" पूर्वे विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रदानिकाः ।
अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति द्वयोः कुलम् " इति ॥

आर्षविवाहे नक्षत्रमाहाऽऽपस्तम्बः—

" मघाभिर्गावो गृह्यन्ते " इति ।

आर्षे दुहितृमते मिथुनौ गावौ देयाविति वचनादार्षे विवाहे वरेण दीयमानौ गावौ दुहितृमद्भिर्मघासु गृह्यन्ते । एतदुक्तं भवति । आर्षविवाहं मघास्वेव कुर्यात्, न ब्राह्मादिवन्नक्षत्रान्तरेऽपीति । फल्गुनीभ्यां व्यू(व्यु)ह्यत इति, तत्र वधूः फल्गुन्योरेव व्यू(व्यु)ह्यते नीयते स्वगृहान्नतु तां तत इति वचनाद्ब्राह्मादिवत्तदानीमेवेति सुदर्शनेन व्याख्यातम् ।

दुर्विवाहे भोजनादिनिषेधस्तत्प्रायश्चित्तं चोक्तं पारिजाते—

" अधर्म्येषु विवाहेषु भोजनं चानुमोदनम् ।
ताम्बूल वाहनं चैव वर्जयेत्सर्वथा द्विजः ॥
आसुरे तूपवासः स्याद्गान्धर्वे च त्रिरात्रकम् ।
राक्षसे चैव पैशाचे चरेच्चान्द्रायणं तथा " इति ॥

प्रतिकूलनिर्णयः ।

अथ प्रतिकूलनिर्णयः स्मृत्यन्तरे—

" वधूवरार्थे घटिते सुनिश्चिते वरस्य गेहेऽप्यथ कन्यकायाः ।
म्रियेत कश्चिन्मनुजोऽथ नारी तदा न कुर्युः खलु मण्डनं ते " इति ॥

घटितं संबन्धः सुनिश्चितो वाचा निश्चितः । वाग्दानविधिना निश्चित इति गोविन्दार्णवे । इदं च सुशब्दाल्लभ्यते ।

ज्योतिःसागरे—

" वाङ्निश्चये कृते पश्चात्पितरौ निधनं गतौ ।
तयोस्तत्प्रतिकूलं स्यान्नान्येषां तु कदाचन " इति ॥

---

१ ट. 'चक्रिय' ।

वृद्धवसिष्ठः[1]—" वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः।
एतेषां प्रतिकूलं स्यान्महाविघ्नप्रदं भवेत्॥
पिता पितामहश्चैव माता चैव पितामही।
पितृव्यः स्त्री सुतो भ्राता भगिनी चाविवाहिता॥
एभिरेव विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतम्।
अन्यैरपि विपन्नैस्तु केचिदूचुर्न तद्भवेत्" इति॥

(*चकारात्प्रपितामहः। द्वितीयचकारः प्रपितामहीसमुच्चयार्थः।)

माण्डव्यः—" वाग्दानानन्तरं माता पिता भ्राता विपद्यते।
विवाहो नैव कर्तव्यः स्ववंशहितमिच्छता" इति॥

तेन तया वा सहेति शेषः। वरपक्षे प्रतिकूले[2] वरार्थे तां न स्त्री कुर्यात्। वधूपक्षे प्रतिकूले तस्मै वराय न दद्यादिति विवाहो नैव कर्तव्य इत्यस्यार्थः। न तु विवाह एव न कर्तव्य इति।

संकटे प्रवृत्तिप्रकारमाह मेधातिथिः—

" वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः।
तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत्॥
पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम्।
प्रवेशानिर्गमौ तद्वत्तथा मुण्डनमण्डने॥
प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम्।
आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत्" इति॥

स्मृतिरत्नावल्याम्—

" पितुरब्दमिहाऽऽशौचं तदर्धं मातुरेव च।
मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः॥
अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं माससंमितम्।
तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते" इति॥

पित्रोरब्दमिहाऽऽशौचमिति क्वचित्पाठः। अत्र मातृपदं[3] सापत्नमातृपरमिति केचित्[4]। एतन्मते पित्रोरब्दमित्ययमेव पाठोऽभिमत इति

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति।

१ ख. वसिष्ठः। २ ङ. °ले तां वरार्थे न°। ३ ख. ग. ङ. °दं सप°। ४ ख. °त्। आद्-कौमुद्यां तु द्वयोरपीत्युक्तम्। अ°।

गम्यते । द्वयोरपीत्यन्ये । अविशेषादित्याशयः । एतन्मते पितुरब्दमित्येव पाठः । पित्रोरब्दमितिपाठे मुख्यमातुरब्दं सापत्नमातुरब्दार्धम् । पितुरब्दमिति-पाठ उभयोरप्यब्दार्धमेवेति भेदः ।

ज्योतिष्प्रकाशे—

" प्रतिकूलेऽपि कर्तव्यो विवाहो मासमन्तरा ।
शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत्पुनः " इति ।

स्मृत्यन्तरे—" प्रतिकूले न कर्तव्यं लग्नं यावदृतुत्रयम् ।
प्रतिकूलेऽपि कर्तव्यं केऽप्याहुर्बहुसंप्लुते ।
प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ।
विवाहस्तु ततः पश्चात्तयोरेव विधीयते " इति ।

तयोर्निश्चितघटितयोर्वधूवरयोः । वध्वा वरालाभे वरस्य वध्वलाभे संकटे सति नान्यां वधूमन्यं वरं वा प्रेक्षेदि(ते)ति तात्पर्यार्थः ।

ज्योतिःसागरे—

" दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये ।
प्रौढायामपि कन्यायां नानुकूल्यं प्रतीक्ष्यते " इति ।

अन्यत्रापि—" दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च ।
उदासीनस्थितस्यापि प्रातिकूल्यं न विद्यते ।
सकटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना ।
शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् ।
अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषिद्धे सति दारुणे ।
प्रकरोति शुभं कर्म विघ्नस्तस्य पदे पदे " इति ।

अस्मिन्वाक्ये सामान्यतः शुभं कर्मेतिश्रवणादुपनयनस्यापि विनायक-शान्तिपूर्वकमेवानुष्ठानमिति केचित् । अन्ये तु शुभकर्मशब्दो विवाह एवोप-संह्रियते तेन शान्तिपूर्वको विवाह एव भवति । उपनयनं तु नैव भवतीत्याहुः । उपनयनं तु शान्तिमन्तरेणापि भवतीति परे ।

वसिष्ठः—" प्रतिकूले तु संप्राप्ते विवाहं नैव कारयेत् ।
अन्ते दोषविनाशाय कुर्याच्छान्तिमिमां शुभाम् " इति ।

---

१ ग. ड. 'पीत्युक्तम् । अ' । २ ख. 'य. । ज्यो' । ३ क. ग. प्रतीक्षते ।

स्मृतिचन्द्रिकायाम्—

"कृते वाङ्निश्चये पश्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः।
तदा न मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यदं ध्रुवम्" इति।

अन्यत्रापि—"वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः।
तदोद्वाहो नैव कार्यः स्ववंशक्षयदो यतः" इति।

अत्र यद्यपि कश्चिदिति मृतिर्भवति कस्यचिदित्यविशेषेणोक्तं तथाऽपि पितामह्यादीनामिव मातामह्यादीनामपि मरणस्य प्रतिकूलदोषनिमित्तत्वेन क्वचिदकीर्तनात्, अविवाहिताया भगिन्या इव विवाहिताया मरणस्य तथात्वानुक्तेः, मेधातिथिवाक्ये स्वगोत्रिणामिति चन्द्रिकावाक्ये मर्त्यस्य गोत्रिण इति च कीर्तनात्, वध्वा वरस्य वा सगोत्रसपिण्डेषु त्रिपुरुषान्तर्गते मर्त्ये मृते प्रतिकूलदोष इति मन्तव्यम्। स्त्री वरस्य द्वितीयादिविवाहसमये पूर्वोढा। सुतस्तस्यां पूर्वोत्पन्नः। एतत्पौत्रोपलक्षणम्। एवं पितृव्यग्रहणं तत्पुत्रस्य। एवं च वरमारभ्य जनकत्रिपुरुषी जन्या त्रिपुरुषी कूटस्थमारभ्य संतानभेदे च त्रिपुरुष्यत्र बोद्धव्या। वधूवरयोः समानगृहे तन्मरणे कंचित्कालं प्रतीक्ष्यैव विवाह इति तदा न कुर्युरित्यादिशब्दैर्बोध्यते। तयोस्तत्प्रतिकूलं स्यादिति कालप्रतीक्षाशान्तिभ्यामसमाधेयो दोषो द्वयोर्युगपन्मरणज इत्याशयः। अत एवोक्तं नान्येषां तु कदाचनेति। अन्येषां सपिण्डानां तयोरप्येकैकमरणजस्तु समाधेय इत्याशयः।

वृद्धवसिष्ठवाक्ये चतुर्णां मरणस्य महाविघ्नप्रदत्वकथनं तत्र प्रतीक्षासहिता केवला वा विनायकशान्तिरितिकथनार्थम्। अत एव तद्विधिवाक्यशेषे शान्त्यकरणे पदे पद इति विघ्नस्य महत्त्वं प्रदर्शितम्। एभिरेव विपन्नैरिति कालप्रतीक्षासहितायाः श्रीपूजनादिशान्तेर्निमित्तमेतन्मरणमेवेत्याशयः। अत एव माण्डव्यवाक्ये नैव कर्तव्यो निमित्तानन्तरमिति व्याख्येयम्। एवं वृद्धवसिष्ठवाक्यमपि।

प्रतीक्षा च सामान्यतः संवत्सरमृतुत्रयं मासमात्रं वेति पक्षत्रयं मेधातिथिवाक्यसहितस्मृत्यन्तरवाक्याद्बोद्धव्यम्। रत्नावलीवाक्ये आशौचशब्देन प्रतिकूलकृत विवाहानधिकारमात्रं प्रतीक्षातात्पर्यकं बोध्यम्।

महागुरुव्यतिरिक्तमरणकृतप्रतिकूलाभावे प्रथमाब्देऽपि सपिण्डीकरणमा-

१ क ग 'शपणो'। २ ख 'स्य। वधू'। ३ ग 'पी कू'।

सिकापकर्षं कृत्वा विवाहो भवति। महागुरुमरणकृतप्रतिकूलाभावे तु वृद्धि-निमित्तमन्तरेण सपिण्डीकरणापकर्षं वृद्धिदैवपित्र्येष्वनधिकार एवेति द्रष्टव्यम्।

तत्र पितुर्मरणे संकटतारतम्येनानन्तरोक्तं पक्षत्रयम्। मातुर्मरणे संवत्सरार्धं मासमात्रं वेति पक्षद्वयम्। भार्यामरणे मासत्रयं मासमात्रं वेति। भ्रातृमरणे पुत्रमरणे च सार्धमासं मासमात्रं वेत्येवं पक्षद्वयम्। पितामह्यादिसपिण्डान्तरमरणे तु मासमेव प्रतीक्षेति व्यवस्था। यदि गुणवत्तरमातृमरण ऋतुत्रयप्रतीक्षया न परितोषस्तदा संवत्सरप्रतीक्षाऽपि कार्या।

एवं गुणवत्तरभार्यादिमरण ऋतुत्रयप्रतीक्षाऽपीत्याशयेन तयोरपि पक्षयोः सामान्यविध्युपपत्तिः।

पितृमातृपितृव्यसोदराणां चतुर्णां मरण उक्तव्यवस्थया प्रतीक्षान्ते विनायकशान्तिः। अन्यमरणे तदन्ते शान्त्यन्तरम्। एतच्च शान्तिद्वयं शान्तिरत्नमालायां वक्ष्यते।

यदा त्वतिसंकटवशेन सर्वत्र निमित्ते मासादिकप्रतीक्षाया असंभवस्तदा तन्मध्येऽपि किंचित्कालं प्रतीक्ष्योक्तव्यवस्थयाऽल्पतरां शान्तिं कृत्वा गां दत्त्वा वाग्दानादि पुनश्चरेदिति ज्योतिष्प्रकाशवाक्यकृतो विशेषः। न तु क्वचिदपि प्रतिकूले पूर्वाशौचादिनिमित्तेन निवृत्ताशौचस्यापि सद्यो विवाहे प्रवृत्तिरुचिता। यथा सगोत्रसपिण्डे पुरुषत्रयपर्यन्तमेव प्रतिकूलस्य निषेधनिमित्तत्वम्। एवं प्रवेशमुण्डनयोर्निर्गममुण्डननिषेधनिमित्तत्वमपि तेष्वेतावत्पर्यन्तमेवेति पुरुषत्रयेतिमेधातिथिवाक्यार्थः। स्वगोत्रिणामाचतुर्थमित्यनुपपन्नलभ्यार्थसिद्ध्यै प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्येत्यस्य भिन्नार्थकस्यापि वाक्यस्यानन्तरं पाठः। कुले चतुष्पुरुषपर्यन्तं प्रेतोद्देशेन विहितानि कर्माण्यनिर्वर्त्यासमाप्याऽऽभ्युदयिकं नाऽऽचरेदित्यर्थः। प्रेतशब्दोद्देशविशिष्टानि कर्माणीत्येतादृशार्थस्तु सपिण्डीकरणोत्तरमासिकासंग्रहापत्तिग्रस्तत्वात्परित्यक्तः।

एतेषामुत्पत्तिवेलायां प्रेतोद्देशेन विहितानामपि तच्छब्दोद्देशरहिता पुनरावृत्तिः शाट्यायनिनोक्ता—

" सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्य कृतानि तु।
पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात्" इति॥

१ ग. 'कानामप'। २ ग. 'णां च च'। ३ क. 'पि यथि'। ४ ग. 'प्रामण्ड'। ५ ग. 'प्रमुण्ड'। ६ ग. 'र्थे। समो'।

वृद्ध्युत्तरनिषेधनादिति यद्यपि हेतुस्तथाऽपि सव्यं हि मनुष्याः प्रथमभञ्जत इतिवद्प्राप्तप्रापकत्वाद्विधिः कल्पनीय इति नवीनाः।

कात्यायनः—"निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत्।
अयातयाम मरणं न भवेत्पुनरस्य तु" इति॥

वृद्धिकर्मोत्तरं मासिकानुष्ठाने मृतस्य मरणमयातयामं भवेत्। नूतनमिव भवेत्। तच्च माङ्गलिककर्मणः पूर्वं मृतस्य माङ्गलिककर्मोत्तरमापद्यमानमनुचितमिति भाव इति नवीनाः।

केचिन्नवीनाः—"भ्राता वा भातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा।
सहपिण्डक्रिया कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः"

इति लघुहारीतवाक्ये भ्रातृशिष्याद्युक्तेर्न नान्दीश्राद्धेज्यदेवतामात्रपरोऽपकर्ष इति। अस्मिन्मते भ्रात्रादिमरणे तत्सपिण्डनमासिकानामपकर्षं विना न नान्दीश्राद्धमिति।

अन्ये नवीनास्तु यस्याऽऽभ्युदयिकश्राद्धान्तर्गतदेवताभूतस्य सपिण्डनं विना न तन्निर्वहति तस्यैवेह वाक्ये सपिण्डनं विधीयते, आकाङ्क्षितविधानात्। अन्यथा भिन्नजातीयगुरोरपि सपिण्डनं शिष्येण कार्यं स्यादित्याहुः। एतस्मिन्मते तु तद्विनाऽपि भवतीति भेदो द्रष्टव्यः।

सकलदाक्षिणात्यप्रभृत्यनेकशिष्टाचारसंवादान्नान्दीश्राद्धेज्यदेवतामात्रपरोऽपकर्ष इति द्वितीयमतमेव युक्तम्।

प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्येत्यत्र यद्यपि प्रेतकर्मभिः सहाऽऽभ्युदयिकक्रियाया मङ्गलापरपर्यायायाः समानकर्तृकत्वं प्रतीयते तथाऽपि तदसति कर्त्रन्तरे मुख्यं सति तु प्रेतकर्मसु प्रयोजककर्तृकतामादायोपपादनीयम्। इत्थमेव हि—"वध्वञ्जलावुपस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानीयो वा द्विर्लाजानावपति" इत्याश्वलायनसूत्रे वृत्तिकृदादिभिस्तु तदुपपाद्यते, विवाहहोम उपस्तरणस्य वरकर्तृकत्वं लाजावपनस्य भ्रात्रादिकर्तृकत्वं विच्छिन्नसंधानार्थं तु तस्मिँल्लाजहोमस्यापि वरकर्तृकत्वं वदद्भिः।

एव नान्दीश्राद्धदेवतात्वसिद्ध्यर्थं सपिण्डीकरणापकर्षपरत्वेन पराभिमतवचनेऽपि समानकर्तृकत्वमित्थमेव स्वीकार्यम्।

---

१ क 'ति। एतस्मि'। २ ख, ङ, 'तन्म'। ३ ख 'स्थानो वा। ४ क ख 'र्तृत्व। ५ क, ख 'ल्लाँजाहो'।

तद्यथा शाट्यायनिः—

" प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरण तथा ।
अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दीमुख द्विज " इति ॥

लघुहारीतोऽपि—" भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्ड. शिष्य एव वा ।
सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदय तत " इति ॥

मृतस्य कन्यादाने हि तस्य ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरावधिकारिणौ कन्यायाः पितृपितामहभ्रात्रभावात्संभवतः ।

" पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रद पूर्वनाशे प्रकृतिस्थ पर पर " इतियाज्ञवल्क्यवचनात् ।

तस्य सपिण्डीकरणे तु कनिष्ठस्यैवाधिकारो न ज्येष्ठस्य ।

" न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाऽग्रज ।
अपि स्नेहेन कुर्यातां सपिण्डीकरण विना "

इति सपिण्डीकरणस्य तं प्रति विशिष्य निषेधात् । अतो ज्येष्ठस्य सपिण्डीकरणे प्रयोजककर्तृकत्वं कनिष्ठस्य मुख्यकर्तृकतामङ्गीकृत्यैवोक्तवचनयोः समानकर्तृकत्वमुपपादनीयम् । एवं चानयोर्वचनयोर्द्वैतत्वसिद्धिप्रयोजनासंकीर्तनाद्विधेयार्थैक्याच्च मूलैक्यलाघवानुरोधेन प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्येति कृष्णभट्टीप्रयोगोदाहृतवचनार्थपरत्व स्वीकर्तुमुचितमिति कौस्तुभे ।

अन्यच्च तत्रैव । पितामहे प्रपितामहे वाऽकृतसपिण्डने सति पितरि मृत औचित्येन तयोः सपिण्डीकरणोत्तर पितुः सपिण्डीकरणकर्तव्यतायां प्राप्तायामपि यदा तथाऽनुष्ठानेन पितुः सपिण्डीकरणकालातिक्रमो भवति तदा न्यायतः कालातिक्रमेण तथैव तत्कर्तव्यताया प्राप्तायां वचनेनाकृतसपिण्डीकरणाभ्यामपि ताभ्यां पितुः सपिण्डीकरणं कर्तव्यतया विहितम् ।

यथाऽऽह कात्यायनः—

" असत्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।
पितर तत्र सत्कुर्यादिति शातातपोऽब्रवीत् ॥
पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्ध पापकृताऽपि वा ।
पितामहेन पितर सत्कुर्यादिति निश्चय " इति ॥

असंस्कृतावकृतसपिण्डीकरणौ । पूर्वौ पितामहप्रपितामहौ । पापिष्ठमकृतसपिण्डनं पितरं शुद्धेन कृतसपिण्डनेन पापकृताऽकृतसपिण्डनेन वा पितामहेन सह शुद्ध निष्पन्नप्रेतावस्थं कुर्यादित्यर्थः ।

एवं कृते दर्शश्राद्धमपि तादृशाभ्यां सह कर्तव्यमित्यपि तेनैवोक्तम्—
" पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् " इति।

एवं च दर्शश्राद्धविकृतित्वान्नान्दीश्राद्धेऽपि तादृशयोर्देवतात्वसंभवेऽपि माङ्गलिकविवाहाद्यनुरोधेन तयोः सपिण्डीकरणं कृत्वैव माङ्गलिकं कर्म कार्यं तयोश्चतुष्पुरुषान्तरगतत्वात्।

अत एव शुभागम एव सपिण्डीकरणापकर्षनिमित्तत्वेन कालादर्शे पठ्यते—

" एकादशे द्वादशेऽह्नि त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा।
षष्ठे वैकादशे वाऽब्दे संपूर्णे वा शुभागमे॥
सपिण्डीकरणस्येत्थमष्टौ कालाः प्रकीर्तिताः।
साग्नेः कर्तुर्युभावाद्यौ प्रेते साग्नावनन्तरम्॥
अनग्नेस्तु द्वितीयाद्याः सप्त कालाः प्रकीर्तिताः " इति॥

" अनन्तरस्त्रिपक्षः " इति " शुभस्य विवाहादेरागमः उपस्थिते सति " इति च तत्रैव व्याख्याय मूलवाक्योदाहरणमित्थं कृतम्—

" महाभारते—' सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् '।
इत्युपक्रम्य ' एकादशेऽपि वा मासि मङ्गले स्यादुपस्थिते ' इति " [इति।]

" अत्र च शुभमङ्गलशब्दाभ्यां विवाहाद्येवोक्तमिति प्रतीतेर्न नान्दीश्राद्धप्रतीतिर्न सुतरां तद्देवतात्वस्य " इत्यपि तत्रैव।

सपिण्डनापकर्षे तत्पूर्वतनमासिकानामवशिष्टानामपि निवृत्तिः। तदुत्तरकर्तव्यमासिकानामप्यवशिष्टानां निवृत्तिर्वचनादिति द्रष्टव्यम्।

" प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य " इति वाक्यात्,
" भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा।
सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः "॥

इति वाक्याच्च चतुष्पुरुषपर्यन्तं यस्य कस्यापि सगोत्रसपिण्डस्य तत्पुत्रे मोषितेऽपि व्यवहितोऽपि सपिण्डः प्रेतस्य प्रेतश्राद्धसपिण्डीकरणमासिकानि कृत्वैव वृद्धिश्राद्धं कुर्यादित्यर्थः।

" प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा।
अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दीमुखं द्विजः "॥

इति हेमाद्रिलिखितशाट्यायनिवचोऽप्येतदर्थकमेव, प्रेतकर्मणा यावतः पुरु-

---

१ क 'व्यमपि। २ ख 'नव'।

पान्प्रति नान्दीमुखानुरोधेनावश्यकर्तव्यता विहिता तान्प्रत्येवापकर्षविधावपि शब्दसामञ्जस्यात् । सपिण्डीकरणस्य सत्यपि प्रेतश्राद्धत्व आहिताग्न्यादिविषयत्वेन व्यवस्थापितत्रिपक्षादिकालबाधेनाप्यपकर्षसिद्ध्यर्थं पृथग्ग्रहणम् ।

" सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्य कृतानि तु ।
पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात् "

इति शाट्यायनिवचोऽपि तावत्पुरुषविषयमेव पुनरपीत्युक्तेस्तान्प्रत्येव संभवादिति कौस्तुभे ।

ज्वरितस्य यावत्स्वास्थ्यं मङ्गलं न कार्यम् ।

तथा च गर्गः—" ज्वरस्योत्पादन यस्य शुभ तस्य न कारयेत् ।
दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थो धर्मं समाचरेत् " इति ॥

कस्यचित्कुलजस्य शरीरेऽतिदारुणज्वरोत्पत्तौ निश्चयोऽपि न कार्यः ।

तथा च स एव—

" केचिद्वृद्गृहस्थस्य कस्यचिद्दारुणो ज्वर ।
तावन्मङ्गलकार्यस्य न कार्यो निश्चयो बुधै " इति ।

इति प्रतिकूलविधिः ।

अथ रजोदोषनिर्णयः ।

माधवीये—" प्रारम्भात्प्राग्विवाहस्य माता यदि रजस्वला ।
निवृत्तिस्तस्य कर्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात् " इति ॥

तस्य रजोदोषस्य निवृत्तिः कर्तव्या कर्मार्थं शुद्धिः प्रतीक्षणीयेत्यर्थः । विवाहारम्भात्प्राग्यदि माता रजस्वला भवेत्तदा तस्याः शुद्धौ सत्यामेव विवाहः कर्तव्यो न तु तां परित्यज्येति तात्पर्यार्थः । अत्र हेतुमाह— सहत्वश्रुतिचोदनादिति । यद्यप्यत्र सामान्यतो निवृत्तिस्तस्य कर्तव्येत्युक्त्वा चतुर्थदिवसे रजोनिवृत्तौ सत्यां चतुर्थदिनेऽपि विवाहः कर्तव्य इति प्राप्तं तथाऽपि—

" दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति " ।

इति वचनेन पञ्चमदिन एव सर्वकर्माधिकारस्योक्तत्वात्तद्दिनमारभ्यैव विवाहेऽधिकारो न तु चतुर्थदिनमारभ्यापीति ज्ञेयम् ।

आरम्भप्रत्यायो विष्णूक्तः—

" आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया " इति॥

नान्दीमुखं नान्दीश्राद्धम्। विवाहादावित्यादिशब्देनोपनयनादि गृह्यते। पाकपरिक्रिया पाकारम्भः। पाकप्रोक्षणमिति केचित्।

" आरब्धे सूतकं न स्यात् " इतिवचने सूतकमिति मृतकस्याप्युपलक्षणम्।

मेधातिथिः—" यज्ञे च व्रतबन्धे च विवाहे यज्ञकर्मणि।
भार्या रजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनम्॥
कन्या वरस्य वा माता यद्यपि रजस्वला।
तस्याः शुद्धेः परं कार्यं माङ्गल्यं मनुरब्रवीत्॥
उद्वाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला।
तदा न मङ्गलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेप्सुभिः " इति॥

गर्गोऽपि—" यस्योद्वाहादिमाङ्गल्ये माता यदि रजस्वला।
तदा न तत्प्रकर्तव्यमायुःक्षयकरं यतः " इति॥

एतेषु वचनेष्वविशेषादुपनयनस्यापि ग्रहणम्।

बृहस्पतिः—" वैकल्यं च विवाहे [illegible]।
[illegible] " इति॥

यदि विवाहादिमारम्भोत्तरं रजः, आरम्भात्प्रागपि रजसि सर्वथा मुहूर्तान्तराभावो वा, तदा शान्तिं कृत्वाऽनन्तरं सर्वं कार्यमेव।

यथोक्तं कारिकाकारेण—

" [illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible]॥
[illegible]।
[illegible] " इति॥

[illegible] मुहूर्तान्तराभावे च [illegible] परस्पर- [illegible]।

[illegible]

पान्प्रति नान्दीमुखानुरोधेनावश्यकर्तव्यता विहिता तान्प्रत्येवापकर्षविधावपि शब्दसामञ्जस्यात् । सपिण्डीकरणस्य सत्यपि प्रेतश्राद्धत्वे आहिताग्न्यादित्रि-पयत्वेन व्यवस्थापितत्रिपक्षादिकालबाधेनाप्यपकर्षसिद्ध्यर्थं पृथग्ग्रहणम् ।

" सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्य कृतानि तु ।
पुनरप्यपकृष्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात् "

इति शाट्यायनिवचोऽपि तावत्पुरुषविषयमेव पुनरपीत्युक्तेस्तान्प्रत्येव संभवादिति कौस्तुभे ।

ज्वरितस्य यावत्स्वास्थ्यं मङ्गलं न कार्यम् ।

तथा च गर्गः—" ज्वरस्योत्पादनं यस्य शुभं तस्य न कारयेत् ।
दोषनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थो धर्मं समाचरेत् " इति ॥

कस्यचित्कुलजस्य शरीरेऽतिदारुणज्वरोत्पत्तौ निश्चयोऽपि न कार्यः ।

तथा च स एव—

" केचिद्द्वचुर्गृहस्थस्य कस्यचिद्दारुणो ज्वरः ।
तावन्मङ्गलकार्यस्य न कार्यो निश्चयो बुधैः " इति ।

इति प्रतिकूलविधिः ।

अथ रजोदोषनिर्णयः ।

माधवीये—" प्रारम्भात्प्राग्विवाहस्य माता यदि रजस्वला ।
निवृत्तिस्तस्य कर्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात् " इति ॥

तस्य रजोदोषस्य निवृत्तिः कर्तव्या कर्मार्थं शुद्धिः प्रतीक्षणीयेत्यर्थः । विवाहारम्भात्प्राग्यदि माता रजस्वला भवेत्तदा तस्याः शुद्धौ सत्यामेव विवाहः कर्तव्यो न तु तां परित्यज्येति तात्पर्यार्थः । अत्र हेतुमाह— सहत्वश्रुतिचोदनादिति । यद्यप्यत्र सामान्यतो निवृत्तिस्तस्य कर्तव्येत्युक्त्वा चतुर्थदिवसे रजोनिवृत्तौ सत्यां चतुर्थदिनेऽपि विवाहः कर्तव्य इति प्राप्तं तथाऽपि—

" दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति "[1] ।

इति वचनेन पञ्चमदिन एव सर्वकर्माधिकारस्योक्तत्वात्तद्दिनमारभ्यैव विवाहेऽधिकारो न तु चतुर्थदिनमारभ्यापीति ज्ञेयम् ।

---

१ क. न च ।

प्रारम्भशब्दार्थो विष्णुनोक्तः—

" प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया " इति ॥

नान्दीमुखं नान्दीश्राद्धम्। विवाहादावित्यादिपदेनोपनयनादि गृह्यते। पाकपरिक्रिया पाकारम्भः। पाकप्रोक्षणमिति केचित्।

" प्रारब्धे सूतकं न स्यात् " इतिवचने सूतकमिति मृतकस्याप्युपलक्षणम्।

मेधातिथिः—" चौले च व्रतबन्धे च विवाहे यज्ञकर्मणि।
भार्या रजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनम् ॥
वध्वा वरस्य वा माता भवेद्यदि रजस्वला।
तस्याः शुद्धेः परं कार्यं माङ्गल्यं मनुरब्रवीत् ॥
उद्वाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला।
तदा न मङ्गलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेप्सुभिः " इति ॥

गर्गोऽपि—" यस्योद्वाहादिमाङ्गल्ये माता यदि रजस्वला।
तदा न तत्प्रकर्तव्यमायुष्क्षयकरं यतः " इति ॥

एतेषु वचनेष्वविशेषात्सापत्नमातुरपि ग्रहणम्।

बृहस्पतिः—" वैधव्यं च विवाहे स्याज्जडत्वं व्रतबन्धने।
चूडायां च शिशोर्मृत्युर्विघ्न यात्राप्रवेशयोः " इति ॥

यदि विवाहादिप्रारम्भोत्तरं रजः, प्रारम्भात्प्रागपि रजसि सर्वथा मुहूर्तान्तरालाभो वा, तदा शान्तिं कृत्वाऽनन्तरं कर्म कार्यमेव।

यथोक्तं कर्पार्दिकारिकायाम्—

" सूतिकोदक्ययोः शुद्ध्यै गां दद्याद्धोमपूर्वकम्।
प्राप्ते कर्मणि शुद्धा स्यादितरस्मिन्न शुध्यति ॥
अलाभे सुमुहूर्तस्य रजोदोष उपस्थिते।
श्रियं संपूज्य तत्कुर्यात्पाणिग्रहणमङ्गलम् ॥
हैमीं मापमितां पद्मा श्रीसूक्तविधिनाऽर्चयेत्।
प्रत्यृचं पायस हुत्वाऽभिषिच्य शुभमाचरेत् " इति ॥

श्लोकभेदेन प्राप्तपदोक्तारम्भस्य मुहूर्तान्तरालाभस्य च श्रवणान्न परस्परसापेक्षत्वमिति कौस्तुभे।

१ क. ग. 'णमिति केचित्। वृ'।

सूतिकोदक्ययोः शुद्ध्यै गां दद्याद्धोमपूर्वकमितिवचनप्रतिपादिता शुद्धिश्चतुर्थदिवसविषयिणी द्रष्टव्या। अत्र शुद्धिशब्देनाधिकार उच्यते। तथा च—अधिकाराय गां दद्याद्धोमपूर्वकमित्यर्थो भवति। होमपूर्वकमिति विहितो होमः कुश्मा(ष्मा)ण्डैरेव, कर्पादिकारिकासु पूर्वत्र तस्यैवोपक्रमात्।

रजस्वलाविषये—

"दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति"।

इति वचनसिद्धस्य चतुर्थदिवसेऽनधिकारस्य बाधोऽनेन क्रियते।

सूतिकाविषये तु "विंशतिरात्र पुत्रप्रसूर्मासेन स्त्रीजननी" इत्यनेन प्रतिपादितस्यानधिकारस्यात्र बाधः।

इयं वैधी शुद्धिः संकटविषये द्रष्टव्या।

रजोदर्शनादिसंभावनायां नान्दीश्राद्धस्यापकृष्यानुष्ठाने विधिः स्मृत्यन्तरे—

"एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः।
त्रिषट्चौलोपनयने नान्दीश्राद्ध विधीयते" इति॥

चौले त्रयो वासरा उपनयने षड्वासरा इत्यर्थः।

इति रजोदोषनिर्णयः।

अथ विवाह आशौचपाते निर्णयः।

याज्ञवल्क्यः—"दाने विवाहे यज्ञे च सङ्ग्रामे देशविप्लवे।
आपद्यपि च कष्टायां सद्यः शौच विधीयते" इति॥

विष्णुः—"व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे।
प्रारब्धे सूतक न स्यादनारब्धे तु सूतकम्" इति॥

प्रारम्भशब्दार्थस्तु प्रागेवोक्तः।

विवाहे सद्यः शौचं केषामित्यपेक्षायां ब्रह्मपुराणे सद्यःशौचं प्रकल्प्य—

"दातुः प्रतिग्रहीतुश्च कन्यादाने च नो भवेत्।
विवाहयिष्णोः कन्याया होमहोमादिकर्मणि" इति॥

अत्र दातृप्रतिग्रहीतृग्रहणं संस्कार्यसंस्कारकयोरुपलक्षणम्। चकाराद्दातृपत्नीकन्ययोर्ग्रहणम्।

---

१ क ख. ङ. गजादौ।

(विवाह आशौचपाते निर्णयः)

आरम्भाभावेऽप्यग्रे मुहूर्तान्तरालाभे सामग्र्यां च कृतायां सूतकिनोऽप्यधिकारोपायमाह पारिजाते विष्णुः—

" अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कूष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम् ।
गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुध्यति सूतकी " इति ॥

अनारब्धविशुद्ध्यर्थमित्यनेनैव सिद्धे ततः शुध्यतीति पुनर्वचनमतिसंकटे विवाहाद्युपयोगिपाकपरिवेषणादावपि शुद्धिज्ञापनार्थमिति नवीनाः । सूतकीति जननाशौचवन्तं मत्स्येवेदं प्रवर्तत इत्यपि केचिन्नवीनाः ।

संग्रहे—" संकटे समनुप्राप्ते सूतके समुपस्थिते ।
कूश्मा(ष्मा)ण्डीभिर्घृतं हुत्वा गां च दद्यात्पयस्विनीम् ॥
चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् ।
यदैव सूतकप्राप्तिस्तदैवाभ्युदयक्रिया " इति ॥

एवं शुद्धिपूर्वकविवाहाद्यनुष्ठाने तदङ्गत्वेन संकल्पितान्नभोजने न दोष इत्याह बृहस्पतिः—

" विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
पूर्वसंकल्पितान्नेषु न दोषः परिकीर्तितः " इति ॥

मृतकसूतकमध्ये विवाहाद्यनुष्ठान उक्तशुद्धिपूर्वकमारब्ध इति पूर्वार्धार्थः ।

नान्दीश्राद्धोत्तरं सूतकादौ विवाहाद्यारम्भोत्तरमपि संकल्पितान्ने विशेषः षट्त्रिंशन्मते—

" विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः " इति ॥

परैरसगोत्रैः ।

स्मृतिकौमुद्यामपि—

" विवाहोत्सवयज्ञेषु आरब्धे सूतकं यदि ।
साङ्गं तत्कर्म कर्तव्यमन्नदानादिकं परैः " इति ॥

पूर्वसंकल्पितान्नभोजनसमये सूतकप्राप्तौ विशेषः षट्त्रिंशन्मते—

" भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः " इति ॥

भोक्तृभिर्भुक्तशेषस्त्याज्यः पक्वशेषः सूतकिभिर्भोक्तव्य इत्याशयः ।

---

१ क ग. ड. कूश्माण्डै' । २ ड. 'मारभेत् ।

" भोजनार्धे तु संभुक्ते यदि कश्चिन्म्रियेत वै ।
सर्वे भुक्तोच्छिष्टशेषं परित्यज्य समाहिताः ॥
आचम्य परकीयेण तोयेन शुचयो द्विजाः " इति ब्रह्मपुराणात् ।

बहन्नसंभरणसंपादिनां धारणाशक्तावाह विष्णुः—

" न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः पूर्वसंभृतसंभारयोः " इति ।

देवप्रतिष्ठाविवाहयोः[3] पूर्वसंभृतसामग्रीकयोरुपक्रमात्प्रागपि तत्कर्तुराशौचं न भवतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति, यावति काले संभृतबहुसंभारधारणं कर्तुं शक्यते तावत्कालमध्ये प्रतिष्ठाविवाहाङ्गभूतं कालान्तरं यत्र न लभ्यते तद्विषय एवायं संकल्पात्प्रागाशौचाभाव इति ।

सिङ्गाभट्टीये बौधायनः—

" स्थालीपाकात्पूर्वं वध्वा यदि मृतिः स्यात्तामन्वारभ्य स्थालीपाकं कृत्वौपासनाग्निना दाहयेद्वरस्य मातापित्रोर्यदि मृतिः स्यादुत्तरशेषं समाप्य पश्चात्पैतृमेधिकमाचरेदसावेव ज्येष्ठश्चेत्कङ्कणं कन्याहस्ते बद्ध्वा तद्विपरीतमाचरेत् " इति ।

इति विवाह आशौचनिर्णयः ।

अथ समानक्रियाविचारः ।

सारावल्याम्—" एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वत्सरे सदा ।
विवाहं नैव कुर्वन्ति कुर्वन्ति तु ततोऽन्यथा " इति ॥

ज्योतिर्विवरणे—" एकोदरयोर्वरयोरेकदिनोद्वाहतो भवेन्नाशः ।
नद्यन्तर एकदिने केऽप्याहुः संकटे च शुभम् " इति ।

शार्ङ्गधरीयेऽपि—" नद्यन्तरेऽपि शुभदं पृथुशैलरोधे " इति ।

स्मृत्यन्तरे—" विवाहस्त्वेकजातानामेकस्मिन्नुदये कुले ।
नाशं करोत्येकवर्षे स्यादेका विधवा तयोः " इति ।

उदयो लग्नम् ।

पारिजाते गर्गः—" भ्रातृयुग्मे स्वसृयुग्मे भ्रातृस्वस्रोश्च युग्मके ।
न जातु मङ्गलं कार्यमेकस्मिन्मण्डपेऽहनि " इति ।

---

१ ग. सर्वे । २ ङ. पूर्वं स' । ३ क. ग. ङ. 'यो. स' । ४ ग. 'नि । मिङ्गोभ' ।

भ्रातृयुग्मस्य स्वसृयुग्मस्य भ्रातृस्वसृयुग्मस्य चैकस्मिन्नहन्येकस्मिन्मण्डपे मण्डनं न कुर्यादित्यर्थः। एतच्च वचनं सारावलीवचनेन समानोदरविषयनिषेधस्य प्राप्तत्वात्तद्भिन्नविषयम्।

मदरत्ने नारदः—"एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः।
न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते" इति।

न समानक्रियामित्यनेन द्वयोश्चौले द्वयोर्व्रतबन्धौ द्वयोर्विवाहौ वा न कुर्यादिति बोध्यते। मातृभेदे विधीयत इत्येतेनैकस्य पुंसो विवाहद्वयमप्येकदिने निषिद्धं मातृभेदाभावात्।

अन्यच्च ज्योतिर्ग्रन्थे—

"नैकस्मिन्वत्सरे कार्यौ गेहोद्वाहौ कथंचन" इति।

गेहशब्देन गेहारम्भः प्रवेशश्च गृह्यते।

विशेषमाह स एव—"पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये।
न कार्यं व्रतमुद्वाहान्मङ्गले नाप्यमङ्गलम्।
विवाहश्चैव कन्याना षण्मासाभ्यन्तरे यदि।
असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत्" इति।

मङ्गलं विवाहादि। अमङ्गलं श्राद्धादि।

ज्योतिर्निबन्धे—"मातृयज्ञक्रियापूर्वं ज्येष्ठं कृत्वा तु मङ्गलम्।
ऋतुत्रयं पुनर्यत्नात् कुर्याल्लघुमङ्गलम्" इति।

ज्येष्ठमङ्गलं(ले) विवाहोपनयने। लघुमङ्गलं चौलादि। अनेन वचनेन समावर्तनमपि निषिध्यते तस्यापि लघुमङ्गलत्वादिति केचित्। अन्ये तु पित्रादिकर्तृकपुत्रादिसंस्कारपरं न तु स्वकर्तृकस्वसंस्कारपरम्। समावर्तनस्य स्वकर्तृकत्वान्नायं निषेधस्तत्रेति प्राहुः। अत्र प्रमाणाभावाच्चिन्त्यमेतत्। एवं च विवाहोत्तरमुपनयनोत्तरं वा, ऋतुत्रयादर्वाक्चौलं न कार्यमित्युक्तं भवति।

तथा च मदनरत्नेऽत्रिः—

"कुले ऋतुत्रयादर्वाङ्मण्डनान्न तु मुण्डनम्।
प्रवेशान्निर्गमं चैव न कुर्यान्मङ्गलत्रयम्।
पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं पुत्रस्योद्वाहनक्रिया।
न दुष्टा स्यान्मातृभेदे गृहभेदेऽपि चैव हि" इति।

---

१ क. ग. 'च-" नै०। २ ङ. गृहारम्भ।

अत्र कुलं पुरुषत्रयपर्यन्तमेव ।

तथा च मेधातिथिः—

" पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकुलं स्वगोत्रिणाम् ।
प्रवेशनिर्गमौ तद्वत्तथा मुण्डनमण्डने " इति ।

मण्डनमुण्डनशब्दार्थः कात्यायनेनोक्तः—

" मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मण्डनम् ।
चौलं मुण्डनमित्युक्तं वर्जयेद्वरणात्परम् ।
मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् " इति ।

चौलस्य मुण्डनप्रधानत्वादिति तदाशयः । मौञ्ज्यां मुण्डनमङ्गं न प्रधानमिति मौञ्जी न मुण्डनमित्यस्याऽऽशयः । वरणात्परं कन्यावरयोर्वरणोत्तरं कन्यावरयोर्वरणप्रभृतीति यावत् ।

प्रवेशनिर्गमशब्दार्थः कात्यायनेनोक्तः—

" पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः " इति ।

संहितासारावल्याम्—

" न मण्डनान्मुण्डनमूर्ध्वमिष्टं न पुत्रयोर्मण्डनमेकवर्षे ।
न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात् " इति ।

मदनरत्ने वसिष्ठः—

" न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात् ।
न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनं च गोत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ।
एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् ।
षण्मासमध्ये मुनयः समूचुर्न मुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् " इति ।

मिहिरः—" पुत्रोपनयनादूर्ध्वं षण्मासाभ्यन्तरं तथा ।
पुत्रोद्वाहं न कुर्वीत विवाहाद्व्रतबन्धनम् " इति ।

एतदपवादस्तत्रैव—

" ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य प्रवेशनम् ।
तदा ह्येकोदरस्यापि विवाहस्तु प्रशस्यते " इति ।

अत्र तुशब्देन विवाहभिन्नमेकोदरविषयं मङ्गलद्वयमब्दभेदेऽपि न भवतीति ज्ञाप्यते ।

---

१ ख. ग. ङ. 'व्रतुंच' ।

सारावल्याम्—

" फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने।
भेदादब्दस्य कुर्वीत नर्तुत्रयविलङ्घनम् " इति।

संकटे गर्गः—" पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम्।
पुम्यन्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूरयः " इति।

परिणयो विवाहः।

कपर्दिकारिकाऽपि—

" उद्वाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्पुम्यन्तरस्योद्वहनं कदाऽपि।
यावच्चतुर्थं दिनमत्र सर्वं समाप्य चान्योद्वहनं विदध्यात् " इति।

अत्र चतुर्थदिने कश्यपः—

" मौञ्जीबन्धस्तथोद्वाहः षण्मासाभ्यन्तरेऽपि वा।
पुम्युद्वाहं न कुर्वीत विभक्तानां न दोषकृत् " इति।

अत्रोत्तरत्र पुम्युद्वाहं न कुर्वीतेति श्रवणात्पूर्वत्रोद्वाहः पुत्रस्य द्रष्टव्यः। अत्रे-वमर्थः—मौञ्जीबन्धस्तथोद्वाहः षण्मासाभ्यन्तरेऽपि कर्तव्यः, परं तु षण्मासाभ्यन्तरे पुत्रोद्वाहात्परं पुम्युद्वाहं न कुर्वीत, यदि विभक्ता भ्रातरस्तदा षण्मासाभ्यन्तरे पुत्रोद्वाहोत्तरं पुम्युद्वाहकरणे न दोष इति। एतच्चातिसंकटे द्रष्टव्यम्।

यत्तु ज्योतिर्निबन्धे मेधातिथिः—

" पृथग्मातृजयोः कार्यो विवाहस्त्वेकवासरे।
एकस्मिन्मण्डपे कार्यः पृथग्वेदिकयोस्तथा।
पुष्पपट्टिकयोः कार्यं दर्शनं न शिरस्थयोः।
भगिनीभ्यामुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत् " इति,

तत्कर्तृभेदाभिप्रायम्। कार्य इति कर्मप्रत्यये द्वाभ्यां त्रिभिरित्यन्वयसंभवात्। उदाहृतगर्गवाक्ययोः कपर्दिवाक्ये चैककर्तारं प्रति निषेधो ज्ञायते। कुर्वीत्कुर्वीत न पिता विदध्यादितिशब्दैस्तथैव प्रतीतेः। अतश्च द्वाभ्यां कर्तृभ्यामेकस्मिन्नपि लग्न एकस्मिन्नपि गृहे भिन्नोदरयोर्विवाहः कार्यः। कर्तृभेदेनैव मण्डपप्रतिष्ठादिभेदः। एकः कर्ता तु दिनचतुष्टयेन पूर्वं विवाहं समाप्योत्तरं कुर्यात्। अतिसंकटे त्वेकस्मिन्नपि दिने मण्डपदेवताप्रतिष्ठाद्यभेदेऽपि गृहभेदेन वेति व्यवस्था बोध्या।

तथा च वसिष्ठः—

" द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैस्तु ।
आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथवाऽऽचार्यविभेदतो वा " इति ।

अत्रोत्तरार्धं भिन्नोदरसाधारणं ज्ञेयम् ।

चतुर्थदिनादर्वाग्विषये वसिष्ठः—

" एकलग्ने द्विलग्ने वा द्वे गृहे यत्र शोभने ।
तयोरेको विनष्टः स्याद्वर्धते न यथास्थितम् " इति ।

यत्र गृहे द्वे शोभने द्वौ विवाहावित्यर्थ इति चिन्तामणौ ।

अतिसंकट एकोदरयोरप्येकाहे कर्तव्यतोक्ता ज्योतिर्विवरणे—

" न प्रतिषिद्धं लग्न संप्राप्ते संकटे महति ।
एकोदरसंभवयोरेकाहे भिन्नमण्डपे काले " इति ।

यमयोस्तु विशेषः स्मृत्यन्तरे—

" एकस्मिन्वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा ।
कर्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः " इति ।

गार्ग्यः—" एकस्मिन्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः ।
क्षौरं चैव विवाहं च मौञ्जीबन्धनमेव च " इति ।

एतच्चाभ्यनुज्ञापरं न तु नियमविधिरिति द्रष्टव्यम् ।

इति समानक्रियाविचारः ।

अथ संक्षेपेण कन्यादातृनिर्णयः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

" पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ।
अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।
गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् " इति ।

भ्राता कन्यायाः ।

स च संस्कृतः ।

" असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।
भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांऽशं तु तुरीयकम् " इति तेनैवोक्तत्वात् ।

---

१ क. ग. 'मलयो' ।

यज्जातीया कन्या तज्जातीयस्य पुत्रस्य यावान्भागस्तस्य चतुर्थमंशं प्रत्येकं भगिनीभ्यो दत्त्वा ताः संस्कर्तव्या इत्यर्थः । भगिन्यश्चेत्यत्र चकारो भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैरित्यस्यानुवृत्त्यर्थः । पूर्वसंस्कृतैरित्यनेनानुपनीतस्य भ्रातुरधिकारो व्यावर्त्यते ।

अत्र शूलपाणिः— पूर्वसंस्कृतैर्भ्रात्रादिभिः पितुरर्थे(र्थे) पैतृकादेव धनादसंस्कृता भ्रातरो जातकर्मादिसंस्कारैः संस्कार्याः । भगिन्योऽपि स्वाद्धनाच्चतुर्थभागं दत्त्वा तेनैव धनेन विवाहाख्यसंस्कारेण संस्कुर्यात्(स्कार्याः) [इति] ।

बृहस्पतिना तु—

" समांशा मातरस्त्वेषां तुरीयांशाश्च कन्यकाः " ।

इत्यनेन पितृधनाच्चतुर्थांशहरत्वमुक्तं तदपि संस्कारार्थमेव । चतुर्थांशेन विवाहासंभवे यावता धनेन संभवति तावद्देयम् ।

यथा देवलः—

" कन्याभ्यश्च पितृद्रव्याद्देयं वैवाहिकं वसु ।
अपुत्रकस्य कन्या वा धर्मजा पुत्रवद्धरेत् " इति ॥

स्ववित्तानुसारेणेत्याह विष्णुः—'अनूढानां तु कन्यानां स्ववित्तानुसारेण संस्कारं कुर्यात्' इति । सकुल्यो दायादः । दायादेष्वपि संनिहित एवाधिकारी । प्रकृतिस्थः पातित्योन्मादादिदोषरहितः । अत्र प्रकृतिस्थग्रहणादप्रकृतिस्थेन पित्रादिना कृतमप्यकृतमेव ।

" स्वतन्त्रो यदि तत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।
तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः " ॥

इत्यपरार्के नारदवचनात् । पितृत्वादिना स्वतन्त्रोऽपि सन्नप्रकृतिस्थत्वेन हेतुना परतन्त्रो यदि भवति तदा तत्कृतं वाग्दानादिकार्यमकृतमेव वेदितव्यं यदि तस्मिन्वरे पतनीयदोषा अचिकित्स्यरोगा वा भवेयुः । वरे पतनीयदोषाद्यभावे तु तथैवोपरितनं कर्म प्रकृतिस्थः कुर्यात् । यदा त्वप्रकृतिस्थदत्ताया विवाहसंस्कारो निर्व्यूढस्तदा प्रधानकर्मणो निष्पन्नत्वेनाधिकारिमान्तर्यकल्यात्तत्रापि न सर्वात्मना प्रत्यावर्तनीया कन्या ।

एवं तर्ह्यनधिकारिणा कृतमप्यकृतमेवेत्येतद्विरुध्येतेति चेत्सत्यम् । तद्विरोध-

---

१ क. ग. ब. इत्याह । ग॰ । घ. इति शूलपाणिः । ग॰ ।

परिहाराय परिवेत्तृविवाह इव तां मत्वाहृत्य पुनस्तस्मा एवाधिकारी दद्यात्। तत्र च पुनर्विवाहोऽपि परिवेत्तृविवाहवदेव ज्ञेय इति मदनपारिजाते। यदि तु सप्तपदीक्रमणान्तं जातं भवेत्तदाऽधिकारिदातृरूपाङ्गवैकल्येऽपि नाऽऽवृत्तिर्विवाहस्य। अङ्गानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वादिति केचित्।

नारदोऽपि दातॄनाह—

" पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमतेः पितुः।
पितामहो मातुलश्च सकुल्या बान्धवास्तथा॥
माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते।
तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः स्वजातयः " इति॥

अत्र पितृग्रहणं पितामहोपलक्षणम्। अत्र पित्रभावे पितामहस्तदभावे भ्रातेत्येवं क्रमो द्रष्टव्यः। उदाहृतयाज्ञवल्क्यवचोनुरोधात्। सकुल्या दायादा बान्धवा मातृपक्षीयाः स्वजातयो ब्राह्मणादयः। यस्य वर्णस्य या कन्या तज्जातीया अधिकारिण इत्यर्थः।

मदनपारिजाते कात्यायनः—

" स्वयमेवौरसीं दद्यात्पित्रभावे स्वबान्धवाः।
मातामहस्ततोऽन्यां हि माता वा धर्मजां सुताम् " इति।

ततोऽन्यामौरसीभिन्नाम्। धर्मजां नियोगात्क्षेत्रजां मातामहो माता मातुलो वा दद्यात्। तेनौरसीदाने पितृबन्धुषु सत्सु मातामहादीनां नाधिकारः।

अस्यापवादस्तत्रैव—

" दीर्घप्रवासयुक्तेषु पौगण्डेषु च बन्धुषु।
माता तु समये दद्यादौरसीमपि कन्यकाम् " इति॥

पौगण्डो व्यवहारासमर्थः। समये रजोदर्शनोचितसमयात्पूर्वकाले।

मनुः—" यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत् " इति।

उक्तप्रकाराधिकार्यभावे स्वयं वरयेत्।

" गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् " इतिवचनात्।

" पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्वृणोति माम्।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः " ॥

इति भारते सावित्र्युपाख्याने पित्रनुज्ञयाऽपि स्वयंवरणमुक्तं तत्क्षत्रियाधिकारविषयम्। गम्यं गमनार्हं सावर्ण्यादिगुणयुक्तमित्यर्थः।

अनाथायाः कन्याया धर्मार्थविवाहकरणं तत्फलं चोक्तं पुराणान्तरे—

" आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयां तु कन्यकाम् ।
धर्म्येण विधिना दातुमसगोत्रोऽपि युज्यते ॥
अनाथां कन्यकां दृष्ट्वा यो दद्यात्सदृशे वरे ।
द्विगुणं फलमाप्नोति कन्यादाने यदीरितम् " इति ॥

अतोऽन्यदीया कन्याऽन्येनापि धर्मार्थं देया ।

कन्याया रजःप्राप्त्यनन्तरं दाने दोषमाह शाट्यायनिः—

" माता च जनकश्चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् " इति ॥

मरीचिरपि—" यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असंभाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स उक्तो वृषलीपतिः " इति ॥

हारीतोऽपि—" पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः " इति ॥

असंस्कृताऽविवाहिता ।

तत्र प्रायश्चित्तपूर्वकं विवाहमाह शौनकः—

" कन्यामृतुमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
पिता ऋतूंस्त्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुधीः ॥
दानावधि गृहे यत्नात्पालयेच्च रजोवतीम् ।
दद्यात्तदृतुसंख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि ॥
दातव्यैकाऽपि यत्नेन दाने तस्या यथाविधि ।
दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिःस्वः सदक्षिणम् ॥
तस्यातीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ।
उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ॥
अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ।
तामुद्वहन्वरश्चापि कूश्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम् " इति ॥

निष्कृतिमात्मनः कृत्वा कन्यां चर्तुमतीं शुद्धां कृत्वा वराय प्रतिपादयेदित्यन्वयः । स्वपुत्र्याः स्वकन्यायाः । तस्याः कन्याया दाने कर्तव्ये यथाविधि गोदानविधिना शक्तेन तदृतुसंख्यया गावो दातव्याः । अशक्तेन त्वद्वयमेकाऽपि गौर्गोदानविधिना देयेत्यर्थः । उपोष्येति श्लोकेन दृष्टरजस्कक-

न्याया उपवासत्रयान्ते गव्यपयःपानपूर्वकं गोदानं विधीयते । अदृष्टरजसे कुमार्यै सरत्नभूषणदानेन विवाहयोग्यतोच्यते । तामुद्वहन्नित्यनेन वरस्य कूश्माण्डहोमेन तदुद्वाहयोग्यता प्रतिपाद्यते ।

कन्यया गोदानोत्तरं पादकृच्छ्रमपि कर्तव्यम् ।

"कन्यका तु विवाहात्प्राग्रजसा चेत्परिप्लुता ।
पादकृच्छ्रेण शुद्धा स्यात्पाणिग्रहणकर्मणि" ॥

इति हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरोक्तेः ।

बौधायनस्तु—

"अथ यदि कन्योपसाद्यमाना वोह्यमाना वा रजस्वला स्यात्ता-मनुमन्त्रयते—पुमासौ मित्रावरुणौ पुमासावश्विनावुभौ । पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमासं वर्धयत्वियमित्यथ द्वादशरात्रमलङ्कृत्य प्राशयेत्पञ्चगव्य ततः शुद्धा भवति" इत्याह ।

उपसाद्यमाना दात्रा दीयमाना । उह्यमाना वरेण पाणिग्रहणेन । वाशब्द-द्वयमुभयोः प्राधान्यं द्योतयितुम् ।

तस्या उपसाद्यमानाया उह्यमानाया वा पतने स एवाऽऽह—

"अथ यदि कन्योपसाद्यमाना वोह्यमाना वा पतेत्तामुत्थापयेदुद-स्थाद्देव्यदितिर्विश्वरूप्यायुर्यज्ञपतावधात् । इन्द्राय कृण्वती भाग मित्राय वरुणाय च" इति ।

होमकाले रजोदर्शने तु यज्ञपार्श्वः—

"विवाहे वितते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ।
कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथ कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥
स्नापयित्वा तु ता कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।
युञ्जानामाहुतिं हुत्वा ततस्तन्त्र प्रवर्तयेत्" इति ॥

युञ्जानः प्रथमं मन इत्येकेनर्च्मन्त्रेण साध्याऽऽहुतिर्युञ्जानाहुतिस्तां हुत्वे-त्यर्थः ।

यदा तु दातृभावेन रजोदर्शनं तदा विशेषमाह बौधायनः—

"त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृश पतिम् ॥
अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत्" इति ।

मनुरपि—" त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत नारी ऋतुमती सती।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम्॥
अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम्।
नैनः किंचिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति " इति।

अदीयमाना दात्रभावाद्दात्रनुपेक्षणाच्च। सा यं भर्तारमधिगच्छति सोऽपि नैनोऽधिगच्छतीति माधवेन व्याख्यातम्।

यत्तु विष्णुवचनम्—
" ऋतुत्रयमपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् " इति।

तद्गुणवद्वरलाभे वेदितव्यम्।

स्वयंवरणे विशेषमाह मनुः—
" अलंकारं नाऽऽददीत पितृदत्तं स्वयंवरा।
मातृदत्तं भ्रातृदत्त स्तेयं स्याद्यदि तं हरेत् " इति॥

कन्यादानफलमाह स एव—
' नाग्निहोत्रादिभिस्तत्स्याद्रक्षातो ब्राह्मणस्य वा।
यत्कन्या विधिवद्दत्त्वा फलमाप्नोति मानवः ' इति।

रक्षातो रक्षणेन।

सालंकारकन्यादाने फलविशेषमाह संवर्तः—
' कूकुदश्चाश्वमेधी च प्राणदाता भयेषु च।
समं यान्ति रथा एषां त्रयो वै नात्र संशयः ' इति।

कूकुदशब्दः—' सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः ' इति कोशात्सत्कारपूर्वकालंकारयुतकन्यादातरि रूढः। कूपद इति पाठेऽप्यर्थः स एव।

वैवाहिकप्रदानमुक्तं स्कन्दपुराणे—
' वैवाहिकप्रदानं हि यो ददाति दयापरः।
विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना।
महेन्द्रभवनं याति सेव्यते ह्यप्सरोगणैः ' इति।

वैवाहिकं विवाहोपयोगि द्रव्यवस्त्रालंकारादि। न चेदं फलश्रवणात्काम्यमेवेति वाच्यम्।

' वैवाहिकप्रदानं यो न करोति नराधमः।
पापीयान्स हि जायेत सर्वलोकविगर्हितः '

---

१ ग. कन्या।

इत्यमदाने दोषश्रवणात् । अतो दर्शपूर्णमासवन्नित्यं काम्यं च ।

अन्यस्य धर्मार्थं विवाहकरणे फलमुक्तं महाभारते—

' ज्ञात्वा स्ववित्तसामर्थ्यमेकमुद्वाहयेद्द्विजम् ।
तेनाप्याप्नोति तत्स्थानं शिवभक्तो नरो ध्रुवम् ' इति ।

अपरार्के दक्षोऽपि—

' मातापितृविहीनं तु संस्कारोद्वाहनादिभिः ।
यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ' इति ।

कन्यागृहे भोजननिषेधो भविष्ये—

' अप्रजायां तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ' इति ।

न भुञ्जीतेत्यत्र कन्यागृह इति शेषः ।

अपरार्के आदित्य पुराणेऽपि—

' अप्रजायां तु कन्यां नाश्नीयात्कन्यकागृहे ।
ब्राह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वाऽश्नीयात्कदाचन ।
अथ भुञ्जीत मोहाच्चेत्स याति नरकं ध्रुवम् ' इति ।

ब्राह्मविवाहविधिना दातुं योग्यां कन्यां दत्त्वा कदाऽपि तस्या गृहे नैवाश्नीयादित्यर्थः । अत्राप्यप्रजायामित्यनुषञ्जनीयम् ।

शाकल्यकारिकास्वपि—

' दुहितुरन्नं न भुञ्जीयाद्यावत्तस्या भवेत्सुतः ।
अन्यथा यस्तु भुञ्जीत दानं तस्य वृथा भवेत् ।
कन्यायास्त्वप्रसूताया यस्त्वन्नं भुञ्जते यदि ।
अन्नं स केवलं भुङ्क्ते प्राजापत्येन शुध्यति ' इति ।

अथ दत्तापहारः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

' दत्तामपि हरेत्पूर्वं श्रेयाश्चेद्वर आव्रजेत् ' इति ।

पूर्ववरापेक्षया श्रेयान्गुणैर्वरिष्ठो वर आव्रजेदागच्छेच्चेत्पूर्ववराय दत्तां वाचा दत्तामपि कन्यां हरेत् । तस्मै न दद्यादित्यर्थः ।

अत एव प्रतिश्रुत्यवसरे स्मर्यते शिष्टैः—

'अव्यङ्गेऽपतितेऽक्लीबे दशदोषविवर्जिते।
इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निद्विजसंनिधौ' इति।

दश दोषाः संग्रह उक्ताः—

'उन्मत्ता वृत्तिहीनाश्च तथाऽपस्मारदूषिताः।
दूरस्थाः कुष्ठिनो मूर्खा मोक्षमार्गानुसारिणः।
शूरा अवेद्या निवृत्ता दशदोषयुता वराः।
तथा षण्ढाश्च पतिताश्चक्षुःश्रोत्रविवर्जिताः।
वर्जनीयाः प्रयत्नेन कन्यादात्रा न संशयः' इति।

निवृत्ता विवाहात्।

यत्तु मनुवचनम्—

'एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः।
यदन्यस्याभ्यनुज्ञाय नरस्यान्यस्य दीयते' इति।

यच्च नारदवचनं—

'सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते' इति।

तद्दोषरहितवरविषयम्। दोषरहितवरतः कन्याया अपहारे दण्ड उक्तो याज्ञवल्क्येन—

'सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डभाक्' इति।

तां कन्यां हरतश्चोरस्य यथा दण्डस्तथैव दण्ड इत्यर्थः।

नारदोऽपि— 'दत्तां न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति चेत्।
अदुष्टश्चेद्वरो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चोरवत्' इति।

अदुष्टश्चेदित्यनेन दुष्टाय न देयेति गम्यते।

उक्तं च गौतमेन—

'प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्' इति।

दुष्टेनापि यदि पाणिग्रहणं सप्तपद्यन्तं कृतं तदनन्तरं ततो नैव ग्राह्या।

अत एव नारदः—

'स्त्रीपुंसयोस्तु संबन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते।
वरणाद्ग्रहणं पाणेः संबन्धोऽयं त्रिलक्षणः।

१ ह. 'ण्च्चोरदण्डव'।

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणाद्दोषदर्शनात् ।
पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।
तेषां निष्ठा च विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ' इति ।

अस्यार्थः—स्त्रीपुंसयोः संबन्धः संभोगस्तस्मात्प्राग्वरणं तदनन्तरं पाणिग्रहणं च भवति । एवं संबन्धस्त्रिलक्षणः । वरणं पाणिग्रहणमुपभोगश्चेति त्रीणि लक्षणानि यस्य स संबन्धस्त्रिलक्षणः । स्त्रीपुंसयोरित्यत्राचतुरेति सूत्रेणाकारान्तता । गान्धर्वादिषु नायं क्रमः । तयोः स्त्रीपुंसयोः कन्यावरयोरिति यावत् । अनियतमनियमः, ह्वतोऽपि न परिणीयते वाग्दत्ताऽपि न दीयत इत्येवंरूपः । तत्र हेतुः—वरणाद्दोषदर्शनादिति । वरणादूर्ध्वं कन्यावरयोरन्योन्यं दोषदर्शनात् । अनेन विवाहादूर्ध्वं नानियम इत्युक्तं भवति । तत्र नियमे हेतुमाह पाणिग्रहणिका मन्त्रा इति । तैर्मन्त्रैरुत्पादितसंस्कारयोर्न परित्याग इत्यर्थः । *पाणिग्रहणसंस्कारोत्पत्त्यवसरमाह—तेषामिति ।*

निष्ठा नियता स्थितिः ।

" वरणाद्ग्रहणं पाणेः सस्कारो ह्यग्निलक्षणः ।
तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात् " ।

इति पाठे तु पाणेर्ग्रहणं यत्सोऽग्निलक्षणः संस्कारः, अग्निविहितो होमादिनिष्पाद्यः संस्कारः । तयोर्वरणपाणिग्रहणयोर्मध्ये वरणमेव दोषदर्शनादनियतं, न पाणिग्रहणं, तस्मादर्वाक्पतित्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

यमः—" नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरुच्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारात्पतिः स्यात्सप्तमे पदे " इति ।

अनेन सप्तपद्याक्रमणात्प्राग्वरमरणे वैधव्यं नेति गम्यते ।

उक्तं च वसिष्ठेन—

" अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रियते यदि वै वरः ।
न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सा " इति ॥

सा पितुरेव न भर्तृग्रहीतुरित्यर्थः । सा च देवराय प्रदेया । तदभावे तद्भ्रात्रे । तदभावेऽन्यस्मै । एतत्सर्वं देशाचारानुसारेण भवति ।

बलादपहृतायां तु विशेषमाहतुर्यमवसिष्ठौ—

" बलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा " इति ॥

देवलः—" गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।
कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकः " इति ॥

गान्धर्वादिविवाहेष्वनुष्ठितमपि विवाहहोमपूर्वतनं विधिं पुनः कृत्वाऽग्निसाध्यं विवाहहोमादिकं कर्तव्यमित्यर्थः। होमादिसप्तपद्यन्ता मन्त्रा विवक्षिताः। तत्रैव भार्यात्वोत्पत्तेरिति माधवः ।

बहुभ्यो वाग्दाने कात्यायनोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः—

" अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु यत्र वै ।
वरागमश्च सर्वेषां लभेताऽऽदिवरस्तु ताम् " इति ॥

सर्वेषां गुणवतां वराणामागमे सत्याद्य एव वरस्तां कन्यां लभेतेत्यर्थः । आद्यवरव्यतिरिक्तानां सर्वेषामागमे यो दूरादागतः स तां लभेत ।

तथा च चन्द्रिकायाम्—

" पश्चाद्दूरादागतो यः स हि प्रतिलभेत ताम् " इति ।

पश्चादाद्यवरलाभासंभवनिर्णयानन्तरं दूरस्थो वरस्तां कन्यां प्रतिलभेतेत्यर्थः । आद्यस्य दोषवत्त्वे परस्य गुणवत्त्वे परस्मा एव देया—

" कुलशीलविहीनस्य पश्चाद्धि पतितस्य च ।
अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेषधारिणाम् ॥
दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च " इति वसिष्ठोक्तेः ।
" दत्तामपि हरेत्पूर्वं श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत् " ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च । पश्चाद्वाग्दानोत्तरं पतितस्येत्यर्थः । सगोत्रोढा समवरेणोढा ।

वरणोत्तरं वरस्य देशान्तरगमने नारदः—

" प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।
त्रीनृतून्समतिक्रम्य सा चान्यं वरयेद्वरम् " इति ॥

प्रतिगृह्य वरयित्वेत्यर्थः ।

शुल्कदातुर्देशान्तरगमने कात्यायनः—

" प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायां स्त्रीधनं तथा ।
धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः " इति ॥

शुल्कं कन्यामूल्यम् । स्त्रीधनं कन्याप्रीतये दत्तमलंकारद्रव्यादि ।

---

१ ख ङ. 'र्थः । वर' ।

शुल्कदमरणे मनुवसिष्ठौ—

" कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते " इति ॥

याज्ञवल्क्यः—" महादोषे तु विज्ञाते पूर्वे सप्तपदीविधेः ।
मरणे वा विजायेत देयाऽन्यस्मै न दोषभाक् ॥
बलादुद्वाहिता कन्या दातव्याऽन्यवराय च " इति ॥

महादोषाः कारिकानिबन्धे—

" अन्धो मूकः क्रियाहीनश्चापस्मारी नपुंसकः ।
दूरस्थः पतितः कुष्ठी दीर्घरोगी वरो न सन् " इति ॥

दूरस्थोऽपि गुणवत्त्वेन बहुभिः परिज्ञातश्चेत्तदा न दूरस्थत्वं दोषः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

" गुणवानिति विज्ञातो दूरस्थोऽपि हि सन्वरः " इति ।

वसिष्ठः पाणिग्रहणोत्तरमप्यन्यस्मै देयेत्याह—

" पाणिग्रहे कृते कन्या केवलं मन्त्रसंस्कृता ।
सा चेदक्षतयोनिः स्यात्पुनः संस्कारमर्हति " इति ॥

एतच्च कलौ निषिद्धम्—

" देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के पशोर्वधः ।
अक्षतायाश्च कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च " ॥

इति कलिवर्ज्यप्रकरणे बृहन्नारदीयवचनात् । परस्य परस्मा इत्यर्थः । वाग्दानोत्तरं कन्यादोषोपलम्भे गृहीताया अपि त्याग उक्तो मनुना—

" विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् " इति ।

विगर्हितां दुष्टाम् ।

नारदः—" नादुष्टां दूषयेत्कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् ।
दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोर्द्वयोः " इति ॥

कन्यादोषास्तेनैव दर्शिताः—

" दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संसृष्टमैथुना ।
धृष्टाऽन्याहितभावा च कन्या दुष्टा प्रकीर्तिता " इति ॥

अन्यस्मिन्पुरुष आहितः कृतो भावोऽभिलाषो यया सा ।
अदुष्टात्यागे दोषमाह याज्ञवल्क्यः—

" अदुष्टां च त्यजन्दण्ड्यो दूषयंस्तु मृषा शतम् " इति ।

यस्तु कन्यादोषमनभिधाय प्रयच्छति स राज्ञा दण्ड्य इत्याह नारदः—

" यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।
तस्य कुर्यान्नृपो दण्ड पूर्वसाहसचोदितम् " इति ॥

पणशतद्वय सप्तत्यधिकं पूर्वसाहसम् ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

" अनाख्याय ददद्दोष दण्ड्य उत्तमसाहसम् " इति ।

तद्दोषभूयस्त्वाभिप्रायम् । उत्तमसाहस साशीतिपणसाहस्रम् ।

उक्त च प्रायश्चित्तप्रकरणे तेनैव—

" साशीतिपणसाहस्रो दण्ड उत्तमसाहसम् " इति ।

इति दत्तापहारनिर्णयः ।

अथ कुलपरीक्षा ।

तत्राऽऽश्वलायनः—

" कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृत पितृतश्चेति यथोक्त पुरस्तात् " इति ।

ये मातृतः पितृतश्च दशपुरुष समनुष्ठितविद्यातपोभ्या पुण्यैश्च कर्मभिर्येषा-मुभयतो नाब्राह्मण्य निनयेयुः पितृत इत्येक इत्यस्मिन्सूत्रे यथोक्त तथाऽऽदौ कुल परीक्षेतेत्यर्थः ।

मनुः—" उत्तमैरुत्तमो नित्य सबन्धानाचरेदिह ।
निनीषु कुलमुत्कर्षमधमानधमा त्यजेत् " इति ॥

उत्तमलक्षण तेनैवोक्तम्—

" विशुद्धा कर्मभिश्चैव श्रुतिस्मृतिनिदर्शिन ।
अविप्लुतब्रह्मचर्या महाकुलसमन्विता ॥
सतुष्टा सज्जनहिता साधवस्तत्त्वदर्शिन ।
रागद्वेषामर्षलोभमानमोहविवर्जिता ॥
अक्रोधना सुप्रसादा कार्या सबन्धिन सदा " इति ।

वर्ज्यकुलान्युक्तानि देवलेन—

' अप्रजा येषु वशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवास्तथा ।
पतिघ्न्यश्च स्त्रियो यत्र तानि यत्नेन वर्जयेत् " इति ॥

अप्रजा इति स्त्री[प्रजा]प्रसवविशेषणम् । यत्र येषु कुलेषु, तानि कुलानि ।

मनुरपि—" महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः ।
स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ।
क्षयामयापस्मारीणि श्वित्रिकुष्ठिकुलानि च " इति ॥

हीनक्रियं विहितक्रियाविरहितम् । इदमुपलक्षणं निषिद्धवर्जनस्य । निष्पुरुषं पुंस्प्रसवरहितम् । निश्छन्दो वेदाध्ययनरहितम् । रोमशं मरूढरोमसर्वाङ्गम् । अर्शसमित्यादिपदैस्तत्तद्रोगवन्ति कुलान्युच्यन्ते ।

स्मृत्यन्तरे—" कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥
शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।
गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्या राजोपसेवया ॥
अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणा ।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्त्रतः " इति ॥

दारसंग्रहफलभूतसंततौ दोषानुवृत्तिपरिहारायैषा कुलपरीक्षा । " कुलानुरूपाः प्रजाः संभवन्ति " इति हारीतवचनात् ।

इति कुलपरीक्षा ।

अथ कन्यालक्षणानि ।

तत्राऽऽपस्तंम्बबौधायनौ—

" बन्धुशीललक्षणसंपन्नामरोगामुपयच्छेत " इति ।

अत्र संपन्नामिति प्रत्येकमभिसंबध्यते । बन्धुसंपन्ना प्रशस्ताभिजना । शीलसंपन्नाऽऽस्तिक्यादिगुणान्विता । लक्षणसंपन्ना गूढगुल्फत्वादिलक्षणयुक्ता । अरोगा क्षयापस्मारकुष्ठाद्यचिकित्स्यरोगरहिता । एतादृशीं कन्यामुपयच्छेतोद्वहेदिति सुदर्शनेन व्याख्यातम् ।

प्रयोगपारिजाते शौनकोऽपि—

" लब्धाभ्यनुज्ञो गुरुतो द्विजो लक्षणसंयुताम् ।
बुद्धिशीलगुणोपेतां कन्यकामन्यगोत्रजाम् ॥
आत्मनोऽवरवर्षां च विवहेद्विधिपूर्वकम् " इति ।

---

१ क. ग. 'स्तम्बः—' ब'।

अवरवर्षामिति पदच्छेदः। अवरवर्षा न्यूनवर्षा। तत्र लक्षणानि द्विविधानि। बाह्यान्याभ्यन्तराणि च।

बाह्यलक्षणान्याह मनुः—

" अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम्।
तनुलोमकेशदतीं मृद्वङ्गीं स्त्रियमुद्वहेत्" इति॥

लोमान्युरोगतानि तनूनि सूक्ष्माणि लोमानि, तनवः केशा दन्ताश्च यस्याः सा तनुलोमकेशदती।

शातातपः—" हंसगतिर्मेघवर्णा मधुपिङ्गललोचना।
तादृशीं वरयेत्कन्या गृहस्थः सुखवृद्धये " इति॥

नारदोऽपि—" मृगाक्षी मृगगुह्या च मृगग्रीवा मृगोदरी।
हंसहस्तिगतिर्नारी राजपत्नी भविष्यति॥
मृदुभाषा च या नारी मृदुपादतला तथा।
नारी कुमुदवर्णाभा राजपत्नी भविष्यति " इति॥

एवमन्यान्यपि बहूनि लक्षणानि सामुद्रिकतिलकहस्तसंजीवनादिसामुद्रिकशास्त्रग्रन्थेषु द्रष्टव्यानि।

वर्जनीयकन्या आहाऽऽपस्तम्बः—

" सुप्तां रुदतीं निष्कान्तां वरणे परिवर्जयेद्दत्तां गुप्तां घोतामृषभां शरभां विनतां विकटां मुण्डां मण्डूषिकां सांकारिकां रतां[1] पालीं मित्रां स्वनुजां वर्षकारीं च वर्जयेन्नक्षत्रनामा नदीनामा वृक्षनामाश्च गर्हिताः सर्वाश्च रेफलकारोपान्त्या वरणे परिवर्जयेत् " इति।

बौधायनोऽधिकमाह—

" नक्षत्रनामानदीनामावृक्षनामापर्वतनामाप्रेष्यनामापक्षिनामापिशाचनामाश्च गर्हिताः " इति।

सुप्तां निद्रिताम्। रुदतीं रोदनकारिणीम्। निष्कान्तां मलिनां परिवर्जयेत्, अत्यन्तं वर्जयेत्। दत्तामन्यस्मै वाचा प्रतिश्रुतामुदकपूर्वं वा प्रतिपादिताम्। गुप्तामदर्शनार्थं कञ्चुकादिभिरावृताम्। रक्ष्यमाणां वा दौःशील्यादिशङ्कया। घोतां पिङ्गलाक्षीं बभ्रुकेशीं वा विषमदृष्टिं वा। ऋषभामृषभप्रधानामृषभस्येव शरीरं गतिः कुकुच्छीलं वा यस्याः [ताम्]। शरभां शीर्णदीप्तिं सर्वगात्रेषु

---

[1] क. ख. ग. रतां।

नीललोम्नीं वाऽरूपां वा निष्प्रभां वा । विनतां कुञ्चिताङ्गीम् । विकटां विकटजङ्घां वा । मुण्डामपनीतकेशां वा । मण्डूपिकामल्पकायामरुणदन्तां वा मण्डूकत्वचं वा । केचित्तु वामनां दग्धाङ्गां वेति वदन्ति । सांकारिकां गर्भस्थायां यस्यां माता भर्त्रस्थिसंचयनं करोति तां कुलान्तरस्य दुहितृत्वं गतां वा । *रतां रमणशीलां कन्दुकादिक्रीडामियामित्यर्थः । ऋतुस्नातामिति केचित् । पालीं वत्सक्षेत्रादिपालिकामित्यर्थः । मित्रां बहुमित्राम् । स्वनुजां शोभना अनुजा यस्याः । केचित्तु वरजन्मसंवत्सर एव पश्चाज्जातामिति वदन्ति । वर्षकारीं वराद्वर्षेणाधिकामत्यन्तं स्रवन्तीं वा । परिवर्जयेदित्यनुषङ्गे सत्यपि पुनर्वर्जयेदिति वचनं ब्राह्मादिषु सर्वेष्वासां प्रतिषेधार्थं दृत्वेतरासामनिषेधार्थं वा । नक्षत्रनामैव नाम यासां ता नक्षत्रनामाः । एकस्य नामशब्दस्य लोप उष्ट्रमुखशब्दवत् । एवमुत्तरयोरपि विग्रहः । रोहिणी चित्रेत्येवमादयो नक्षत्रनामाः । गङ्गेत्येवमादयो नदीनामाः । शिंशुपेत्यादयो वृक्षनामाः । गर्हिता वर्जनीयाः । रेफो वा लकारो वा यासां नाम्न्युपान्त्य उपधेत्यर्थः । यथा गौरी शालेत्यादि । व्यक्तं शिष्टम् । अत्र चकारेण गर्हिता इत्यनुकर्षणादासां वर्जनीयत्वे सिद्धे वरणे परिवर्जयेदिति पुनर्वचनं व्यर्थं, न, सुग्रहत्वार्थम् । अथवा या एता रेफलकारोपान्त्या गौरी शालेत्यादयः । याश्च मकारान्तरेणापि रेफलकारोपान्त्याः स्मृत्यन्तरेणोक्ताः सगोत्रा समानप्रवरा पुंश्चलीति तास्तां वरणे परिवर्जयेदितिज्ञापनार्थमिति व्याख्यातं सुदर्शनेन । यद्यपि विग्रहे शोभना अनुजा यस्या इति सामान्यतः स्वनुजशब्दार्थो भाष्यकृता प्रदर्शितस्तथाऽप्यत्र स्वनुजशब्दः स्त्रीलिङ्गः सावधारण एव द्रष्टव्यः । तेन शोभना अनुजा भगिन्य एव इत्यर्थो निष्पद्यते । नातो यस्यास्तु न भवेद्भ्राता तां नोपयच्छेतेत्यनेन विरोधः ।

मनुरपि— "नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ।
नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम् " इति ।

उद्वहेदिति शेषः । कपिलां रक्ततण्डुलवर्णाम् । पिङ्गलामग्निवर्णाम् । अन्त्यां म्लेच्छनाम्नीम् ।

* सर्वपुस्तकेषु रतामिति पाठः ।

१ ङ. ब्राह्मणादि ।

आभ्यन्तरलक्षणान्यप्यापस्तम्बेनोक्तानि—

" शक्तिविषये द्रव्याणि प्रतिच्छन्नान्युपनिधाय ब्रूयादुपस्पृशेदिति नानाबीजानि समृष्टानि वेद्याः पांसून्क्षेत्राल्लोष्टं शकृच्छ्मशानलोष्टमिति पूर्वेषामुपस्पर्शने यथालिङ्गमृद्धिरुत्तमं परिचक्षते " इति।

शक्तिः सामर्थ्यम्। विषयोऽवकाशः। अस्यामृद्धिपरीक्षायां वरतत्पक्षीयाणां सामर्थ्यस्यावकाश(शे)संभवे सति यदीयकन्या तदीयाश्चेमां परीक्षामुपगच्छेयुरित्यर्थः। यत एवात्र शक्तिविषय इत्याह, अत एवेयमृद्धिपरीक्षा ज्यौतिषादिभिर्वैकल्पिकी न तु नित्या। द्रव्याणि वक्ष्यमाणानि मृत्पिण्डेषु प्रच्छन्नान्येकैकस्मिन्भाजने निधाय कन्यासमीपे च कृत्वा तां ब्रूयात्, एषां मृत्पिण्डानामेकमुपस्पृशेति। कानि तानीत्याह नानाबीजानि व्रीहियवादिबीजानि, संसृष्टानि एकस्मिन्पिण्डे प्रक्षिप्तानि, वेद्याः सौमिक्या आहृतान्पांसून्क्षेत्रात्सस्यसंपन्नादाहृतं लोष्टम्। अवशिष्टे प्रसिद्धे। पूर्वेषां चतुर्णामुपस्पर्शने यथायोग्यमृद्धिः। नानाबीजानामुपस्पर्शने प्रजासमृद्धिः। वेद्याः पांसूनामुपस्पर्शने यज्ञसमृद्धिः। क्षेत्रलोष्टस्पर्शने सस्यानां समृद्धिः। शकृत उपस्पर्शने पशूनां समृद्धिः। ऋद्धिनिश्चयाद्विवाहकर्तव्यतानिश्चय इत्यर्थः। उत्तमं श्मशानलोष्टं परिचक्षते गर्हन्ते शिष्टाः। जायापत्योरन्यतरस्य वा मरणलिङ्गत्वादित्यर्थ इति व्याख्यातं सुदर्शनेन।

एतावत्कर्तुमशक्तं प्रत्याहतुरापस्तम्बबौधायनौ—

" यस्या मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नेतरदाद्रियेतेत्येके " इति।

यस्यां कन्यायां वरस्य मनसश्चक्षुषोश्च निबन्धो नितरां बन्धनं, यस्यामासक्त्यतिशयान्मनश्चक्षुषी निबद्धे इव तिष्ठते इत्यर्थः। तस्यां जायायां सत्यामृद्धिर्धर्मादीनां, नेतरद्गुणदोषानुदर्शनमाद्रियेतेत्येक आचार्या ब्रुवत इति व्याख्यातं सुदर्शनेन। नेतरदाद्रियेतेत्ययं निषेधः सुप्तादिरेफलकारोपान्त्यान्तानामेव, न तु धर्मसूत्रोक्तानां सगोत्रसप्रवरसपिण्डानामपि। एतदर्थमेव धर्मसूत्रे सगोत्रादिविवाहनिषेधः कृतो न तु गृह्यसूत्रे। तथा च सगोत्रादिविवाहनिषेधोऽस्त्येव। एवं च यो निषेधः स्वसूत्रोक्तं सगोत्रादिविवाहनिषेधं बाधितुं नार्हति सूत्रान्तरोक्तं सगोत्रादिविवाहनिषेधमीक्षितुमपि नार्हति कुतस्तं बाधितुम्। अतः सत्याषाढादिसूत्रोक्तसगोत्रादिविवाहनिषेधबाधनशङ्कैव

१ क ख 'त्याहाऽऽपस्तम्ब—' 'य'।

न। मातुश्च योनिसंबन्धेभ्य इति सत्याषाढापस्तम्बसूत्रयोश्चकारः समवरपितृसपिण्डयोः समुच्चयार्थः। तेनैतयोरपि निषेधोऽस्त्येव।

लक्षणान्यवश्यं परीक्षणीयान्यन्यथा दोष इत्युक्तं बौधायनेन—

"वर्जयेत्सर्वथा कन्या अशुभा लक्षणैश्च याः।
भर्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः" [इति]।

इति कन्यालक्षणानि।

अथ वरलक्षणानि।

तत्राऽऽपस्तम्बः—"श्रुतवानिति" इति।

श्रुतमध्ययनं तेन संपन्नः। विदुष एवोक्तकर्माधिकारात्। इत्येवंभूता वरसंपत्। एवंभूताय वराय दद्यादित्यर्थ इति सुदर्शनः।

बौधायनः—"बन्धुशीललक्षणसंपन्नः श्रुतवानरोग इति" इति।

आश्वलायनः—"बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत्" इति।

यमः—"कुलं च शीलं च वयश्च रूपं विद्यां च वित्तं च सनाथतां च।
एतान्गुणान्सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम्" इति।

नाथशब्देन पोषकाः पित्रादय उच्यन्ते।

यत्तु चन्द्रिकायाम्—

"ब्राह्मणस्य कुलं ग्राह्यं न वेदाः सपदक्रमाः।
कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्या तत्र कारणम्" इति।

तत्कन्यादानादौ ब्राह्मणस्य कुलमाधान्यप्रतिपादनपरं न तु लक्षणान्तरनिषेधपरम्।

लैङ्गे—"दातव्या श्रोत्रियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने।
साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे" इति।

अत्र ब्रह्मचारिण इत्यस्यायमर्थः—अस्खलितब्रह्मचर्येणैव प्रथमविवाहः कार्यः। ब्रह्मचर्ये स्खलिते यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेयात्स गर्दभं पशुमालभेतेत्यादिना विहितं प्रायश्चित्तं कृत्वा कन्यामुद्वहेदिति।

कात्यायनः—"उन्मत्ताः पतिताश्चैव कुष्ठिपण्डस्वगोत्रजाः।
चक्षुःश्रोत्रविहीनाश्च तथाऽपस्मारदूषिताः।
अवेद्याश्चैव दूरस्था मोक्षमार्गानुसारिणः।
शूरा निवृत्ताश्चैतेभ्यो न देया कन्यका बुधैः" इति।

पराशरोऽपि—"कन्यां ददाति वृद्धाय नीचाय धनलिप्सया।
कुरूपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः" इति।

(* ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

"वराय गुणहीनाय वृद्धाय ज्ञानिने तथा।
दरिद्राय च मूर्खाय रोगिणे कुत्सिताय च।
अत्यन्तकोपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मुखाय च।
पङ्गुलायाङ्गहीनाय चान्धाय बधिराय च।
जडाय चैव मूकाय क्लीबायात्यन्तपापिने।
ब्रह्महत्यां लभेत्सोऽपि यः स्वकन्यां प्रयच्छति।
शान्ताय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि च।
वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवापीफलं लभेत्।
यः कन्यापालनं कृत्वा करोति विक्रयं यदि।
विपदा धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति।
कन्यामूत्रं पुरीषं च तत्र भक्षति पातकी।
कृमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्दश।
तदन्ते व्याधयोनौ च लभेज्जन्म सुनिश्चितम्।
विक्रीणाति मांसभारं वहत्येव दिवानिशम्" इति।

वृद्धपदमत्यशक्तपरतालक्षकम्। ज्ञानिपदं विवाहानिच्छुपरतालक्षकम्। पङ्गुलः पादहीनः। अत्यन्तपापिने महापातकयुक्तायेत्यर्थः। अपिशब्दात्प्रतिग्रहीतुरपि दोषः। वैष्णवाय विष्णुभक्ताय। विष्णुशब्दः शिवाद्युपलक्षकः। विपदा विपद्रूपहेतुना धनलोभेन चेत्यर्थः।)

याज्ञवल्क्यः—"एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः।
यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमाञ्जनप्रियः" इति।

अत्र भ्रातृमत्त्वानन्यपूर्वत्वयवीयस्त्वरूपगुणत्रयभिन्नाः सर्वे गुणा अतिदिश्यन्ते। सवर्णः समानवर्णः। असपिण्डादिगुणातिदेशादुभयतःसापिण्ड्यनिवृत्तिरभिमता। तेन वरनिरूपितं कन्यायां कन्यानिरूपितं च वरे पृथगेव सापिण्ड्यं न तु व्यासज्यवृत्ति उभयनिरूपितमेकमिति नवीनाः।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः ख. पुस्तके नास्ति।

पुंस्त्वपरीक्षोक्ता नारदेन—

" यस्याप्सु प्लवते बीजं ह्लादि मूत्रं च फेनिलम् ।
पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु पण्डकः " इति ।

बीजं रेतः । ह्लादि ध्वनिमत् । फेनिलं फेनवत् ।

परीक्षाकारणमपि तेनैवोक्तम्—

" अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्रीक्षेत्रं बीजमर्हति ।
क्षेत्रं हि बीजिने देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति " इति ।

सामुद्रिकशास्त्रे—

" पूर्वमायुः परीक्षेत पश्चाल्लक्षणमादिशेत् ।
आयुर्हीननराणां हि लक्षणैः किं प्रयोजनम् " इति ।

एवमन्यान्यपि लक्षणानि सामुद्रिकतिलकादौ द्रष्टव्यानि ।

इति वरलक्षणम् ।

अथ परिवित्त्यादिस्वरूपं तत्प्रायश्चित्तं च ।

तत्र मनुः—" परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविन्दति ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः " इति ।

यया कन्यया परिविन्दति पुरुषः सा कन्याऽपि नरकं यातीत्यर्थः । दातृयाजकपञ्चमा इत्यत्र दाता च याजकश्च, दातृयाजकौ तौ पञ्चमौ पञ्चसंख्यापूरकौ येषां परिवित्तिपरिवेत्तृकन्यानां ते दातृयाजकपञ्चमा इति समासः । दाता च याजकाश्च दातृयाजकाः । ते पञ्चसंख्यापूरका येषामित्येवं वा समासः । याजक ऋत्विक् । अथवा याजकश्चासौ पञ्चमश्च याजकपञ्चमः । दाता च याजकपञ्चमश्च दातृयाजकपञ्चमौ तौ येषु ते दातृयाजकपञ्चमाः । दातृयाजकौ सर्वेऽपि ते पूर्वोपात्ताश्च नरकं यान्ति गच्छन्तीत्यर्थः ।

परिवित्त्यादिस्वरूपं तेनैवोक्तम्—

" दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः " इति ॥

अत एव गर्गः—

" सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंग्रहम् ।
आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत् " इति ॥

सोदर्ये ज्येष्ठेऽनूढे तिष्ठति सतीत्यर्थः।

तथा च *मनुः—

"अग्रजे ब्रह्मचर्यस्थे योऽनुजो दारसंग्रहम्।
कुरुते परिवेत्ता स परिवित्तिस्तु पूर्वजः" इति॥

पितृव्यपुत्रभिन्नोदरादीनां न दोष इत्याह शातातपः—

"पितृव्यपुत्रसापत्नपरनारीसुतेषु च।
ज्येष्ठेष्वपि च तिष्ठत्सु भ्रातॄणां तु कनीयसाम्।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने" इति।

सापत्नाः सापत्नमातृजाः। परनारीसुता व्यभिचारादुत्पन्ना दत्तकादयो वा।

गौतमोऽपि—"भिन्नोदरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽग्रजे।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने" इति॥

इदमपि प्रथमविवाहाग्न्याधानादौ।

तथा च मण्डनः—

"दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसंग्रहम्।
अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम्॥
न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाऽप्यकुर्वति" इति।

अनुज्ञयाऽऽधानं भवतीत्याह सुमन्तुः—

"तिष्ठेद्भ्राता यदि ज्येष्ठ आधानं नैव चाऽऽश्रयेत्।
अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा" इति॥

आज्ञयाऽऽधानाद्येव भवति न विवाहः।

तदाह हारीतः—

"सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत्।
दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया" इति॥

दारैस्त्वित्यत्र तुशब्दोऽवधारणार्थः।

कन्याविषये गर्गः—

"एकमातृप्रसूतानां पुत्रिणीपरिवेदने।
दोषः स्यात्सर्ववर्णेषु न दोषो भिन्नमातृषु" इति॥

---

* अय वृद्धमनु स्यादित्यनुमीयते, एतदर्थकमनुवचनस्य पूर्वं लिखितत्वात्।

सोदर्यभ्रातृविषये कात्यायनः—

" देशान्तरस्थान्क्लीबांश्च शूद्रतुल्यान्सहोदरान् ।
वेश्यासक्तान्कुवृषणान्पतितानतिरोगिणः ॥
जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनखेलकान् ।
अतिवृद्धानभार्यांश्च कृपिसक्तान्नृपस्य च ॥
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।
कुहकोन्मत्तरोगांश्च परिविन्दन्न दुष्यति " इति ॥

क्लीबाः स्त्रीसंभोगविषयेऽधृष्टाः । शूद्रतुल्याः शूद्रधर्मिणः । वेश्यासक्ता वेश्यास्वभिरताः । कुवृषणाः कुत्सितवृषणाः । पतिता ब्राह्मण्याच्युताः । अतिरोगाः क्षयापस्मारकुष्ठादयस्तद्वन्तः । जडादयो वामनान्ताः प्रसिद्धाः । खेलका भग्नपादाः । अतिवृद्धाः प्रसिद्धाः । अभार्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । कामतोऽकारिणो विवाहादिच्छया निवृत्ताः । कुहकाः परवञ्चनाय वृथायोगपराः । कुहकपदस्थाने कुटिल इति क्वचित्पाठः । अत्र ये सर्वात्मना विवाहानधिकारिणः क्लीबादयस्तेषु सत्सु कालविशेषमन्तरेणापि परिवेदनान्न दोषः । ये तु कालान्तरे संभावितविवाहाधिकारा देशान्तरस्थविरक्तवेश्यातिसक्तशूद्रतुल्यकृपिसक्तराजपरतन्त्रधनवृद्धिप्रसक्तकामतोकारिकुहकतस्करास्तेषु सत्सु वक्ष्यमाणकालप्रतीक्षणं कृत्वा परिवेदनं कुर्वतो न दोषोऽस्तीति हेमाद्रिः ।

देशान्तरगतज्येष्ठसोदरविषये प्रतीक्षावधिमाह वसिष्ठः—

" द्वादशाष्टौ वा वर्षाणि ज्येष्ठभ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः
प्रायश्चित्ती भवति" इति ।

अत्र हेमाद्रिः—धर्मार्थमर्थार्थं वा देशान्तरगतस्य ज्येष्ठस्य द्वादशवर्षं प्रतीक्षा ।

तथा च स्मृतिः—

" द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान्धर्मार्थयोगतः ।
न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः " इति ।

धर्मार्थयोगत इति विद्याया अप्युपलक्षणार्थम् । अत एव गौतमेन 'नष्टे भर्तरि ' इति प्रक्रम्य ' द्वादश वर्षाणि ब्राह्मणस्य विद्यासंबन्धेन ' इति भार्याया भर्तृप्रतीक्षणकालमुक्त्वाऽभिहितम्—' भ्रातरि चैवं ज्यायसि यवीयान्कन्याग्न्याधेयेष्विषु ' इति ।

---

१८ 'नम्र' ।

नष्टे भर्तरि कुत्र गत इत्यज्ञाते भर्तरि। अत्यन्तदूरदेशान्तरगत इति यावत्। विद्यासंबन्धेन विद्याग्रहणार्थं देशान्तरगते भर्तरि ब्राह्मणभार्यया द्वादश वर्षाणि प्रतीक्ष्य तत्क्रियादि कार्यम्। एवं ब्राह्मणः कनिष्ठो ज्येष्ठे भ्रातरि विद्याग्रहणार्थं देशान्तरगते द्वादश वर्षाणि प्रतीक्ष्य विवाहाग्न्याधानेष्टीः कुर्यात्। कार्यान्तरार्थं देशान्तरगमने तु दशाष्टौ वेति पक्षद्वयम्। अत्रेदं विवक्षितम्। देशान्तरगतस्य स्वाभिमतं कार्यं निर्वर्त्य प्रत्यागमनसंभावनानिवृत्तौ तदुत्तरकालं कनिष्ठेन दाराग्निहोत्रसंयोगे क्रियमाणे परिवेत्तृत्वरूपो दोषो न भवतीति। एवमेव विरक्तवेश्यातिसक्तादिष्वपि च कियन्तमपि कालं तथैवावस्थितेषु तत्स्वभावत्वावधारणेन विवाहसंभावनानिवृत्तौ तदुत्तरकालं कनिष्ठेन विवाहादौ क्रियमाणे न दोषः।

अनेनैवाभिप्रायेण सुमन्तुनाऽप्युक्तम्—

" व्यसनासक्तचित्तो वा नास्तिको वाऽथवाऽग्रज।
कनीयान्धर्मकामस्तु आधानमथ कारयेत् " इति॥

आधानग्रहणं विवाहस्याप्युपलक्षणार्थम्। क्लीबादयस्तु स्वभावतः सर्वथा विवाहानर्हत्वात्कियन्तमपि कालं न प्रतीक्षणीयाः। द्वादशेति मुख्यः पक्षः। अष्टावित्यनुकल्पः।

गर्गोऽत्र विशेषमाह—

" प्रोषित तु प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन्।
प्रोषित यद्यशृण्वानस्त्र्यब्दादन्ते समाचरेत्॥
आगते तु पुनस्तस्मिन्पाद वा शुद्धये चरेत् " इति॥

पादं पादकृच्छ्रम्।

कार्ष्णाजिनिः—

" उन्मत्त किल्बिषी कुष्ठी पतित क्लीब एव वा।
राजयक्ष्मामयावी च न न्याय्य स्यात्प्रतीक्षितुम् " इति॥

अथैतत्प्रायश्चित्तम्।

तत्र वसिष्ठः—" परिवेत्ता च दाता च कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा
तस्मै ता दत्त्वा पुनर्निविशेत्ता चैवोपयच्छेत " इति।

अत्रापरार्के कनिष्ठेनोढां ज्येष्ठ उद्वहेत्। अशास्त्रीयविवाहेन कनिष्ठनिरूपितभार्यात्वानुत्पत्तेर्ज्येष्ठोद्वाहयोग्यत्वात्। कनिष्ठस्त्वन्यामुद्वहेदिति।

१ ग ङ 'म्। तथा च का'।

हारीतेन ज्येष्ठस्याब्दव्रतमुक्त्वाऽन्योद्वाह एवोक्तः—

" ज्येष्ठस्य समाप्तेऽब्दे ता कन्या ज्येष्ठायोपपादयेयु ,
स तामनुमान्यान्यया निर्विशेदेव धर्मो न लुप्यते " इति ।

तस्मात्परिवेत्ता कृच्छ्रातिकृच्छ्रौचरं स्वोढां ज्येष्ठाय ब्रह्मचार्याहृतभैक्षवद्गुरुपरिभवपरिहारार्थं निवेद्य तेनानुज्ञातां तामेवोद्वहेदिति वासिष्ठार्थः। अत्रैव व्यवस्था। सनिधावकामतः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ याज्ञवल्कीय व्रतचतुष्टयं च वर्णशक्त्याद्यपेक्षया योजनीयम्। कामतः सनिधौ कन्यापित्राद्यनुज्ञातोद्वाहे तु मानव त्रैमासिकमिति।

यत्तु सुमन्तुः—" परिवित्तिपरिवेत्तृकन्यादातृयाजकाना द्वादशरात्र सक्तुप्राशन ब्राह्मणतर्पण च पुनर्भुवमाचक्षते न भूयश्चैनामभिगच्छेत् " इति तच्छूद्रपरम्।

यत्तु यमः—" कृच्छ्रौ द्वयो पारिवेद्ये कन्याया कृच्छ्र एव च।
अतिकृच्छ्र चरेद्दाता होता चान्द्रायण चरेत् " ॥

इति तदज्ञानतः क्षत्रियविषयम्। द्वयोः परिवेत्तृपरिवित्त्योः प्रत्येकं द्वौ कृच्छ्रौ।

अग्रेदिधिषूस्वरूप देवलेनोक्तम्—

" ज्येष्ठाया यद्यनूढाया कन्यायामुह्यतेऽनुजा।
या साऽग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषू स्मृता " इति ॥

एतत्प्रायश्चित्तमाह वसिष्ठः—

" अग्रेदिधिषूपति कृच्छ्र द्वादशरात्र चरित्वा निविशेत्ता चैवोपयच्छेद्दिधिषूपति कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेत् " इति।

अग्रेदिधिषूपतिः प्राजापत्यं चरित्वा तामेव ज्येष्ठां पश्चादन्येनोढामुद्वहेत्। दिधिषूपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा स्वोढा ज्येष्ठा कनीयस्याः पूर्वविवोढ्रे दत्त्वाऽन्यामुद्वहेदिति मिताक्षराया कल्पतरौ च।

व्याख्यान्तरमपि स्मृत्यर्थसारे—

" कनिष्ठापतिर्द्वादशरात्र कृत्वा ता स्वोढामेव ज्येष्ठोद्वाहे जात उद्वहेत्। ज्येष्ठापतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कृत्वा स्वोढा कनिष्ठापतये ब्रह्मचार्याहृतभैक्षवन्निवेद्य तदनुज्ञाता ता ज्येष्ठामेवोद्वहेत् " इति।

---

१ ग ड कृत्वा।

अपरार्के तु—अग्रेदिधिषूपतिस्थाने दिधिषूपतिरिति पठितम्। दिधिषूपतिस्थाने त्वग्रेदिधिषूपतिरिति। तथा च प्रायश्चित्तविकल्पः।

इति परिविन्त्यादिस्वरूपं तत्प्रायश्चित्तं च।

अथ कूटानि।

तत्र मत्कृताः श्लोकाः—

कूटान्विचार्यैव कृतो विवाहः शुभदो भवेत्।
अन्यथाऽनिष्टकृद्यस्मादतस्तान्वक्ष्यतेऽ(न्त्र्यहेऽ)धुना ॥ १ ॥
गजक्ष्मासंख्यकाः कूटा यद्यप्यृषिभिरीरिताः।
तत्राप्यावश्यकाः कूटास्तैरेवाष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥

वर्णो वश्यं च नक्षत्रं योनिः खगगणौ तथा।
राशिर्नाडीति कूटाः स्युर्बलिनोऽत्र यथोत्तरम् ॥ ३ ॥
गजक्ष्मोर्ध्वं गुणैकत्वं शुभकृत्स्याद्यथोत्तरम्।
झषकर्कालयो विप्राः क्षत्रा अजमृगौ धनुः ॥ ४ ॥
वैश्या वृषाङ्गनानक्राः शूद्रा युग्मतुलाघटाः।
वरो वर्णोत्तम इह भवेच्चेच्छुभदस्तथा ॥ ५ ॥
वर्णोत्तमा वरात्कन्या चेत्स्यादशुभदं तदा।

नृराशेर्जलजा भक्ष्याः शेषा वश्या हरिं विना ॥ ६ ॥
सिंहस्य सर्वे वश्याः स्यू राशयो वृश्चिकं विना।
नृराशेः कर्कमकरमीनसिंहा अरातयः ॥ ७ ॥
वश्यभक्ष्यादिकं सर्वं ज्ञेयं लोकप्रसिद्धितः।

वधूभाद्वरभं गण्यं वरभात्कन्यकर्क्षकम् ॥ ८ ॥
कार्ये उभे नवहृते शेषा वह्निपुपर्वताः।
वसिष्ठात्रिप्रभृतिभिरनिष्टाः परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥

अश्वेभमेषसर्पाहिश्वौत्वजाखुभुगुन्दुराः।
उन्दुरो गौश्च महिषीपशुभुग्व्याद्विपास्तथा ॥ १० ॥
व्याघ्रैणैणश्वकपयः सर्पार्यहिरिपू कपिः।
सिंहाश्वसिंहा गौहस्तीत्यश्विभाद्योनयः स्मृताः ॥ ११ ॥

क्रमादिभद्विसंख्याका वैरभावोऽधुनोच्यते ।
सिंहेभौ महिषाश्वौ चौतून्दुरौ श्वमृगौ तथा ॥ १२ ॥
कपिमेषौ च गोव्याघ्रौ नकुलाही मिथस्त्वरी ।
वरवध्वोरिदं वैरं विचार्यं सर्वथा बुधैः ॥ १३ ॥

भौमशुक्रबुधाब्जार्कबुधशुक्रकुजा गुरुः ।
शनिः शनिर्गुरुश्चेति मेषाद्राश्यधिपाः स्मृताः ॥ १४ ॥
कुजेन्द्विज्यारातयोऽरी शनिशुक्रौ समो बुधः ।
हिमांशोस्त्वर्कसौम्यौ च मित्रे शेषा ग्रहाः समाः ॥ १५ ॥
कुजस्य सुहृदो ज्ञेया हिमरश्म्यर्कसूरयः ।
शत्रुर्बुधः शुक्रशनी उदासीनौ प्रकीर्तितौ ॥ १६ ॥
बुधस्य मित्रे शुक्रार्कौ रजनीशोऽस्य वै रिपुः ।
बृहस्पतिशनिक्ष्माजा उदासीनाः प्रकीर्तिताः ॥ १७ ॥
सूरेर्मित्राणि दिनकृद्रजनीकृत्कुजाः स्मृताः ।
रिपू सौम्यसितौ ह्यस्य समः स्याद्दिनकृत्सुतः ॥ १८ ॥
कवेः सौम्यशनी मित्रे शत्रू शशिरवी स्मृतौ ।
उदासीनौ समाख्यातावङ्गारकबृहस्पती ॥ १९ ॥
शनेर्मित्रे शुक्रबुधौ द्वेष्टारोऽर्काब्जभूमिजाः ।
बृहस्पतिरुदासीनो मन्दचारस्य कीर्तितः ॥ २० ॥

अश्वयुङ्मृगसावित्रस्वातीपुष्याः पुनर्वसू ।
मैत्रश्रवणरेवत्य एता देवगणाः स्मृताः ॥ २१ ॥
भरणी रोहिणी चैव रौद्रं पूर्वात्रयं तथा ।
भानि त्रीण्युत्तराख्यानि(णि) मनुष्याः परिकीर्तिताः ॥ २२ ॥
ज्येष्ठामूलमघाश्लेषाविशाखात्वाष्ट्रवारुणाः ।
कृत्तिका च धनिष्ठा च राक्षसाः परिकीर्तिताः ॥ २३ ॥
स्वगणे तूत्तमं विद्यान्मध्यमं दैवमानुषम् ।
देवासुरे तु कलहो मृत्युर्मानुषराक्षसे ॥ २४ ॥

भवेद्विव्ययके नैःस्वं षडष्टसु विपद्भवेत् ।
अनपत्यत्वमर्थाङ्के शेषे तु शुभदं भवेत् ॥ २५ ॥

शेषेऽप्यस्ति विशेषः सोऽधुना सर्व उदीर्यते ।
वेदभेदा एकभस्य ज्योतिर्विद्भिरुदीरिताः ॥ २६ ॥
भिन्नर्क्षमेकराशि स्यादेकर्क्षं भिन्नराशिकम् ।
एकराश्यृक्षभिन्नाङ्घ्रि त्वेकराश्यृक्षपादकम् ॥ २७ ॥
अन्त्यं तु निन्दितं ज्ञेयमवशिष्टं शुभं भवेत् ।
समभं सत्युतुगजे वृषकर्काङ्गनादि चेत् ॥ २८ ॥
यदि स्यात्पष्ठसहितं तदैतच्छुभदं स्मृतम् ।
वृषस्तु समभस्तस्मात्पष्ठी भवति वै तुला ॥ २९ ॥
तया तु सहितं ग्राह्यं तत्पत्योर्मित्रभावतः ।
अष्टमे सत्रसमभं तत्पत्योररिभावतः ॥ ३० ॥
द्विर्द्वादशे तु समभं द्वितीयसहितं यदि ।
तदा भवेच्छोभनदं विपरीतमसत्स्मृतम् ॥ ३१ ॥
विषमोऽप्यङ्गनायुक्तः सिंहः श्रेष्ठः प्रकीर्तितः ।

ज्येष्ठा मूलं हस्त आर्द्रा शततारा पुनर्वसू ॥ ३२ ॥
पूर्वा भाद्रोत्तरा(र)फल्गुन्यश्विन्यौ नाडिकाऽऽदिमा ।
पुष्यो मृगशिरश्चित्राऽनूराधा भरणी तथा ॥ ३३ ॥
धनिष्ठाऽऽद्या तथाऽऽपाढा पूर्वा फाल्गुनिका तथा ।
उत्तरा भाद्रकाश्चेति मध्यमा नाडिका स्मृता ॥ ३४ ॥
कृत्तिका रोहिणी स्वाती मघाऽऽश्लेषाविशाखिके ।
अन्त्याऽऽपाढा वैष्णवं च रेवतीत्यन्त्यनाडिका ॥ ३५ ॥
एकनाड्यां विवाहश्चेत्तदा मरणमीरितम् ।
वध्वा भवेद्यद्यलाभो वर्णविप्रादिभिस्तदा ॥ ३६ ॥
पार्श्वनाड्या प्रकर्तव्यं गोदादक्षिणदेशके ।
सर्वथा मध्यमा नाडी वर्जनीया विचक्षणैः ॥ ३७ ॥
बाणनन्दं द्विव्ययं तु ग्रहमैत्र्या शुभं स्मृतम् ।
षड्भिर्वश्यादिभिः प्रोक्तं शुभदं तु षडष्टकम् ॥ ३८ ॥
यदा वधूर्नरगणा वरो रक्षोगणो भवेत् ।
सत्योः सत्कूटमैत्र्योस्तन्मेलनं शुभदं तदा ॥ ३९ ॥

---

१ ग ङ भवतु ।

यदा रक्षोगणा स्त्री स्यात्पुमान्नरगणस्तदा ।
शुभवश्यादिकैः षड्भिर्दूरमधुनोच्यते ॥ ४० ॥
स्त्रीभात्पुरुषनक्षत्रं समीपे स्यात्तदा न सत् ।
खेटोडुमैत्र्योः शुभकृदेतदेव प्रकीर्तितम् ॥ ४१ ॥
अर्के ताम्रं सुवर्णं च गौष्टेपश्च षडष्टके ।
बाणाङ्के रौप्यकांस्ये तु नाड्येकत्वे गवादिकम् ॥ ४२ ॥

नुः श्रेष्ठ्ये वर्णयोरैक्ये गुणस्तत्रैक उच्यते ।
पुरुषस्य कनिष्ठत्वे गुणाभावः समीरितः ॥ ४३ ॥
वश्यभक्ष्ये त्वर्धगुणो ज्ञात्वा ज्ञेया तु भक्ष्यता ।
गुणद्वयं मिथो मैत्र्ये वैरभक्ष्ये गुणो नहि ॥ ४४ ॥
अविवश्ये गुणस्त्वेको मनुष्याणामलीरिपुः ।
लोकप्रसिद्धितः सिंहस्याप्येष रिपुरीरितः ॥ ४५ ॥
भवेदुभयतः सद्भं तदा ज्ञेयास्त्रयो गुणाः ।
एकतश्चेत्तदा त्वर्धं ताराभावे गुणो नहि ॥ ४६ ॥
योनिकूटेऽतिसुहृदोर्गुणाश्चत्वार ईरिताः ।
मित्रयोस्तु त्रयः प्रोक्ताः स्वभावे द्वौ गुणौ स्मृतौ ॥ ४७ ॥
समयोर्गुण एकः स्यान्महद्वै(द्वावै)रे गुणो नहि ।
सिंहेभयोर्महद्वैरं तथा वभ्रुद्विजिह्वयोः ॥ ४८ ॥
गोव्याघ्रयोर्मृगशुनोरोतुन्दुरुकयोस्तथा ।
अजकप्योरश्वकाल्योः स्वभावगुणमीरितम् ॥ ४९ ॥
कदाचिदेकयोनिष्वप्यरितं स्यात्परस्परम् ।
गजयोः सिंहयोरोत्वोः शुनोर्मूषकयोरपि ॥ ५० ॥
एवमूह्यं मैत्र्यमपि लोकरीत्या विचक्षणैः ।
एकाधिपत्ये मैत्र्ये च मिथः पञ्च गुणा इह ॥ ५१ ॥
चत्वारः सममैत्रे स्युर्द्वयोः साम्ये गुणास्त्रयः ।
मित्रवैरे गुणश्चैकः समवैरे गुणार्धकम् ॥ ५२ ॥
परस्परं खेटवैरं गुणाभावं विनिर्दिशेत् ।
ना देवो मनुजा स्त्री स्यात्संग्राह्यास्तत्र षड्गुणाः ॥ ५३ ॥

---

१ क. 'स्तथा । नुं' । २ ग. शुभ व' । ३ ख. ग. ङ. 'पं. । एका' ।

वैपरीत्ये पञ्च गुणा गणसाम्ये तु षड्गुणाः ।
दैत्यो ना देवता स्त्री चेत्तत्रैको गुण ईरितः ॥ ५४ ॥
अवशिष्टे गुणाभावो वसिष्ठाद्यैः प्रकीर्तितः ।
दुष्कूटे चेद्योनिमैत्रं स्त्रीदूरं स्यात्तदाऽव्ययः ॥ ५५ ॥
एतद्द्वयं न चेत्तत्र गुणाभावः प्रकीर्तितः ।
अनयोर्मध्य एकं स्यात्तदैको गुण इष्यते ॥ ५६ ॥
भैकपादे गुणाभावो ज्योतिर्विद्भिरिहोदितः ।
सति नक्षत्रकूटे तु वरदूरं भयोनिजम् ॥ ५७ ॥
वैरं च स्यात्तदा ज्ञेया गुणा रसमिता बुधैः ।
नक्षत्रैक्ये भिन्नराशौ गुणाः पञ्च प्रकीर्तिताः ॥ ५८ ॥
अवशिष्टे सुकूटे तु ग्राह्याः सप्त गुणा बुधैः ।
नाडीभेदे गुणा अष्टावनुक्ते तु गुणो नहि ॥
संक्षेपेण मयोक्तानि कूटान्यष्टौ यथामति ॥ ५९ ॥

इति कूटानि ।

अथ जन्मराशिनामराश्योर्निर्णयः ।

ज्योतिर्निबन्धे—" विवाहे सर्वमाङ्गल्ये यात्रादौ ग्रहगोचरे ।
जन्मराशेः प्रधानत्वं नामराशिं न चिन्तयेत् ।
देशे ग्रामे गृहे युद्धे सेवाया व्यवहारके ।
नामराशेः प्रधानत्वं जन्मराशिं न चिन्तयेत् ।
काकिण्या वर्गशुद्धौ च दाने द्यूते स्वरोदये ।
मैत्रे[1] पुनर्भूवरणे नामराशेः प्रधानता " इति ।

यदि वधूवरयोर्मध्य एकस्य जन्मर्क्षं ज्ञातमेकस्य न ज्ञातं तदा शुद्धिमेलनादिकं कथमवलोकनीयमित्याकाङ्क्षायां शार्ङ्गधरीये—

" विवाहघटनं चैव लग्नजं ग्रहजं बलम् ।
नामर्क्षाच्चिन्तयेत्सर्वं जन्म न ज्ञायते यदि " इति ।

नामाद्याक्षरसिद्धं यदृक्षं नक्षत्रं तस्मादित्यर्थः । नामाद्याक्षरेण नक्षत्रपरिज्ञानं तु वक्ष्यमाणावकहडाचक्रादिति ज्ञेयम् ।

---

[1] ग मैत्रे ।

अथ मण्डपादि ।

तत्र वसिष्ठः—" षोडशारत्निकं कुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभितम् ।
मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदिं प्रकल्पयेत् ।
अष्टहस्तं तु रचयेन्मण्डपं वा द्विपट्करम् " इति ।

द्विपट्करो द्वादशकरः ।

अन्यत्रापि—" मङ्गलेषु च सर्वेषु मण्डपो गृहमानतः ।
कार्यः षोडशहस्तो वा न्यूनहस्तो दशावधिः ।
स्तम्भैश्चतुर्भिरेवात्र वेदिर्मध्ये प्रतिष्ठिता " इति ।

गृहमानत इत्यस्य महति गृहे महान्मण्डपः । अल्पे न्यून इत्यर्थः । दशावधिरिति न्यूनताया अवधिः । अतो वसिष्ठोक्तोऽष्टहस्तो मण्डपोऽत्यन्तापद्विषयः । दशहस्तं तु रचयेदित्यपि कुत्रचित्पाठः । अस्मिन्पाठे संनिहितवचनविरोधाभावः स्पष्ट एव । स्तम्भैश्चतुर्भिरित्यत्र युक्तेति शेषः । इदं च वेदिविशेषणम् । इयं च वेदिर्देवकस्थापनार्था ।

पारिजाते नारदः—

" हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरश्रां समन्ततः ।
स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णां वामभागे च सद्मनि ।
समां चैव चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम् ।
प्रागुदक्प्रवणा रम्भास्तम्भैर्हंसशुकादिभिः ।
विचित्रैर्णाङ्कितैः कुम्भैर्विविधैस्तोरणाङ्कुरैः ।
शृङ्गारपुष्पनिकरैर्वर्णकैः समलंकृताम् ।
विप्राशीर्वचनैः पुण्यैस्त्रिभिर्द्विर्मनोरमाम् ।
वादित्रगीतनृत्याद्यैर्हृदयानन्दिनीं शुभाम् ।
एवंविधामारुरुक्षेन्मिथुनं साग्निवेदिकाम् " इति ।

अत्र प्रमाणं संस्कार्यायाः कन्यायाः ।

" कन्याहस्तैः पञ्चभिः सप्तभिर्वा कार्या वेदिः कूर्मपृष्ठोन्नता सा ।
हर्म्ये रम्ये निर्गमाद्वामभागे जायापत्योराशिषेः स्तम्भयुक्ता " इति ।

आशिषेरिति च्छान्दसम् । एतेन वरप्रमाणस्यात्र कैश्चिद्राशतोक्ता सा निरस्ता द्रष्टव्या । प्रागुदक्प्रवणा प्रागुदङ्निम्ना । सर्वेषां तृतीयान्तानां पदानां समलंकृतामित्यनेनान्वयः । धातुमयैः काष्ठमयैर्मार्तिकैर्वा हंसशुकादिभिः सम-

न्तात्स्थापितैरलंकृतामित्यर्थः। विचित्रेण वर्णेनाङ्किताश्चिह्निताः कुम्भास्तैरलंकृतामित्यर्थः। शृङ्गारसंपादकानि मालतीप्रभृतिसुगन्धिपुष्पाणि तेषां निकराः समूहास्तैः शोभिताम्। वर्णकैर्नानावर्णैः शोभिताम्। पुण्यैर्विप्राशीर्वचनैरित्यनेन दंपत्योर्वेद्यारोहणकाले विप्रैराशिषो देया इति द्योत्यते। त्रिभिर्दीपैर्वेद्याः पुरोभागे स्थापितैर्मनोरमाम्। वादित्रगीतनृत्याद्यैर्हृदयानन्दँदायिनीमित्यनेन दंपत्योर्वेद्यारोहणकाले वादित्रगीतनृत्यादिकं कारणीयमिति सूच्यते। साग्निवेदिकामित्यनेन दंपत्योर्वेद्यारोहणात्पूर्वं होमोपयोगिनामग्न्यादीनामुपकल्पनं वेद्यां कार्यमिति सूच्यते। एतच्च साग्नीत्यस्य वेदिकाया विशेषणत्वपक्षे। मिथुनस्य साग्नीति विशेषणं भिन्नं पदं वेदिकापदात्। एतस्मिन्पक्ष आरोहणसमयेऽग्नेर्वेदिकायामुपकल्पनं ज्ञेयम्। एवंविधामुक्तविशेषणविशिष्टां वेदिं मिथुनमारुरुक्षेत्। वध्वा सहैव वर आरोहणं कुर्यादित्यर्थः।

केशवार्कोऽपि—

" वेदिकां विरचयेद्यथा तथा स्यादियं प्रविशतः प्रदक्षिणा।
स्युर्जनाश्रययवोप्तिवर्णकाः षण्नवत्रिदिवसेषु नाग्रतः " इति।

यवोप्तिरङ्कुरारोपणाख्यं कर्म। जनाश्रयो मण्डपः। 'मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः' इत्यमरः।

मण्डपादिनिर्माणे दिनान्याह नारदः—

" नवत्रिषष्ठो नववारकः शुभो न वर्णकेनापि विवाहमण्डपः " इति।

नवमे तृतीये षष्ठे च दिवसे नववारको न शुभः। नववारकोऽङ्कुरारोपणम्। वर्णकेनानुकल्पतया विवाहमण्डपनिर्माणमपि नवमादिदिनेषु न शुभम्। मुख्यकल्पेन तन्निर्माणे त्वेतेषु दिनेषु सुतरां न कार्यमित्याशयः। विवाहार्थो मण्डपो वर्णकेनैव क्रियमाणो न शुभोऽन्यार्थस्तु वर्णकेनैव क्रियमाणोऽपि शुभ इति केचित्।

दैवज्ञमनोहरः—

" चित्रा विशाखा शततारकाऽश्विनी ज्येष्ठाभरण्यौ शिवभाच्चतुष्टयम्।
हित्वा प्रशस्तं फलतैलवेदिकाप्रदानक कण्डनमण्डपादिकम् " इति।

शिवभमार्द्रानक्षत्रं तदारभ्याऽऽश्लेषान्तं नक्षत्रचतुष्टयं हित्वेत्यर्थः।

---

* एतद्व्याख्यानानुरोधेन पूर्वं श्लोकेऽपि नन्दिनीं शुभामित्यत्र नन्ददायिनीमित्येव पाठो द्रष्टव्यः।

हेमाद्रौ व्यासः—

" कण्डनदलनयवारकमण्डपमृद्वेदिवर्णकान्यखिलम् ।
तत्संबन्धि गतागतमृक्षे वैवाहिके कुर्यात् " इति ।

यवारकं भाषया ' चिकसा ' इति ।

ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

" कर्तव्यं मङ्गलेष्वादौ मङ्गलायाङ्कुरार्पणम् ।
नवमे सप्तमे वाऽपि पञ्चमे दिवसेऽपि वा ।
तृतीये बीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये ।
सम्यग्गृहाण्यलंकृत्य वितानध्वजतोरणैः ।
सह वादित्रनृत्याद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ।
तत्र मृत्सिकताः श्लक्ष्णा गृहीत्वा पुनरागतः ।

मृत्सिकता मृत्पांसवः ।

मृन्मयेष्वथ पात्रेषु वैणवेष्वथ वा क्षिपेत् ।
अनेकबीजसंयुक्तां तोयपुष्पोपशोभिताम् " इति ।

ज्योतिर्निबन्धे विशेषः—

" यस्याङ्गं यदहोऽङ्गिनो गदितभे कुर्यादिहेन्दोर्बलं नाऽऽलोक्यं
तु विवाहतश्च रिपुनवाह्नि प्राङ्न कुर्यादिदम् " इति ।

अस्यार्थः—यस्य कर्मणो यदङ्गम्, अद इदमङ्गिनो मुख्यस्य गदितभ उक्त-नक्षत्रे कुर्यात् । इहास्मिन्नङ्गभूते कर्मणि, इन्दोश्चन्द्रस्य बलं नाऽऽलोक्यं न विचारणीयम् । तत्र विवाहे विशेषः । विवाहतो विवाहदिनात्प्राक्त्र्यरिनवाह्नि तृतीयषष्ठनवमेऽह्नि, इदमङ्गं विवाहाङ्गं न कुर्यात् ।

तत्र विवाहाङ्गं नवविधम् । तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे—

" दलनं कण्डनं चैव व्यञ्जनं मोदकानि च ।
यवारं मण्डपो वेदिः कुङ्कुमं वर्णकं तथा " इति ।

" कार्यं विवाहाङ्गमिदं विवाहभैर्युञ्जन्ति नात्रेन्दुबलाबलं बुधाः ।
षष्ठे तृतीये नवमेऽह्नि उग्रतः पूर्वं न वर्णो न यवारमण्डपौ" इति ।

शार्ङ्गधरीये—

" दलनकण्डनमण्डनवेदिकागृहसमार्जनवारकमण्डपाः ।
करतलग्रहमध्यगतागतं तदुदितं विदधीत विवाहभे ।

---

१ क. मण्डपेष्वा' ।

विवाहकृत्यं निखिलं विवाहभे विलोकयेन्नात्र बलं हिमद्युतेः।
नवत्रिषष्ठेऽह्नि विवाहपूर्वतो न वर्णको मण्डपतैलमङ्गलम्" इति।

दलनं गोधूमादेः पिष्टकरणम्। कण्डनं तण्डुलादेर्मुशलाघातादिना शोधनम्। व्यञ्जनं पर्पटादि। मोदकानि घृतपाचितान्नानि। यवारो(रं) यवारकः(कं) 'चिकसा' इति। वारक इत्यपि पाठः। वारको मङ्गलकलशः। मण्डपो जनाश्रयः। वेदिर्वधूवरयोरुपवेशनार्थं चत्वरम्। कुङ्कुमं गन्धादि। वर्णकं चूर्णगैरिकचित्रलेखनादि। अनेन मार्जनोपलेपनादिकमपि संग्राह्यम्। निखिलमनन्तरोक्तम्।

अथ कन्याया जन्मकालिकग्रहादिसूचितवैधव्यपरिहारोपायः कर्मविपाके—

"ब्राह्मणं साधुमामन्त्र्य संपूज्य विविधार्हणैः।
तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णुमूर्तिं चतुर्भुजाम्॥
शुद्धवर्णां सुवर्णेन वित्तशक्त्याऽथवा कृताम्।
रुचिरां निर्मितां शङ्खगदाचक्राब्जसंयुताम्॥
दधानां वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनीम्।
सदक्षिणां च तां दद्यान्मन्त्रमेतमुदीरयेत्॥
यन्मया प्राचि जनुषि घ्नन्त्या(त्या) पतिसमागमम्।
विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वाऽतिविरक्तया॥
प्राप्नुवन्त्या(त्या) महाघोरं यश सौख्यधनापहम्।
वैधव्याद्यतिदुःखौघनाशाय सुखलब्धये॥
बहुसौभाग्यलब्ध्यै च महाविष्णोरिमां तनुम्।
सुवर्णनिर्मितां शक्त्या तुभ्यं संप्रददे द्विज॥
अनघाऽद्याहमस्मीति त्रिवारं प्रजपेत्ततः।
एवमस्त्विति तस्योक्तिं गृहीत्वा स्वगृहं विशेत्" इति॥

सुवर्णशब्दोऽत्र जातिवाची। परिमाणं तु पलतदर्धतदर्धान्यतमं शक्त्या ज्ञेयम्।

अथ प्रयोगः।

कन्या स्नानाचमने कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य वैधव्यहरं महाविष्णुमूर्तिदानं करिष्य इति संकल्प्य गणेशं संपूज्य साधुं विनीतमध्ययनसंपन्नं ब्राह्मणमाहूय तमाचार्यत्वेन वृत्वा विविधैरुपचारैर्यथाविभवं संपूज्य तद्धस्तेनाग्न्यु-

चारणं प्राणप्रतिष्ठां षोडशोपचारैः पूजनं च कारयेत् । वस्त्रार्पणकाले पीते वाससी दापनीये । पुष्पार्पणकाले कुमुदोत्पलमालाऽपि दापनीया ।

पूजान्ते देवं प्रणम्य—

" यन्मया प्राचि जनुषि घ्नन्त्या(त्या) पतिसमागमम् ।
विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वाऽतिविरक्तया ॥
प्राप्नुवन्त्या(त्या) महाघोरं यशःसौख्यधनापहम् ।
वैधव्याद्यतिदुःखौघनाशाय सुखलब्धये ॥
बहुसौभाग्यलब्ध्यै च महाविष्णोरिमां तनुम् ।
सुवर्णनिर्मितां शक्त्या तुभ्यं संप्रददे द्विज " ॥

इति पठित्वा तां ब्राह्मणाय दद्यात् ।

ततः सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वाऽनयाऽद्याहमस्मीति त्रिर्वदेत् । एवमस्त्वित्याचार्यस्त्रिवारं प्रतिब्रूयात् ।

ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान्भोजयित्वा कर्मेश्वरायार्पयेत् । एवं कृते विवाहयोग्या भवति ।

इति वैधव्यहरप्रतिमादानविधिः ।

अथ कुम्भविवाहः ।

अथवा वैधव्यपरिहाराय कुम्भविवाहः कार्यः । स चोक्तस्तत्रैव—

" विवाहात्पूर्वदिवसे चन्द्रताराबलान्विते ।
विवाहोक्ते तथा लग्ने कन्यां कुम्भेन चोद्वहेत् ॥
सूत्रेण वेष्टयेत्पश्चाद्दशतन्तुविधानतः ।
कुम्भमालंकृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे ॥
ततः कुम्भं च निःसार्य प्रभज्य सलिलाशये ।
ततोऽभिषेचनं कुर्यात्पञ्चपल्लववारिभिः " इति ॥

आ समन्ताच्चन्दनपुष्पादिभिरलंकृतं कुम्भं कन्यादेहं च वेष्टयेदित्यन्वयः । तयोस्तदुभयसंबन्धिनि मन्दिरे ।

अथ प्रयोगः ।

कन्याविवाहकर्ताऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममास्याः कन्याया वैधव्यहरं कुम्भविवाहं करिष्य इति संकल्प्य गणेशपूजनादिनान्दी-

श्राद्धान्तं कृत्वा वरुणविष्णुप्रतिमयोरग्न्युत्तारणं कृत्वा मही द्यौरित्यादिविधिना कुम्भस्थापनम्। तस्मिन्कुम्भे वरुणप्रतिमायां कृतप्राणप्रतिष्ठायां वरुणपूजनं च विधाय कृतप्राणप्रतिष्ठायां कलशे स्थापितायां विष्णुप्रतिमायां विष्णुं संपूज्य प्रार्थयेत्—

" वरुणाङ्गस्वरूपाय जीवनाना समाश्रय।
पतिं जीवय कन्यायाश्चित्र पुत्रसुख कुरु॥
देहि विष्णो वर देव कन्यां पालय दु खतः " इति॥

ततो विष्णुरूपिणे कुम्भायेमां कन्यां श्रीरूपिणीं समर्पयामीति समर्प्य परि त्वेत्यादिभिर्वक्ष्यमाणैर्वेष्टनमन्त्रैरधस्तादुपरिष्टाच्च मन्त्रावृत्त्या कुम्भं कन्यां च परिवेष्ट्य कुम्भं निःसार्य सलिलाशये प्रभञ्जयित्वा(ज्य) पञ्चपल्लवैः शुद्धजलेन समुद्रज्येष्ठा इत्यादिमन्त्रैः कन्यामभिषिच्य ब्राह्मणान्भोजयेत्।

इति कुम्भविवाहविधिः।

अथ वाग्दानविधिः।

कश्यपसंहितायाम्—

" अथातः सप्रवक्ष्यामि कन्यावरणमुत्तमम्।
सम्यक्तस्या प्रदान च पुत्रपौत्रप्रवर्धनम्॥
पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे चन्द्रतारावलान्विते।
विवाहोक्तेपु भक्षेपु कुजवर्जितवासरे॥
मासाद्यदिवस रिक्तामष्टमीं नवमीं तथा।
त्यक्त्वाऽन्यदिवसे गन्धस्रक्तण्डुलफलादिभि॥
सहवृद्धद्विजगणो वरयेत्कन्यका सतीम्।
तथेति तत्पिता कन्यावरणोक्तर्क्षवासरे॥
कुर्यात्प्रदान कन्यायाः स्वस्तिवाचनपूर्वकम्।
कुलशीलगुणोपेता सुरूपाय वराय वै॥
ततस्तस्मै कन्यका च शुक्लाम्बरविभूषणाम्।
दद्यान्मङ्गलघोपैश्च विप्राशीर्वचनैः सह॥
आदौ कृत्वा शचीपूजा पश्चात्सर्वं समाचरेत्।
सुवर्णा पद्मपत्राक्षीं दिव्यस्रग्वस्त्रशोभिताम्॥

---

१ ड. 'रणान्त कु' ।

सर्वलक्षणसंयुक्तां सर्वाभरणभूषिताम् ।
अनर्घ्यमणिमालाभिर्भासयन्तीं दिगन्तरम् ॥
विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम् ।
ध्यात्वा प्रणम्य तां देवीं कुमारीं(री) प्रार्थयेत्ततः ॥
देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि ।
विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे " इति ॥

नक्षत्राण्युक्तानि ज्योतिर्निबन्धे—

" विश्वर्क्षपूर्वात्रयकर्णयुग्माश्विन्यग्निमैत्रैश्च विवाहभैर्वा ।
प्रत्यङ्मुखस्तां वरयेत्कुमारीं फलादिभिः प्राग्वदनां सुवेषाम् " इति ।

विश्वर्क्षमुत्तराषाढाः । पूर्वात्रयं पूर्वा(र्वे)फल्गुनीपूर्वाषाढापूर्वा(र्वे)प्रोष्ठपदाः । कर्णयुग्मं श्रवणं धनिष्ठा च । अग्निः कृत्तिकाः मैत्रमनुराधाः ।

स्मृत्यन्तरे—" कुर्याद्वैवाहिके मासि वाग्दानं द्विजसत्तमः ।
धिष्ण्ये वैवाहिके चैव मण्डपादि समाचरेत् " इति ॥

धिष्ण्यं नक्षत्रम् ।

वरस्यापि वरणमाह चण्डेश्वरः—

" उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधानि च ।
देयं वराय वरणे कन्यापित्रा द्विजेन वा " इति ॥

अथ तत्प्रयोगः ।

ज्योतिर्विदादिष्टे शुभे मुहूर्ते वरपित्रादिरिष्टबन्धुवृद्धमान्यजनपुरन्ध्रीभिर्माङ्गलिकतूर्यघोषैश्च सहितः शकुनदर्शनपूर्वकं कन्यागृहमेत्य प्राङ्मुख उपविशेत् ।

ततो वृद्धः कश्चित्कन्यापितरं प्रति ब्रूयात् । अस्य पुत्रो वरोऽस्ति तदर्थं भवत्कन्यां याचितुं सुहृद्भिः सहायमागतः । भवद्भिः स्वीयैः सह विचार्य कन्यापूजनार्थमेतेभ्योऽनुज्ञा देयेति ।

ततः कन्यापिता मान्यजनेष्टबन्ध्वाद्यनुज्ञां गृहीत्वा दत्ता मया पूजनार्थमनुज्ञेति तेभ्योऽनुज्ञां दद्यात् ।

ततः कन्यायाः पुरोहितादिश्चतुष्पादे शुभ्रवस्त्राच्छादिते पीठे " ॐ अनृक्षरा ऋज० स्तु देवाः " " ॐ देवीं वाचमज० सुष्टुतैतु " इतिमन्त्राभ्यां प्राङ्मुखीं शुरूपस्त्रां सालंकारां सुवेषां कन्यामुपवेशयेत् ।

१ ग. °षाढा । पू° । २ ग. ड. कृत्तिका । ३ ड. °मनूरा° । ४ ग. °राधा । स्मृ° । ५ क. सुभव° ।

ततो वरपिता कन्यायाः पुरोभागे प्रत्यङ्मुख उपविश्य कन्यापित्रादिसमीपे गणपत्यादिस्मरणपूर्वकममुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नायामुकप्रपौत्रायामुकपौत्रायामुकपुत्रायामुकशर्मणे वराय, अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नाममुकप्रपौत्रीममुकपौत्रीममुकपुत्रीममुकनाम्नीं कन्यां भार्यात्वाय वृणीमह इति कन्यापितरं प्रति वदेत्।

दाता भार्येष्टबन्ध्वाद्यनुमतिं गृहीत्वा पूर्वोक्तमनूद्याननूद्य वा वृणीध्वमिति वदेत्। एवं पुनर्द्विः। ततः प्रदास्यामीति दाताऽचस्त्रिर्वदेत्।

ततो वरपिता कन्याञ्जलिं कुङ्कुमगन्धेनानुलिप्येष्टबन्ध्वादिभ्यः प्रार्थयेत्। ते च महालक्ष्मीरियमिति ब्रूयुः।

ततो वरपिता कन्याभालं चन्दनेनानुलिप्य स्वपक्षीयसुवासिनीभिर्नीराजनं कारयेत्।

ततस्तण्डुलाक्षतांस्तस्या भाले संयोज्य युवं वस्त्राणीति वस्त्राणि दत्त्वाऽग्ने रेतश्चन्द्र१ हिरण्यमिति भूषणानि दद्यात्।

ततो याः फलिनीरिति फलैः संपूज्य तस्या हस्ते फलताम्बूलादि दत्त्वा सुमुखश्चेत्यादिदेशकालसंकीर्तनान्ते कन्यापूजनं करिष्य इति संकल्पं कुर्यादिति शिष्टाः। नैव संकल्प इति तु युक्तम्।

कन्यापितुस्तु कन्याया वाग्दानमहं करिष्य इति संकल्पः। नायमपि संकल्प इति तु युक्तम्।

तत उभौ गणपतिपूजनं यथाचारं कलशे वरुणपूजनं च कुर्यातां विसर्जनं च। अत्राऽऽचारश्चेत्स्वस्तिवाचनमपि।

ततो वरपिता कन्याया दक्षिणत उदङ्मुखो वामतः प्राङ्मुखो वोपविश्य कन्यां गन्धाक्षतपुष्पवस्त्रादिभिः पूजयेत्।

ततः कन्यादाता वरपितरं प्राङ्मुखमुपवेश्य स्वयं तस्य पुरतः प्रत्यङ्मुख उपविश्य तं गन्धताम्बूलादिभिः पूजयेत्। स च दातारम्।

ततो दाताऽऽचाराद्धरिद्राखण्डं गन्धाक्षतयुतानि पञ्च दृढानि पूगीफलानि च गृहीत्वाऽमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नायामुकप्रपौत्रायामुकपौत्रायामुकपुत्रायामुकशर्मणे वराय,अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नाममुकप्रपौत्रीममुकपौत्रीममुकस्य मम पुत्रीममुकनाम्नीं कन्यां ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते दास्य इति वाचा संप्रदद इत्युक्त्वा,—

---

१ ङ. 'श्चन्द'।

सर्वलक्षणसंयुक्तां सर्वाभरणभूषिताम् ।
अनर्घ्यमणिमालाभिर्भासयन्तीं दिगन्तरम् ॥
विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम् ।
ध्यात्वा प्रणम्य तां देवीं कुमारीं(री) प्रार्थयेत्ततः ॥
देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि ।
विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे " इति ॥

नक्षत्राण्युक्तानि ज्योतिर्निबन्धे—

" विश्वर्क्षपूर्वात्रयकर्णयुग्माश्विन्यग्निमैत्रैश्च विवाहभैर्वा ।
प्रत्यङ्मुखस्तां वरयेत्कुमारीं फलादिभिः प्राग्वदनां सुवेषाम् " इति।

विश्वर्क्षमुत्तराषाढाः । पूर्वात्रयं पूर्वा(र्व)फल्गुनीपूर्वाषाढापूर्वा(र्व)प्रोष्ठपदाः । कर्णयुग्मं श्रवणं धनिष्ठाश्च । अग्निः कृत्तिकाः मैत्रमनुराधाः ।

स्मृत्यन्तरे—" कुर्याद्वैवाहिके मासि वाग्दानं द्विजसत्तमः ।
धिष्ण्ये वैवाहिके चैव मण्डपादि समाचरेत् " इति ॥

धिष्ण्यं नक्षत्रम् ।

वरस्यापि वरणमाह चण्डेश्वरः—

" उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधानि च ।
देयं वराय वरणे कन्यापित्रा द्विजेन वा " इति ॥

अथ तत्प्रयोगः ।

ज्योतिर्विदादिष्टे शुभे मुहूर्ते वरपित्रादिरिष्टबन्धुवृद्धमान्यजनपुरन्ध्रीभिर्माङ्गलिकतूर्यघोषैश्च सहितः शकुनदर्शनपूर्वकं कन्यागृहमेत्य प्राङ्गण उपविशेत् ।

ततो वृद्धः कश्चित्कन्यापितरं प्रति ब्रूयात् । अस्य पुत्रो वरोऽस्ति तदर्थं भवत्कन्यां याचितुं सुहृद्भिः सहायमागतः । भवद्भिः स्वीयैः सह विचार्य कन्यापूजनार्थमेतेभ्योऽनुज्ञा देयेति ।

ततः कन्यापिता मान्यजनेष्टबन्ध्वाद्यनुज्ञां गृहीत्वा दत्ता मया पूजनार्थमनुज्ञेति तेभ्योऽनुज्ञां दद्यात् ।

ततः कन्यायाः पुरोहितादिश्चतुष्पादे शुभ्रवस्त्राच्छादिते पीठे " ॐ अनृक्षरा ऋज० न्तु देवाः " " ॐ देवीं वाचमज० सुष्टुतैतु " इतिमन्त्राभ्यां प्राङ्मुखीं शुक्लवस्त्रां सालंकारां सुवेषां कन्यामुपवेशयेत् ।

---

१ ग. °षाढा । पू° । २ ग. ड. कृत्तिका । ३ ङ. °मनूरा° । ४ ग. °राधा । स्मृ° । ५ क. सुभव° ।

ततो वरपिता कन्यायाः पुरोभागे प्रत्यङ्मुख उपविश्य कन्यापित्रादिसमीपे गणपत्यादिस्मरणपूर्वकममुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नायामुकप्रपौत्रायामुकपौत्रायामुकपुत्रायामुकशर्मणे वराय, अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नाममुकप्रपौत्रीममुकपौत्रीममुकपुत्रीममुकनाम्नीं कन्यां भार्यात्वाय वृणीमह इति कन्यापितरं प्रति वदेत्।

दाता भार्येष्टबन्ध्वाद्यनुमतिं गृहीत्वा पूर्वोक्तमनूद्यानन्नूद्य वा वृणीध्वमिति वदेत्। एवं पुनर्द्विः। ततः प्रदास्यामीति दातोच्चैस्त्रिर्वदेत्।

ततो वरपिता कन्याञ्जलिं कुङ्कुमगन्धेनानुलिप्येष्टबन्ध्वादिभ्यः प्रार्थयेत्। ते च महालक्ष्मीरियमिति ब्रूयुः।

ततो वरपिता कन्याभालं चन्दनेनानुलिप्य स्वपक्षीयसुवासिनीभिर्नीराजनं कारयेत्।

ततस्तण्डुलाक्षतांस्तस्या भाले संयोज्य युवं वस्त्राणीति वस्त्राणि दत्त्वाऽग्रे रेतश्चन्द्र[1] हिरण्यमिति भूषणानि दद्यात्।

ततो याः फलिनीरिति फलैः संपूज्य तस्या हस्ते फलताम्बूलादि दत्त्वा सुमुखश्चेत्यादिदेशकालसंकीर्तनान्ते कन्यापूजनं करिष्य इति संकल्पं कुर्यादिति शिष्टाः। नैव संकल्प इति तु युक्तम्।

कन्यापितुस्तु कन्याया वाग्दानमहं करिष्य इति संकल्पः। नायमपि संकल्प इति तु युक्तम्।

तत उभौ गणपतिपूजनं यथाचारं कलशे वरुणपूजनं च कुर्यातां विसर्जनं च। अत्राऽऽचारश्चेत्स्वस्तिवाचनमपि।

ततो वरपिता कन्याया दक्षिणत उदङ्मुखो वामतः प्राङ्मुखो वोपविश्य कन्यां गन्धाक्षतपुष्पवस्त्रादिभिः पूजयेत्।

ततः कन्यादाता वरपितरं प्राङ्मुखमुपवेश्य स्वयं तस्य पुरतः प्रत्यङ्मुख उपविश्य तं गन्धताम्बूलादिभिः पूजयेत्। स च दातारम्।

ततो दाताऽऽचाराद्धरिद्राखण्डं गन्धाक्षतयुतानि पञ्च दृढानि पूगीफलानि च गृहीत्वाऽमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नायामुकप्रपौत्रायामुकपौत्रायामुकपुत्रायामुकशर्मणे वराय,अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नाममुकप्रपौत्रीममुकपौत्रीममुकस्य मम पुत्रीममुकनाम्नीं कन्यां ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते दास्य इति वाचा संप्रदद इत्युक्त्वा,—

---

[1] ट. 'रण्डग'।

" अव्यङ्गेऽपतितेऽक्लीबे दशदोषविवर्जिते ।
इमां कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निद्विजसंनिधौ " ।

इति वरपित्रादिवस्त्रप्रान्ते निक्षिप्य नर्य प्रजामिति प्रतिष्ठापनमन्त्रेण वस्त्रप्रान्ते बद्ध्वा ग्रन्थिं चन्दनेन चर्चयेदित्याचारप्राप्तम् । पितामहकर्तृके वाग्दाने पौत्रीमित्यतः पूर्वमेव ममेति वदेत् । एवं सकुल्यत्वेन प्रपितामहकर्तृके प्रपौत्रीमित्यतः पूर्वं ममेति । भ्रात्रादिकर्तृके तु ममेति नैव कुत्रापि ।

ततो हरिद्राखण्डं गन्धाक्षतयुतानि पञ्च दृढपूगीफलानि च तथैव वरपित्रादिर्गृहीत्वाऽमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नामुकशर्मवरविषये भवन्तो निश्चिता भवन्तु, इति कन्यापित्रादिवस्त्रप्रान्ते पूर्ववत्प्रक्षिप्य ग्रन्थिं चन्दनेन चर्चयेत् ।

ततो दाता—" वाचा दत्ता मया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता त्वया ।
कन्यावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं[1] सुखी भव " ।

इति वरपितरं प्रति वदेत् ।

" वाचा दत्ता त्वया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता मया ।
वरावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं[3] सुखी भव " ।

इति वरपिता कन्यापितरं प्रति वदेत् । पौत्रादिविवाहे पौत्रार्थं भ्रात्रर्थं मित्रार्थं सकुल्यार्थमित्युभयत्र यथायथमूहः । अथवा वरार्थं स्वीकृतेत्येव सर्वत्र ।

ततो ब्राह्मणाः शिवा आपः सन्तु । सौमनस्यमस्तु । अक्षतं चारिष्टं चास्तु । दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु । एतद्वः सत्यमस्त्विति वदेयुः ।

ततो दाता विवाहसौभाग्याद्यभिवृद्ध्यर्थं शचीपूजनं कारयेत् । संकल्पमप्यत्रेच्छन्ति केचित् ।

" सुवर्णां पद्मपत्राक्षीं दिव्यस्रग्वस्त्रशोभिताम् ।
सर्वलक्षणसंयुक्तां सर्वाभरणभूषिताम् ।
अनर्घ्यमणिमालाभिर्भासयन्तीं दिगन्तरम् ।
विलासिनीसहस्रौघैः सेव्यमानामहर्निशम् " ।

इतीन्द्राणीं ध्यात्वा सिततण्डुलपुञ्ज आवाहनाद्युपचारैः पूजनं वध्वा कारयेत् ।

ततः—" देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि ।
विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे " इति प्रार्थनां कारयेत् ।

---

१ ख. निश्चिन्ता । २ क. ख. ड. °श्चिन्तस्त्व । ३ क. ख. ड. °श्चिन्तस्त्व ।

ततः पुरन्ध्रीभिर्नीराजनादिमाङ्गलिकं कार्यम् । विप्राश्च गन्धताम्बूलादिभिः पूजिता आशीर्मन्त्रान्पठेयुः । ते च—ॐ समिद्धस्य श्रय० महते सौभगाय। ॐ वनस्पते शतवल्शो० य महते सौभगाय २ ॐ सदिग्ये नदी०ष्ट महते सौभगाय ३ ॐ नर्यं प्रजा मे० क्षितम् । ॐ तदस्तु मित्रा० सादनाय । ॐ गृहा वै प्रतिष्ठा सूक्त तत्प्रति० " इति च पठेत् ।

इति वाग्दानप्रयोगः ।

अथ वरस्य वधूगृहं प्रति गमनम् ।

तद्विधिः शौनकेनोक्तः—

" पुण्ये मुहूर्ते कुर्वीत विवाह विधिवद्द्विज ।
तत्राऽऽभ्युदयिक श्राद्ध कुर्यात्स्वस्ति च वाचयेत् ।
अपरेद्यु कृतस्नानो धृतधौताम्बरो वर ।
भूषितो गन्धमाल्याद्यै शकुनेन समन्वित ।
ब्राह्मणान्भोजयित्वाऽन्ते कृतपुण्याहवाचन ।
कृतकौतुकबन्धश्च मित्रबन्ध्वादिसयुत ।
यान यथार्हमारुह्य गन्तव्य च वधूगृहम् ।
तस्य द्वाराद्बहि स्थित्वा प्राङ्मुखोऽभिमुखागतै ।

तस्य वधूगृहस्य ।

गृहीतपूर्णकुम्भादिपाणिभिर्वनिताजनै ।
कृताम्युद्गमनो गेह प्रविशेत्सह बन्धुभि " इति ।

आभ्युदयिकं श्राद्धं कुर्यात् । स्वस्ति वाचयेदित्यत्रान्तर्भावितो णिज्ज्ञेयः । अन्यथा नान्दीश्राद्ध पिता कुर्यादित्यनेन विरोधापत्तेः ।

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादित्यत्र नान्दीश्राद्धग्रहण स्वस्तिवाचनादेरुपलक्षणम् । तथैव शिष्टसमाचारात् । नान्दीश्राद्धमात्रं पितृकर्तृक स्वस्तिवाचनं तु वरकर्तृकमेवेत्यस्मिन्मत आभ्युदयिक श्राद्ध कुर्यादित्येकत्रैव णिज्ज्ञेयः । कृतपुण्याहवाचन इतिवचनाद्वधूगृहगमनकाले वरेण पञ्चवाक्यैः पुण्याहवाचनं कार्यमिति केचित् । अनुवादोऽयमित्यन्ये ।

इति वरस्य वधूगृहं प्रति गमनम् ।

अथ गौरीहरपूजनविधिः ।

संग्रहे—" लग्नाहे मातृकाः पूज्याः पूज्या गौरी हरान्विता ।
पीठे वै तदलाभे तु सुश्लक्ष्णे तण्डुलान्विते ।
पङ्कजं कारयित्वा तु तत्र गौरीहरौ यजेत् ।
कलशैः कलशैः कार्याः विधानोत्तरपङ्क्तिकाः ॥
दिशां चतुर्षु कोणेषु स्थापयेत्तण्डुलोपरि ।
प्रतिमां पलहेम्ना तु कुर्याद्गौरीहरौ ततः ॥

तत्र— पलद्वयेन रौप्येण कुर्यान्नन्दिनमग्रतः ।
अशक्तस्तु तदर्धेन पादेन शक्तितोऽथवा ॥
अलाभे कुङ्कुमाद्यैस्तु लेखयित्वा प्रपूजयेत् ।
ध्यात्वा मन्त्रेण देवौ द्वौ भक्त्या संपूजयेत्सुधीः ॥
सिंहासनस्थां देवेशीं सर्वालंकारसंयुताम् ।
पीताम्बरधरं देवं चन्द्रार्धकृतशेखरम् ॥
करेणाधः सुधापूर्णं कलशं दक्षिणेन तु ।
वरदं चाभयं वामेनाऽऽश्लिष्य च तनुप्रियाम् ॥
एवं ध्यात्वाऽऽपूज्य गौरीं पुण्यभाजस्तथा स्त्रियः ।
कन्यां समुद्वहेत्पश्चाद्यथोक्तविधिना ध्रुवम् " इति ॥

पूजामन्त्रस्तत्रैव—
" गौरीहरौ महेशानौ सर्वमङ्गलदायकौ ।
पूजां गृह्णीता देवेशौ मङ्गलं कुरुता सदा " इति ॥

तथा—" कन्यादेहप्रमाणेन सप्तविंशतितन्तुभिः ।
वर्तिकां दीपयेत्पश्चाद्व्रतसंपत्तिहेतवे ॥
भोजनीया ब्राह्मणाश्च सुवासिन्यः सुपूजिताः ।
दद्याद्दौ पद्म युग्मं वा हिरण्येनाथ तोषयेत् " इति ॥

विवाहे वधूवरयोः सह भोजनमाह संग्रहकारः—
" मात्रा सहोपनीतस्य विवाहे भार्यया सह ।
भुञ्जीतान्यत्र सह चेत्पातित्यं प्राप्नुयान्नरः " इति ॥

हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे गालवोऽपि—
" एकयानसमारोह एकपात्रे च भोजनम् ।
विवाहे पथि यात्रायां कृत्वा विप्रो न दोषभाक् ॥
अन्यथा दोषमाप्नोति तत्र चान्द्रायणं चरेत् " इति ।

स्मृतिरत्नाकरे शाकलः—

" परिरक्षन्ब्रह्मचर्यं सह शय्यासनाशनैः ।
वध्वा सह वसेत्तत्र यावद्दिनचतुष्टयम् " इति ॥

संग्रहे—" एकासनं चैकशय्या एकपात्रे च भोजनम् ।
एकत्र मङ्गलं स्नानमेकवाहनरोहणम् ॥
कुर्वन्विवाह एतानि भवेद्विप्रो न दोषभाक् " इति ।

विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरुपलक्षणम् ।

अत्राहतवस्त्रे विशेषमाह कश्यपः—

" अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयंभुवा ।
शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावत्कालं न सर्वदा " इति ॥

अथ लग्नघटीस्थापनम् ।

" प्रागुदक्प्रवणे देशे गोमयेनोपलेपिते ।
मृन्मयं कुण्डिकायुग्मं स्थापयेदव्रणं शुभम् ॥
कुङ्कुमाक्तेन सूत्रेण परिवेष्ट्य परस्परम् ।
स्वच्छेन वारिणा पूर्णं तण्डुलानामथोपरि ॥
निश्चले सलिले पश्चात्कुडिकायां जलोपरि ।
स्थापयेद्घटिकायन्त्रं सूर्यबिम्बानुदर्शनात् " इति ॥

घटिकालक्षणमाह वामनः—

" दशपलमिद्धकमले सुसूक्ष्मान्ते षडङ्गुलोच्छ्राये ।
द्वादशाङ्गुलपरिणाहे पक्षा पलैः पूरिता घटिका ॥
चतुरङ्गुलशलाकावृत्तं कुर्यात्सुवर्णपादेन ।
तत्परिमितया छिद्रे तलस्थिते शोभना घटिका " इति ॥

सुसूक्ष्मोऽन्तो यस्य तत् । षोडशमाषपरिमितं सुवर्णं तस्य पादश्चतुर्थांशो माषचतुष्टयपरिमितः ।

नारदोऽपि—" षडङ्गुलमितोत्सेधं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
कुर्यात्कमलवत्ताम्रपात्रं तद्दशभिः पलैः ॥
माषत्रयत्र्यंशयुतस्वर्णवृत्तशलाकया ।
वेदाङ्गुलैः संमितया तया विद्धमतिस्फुटम् " इति ॥

" ताम्रपात्रे वारिपूर्णे मृत्पात्रेऽप्यथवा शुभे ।
मण्डलार्धोदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत्" इति[च] । तत्र जले ।
" मुख्यं त्वमसि यन्त्राणां ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
भावाभावाय दंपत्योः कालसाधनकारणम् " ॥

इति घटिकापात्रनिक्षेपणमन्त्रः ।

इति घटिकास्थापनम् ।

अथ घटीयन्त्रभ्रमणफलम् ।

ज्योतिर्निबन्धे—
" यद्रूपं प्रथमं करोति घटिका पूर्वादिदिक्षु क्रमा-
त्सौभाग्यं निधनं यशोविरहितं युक्तं च रोगैः क्रमात् ।
कन्या मध्यमतामुपैति नियतं या निश्चला सर्वदा
स्यात्साध्वी सुतवित्तबन्धुसहिता नन्दत्यलं भूतले " इति ॥

ग्रन्थान्तरे—" प्रार्थिता सा घटी तोये यां दिशं प्रति गच्छति ।
पूर्वाशादिफलं कुर्यात्स्थिता मध्ये धनप्रदा ॥
सौभाग्यं निधनं नार्या अपमृत्युरुजान्विता ।
भर्तुः प्रिया च वश्या च मान्या वित्तसुखान्विता " इति ॥

प्रार्थिता मुख्यं त्वमसि यन्त्राणामिति मन्त्रेण प्रार्थिता ।

अन्यच्च—" उत्तरेशानपूर्वासु घटी पूर्णा शुभप्रदा ।
दिक्षु शेषासु कन्याया मग्ना वैधव्यदायिनी " इति ॥

सप्तर्षिमते विवाहपटले—
प्रपूजयेद्दैवविदं स्वशक्त्या गन्धादिपुष्पाम्बरदक्षिणाभिः ।
संपूजिते दैवविदि प्रतुष्टे तुष्यन्ति सर्वा ग्रहदेवताश्च " इति ॥

दैवविल्लग्नप्रदाता ।

तल्लक्षणं व्यतिरेकेणाऽऽह संवर्तः—
" अन्धः श्वित्री च कुनखी हीनाङ्गः पङ्गुरेव च ।
लग्नप्रदो भवेद्यत्र कुलक्षयकरं हि तत् " इति ॥

यत्र लग्नप्रदाने । तल्लग्नप्रदानम् ।

लग्नकाललक्षणमुक्तं नारदेन—
" स्वस्थे नरे सुखासीने यावत्स्पन्दति लोचनम् ।
तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः ॥

तत्पराच्छतमो भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते।
त्रुटे सहस्रभागो यो लग्नकाल स उच्यते॥
देवोऽपि त न जानाति किं पुन प्राकृतो जन।
स कालेऽप्यन्यकाले वा पूर्वकर्मवशाद्भवेत्॥
निमित्तमात्र दैवज्ञस्तद्वशाच्च शुभाशुभम्" इति।

बृहस्पतिस्तु—"शुभग्रहोदयर्क्षो वा शुभषड्वर्ग एव वा।
वेदविज्ञानवाक्य च महान्त शुभदा गुणा" इति॥

वेदविज्ञानवाक्यं चेत्येतद्द्वेधा व्याख्यातं पारिजाते—वेदस्य विज्ञानं येषा ते वेदविज्ञानाः, वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञानास्तेषां वाक्यम्। अथवा विजानन्तीति विज्ञानाः। 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति निमित्तकर्तरि ल्युट्। वेदस्य विज्ञाना वेदविज्ञाना इति स एवार्थः। तेषां वाक्यं तु सुमुहूर्तमस्त्वित्येवंरूपमित्यर्थः। अपि च—वेदैर्विज्ञायत इति वेदविज्ञानो वेदवेद्यो लक्ष्मीपतिः। बहुलग्रहणात्कर्मणि ल्युट्। तस्य लक्ष्मीपतेश्चरणस्मरणरूपं वाक्यं तदेव लग्नमित्यादि। एतदुक्तं भवति।

मुहूर्तकाले सुमुहूर्तमस्तु।

"तदेव लग्न सुदिनं तदेव ताराबल चन्द्रबल तदेव।
विद्याबल दैवबल तदेव लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुग स्मरामि"

इति चोक्त्वा मुहूर्तं दद्यादिति। गन्धादीत्यत्राऽऽदिशब्देनालंकारग्रहणम्।

संकटे गोधूलिकलग्नप्रवृत्तिरुक्ता ज्योतिर्निबन्धे—

"घटीलग्न यदा नास्ति तदा गोधूलिक शुभम्।
शूद्रादीनां बुधा प्राहुर्न द्विजानां कदाचन॥
लग्नशुद्धिर्यदा न स्याद्यौवने समुपस्थिते।
तदा वै सर्ववर्णाना लग्न गोधूलिक शुभम्" इति॥

प्रथमविवाहे नान्दीश्राद्धं पितृकर्तृकमेव—

"नान्दीश्राद्ध पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः।
अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम्" इति॥

पित्रभावे पितामहाद्यन्यतमः। सर्वेषामभावे स्वयमेवेति निबन्धकृतः।

रेणुकारिकासु विशेषः—

"उक्ते काले विवाहाङ्गं कुर्यान्नान्दीमुख पिता।
देशान्तरे विवाहश्चेत्तत्र गत्वा भवेदिदम्" इति॥

---

१ ग 'त्रुकाल'।

ततो देवेन्द्राणीं तत्रैव प्रतिमायामक्षतपुञ्जे वा पूजयित्वा,

" देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि ।
विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे "

इति संप्रार्थ्य सौभाग्यादि प्रार्थयमाना तत्रैव तिष्ठेत् ।

ततः कन्यापिता कन्यया दीपं प्रज्वलयित्वा(य्य) ब्राह्मणान्सुवासिनीश्च पूजयेत् । तेभ्यो दक्षिणां च दद्यात् ।

इति गौरीहरयोः पूजनम् ।

ततो ब्राह्मणाः स्वलंकृते मण्डपे वेश्मनि वा यथाचारं समङ्गलगीतनृत्यवादित्रादिघोषे क्रियमाणे पूर्वापरभागयोर्हस्तान्तरालं स्थलं विहाय प्रस्थपरिमितसिततण्डुलैर्द्वौ राशी कृत्वा मध्ये ज्योतिर्विरकृतकुङ्कुमस्वस्तिकाङ्कितमन्तःपटं राश्योर्मध्य उत्तरदशं धारयेयुः ।

ततो बन्धुजनः पूर्वराशावश्मनि तण्डुलजीरकयुताञ्जलिकां प्रत्यङ्मुखीं वधूं पश्चिमराशौ पीठे तण्डुलजीरकयुताञ्जलिकं प्राङ्मुखं वरं चावस्थापयेत् ।

आश्वलायनो वरश्चेत्प्राङ्मुखी वधूः प्रत्यङ्मुखो वरः । इत आरभ्य यावदन्तःपटनिःसारणं द्विजा मन्त्रपाठं पुरन्ध्र्यो मङ्गलगीतानि कुर्युः ।

प्रस्थपरिमितत्वं तण्डुलानां यमेनोक्तम्—

" आरुह्य तण्डुलप्रस्थमीक्षेत्प्रत्यमुखां(खीं) वधूम् " इति ।

ततो वधूवरौ मनसेष्टदेवतां ध्यायन्तौ समाहितौ तिष्ठेताम् । अस्मिन्नवसरेऽवकाशानुरोधेन ज्योतिर्विदो मङ्गलश्लोकान्पठेयुः ।

तत्र मत्कृताः पद्श्लोकाः—

देवो विघ्नविनाशनो गणपतिर्ध्यातश्च चिन्तापहृ-
द्यन्नत्या हृतविघ्नका अपि सुरा जाता हराजादयः ।
योऽत्राविघ्नसुसंज्ञया च कलशे संस्थापितो मण्डपे
सिद्धयाश्लेषणहर्षितः स उभयोः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ १ ॥

वात्सल्यात्पितरौ कपोलयुगुलं स्वस्याऽऽगतौ चुम्बितुं
दृष्ट्वाऽऽकुञ्चितमास्यपद्ममलं सेषत्स्मितं सत्वरम् ।
अन्योन्यं शिवयोस्ततः सुवदने युक्ते अभूतां तयो-
रित्थं येन विनोदितौ स भगवान्कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ २ ॥

---

१ क. ख. ग. प्रज्वाल्य ।

विघ्नेशो विबुधर्षिभिर्गणपतिर्दैतेयजोपद्रवा-
द्भीतैः प्रार्थित ईश्वरोऽपि कुतुकात्कृत्वा वपुः शैशवम् ।
पार्वत्योकसि शैशवानि चरितान्यत्युत्कटान्याचर-
न्देवो हर्षयतीश्वरौ स भगवान्कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ३ ॥
योऽपर्णाङ्कसुतल्पके स्थित उभौ पीत्वा स्तनौ सत्वरं
शुण्डाग्रेण मुखेन चाऽऽशु युगपद्बालो विभुर्विघ्नराट् ।
स्मेरास्यः कुतुकाद्धिमाचलसुतोत्सङ्गाद्धरोत्सङ्गके
गच्छन्नाशु हरन्मनः स शिवयोः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ४ ॥
यो देवस्य शिवस्य ताण्डवविधौ हर्षोन्मदायाऽऽगतैः
कूजद्भिर्भ्रमरैर्युतं कममलं स्वीयं धुनानो विभुः ।
कुर्वन्वल्गु सुभाषणं स्खलदथो हास्यं तनोतीश्वरो
नाट्यं चैव मुदावहं स भगवान्कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ५॥
यो विघ्नोडुपनायनाभिधविधौ दत्तेऽद्रिपुत्र्या शुभे
पात्रे भिक्षितुमाहृतेषु विबुधैर्ब्रह्मारवीन्द्रादिभिः ।
नानोपायनकेषु तत्र सुरराड्दर्पं वि(व्य)पास्य क्रमा-
द्धर्मान्वर्णिन आचरत्यहरहः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ६ ॥

श्रीमान्काश्यपगोत्रजोऽरुणरुचिर्यः सिंहराशीश्वरः
षट्त्र्याशास्थसुशोभनो गुरुकुजाब्जानां च मित्रं रविः ।
दैत्येज्यमन्दरिपुः कलिङ्गजननश्चाग्नीश्वरौ देवते
मध्ये वर्तुलगैन्द्रिकासुवदनः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ १ ॥
चन्द्रः कर्कटकप्रभुः सितरुचिश्चाऽऽत्रेयगोत्रोद्भव-
श्चाऽऽग्नेय्यां चतुरश्रगोऽप्पतिदिशास्यश्चाम्बुमादैवतः ।
षट्सप्ताग्निदशैकशोभनफलो शौरिः कुजार्कप्रियः
कालिन्दीतटदेशजो हिमकरः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ २ ॥
भौमो याम्यमुखोऽरुणो यमदिशि त्र्यस्रे स्थितोऽवन्तिजः
स्वामी वृश्चिकमेषयोः सुरगुरोरर्कस्य चन्द्रोः प्रियः ।
शौरिः षट्त्रिफलप्रदश्च वसुधास्कन्दौ क्रमाद्दैवते
भारद्वाजकुलोद्भवः क्षितिसुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ३ ॥
ज्ञः पीतो मगधेश उत्तरमुखश्चाऽऽत्रेयगोत्रोद्भवो
बाणस्थोत्तरगः प्रियौ रविसितौ शत्रुः स वै शीतगोः ।

कन्यायुग्मपतिर्दशाष्टगचतुःषण्नेत्रगः शोभनो
विष्णू द्व्यवधिदैवते च शशिनः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ४ ॥
जीवः सिन्धुपतिर्विधिः सुरपतिर्देवौ धनुर्मीनयोः
स्वामी त्वाङ्गिरसस्तथोत्तरमुखो दीर्घे स्थितश्चोत्तरे।
सूर्येन्दुक्षितिजप्रियो बुधसितौ शत्रू च पीतप्रभो
बाणद्व्यद्रिपु चाङ्कके च शुभदः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ५ ॥
शुक्रो भार्गवगोत्रजः सितरुचिः प्राचीमुखः पूर्वतः
पञ्चास्रे वणिजो वृषस्य च पतिर्भोजाख्यदेशोद्भवः।
इन्द्राणीन्द्रमुदैवतो ज्ञरविजौ रातौ अरातिः शशी
सूर्यः सप्तदशर्तुके च शुभदः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ६ ॥
मन्दः कृष्णरुचिश्च वारुणिमुखः सौराष्ट्रजः काश्यपः
स्वामी वै मृगकुम्भयोर्भृगुबुधौ मित्रे रवीन्दू रिपू।
स्थानं पश्चिमदिक्प्रजापतियमौ देवौ स्थितः कार्मुके
षट्त्रिस्थः शुभकृच्छनी रविसुतः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ७ ॥
राहू राठिनपूर्भवोऽथ दितिजः कृष्णश्च शूर्पासनो
यः काष्ठाहिसुदैवतो यमदिशावक्त्रश्च नीलप्रभः।
रक्षोदिक्स्थकरालरुकुटिलहृत्पैठीनसेर्वंशजः
षट्त्रिस्थः शुभकृच्च बर्बरपतिः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ८ ॥
केतुर्जैमिनिगोत्रजोऽनिलदिशासंस्थः कुजेन्दुप्रिय-
श्चित्रस्त्विड्ध्वजपीठगो यमदिशावक्त्रः करालास्यवक्त्रः।
ब्रह्मा चैव तु चित्रगुप्तसहितो यस्याधिदेवः कदः
षट्त्रिस्थश्च सुवेदिदेशजननः कुर्यात्सदा मङ्गलम् ॥ ९ ॥

एवमन्यानपि मङ्गलश्लोकानवकाशानुरोधेन पठेयुः।

ततः—" तदेव लग्नं सुदिनं तदेव ताराबलं चन्द्रबलं तदेव।
विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगं स्मरामि। ॐ प्रतिष्ठा "

इति ज्योतिर्विदा पठिते विप्राः सद्योऽन्तःपटमुदगपसार्य वधूवराभ्यां परस्परं सुमुहूर्ते निरीक्षणं कारयेयुः।

ततो वधूवराभ्यां परस्परमञ्जलिस्थतण्डुलजीरकावकिरणं कन्यापूर्वकं कारयेयुराचारात्।

ततो द्विजा ऋक्च वेत्यादीनि खण्डानि प्रजापतिः सोमः राजानमसृजते-

त्यनुवाकं सिश्हे व्याघ्र इत्यनुवाकमस्मे देवास इति चतुरो मन्त्रांश्च पठेयुः ।
तत्तदन्तेऽक्षतारोपणं चाऽऽचारात् ।

अथ कन्यादानम् ।

अत्र रात्रावपि स्नानमाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

" ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्तिप्रसवेषु वै ।
स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते " इति ॥

व्यासः—" महानिशा तु विज्ञेया मध्ययामद्वयं निशि ।
तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥
प्रदोषे पश्चिमे यामे दिनवत्स्नानमाचरेत् " इति ॥

मध्ययामयोस्तु विशेषमाहात्रिः—

" रात्रौ स्नानं यदि भवेत्पश्यन्नग्निं समाचरेत् ।
स्वर्णाङ्गुलिकरो विप्रो वह्निना वा विना चरेत् " इति ॥

प्रयोगदर्पणे स्मृत्यन्तरे—

" कन्यादानं निशीथे चेद्दिवा भोजनमिष्यते ।
काले स्नानं प्रकुर्वीत कन्यां दद्याद्वराय तु " इति ॥

विवाहे प्रधानद्वयं कन्यादानं पाणिग्रहणं च । आद्यं कन्यापितरं प्रति कन्यादानस्य प्राधान्यं तु—

स्मृत्यर्थसारे वृद्धवसिष्ठः—

" नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम्।
नाम संकीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् " इति ॥

नान्दीमुखे प्रपितामहपूर्वकत्वं यच्छाखायां विहितं भवति तद्विषयं नास्मत्सूत्रविषयम्। अस्मत्सूत्रे तस्य विधानाभावाद्यज्ञतन्त्रचौण्डपाचार्यरामाण्डारादिभिरानुलोम्यस्यैवोक्तत्वाच्च।

केचित्तु नान्दीमुख इति विवाहविशेषणम्। पित्रादिप्रयोजकत्वेन हर्षसंपादक इति तदर्थः। चस्त्वर्थ इत्याहुः।

अनया रीत्या नान्दीमुखे प्रपितामहपूर्वकत्वस्याप्राप्तिरेव। अस्मिन्मते राक्षसादिविवाहस्य हर्षसंपादकत्वाभावान्न तत्र प्रपितामहपूर्वकत्वम्।

व्यासः—" भुक्त्वा समुद्वहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणं तथा।
उपोषितः सुतां दद्यादर्चिताय द्विजाय तु " इति ॥

भुक्त्वेति मधुपर्काङ्गभोजनपरम्।

मदनरत्न ऋष्यशृङ्गः—

" वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम्।
नाम संकीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेव हि ॥
तिष्ठेत्पूर्वमुखो दाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत्।
मधुपर्कार्चितायैनां तस्मै दद्यात्सदक्षिणाम् ॥
उदपात्रं ततो गृह्य मन्त्रेणैनां प्रदापयेत्।
गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ॥
गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्ता विप्र समाश्रय।
भूमिं गां चैव दासीं च वासांसि च स्वशक्तितः ॥
महिषीं वाजिनश्चैव दद्यात्स्वर्णमणीनपि।
ततः स्वगृह्यविधिना होमाद्यं कर्म कारयेत् ॥
यथाचारं प्रदेयानि मङ्गलं करकाणि च " इति ॥

सर्वत्र पितृपूर्वकत्वस्यैव दृष्टत्वात्प्रपितामहपूर्वकत्वविधानम्। एवमेवेत्यनेन गोत्रोच्चारादिकं कन्यायामप्यतिदिश्यते। प्राङ्मुखो दाता, उदङ्मुखः प्रतिग्रहीतेतिदानपरिभाषाप्राप्तस्य बाधनार्थं तिष्ठेत्पूर्वमुख इत्यादिकम्। गृह्येत्यत्र समासाभावेऽपि क्त्वो ल्यबादेशश्छान्दसः। दापयेदित्यत्र स्वार्थे णिच्। मङ्गलं

मङ्गलसूत्रम् । करकाणि मृन्मयपात्राणि । चकारात्सौभाग्यद्रव्याणि सुवासिनीभ्यो देयानीत्यर्थः ।

प्रयोगदर्पणे स्मृत्यन्तरे—

" स्वार्षगोत्रे समुत्कीर्त्य वरस्यापि तथैव च ।
नाम संकीर्तयेद्विद्वान्प्रपितामहपूर्वकम् ॥
कन्यायाश्चैवमेवोक्त्वा मधुपर्कार्चिताय तु ।
स्वयं पूर्वमुखस्तिष्ठन्प्रत्यङ्मुखवराय तु ॥
कन्यां सदक्षिणां दद्याद्भूमिं वासांसि वाजिनः ।
महिषीं गां च दासीं च दद्यात्स्वर्णमणीनपि " इति ॥

स्मृत्यन्तरे तु—" तिष्ठेदुदङ्मुखो दाता प्राङ्मुखस्तु वरो भवेत् " इत्युक्तम् ।

नात्र प्रतिग्रहमन्त्रः । अयज्ञसंबन्धित्वात् । तन्त्रसंबन्धिदक्षिणानामेव प्रतिग्रहः समन्त्रको नान्यासामिति दर्शितं चास्ति सूत्रकृता—

" तान्त्रीणां दक्षिणानां दर्शयति " इत्यनेन । तन्त्रं यागः ।
" देवा वै वरुणमयाजयन् " इति श्रुतौ तस्यैवोपक्रमात् ।

मनवे तल्पमिति प्रतिग्रहमन्त्रस्तु वाजपेये दासीप्रतिग्रह उपयुज्यते । तन्त्रसंबन्धित्वात् । न तु दैवे विवाहेऽप्युपयुज्यतेऽतन्त्रसंबन्धित्वात् । अत्रापि प्रतिपादयेदितिवचनसत्त्वे यन्मातृदत्तेन दैवे दक्षिणाभिः सह दत्तायां मनवे तल्पमिति प्रतिग्रह इत्युक्तम्, तदुत्तरग्रन्थविरुद्धमिति प्रतिभाति । न ममेत्यपि न भवति । धर्मसूत्रे प्रतिपादयेदिति वचनात् । एवं च—ॐ स्वस्तीति ॐ तथेति वेत्युक्त्वा प्रतिगृह्णीयात् ।

अथ प्रयोगः ।

कन्यादाता वरदत्तवस्त्राभरणादिरहितां स्वदेयवस्त्राभरणाद्यलंकृतां कृतपीतवस्त्रपरिधानां कन्यां वराय दद्यात् । अश्मानं निष्कास्य[1] पीठे कन्यामुपवेश्य वधूवरयोर्मध्यप्रदेशस्य दक्षिणत उदङ्मुख उपविश्य दक्षिणतः पत्नीमुपवेश्याऽऽचम्य पवित्रपाणिः प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्यामुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नोऽमुकशर्माऽहं मम समस्तपितॄणां निरतिशयसानन्दब्रह्मलोकावाप्त्यादिकन्याप्रतिपादनकल्पोक्तफलावाप्तयेऽनेन वरेणास्यां कन्यायामुत्पादयि-

१ घ. निष्कास्य ।

प्यमाणसंतत्या द्वादशावरान्द्वादश परान्पुरुषान्पवित्रीकर्तुमात्मनश्चं लक्ष्मीनारायणप्रीतये ब्राह्मविवाहविधिना कन्याप्रतिपादनं करिष्य इति संकल्पं कुर्यात्। यद्ययं संकल्पो विवाहारम्भे कृतस्तदा नात्र कार्यः।

ततः सपत्नीक उत्थायोदङ्मुख एव तिष्ठन्तीं प्रत्यङ्मुखीं कन्यां दक्षिणहस्ते धृत्वा—

" कन्यां कनकसंपन्नां कनकाभरणैर्युताम्।
दास्यामि विष्णवे तुभ्यं ब्रह्मलोकजिगीषया॥
विश्वंभरः सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः।
इमां कन्यां प्रदास्यामि पितॄणां तारणाय च "॥

इति पठित्वा कांस्याद्यन्यतमे तैजसे पात्रे[1] प्राङ्मुखेन तिष्ठता वरेण[2] गृहीते तिष्ठन्त्याः प्रत्यङ्मुख्याः कन्याया दक्षिणे हस्ते हस्तद्वये वा सयवाक्षततुलसीपत्रकुशसहितमुदकं क्षिपंस्त्रयोदश वाक्यानि पठेत्। आश्वलायनो वरो दाता याजुषो विपरीतं वा तदा वध्वा हस्तोऽध उपरि वरहस्त इत्येवमाश्वलायनरीत्या वरहस्तोऽधो वधूहस्त उपरीत्येवं याजुषरीत्या वोपर्यधोभावो द्रष्टव्यः।

ततः कन्या तारयतु, पुण्यं वर्धतां, शिवा आपः सन्तु, सौमनस्यमस्तु, अक्षतं चारिष्टं चास्तु, दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु, तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु, यच्छ्रेयस्तदस्तु, यत्पापं तत्प्रतिहतमस्तु, पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु, स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु, ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु, श्रीरस्त्विति भवन्तो ब्रुवन्तु, इति।

ततोऽमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नोऽमुकशर्माऽहं मम समस्तपितॄणामित्यादि प्रीतय इत्यन्तं पूर्ववदुक्त्वाऽमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नायामुकप्रपौत्रायामुकपौत्रायामुकपुत्रायामुकशर्मणे कन्यार्थिने श्रीधररूपिणे वराय, अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नाममुकप्रपौत्रीममुकपौत्रीममुकस्य मम पुत्रीममुकनाम्नीं कन्यां वरार्थिनीं श्रीरूपिणीं यथाशक्त्यलंकृतां प्रजापतिदैवत्यां प्रजासहत्वकर्मभ्यस्तुभ्यमहं प्रतिपादय इत्युक्त्वा सयवाक्षततुलसीपत्रकुशयुतं जलं वरहस्ते क्षिपेत्। गान्धर्वराक्षसपैशाचेषु नैवं प्रतिपादनं तेषां दातृव्यापारनिरपेक्षत्वात्।

ततो वर ॐ स्वस्तीति ॐ तथेति वा प्रतिगृह्णीयात्। अत्र दातुर्न ममेति न भवति। एवं वरस्य प्रतिग्रहमन्त्रश्च न। एवं कन्या तारयत्वित्याद्यां स्वस्ती-

१ घ. ङ. 'श्च प्रील'। २ क. 'त्वाऽन्येन येनकेनचित्कांस्या'। ३ क. ग. 'त्र धृते प्र'। ४ क. 'न तस्मिन्पात्रे गृ'। ५ ख. ङ. प्राङ्मुख्या.। ६ ग. ङ. स्वस्ति।

त्यन्तं वारद्वयं पुनः कार्यम् । पितामहस्तु दानं कुर्वन्पौत्रीमित्यतः पूर्वं ममेति वदेत् । सकुल्यत्वेन प्रपितामहः कुर्वन्प्रपौत्रीमित्यतः पूर्वं ममेति वदेत् । भ्रात्रादिर्दानं कुर्वन्पुरुषत्रयसंकीर्तनमेव कुर्यात् । ममेति न क्वापि वदेत् । जननी चेद्दानं कुर्यात्तदा[ऽमुक]गोत्राऽमुकनाम्न्यहमिति विकारः । भर्तृगोत्रमेवेत्थं सा वदेन्न गोत्रोत्पन्नेति । पितृगोत्रं नैव वदेत् । मातामहमातुलादिः संबन्ध्यन्यो वा यः कश्चिद्ब्राह्मणो गोत्रान्तरीयः कन्यादानं कुर्वन्स्वगोत्रं स्वविशेषणत्वेन संकीर्त्यामुकशर्मणः कन्यापितुः समस्तपितॄणां निरतिशयेत्यादि वदेत् । आत्मनश्चेत्यत्र कन्यापितुश्चेति । जननी चेद्दानकर्त्री तदा मद्भर्तुः समस्तपितॄणां निरतिशयेत्यादि वदेत् । आत्मनश्चेत्यत्र मद्भर्तुश्चेति । आत्मनश्चेति द्वितीयाबहुवचनान्तमिति कल्पे कन्यापितॄंश्चेति कन्यापितरं चेति वा । अत्र कन्याविशेषणत्वेन कन्यापितृगोत्रसंकीर्तनमेव कार्यम् । अमुकस्य प्रपौत्रीमित्यादिषु कन्यापित्रादिनामान्युच्चारणीयानि । मम वंशकुले जातेति वक्ष्यमाणे श्लोकेऽपि ममेत्येतस्य स्थाने कन्यापितृनामैव षष्ठ्यन्तं वदेच्च ।

यदि दत्तकः कन्याया दानं कुर्यात्तदा प्रतिगृहीतो येन तद्गोत्रमेव स्वस्य कन्यायाश्च विशेषणत्वेन वदेत् । प्रतिग्रहीतृपितृतत्पितृपितामहानां नामानि कीर्तयेत् । दत्तकन्यादानेऽपि स्वगोत्रस्यैव कन्याविशेषणत्वेन संकीर्तनम् । श्लोके जातेत्यत्र दत्तेति वदेत् । एवं दत्तकवराय कन्यादानेऽपि येन प्रतिगृहीतस्तदीयमेव गोत्रादि ।

ततः—" गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ।
गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ।
कन्ये ममाग्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः ।
कन्ये मे पृष्ठतो भूयास्त्वद्दानान्मोक्षमाप्नुयाम् ।
मम वंशकुले जाता पालिता वत्सराष्टकम् ।
तुभ्यं विप्र मया दत्ता पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी " इति कन्यां निवेदयेत् ।

न्यूनवार्षिक्यां तु गौरीमित्यस्य पदस्य लोपः । मया कन्यामिमां विप्र यथाशक्तिविभूषितामित्येव वा प्रयोगः । पालिता वर्षसप्तकं पालितेयं षडब्दकमित्यूहश्च यथायथम् । नववार्षिक्यां तु गौरीमितिपदे रोहिणीमित्यूहेत्, रोहिणीं कन्यामिमां विप्रेति पालिता नववर्षकमिति च । दशवार्षिक्यां तु गौरीरोहिणीपदस्थाने कन्यामित्यूहेत्, कन्यां कन्यामिमां विप्रेति पालिता

दद्यादर्पकमिति च । गौरीपदलोपः पूर्ववदत्रापि । अत्र वर्षे जन्मत एव । ततो धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वयेयमिति श्रावयेत् । ततो वरो वास्यार्थमद्दी कुर्यान्नातिचरामीति ।

ततो दाता कृतस्य कन्यादानकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं यथाविभवकल्पितमिदमग्निदैवत्यं हिरण्यं दक्षिणात्वेन तुभ्यमहं संप्रदद इति वरहस्ते दत्त्वा न ममेति वदेत् । वरस्तु सप्तदशकृत्वोऽपान्य,

देवस्य त्वेत्यस्य प्रजापतिः सविता यजुः । हिरण्यप्रतिग्रहे विनियोगः । 'ॐ देवस्य त्वा सवितु० णेऽग्नये हिरण्य ते० तु' इति प्रतिगृह्णीयात् । यज्ञियदक्षिणाप्रतिग्रह एव सावित्रमन्त्रो नान्यत्रेत्येतत्कल्पे तु न सप्तदशकृत्वोऽपाननं तत्र प्रतिगृह्णामीत्येव प्रतिग्रहः ।

ततो दाता जलपात्रभोजनपात्रगोमहिष्यश्वगजदासीदासभूशय्यालंकारादि यथाविभवं संकल्पपूर्वकं वराय दद्यात् ।

तत्र दानमन्त्राः—

" परापवादपैशून्यादभक्ष्यस्य च भक्षणात् ।
उत्पन्नं पापं दानेन ताम्रपात्रस्य नश्यतु "

इति ताम्रपात्रस्य जलपानार्थस्य ।

" यानि कानि च पापानि कामोत्थानि कृतानि तु ।
कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा " ।

इति कांस्यपात्रस्य भोजनार्थस्य ।

" अगम्यागमनं चैव परदाराभिमर्शनम् ।
रौप्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा " ।

इति रौप्यपात्रस्य जलपानार्थस्य भोजनार्थस्य च ।

" जन्मान्तरसहस्रेषु यत्कृतं पातकं मया ।
स्वर्णपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा " इति स्वर्णपात्रस्य ।

" यज्ञसाधनभूताया विश्वस्याघौघनाशिनी ।
विश्वरूपधरो देवः प्रीयतामनया गवा " इति गोः ।

" इन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषी प्रिया ।
महिषासुरस्य जननी साऽस्तु मे सर्वकामदा " इति महिष्याः ।

---

१ क. 'न्यो दर्शो पर्यार । ख' । ड. 'न्यो दर्शोऽपी वा । ख' ।

" महार्णवसमुत्पन्न उच्चैःश्रवस पुत्रक ।
सोपस्करस्त्व विप्राय दत्त. शान्ति प्रयच्छ मे " ।

इति खलीनाद्युपस्करसहिताश्वस्य ।

" सुप्रतीक गजेन्द्र त्व सरस्वत्याऽभिषेचितम् ।
इन्द्रस्य वाहन शश्वत्सर्वदेवै. सुपूजितम् ।
विप्र तुभ्य ददामीम तेन शान्ति प्रयच्छ मे " इति गजस्य ।

" इय दासी मया तुभ्य श्रीवत्स प्रतिपादिता ।
सदा कर्मकरी ह्यद्य यथेष्ट भद्रमस्तु मे " इति दास्याः ।

" अय दासो मया तुभ्य श्रीवत्स प्रतिपादित. ।
सदा कर्मकरो ह्यद्यो मम शान्ति प्रयच्छतु " इति दासस्य ।

" सर्वसस्याश्रया भूमिर्वराहेण समुद्धृता ।
अनन्तसस्यफलदा मम शान्ति प्रयच्छतु " इति भूमेः ॥

" अनून शयन नित्यमनूना श्रियमुन्नतिम् ।
सौभाग्य देहि मे नित्य शय्यादानेन केशव " ॥

इति सोपस्करायाः शय्यायाः ।

" सौवर्ण हस्तवलय रूपकान्तिसुखप्रदम् ।
विभूषण प्रदास्यामि विभूषयतु मा सदा " ॥

इति वलयादिभूषणानाम् ।

" हिरण्यगर्भसभूत सौवर्ण चाङ्गुलीयकम् ।
सर्वप्रद प्रयच्छामि प्रीतोऽस्तु कमलापति " इत्यङ्गुलीयकस्य ।

" क्षीरोदमथनोद्भूत शुभद कुण्डलद्वयम् ।
श्रिया सह समद्भूत ददे श्री प्रीयता मम " इति कुण्डलयोः ॥

" हिरण्यगर्भगर्भस्थ हेमबीज विभावसो ।
अनन्तपुण्यफलद मम शान्ति प्रयच्छतु " इति हिरण्यस्य ॥

" असुरेषु समुद्भूत रजत पितृवल्लभम् ।
तस्मादस्य प्रदानेन रुद्र सप्रीयता मम " इति रजतस्य ।

अथैतेषां प्रतिग्रहमन्त्राः ।

'ॐ देवस्य त्वा स० णे रुद्राय गा तया०' इति गोः । तूर्णं मदाय प्रतिग्रहः । 'ॐ देवस्य त्वा० णे प्रजापतये महिषीं तया०' इति महिष्याः । यमाय महिषीमिति वा । ' ॐ देवस्य त्वा० णे वरुणायाश्व तेना० ' इत्यश्वस्य । तूर्ण मदाय प्रतिग्रहः ।

' ॐ देवस्य त्वा० णे हिमवतो हस्तिन तेना० ' इति गजस्य । 'ॐ प्रजापतये दासीं तया० ' इति दास्याः । 'ॐ प्रजापतये दास तेना० ' इति दासस्य । 'ॐ मनवे तल्प तेना०' इति शय्यायाः । '० क्षिणेऽप्सरोभ्योऽलंकरण तेना०' इत्यलंकरणानाम् । प्रत्यलंकरणं मन्त्रावृत्तिः । ' ०णेऽग्नये हिरण्य तेना० ' इति हिरण्यस्य । सर्वत्र सावित्रान्वार्थी(?) । सर्वेषां प्रजापतिर्ऋषिः सविता देवता यजुश्छन्दः । प्रतिग्रहणे विनियोग इत्यूप्यादि । महिषीदासीदासप्रतिग्रहणमन्त्राणां तु वामदेव ऋषिर्ज्ञेयः । उत्तानस्त्वेत्यवशिष्टानामप्राणिद्रव्याणां प्रतिग्रहणम् । अत्रापि सावित्रान्वार्थीस्त इति केचित् । एतस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आङ्गीरसो देवता । यजुश्छन्दः । प्रतिग्रहे विनियोग इत्यूप्यादि द्रष्टव्यम् । प्रतिद्रव्यप्रतिग्रहं सप्तदशकृत्वोऽपाननम् । प्रतिगृह्णामीत्येव वा सर्वेषां प्रतिग्रहः । अस्मिन्पक्षे नापानन तृणप्रदाने । अत्रापि भवत इति केचित् ।

ततः कन्यादाता कन्यादानकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थं यथाविभव ब्राह्मणान्सुवासिनीश्च यथोपपन्नेनान्नेन भोजयित्वा भूयसीं ब्राह्मणेभ्यो गन्धादिपूजनपूर्वकं दत्त्वा कर्मसाद्गुण्याय विष्णु संस्मरेत् ।

इति कन्यादानप्रयोगः ।

अतः परं कर्तव्यमुक्तं स्मृतिसंग्रहे—

" अब्लिङ्गाभिर्ऋग्भिरपो युत हेम्नाऽभिमन्त्र्य तत् ।
ताभिरासीनोऽभिषेकं दंपत्योर्द्विज आचरेत् ॥
आ नः प्रजामित्येताभिर्ऋग्भिश्चतसृभिस्तत ।
समुद्रेति चतसृभिरापो हीति त्रिभिस्तथा ॥
दुग्धाक्त श्वेतसूत्र च कृत्वा द्विगुणमेव तत् ।
वरवध्वो कण्ठदेशे कटिदेशे तथैव च ॥
प्रदक्षिण पञ्चवार चतुर्वारमथापि वा ।
ऐशानीं दिशमारभ्य अच्छिन्दन्वेष्टयेत्ततः ॥
यत्सूत्र कण्ठदेशस्थमधो निष्काशयेत्तु तत् ।
रञ्जयित्वा कुङ्कुमेन कृष्णोर्णातुकया युतम् ॥
दृढ तु रजनीखण्ड बद्ध्वा सूत्रेण तेन तु ।
वधूवामप्रकोष्ठे तु बध्नीयात्सुदृढ वर ॥

---

१ क 'धीरत । स' । २ ग ङ आङ्गिर' ।

नीललोहितमन्त्रेण रक्षणार्थमिदं स्मृतम् ।
यत्सूत्रं कटिदेशस्थमूर्ध्वं निष्कासयेत्तु तत् ॥
रञ्जयित्वा कुङ्कुमेन कृष्णोर्णास्तुकया युतम् ।
दृढं तु रजनीखण्डं बद्ध्वा सूत्रेण तेन तु ॥
वरदक्षप्रकोष्ठे तु बध्नीयात्सुदृढं वधूः ।
प्रोक्तो मन्त्रः स एवात्र तूष्णीं वा बन्धनं स्मृतम् ॥
तैजसे पात्र आनीते क्षीरे गव्यं घृतं ततः ।
किंचिदासिच्यान्यपात्रे शूर्पानाद्रीक्षतान्क्षिपेत् ॥
तण्डुलाञ्शालिसंभूतांस्तत्र द्विः क्षीरमानयेत् ।
वध्वञ्जलिस्थाञ्जलिना द्विः क्षीरेण वरस्ततः ॥
उपस्तीर्याक्षतान्दुग्धाभ्यक्तान्द्विस्तत्र निक्षिपेत् ।
अथाभिघार्य प्राग्वद्द्विः पयसैत्येवमेव तु ॥
दाताऽन्यो वा प्रकुर्वीताञ्जलावपि वरस्य तु ।
अञ्जल्योर्वरवध्वोस्तु निदध्यात्काञ्चनं द्विजः ॥
तदञ्जली युतौ कृत्वा वदेद्वाक्यचतुष्टयम् ।
कन्या पुण्यं तथा शान्तिस्तिथीति क्रमशः पठेत् ॥
भगो यज्ञः श्रियो धर्मः प्रजा यश इति क्रमात् ।
मन्त्रैः शिरसि कुर्यातामक्षतारोपणं ततः ॥
आद्यो वध्वाः परः पत्युर्वध्वाः स्यात्तु तृतीयकः ।
तुर्यः पत्युः पञ्चमस्तु वध्वा अन्त्यो नुरेव तु ॥
एवं त्रिवारं कुर्वीत विपरीतमदः पुनः ।
तूष्णीं च सप्तमं ज्ञेयं वरपूर्वमिदं स्मृतम् ॥
चतुर्वारमिदं कार्यमिति केचित्समूचिरे ।
भगो मे काम इत्यादीन्मन्त्रानिच्छन्ति केचन ॥
स्वशिरस्थं ततः पुष्पं समादाय ततो वरः ।
क्षीर आज्ये च सङ्घाव्य वरस्तेन ललाटके ॥
बध्वाः कुर्वीत तिलकमेव कुर्याद्वधूस्ततः ।
निक्षिपेतां पुष्पमाले कण्ठयोस्तु परस्परम् ॥
वस्त्रद्वयं कञ्चुकं च सूत्रं मङ्गलसंज्ञकम् ।
अर्पयेयुः सुवासिन्यो वध्वै तां च वधूं वरः ॥

कृतवस्त्रपरीधाना सस्मरन्निष्टदेवताम् ।
सूत्रेण मङ्गलाख्येन कण्ठदेशे विभूषयेत् ॥
माङ्गल्यतन्तुनेत्येष मन्त्रोऽत्र कथितो बुधैः ।
इतरैर्भूषणैः पश्चात्तत्तदङ्गेषु भूषयेत् ॥
वधूवरौ प्रकुर्यातां गणेशस्य तु पूजनम् ।
सौभाग्याद्यभिवृद्ध्यर्थं महालक्ष्म्यास्तथैव च ॥
पार्वत्याश्च तथा शच्याः पूजनं तु समाचरेत् ।
सौभाग्यार्थं वायनानि प्रदद्यात्सुसमाहिता ॥
दिनत्रयं प्रकुर्यातां व्रतस्याऽऽचरणं ततः " इति ।

अथाभिषेकादिप्रयोगः ।

पुरोधाः—आपो हि ष्ठेति मन्त्रत्रयस्याग्निर्विश्वे देवा वाऽऽपो गायत्री । अवभिमन्त्रणे विनियोगः । "ॐ आपो हि ष्ठा मयोभुव० चन" इति स्वचितकलशस्थाः सुवर्णयुता अपोऽभिमन्त्र्य ताभिः सहिरण्यकुशदूर्वापल्लवाभिरभिषिञ्चेत् ।

आ नः प्रजामितिचतसृणां सूर्यासावित्री सूर्यासावित्री । आद्ये द्वे जगत्यौ । अन्त्ये द्वे अनुष्टुभौ । समुद्रज्येष्ठा इति चतसृणां वसिष्ठ आपस्त्रिष्टुप् । आपो हि ष्ठेति मन्त्रत्रयस्याग्निर्विश्वे देवा वाऽऽपो गायत्री । सर्वेषां वरवध्वोरभिषेके विनियोगः । " ॐ आ नः प्रजा जनयतु० वृषु " । " ॐ समुद्रज्येष्ठा " " ॐ आपो हि ष्ठा० " इत्यभिषेकं कुर्यात् । वरं एवाभिषेकं कुर्यादिति कश्चित् ।

ततः पुरोधा दुग्धाक्तेन द्विगुणेन श्वेतसूत्रेण वधूवरयोः कण्ठदेश ऐशानीमारभ्य पञ्चवारं चतुर्वारं वा प्रदक्षिणं संवेष्ट्य वधूवरयोः कटिदेशे तथैव वेष्टयेत् ।

तत्रैते शिष्टस्वीकृता मन्त्राः—"ॐ परि त्वा गिर्वणो गिर इ० ध्वमध्वरम् " इति । "ॐ मही्ना पयोऽसि वि० यै दुग्धम् " इति याजुषो मन्त्रोऽपि पठनीयः ।

ततः कण्ठदेशस्थं सूत्रमधो निष्काश्य कुङ्कुमाक्तं कृष्णोर्णास्तुकायुतं च कृत्वा तेन दृढं हरिद्राखण्डं बद्ध्वा तद्वध्वावामप्रकोष्ठे वरो बध्नीयात्, नीललोहितमित्यस्य सूर्यासावित्री सूर्यासावित्र्यनुष्टुप् । हस्ते कङ्कणबन्धने विनियोगः । "ॐ नीललोहितं भ० बध्यते " इत्यनेन मन्त्रेण ।

ततः कटिदेशस्थं सूत्रमुपरि निष्काश्य कुङ्कुमाक्तं कृष्णोर्णास्तुकायुतं च

कृत्वा तेन दृढं हरिद्राखण्डं बद्ध्वा वरस्य दक्षिणमकोष्ठे वधूर्वध्नीयात्तेनैव मन्त्रेण तूष्णीं वा ।

अथ वधूवरौ परस्परमायुर्वर्धनकरमक्षतारोपणं कुर्यातां । तद्यथा—तैजसे पात्र आनीते गव्ये क्षीरे किंचिद्घृतमासिच्य पात्रान्तर आर्द्राक्षतशुक्लशालितण्डुलानोप्य वरः क्षालिताञ्जलिः क्षालितवध्वञ्जलौ तेन घृतयुतक्षीरेण स्वहस्तद्वयाङ्गुलिभिर्द्विरुपस्तीर्य द्विवारं तथैव तण्डुलानोप्य तथैव क्षीरेण द्विरभिघारयेत् ।

ततो वराञ्जलावप्येवं दाताऽन्यो वा कुर्यात् । ततो दातैव तदञ्जल्योः सुवर्णं निधाय वराञ्जलिवध्वञ्जली संयुतौ कृत्वा कन्या तारयतु, पुण्यं वर्धतां, शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु, तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तु, इति वाक्यानि पठेत्।

ततो वधूः—'ॐ भगो मे कामः समृध्यताम्' इत्यञ्जलिस्थानक्षतान्वरमूर्धन्यारोपयेत् । 'ॐ यज्ञो मे कामः समृध्यताम्' इति वरः स्वाञ्जलिस्थानक्षतान्वधूमूर्धनि । एवं द्वितीयं तृतीयं च । तत्र द्वितीये 'ॐ श्रियो मे कामः समृध्यताम्' इति वध्वा मन्त्रः । 'ॐ धर्मो मे कामः समृध्यताम्' इति वरस्य । तृतीये तु 'ॐ प्रजा मे कामः समृध्यताम्' इति वध्वा मन्त्रः । 'ॐ यशो मे कामः समृध्यताम्' इति वरस्येति विशेषः ।

ततो वधूर्वराञ्जलिं द्विरुपस्तीर्य द्विस्तण्डुलैरापूर्य द्विरभिघारयेत्।

ततो दाताऽन्यो वा पूर्ववद्वध्वञ्जलिमापूरयेत् । ततो दातैव पूर्ववद्धिरण्यं निधाय वध्वञ्जलिं वराञ्जलौ निधाय पूर्ववद्वाक्यानि पठेत् ।

ततो वरः—'ॐ यज्ञो मे कामः समृध्यताम्' इति वधूमूर्धन्यञ्जलिस्थानक्षतानारोपयेत् ।

ततो वधूः—'ॐ भगो मे कामः समृध्यताम्' इति वरमूर्धन्यञ्जलिस्थानक्षतानारोपयेत् । एवं द्वितीयं तृतीयं च । तत्र द्वितीये धर्मो म इति वरस्य मन्त्रः । श्रियो म इति वध्वाः । तृतीये तु यशो म इति वरस्य । प्रजा म इति वध्वा इति विशेषः ।

अथ वरो वध्वञ्जलिं पूर्ववदापूर्य दात्राऽन्येन वा स्वाञ्जलावापूरिते वधूमूर्धन्यञ्जलिस्थानक्षतांस्तूष्णीमारोपयेत् । तूष्णीं वरमूर्धनि वधूः । एवं सप्तवारमक्षतारोपणं कार्यं चतुर्वारं वा । केचिद्भगो म इत्यादीन्मन्त्रान्नेच्छन्ति । अस्मिन्पक्षे तूष्णीमेव सप्तवारं चतुर्वारं वाऽक्षतारोपणं भवति ।

---

१ क. ग. 'तु, दक्षिणा पान्तु, बहु देयं चास्तु, पु' ।

ततो वरः स्वशिरःस्थं पुष्पमादाय घृतयुतक्षीर आप्लाव्य तेन वध्वा ललाटे तिलकं कुर्यात्। एवं वधूरपि स्वशिरःस्थेन पुष्पेण वरललाटे तिलकम्।

ततो वधूः स्वकण्ठस्थां पुष्पमालां वरकण्ठे क्षिपेत्। वरः स्वकण्ठस्थां वधूकण्ठे।

ततो वरपक्षीयसुवासिन्यो वधूवरौ प्राङ्मुखावुपवेश्य नीराजनपूर्वकमाचारप्राप्तमष्टपुत्रीसंज्ञकं वस्त्रद्वयं सकञ्चुकं मङ्गलसूत्रं च वध्वै समर्प्य तयोरेकं परिधापयित्वाऽ(प्या)परमुत्तरीयं कारयेयुः। ततः कञ्चुकीं परिधापयेयुः।

ततो वरः—" माङ्गल्यतन्तुनाऽनेन भर्तृजीवनहेतुना।
कण्ठे बध्नामि सुभगे सा जीव शरदां शतम् " ॥

इतिमन्त्रेणेष्टदेवतां संस्मरंस्तत्सूत्रं वधूकण्ठे बध्नीयात्। आयुष्यं वर्चस्यमित्यादिमन्त्रैस्तां भूषयेच्च।

ततो हरिद्राखण्डयुतानि पञ्च पञ्च पूगीफलानि द्वादान्याचाराल्लड्डुकयुतानि पात्रे निधाय वधूवरावावाहनादिदक्षिणान्तैरुपचारैर्गणानां त्वाऽऽ तू न इन्द्रेति मन्त्राभ्यां विवाहव्रतरक्षणार्थं गणपतेः पूजां कुर्याताम्। अत्र ब्राह्मणेभ्यो गणपतिप्रीतये यथाविभवं दक्षिणा देया।

ततः पुरोधा विवाहव्रतरक्षकं गणपतिमनुस्मृत्य हरिद्राखण्डयुतौ साक्षतौ लड्डुकौ तयोर्वस्त्रप्रान्ते पृथक्पृथग्बध्नीयात्। वधूवरौ विवाहव्रतसमाप्त्यन्तं तद्ग्रन्थिद्वयं न विसृजेताम्।

ततः पुरोधाः—'ॐ नीललोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते। एधन्ते अस्या ज्ञातयः पतिर्बन्धेषु बध्यते'। बृहत्सामेति मन्त्रेण च तयोरुत्तरीयान्तौ मिथो बध्नीयात्।

ततः सभार्यो दाता वृद्धाः पुरन्ध्यो ज्ञातयो बान्धवाश्च क्रमाद्यथाचारमाशीर्भिरार्द्राक्षतारोपणं कुर्युः।

ततो वधूः पात्रस्थसिततण्डुलपुञ्जत्रय उदक्संस्थं नाममन्त्रैर्महालक्ष्मीं पार्वतीं शचीं च क्रमेणाऽऽवाह्य दक्षिणान्तैरुपचारैः पूजयेत्। वरेणापि पूजनं कार्यमिति केचित्।

ततो वधूः सौभाग्याद्यभिवृद्धये महालक्ष्मीपार्वतीशचीप्रीत्यर्थं हरिद्राजीरकसौभाग्यद्रव्यपूरितवंशपात्रवायनदानानि सुवासिनीः संपूज्य ताभ्यो दद्यात्।

तत्र मन्त्राः—" लक्ष्मीप्रिया च लक्ष्मीदा लक्ष्मीव सुजनप्रिया।
सौभाग्यदा वरस्त्रीणां हरिद्रे श्रीः सदाऽस्तु मे "।

इति हरिद्रादानमन्त्रः।

" जरा नो जायते यस्मान्मण्डनं शुभकर्मसु ।
तस्माज्जीरकदानेन प्रीयतां गिरिजा मम ' इति जीरकदानमन्त्रः ।

" कञ्चुकीवस्त्रयुग्मेश्च तथा कर्णावतंसकैः ।
कण्ठसूत्रैश्च भूषाभिः प्रीयतां निमिनन्दिनी ' ।

इति सौभाग्यद्रव्ययुतशूर्पवायनदानमन्त्रः । एतानि सदक्षिणानि देयानि । ततो द्विजराशिषो देयाः । 'ॐ नवो नवो भवति०' 'ॐ यथा ह तद्व०' 'मा नो अरातिर०' 'ॐ भद्र कर्णेभि.० ४' (*'ॐ अभ्रातृघ्नीं वरुणापतिघ्नीं बृहस्पत इन्द्रापुत्रघ्नीं लक्ष्म्यन्तामस्यै सवितुः सव' इति वरो वधूं समीक्षते । ' ॐ अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ' इति वध्वेक्षमाणो वरो जपति । 'ॐ इदमहं या त्वयि पतिघ्न्यलक्ष्मीस्तां निर्दिशामि ' इति वधूं मुखे दर्भेण संमार्ष्टि । दर्भं निरस्याप उपस्पृश्य ' ॐ मित्रोऽसि' इति वधूं दक्षिणहस्ते गृह्णाति । 'ॐ एकमिषे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु द्वे ऊर्जे० होत्राभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु ' इति वधूं वेदिरूपदेवयजनमुद्रानयति । 'ॐ सखाऽसि सप्तपदा अभूम सख्य ते गमेयं सख्यान्मे मा योषं सख्यान्मे मा योष्ठाः ' इति सप्तमं पदमुपसंगृह्य जपति ।

(+ ततः सतूर्यघोषो वरो वध्वा सह वेद्यां प्राङ्मुख उपविशेत् । वधूस्ततो गौरीहरसमीपं गत्वोपविशेत् ।) निरीक्षणप्रभृति वायनदानान्तं शिष्टाः कचिद्देशे मध्यगृहे कुर्वन्ति । कचिन्मण्डपे । 'सूर्यभौमबृहस्पतिशनैश्चरवारेषु मध्यगृहे दंपत्योः परस्परं निरीक्षणं न भवति । सोमबुधशुक्रवारेषु मण्डपे न भवति । कालस्य तत्र निवासात्' इति ज्योतिर्निबन्धोक्तमिदानीं शिष्टा न स्त्री कुर्वन्तीत्यत्र हेतुं न विद्मः ।

अस्तु देशविशेषेणं वारविशेषेण वा निरीक्षणे विशेषः । तथाऽपि कन्यादानं तु मण्डप एव कर्तव्यं, प्रधानस्य कन्यादानस्य मण्डप एव करणस्य युक्तत्वात् । अन्यथा तन्निर्मितेः स्वकर्तृकप्रधानकर्मण्यसंबन्ध एव स्यादिति युक्तं चेद्ग्राह्यम् ।)

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतग्रन्थस्थाने क. ख पुस्तकयो ' तत सतूर्यघोषो वरो वध्वा सह वेद्यां प्राङ्मुख उपविशेत् । वधूस्ततो गौरीहरसमीप गत्वोपविशेत् ' इति ग्रन्थो वर्तते । ग पुस्तके तु अभ्रातृघ्नीमित्यादिरुपसंगृह्य जपतीत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो ग पुस्तके युक्त चेद्ग्राह्यमित्यनन्तरं वर्तते ।

१ ग. ड. 'प वा नि' ।

अथ विवाहहोमः।

वर आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मत्प्रतिगृहीतवधूद्देश्यक भार्यात्वसिद्धिपूर्वकाग्न्यावौपासनत्वसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं विवाहहोम करिष्य इति संकल्प कृत्वा स्थण्डिलोल्लेखनादि कृत्वा तत्र योजकनामानमग्निं प्रतिष्ठापयामीति मथित वधूवरयोर्वेद्यारोहणात्पूर्वमेव सुवासिन्या श्रोत्रिया-गारादाहृत्य वेद्या उत्तरतोऽधोभागे स्थापित लौकिकाग्निं वा प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्त कृत्वा विवाहहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तमुक्त्वा प्रधानहोमे— अग्निं वरुण चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये। अग्निं गार्हपत्यमेकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये। अग्निमेकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये। दिव वायुमश्विनौ सवितार बृहस्पतिं विश्वान्देवांश्चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये। अग्निं द्वाभ्यामाज्याहुतिभ्या यक्ष्ये। अङ्गहोमे वरुण द्वाभ्यामाज्याहुतिभ्या यक्ष्ये। अग्निं वरुण चैकैकयाऽऽज्या हुत्या यक्ष्ये[1]। अग्निं वरुण चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये[2]। अग्निमयसमेकयाऽऽ-ज्याहुत्या यक्ष्ये। प्रजापतिमेकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये। लाजहोमे—अग्निं तिसृभिर्लाजाहुतिभिर्यक्ष्ये। अग्निं स्विष्टकृतमेकया हुतशेषाज्याहुत्या यक्ष्य इति वदेत्। यत्र यत्र सूत्रकृदथ सौविष्टकृतीं जुहोतीत्यथशब्दमयोग करोति तत्र तैद्रव्येण स्विष्टकृत्। अन्यत्र त्वाज्येनेति। न ह्यत्राथशब्दः सूत्रकृता प्रयु-क्तोऽस्ति। अतोऽत्राऽऽज्येनैव स्विष्टकृद्धोमः।

ततो जयोपहोमे चित्त चित्तिमित्यादि काम गन्धर्वमार्धांनप्सरसः, भुव नस्य पतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा, प्रायश्चित्तहोमे—अग्निं त्रिभिरित्यादि। पात्रासादने प्रादेशमात्रमश्मान व्रीह्यादिबीजानि सपल्लवमुद्-कपूर्णं सुभूषित कलश दर्वीमाज्यस्थाली प्रणीताप्रणयन प्रोक्षणीपात्रमुपवेप समार्गदर्भानिध्म बर्हिरुज्ज्वलनदर्भानाज्य लाजांश्च युगपदेवाऽऽसादयेत्।

ततो ब्रह्मोपवेशनादि। पात्रसमार्गकाले वध्वञ्जलिसमार्गार्थं कांश्चित्समार्ग दर्भानवशेषयेत्। आज्यपर्यग्निकरणकाले लाजानामपि तेन सह पर्यग्निकरणम्। परिधिपरिधानान्ते लाजान्दर्व्याऽभिघार्याऽऽज्याग्न्योर्मध्येनाऽऽनीयाऽऽज्य-स्योत्तरतो बर्हिष्यासादयेत्।

ततः "ॐ सुमङ्गलीरिय वधूरिमा[3] समेत पश्यत। सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्त

---

१ घ ग ट 'स्वे ला'। २ च 'स्वे ला'। ३ ट तत्तर'। ४ ख ग इ च 'धीरस्य'।

विपरेतन " इति वधूमीशानदेशतो बान्धवैः समानीयमानां सुमुहूर्ते समीक्षते[१]। इत आरभ्य पाणिग्रहणान्तं कर्म सुमुहूर्त एव कर्तव्यं प्रधानत्वात्।

ततो वधूरग्नेरीशानदेश उपविश्य कर्माङ्गमाचमनं कृत्वाऽग्रेणाग्निं दक्षिणतो गत्वा पत्युर्दक्षिणतः प्राङ्मुख्युपविश्य दक्षिणेनैव हस्तेन पतिमन्वारभते। अपरेणाग्निं दक्षिणतो गमनमिति केचित्।

अथ वरस्तदन्वारब्धः परिषेकादिव्याहृतिहोमान्तं कृत्वा प्रधानहोमं कुर्यात्। 'ॐ अग्निरेतु प्रथमो देवतानाᳪ सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात्। तदयᳪ राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयᳪ स्त्री पौत्रमघं नरोऽदात्स्वाहा' अग्नये वरुणाय चेदं न मम। 'ॐ इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः। अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभिप्रबुध्यतामियᳪ स्वाहा' अग्नये गार्हपत्यायेदं न मम। 'ॐ मा ते गृहे निशि घोष उत्थादन्यत्र त्वद्रुदत्यः संविशन्तु। मा त्वम्विकेशूर आवधिष्ठा जीव पत्नी पतिलोके विराज प्रजां पश्यन्ती सुमनस्यमानाᳪ स्वाहा' अग्नय इदं न मम। 'ॐ द्यौस्ते पृष्ठᳪ रक्षतु वायुरूरू अश्विनौ च स्तनं धयतस्ते पुत्रान्सविताऽभिरक्षतु। आवाससः परिधानाद्बृहस्पतिर्विश्वे देवा अभिरक्षन्तु पश्चात्स्वाहा' दिवे वायवेऽश्विभ्यां सवित्रे बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यश्चेदं न मम। 'ॐ अप्रजस्तां पौत्रमृत्युं पाप्मानमुत वाऽघम्। शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्य द्विषद्भ्यः प्रतिमुञ्चामि पापᳪ स्वाहा' अग्नय इदं न मम। 'ॐ देवकृतं ब्राह्मणं कल्पमानं तेन हन्मि योनिषदः पिशाचान्। क्रव्यादो मृत्यूनधरान्पादयामि दीर्घमायुस्तव जीवन्तु पुत्राः स्वाहा' अग्नय इदं न मम। इति षट्प्रधानाहुतीर्वारुणीजिह्वायां ज्वालामध्य एव वा हुत्वा, इमं मे वरुणेत्यादि षडाहुतीर्हुत्वोत्तरपरिधिसंधिमग्रेणाऽऽसादितमश्मानं निधाय, 'ॐ आतिष्ठेममश्मानमश्मेव त्वᳪ स्थिरा भव। प्रमृणीहि दुरस्यून्सहस्व पृतनायतः' [इति] तत्र दक्षिणपादोपक्रमेण वधूं प्राङ्मुखीमास्थापयति। ततोऽश्मानं निष्काशयेत्।

---

१ ग. °ते। 'अभ्रातृघ्नीं वरुणापतिघ्नीं बृहस्पत इन्द्रापुत्रघ्नीं लक्ष्म्यन्तामस्यै सवितु. सवे' इति वरोऽवेक्षते। 'अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमना. सुवर्चा.। वीरसूर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे' इति वध्वेक्षमाणो वरो जपति। 'इदमहं या त्वयि पतिघ्न्यलक्ष्मीस्तां निर्दिशामि' इति वधू मुखे दर्भेण समार्ष्टि। दर्भं निरस्याप उपस्पृश्य 'मित्रोऽसि' इति वधू दक्षिणहस्ते गृह्णाति। 'एकमिषे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु द्वे ऊर्जे० होत्राभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु' इति वधू वेदिरूपदेवयजनमुदानयति। 'सखाऽसि सप्तपदा अभूम सख्य ते गमेयᳪ सख्यान्मे मा योषᳪ सख्यान्मे मा योष्ठा.' इति सप्तमं पदमुपसंगृह्य जपति। इ°।

अथ पाणिग्रहणम् ।

वरो ज्योतिर्विदादिष्टे सुमुहूर्तेऽपरेणाग्निं दर्भराशिद्वयं पूर्वापरमुदगग्रमास्तीर्य 'ॐ सरस्वति प्रेदमिव सुभगे वाजिनीवति । ता त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्यग्रत । गृह्णामि ते सुप्रजास्त्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथाऽसत् । भगो अर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वाऽदुर्गार्हपत्याय देवाः ' इति द्वाभ्यां पूर्वदर्भराशाववस्थितः प्रत्यङ्मुखो वरोऽपरदर्भराशाववस्थितायाः प्राङ्मुख्या भार्याया हस्तं गृह्णीयात् । अथवा पूर्वदर्भराशाववस्थितायाः प्रत्यङ्मुख्या भार्याया अपरदर्भराशाववस्थितः प्राङ्मुखो वरो हस्तं गृह्णीयात् ।

अथ काम्यास्त्रयः पक्षाः ।

यदि कामयेत पुमांसं जनयेयमित्यङ्गुष्ठसहितमेव हस्तं गृह्णीयात् । न त्वित राङ्गुलिग्रहणम् । यदि कामयेत स्त्रीरेव जनयेयमित्यङ्गुलिसहितमेव हस्तं गृह्णीयात् । न त्वङ्गुष्ठग्रहणम् । यदि कामयेतोभयं जनयेयमिति, अभीव लोमान्यङ्गुष्ठं सहाङ्गुलीभिर्गृह्णीयात् । इति काम्यास्त्रयः पक्षाः । तृतीयः पक्षो नित्योऽपि ।

ततस्तस्या भार्याया आत्मानमग्रेण स्थिताया दक्षिणमंसं धृत्वा प्रसव्यं स्वस्य दक्षिणतः प्रत्यङ्मुखी यथा स्यात्तथा प्रतिनिवर्त्य,

" ॐ अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्य सुमना सुवर्चा । जीवसूर्वीरसू स्योना श न एधि द्विपदे श चतुष्पदे । ता न पूषञ्छिवतमामेरयस्व यस्या बीज मनुष्या वपन्ति । या न ऊरू उशती विस्रयातै यस्यामुशन्तः प्रहरेम शेपम् । सोम प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तर । तृतीयोऽग्निष्टे पतिस्तुरीयोऽह मनुष्यजा । सोमोऽददाद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽग्नयेऽददात् । पशूꣳश्च मह्य पुत्राꣳश्चाग्निर्ददात्यथो त्वाम् । अमूहमस्मि सा त्व द्यौरह पृथिवीꣳ त्वम् । सामाहमृक्त्व तावेहि सम्भवाव सह रेतो दधावहै । पुꣳसे पुत्राय वेत्तवै रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायेमा त्वमिन्द्र मीढ्व सुपुत्राꣳ सुभगा कुरु । दशास्या पुत्राना धेहि पतिमेकादश कुरु " ।

इति षड्भिर्मन्त्रैस्तामभिमन्त्रयते । अथवा तामुत्तरेण गत्वा प्रसव्यमावृत्य तस्या दक्षिणोंऽसः स्वस्य समीपे यथा भवति तथा तस्याः पश्चाद्भागे प्राङ्मुखः स्थित्वा स्वस्य दक्षिणतः प्रत्यङ्मुखी यथा स्यात्तथा प्रतिनिवर्त्य,

अघोरचक्षुरित्यादिभिः षड्भिर्मन्त्रैरभिमन्त्रयेत् । प्रत्यङ्मुखी चेत्प्राङ्मुखी कार्या । अस्मिन्पक्ष उत्तरेण पश्चाद्भागे गमनं नास्ति ।

ततो भार्यां यथास्थानमुपवेश्य तदञ्जलिं प्रक्षाल्यावशेषितान्संमार्गदर्भान्गृहीत्वा वध्वञ्जलिं तैर्दर्भैरग्नौ निरुप्य दर्वीवत्तैर्दर्भैर्वध्वञ्जलिं संमृज्य पुनर्निरुप्य दर्भेष्वञ्जलिं निधाप्य संमार्गदर्भान्प्रोक्ष्याग्नौ प्रहृत्य संमृष्टं वध्वञ्जलिं सव्यहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन तत्समन्नञ्जलौ दर्व्याऽऽज्येनोपस्तीर्य "ॐ इमाँल्लाँजानावपामि समृद्धिकरणान्मम । तुभ्य च सवनन तदग्निरनुमन्यतामयम्" इति मन्त्रावृत्त्या द्विवारं वर एव लाजानावपति । त्रिः पञ्चावत्तिनः ।

ततस्तूष्णीमभिघार्य शूर्पस्थान्प्रत्यज्य—"ॐ इय नार्युपब्रूतेऽग्नौ लाजानावपन्ती । दीर्घायुरस्तु मे पतिरेधन्ता ज्ञातयो मम स्वाहा" [इति] आसीनायास्तस्या आसीन एव दर्वीस्थानीयाञ्जलिना कायतीर्थेनाग्नौ जुहोति । अग्नय इदं न मम । "निर्वपणप्रस्रवणस्नानहोमनित्यहोमान्कायतीर्थेन कुर्यात्" इति बौधायनोक्तेः कायतीर्थेन होमः । कनिष्ठयोर्मूलप्रदेशः कायं तीर्थं, "स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम्" इति कोशात् ।

मैत्रायणीयपरिशिष्टेऽपि—

"अङ्गुल्यग्रैर्न होतव्य तथैवाञ्जलिभेदत ।
अञ्जलेर्वामपार्श्वेन लाजहोमो विधीयते ॥
वामभागस्तु नारीणा देवभाग इति स्मृत" इति ।

इदं च वरकर्तृकत्वम्,—"अथग्रहण परिभापार्थम् । आघारवति तन्त्रे सर्वत्रैवमवदानधर्मो भवति" इत्येतद्व्याख्यानुसारेण ।

"अथग्रहणमावपनेऽन्यकर्तृकत्वख्यापनार्थं, स च भ्राता भ्रातृस्थानीयो वा" इत्येतद्व्याख्यानुसारेण तु अत्र भ्रात्रादिः कर्ता ज्ञेयः । मन्त्रस्तु लिङ्गविरोधाद्वरस्यैव न भ्रात्रादेः ।

न चाऽऽवपामीत्येतद्विरुध्यत इति वाच्यम् । अन्तर्भावितण्यर्थस्य तत्र विवक्षितत्वेन विरोधाभावात् ।

ततः "ॐ उदायुषा स्वायुषोदोषधीनाꣳ रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्याममृताꣳ अनु" इति भार्यामुत्थाप्य "ॐ विधा उत त्वया वय धारा उदन्या इव । अतिगाहेमहि द्विष." इति स्वयमेव मन्त्रमुक्त्वा भार्यासहितः पात्रसहितमग्निं प्रदक्षिणं परिक्रामति । मन्त्रलिङ्गाद्वरस्य मन्त्रपठनम् ।

ततः पुनरुपस्तरणलाजावपनादि परिक्रमणान्तं द्वितीयं तृतीयं च । तृतीये शूर्पस्थानां मत्यञ्जनं नास्तीति विशेषः ।

तत आज्येनैव स्विष्टकृतं हुत्वा जयादीञ्जुहुयात् । यथापुरस्तादितिवचनं जयहोमे राष्ट्रभृद्धोमे च मन्त्रविषये पक्षान्तरस्यापि सत्त्वादुपनयने यः परिगृहीतः पक्षः स एवात्रेतिज्ञापनार्थम् । उपनयने जयहोममन्त्रविषये यथापुरस्तात्पक्षद्वये पूर्वे एव यथा प्रकार उक्तस्तथैवात्र कार्य इत्येतदर्थमेव वाऽत्र न तु पुरस्तात्स्विष्टकृत इत्यस्यापि प्राप्तिः । तृतीयं परिक्रम्येत्यनेन ल्यप्प्रत्ययेन स्विष्टकृति तृतीयपरिक्रमणाव्यवधानस्योक्तत्वेन स्विष्टकृत्पूर्वकालत्वस्य बाधितत्वात् । अत्रेतिवचनं विप्रस्यानिन्दितेषु विवाहेष्वेव यथा स्यादित्येतदर्थम् । एतेन तृतीयं परिक्रम्य जयादीन्हुत्वा स्विष्टकृद्धोम इति कारिकाकृदुक्तः क्रमः परास्तः ।

ततः शुल्वप्रहरणादि संस्थाजपान्तं कर्म समापयेत् । नात्र त्रिवृदन्नहोमः ।

ततोऽपरेणाग्निमाचारात्सप्ताक्षतपुञ्जान्प्राक्संस्थानुदक्संस्थान्वा कृत्वा दक्षिणं पादं प्रक्रम्य सव्येनानुप्रक्राम मा सव्येन दक्षिणमतिक्रामीः, इति भार्यां संग्राह्य तस्या दक्षिणं पादं प्रगृह्याप्रगृह्य वा सप्तस्वक्षतपुञ्जेषु यथाक्रमं भार्यया विष्णुक्रमान्क्रामयति स्वयमपि क्रामतीत्येके । मन्त्रवक्ता वर एव लिङ्गात् । 'ॐ एकमिषे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु' इति प्रथमं विष्णुक्रमं क्रामयति । 'ॐ द्वे ऊर्जे विष्णुस्त्वाऽन्वेतु' इति द्वितीयम् । 'ॐ त्रीणि व्रताय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु' इति तृतीयम् । 'ॐ चत्वारि मायोभवाय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु' इति चतुर्थम् । 'ॐ पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु' इति पञ्चमम् । 'ॐ षड्रायस्पोषाय विष्णुस्त्वाऽन्वेतु' इति षष्ठम् । 'ॐ सप्त सप्तभ्यो होत्राभ्यो विष्णुस्त्वाऽन्वेतु' इति सप्तमम् ।

ततः 'ॐ सखायौ सप्तपदा बभूव सख्यं ते गमेयꣳ सख्यात्ते मा योषꣳ सख्यान्मे मा योष्ठाः' इति तथैवावस्थापितपादायां भार्यायां वरो जपति ।

ततोऽस्या दक्षिणं पादं स्वदक्षिणेन पादेनाऽऽक्रम्य दक्षिणेन हस्तेनास्या दक्षिणमंसमुपर्युपर्यन्ववमृश्य 'ॐ मम हृदये हृदयं ते अस्तु मम चित्तं चित्तेनान्वेहि मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिस्त्वा नियुनक्तु मह्यं मामेवानुसꣳरभस्व मयि चित्तानि सन्तु ते मयि सामीच्यमस्तु ते मह्यं वाचं नियच्छतात्' इति तस्या हृदयदेशमभिमृशति । 'ॐ प्राणानां ग्रन्थिरसि समाविस्रस' इति तथैव नाभिदेशमभिमृशति ।

ततस्तामपरेणाग्निं प्राङ्मुखीमुपवेश्य तस्याः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्नापो हि ष्ठेति मन्त्रत्रयस्याम्बरीषः सिन्धुद्वीपो वाऽऽपो गायत्री। हिरण्यवर्णा इति मन्त्रचतुष्टयस्याग्निरापस्त्रिष्टुप् । पवमानानुवाकस्य प्रजापतिर्ऋषिः । पवमानसुवर्जनादयो लिङ्गोक्ता देवताः। गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि । सर्वेषां मार्जने विनियोगः। 'ॐ आपो हि ष्ठा० ३ हिरण्यवर्णाः० ४ पवमानः सुवर्ज० त्या पुनातु ' इति सकुशपल्लवेनाऽऽसादितकलशोदकेन सर्वान्ते तत्तन्मन्त्रसमुदायान्ते वा भार्यां मार्जयति। प्रतिमन्त्रमिति केचित्।

ततो वृद्धब्राह्मणा ज्ञातिबान्धवाः सुवासिन्यश्चाऽऽशीःपूर्वकं वधूमूर्धन्यासादितानि व्रीह्यादिबीजानि 'ॐ या जाता ओषधयः ' इत्यादिभिर्मन्त्रैर्यथाचारमारोपयन्ति।

ततोऽग्नेः पश्चादुपविश्य विभूतिं धृत्वाऽग्निं संपूज्य कृतस्य विवाहहोमकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थमाचार्यादिभ्यः पूजनपूर्वकं दक्षिणां दत्त्वा यथाविभवं ब्राह्मणान्सुवासिनीश्च भोजयेत्।

ततोऽस्मे देवास इत्याद्या आशिषो द्विजा दद्युः। ततो वरः कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मरेत्।

इति विवाहहोमः।

ततो वधूवरावित्क्षुविकाराल्लँवणं चानश्नन्तौ वस्त्राभरणादिभिर्यथाविभवमात्मानमलंकुर्वाणौ वर्जितमैथुनावधःशायिनौ सह वसतः। एतच्च व्रतं पाणिग्रहणदिनमारभ्य ज्ञेयम्।

अथ वधूप्रवेशः।

तत्र नारदः—" आरभ्योद्वाहदिवसात्पष्ठे वाऽप्यथवाऽष्टमे ।
वधूप्रवेशः संपत्त्यै दशमे दिवसे दिने ।
तथा मासे च वर्षे च तत ऊर्ध्वं न शोभनम् " इति ।

वृद्धवसिष्ठोऽपि—
" पष्ठेऽष्टमे वा दशमे दिने वा विवाहमारभ्य वधूप्रवेशः ।
पञ्चाङ्गसशुद्धिदिनं विनाऽपि विधानसद्गोचरगेऽपि कार्यः " इति ।

स्मृत्यन्तरे तु—
" वधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभप्रदः पञ्चमकेऽथवाऽह्नि ।
द्वितीयके वाऽथ चतुर्थके वा पष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् " इत्युक्तम्।

स्मृतिसागरे—

" वधूप्रवेशो न दिवा प्रशस्तो नवप्रवेशो न निशि प्रशस्तः ।
रात्रौ दिवा स्यात्तु गृहप्रवेशः स कीर्तितः स्यात्त्रिविधः प्रवेशः " इति ।

रात्रौ दिवा स्यादिति विशीर्णसज्जीकृतगृहप्रवेशविषयम् । रात्रौ दिवा स्यात्तु गृहप्रवेश इत्यनन्तरं कर्तव्य इति शेषः ।

स्पष्टमेतदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे—

" वधूप्रवेशस्तु निशि प्रशस्तो नवप्रवेशस्तु दिवा प्रशस्तः ।
रात्रौ दिवा सज्जगृहप्रवेशः प्रोक्तो भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः " इति ।

रत्नमालायाम्—

" हस्तेन्दुमैत्रश्रवणाश्विनितिष्यपौष्णश्रविष्ठाश्च पुनर्वसू च ।
श्रेष्ठानि धिष्ण्यानि कृतप्रयाणे त्यक्त्वा त्रिपञ्चादिमसप्ततारा[१] ।
चित्राविशाखानिलसार्पयाम्यवायव्यपित्र्येश्वरदैवतानि ।
स्वात्यास्त्वनिष्टान्यपराणि भानि स्मृतानि नेष्टानि न निन्दितानि " इति ।

इन्दुर्मृगशिरः । धिष्ण्यानि नक्षत्राणि ।

मुहूर्तसंग्रहे—"रेवतीहस्तमित्राश्विरोहिणीचान्द्रवासवाः ।
त्रीण्युत्तराणि मूलं च वैष्णवं शततारका ।
पैतृकं च तथा श्रेष्ठं प्रवेशनविधौ तथा ।
रिक्ता पर्वाष्टमी विष्टिर्वर्ज्या शेषा शुभावहा ॥
शुभांशे शुभवारेषु शुभदृष्टे शुभांशके ।
निशि प्रवेशासपत्नौ[२] दिवा वा शोभनो भवेत् " इति ॥

व्यवहारतत्त्वे—

" पौष्णात्कभाच्च श्रवणाच्च युग्मे हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु ।
पुष्ये च मैत्रे च वधूप्रवेशो रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः " इति ॥

कभं रोहिणीनक्षत्रम् । व्यर्ककुजे रविभौमवारव्यतिरिक्तवारेष्वित्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरे—" दिनक्षयादिदोषेषु वध्वा वेशो गृहे न सन्(न्) " इति ।

वेशः प्रवेशः ।

---

१ क ख °तारा ' इ° । २ ख ग द च °सदा । श्री° ।

दिनक्षयादिलक्षणमुक्तं श्रीपतिना—

" यत्रैकः स्पृशति *दिनत्रयं च वारो
दैवज्ञैरवमदिनं तदुक्तमार्यैः।
यैः +स्पर्शाद्भवति तिथित्रयेण चाह्नां
त्रिद्युस्पृक्स पुनरिदं द्वयं च नेष्टम् " इति ॥

युग्मदिने प्रवेशस्तु षोडशदिनमध्य एव।

तदुक्तं तत्रैव—

" विवाहमारभ्य वधूप्रवेशो युग्मे तिथौ षोडशवासरान्तात्।
तदूर्ध्वमासेषु च पञ्चमान्तात्ततः परस्तान्नियमो न चास्ति " इति ॥

तत्रापि विशेषमाह नारदः—

" समे वर्षे समे मासि यदि नारी गृहं व्रजेत्।
आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी मृतिमाप्नुयात् " इति।

अत्रापि वर्ज्यमासा उक्ता बृहस्पतिना—

" कुळीरकन्यकाकुम्भे दिनेशे न विशेद्गृहम्।
ग्रामं वा नगरं वाऽपि पत्तनं वा नराधिप " इति ॥

ज्योतिष्प्रकाशे—

" पृष्ठस्थं दक्षिणस्थं वा भृगुं कृत्वा विशेत्सदा।
पुरतो वामतश्चापि प्रतिशुक्रं न वै विशेत ॥
निर्गमान्नवमे मासि तथैव नवमे दिने।
रिक्तासु निन्द्ययोगेषु भानुभानुजवारयोः ॥
अग्रदक्षिणभागस्थे चन्द्रे शस्तं न वेशनम् " इति।

नवमदिननवममासनिषेधस्य देशव्यवस्थोक्ता कालप्रदीपे—

" गव्यूतिहीने त्वध नैव निर्गमान्मासे दिने वा नवमे पुनर्विशेत् " इति।

गव्यूतिः क्रोशद्वयम्।

प्रतिशुक्रापवादमाह लल्लः—

" स्वमु(भ)वनपुरप्रवेशे देशानां विप्लवे तथोद्वाहे।
नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति " इति ॥

---

* तिथित्रयमित्यर्थः। + स्पर्शी भवतीति क. पुस्तकशोधितपाठः।

१ ख. या। २ ख. ग. ङ. च. 'धिनवे'।

भर्त्रा सह गमने प्रतिशुक्रदोषो न।

तदुक्तं भीमपराक्रमे—

" स्वामिना नीयमानाया प्रतिशुक्रो न विद्यते " इति।

मत्स्यपुराणे—

" चतुःशालं चतुर्द्वारमलिन्दैः सर्वतोयुतम्।
नाम्ना तत्सर्वतोभद्रं न तत्र प्रतिशुक्रता॥
काश्यपेषु वसिष्ठेषु भृग्वत्र्याङ्गिरसेषु च।
भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न विद्यते " इति॥

ज्योतिःसागरे—

" पौष्णादिवह्निपादेषु यावत्तिष्ठति चन्द्रमा।
तावच्छुक्रो भवेदन्ध समुखं गमनं शुभम् " इति॥

तत्रैव वचनान्तरम्—

" रेवत्यादिमृगान्तेषु यावत्तिष्ठति चन्द्रमा।
तावच्छुक्रो भवेदन्ध समुखं गमनं शुभम् " इति॥

अत्र भृगुगुर्वस्तापवाद उक्तो माण्डव्येन—

" नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनान्तेषु सप्तसु।
वधूप्रवेशमाङ्गल्ये न मौढ्यं भृगुजीवयो " इति॥

भृगुः शुक्रः। जीवो गुरुः। आचारः परं नास्ति।

ज्योतिष्प्रकाशे—

" वामे शुक्रे नवोढाया सुखं हानिश्च दक्षिणे।
धनं धान्यं च पृष्ठस्थे सर्वनाशः पुरःस्थिते॥
नवोढायास्तु वैधव्यं यदुक्तं समुखे भृगौ।
तदेव विबुधैर्ज्ञेयं केवलं तु द्विरागमे॥
पूर्वतोऽभ्युदिते शुक्रे प्रयायाद्दक्षिणापरे।
पश्चादभ्युदिते चैव यायात्पूर्वोत्तरे दिशौ " इति॥

तथा भाद्रपदमारभ्य पूर्वादिदिक्षु प्रतिदिशं मासत्रयं कपाटं क्षेपम्। चैत्रमारभ्य पूर्वाद्यष्टदिक्षु मुख्यदिशि मासद्वयं विदिक्ष्वेकं मासं त्रमणं कण्टकं जानीयात्। एतद्वयं ग्रामान्तरं नववधूगमने वर्ज्यम्।

ज्योतिर्निबन्धे—
" कविज्ञवारे स्वगृहाद्ध्रुवर्क्षे कान्ताप्रयाणं न कदाचिदेव ।
धनस्य नाशः कविवासरे स्यात्पुत्रस्य नाशो ध्रुवसौम्यवासरे " इति ॥

अन्यत्र[1]—" विवाहात्प्रथमे पौषे आषाढे वाऽधिमासके ।
भर्तुर्गृहे वसेन्नैव चैत्रे तातगृहे तथा " इति ॥

ज्योतिर्निबन्धे—" उद्वाहात्प्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्तुर्गृहे कन्यका
हन्यात्तज्जननीं क्षये निजतनुं ज्येष्ठे पतिज्येष्ठकम् ।
पौषे च श्वशुरं पतिं च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये
तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत् " इति ।

जयन्तः—" मार्गशीर्षे तथा माघे माधवे ज्येष्ठसंज्ञके ।
सुप्रशस्तो भवेद्वेश्मप्रवेशो नवयोषिताम् " इति ॥

अथ द्विरागमनम् ।

ऋक्षोच्चये—" माघफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने ।
गुर्वादित्यविशुद्धौ स्यान्नित्यं पत्न्या द्विरागमः " इति ॥

बादरायणः—*" नीहारांशुदिनोत्तरादितिगुरुब्रह्मानुराधाश्विनी-
शक्रे भास्करवायुविष्णुवरुणत्वाष्ट्रे प्रशस्ते तिथौ ।
कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्रासोदये भार्गवे
देवेज्येनविदां दिने नववधूवेश्मप्रवेशः शुभः " इति ॥

देवेज्यो गुरुः । इनः सूर्यः । विद्बुधः ।

अथ गृहप्रवेशप्रयोगः ।

विवाहहोमानन्तरं वधूबान्धवाः पितृगृहाज्ज्योतिर्विदादिष्टे सुमुहूर्ते तां भार्यां वरं च रथादियानेन वरगृहं ग्रामं वा नयेयुः । यदि ग्रामं प्रति गच्छतोर्दंपत्योर्मार्गे होमपात्रं शकटं वा भिद्येत तदाऽन्वारब्धायां वध्वामापूर्विकतन्त्रेणाऽऽघारतन्त्रेण वा ' ॐ यद्दते चिद्भिश्रिषः, इडामग्ने पु० इमं मे वरुण, तत्त्वा यामि, त्वं नो अग्ने, स त्वं नो अग्ने, त्वमग्ने अयासि' इति सप्ताहुतीर्जुहुयात् । आयस्येन्द्रो मघ-

* निबन्धशिरोमणौ कालविधाने—" नीराहांशुवसूत्तरादितिगुरुब्रह्मानुराधाश्विनीशुक्राहस्कर-वायुवारुणहरित्वाष्ट्रेषु शस्ते तिथौ । कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्रासोदये भार्गवे जीवार्कास्फु-जितां दिने नववधूवेश्मप्रवेशः शुभः " एतादृशः पाठः ।

[1] ड. च. अन्यच ।

वान्देवता। द्वितीयस्याग्निः। इतरेषां प्रसिद्धा देवताः। ततस्तस्य संधानं कृत्वा रज्ज्वादेर्ग्रन्थिं बद्ध्वा स्वस्तिपदवतो मन्त्राञ्जपेत्। 'ॐ अभिव्ययस्व खदिरस्य सारम्' इति संधाने मन्त्र उक्तः शाङ्खायनेन।' ॐ त्वष्टिदश्व न वाजिनम्' इति ग्रन्थिबन्धने। स्वस्ति नो मिमीतामिति पञ्चर्चसूक्तजपोऽपि तेनोक्तः। विवाहाग्निं सर्वमेकस्मिन्पात्रे भस्मना सह निक्षिप्य जायापत्योः पृष्ठतो हरन्ति। अयं चाग्निर्विवाहहोममारभ्य यावज्जीवं धार्यः। सूत्रे नित्यग्रहणेनैव यावज्जीवं धारणे सिद्धे धार्य इति वचनं प्रयाणव्यतिरिक्तस्थले स्थलान्तरे केनचिन्निमित्तेनाग्नेर्नयनं चेत्प्रत्यक्षमेव नयनं न तु समारोप इत्येतदर्थम्। आपस्तम्बानामप्येवम्। प्रयाणे तु यदि प्रयार्यादव्याख्यातमात्मन्नरण्योर्वा समिधि वा समारोपणमितिसूत्रात्समारोप एव न तु प्रत्यक्षनयनम्। खण्डस्य क्षेपकत्वकल्पे शकटादिना प्रत्यक्षनयनमेव कार्यं समारोपोऽपि वा। समित्समारोपोऽत्र परं नास्त्येव। धारणं तु यज्ञियैः काष्ठैर्गोमयपिण्डैर्वा कार्यं न तु तुषैः।

तदुक्तं संग्रहे—

" धार्योऽग्निर्गोमयैः पिण्डै. काष्ठैर्वा यज्ञियर्द्दढै ।
सर्वथा न तुषैर्धार्य इति विद्वत्प्रभाषितम् " इति ॥

पारिजाते—" न तुषैर्धारयेदग्निम् " इति।

स चेदनुगतस्तदा तदनन्तरमेव मथितव्यः। श्रोत्रियागाराद्वाऽऽहरणीयः। यदि पूर्वं मथितो भवति तदाऽवक्षाणेभ्योऽधिमथितव्यः। अवक्षाणं तदग्निस्थं किंचिदग्धं काष्ठम्। यद्यसमर्थान्यवक्षाणाग्नि स्युस्तदा तद्भस्मनाऽरणी संस्पृश्य मथितव्यः। यद्याहृतस्तदाऽऽहरणीयः। प्रायश्चित्तसूत्रेऽवक्षाणानीति बहुवचनं यद्येकस्मादवक्षाणादग्निर्नोत्पद्यते तदाऽन्यस्मान्मथितव्यः। ततोऽप्यनागमने परस्मादिति न तु यावन्त्यवक्षाणानि तेभ्यो मथितव्य इति। सर्वेभ्योऽवक्षाणेभ्योऽनुत्पत्तावेवारणीमन्थनं न त्वेकावक्षाणमन्थनादनुत्पत्तावनन्तरमरणीमन्थनमिति। यद्यपि गृह्यसूत्र इदं नोक्तं तथाऽप्यविरुद्धत्वाद्ग्राह्यम्। अविरोधिनामपेक्षितश्रौतविधीनां प्राप्तिस्तु श्रौतसूत्रमध्ये गृह्यान्नानबलाल्लभ्यते।

" अनुगतो मन्थ्यः श्रोत्रियागाराद्वाऽऽहार्य उपवासश्चानुगते भार्यायाः पत्युर्वा "

इत्यनुगमनप्रायश्चित्तसूत्रम्। चशब्दो मन्थनाहरणाभ्यामुपवाससमुच्चयार्थः। अनुगताधिकारे पुनरनुगतवचनं प्रागूर्ध्वं च विवाहपरिसमाप्तेरेतत्प्रायश्चित्तं भवेदित्येतदर्थम्। तस्मात्सर्वत्रानुगते मन्थनेनाऽऽहरणेन वोत्पाद्योपव-

---

१ क च 'याद्व्याख्या'।

स्तव्यमिति । नैतदस्ति । नित्यग्रहणादेव सिद्धत्वात् । इदं तर्हि प्रयोजनमनुगत इदमेव प्रायश्चित्तं स्यान्नान्यदिति। तेनास्त्यन्यदप्यन्यत्र प्रायश्चित्तमिति गम्यते। किं तत्, अपि वोत्तरया जुहुयान्नोपवसेदित्यापस्तम्बेनोक्तम् । उत्तराऽयाश्चाग्न इत्येषा । तत्रानभिशस्तीश्चेत्येतावान्विकार इति मातृदत्तो व्याख्यातवान्। एतद्भाष्यस्वरसान्नष्टापहारादिनाऽग्निविच्छेदे उपवासाहुत्यात्मकमेव प्रायश्चित्तं न केवलमुपवास आहुतिर्वेति । अत्र भाष्ये—अनुगमनव्यतिरिक्तस्थल उपवासाहुत्यात्मकप्रायश्चित्तप्रदर्शनेनान्यस्याष्टादशाहुत्याद्यात्मकप्रायश्चित्तस्य क्षेपकत्वं प्रदर्शितमन्यथेदमपि प्रदर्शितं भवेत् । सर्वस्य प्रायश्चित्तातिरिक्तभागस्य क्षेपकत्वं नेति तु तस्मिन्गृह्याणि कर्माणि क्रियन्त इत्येतस्य पाणिग्रहणादिरग्निस्तमौपासनमित्याचक्षत इत्येतत्खण्डस्य प्रतीकप्रदर्शनाज्ज्ञायते । तस्यौपासनेनाऽऽहिताग्नित्वं पार्वणेन चरुणा दर्शपूर्णमासयाजित्वं चेति कश्चिदाचार्यो वक्ष्यतीति वैजयन्तीकृदुक्तिस्वरसात्तु सर्वस्य खण्डस्य क्षेपकता ज्ञायते। एवं च पुनःसंधानविधिरेव क्षेपकोऽन्यो न क्षेपक इति भाष्यकृद्ग्रन्थात् । वैजयतीकृद्ग्रन्थात्तु सर्वमपि खण्डं क्षेपकमिति । उभयग्रन्थतः पुनःसंधानविधेरेव क्षेपकत्वम् । एतत्सूरिभिर्निपुणतरं विभाव्य यद्युक्तं तद्ग्राह्यम् ।

ततोऽन्यतरमग्निं गोमयोपलिप्ते संस्कृतायतने स्थापयित्वा पतिरुपवसेत्, भार्या वा । प्रोषिते पत्यौ भार्यया उपवासः । अहन्यनुगत आसायमुपवासः । रात्रावनुगत आप्रातरुपवासः । उपवासासामर्थ्यादावुपनयनप्रकरणोक्तमयाश्चेत्याहुत्यात्मकं प्रायश्चित्तं सर्वप्रायश्चित्तहोमश्च कर्तव्यः । दिवोपवासे सायमेव लुप्तहोमः कार्यः । रात्रावुपवासे प्रातरेव । उपवासमात्रमेव वा न तु होमः । आहुतिपक्षे तु प्रायश्चित्तहोमानन्तरमेव[1] यदि पतिः प्रोषितः स्वस्याश्चोपवासासामर्थ्यं तदा होमार्थमृत्विजं वृत्वा तेनायाश्चाग्न इत्याहुतिं हावयेत्। ऋत्विगभावे स्वयमेव जुहुयात् ।

अथ वरः स्वगृहद्वारं प्राप्य दक्षिणं पादमग्रेऽतिहर देहलिं माऽधिष्ठा इति भार्यां संशास्ति । सा दक्षिणं पादमग्रे कृत्वा देहलीमनधिष्ठायैव गच्छति ।

ततो गृहं प्रविश्य तत्पूर्वार्ध्यशालायामग्न्यायतनं परिकल्प्य तत्पश्चात्सभार्यः प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम विवा-

---

१ क. °न्विचार ।

ततो दाता कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मरेत्। एतच्च सर्वं सपत्नीकेनाभुक्त्वैव कार्यम्।

एतदकरणे दोष इत्येतदर्थे वचनं पठन्ति—

" वंशदानं विना यस्तु मण्डपोद्वासनं यदि ।
अज्ञानात्कुरुते मूढो दंपत्योः क्षयमायुषः " इति ॥

वस्तुतस्तु महानिबन्धेष्वदर्शनादनाकरमिदम् ।

अन्यच्च शाकलकारिकासु—

" दंपत्योर्वाससी दत्त्वा पूजयेदैरिणीं ततः ।
वंशपात्रं तथा कन्यां वरमात्रे निवेदयेत् ॥
वंशदानं चतुर्थेऽह्नि कन्यादानाङ्गमिष्यते ।
रात्रौ कुर्याच्चतुर्थेंऽशे कुयोगेऽपि न दुष्यति ॥
पातो वा वैधृतिर्वा स्याच्चतुर्थेऽहनि चेद्यदि ।
तत्रैवापररात्रे स्यादैरिणीपूजनादिकम् " इति ॥

चतुर्थेऽह्न्येव पातवैधृती स्यातां चेदपि तदा कार्यमेव नान्यत्रेत्येतत्तात्पर्यार्थः ।

वस्तुतस्तु प्राचीननवीनग्रन्थेष्वेतस्यादर्शनादनादरणीयम् ।

इत्यैरिणीपूजनं दानं च ।

अथ चतुर्थीकर्म ।

तत्रेदं सूत्रम्—" चतुर्थ्यामपररात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्तिपर्यन्तं कृत्वा नव प्रायश्चित्तीर्जुहोतीत्यादि प्रायश्चित्तिपर्यन्तं कृत्वा स त्वं नो अग्ने, इत्येतदन्तं कृत्वाऽग्ने प्रायश्चित्त इत्येता नव प्रायश्चित्तीर्जुहोति" इति ।

मातृदत्तः—प्रायश्चित्तिपर्यन्तं कृत्वेति वचनं समस्तव्याहृतीनामनादिष्टप्रायश्चित्तत्वबोधनार्थम् । तेनानुक्ते प्रायश्चित्ते समस्तव्याहृतिभिर्होम इति सिध्यति । अत एव सर्वप्रायश्चित्तमिति संज्ञा । तेन समस्तव्याहृतिपर्यन्तमेव कृत्वा नव प्रायश्चित्तीः प्रधानीभूता आहुतीर्जुहुयात् । अत्र प्रायश्चित्तित्वबोधनं चतुर्थीकर्मणः प्रायश्चित्तकर्मत्वेन प्रायश्चित्तकर्ममध्य एव प्रायश्चित्तिसंज्ञाज्ञापनस्य युक्तत्वात्कृतम् । चतुर्थीकर्मणः प्रायश्चित्तकर्मत्वं तु—अग्ने प्रायश्चित्त इत्यादिमन्त्रलिङ्गाज्ज्ञेयम् । पूर्वव्याख्याने प्रसिद्धव्याहृतिहोमानन्तर्य-

परित्यागः, इमं म इत्यादीनां चतुर्णामेव प्रायश्चित्तसंज्ञेत्यत्र विनिगमकाभावः, अङ्गहोमस्य मध्ये प्रधानानुष्ठानस्याश्रुतस्य कल्पनं चेति दोषाः। अस्मदीयव्याख्याने तु नैते दोषाः। प्रत्युत शास्त्रान्तरप्रसिद्धाया याज्ञिकप्रसिद्धायाश्च स्वशास्त्रे समस्तव्याहृतिहोमस्य *सर्वप्रायश्चित्तित्वसंज्ञासिद्धिरधिकेति द्रष्टव्यमिति युक्तं प्रतिभाति।

अथ प्रयोगः।

पाणिग्रहणदिनमारभ्य या चतुर्थी रात्रिस्तस्यां त्रिभागावशिष्टायां वरः सपत्नीकः स्नात्वा प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममास्या भार्यायाः सोमगन्धर्वाग्न्युपभुक्तत्वदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चतुर्थीहोमं करिष्य इति संकल्पं कुर्यात्। अयं च संकल्पो न चतुर्थीकर्मान्तो विवाह इत्येतस्मिन्कल्पे।

ततो गणेशं संपूज्य शिखिनामाऽयमग्निरित्यभिध्यायन्नग्निं प्रज्वाल्य चत्वारीति ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा चतुर्थीहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादिव्याहृत्यन्तमुक्त्वाऽग्निं प्रायश्चित्तिं वायुं प्रायश्चित्तिमादित्यं प्रायश्चित्तिमादित्यं प्रायश्चित्तिं वायुं प्रायश्चित्तिमग्निं प्रायश्चित्तिमग्निं प्रायश्चित्तिं वायुं प्रायश्चित्तिमादित्यं प्रायश्चित्तिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये।

अङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्यामित्यादि, अग्निं स्विष्टकृतमित्यादि वा समिदभ्याधानान्तं कुर्यात्।

मूर्ध्नि संस्रावहोमे—अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं च संस्रावाज्येनेति वदेदिति केचित्।

एतच्च स्विष्टकृतः पूर्वमङ्गहोमकरणपक्षे तत्पूर्वं वा द्रष्टव्यम्। पात्रासादने संपातावनयनार्थं पात्रमुदकुम्भं दर्वीमाज्यस्थालीं प्रणीताप्रणयनं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं संमार्गदर्भानिध्मं बर्हिरवज्वलनदर्भानाज्यं चेत्यासाद्य ब्रह्मवरणादिव्याहृतिहोमान्तं कृत्वा नव प्रधानाहुतीर्जुहुयात्।

> "ॐ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै घोरा तनूस्तामितो नाशय स्वाहा" अग्नये प्रायश्चित्तय इदं न मम।

* "सर्वप्रायश्चित्तिसंज्ञाया सिद्धिः" इति पाठोऽत्र पुस्तके।

ततो दाता कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मरेत्। एतच्च सर्वं सपत्नीकेनाभुक्तवैव कार्यम् ।

एतदकरणे दोष इत्येतदर्थे वचनं पठन्ति—

" वंशदानं विना यस्तु मण्डपोद्वासनं यदि ।
अज्ञानात्कुरुते मूढो दंपत्योः क्षयमायुषः " इति ॥

वस्तुतस्तु महानिबन्धेष्वदर्शनादनाकरमिदम् ।

अन्यच्च शाकलकारिकासु—

" दंपत्योर्वाससी दत्त्वा पूजयेदैरिणीं ततः ।
वंशपात्रं तथा कन्यां वरमात्रे निवेदयेत् ॥
वंशदानं चतुर्थेऽह्नि कन्यादानाङ्गमिष्यते ।
रात्रौ कुर्यात्तृतीयेंऽशे कुयोगेऽपि न दुष्यति ॥
पातो वा वैधृतिर्वा स्याच्चतुर्थेऽहनि चेद्यदि ।
तत्रैवापररात्रे स्यादैरिणीपूजनादिकम् " इति ॥

चतुर्थेऽह्न्येव पातवैधृती स्यातां चेदपि तदा कार्यमेव नान्यत्रेत्येतत्तात्पर्यार्थः ।

वस्तुतस्तु प्राचीननवीनग्रन्थेष्वेतस्यादर्शनादनादरणीयम् ।

इत्यैरिणीपूजनं दानं च ।

अथ चतुर्थीकर्म ।

तत्रेदं गृह्यम्—" चतुर्थ्यामपररात्रेऽग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्तिपर्यन्तं कृत्वा नव प्रायश्चित्तीर्जुहोतीत्यादि प्रायश्चित्तिपर्यन्तं कृत्वा स त्वं नो अग्ने, इत्येतदन्तं कृत्वाऽग्ने प्रायश्चित्त इत्येता नव प्रायश्चित्तीर्जुहोति" इति ।

मातृदत्तः—प्रायश्चित्तिपर्यन्तं कृत्वेति वचनं समस्तव्याहृतीनामनादिष्टप्रायश्चित्तत्वबोधनार्थम् । तेनानुक्ते प्रायश्चित्ते समस्तव्याहृतिभिर्होम इति सिध्यति । अत एव सर्वप्रायश्चित्तमिति संज्ञा । तेन समस्तव्याहृतिपर्यन्तमेव कृत्वा नव प्रायश्चित्तीः प्रधानीभूता आहुतीर्जुहुयात् । अत्र प्रायश्चित्तित्वबोधनं चतुर्थीकर्मणः प्रायश्चित्तकर्मत्वेन प्रायश्चित्तकर्ममध्य एव प्रायश्चित्तिसंज्ञाज्ञापनस्य युक्तत्वात्कृतम् । चतुर्थीकर्मणः प्रायश्चित्तकर्मत्वं तु—अग्ने प्रायश्चित्त इत्यादिमन्त्रलिङ्गाज्ज्ञेयम् । पूर्वव्याख्याने प्रसिद्धव्याहृतिहोमानन्तर्य-

परित्यागः, इमं म इत्यादीनां चतुर्णामेव प्रायश्चित्तसंज्ञेत्यत्र विनिगमकाभावः, अङ्गहोमस्य मध्ये प्रधानानुष्ठानस्याश्रुतस्य कल्पनं चेति दोषाः। अस्मदीयव्याख्याने तु नैते दोषाः। प्रत्युत शास्त्रान्तरप्रसिद्धाया याज्ञिकप्रसिद्धायाश्च स्वशास्त्रे समस्तव्याहृतिहोमस्य *सर्वप्रायश्चित्तित्वसंज्ञासिद्धिरधिकेति द्रष्टव्यमिति युक्तं प्रतिभाति।

अथ प्रयोगः।

पाणिग्रहणदिनमारभ्य या चतुर्थी रात्रिस्तस्यां त्रिभागावशिष्टायां वरः सपत्नीकः स्नात्वा प्राङ्मुख उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य ममास्या भार्यायाः सोमगन्धर्वाग्न्युपभुक्तत्वदोषपरिहारद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं चतुर्थीहोमं करिष्य इति संकल्पं कुर्यात्। अयं च संकल्पो न चतुर्थीकर्मान्तो विवाह इत्येतस्मिन्कल्पे।

ततो गणेशं संपूज्य शिखिनामाऽयमग्निरित्यभिध्यायन्नग्निं प्रज्वाल्य चत्वारीति ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादिप्राणायामान्तं कृत्वा चतुर्थीहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादिव्याहृत्यन्तमुक्त्वाऽग्निं प्रायश्चित्तिं वायुं प्रायश्चित्तिमादित्यं प्रायश्चित्तिमादित्यं प्रायश्चित्तिं वायुं प्रायश्चित्तिमग्निं प्रायश्चित्तिमग्निं प्रायश्चित्तिं वायुं प्रायश्चित्तिमादित्यं प्रायश्चित्तिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये।

अङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्यामित्यादि, अग्निं स्विष्टकृतमित्यादि वा समिदभ्याधानान्तं कुर्यात्।

मूर्ध्नि संस्रावहोमे—अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं च संस्रावाज्येनेति वदेदिति केचित्।

एतच्च स्विष्टकृतः पूर्वमङ्गहोमकरणपक्षे तत्पूर्वं वा द्रष्टव्यम्। पात्रासादने संपातावनयनार्थं पात्रमुदकुम्भं दर्वीमाज्यस्थालीं प्रणीताप्रणयनं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं संमार्गदर्भानिध्मं बर्हिरवज्वलनदर्भानाज्यं चेत्यासाद्य ब्रह्मवरणादिव्याहृतिहोमान्तं कृत्वा नव प्रधानाहुतीर्जुहुयात्।

> "ॐ अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै घोरा तनूस्तामितो नाशय स्वाहा" अग्नये प्रायश्चित्तय इदं न मम।

---

* "सर्वप्रायश्चित्तिसंज्ञाया सिद्धिः" इति पाठोऽत्र युक्ततर।

" ॐ वायो प्रायश्चित्ते त्वं प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै निन्दिता तनूस्तामितो नाशय स्वाहा " वायवे प्रायश्चित्तय इदं० ।

" ॐ आदित्य प्रायश्चित्ते त्वं प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्यै पतिघ्नी तनूस्तामितो नाशय स्वाहा " आदित्याय प्रायश्चित्तय इदं० ।

एता एव पुनर्व्युत्क्रमेण—

" ॐ आदित्य प्रा० वायो० अग्ने प्रा० " ।

पुनः पूर्वानुक्रमेण—

" ॐ अग्ने प्रा० वायो प्रा० आदित्य प्रा० " ।

नवप्रधानाहुतीनां होमान्ते[1] आज्यविन्दून्पूर्वासादिते संपातावनयार्थे पात्रे प्रक्षिपेत् । नवाहुतिहोमानन्तरं तत्संपाताज्यं दर्व्या भार्यया मूर्ध्नि जुहोति—

"ॐ भूर्भग त्वयि जुहोमि स्वाहा " अग्नय इदं० । "ॐ भुवो यशस्त्वयि जुहोमि स्वाहा " वायव इदं० । "ॐ सुवः श्रियं त्वयि जुहोमि स्वाहा " सूर्यायेदं० । "ॐ भूर्भुवः सुवस्त्विषिं त्वयि जुहोमि स्वाहा " प्रजापतय इदं० ।

इत्याहुतिचतुष्टयं मूर्ध्नि हुत्वेमं म इत्यादि स्विष्टकृदादि वा संस्थाजपान्तं समानम् । नात्र त्रिवृदन्नहोमः ।

तत आसादितं जलपूर्णं कुम्भमग्नेः समीपे निधायोदकुम्भसहितं तं प्रदक्षिणीकृत्यापरेणाग्निं शयनस्थानं कल्पयित्वा परिश्रित्य तत्र प्राक्शिरस्कामुदक्शिरस्कां वा भार्यां शाययेत् । अत्र वाचनिकमुदक्शिरस्कं शयनम् ।

ततः—"ॐ अभि त्वा पञ्चशाखेन शिवेनाभिद्रिपावता । सहस्रेण यशस्विना । हस्तेनाभिमृशामसि सुप्रजास्त्वाय " ।

[इति] तस्या योनिं दक्षिणेन हस्तेनाभिमृशति ।

" ॐ सं प्राणः सं हृदयानि सं नाभिः सं त्वचः सं त्वा कामस्य योक्त्रेण युञ्जान्यविमोचनाय " इति संगमं करोति ।

" ॐ मामनुव्रता भव सहचर्या मया भव । या ते पतिघ्नी तनूर्जारघ्नीं त्वेतां करोमि शिवा त्वं मह्यमेधि क्षुरपविर्जारेभ्यः " ।

[इति] तां पर्यालिङ्गति ।

---

१ क. °मान्ते होमान्त ।

" मधु हे मध्विद मधु जिह्वा मे मधुवादिनी ।
मुखे मे सारघ मधु दत्सु तव[न्]न कनम् ॥
चाक्रवाक१ सवनन यन्नदीभ्य उदाहृतम् ।
यद्युक्तो देवगन्धर्वस्तेन सवनिनौ स्वके " ॥

इति द्वाभ्यां तस्या मुखेन मुखं जुपति(ते) । इदमुपगमनमावश्यकं स्त्रीसंस्कारत्वात् ।

ततः कर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थमाचार्याय दक्षिणां दत्त्वाऽन्येभ्यो भूयसीं दत्त्वा कर्मसाद्गुण्याय विष्णु संस्मरेत् ।

प्राचीनरीत्या प्रयोगे तु—अन्वाधाने व्याहृत्यनन्तरमङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्यामाज्याहुतिभ्या यक्ष्ये, अग्निं वरुणं चैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये, अग्निं वरुणं चैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये, इत्युक्त्वा प्रधानदेवतोल्लेखः । अनन्तरमयासमग्निमित्यादि । एतदनुसारेण होमः, इत्येतावान्विशेषो द्रष्टव्यः । अन्यत्समानम् ।

इति चतुर्थीकर्म ।

अथ देवकमण्डपोद्वासनम् ।

तत्र देवकोत्थापनस्य कालः—

" समे च दिवसे कुर्याद्देवकोत्थापन बुध ।
षष्ठ च विषम नेष्ट मुक्त्वा पञ्चमसप्तमौ " इति ।

समेषु षष्ठ विषमेषु पञ्चमसप्तमातिरिक्त दिन नात्रेष्टमित्यर्थः ।

दिवससख्या ज्योतिर्निबन्धे—

" प्रतिष्ठादिनमारभ्य यावत्षोडश वासरा ।
देवकोत्थापन कार्यमुद्वाहे च व्रते दश " इति ॥

उद्वाहे षोडशदिनानि, मौञ्जीबन्धे दश दिनानि काल इत्यर्थः । एतेषु दिवसेषु पञ्चमसप्तमातिरिक्त विषम दिन समेषु षष्ठं दिन च वर्जयित्वाऽवशिष्टेऽन्यतमदिवसे स्थापितदेवतानामुद्वासनं पुण्याहादिवाचन चोपनयनवत्कुर्यात् ।

मण्डपविसर्जन तु विवाहदिनमारभ्य यानि नवत्रिषष्ठदिनानि तानि वर्ज-

---

१ ग ङ च चक्र । २ ग घ चक्र । ३ च 'व्याहृत्य' ।

यित्वेतरदिने कार्यम् । पुण्याहवाचनाभिषेकान्ते पुरोधास्तच्छाखादिकं वंशपात्रे निधाय तदुपरि प्रक्षिप्ताभिषेकजलं सकुटुम्बस्य कर्तुः शिरसि किंचित्किंचित्स्रावयेत् ।

"ॐ प्रेति चेति चे० रागच्छति" इति स्रावणकाले पठेत् । एवं पुनर्द्विः । एतं चाऽऽचारात् ।

ततः कर्ता शिरसि बद्धाञ्जलिः, अस्मद्गोत्रे षट्सु षट्सु मासेषु शोभनानि सन्त्विति भवन्तो ब्रुवन्त्विति द्विजान्वदेत् । ते च त्वद्गोत्रे षट्सु षट्सु मासेषु शोभनानि सन्त्विति प्रतिब्रूयुः ।

ततो द्विजान्गन्धपुष्पफलताम्बूलदक्षिणाभिः संपूज्य तदाशिषो गृह्णीयात् । एवं वरपित्राऽपि देवकोत्थापनं कार्यम् ।

यत्तु मुहूर्तमार्तण्डटीकायां विवाहदिनमारभ्य नवत्रिषष्ठदिवसेषूद्वासनमपि न कार्यमित्युक्तं तन्मण्डपस्य नतु देवकादेरिति द्रष्टव्यम् ।

इति मण्डपोद्वासनम् ।

अथ विवाहनिमित्तेन वर्ज्यानि ।

तत्र मातृकास्थापनमारभ्य मातृकोद्वासनपर्यन्तं कानिचिद्वर्ज्यानि कानिचित्तदुत्तरमपि वर्ज्यानि ।

तत्राऽऽद्यानि वृद्धमनुः—

" अपसव्यं स्वधा यात्रा शीताद्भिः स्नानमेव च ।
सपिण्डा नैव कुर्वीरन्यावन्मातृविसर्जनम् " इति ॥

अत्रापसव्यस्वधाशब्दाभ्यां तद्वत्कार्यं लक्ष्यते । अपसव्यमित्यनेनैव सिद्धे स्वधाशब्दोपादानं स्वधा पितृभ्यः स्वाहेति पितृयज्ञसहचरितवैश्वदेवनिषेधार्थम् । आचारसंवादलाभात् ।

" प्रेतदाहो दधिस्नानं स्नानं शीतेन वारिणा ।
वैश्वदेवः स्वधाकृत्यं ब्रह्मयज्ञ उपोषणम् ॥
वेदस्याध्ययनं नैव वेदस्याध्यापनं तथा ।
सीमातिक्रमणं नैव देवकोत्थापनावधि " ॥

इति धर्मप्रदीपवचनाच्च ।

---

१ क. 'पि का' । २ क 'पि । तं' । ३ ग. ड. च. लभ्यते । ४ क. स्नात ।

यद्यपि स्वधा पितृभ्य ऊर्ध्वेतिस्वधाशब्दवत्पितृकर्मण्याद्यावपि वर्तते तथाऽपि तत्र निषेधो न प्रवर्तते श्रौतस्य प्राबल्यात्। एवमाहिताग्निकर्तृकपिण्डपितृयज्ञेऽपि।

यद्यपि देवकोत्थापनावधिककर्मण्यमान्तर्भावस्यैव निषेधेन देवकोत्थापनस्यामादिवसात्प्रागेव जायमानत्वेन निषेधावसरो नास्ति तथाऽपि केनचित्प्रतिबन्धेन देवकोत्थापनमात्रं न जायते तदैतद्द्रष्टव्यम्।

संग्रहे—" नित्यश्राद्धं चाध्ययनं स्नानं शीतेन वारिणा।
प्रारब्धे मङ्गले नैव मण्डपोद्वासनावधि " इति॥

नित्यश्राद्धं मात्याह्निकं श्राद्धम्।

गार्ग्यः—" नान्दीश्राद्धे कृते पश्चाद्यावन्मातृविसर्जनम्।
दर्शश्राद्धं क्षयश्राद्धं स्नानं शीतोदकेन च॥
अपसव्यं स्वधाकारं नित्यश्राद्धं तथैव च।
ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमाविलङ्घनम्॥
उपवासं व्रतं चैव श्राद्धभोजनमेव च।
नैव कुर्युः सपिण्डाश्च मण्डपोद्वासनावधि " इति॥

(*संस्कारदर्पणे स्मृत्यन्तरे—
" मृत्पुण्ड्रं भस्मपुण्ड्रं च स्नानं शीतोदकेन च।
नैव कुर्युः सपिण्डाश्च मण्डपोद्वासनावधि " इति॥

वेदान्तश्रवणगीतापाठादिकमपि शिष्टा वर्जयन्ति।)

स्मृत्यन्तरे—" विवाहे मेखलाबन्धे वर्षमर्धं तदर्धकम्।
गेहारम्भप्रवेशौ च वर्जयेत्सर्वदा बुधः " इति॥

नात्र यथासंख्यमिति केचित्।

बृहस्पतिः—" तीर्थे विवाहे यात्रायां सङ्ग्रामे देशविप्लवे।
नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति " इति॥

(+संग्रहे—" विवाहादिकमाङ्गल्ये प्रतिष्ठायां महोत्सवे।
आसमाप्ति न गन्तव्यं सूतके मृतकेऽपि च " इति॥)

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतं क पुस्तके नास्ति। + धनुश्चिह्नान्तर्गतं क. पुस्तके नास्ति।

अथ तदुत्तरं वर्ज्यानि ।

योगयाज्ञवल्क्यः—

" न स्नायादुत्सवेऽतीते माङ्गल्यं विनिवर्त्य च ।
अनुव्रज्य सुहृद्बन्धूनर्चयित्वेष्टदेवताम् " इति ॥

कार्ष्णाजिनिः—" विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् " इति ॥

व्रतमुपनयनम् ।

हेमाद्रौ ज्योतिष्पराशरः—

" विवाहे विहितान्मासांस्त्यजेयुर्द्वादशैव हि ।
सपिण्डाः पिण्डनिर्वापे मौञ्जीबन्धे षडेव हि " इति ॥

क्वचित्प्रतिप्रसवमाह स एव—

" महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा" इति ।

गयाश्राद्धपदं सर्वतीर्थश्राद्धोपलक्षणम् । क्षयाहग्रहणं नित्यानामष्टकादिश्राद्धानामुपलक्षणम् । नन्वेवं महालयेऽपि पिण्डनिर्वपणसिद्धौ महालयग्रहणस्य व्यर्थत्वापत्तिः । अतः क्षयाहग्रहणमुपलक्षणमिति वक्तुमशक्यमिति चेन्न । महालये पिण्डदाननिषेधेन कालान्तरसद्भावात्कालान्तरे महालयानुष्ठानं स्याचन्मा भूत्किं तु स्वकाल एव सपिण्डको महालयः कर्तव्य इत्येवं तस्य सार्थक्यसंभवात् । सपिण्डीकरणग्रहणं नवश्राद्धषोडशश्राद्धोपलक्षणम् । मातापित्रोरिति क्षयाहविशेषणं द्विरुभयत्वमुद्रविवक्षितं तेन भ्रातृपितृव्यादिवार्षिकेऽपि पिण्डदानं कार्यमेव ।

बौधायनोऽपि—

" विवाहे चोपनयने चौले चैव यथाक्रमम् ।
वर्षमर्धं तदर्धं च नेत्येके तिलतर्पणम् " इति ।

एतत्प्रतिप्रसवस्तु तर्पणप्रकरणे वक्ष्यते ।

मदनरत्ने स्मृत्यन्तरे—

" पिण्डान्सपिण्डा नो दद्युः प्रेतपिण्डे विनाऽत्र तु ।
पितृयज्ञे च यज्ञे च गयायां दद्युरेव ते " इति ।

---

१ ग. च. 'निर्वाप' । २ ग. 'निर्वाप' । ३ ड. 'श्राद्धे षो' । ४ क. 'न्तरेऽपि—पि' ।

पितृयज्ञे पिण्डपितृयज्ञे । यज्ञे पित्र्येष्ट्यां सौमिके मखे च । ते सपिण्डाः ।

सत्यव्रतः—" पित्रोरेव मृताहे तु गयायां च महालये ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुतः " इति ।

ज्योतिर्निबन्धे—" अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ।
माङ्गल्येषु च सर्वेषु न धार्यं गोपिचन्दनम् " इति ।

एतच्च मासपर्यन्तम्,—
" विवाहादौ मासमेकं न धार्यं गोपिचन्दनम् " ।

इति ज्योतिर्निबन्धवचनात् ।

स्मृत्यन्तरे—" कृत्वा विवाहं व्रतबन्धनं च वर्षं तदर्धं न च तीर्थयात्राम् ।
क्षौरं च पिण्डांजलियुक्तकर्म न चैव कुर्युर्हि नराः सपिण्डाः " इति ।

ज्योतिष्प्रदीपे—
" स्नानं सचैलं तिलमिश्रकर्म प्रेतानुयानं कलशप्रदानम् ।
अपूर्वतीर्थामरदर्शनं च विवर्जयेन्मङ्गलतोऽब्दमेकम् ।
मासषट्कं विवाहादौ व्रतप्रारम्भणे(णं) न च ।
*व्रतस्योद्यापनं नैव नैव कुर्यादुपोषणम् ।
जीर्णभाण्डादि न त्याज्यं गृहसंमार्जनं तथा ।
ऊर्ध्वं विवाहात्पुत्रस्य तथा च व्रतबन्धनात् ।
आत्मनो मुण्डनं नैव वर्षं वर्षार्धमेव च " इति ।

पुत्रग्रहणेनात्र पुत्र्यपि गृह्यते । मुण्डनं क्षौरम् ।

कर्तनं तु भवत्येव,
" मुण्डनस्य निषेधे तु कर्तनं वै विधीयते " ।

इति स्मृत्यन्तरवचनात् ।

(+स्मृतिरत्नाकरे संग्रहे—
" विवाहोपनयोर्ध्वं तु वर्षं वर्षार्धमेव च ।
व्रतप्रारम्भणं नैव व्रतस्योद्यापनं तथा ।
न कुर्यात्पिण्डनिर्वापं न दद्यात्करकाणि च ।

---

* इदमर्धं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति । + धनुश्चिह्नान्तर्गतं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति ।

---

१ ग. 'निर्वापं' । २ ग. 'दात्कार' ।

देवोत्सवं तथा कृत्वा वर्षं वर्षार्धमेव च ।
मङ्गलात्परतो गेहच्छादनं[1] चैव[2] वर्जयेत्" इति[3] ।

विवाहाब्दे पुत्रस्य पुत्र्या वा विवाहकर्तुः[4] पित्रादेर्भार्या गर्भिणी चेत्तदा दोष उक्तः स्मृत्यन्तरे—

" उद्वाहाब्दे गर्भिणी चेत्स्वभार्या हानिर्मृत्युर्गर्भनाशो भ्रमश्च ।
तच्छान्त्यर्थं स्वर्णनिष्कत्रयेण कृत्वा मृत्योराकृतिं पूज्य दद्यात्" इति ।

पूज्येत्यत्र समासाभावेऽपि क्त्वो ल्यबादेशश्छान्दसः । दद्यादित्यत्र ब्राह्मणायेति शेषः ।)

इति वर्ज्यानि ।

अथ प्रसङ्गात्पुनर्विवाहः ।

तत्र विवाहे कृते पश्चाल्लग्नं पञ्चाङ्गशुद्धिराहित्यादिना दुष्टमिति ज्ञातं चेत्तदा ज्योतिःशास्त्रोक्तकालविशेषे पुनर्विवाहं कुर्यात् ।

श्रीधरीये नृसिंहः—

" पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दंपत्योः शुभवृद्धिदम् ।
लग्नेन्दुलग्नयोर्दोषे ग्रहताराद्यसंभवे ॥
अन्येष्वशुभकालेषु दुष्टयोगादिसंभवे ।
विवाहे त्वथ दंपत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥

अत्राऽऽशौचशब्देन ग्रहणं ग्राह्यं तत्राप्याशौचस्य सत्त्वात् । भ्रान्त्यैतत् आदिशब्देनोत्पाता गृह्यन्ते[5] । गुर्वाशौचविषयं वा ।

तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनर्वैवाह्यमिष्यते ।
अयनं चोत्तरं श्रेष्ठं वर्धते तु विशेषतः ॥
आषाढमार्गशीर्षौ द्वौ मध्यौ शेषाः शुभावहाः ।
विवाहोक्तर्क्षतिथ्यंशराशिवारादिवर्गकाः ॥
करणा योगसंज्ञानि ग्रहगोचरयोगकाः ।

---

[1] ग. च. गेह छाद° । [2] ग. °न नैव । [3] ग. °ति । वर्जये वि° । [4] ग. °र्तुः पुत्रा° । [5] क. ख. ग. °ब्देनात्र ग्र° ।

तस्मिन्विवाहसमये शुभदांश्च तथैव तु ॥
पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च विवाहः शुभदो भवेत् " इति * ।

इति पुनर्विवाहविषयः ।

+अथ द्वितीयादिविवाहनिमित्तानि ।

तत्रेदं धर्मसूत्रम्—

" धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीतान्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधे-
यादाधाने सती कर्मभिः संबध्यते येषामेतदङ्गम् " इति ।

श्रौतेषु गार्ह्येषु स्मार्तेषु च कर्मसु श्रद्धा शक्तिश्च धर्मसंपत्तिः प्रजासंपत्तिः पुत्रवत्त्वमेवंभूते दारे सति नान्यां कुर्वीत, अन्यां नोद्वहेत् । अन्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशानुसारेण भार्यामित्यनुपज्यते । धर्मप्रजयोरन्यतराभावे कार्योद्वाह्या । तत्रापि प्रागग्न्याधेयान्नोर्ध्वमाधानात् । एतदर्थमेवेदं वचनम् । उभयसंपत्तौ न कार्येत्युक्तेऽन्यतराभावे कार्येत्यस्यांशस्य प्राप्तत्वात् । यदा[1] चान्यतराभावे कार्या तदा का शङ्का । उभयाभावे कार्येत्यत्र प्रागग्न्याधेयादित्यत्र हेतुः । आधाने सतीत्यादिः । आधाने सती विद्यमाना कर्मभिः संबध्यतेऽधिक्रियते । कैर्येषामग्निहोत्रादीनामेतदाधानमङ्गमुपकारकं तैः । अत्र दारे[2] सतीतिवचनान्मृते तस्मिन्प्रागूर्ध्वं चाऽऽधानात्सत्यामपि पुत्रसंपत्तौ धर्मसंपत्त्यर्थं दारपरिग्रहणं कर्तव्यमेव ।

तथा च मनुः—

" भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाऽग्नीनन्त्यकर्मणि ।
पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च " इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

" आहरेद्विधिवद्दारानग्नींश्चैवाविलम्बयन् " इति ।

ननु प्रागग्न्याधानात्कर्मभिः संबध्यते गार्ह्यैः स्मार्तैश्च तत्किमुच्यत आधाने सती कर्मभिः संबध्यत इति । सत्यम् । अस्मादेव हेतुनिर्देशादनुमीयते प्राग-

* अत्र क. पुस्तकटिप्पण्याम्—" अयं च पुनर्विवाहः पूर्वोक्तयोर्वधूवरयो. । अत्र पुनर्विवाहे वाग्दानं नास्ति । अग्नेः सिद्धत्वाद्धोमोऽपि नास्ति । दान पाणिग्रहण चाऽऽवर्तत इति संस्कारद्योते" । इति ग्रन्थो वर्तते । + एतदुपरि क. पुस्तकटिप्पण्याम्—" अथ स्त्रीणां प्रथमपल्लवधारणम् । तदुक्तं ज्योतिषे—हस्तादिपञ्चमृगपूषभदस्रभेषु विष्णुद्वये बुधदिने गुरुशुक्रवारे । स्त्रीणां शुभं प्रथमपल्लवधारणं स्यात्पाणिग्रहोक्तसमये खलु पीतवस्त्रे " इति ग्रन्थो वर्तते ।

१ ग. 'विशेषः । अ' । २ च. 'द्वा सक्ति' । ३ क. 'दा वाऽन्य' ।

ग्न्याधानात्सत्यामपि धर्मसंपत्तौ प्रजासंपत्तौ च रागान्धस्य कदाचिद्दारग्रहणे नातीव दोष इति । यद्याहिताग्नेर्भार्या कर्मसु श्रद्दधाना शक्ता वा न भवति पुत्राश्च मृता अनुत्पन्ना वा तदा कर्तव्य एव विवाह इति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता ।

रत्यर्थे विवाहान्तरे विशेषः—

" एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां वोढुं य इच्छति ।
समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोढामपरां वहेत् " इति ॥

याज्ञवल्क्यः—" आज्ञासंपादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम् ।
त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियै " इति ॥

सधनो धनतृतीयांशम्, अधनोऽशनाच्छादनात्मकं भरणं दाप्य इत्यर्थः । या त्वेतावता भरणेनापरितुष्टा गृहान्निर्गच्छेत्तां प्रत्याह मनुः—

" अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रोषिता गृहात् ।
सा सद्यः संनिरोद्धव्या त्याज्या न कुलसंनिधौ " इति ॥

अधिवेदनीयोक्ता[1] याज्ञवल्क्येन—

" सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थघ्न्यप्रियंवदा ।
स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥
अधिविन्नाऽपि भर्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् " इति ।

अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः । सुरापी मद्यपी । सुरापानेऽधिवेदनमात्रं न किंतु त्यागोऽपि, " तथा महति पातके " इति त्यागहेतुत्वेन तस्य स्मृतावभिधानात् ।

" पतत्यर्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् " इति वचनाच्च ।

अत एव मनुः—

" मद्यपाऽसत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।
व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंस्रार्थघ्नी च सर्वदा " इति ॥

व्याधिता दीर्घरोगिणी । असत्यवृत्तेति पदच्छेदः ।

ब्रह्मपुराणे—" धर्मे विघ्नकरीं भार्यामसतीं चातिकोपनाम् ।
त्यजेद्धर्मस्य रक्षार्थं तथैवाप्रियवादिनीम् " इति ।

त्यजेदधिविन्देत् । न तु भोगं परित्यजेदिति माधवः ।

---

१ क. ख. ङ. 'वेदिनी' ।

अधिवेदने प्रतीक्षाकालं मनुराह—

" वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी " इति ॥

संग्रहे तु—" अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत् ।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् " इत्युक्तम् ॥

कात्यायनः—" सदारोऽन्यान्पुनर्दारानुद्वोढुं कारणान्तरात् ।
यदीच्छेदग्निमान्कुर्वन्क्व होमोऽस्य विधीयते ॥
स्वाग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कदाचन " इति ।

मण्डनोऽपि—" आद्यायां विद्यमानायां द्वितीयामुद्वहेद्यदि ।
तदा वैवाहिकं कर्म कुर्यादावसथेऽग्निमान् " इति ॥

सुदर्शनभाष्ये तु द्वितीयविवाहहोमो लौकिक इत्युक्तम् । एतच्चासंभवे, ग्रामान्तरे विवाहे गृह्याग्नेस्तत्राभावाल्लौकिकाग्नावेव विवाहहोमः ।

मृतपत्नीकस्य द्वितीयादिविवाहे कालविशेष उक्तो ज्योतिर्निबन्धे—

" प्रमदामृतिवासरादितः पुनरुद्वाहविधिर्वरस्य च ।
विषमे परिवत्सरे शुभो युगुले चापि मृतिप्रदो भवेत् " इति ॥

चस्त्वर्थे । अपिरेवकारार्थकः ।

तृतीयमानुषीविवाहस्य निषेध उक्तः संग्रहे—

" तृतीया मानुषीं चैव चतुर्थीं यः समुद्वहेत् ।
धनधान्यादिनाशः स्याद्विधवा साऽथ वा भवेत् " इति ॥

मात्स्ये—" पुत्रपौत्रादिसंपन्नः कुटुम्बी साग्निको नरः ।
उद्वहेद्र(द्र)तिसिद्ध्यर्थं तृतीयां न कदाचन ॥
मोहादज्ञानतो वाऽपि यदि गच्छेत मानुषीम् ।
नश्यत्येव न संदेहो गर्गस्य वचनं यथा " इति ॥

तृतीयमर्कविवाहं कृत्वैव चतुर्थादिषु मानुषीविवाहः कार्यः—

" चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्वहेत् " इति ब्रह्मपुराणात् ।

(*ब्राह्मे—" आदित्यदिवसे वाऽपि हस्तर्क्षे वा शनैश्चरे ।
शुभे दिने च पूर्वाह्णे कुर्यादर्कविवाहकम् ॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति क. ख. पुस्तकयोः ।

---

१ ग. घ. पुस्ते ।

ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा सुपुष्पफलसंयुतम् ।
परीक्ष्य यत्नतोऽधस्तात्स्थण्डिलादि यथाविधि ॥
अर्ककन्याप्रदानार्थमाचार्यं कल्पयेत्पुरा ।
अर्कसंनिधिमागत्य तत्र स्वस्त्यादि वाचयेत् ॥
नान्दीश्राद्धं हिरण्येन अष्टवर्गान्प्रपूजयेत् ।
पूजयेन्मधुपर्केण वरं दाता तु शक्तितः ॥
यज्ञोपवीत वस्त्र च हस्तकर्णादिभूषणम् ।
स्वशाखोक्तेन मार्गेण मधुपर्केण पूजयेत् " इति ॥

स्वशाखोक्तेन दातृशाखोक्तेन ।

" मण्डपो मातृका देवास्त्रयः पितृगणास्तथा ।
गणेशदुर्गाक्षेत्रेशाः कुलदेव्यष्टवर्गकाः " ॥

इति स्मृतिदर्पण उक्ता अष्टवर्गाः ।)

अथ तस्य प्रयोगः ।

कर्ताऽऽदित्यवारे हस्तनक्षत्रे शनिवासरे वा यस्मिन्कस्मिंश्चिच्छुभदिने वा पूर्वाह्णे ग्रामात्प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि विद्यमानं सुपुष्पफलशाखाढ्यं सल्लक्षणमेकमर्कं परीक्ष्य स्नात्वाऽलंकृतोऽहतवासा आरक्तगन्धादिभूषितोऽर्कसंनिधिमागत्य तं संस्नाप्य वाससा सवेष्ट्याऽऽरक्तगन्धादिभिर्भूषयित्वाऽर्ककन्याप्रदानार्थमेकं विप्रमाचार्यत्वेन परिकल्प्यार्कसमीप एव मधुपर्कपर्यन्तं स यथा दृष्टिगोचरो न भवेत्तथोपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम तृतीयमानुषीविवाहसूचितदोषनिरसनपूर्वकतृतीयमानुषीविवाहाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं स्वस्य तृतीयमर्कविवाहं करिष्य इति संकल्प्य तदङ्गं गणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं हिरण्येन नान्दीश्राद्धं च विधायार्कस्योत्तरतो होमार्थं स्थण्डिलमुपकल्पयेत् ।

ततो दाता वरेणोपकल्पितया मधुपर्कसामग्र्योष्णीषादिभिर्हस्तकर्णादिभिर्भूषणैश्चार्कप्रतिग्रहीतारं पूजयेत् । प्रतिग्रहीतृशाखया मधुपर्कः स्वशाखया वा ।

ततः प्रतिग्रहीता—

" त्रिलोकवासिन्सप्ताश्व च्छायया सहितो रवे ।
तृतीयोद्वाहज दोष निवारय सुख कुरु "

---

१ ग °वीतव° । २ ङ च °क्षेत्रज्ञा कु° । ३ ङ. सल्क्ष° । ४ क ग °ससाऽऽवे° । ५ ङ. च. °न ना° । ६ ङ. च. °त् । दातृशाखयैवात्र मधुपर्कं । त° ।

इत्यर्कस्य पुरतस्तिष्ठन्सूर्यं संमार्ग्य श्वेतवस्त्रेण कार्पासतन्तुभिश्च तं संवेष्ट्य, आ सत्येनेत्यस्य विश्वे देवाः सविता त्रिष्टुप्। पूजायां विनियोगः—"ॐ आ सत्येन रजसा० विपश्यन्" इति च्छायया सहितं रविं तत्राऽऽवाह्येतेनैव मन्त्रेणाऽऽसनाद्याचमनीयान्तानुपचारान्समर्प्य, आ सत्येनेत्यस्य विश्वे देवाः सविता त्रिष्टुप्। आपो हि ष्ठेति मन्त्रत्रयस्याम्बरीषिर्विश्वे देवा वाऽऽपो गायत्री। अभिषेके विनियोगः—

"ॐ आ सत्येन रजसा० विपश्यन्" "ॐ आपो हि ष्ठा०" इति।

सर्वान्तेऽभिषिच्याऽऽ सत्येनेत्येतेनैव मन्त्रेण वस्त्रोपवीतमाल्यगन्धपुष्पधूपदीपैः संपूज्य गुडौदनं निवेद्य ताम्बूलादि समर्पयेत्।

" मम प्रीतिकरा येयं मया सृष्टा पुरातनी।
अर्केना ब्रह्मणा सृष्टा साऽस्माक प्रतिरक्षतु "

इत्यर्कं प्रदक्षिणी कुर्वन्पठित्वा—

" नमस्ते मङ्गले देवि नम सवितुरात्मने।
त्राहि मा कृपया देवि पत्नी त्व म इहाऽऽगता।
अर्क त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्व प्राणिहिताय च।
वृक्षाणामादिभूतस्त्व देवाना प्रीतिवर्धनः।
तृतीयोद्वाहन पाप मृत्यु चाऽऽशु विनाशय।
आयुर्देहि यशो देहि प्रजा देहि पशूनपि।
देहि मेऽर्क श्रियं पुष्टिं स्वस्थानेऽर्के स्थिरो भव "।

इति पुनः प्रदक्षिणां कुर्यात्।

ततोऽर्ककन्यावरणम्। प्रतिग्रहीतृपक्षीया अमुकप्रवरान्वितामुकगोत्रोत्पन्नायामुकप्रपौत्रायामुकपौत्रायामुकपुत्राय काश्यपगोत्रामादित्यस्य प्रपौत्रीं सवितुः पौत्रीमर्कस्य पुत्रीमिमामर्ककन्यां वृणीमह इति वदेयुः। वृणीध्वमित्याचार्यः प्रतिवदेत्। एवं पुनर्द्विः।

ततो वरः सुमुहूर्ते "ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः०" "ॐ अष्टौ देवा वसवः सोम्यासः०" इति मन्त्रौ पठन्नर्कं निरीक्षेत(त)।

तत आचार्यप्रमुखैराशीर्योपवद्भिर्द्विजैर्युतोऽर्ककन्यादानार्थं कल्पितमाचार्यं स्वसमीप आहूयोपविश्य तस्मात्तां विधिवत्प्रतिगृह्णीयात्।

---

१ क. ख. 'च" इ'। २ ग. 'हि कामाग्निच। ३ च. 'भायानुकृत्गंते वराय का'।

स विधिर्यथा—

आचार्यः संकल्पपूर्वकं पूर्ववन्नामगोत्रादिकमुच्चार्येमामर्कनाम्नीं कन्यां तृतीयमानुषीविवाहसूचितदोषनिरसनपूर्वकतृतीयमानुषीविवाहाधिकारसिद्धये तुभ्यमहं संप्रदद इति दद्यात् ।

प्रतिग्रहीता प्रतिगृह्णामीति प्रतिगृह्णीयात् । एवं पुनर्द्विः ।

तत आचार्यः प्रतिग्रहीतारं प्रार्थयेत्—

" अर्ककन्यामिमां विप्र यथाशक्तिविभूषिताम् ।
अमुकगोत्रायामुकशर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय " इति ।

ततः प्रतिग्रहीता तूष्णीमेव विवाहवत्कङ्कणबन्धनपूर्वकमङ्गल्यक्षतारोपणं कृत्वा यावत्पञ्चवृत्तं सूत्रं तावदासत्येनेतिमन्त्रेण गायत्र्या वाऽर्कं संवेष्टयेत् । एतस्यर्ष्यादिकं पूर्ववत् । संवेष्टने विनियोग इति विनियोगे विशेषः । गायत्र्या ऋष्यादिकं तु संध्याप्रकरण उक्तम् । संवेष्टने विनियोग इति विनियोगवाक्यम् । तूष्णीमेव संवेष्ट्य जपेदिति वा । अस्मिन्कल्पे जपे विनियोग इति विनियोगवाक्ये विशेषः ।

ततस्तत्सूत्रं पुनः पञ्चधा कृत्वाऽर्कस्य वामस्कन्धे—बृहत्सामेत्यस्य मन्त्रस्य विश्वे देवा इन्द्रो जगती । अर्कस्कन्धे सूत्रबन्धने तदुपरि भस्मप्रक्षेपणे च विनियोग इति स्मृत्वा, ' ॐ बृहत्साम० रक्ष ' इति बद्ध्वैतेनैव तस्मिन्सूत्रे भस्म प्रक्षिपेत् ।

ततस्तां नीराज्य(नीराजयित्वा) यथाविभवं भूषणैर्भूषयेत् ।

ततोऽर्कस्य प्रागादिदिक्षु क्रमेण मही द्यौरिति भूमिं स्पृष्ट्वा, ओषधय इति तण्डुलपुञ्जान्कृत्वा, आजिघ्रेति कलशान्संस्थाप्य, तथैवाऽऽग्नेयादिदिक्षु संस्थापयेत् ।

ततः स्थापितानष्टौ कलशान्प्रत्येकं वस्त्रसूत्राभ्यां वेष्टयित्वेमं मे गङ्ग इति हरिद्रागन्धयुक्तशीतलजलेनाऽऽपूर्य तेषु प्रत्येकं गन्धादिकं तत्तन्मन्त्रैर्निक्षिप्य पूर्णपात्रैरपिदधाति, सर्वत्र मन्त्रावृत्तिः ।

ततस्तेषु नाममन्त्रेणैव महाविष्णुमावाह्याऽऽसनाद्यैरुपचारैः पूजयेत् ।

ततोऽर्कस्योत्तरत उपकल्पितस्य स्थण्डिलस्य पश्चादुपविश्यार्कं संस्पृशन्स्थण्डिलस्योद्धननोल्लेखनादिविधिना संस्कारं विधाय तत्र योजकनामानं लौकिकमग्निं प्रतिष्ठाप्य प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणाया-

---

१ क 'योगे विशेष । तू' । २ च रुपूजयेत् । ३ ग ङ च 'ह्याग्ने' ।

मान्तं कृत्वाऽर्कविवाहहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादिन्व्याहृत्यन्तं *प्रसाधनीदेव्यन्तं वोक्त्वा प्रधानहोमे बृहस्पतिमग्निमग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इत्युक्त्वा । अङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्यामित्यादि अग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषाज्याहुत्या यक्ष्य इत्यादि वा व्याहृतिहोमान्तं प्रसाधनीदेवीहोमान्तं वाऽन्वाधानोत्कीर्तितपक्षानुसारेण कुर्यात् ।

ततः प्रधानहोमः । स गोभिरित्यस्याङ्गिरा बृहस्पतिस्त्रिष्टुप् । अर्कविवाहप्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

"ॐ स गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भग इवेदर्यमणं निनाय ।
जने मित्रो न दंपती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूँरिवाऽऽजौ स्वाहा" ।

बृहस्पतय इदं० ।

यस्मै त्वेत्यस्य वामदेवोऽग्निस्त्रिष्टुप् । अर्कविवाहप्रधानाज्यहोमे विनियोगः–

"ॐ यस्मै त्वा कामं कामाय वयं सम्राड्यजामहे ।
तमस्मभ्यं कामं दत्त्वाऽथेदं त्वं घृतं पिब स्वाहा" अग्नय इदं० ।

व्यस्तसमस्तव्याहृतीनां विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो भृगुरिति क्रमेण ऋषयः । अग्निर्वायुः सूर्यः प्रजापतिरिति क्रमेण देवताः । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीति क्रमेण च्छन्दांसि । अर्कविवाहप्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

'ॐ भूः स्वाहा' अग्नय इदं० । 'ॐ भुवः स्वाहा' वायव इदं० । 'ॐ स्वः स्वाहा' । सूर्यायेदं० । 'ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा' । प्रजापतय इदं० ।

ततोऽन्वाधानोत्कीर्तितपक्षानुसारेणाङ्गहोमादि स्विष्टकृदादि वा सर्वं होमशेषं समापयेत् । नात्र निष्टदन्नहोमः ।

ततोऽर्कं प्रदक्षिणीकृत्य—

" मया कृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुणा ।
अर्कापत्यानि नो देहि तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि " ।।

इति तं संप्रार्थ्य, शं नो वात इति शान्तिं पठित्वा गोयुग्ममाचार्याय दत्त्वेतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

तत आचार्यः स्थापितकुम्भस्थाभिरद्भिः सार्कं प्रतिग्रहीतारमभिषिञ्चेत् ।

ततः प्रतिग्रहीता तानि वासांसि त्यक्त्वाऽन्यानि धारयेत् । त्यक्तानि वासांस्याचार्यस्य ।

---

* अत्र क पुस्तकटिप्पण्याम्—" आश्वलायनानां चक्षुष्प्रभाव " इति वर्तते ।

१ च °मभि ।

ततः पञ्चमदिवसे पूर्ववदर्कं संपूज्य विसृज्याग्निं संपूज्य पुण्याहादि वाचयित्वा ब्राह्मणान्संभोज्य भूयसीं दत्त्वाऽर्कभूषणवस्त्रादि ब्राह्मणाय दत्त्वा कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मरेत्।

ततो मानुषीं विधिनोद्वहेत्। अयं च बह्वृचो होमविधिरिदानीं बौधायनोक्तहोमविधेरनुपलम्भादुक्तः।

अयं चार्कविवाहः काश्यपगोत्रिणो न भवति गोत्रैक्यादिति केचित्। अत्र गोत्रैक्यं न दोषायेत्यन्ये। काश्यपगोत्रो वरः स्वगोत्राविरुद्धगोत्रिणमाचार्यं परिकल्प्य तस्मादर्कं प्रतिगृह्णीयात्। आचार्यस्तु सूर्येण दत्तां विभाव्य वरणादौ काश्यपगोत्रस्थाने स्वगोत्रं कन्याविशेषणत्वेन संकीर्त्याऽऽदित्यसवित्रर्कशब्दस्थाने स्वपितामहपित्रोः स्वस्य च क्रमेण नामानि संकीर्तयेत्। एवंरीत्यैव काश्यपगोत्रवरस्यार्कविवाहो निर्वाह्यो भवतीति युक्तं चेत्स्वीकार्यं सूरिभिः।

इत्यर्कविवाहः।

अथाग्निद्वयसंसर्गविधिः।

तत्रेदं बौधायनसूत्रम्—

"अथ यदि गृहस्थः सदारो द्वितीयां भार्यां विन्देत[3] कथं तत्र कुर्यादिति ज्येष्ठभार्याविवाहहोमो यदि दूरे लौकिकाग्नौ यस्मिन्काले विन्दतोऽग्नी[4] ततो द्वादशाहं त्रयोदशाहं वोभावपि परिचरेदपराग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्याऽऽज्यं विलाप्योत्पूय स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा द्वितीयायां भार्यायामन्वारब्धाया जुहोति नमस्त ऋषे गदा० एवाब्रह्मन्तवेदस्तु स्वाहेत्यथायं ते योनिर्ऋत्विय इति तं समिधि समारोपयेत्। पूर्वाग्निमुपसमाधायाऽऽजुह्वान उद्बुध्यस्वेति द्वाभ्यां तां समिधमाधाय संपरिस्तीर्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा द्वयोर्भार्ययोरन्वारब्धयोस्तदभिमृशति यो ब्रह्मा ब्रह्मण इत्येतेन सूक्तेन जुहोति चैतेन तत आऽग्निमुखात्कृत्वा पक्वाज्जुहोति समितः संकल्पेथामिति पुरोनुवाक्यामनूच्याग्ने पुरीष्येति याज्यया जुहोत्यथाऽऽहुतीर्जुहोति पुरीष्यस्त्वमित्याऽन्तादनुवाकस्य स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमा धेनुवरप्रदानादथाग्रेणाग्निं दर्भस्तम्बे हुतशेषं निदधाति ब्रह्म

---

१ क. ग. ङ. च बह्वृ°। २ ग. निर्बोधो। ३ ग. विन्दते। ४ क. °तोऽग्नी त°। ५ च. °थाऽऽरब्धयोरग्नि°।

जज्ञानं पिता विराजामिति द्वाभ्यामेवमनुष्ठानतन्त्रता परिसिध्यतीत्याह भगवान्बौधायनः " इति ।

अथ प्रयोगः ।

कर्ता द्वितीयविवाहहोमकाले वेद्यां स्थण्डिलं कृत्वोल्लेखनादिसंस्कारान्विधाय तत्र पूर्वभार्याया गृह्याग्निं योजकनामानमग्निं प्रतिष्ठापयामीति प्रतिष्ठाप्य तत्र द्वितीयविवाहहोमः कार्यः । प्रतिगृहीतायां वध्वां भार्यात्वसिद्धिद्वारेत्येतावानेवोल्लेखः । गृह्याग्नेरसांनिध्याल्लौकिकाग्नौ क्रियायां तु [न] भवत्येतस्याप्युल्लेखः । यस्मिन्काले द्वावप्यग्नी संनिहितौ भवतस्तत आरभ्य द्वादशाहं त्रयोदशाहं वोभावप्यग्नी होमादिभिः पृथक्परिचरेत् ।

ततस्तदग्रिमे दिने प्रातर्होमद्वयानन्तरमग्निद्वयसंसर्गं कुर्यात् । इदं च परिचरणं द्वादशाहमध्ये त्रयोदशाहमध्ये वा स्थालीपाकस्याप्राप्तौ ज्ञेयम् । यदि त्वन्वारम्भणस्थालीपाकः कर्तव्यो भवति तदा तं कृत्वैव कार्यः ।

ततः प्राङ्मुखः पत्नीभ्यां सहोपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम गृह्याग्निसाध्यानां कर्मणां तन्त्रेणानुष्ठानसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गृह्याग्निद्वयसंसर्गमहं करिष्य इति संकल्प्य तदङ्गं गणपतिपूजनं पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं च विदध्यात् । इन्द्रादयः प्रीयन्तामिति तत्र विशेषः ।

ततः स्थण्डिलद्वयमुदक्संस्थं कृत्वा स्वं स्वमग्निं पत्नीभ्यामानीतं स्थण्डिलयोरुत्तरतः पृथङ्निधाय दक्षिणस्थण्डिलस्योल्लेखनादिसंस्कारं विधाय तत्र द्वितीयविवाहाग्निं संस्थाप्य प्रज्वाल्य परिस्तीर्योत्तरतो दर्भान्संस्तीर्य स्रुवं दर्वीमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भानाज्यं समिधं चाऽऽसाद्य पवित्रकरणाद्याज्यसंस्कारान्तं कृत्वाऽऽसादितां समिधमभ्याधाय स्रुवेण दर्व्यां चतुर्गृहीतं गृहीत्वा द्वितीयभार्यान्वारब्धो नमस्त ऋषे गदेत्यस्य सोम इन्द्रो बृहती । होमे विनियोगः । 'ॐ नमस्त ऋषे०न्तवेदस्तु स्वाहा ' इति जुहोति । इन्द्रायेदं० ।

ततः खादिर्या(रा)द्यन्यतमसमिधं शुद्धोदकेन प्रोक्ष्य तस्यां समिधि द्वितीयभार्यान्वारब्धः, अयं ते योनिरित्यस्याग्निरग्निरनुष्टुप् । समारोपणे विनियोगः । 'ॐ अय ते०रयिम् ' इति तं समारोपयेत् ।

ततस्तां समिधं द्वितीयभार्याहस्ते दत्त्वोत्तरस्थण्डिलस्योद्धननादि कृत्वा तत्र

१ क. 'हीत्वा । २ ग 'त चतुर्गृहा' । ३ क. ख. 'रोपे वि' ।

प्रथमविवाहाग्निं संस्थाप्य प्रज्वलयित्वा(प्रज्वाल्य), आजुह्वान इत्यस्याग्निरग्निस्त्रिष्टुप्। उद्बुध्यस्वाग्न इत्यस्याग्निरग्निस्त्रिष्टुप्। समारूढाग्निकसमिदभ्याधाने विनियोगः—'ॐ आजुह्वानः सु प्र०सीदत' 'ॐ उद्बुध्यस्वा०तन्तुमेतम्' इति समारूढाग्निकां समिधमभ्याधाय परिस्तीर्य परिषिच्यालंकृत्य पूर्वसंस्कृतादाज्यादन्यमा(दा)ज्यं संस्कृतं तस्मात्पूर्वाज्याद्वा स्रुवेण दर्व्या चतुर्गृहीतं गृहीत्वा—यो ब्रह्मा ब्रह्मण इत्यष्टर्चेनाऽऽयुष्यकल्पपठितेन घृतसूक्तेन पत्नीभ्यामन्वारब्धस्तदाज्यमभिमृशति।

"ॐ यो ब्रह्मा ब्रह्मण उज्जभार प्राणैश्वरः कृत्तिवासाः पिनाकी।
ईशानो देवः स न आयुर्दधातु तस्मै जुहोमि हविषा घृतेन ॥ १ ॥
विभ्राजमानः सरिरस्य मध्याद्रोचमानो घर्मरुचिर्य आगात्।
स मृत्युपाशादपनुद्य घोरादिहाऽऽयुषे नो घृतमत्तु देवः ॥ २ ॥
ब्रह्मज्योतिर्ब्रह्मपत्नीषु गर्भं यमादधात्पुरुरूपं जयन्तम्।
सुवर्णरम्भं गृहकर्ममर्चन्तमायुषे वर्धयामो घृतेन ॥ ३ ॥
श्रियं लक्ष्मीमम्बिकामौपलाङ्गां षष्ठीं च यामिन्द्रसेनेत्युदाहुः।
तां विद्या ब्रह्मयोनिꣳ सरूपामिहाऽऽयुषे तर्पयामो घृतेन ॥ ४ ॥
दाक्षायण्यः सर्वयोन्यः सयोन्यः सहस्रशो विश्वरूपा विरूपाः।
ससूनवः सपतयः सयूथ्या आयुषे नो घृतमिदं जुषन्ताम् ॥ ५ ॥
दिव्या गणा बहुरूपाः पुराणा आयुश्छिदो नः प्रमथन्तु वीरान्।
तेभ्यो जुहोमि बहुधा घृतेन मा नः प्रजाꣳ रीरिषो मोत वीरान् ॥ ६ ॥
एकः पुरस्तात्य इदं बभूव यतो बभूव भुवनस्य गोपाः।
यमप्येति भुवनꣳ सांपराये स नो हविर्घृतमिहाऽऽयुषेऽत्तु देवः ॥ ७ ॥
वसून्रुद्रानादित्यान्मरुतोऽथ साध्यानृभून्यक्षान्गन्धर्वाꣳश्च पितॄꣳश्च विश्वान्।
भृगून्सर्पाꣳश्चाङ्गिरसोऽथ सर्वान्घृतꣳ हुत्वा स्वायुष्याह्वयाम शश्वत्" ॥ ८ ॥

इत्यभिमृश्यैतेनैव सूक्तेन प्रत्यृचं स्वाहान्ते तदाज्यं जुहोति। ब्रह्मण इदं० १। देवायेदं० २। ज्योतिष इदं० ३। विद्याया इदं० ४। दाक्षायणीभ्य इदं० ५। दिव्येभ्यो गणेभ्य इदं० ६। देवायेदं० ७। वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्यो मरुद्भ्यः साध्येभ्य ऋभुभ्यो यक्षेभ्यो गन्धर्वेभ्यः पितृभ्यो भृगुभ्यः सर्पेभ्योऽङ्गिरोभ्य इदमिति क्रमेण त्यागः।

पूर्वत्र समन्त्रकपरिषेकेऽत्रोत्तरः परिषेकः कार्यः।

---

१ ग. प्रज्वालयित्वा।

ततश्चत्वारि शृङ्गेति ध्यात्वा समिन्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा गृह्याग्निद्वयसंसर्गहोमकर्मणि या यक्ष्यमाणा इत्यादि व्याहृत्यन्तं प्रसाधनीदेव्यन्तं वोक्त्वा, प्रधानहोमे—अग्निं पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यामेकया चर्वाहुत्या यक्ष्ये। अग्निं जातवेदसौ पृथिव्यादीनग्निं वैश्वानरं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये। निर्ऋतिं पञ्चभिराज्याहुतिभिर्यक्ष्ये । उदकस्पर्शः । इन्द्रमेकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये। भूमिकर्षकरूपाग्निं षड्भिराज्याहुतिभिर्यक्ष्ये। कामदुघं सीतां चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इत्युक्त्वा, अन्वाधानोत्कीर्तितपक्षानुसारेणाङ्गहोमे वरुणं द्वाभ्यामित्यादि, अग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषचर्वाहुत्या यक्ष्य इत्यादि वा, आत्मन्यग्निग्रहणान्तं कृत्वोत्तरेणाग्निं दर्भान्संस्तीर्य तत्र स्रुवं दर्वीमाज्यस्थालीं प्रणीताप्रणयनं प्रोक्षणीपात्रं चरुस्थालीं मेक्षणं शूर्पं कृष्णाजिनमुलूखलं मुसलमुपवेषं संमार्गदर्भानिध्मं बर्हिरवज्वलनदर्भानाज्यं चाऽऽसादयेत्।

ततो ब्रह्मवरणादि। चरुकल्पेन चरुं श्रपयित्वा स्रुवदर्व्यौ संमृज्याऽऽज्यसंस्कारं कुर्यात्। तत्र पर्यग्निकरणकाले चरुणा सहाऽऽज्यं पर्यग्नि कुर्यात्।

ततः परिधीन्परिधाय शृतं चरुमभिघार्योदगुद्वास्य बर्हिषि निधाय परिषेकादिव्याहृतिहोमान्तं प्रसाधनीदेवीहोमान्तं वाऽन्वाधानोत्कीर्तनानुसारेण कृत्वा प्रधानहोमं कुर्यात्। दर्व्यामुपस्तीर्य मेक्षणेन मध्यात्पूर्वार्धाच्च चरोरङ्गुलपर्वमात्रमवदाय, पञ्चावत्ती चेत्पश्चार्धात्तृतीयमवदाय, स्रुवेणावत्तमभिघार्य शेषं प्रत्यज्य पत्नीभ्यामन्वारब्धः,

समितमित्यनयोरग्निर्ऋषिः। अग्निर्देवता। गृह्याग्निद्वयसंसर्गप्रधानचरुहोमे विनियोगः। 'ॐ समितꣳ संकल्पे० व्याकरम्'। 'ॐ अग्ने पु० षेहि स्वाहा' इति पुरोनुवाक्यायाज्याभ्यां जुहोति। अग्नय इदं०।

अथवैकश्रुत्येन प्रथमामृचमुक्त्वा त्रिमात्रं प्रणवं संयोज्य तेन सहैकश्रुत्येन द्वितीयामृचमुक्त्वाऽन्त्यं स्वरं प्लावयित्वा स्वाहाकारेण जुहुयात्।

यथा—' ॐ समितꣳ सक० स्यमानौ। इषमूर्जमभिस० तान्याकरो३मग्ने पुरी० त्वं नः। इषमूर्जं यजमानाय धेही३ स्वाहा" इति।

पञ्चावत्तिनस्तु—

"जामदग्न्या वत्सविदा आर्ष्टिषेणास्तथैव च।
भार्गवाश्च्यावना और्वाः पञ्चावत्तिन ईरिताः" इति॥

पुरीष्यस्त्वमित्यादीनामष्टादशानां मन्त्राणामग्निर्ऋषिः। प्रथमस्याग्निर्दे-

---

१ घ. ग. ड. च. ञेधन। २ क. 'रसीमितमसानु'। ३ ङ. घ. ग. च. 'त्सविदा। ४ ग. ड. 'मेक्षणाय'। ५ च. 'क्षणाय'।

वता, द्वितीयस्य जातवेदसो, तृतीयस्य पृथिव्यादयः, चतुर्थस्याग्नि-र्वैश्वानरः, पञ्चमादीनां पञ्चानां निर्ऋतिः, दशमस्येन्द्रः, एकादशादीनां षण्णां भूमिकर्षकरूपोऽग्निः, सप्तदशस्य कामधुक्, अष्टादशस्य सीता। प्रथम-स्यानुष्टुप्। द्वितीयस्य पञ्चपदा पङ्क्तिः। तृतीयस्य त्रिष्टुप्। चतुर्थस्यानुष्टुप्। पञ्चमादीनां षण्णां त्रिष्टुप्। द्वादशत्रयोदशयोर्गायत्री। चतुर्दशस्य त्रिष्टुप्। पञ्चदशस्य पञ्चपदा पङ्क्तिः। षोडशस्य त्रिष्टुप्। सप्तदशस्य विराडनुष्टुप्। अष्टादशस्य त्रिष्टुप्। गृह्याग्निद्वयससर्गप्रधानाज्यहोमे विनियोगः—

"ॐ पुरीष्यस्त्वं० सद स्वाहा" अग्नय इदं०।
"ॐ भव त न० मद्य न स्वाहा" जातवेदोभ्यामिदं०।
"ॐ मातेव पुत्रं० मुञ्चन्तु स्वाहा" पृथिव्यादिभ्य इदं०।
"ॐ यदस्य पारे० वैश्वानर स्वाहा" अग्नये वैश्वानरायेदं०।
"ॐ नम सुते नि० रोहयेमऽ स्वाहा" निर्ऋतय इदं०।
"ॐ यत्ते देवी० प्रमुक्त स्वाहा" निर्ऋतय इद०।
"ॐ यस्यास्ते अस्या क्रूर० विधत स्वाहा" निर्ऋतय इदं०।
"ॐ असुन्वन्तम० तुभ्यमस्तु स्वाहा" निर्ऋतय इदं०।
"ॐ देवीम० विचष्टे स्वाहा" निर्ऋतय इदं न मम।

पञ्चसूदकस्पर्शः।

"ॐ निवशन सगमनो० पथीनाऽ स्वाहा" इन्द्रायेदं०।
"ॐ सवरत्रा दधातन० मक्षितऽ स्वाहा" भूमिकर्षकरूपायाग्नय इदं०।
"ॐ निष्कृताहावम वटऽ० अक्षितऽ स्वाहा" भूमिकर्षकरूपायाग्नय इदं०।
"ॐ सीरा युञ्जन्ति० सुम्नया स्वाहा" भूमिकर्षकरूपायाग्नय इद०।
"ॐ युनक्त सीरा० मायात्स्वाहा" भूमिकर्षकरूपायाग्नय इद०।
"ॐ लाङ्गल पवीरवऽ० वाहनऽ स्वाहा" भूमिकर्षकरूपायाग्नय इद०।
"ॐ शुन न फाला० मस्मासु धत्तऽ स्वाहा" भूमिकर्षकरूपायाग्नय इदं०।
"ॐ काम कामदुघे धुक्ष्व० प्रजाभ्य स्वाहा" कामदुह इद०।
"ॐ घृतेन सीता मधुना समक्ता० म्याववृत्स्व स्वाहा" सीताया इद०।

ततो दर्व्यामुपस्तीर्य मेक्षणेनैव चरोरुत्तरार्धादङ्गुष्ठपर्वतोऽधिकमवदाय, पञ्चावत्ती चेद्द्विरवदाय द्विरभिघार्य न हविः प्रत्यभिघारयति—"ॐ यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिच० समर्धयित्रे स्वाहा" इत्यैशान्यां जुहोति। अग्नये स्विष्टकृत इद न मम।

ततो मेक्षणमनुप्रहृत्य संस्रावेणाभिजुहोति। न वा मेक्षणप्रहरणम्। अयं चावदानधर्मो भाष्यकृदभिमतः। अन्येषां मते तु न। अवदानधर्माभावे स्रुवासादनं नास्ति।

ततः शुल्बप्रहरणादि समानम्। अत्र दक्षिणा धेनुः। दक्षिणादानोत्तरमग्रेणाग्निं दर्भस्तम्बं निधाय, ब्रह्म जज्ञानं पिता विराजामित्यनयोर्मन्त्रयोर्विश्वे देवा ब्रह्म त्रिष्टुप्। हुतशेषस्थापने विनियोगः—'ॐ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं॰ विव.' 'ॐ पिता विराजा॰ वर्धयन्त.' इति द्वाभ्यां तत्र हुतशेषं संस्थापयेत्।

ततोऽग्निं संपूज्य भस्म धृत्वा भूयसीं दत्त्वा यथाविभवं ब्राह्मणान्संभोज्य कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं स्मरेत्।

अत्र केचित्पृथगौपासनाग्निधारणहोमादिष्वशक्तस्यायं विधिः, शक्तस्य तु पृथगेव धारणादीति वदन्ति तन्न। अदृष्टकार्येषु शास्त्रं विनेच्छया पक्षान्तरस्वीकारस्यायुक्तत्वात्। तदा पृथग्धारणपुरःसरहोमादिबोधकशास्त्रस्याभावात्। शास्त्राभावेऽपीच्छया शास्त्रविरुद्धपक्षाश्रयणे दोषदर्शनात्।

तथा च संग्रहे—

"बौधायनादिभिः प्रोक्तं विधानं धर्मनिर्णये।
तदन्यथा हेतुवादैः कुर्वन्गच्छत्यधोगतिम्॥
आयुषा च प्रहीयेत गुर्वधिक्षेपदोषत" इति।

तथा च व्रतं समाप्य द्वादशाहं त्रयोदशाहं वा पृथगग्निधारणं तत्र होमं[1] च कुर्यात्। अन्यतरस्या मरणदशायां तु, औपासनाग्निं विभज्यैकं भागं तदीय एवायमग्निरिति विभाव्य तेन भागेन तां संस्कुर्यात्। विद्यमानभार्याग्निभाग एवौपासनादि चरेत्। आत्मार्थमौपासनाग्न्येकदेशधारणमिति पक्षे तत्राप्येवमेवौपासनहोमादि।

इति संस्काररत्नमालायामर्कविवाहाग्निद्वयसंसर्गप्रयोगः।

इत्योकोपाह्वश्रीमत्साग्निचिद्वाजपेयपौण्डरीकयाजिसर्वतोमुखयाजिगणेशदीक्षिततनूजभट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितायां सत्याषाढहिरण्यकेशिस्मार्तसंस्काररत्नमालायां द्वादशं प्रकरणम्॥ १२॥

---

१ च. 'म कु'।

अथ त्रयोदशं प्रकरणम् ।

अथौपासनहोमः ।

तत्रेदं सूत्रम्—" नित्यं सायं प्रातर्व्रीहिभिर्यवैर्वा हस्तेनैते आहुती जुहोत्यग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सौरीं पूर्वां प्रातरेके समामनन्ति " इति ।

नित्यं सदा प्रत्यहं सायंप्रातर्व्रीहिभिर्यवैर्वा हस्तेनैव वक्ष्यमाणे आहुती जुहोति । के ते । अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति । प्रातर्होमे सूर्यदेवत्यां सूर्याय स्वाहेत्येवंरूपां पूर्वामग्नये स्वाहेत्याहुतिस्थान एक आचार्या वदन्तीति । नित्यग्रहणमत ऊर्ध्वं पर्वशब्दयोरननुवृत्त्यर्थं तेन गृहप्रवेशनीयात्प्रागपि होमः प्रात्यहिकत्वरूपनित्यता च सिध्यति । अन्यथा गृहप्रवेशनीयोत्तरमुपादानान्नियमेन गृहप्रवेशनीयोत्तरभावित्वं पर्वस्वेव क्रिया च स्यात् । अथवा नित्यग्रहणं यावज्जीविकत्वार्थम्, अग्निहोत्रदर्शनात्सायंप्रातर्होमयोर्जीर्णस्य वा विरमणमित्येतदपि स्यात्तन्मा भूदिति । एतेनेदमपि ज्ञायतेऽग्निहोत्रकालोऽस्यापि कालः । अग्निहोत्रद्रव्यसंस्कारवद्द्रव्यसंस्कारः । सायमारम्भो न प्रातः । उद्धरणकालश्चास्य प्रादुष्करणकाल इति ।

उक्तं च बह्वृचैः—

" तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ " इति ।

अस्मिन्पक्षेऽत ऊर्ध्वमित्यधिकारात्प्राग्गृहप्रवेशनीयान्नास्ति होमः । य एव विवाहापरिसमाप्ततारूपो हेतुः स्थालीपाकाभावे सायंप्रातर्होमाभावेऽपि स एवेति । एतेन ज्ञायते गृहप्रवेशनीयान्तो विवाहः संगमार्थं चतुर्थीहोम इति । हस्तग्रहणं दर्वीनिवृत्त्यर्थम् । एते इतिवचनमाहुत्योर्नियमार्थं तेन द्रव्यस्यानियमादग्निहोत्रद्रव्याणां दशानामेकं स्यात् ।

तदुक्तं बह्वृचैः—" हौम्यं[1] तु मांसवर्जं कामं तु व्रीहियवतिलैः " इति ।

योग्यतयैवाऽऽहुतिसंप्रत्यये सिद्ध आहुतिवचनं नियमार्थम्, आहुती एव केवले स्यातां नेतरत्तन्त्रमिति । अस्मिन्कल्पे परिस्तरणपरिषेकयोरपि निवृत्तिः । हस्ताग्रेणापि कदाचिद्धोमः स्यात्स मा भूत्, किंतु उदूवद्धस्तोत्तरपार्श्वेनैव होमो नियत इतिज्ञापनार्थं चेति ।

---

१ ग. होम्या । च. सौम्य । २ ङ. च काम्य ।

अग्निहोत्रोद्धरणकालः श्रौतसूत्रे—

" अधिवृक्षसूर्ये सायमग्निहोत्रायोषसि प्रातरग्निहोत्राय " इति।

पूर्वसूत्रादुद्धरतीत्यनुकृष्यते। कालद्वयसंबन्धेन नामद्वयमिदम्। प्रधानस्य साङ्गस्य कालात्पूर्वतन एव कालेऽनुदितेऽनस्तमिते चोद्धरणमित्यर्थः। वृक्षानधिकृत्य सूर्यो वर्तते नाधस्तान्नोपरिष्टात्स कालोऽधिवृक्षसूर्यः। तत्र सायमग्निहोत्रार्थमुद्धरणम्। एवमुषसि प्रातरग्निहोत्रार्थम्। सूर्यशब्देन किरणा लक्षणयोच्यन्ते। उदयोत्तरं होमपक्षेऽप्युषस्येवोद्धरणम्। एवं सायमस्तोत्तरं होमपक्षेऽप्यधिवृक्षसूर्य एवेति ज्ञेयम्।

वैखानसस्तु—

" सायमधिवृक्षसूर्येऽर्धास्तमिते वा प्रातरुषसि प्रागुदयाद्वा " इत्याह।

कात्यायनस्त्वनस्तमितानुदितयोरित्याह। असंभवे तदपि ग्राह्यम्। एतच्च सूत्रं यः प्रधानस्य कालः सोऽङ्गानामितिपरिभाषाबाधनाय।

होमकालोऽपि श्रौतसूत्रे—

" प्रथमास्तमिते सायमग्निहोत्रं जुहोति नक्षत्र दृष्ट्वा प्रदोषे वोषसि प्रातरग्निहोत्र पुरोदयमुदिते वा यर्हि वाक्प्रवदेत्तर्हि होतव्यमित्येकेषाम् " इति।

पूर्वसूत्रेणोद्धरणकाल उक्तस्ततोऽन्यो होमकालोऽनेन दर्शितः। तेन ज्ञायते मध्ये विरामे संध्योपास्तावपि न दोषः। प्रथमास्तमयो नाम सूर्यादर्शनाव्यवहितोत्तरः कालस्तत्र नक्षत्रदर्शने वा घटिकाद्वयात्मकरजनीमुखरूपे प्रदोषे वा सायमग्निहोत्रं जुहोति। त्रिविधोऽपि सायंकाल एव। तथा प्रातःकालोऽपि घटिकाद्वयं पूर्वमुदयात्, उदयाव्यवहितपूर्वकाले वोदिते वेति त्रिधा। तत्र प्रातरग्निहोत्रम्। यदा वाक्पक्षिणां प्रकटा भवेत्तदा प्रातरग्निहोत्रं होतव्यमित्येके शाखिन इति वैजयन्तीकृता व्याख्यातम्। (*' अनुदितहोमिभिरर्घ्यं दत्त्वा सूर्योदयात्पूर्वं हुत्वा गायत्री जपितव्या। उदितहोमिभिस्तु जपित्वा होतव्यम् ' इति आचाररत्ने पृथ्वीचन्द्रः।)

उद्धरणे दुहितृस्नुषयोरपि कर्तृत्वमुक्तं कात्यायनेन—

" दुहित्रा स्नुषया वाऽपि विहारो न विरुध्यते " इति।

एतच्च होमकर्तुरुद्धरणासंभवे ज्ञेयम्। विहारो विहरणमुद्धरणमिति यावत्।

उदितादिषु कालेषु होममाह मनुः—

" उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।
सर्वथा वर्तते होम इतीय वैदिकी श्रुतिः " इति॥

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतं क ख. पुस्तकयोर्नास्ति।

एतेषां स्वरूपमुक्तं कात्यायनेन—

" रेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु दिवाकर ।
उदित त विजानीयात्तत्र होम प्रकल्पयेत् ॥
रात्रे षोडशके भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।
काल त्वनुदित ज्ञात्वा तत्र होम समाचरेत् ॥
तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।
रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषित स तु " इति ॥

उदितस्योत्तरावधिश्चन्द्रिकायां कात्यायनेनोक्तः—

" हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्गिरिं भित्त्वा न गच्छति ।
तावद्धोमविधि पुण्यो नान्योऽस्त्युदितहोमिनाम् " इति ।

अस्तमितस्वरूपमप्युक्तं तेनैव—

" यावत्सम्यङ्न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वत ।
लोहितत्व च नापैति तावत्साय तु हूयते " इति ।

गौणकालमाहतुर्वैखानसाश्वलायनौ—

" प्रदोषान्तो होमकाल साय सगवान्त प्रात " इति ।

प्रदोषो रात्रेः पूर्वश्चतुर्थो भागः सोऽन्तो यस्य। केषाचिन्मते पञ्चम(मी)षष्ठ्यौ नाडिके प्रदोषशब्देनोच्येते। तदन्तो वा होमकालः। सगवः पञ्चधाविभक्तस्याह्नो द्वितीयो भागः। दिवसस्य द्वितीयो याम इति देवत्रातोक्तिस्तु भागाभिप्रायेण। एतच्च सूत्रं गौणकालविधानपरम्। प्रदोषसगवयोर्गौणकालयोरनापद्यपि होमे नैतत्प्रायश्चित्तम्। सर्वप्रायश्चित्तं तु भवत्येव।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि—' प्रदोषान्तो होमकाल साय सगवान्त
प्रातर्नात्र तत्क्षमिष्यते ' इति।

प्रदोषसगवयोः स्वरूपमाहाऽऽश्वलायनः—

" पश्चादस्तमयात्कालो यो भवेत्त्रिमुहूर्तक ।
स साय होमकालश्च प्रदोषान्त उदाहृत ।
यस्तु षण्नाडिक काल पश्चादेवोदयाद्रवे ।
स होमकालो विप्राणा सगवान्त इति स्मृत " इति ।

---

१ ख ग ङ च छ सं ।

एतद्गौणकालातिक्रमप्रायश्चित्तमाह स एव—

" तमतिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयाद्यदि सायं
दोषावस्तर्नमः स्वाहा यदि प्रातः प्रातर्वस्तर्नमः स्वाहा " इति।

यत्तु माविलगृह्यम्—

" अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायंप्रातर्होमयोर्हव्यं होतारं नाधिगच्छेत्कथं कुर्या
दासायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्याप्रातराहुतेः सायमाहुतिः " इति।

यत्तु बौधायनवचनम्—

" आसायं कर्मणः प्रातराप्रातः सायं कर्मण आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्व-
णान्तरात् " इति।

यच्च निदानसूत्रम्—

" सर्वमहः प्रातराहुतेः स्यान्न सर्वा रात्रिः सायमाहुतेः पूर्णः पक्षो दर्शस्य
कृष्णः पक्षः पूर्णमासस्य " इति।

तद्राष्ट्रभ्रंशादिमहापत्तिविषयम्।

प्रथमौपासनहोमे विशेषमाह शौनकः—

" यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति।
उपक्रम्योत्तरस्याह्नः सायं परिचरेदमुम् " इति।

सुदर्शनभाष्ये तु यदि रात्रौ नवनाडिकामध्येऽग्न्युत्पत्तिस्तदा तदैव होमा-
रम्भः। तदुत्तरं चेत्परदिने सायमारम्भ इत्युक्तम्।

अथ होमद्रव्याणि।

तत्र व्रीहयो यवा वा मुख्याः। " नित्यं सायंप्रातर्व्रीहिभिर्यवैर्वा हस्तेनैते
आहुती जुहोति " इति गृह्योक्तत्वात्।

चन्द्रिकायां स्मृत्यन्तरे—

" हविस्तु त्रिविधं प्रोक्तं कृतं चैव कृताकृतम्।
अकृतं च क्रमादेषां लक्षणं सम्यगुच्यते।
कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम्।
व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः " इति।

अकृतं प्रक्षाल्य होतव्यम्। तथा च च्छान्दोग्यगृह्यम्—' अकृतं चेत्प्रक्षाल्य
जुहुयात् ' इति।

---

१ ग. 'यदि अग्नौ'। इ. घ. 'यदस्तसाग'। २ ग घ ङ च छ इ।

स्मृत्यन्तरे—" शालिश्यामाकनीवारा व्रीहिगोधूमयावकाः ।
एतेषां तण्डुला होम्या यावनालाः प्रियंगवः " इति ।

स्मृत्यन्तरे—" नीवाराः शालयश्चापि गोधूमा व्रीहयो यवाः ।
स्वरूपेणैव होम्याः स्युः स्वरूपेणैव ते तिलाः " इति ।

गृह्यपरिशिष्टे—' पयो दधि सर्पिर्यवागूरोदनस्तण्डुलाः सोमस्तैलमापो व्रीहयो यवास्तिला इति होम्यानि ' इति, (+ तण्डुला नीवारश्यामाकयावनालानां, व्रीहियवगोधूमप्रियंगवः स्वरूपेणापि होम्याः, तिलाः स्वरूपेणैव, तैलं च *तिलजर्तिलातसीकुसुम्भानामिति ।) यावनालाः ' जोंधळा ' इति हेमाद्रिः ।

स्मृतिभास्करे—

" यवाभावे तु गोधूमास्ततो वेणुयवादयः ।
छन्दोगवचनाच्चैव जुहुयाद्व्रीहिरत्यये ॥
फलं वा यज्ञवृक्षस्य तत्पत्रमथवा जलम् " इति ।

व्रीहियवौ वर्जयित्वा सर्वाण्यनुकल्पद्रव्याणि । तत्राऽऽदौ व्रीहियवयोर्मध्ये यद्द्रव्यं प्रथमप्रयोगे गृहीतं तदेव सर्वेषु प्रयोगेषु ग्राह्यम् । तदलाभे प्रतिनिधिरेव ग्राह्यो न तु विहितं द्रव्यान्तरमिति प्रतिनिधिप्रकरणेऽभियुक्तैरुक्तत्वात् ।

" परिगृहीतविषये प्रक्रमात्तु नियम्यते " इति सूत्रं प्रमाणम् ।

अभियुक्तोदाहृतं वचनमपि—

" रूपं कालोऽनुनिर्वापो देवताश्रपणं तथा ।
आदौ ये विधृताः पश्चात्त एव स्युः सदैव हि " इति ॥

रूपं रूपवद्द्रव्यमित्यर्थः । क्वचिद्द्रव्यमित्येव पाठः । आग्रयणे द्यावापृथिव्य एककपाल आज्यं वेति । वायव्यं पयो यवागूर्वेत्यादीनि रूपोदाहरणानीति केचित् । रूपं दाक्षायणदर्शपूर्णमासस्वरूपादीत्यन्ये । रूपं क्रियारूपम् । अग्निष्ट इत्यग्निरभिमृशति सकृत्त्रिर्वेत्यादि, इति परे । प्रथममते—व्रीहिभिर्यवैर्वेत्यादीनि स्मार्तान्युदाहरणानि । द्वितीयमते—आपूर्विकत्वाघारवत्त्वादि । तृतीयमते तु बहून्येतादृशान्युदाहरणानि । पश्चिज्यासंवत्सरे प्राङ्प्याङ्पमुखयोर्वेत्यादीनि श्रौतानि कालोदाहरणानि । उभौ कालौ सायं सायं वेत्यादीनि

+ धनुश्चिह्नान्तर्गतं न समीचीनार्थकम् । * जर्तिला आरण्यकृष्णतिलाः । अतसी जवस, कुसुम्भ. करडी, इति भाषया प्रसिद्धा ।

१ क. 'पेणैव हो' ।

स्मार्तानि । सद्यस्काला पौर्णमासी व्यहकाला वोदितेऽनुदिते वा जुहोतीत्यु-भयोदाहरणानि । अनुनिर्वापोदाहरणं तु श्रौतमेव । पौर्णमासानन्तरं वैमृधा-नुनिर्वाप्यपक्षोऽङ्गीकृतश्चेत्कर्तव्य एवेति । उपांशुयाजदेवता विष्णुः प्रजापतिर-ग्नीषोमौ वा सांनाय्यमैन्द्रं माहेन्द्रं वा निरूढः पशुरैन्द्राग्नः सौर्यः प्राजापत्यो वेत्ये-वमादीनि श्रौतानि देवतोदाहरणानि । अग्नये स्वाहा सूर्याय स्वाहेति वेत्येव-मादीनि स्मार्तानि । आग्रयण इन्द्राग्नी अग्नीन्द्रौ वेति तूभयोदाहरणम् । श्रप-णोदाहरणं तु श्रौतमेव । हविःश्रपणमाहवनीये गार्हपत्ये वेति । एवमादिविक-ल्पस्थले यः पक्षः पूर्वमङ्गीकृतः स एवाऽऽन्तं स्वीकार्य इत्यर्थः ।

अत्र केचित्—इदमुपलक्षणम् । तेन व्याहृतीभिर्वाऽन्वादधातीत्यादिपु विकल्पस्थलेपु सर्वेष्वपि नियमः सिध्यतीत्याहुः । अस्मिन्मते स्मार्तोदाहरणं जयाभ्यातानराष्ट्रभृदुपहोमादिकं ज्ञेयम् ।

अन्ये तु प्रमाणाभावेनोपलक्षणपरतामन्याय्यां मन्यमानः परिगणितेष्वे-वायं नियमो नान्यत्रेति वदन्ति । सायंहोमद्रव्येणैव प्रातर्होमः । एकफल-कत्वात् ।

मण्डनोऽपि—" सायंहोमे तु यद्द्रव्यं तदेव प्रातरिष्यते " इति ।

एवं कर्तृनियमोऽपि सर्वथासंभवे यजमानं विना ।

तथा च गदाधरभाष्ये—

" श्रौताग्निमथवा स्मार्तं सायंप्रातर्हुनेद्द्विजः ।
एक एवेति बहवो जुहुयुर्लौकिको भवेत् " [इति ।]

मदनरत्ने—" एक एव हुनेदग्निं सायंप्रातर्द्विजोत्तमः ।
सायमन्यः प्रातरन्यो जुहुयाल्लौकिको भवेत् " [इति ॥]

स्मृतिसारे—" सायं प्रातश्च जुहुयादेक एव हुताशनम् ।
यदन्यो जुहुयात्प्रातः स वृथाऽग्निर्भवेद्ध्रुवम् ॥
सायं प्रातश्च जुहुयादाहुतीनां चतुष्टयम् ।
एक एवाग्निहोत्रं च स्मार्ताग्निं च विशेषतः " [इति ।]

गदाधरभाष्ये[1] स्मृतिसंग्रहे—

" यजमानं विना नान्यो जुहुयात्प्रातराहुतिम् " इति ।

---

१ क. 'ष्ये—'य' ।

एतदतिक्रमे समस्तव्याहृतिभिः प्रणवेन चाऽऽज्याहुतिर्होतव्या—

" कपालनाशने चैव ऋत्विग्द्रव्यविपर्यये ।
पवित्रनाशे वेदे च यत्किंचित्पात्रभेदने ॥
आज्याहुतिश्च होतव्या व्याहृत्या प्रणवेन च " इति ॥

ऋत्विजां च विपर्यय इति व्याहृत्या प्रणवेन चेत्येवं पाठद्वयाङ्गीकारे द्रव्यविपर्यये समस्तव्याहृतिहोममात्रम् । व्याहृत्या प्रणवेन चेतिपाठाङ्गीकारेऽपि समस्तव्याहृतिहोम एवात्र नियतः । 'अयं च द्रव्यकर्तृनियमः समुदायसंकल्पपक्ष एव ' इति प्रयोगार्णवे । प्रातर्होमे यजमाने कर्तरि नायं नियम इति केचित् ।

होमद्रव्यस्य संस्कार उक्तो बौधायनगृह्ये—

" होमद्रव्यमवद्योत्य दर्भाग्रे प्रत्यस्य पर्यग्नि कृत्वाऽग्नेः
पश्चात्कूर्चे निदध्यात् " इति ।

होमात्पूर्वं समिदाधानमवश्यं कर्तव्यम् । " नासमित्के जुहुयाद्यदसमित्के जुहुयादहुतमेव तद्भवति " इति श्रुतौ " नासमित्के जुहुयाद्यदसमित्के जुहुयाद्यथा ह्यजिह्वेऽन्नं दद्यात्तादृक्तत्तस्मात्समिद्धत्येव होतव्यम् " इति बौधायनगृह्ये च दोषश्रवणात् । अनन्तरमपि समिदाधानं पाक्षिकमुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—" उपरिष्टादपि समिन्धनमेके " इति । एक इतिवचनात्पाक्षिकत्वम् ।

अवदानप्रमाणमुक्तं स्मृत्यर्थसारे—

" प्रस्थधान्यं चतुःषष्टेराहुतेः परिकीर्तितम् ।
तिलानां च तदर्धं तु तण्डुला व्रीहयः समाः " इति ॥

प्रस्थपरिमितधान्यस्य चतुःषष्ट्यंश इत्यर्थः ।

प्रस्थलक्षणं संग्रहे—

" पलं च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।
धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः " इति ॥

पललक्षणमपि तत्रैव—

" पलद्वयं तु प्रसृतं मुष्टिरेकपलं स्मृतम् " इति ।

बौधायनस्तु—

" व्रीहीणां वा यवानां वा शतमाहुतिरिष्यते " इत्याह ।

शतसंख्यधान्यस्यैकाऽऽहुतिरित्यर्थः ।

उत्तराहुतिस्तु किंचिदधिका कार्या श्रौतभक्तत्वादस्य ।

अगस्त्यः—" द्रवद्रव्यस्य मानं स्याद्धारा गोकर्णदीर्घिका " इति ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

" धान्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका घृतादिना चेत्स्रुववक्त्रपूरिका ।
दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तत्र पावके"इति॥

द्वादशपर्वपूरकद्रव्यासंभवे टोडरानन्दे शङ्खः—

" आर्द्रामलकमात्रा वै ग्रास्या(सा) इन्दुमते स्मृताः ।
तथैवाऽऽहुतयोऽग्नौ च शौचार्थे या च मृत्तिका " इति ॥

होमे विशेषः संग्रहे—

" अङ्गुल्यग्रैर्न होतव्यमकृत्वाऽङ्गुलिभेदनम् ।
अङ्गुल्युत्तरपार्श्वेन होतव्यमिति तु स्मृतिः " इति ॥

बौधायनोऽपि—

" निर्वपणसंस्रवणलाजहोमनित्यहोमान्कायतीर्थेन कुर्यात् " इति ।

नित्यहोम औपासनादिः ।

गोभिलीये विशेषः—

" न मुक्तकेशो जुहुयान्नानिपातितजानुकः ।
अनिपातितजानोस्तु राक्षसैर्ह्रियते हविः " इति ॥

एतच्च सर्वहोमविषयम् ।

आचाररत्ने याज्ञवल्क्यः—

" हुत्वाऽग्निसूर्यदैवत्याञ्जपेन्मन्त्रान्समाहितः " इति ।

स्मृतिप्रदीपे तु—

" उपतिष्ठेदग्निसूर्यौ तत्तन्मन्त्रैः समाहितः " इत्युपस्थानमुक्तम् ।

तेन विकल्पः । सायंहोमेऽग्निदैवत्यमन्त्रजपोऽग्निदैवत्यैरुपस्थानं वेत्येतदन्यतरत्कार्यम् । प्रातर्होमे तु सूर्यदैवत्यमन्त्रजपः सूर्यदैवत्यैरुपस्थानं वेत्येतदन्यतरदिति । अस्मिन्होमे कर्ता स्वयमेव । आचार्येणान्येषामविधानादाश्वलायनेन स्पष्टतया स्वस्यैव मुख्यकर्तृत्वाभिधानाच्च । अशक्तावसांनिध्ये कार्यव्यासक्तौ वा, ऋत्विगादयः ।

तथा च दक्षः—" ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
एतैरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव तु " इति ॥

पुत्रस्थाने पत्नीत्यपि पाठः । स चाऽऽश्वलायनानामनुकूलः । " स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा " इति तत्सूत्रात् । न सत्याषाढसूत्रानुसा-

रिणामनुकूलः "न स्त्री जुहुयान्नानुपेतः" इति धर्मसूत्रे निषेधात् । अत एव कुमारीकर्तृकहोमोऽपि न । अयं च निषेधो द्विजनियमार्थ इति व्याख्यातारः। विट्पतिर्जामाता ।

माधवीये होतृतारतम्यमुक्तम्—

"अन्यैः शतहुताद्धोमादेकः शिष्यहुतो वरम् ।
पुत्रैः शतहुताद्धोमादेको ह्यात्महुतो वरम्" इति ॥

कात्यायनः—"नातिवृद्धो भवेद्धोता नाल्पविद्यो न बालिशः ।
नाऽऽर्तो नासंस्कृतश्चैव अग्निहोत्रादिकर्मसु ॥
नरक हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् ।
तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः" इति ॥

वैतान इत्युपलक्षणं स्मार्तकर्मणः ।

गोपालः—"अल्पविद्यैरविद्यैर्वा हुते पत्न्या हुतेऽपि वा ।
जुहुयादग्निहोत्रं च लौकिकाग्नावनापदि ॥
विहृत्य तान्व्यात्हृतिभिः कार्ये पूर्णाहुतीष्टिके" इति ॥

पूर्णाहुतीष्ट्योरत्र समुच्चय इति व्याख्याकृत् । इष्टिरत्र तन्तुमती । बौधायनोक्तेः । स्मार्ते तु, इष्टिस्थाने चरुः । एतच्चानापद्विषयम् । आपदि तु ब्राह्मणमात्रस्याऽऽर्त्विज्यार्थं वरणेऽनादिष्टप्रायश्चित्तेषु आज्यस्थाल्याः स्रुवेणोपहत्य जुहोति प्रजापतये स्वाहा हिरण्यगर्भाय स्वाहा भृगूणां पतये स्वाहाऽङ्गिरसां पतये स्वाहेति सर्वप्रायश्चित्तं च । भृगूणां पतये स्वाहाऽङ्गिरसां तपसे स्वाहेत्येवमपि पाठः । कार्यव्यासक्तावपि पर्वणि तु स्वयमेव 'पर्वणि यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहोति' इति पर्वणि स्वकर्तृकत्वनियमात् । यद्यपीदं श्रौतं तथाऽपि श्रौतमध्ये स्मार्ताग्न्नानवलात्स्मार्तेऽपि लभ्यते । न चैवं वपनमपि पर्वणि प्राप्नोतीति वाच्यम् । 'यज्वनः पर्वणोः क्षौरम्' इति वचने यज्वग्रहणेनाऽऽहिताग्नेरेव पर्वणि क्षौरं न स्मार्ताग्निमत इत्येतादृशार्थस्यैव बोधनात् । यदि स्वशक्तिरसांनिध्यं वा तदाऽन्यो जुहुयादेव न तु सर्वथा लोपो नित्यत्वात् ।

शक्तौ सांनिध्ये वा पर्वणि स्वयमजुह्वतः प्रायश्चित्तं बृहस्पतिराह—

"आहिताग्निरुपस्थान न कुर्याद्यस्तु पर्वणि ।
ऋतौ न गच्छेद्भार्यां वा सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत्" इति ॥

---

१ ख. ग. ङ च एवैव कु । २ ग. ङ च पतये ।

अत्रोपस्थानग्रहणं होमोपलक्षणम्। ऋत्विगादिभिरयं होमो दंपत्योः संनिधाने सत्येव कार्यः। अभावेऽन्यतरसंनिधाने। उभयोरप्यसंनिधाने हुतमप्यहुतं भवति।

तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे—

"असमक्षं तु होतव्यं दंपत्योर्नर्त्विगादिभिः।
द्वयोरप्यसमक्षं चेद्भवेद्धुतमनर्थकम्" इति॥

स्मृत्यन्तरे—"संनिधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः।
तदभावे तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिणी॥
*तदभावे तु पुत्रः स्यादुद्देशत्यागकारकः" इति।

यजमानस्योन्मादे पत्न्यां चर्तुमत्यां प्रसूतायां वा नानुज्ञा पत्न्याः।

"असंनिधौ तु पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया।
उन्मादे प्रसवे चर्तौ कुर्वीतानुज्ञया विना" ॥

इति मदनपारिजाते स्मृतेः। एतस्मादेव वचनाज्ज्ञायत ऋत्विगादीनां होमार्थमनुज्ञापेक्षाऽस्तीति।

अस्ति च स्पष्टं कौर्मे वचनम्—

"ऋत्विक्पुत्रोऽथवा पत्नी शिष्यो वाऽपि सहोदरः।
प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयाच्च यथाविधि" इति॥

विशेषेणेति वचनं ममाऽऽवश्यकं कार्यं किंचिदस्ति मम काचिदापदस्ति त्वया होमः कार्य इति विशेषतोऽनुज्ञापेक्षणार्थम्।

अन्यच्च स्मृत्यर्थसारे—

"नोपवासी प्रवासे स्यात्पत्नी धारयते व्रतम्।
सर्वथा यजमानो[२] हि त्यजेत्तद्दिङ्मुखः शुचिः" इति॥

तद्दिङ्मुखो यस्यां दिश्यग्नयो भवन्ति तद्दिगभिमुख इत्यर्थः।

ऋत्विग्लक्षणमाहाऽऽश्वलायनः—

"ऋत्विजो वृणीतेऽन्यूनानतिरिक्ताङ्गान्ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्ताद्यून ऋत्विजो वृणीत इत्येके" इति।

* इदमर्धं क. ख. पुस्तकस्थम्।

१ ग. ड. च. आचाररत्ने स्मृत्यर्थसारे। २ ड. 'नोऽपि त्य'।

लाट्यायनद्राह्यायणावपि—

" ऋत्विगार्षेयोऽनूचानः साधुचरणो वाग्म्यन्यूनाङ्गोऽनतिरिक्ताङ्गो द्वयसतोऽ(मोऽ)नतिकृष्णोऽनतिश्वेतः " इति ।

प्रमाणे द्वयं द्वयं समं यस्य स द्वयसत(म) इत्यग्निस्वामिधन्विभ्यां व्याख्यातम् ।

वाधूलोऽपि—" आर्षेयं वृणीते यः स्वानृषीञ्जानाति " इति ।

एतेनाप्रज्ञातबान्धवानां निवृत्तिः ।

बौधायनोऽपि—

" अथर्त्विजां वरणं विज्ञायते ब्राह्मणा ऋत्विजो योनिगोत्रश्रुतवृत्तसंपन्ना अविगुणाङ्गा अत्रिकिणिनो न परिखातिक्रान्ता नान्तगा नान्तजा नाननूचाना न हालेयवालेयपुत्रिकापुत्रपरक्षेत्रसहोढकानीनानुजावरद्विप्रवराः " इति ।

तथा—" योनिवृत्तविद्याः प्रमाणमित्येक इति ताश्चेद्वृणीताव्यापन्नाङ्गानेव वृणीत " इति ।

योनिः परिशुद्धयोनिः । गोत्रं सद्वंशः । श्रुतमध्ययनम् । वृत्तमाचारः । तैः संपन्ना युक्ताः । अविगुणाङ्गा अव्यापन्नाङ्गाः । अत्रिकिणिनः, त्रयः किणा येषां ते त्रिकिणिनः । किणा आघातादिना देहगतानि चिह्नानि । अत्रत्यत्रिकिणशब्देन मल्लयुद्धसंनाहार्थास्फोटनज्याघातभारादिवहनैरुत्पन्नाः किणा विवक्षिताः । एतादृशकिणत्रयमध्य एकेनापि किणेन युक्ता न भवेयुरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अविहितकार्येषु भूयोभ्यासजनितचिह्नयुक्ता न भवेयुरिति बोध्यम् । न परिघा(खा) तिक्रान्ताः परिघा(खा) मर्यादा समुद्रवेला तामतिक्रान्ताः समुद्रयायिनो न भवेयुरित्यर्थः । नान्तगाः । अन्तं देशं प्रत्यन्तदेशं म्लेच्छदेशमिति यावत् । तं गच्छन्तीत्यन्तगास्ते न भवेयुः । अन्तवर्णं गच्छन्ति शूद्रस्त्रियं गच्छन्तीति यावत् । ते न भवेयुरित्यन्ये । अन्तामित्युपलक्षणम् । अगम्यां स्त्रियं ये गच्छन्ति तेऽपि न भवेयुरिति द्रष्टव्यम् । नान्तजाः । अन्तजाः पूर्वोक्तदेशजातास्ते न भवेयुः । शूद्रस्त्रियामुत्पन्ना न भवेयुरित्यन्ये । नाननूचाना अननूचाना अश्रोत्रियास्ते न वर्णायाः । हलेन कृषिं कृत्वा ये जीवन्ति ते हालेयाः । वालमूर्णाप्रकीर्णकादिकं विक्रीय ये जीवन्ति ते वालेयाः ।

---

१ ग 'रिघाति' ।

कन्यादानसमये—

" अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति "

इत्यभिसंधानेन दत्तायां पुत्रिकायां जाताः पुत्रिकापुत्राः। परक्षेत्रे जारेणोत्पन्नाः परक्षेत्राः। विवाहसमय एव गर्भस्थत्वेन मात्रा सह दत्तः सहोढः। कन्यायामविवाहितायां जातः कानीनः। अनुजस्य गुणभूतो ज्येष्ठोऽनुजावरः। एकस्मिन्गोत्र उत्पन्नोऽपरस्मिन्गोत्रे दत्तो द्विप्रवरः। एतान्हालेयादीनृत्विक्त्वेन न वृणीत इत्यर्थः। योनिः परिशुद्धयोनिः। वृत्तमाचारः। विद्या वैदिकविद्या च प्रमाणं वरणप्रयोजकमित्येक आचार्या वदन्तीत्यर्थः। तान्योनिवृत्तविद्यासंपन्नान्यदि वृणीत तदाऽव्यापन्नाङ्गानेव वृणीतेत्यर्थ इति व्याख्यातं भाष्यकृता।

धर्मसूत्रेऽपि—" नाननूचानमृत्विजं वृणीते न पणमानम् " इति।

साङ्गस्य वेदस्याध्येता प्रवक्ता चानूचानः। नानूचानोऽननूचानः। एतादृशमृत्विजं न वृणीते। नाप्येतावद्देयमिति परिभाषमाणमिति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता। धर्मसूत्रे वचनमौपासनहोमपार्वणस्थालीपाकवैश्वदेवादिषु ऋत्विक्कर्तृकताऽपि पक्षोऽस्तीति प्रदर्शयितुम्।

आपस्तम्बोऽपि—

" ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीते यूनः स्थविरान्वाऽनूचानानूर्ध्ववाचोऽनङ्गहीनान् " इति।

ब्राह्मणानामार्त्विज्यमित्यनेनैव सिद्धे पुनर्ब्राह्मणवचनमादरार्थम्। अथवा तस्माद्राजपेययाज्यार्त्विजीन इति श्रुतेः क्षत्रियस्यापि वाजपेययाजिनः प्राप्तिरत्र शङ्किता निरस्यते। बालवृद्धयोः प्रायः क्रियासु पाटवं न स्यादिति युवस्थविरग्रहणम्। ऊर्ध्ववाचः पटुस्थानकरणा इति रुद्रदत्तः। ब्राह्मणवचनमापद्यपि क्षत्रियादिनिवृत्त्यर्थमिति मीमांसकाः।

" द्विजोत्तमानामार्त्विज्यं न तु क्षत्रियवैश्ययोः।
ब्राह्मणार्त्विज्यनियमः क्रत्वर्थेनापि हि स्मृतः " इति मिश्राः।

रामायणेऽपि—" क्षत्रियो याजको यस्य चण्डालः स विशेषतः।
कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः " इति।

एतेन क्षत्रियादिवृत्त्युपजीविनोऽपि निराकृता इति नवीनाः। गर्भिणीरजस्वलापतिवरणं न कर्तव्यम्।

तथा च प्रायश्चित्तदर्पणे स्मृतिः—

" रजस्वलाऽङ्गना यस्य गर्भिणी वा यदा भवेत् ।
न यज्ञे वरणे योग्यो गालवो मुनिरब्रवीत् " इति ।

यज्ञशब्देनाऽऽधानादिकर्माणि गृह्यन्ते । एतच्च स्मार्तकर्मोपलक्षणम् ।

रुद्रस्कन्धभाष्ये—

" रजस्वलायां भार्यायामार्त्विज्यं श्राद्धभोजनम् ।
यात्रामम्बुनिधिस्नानं वर्जयेत्तत्पतिः सदा ।

गर्गः— क्षुरकर्म तथाऽऽर्त्विज्यं यात्राम(चा)भ्यङ्गमेव च ।
देवतार्चो(र्चा) परगृहे सागरस्नानमेव च ।
श्राद्धभुक्ति च(क्तिश्च) वर्ज्यं स्याद्यदि पत्नी रजस्वला ।

शाट्यायनिः— रजस्वलापतिर्यात्रामार्त्विज्यं श्राद्धभोजनम् ।
सिन्धुस्नानं तथाऽभ्यङ्गं क्षुरकर्म च वर्जयेत् ।

तत्र ऋत्विजस्त्रिविधा देवभूताः पितृभूता मनुष्यभूताश्च । तत्र स्वेनैव कर्मणि कर्मणि वृतास्ते देवभूताः । ये तु पूर्वैर्वृता एव कर्मणि प्रवर्तन्ते ते पितृभूताः । ये तु स्वेनैव सर्वकर्मार्थं सकृदेव वृतास्ते मनुष्यभूताः " इति ।

तत्रेदानीं मनुष्यभूता एवर्त्विजः । आशौचं तु पितृभूतदेवभूतानामेवर्त्विजां न मनुष्यभूतानामिति द्रष्टव्यम् । होमे पत्न्या अपि सांनिध्यमपेक्षितम् । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति पाणिनिस्मृत्या पत्नीशब्दस्य यज्ञसंयोग एवोत्पन्नत्वात् । 'असमक्षं तु होतव्यं दंपत्योर्नर्त्विगादिभिः' इतिवचनाच्च ।

असंनिधाने सर्वप्रायश्चित्तं होतव्यम् । अनालम्भुका चेन्न दोषः । प्रवसति यजमाने यदाऽनालम्भुका तदा तया गृहान्तरान्तरितया न स्थातव्यं किं त्वौपासनाग्निगृहसमीपे वहिरेवेत्यग्निहोत्रहोमप्रायश्चित्तप्रकरणे व्याख्यातारः ।

श्रौतस्मार्तहोमयोः पूर्वापरभावे पक्षद्वयमाह भरद्वाजः—

" होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्तं कुर्याद्विचक्षणः ।
स्मृतीना वेदमूलत्वात्स्मार्तं केचित्पुरा विदुः " इति ।

उ(औ)पासनप्रशंसा भरद्वाजसूत्रे—

" यथैश्वर्यबलादीश्वराः स्वान्देहान्परित्यज्यान्येषां देहान्प्रविश्य पुनरात्मदेहान्प्रत्यागच्छन्ति, न च तेन दुर्ज्ञायते, औपासनेऽग्नयो विनि(निवि)ष्टा औपासनौ(नो) यजमाने तस्मादौपासनान्न प्रमदितव्यं यथ ऋषभ ऋष-

माया वत्स जनयत्येवमौपासनेऽग्निहोत्रं व्यापन्नं भूयो जनयति, औपासनस्यैवैषा सततिर्यदग्निहोत्रं तद तथा न कुर्यान्न विद्यत औपासनाग्निहोत्रयोर्विवेचनमुभयं जुहुयादौपासनमग्निहोत्रं चाथापि विज्ञायते सप्त पाकयज्ञसस्था औपासने चतुर्दशाग्निहोत्रे" [इति]।

औपासनहोमं प्रशंसत्यङ्गिराः—

"यद्दद्यात्काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम्।
तत्सायप्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा न वा" इति।

अकरणे प्रत्यवायमाह गर्गः—

"कृतदारो न तिष्ठेत क्षणमप्यग्निना विना।
तिष्ठेत चेद्द्विजो व्रात्यस्तथा च पतितो भवेत्।
यथा स्नानं यथा सध्या वेदस्याध्ययनं यथा।
तथैवौपासनं कार्यं न स्थितिस्तद्वियोगत।
यो हि हित्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृत।
यत्र नाश्नन्ति वै देवा पितरोऽतिथयस्तथा।
वृथापाक स विज्ञेयो न तस्याद्यात्कथचन।
वृथापाकस्य भुञ्जान प्रायश्चित्तं समाचरेत्।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति" इति।

प्रतिप्रसवमाह स एव—

"पितृपाकोपजीवी च भ्रातृपाकोपजीवक।
ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना" इति।

बौधायनेन विधुरस्य विवाहासामर्थ्येऽनाश्रमित्वदोषपरिहारायोपाय उक्तः—

"अथातो मृतपत्नीकस्य विवाहासमर्थस्य होमविधिं व्याख्यास्यामः प्रणवेन लौकिकाग्निं परिगृह्यान्वग्निरुषसामग्रमख्यदित्यानीय पृष्टो दिवीति प्रतिष्ठाप्य तत्सवितुस्ता१ सवितुरद्या नो देव सवितर्विश्वानि देव सवितरिति चतसृभिश्चतस्र समिधोऽभ्याधायाग्निमलङ्कृत्यौपासनं जुहुयादेवमहरह काले प्रणवादिहोमान्त कुर्यादाविवाहादासन्यासादामरणाद्वनाश्रमदोषो नास्तीत्याह भगवान्बौधायन" इति।

१ ख ग ड च 'सनाऽग्नि'।

तथा च प्रायश्चित्तदर्पणे स्मृतिः—

" रजस्वलाऽङ्गना यस्य गर्भिणी वा यदा भवेत् ।
न यज्ञे वरणे योग्यो गालवो मुनिरब्रवीत् " इति ।

यज्ञशब्देनाऽऽधानादिकर्माणि गृह्यन्ते । एतच्च स्मार्तकर्मोपलक्षणम् ।

रुद्रस्कन्धभाष्ये—

" रजस्वलाया भार्यायामार्त्विज्य श्राद्धभोजनम् ।
यात्रामम्बुनिधिस्नानं वर्जयेत्तत्पतिः सदा ।

गर्गः— क्षुरकर्म तथाऽऽर्त्विज्यं यात्राम(चा)भ्यङ्गमेव च ।
देवतार्चा(र्चां) परगृहे सागरस्नानमेव च ।
श्राद्धभुक्तिं च(क्तिश्च) वर्ज्यं स्याद्यदि पत्नी रजस्वला ।

शाट्यायनिः— रजस्वलापतिर्यात्रामार्त्विज्यं श्राद्धभोजनम् ।
सिन्धुस्नानं तथाऽभ्यङ्गं क्षुरकर्म च वर्जयेत् ।

तत्र ऋत्विजस्त्रिविधा देवभूताः पितृभूता मनुष्यभूताश्च । तत्र स्वेनैव कर्मणि कर्मणि वृतास्ते देवभूताः । ये तु पूर्ववृता एव कर्मणि प्रवर्तन्ते ते पितृभूताः । ये तु स्वेनैव सर्वकर्मार्थं सकृदेव वृतास्ते मनुष्यभूताः " इति ।

तत्रेदानीं मनुष्यभूता एवर्त्विजः । आशौचं तु पितृभूतदेवभूतानामेवर्त्विजां न मनुष्यभूतानामिति द्रष्टव्यम् । होमे पत्न्या अपि सांनिध्यमपेक्षितम् । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति पाणिनिस्मृत्या पत्नीशब्दस्य यज्ञसंयोग एवोत्पन्नत्वात् । 'असमक्षं तु होतव्यं दंपत्योर्नर्त्विगादिभिः' इतिवचनाच्च ।

असंनिधाने सर्वप्रायश्चित्तं होतव्यम् । अनालम्भुका चेन्न दोषः । प्रवसति यजमाने यदाऽनालम्भुका तदा तया गृहान्तरान्तरितया न स्थातव्यं किं त्वौपासनाग्निगृहसमीपे बहिरेवेत्यग्निहोत्रहोमप्रायश्चित्तप्रकरणे व्याख्यातारः ।

श्रौतस्मार्तहोमयोः पूर्वापरभावे पक्षद्वयमाह भरद्वाजः—

" होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्तं कुर्याद्विचक्षणः ।
स्मृतीनां वेदमूलत्वात्स्मार्तं केचित्पुरा विदुः " इति ।

उ(औ)पासनप्रशंसा भरद्वाजसूत्रे—

" यथैश्वर्यबलादीश्वराः स्वान्देहान्परित्यज्यान्येषां देहान्प्रविश्य पुनरात्मदेहान्प्रत्यागच्छन्ति, न च तेन दुर्ज्ञायते, औपासनेऽग्नयो विनि(निवि)ष्टा औपासनौ(नो) यजमाने तस्मादौपासनान्न प्रमदितव्यं यथ ऋषभ ऋष-

भाया वत्सं जनयत्येवमौपासनेऽग्निहोत्रं व्यापन्नं भूयो जनयति, औपासनस्यैवैषा संततिर्यदग्निहोत्रं तद् तथा न कुर्यान्न विद्यत औपासनाग्निहोत्रयोर्विवेचनमुभय जुहुयादौपासनमग्निहोत्रं चाथापि विज्ञायते सप्त पाकयज्ञसंस्था औपासने चतुर्दशाग्निहोत्रे " [इति]।

औपासनहोमं प्रशंसत्यङ्गिराः—

" यद्दद्यात्काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम्।
तत्सायंप्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा न वा " इति।

अकरणे प्रत्यवायमाह गर्गः—

" कृतदारो न तिष्ठेत क्षणमप्यग्निना विना।
तिष्ठेत चेद्द्विजो व्रात्यस्तथा च पतितो भवेत्।
यथा स्नानं यथा संध्या वेदस्याध्ययनं यथा।
तथैवौपासनं कार्यं न स्थितिस्तद्वियोगतः।
यो हि हित्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः।
यत्र नाश्नन्ति वै देवाः पितरोऽतिथयस्तथा।
वृथापाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात्कथंचन।
वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं समाचरेत्।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति " इति।

प्रतिप्रसवमाह स एव—

" पितृपाकोपजीवी च भ्रातृपाकोपजीवकः।
ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना " इति।

बौधायनेन विधुरस्य विवाहासामर्थ्येऽनाश्रमित्वदोषपरिहारायोपाय उक्तः—

" अथातो मृतपत्नीकस्य विवाहासमर्थस्य होमविधिं व्याख्यास्यामः प्रणवेन लौकिकाग्निं परिगृह्यान्वग्निरुषसामग्रमख्यदित्यानीय पृष्टो दिवीति प्रतिष्ठाप्य तत्सवितुस्तान[1] सवितुरद्या नो देव सवितर्विश्वानि देव सवितरिति चतसृभिश्चतस्रः समिधोऽभ्याधायाग्निमलंकृत्यौपासनं जुहुयादेवमहरहः काले प्रणवादिहोमान्तं कुर्यादाविवाहादासन्यासादामरणादनाश्रमदोषो नास्तीत्याह भगवान्बौधायनः " इति।

---

१ ख ग ङ च 'सनाऽग्नि'।

शाकलेन तु पार्वणस्थालीपाकाग्रयणकर्मणोरपि क्रियोक्ता—

" स्थालीपाकद्वयं कुर्यात्तथैवाऽऽग्रयणं च हि ।
कुर्यादित्याहुराचार्यास्तस्मिन्नेव हुताशने " इति ।

भारद्वाजीयपितृमेधसूत्रेऽपि—

" दारकर्मणि यद्यशक्त आत्मार्थमग्न्याधेयं कुर्याद्दर्शपूर्णमासावाग्रयणं च शेषाणि कर्माणि न भवन्ति " इति ।

अर्धाधानिनाऽपि दर्शपूर्णमासस्थालीपाकौपासनहोमा न कर्तव्या इति केचित् । कर्तव्या इत्यन्ये ।

अथ प्रयोगः ।

पाणिग्रहणोत्तरं गृहप्रवेशनीयात्प्रागनन्तरं वा यावज्जीवमस्तमितनक्षत्रदर्शनप्रदोषान्यतमे मुख्यकाले चतुर्धा विभक्ताया रात्रेराद्यभागात्मके गौणकाले वा सायंहोमः । प्रातर्होमस्तूपःपुरोदयोदितपक्षिवाक्प्रवदनकालान्यतमे मुख्यकाले पञ्चधा विभक्तदिवसस्य प्रथमभागद्वयात्मके गौणकाले वा । मुख्यकाल एव प्रथमारम्भ इति केचित् । गौणकालेऽपीत्यन्ये । वस्तुतस्तु गौणकालो विशेषतो विहित एव ग्राह्यः । अन्यथा तृतीयादिषु प्रथमपार्वणस्थालीपाकानुष्ठानापत्तेः । न ह्यत्र गौणकालस्य विशेषतो विधानं किं तु स्वकालादुत्तरो गौण इति सामान्यतो विधानम् । औपासनहोमादौ त्वस्ति विशेषतो गौणकालस्य विधानम्—

" प्रदोषान्तो होमकालः सायं संगवान्तः प्रातः " इति ।

अतः प्रथमौपासनहोमः प्रदोषसंगवात्मके विहिते गौणकालेऽपि भवति । सुदर्शनेनाप्येतदभिप्रेत्यैवेत्थमुक्तम्—यदि नव नाड्यो नातीताः स्युस्तदा प्रथमौपासनारम्भ इति । सायमेवोपक्रमः । सायंप्रातरेकमेव द्रव्यमेक एव कर्ता । पर्वणि स्वयमेव जुहुयात् ।

सपत्नीकः कर्ताऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सत्यधिकारे यावज्जीवं सायंप्रातरौपासनहोमौ होष्यामीति संकल्पं कुर्यात्। अग्निहोत्रहोमारम्भोत्तरमर्धाधानिनाऽप्यौपासनहोमो न कार्य इत्येतन्मतमेव मया स्वी क्रियत इति निश्चिते तु अग्निहोत्रहोमारम्भपूर्वतनकालपर्यन्तं सायंप्रातरौपासनहोमौ होष्यामीति संकल्पे विशेषः । वस्तुतः करणपक्ष एव युक्तः ।

ततो गणेशं संपूज्य पुण्याहादि वाचयित्वाऽग्निसूर्यप्रजापतयः प्रीयन्तामिति

---

१ ख. ग. ङ. ध. 'ल. स'।

वदेत्। प्रातरप्यग्नेर्देवतात्वपक्षेऽग्निप्रजापती प्रीयेतामित्यूहः। एतदन्तं प्रथमप्रयोग एव न तु प्रतिप्रयोगम्।

ततः पुनराचमनप्राणायामदेशकालसंकीर्तनानि कृत्वा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सायंप्रातरौपासनहोमौ होष्यामि। इदानीं सायमौपासनहोमं व्रीहिभिर्होष्यामीति संकल्पं कुर्यात्। यवैरिति यवपक्षे। अथवा सायमौपासनहोमं व्रीहिभिर्यवैर्वा होष्यामि प्रातरौपासनहोमं व्रीहिभिर्यवैर्वा होष्यामीति भिन्नौ संकल्पौ। अस्मिन्पक्षे न द्रव्यैक्यकर्त्रैक्यनियमः। उभयपक्षेऽपि संकल्पवाक्ये द्रव्योल्लेखो न वा कर्तव्यः।

ततश्चत्वारि शृङ्गेति ध्यात्वाऽग्निं परिस्तीर्य होमद्रव्यमग्नेरुत्तरतो निधाय तदुपरि प्रागग्रां प्रादेशमात्रीमेकां समिधं द्वे वा प्रागग्रे प्रादेशमात्र्यौ समिधौ निधाय दक्षिणेन हस्तेनौपासनाग्नौ प्रज्वलितैर्दर्भैरवाचीनज्वालैरुपरि ज्वलयित्वा ज्वलितान्दर्भान्सव्यहस्ते गृहीत्वा दक्षिणेन दर्भाग्रे अङ्गुष्ठपर्वमात्रे तस्मिन्प्रक्षिप्य प्रज्वलितान्दर्भान्दक्षिणेन हस्तेन बहिर्निरस्याप उपस्पृश्यान्यान्दर्भानादायौपासनाग्नौ प्रज्वलितैः पर्यग्नि कृत्वा तानपि दर्भान्बहिर्निरस्याप उपस्पृश्याग्नेः पश्चात्कूर्चे होमद्रव्यं निदधाति। न वा दर्भाग्रप्रत्यसनं सूत्रान्तरीयत्वात्। अस्मिन्पक्ष उपरिज्वलनोत्तरं सव्यहस्ते ग्रहणं न। श्रौतभक्तत्वात्पर्यग्निकरणं तु भवत्येव। एवं कूर्चे निधानं च। ततः पूर्वपरिषेकं कुर्यात्। ततो[1] विवाहहोम उक्तेन प्रकारेण दक्षिणं हस्तं संमृज्य यस्त्वा हृदेत्यग्निमभ्यर्च्य तूष्णीं होमद्रव्योपरिस्थां समिधं प्रागग्रामग्नावाधाय द्वादशपर्वपरिमितं होमद्रव्यं संस्पृष्टाङ्गुलिदक्षिणहस्ततले गृहीत्वाऽग्नये स्वाहेति ज्वलन्त्यां समिधि मूलाद्‌व्यङ्गुलपरिमितं प्रदेशं त्यक्त्वोत्तरपार्श्वेन जुहोति। अग्नय इदं न मम।

ततः पूर्वाहुतितोऽधिकमवशेषितं होमद्रव्यं सर्वमादाय प्रजापतिं मनसा ध्यायन्प्रजापतये स्वाहेति मनसा मन्त्रमुच्चारयन्पूर्वाहुतितो द्‌व्यङ्गुलपरिमितं प्रदेशं त्यक्त्वोत्तरपार्श्वेनैव जुहोति। प्रजापतय इदं न मम। द्रवद्रव्यहोमे तु दर्व्या स्रुवेण वा होमः।

ततो द्वितीयां समिधमादध्यात्। न वा द्वितीयसमिदाधानम्। अस्मिन्पक्षे पर्यग्निकरणकाल एकैव समित्।

ततः परिस्तरणान्यग्नेरुत्तरतो विसृज्योत्तरपरिषेकं कुर्यात्। न वा परिस्तरणपूर्वपरिषेकपरिस्तरणविसर्गोत्तरपरिषेकाः।

---

१ ख. ग. ङ. च. ततो।

ततोऽग्निर्मूर्धेत्यादिमन्त्रत्रयस्याग्निर्ऋषिरग्निर्देवता । गायत्री छन्दः । प्रजापत इत्यस्य विश्वे देवा ऋषयः । प्रजापतिर्देवता । त्रिष्टुप्छन्दः । उपस्थाने विनियोगः । 'ॐ अग्निर्मूर्धा दि० त्वामग्ने० अयमग्नि० ' इति त्रिभिर्मन्त्रैरग्निमुपस्थाय 'ॐ प्रजापते न० ' इति प्रजापतिमुपतिष्ठते । (* जप एव वा । अस्मिन्पक्षे जपे विनियोग इति विनियोगवाक्ये विशेषः ।) ततः संस्थाजपं कृत्वाऽग्निं संपूज्य भस्म धृत्वा श्रद्धां मेधामिति संप्रार्थ्य नमस्कृत्यानेन सायमौपासनहोमेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयतामिति कर्मेश्वरायार्पयेत् । प्रातरौपासनहोमे तु प्रातरौपासनहोमं व्रीहिभिर्होष्यामीति संकल्पः । यवैरिति यवपक्षे । अग्नये स्वाहा सूर्याय स्वाहेति वेति पूर्वाहुतौ देवताविकल्पः । अग्नेर्देवतात्वपक्षे सायंहोमवद्देवोपस्थानम् । सूर्यस्य देवतात्वपक्षे तु—उद्वयमुदु त्यं चित्रमिति मन्त्रत्रयस्य सोम ऋषिः । सूर्यो देवता । प्रथमस्यानुष्टुप् । द्वितीयस्य गायत्री । तृतीयस्य त्रिष्टुप् । उपस्थाने विनियोगः । 'ॐ उद्वय० उदु त्य० चित्रं० ' इति त्रिभिर्मन्त्रैः सूर्योपस्थानं कृत्वा प्रजापत्युपस्थानादि समानम् । तत्र प्रातरौपासनहोमेन श्रीपरमेश्वरः प्रीयतामितीश्वरार्पणवाक्ये विशेषः । पयोहोमे तु पयोधिश्रयणार्थं बहिरङ्गारनिरूहणं कृत्वा तत्राधिश्रित्य स्रुवपरिमितजलप्रत्यसनं कार्यमेव स्वसूत्रोक्तत्वात् । श्रौतभक्तत्वादत्र प्राप्तिः । दधिसोमतण्डुलानां तु अङ्गारेष्वधिश्रयणं प्रतिषेकश्च न । 'यदन्यदधिश्रयणात्प्रतिषेकाच तद्व्रस्तण्डुलाना‍ऽ सोमस्य च क्रियते ' इति वचनात् । दध्यत्र लौकिकम् । तण्डुलास्तु व्रीहीणां तत्रैव सार्वजनीनमसिद्धेः । सोमस्य रस एव न वल्ली । पूतीकास्तु यागार्थ एव प्रतिनिधिर्वाचनिको न सर्वत्र । एतेषु दर्भाग्रद्वयप्रत्यसने विकल्पो व्रीहियववत् । यवाग्वां तु पूर्वं प्रतिषेकः पश्चादवेक्षणम् ' प्रतिषेक यवागू श्रपयति ' इति सूत्रव्याख्यावसरे वैजयन्तीकारोक्तेः । एवमेवौदने । यवागूशब्देन शिथिल ओदन उच्यते । तण्डुलवद्यवगोधूमप्रियंगुव्रीहितिलेषु । तैले दर्भाग्रद्वयप्रत्यसने विकल्पः । आज्ये तु दर्भाग्रद्वयप्रत्यसनं नियतमिति द्रष्टव्यम् । स्वस्यासामर्थ्येऽस्मिन्नौपासनहोम ऋत्विजं त्वामहं वृण इति होमार्थमृत्विजं वृत्वा तेन कारयेत् । त्यागस्तु स्वकर्तृक एव पत्न्या वा । पत्न्या अनधिकारे तु तदनुज्ञाभावेऽप्यृत्विजो वेति द्रष्टव्यम् । अत्र मध्ये प्रायश्चित्तहोमः पतति चेत्तदा होमस्थाने होममन्त्रजप एव । अनाज्यवति कर्मणि जपः । आज्यवति होम इति व्याख्या-

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतं क. ख. पुस्तकयोरेव ।

तृभिरुक्तत्वात्। दीक्षायां गृहीतायां न दीक्षितो जुहोतीति निषेधात्क्रतुसमाप्तिपर्यन्तं न होमः।

इत्यौपासनहोमः।

अथ प्रसङ्गात्समस्यहोमः।

तत्र प्रजापतिः—

" सायंप्रातस्तनौ होमावुभौ सायं समस्य तु।
आपन्नो जहुयात्तत्र समिदेकाऽथवा द्वयम्॥
सायंहोमस्य मुख्यत्वात्तदीयं तन्त्रमिष्यते।
चतस्र आहुतीः कुर्यात्तत्र द्वे सायमाहुती॥
द्वे प्रातराहुती सायंहोमे चैका समिद्यदि।
समित्कृता द्वितीया चेत्सा भवेत्प्रातराहुतौ॥
द्विः सायंहोमवन्मृज्याद्विः प्रातर्होमवत्स्रुचम्[1]।
उपस्थानं सकृत्कार्यं शेषं प्रकृतिवद्भवेत्॥
केचिद्द्वे आहुती हुत्वा संवेश्यैव निमील्य वा।
विच्छिद्यैव[2] तु तौ होमौ कुर्याद्द्वे आहुती ततः॥
गुर्वापदि समस्यन्ते प्रातः सर्वे कदाचन।
यावन्तोऽत्र समस्यन्ते सर्वे सायमुपक्रमाः॥
प्रातःकालापवर्गाश्च न तु प्रातरुपक्रमाः " इति।

अथ पक्षहोमविधिः।

तत्र मण्डनस्मृत्यर्थसारौ—

" आमयाव्यार्तिमानापद्गतो वाऽध्वगतोऽपि वा।
राष्ट्रभङ्गे धनाभावे गुरुगेहे वसन्नपि॥
अन्येष्वेवंप्रकारेषु निमित्तेष्वागतेषु च।
समासमग्निहोत्राणां यथासंभवमाचरेत्॥
निमित्तानामिहैतेषां निर्दिश्यैकं यदुच्यते।
तत्सर्वेषु निमित्तेषु जानीयात्प्रतिपादितम्॥
पक्षहोमानशेषान्वा शेषहोमानथापि वा " इति।

---

१ ङ. च. 'स्रुवम्'। २ ख. ग. ङ. च. 'व तन्तुहो'।

अग्निहोत्राणामित्यनेनाग्निहोत्रहोमतुल्यत्वादौपासनहोमानामपि ग्रहणम् । 'य आहिताग्नेर्धर्मः स्यात्स औपासनिकस्य तु' इत्युक्तेः । अशेषान्पक्षत्यादीन्पक्षान्तावधिकान् । शेषान्यत्किंचित्पूर्वावधिकान् ।

यत्तु—" तृतीयायां चतुर्थ्यां वा पञ्चम्यां वा परत्र च ।
तदादीनां तदन्तानां होमाना शेषसंज्ञिता " ॥

इति त्रिकाण्डीवचनात्तृतीयाया एव पूर्वावधित्वं न तु द्वितीयाया इति वदन्ति तत्पामरप्रतारणमात्रम् । एतस्य वचनस्य त्रिकाण्ड्यामनुपलम्भात् ।

मरीचिः—" शरीरापद्भवेद्यत्र भयार्तश्च प्रजायते ।
यथाऽन्यास्वपि चाऽऽपत्सु पक्षहोमो विधीयते ॥
हुतेषु पक्षहोमेषु मध्ये तस्मान्निवर्तते ।
होमं पुनः प्रकुर्याच्चेन्न चासौ दोषकृद्भवेत् " इति ॥

चेदित्यनेन विकल्पः सूच्यते । पक्षहोमग्रहणं शेषहोमोपलक्षणमित्याचाररत्ने ।

बौधायनोऽपि—" अथाऽऽपद्यग्निहोत्राणां समासो राष्ट्रविभ्रमे व्याधिपीडायामध्वगमनप्रसङ्गे गुरुकुलवासापेक्षायां मातृपितृकलत्रपुत्राद्यत्यये बलवतो निरोधादौ देशकालद्रव्यानुपपत्तौ चात्यन्तापत्सु " इति ।

अग्निहोत्राणामग्निहोत्रसंबन्धिनां होमानाम् । राष्ट्रविभ्रमो राष्ट्रविक्षोभः । विशिष्ट आधिर्व्याधिर्मानसं दुःखं, पीडा वाह्यं दुःखम् । अत्ययो नाशः । बलवतो निरोधो बलवत्कर्तृको निरोधः । बलवति निरोधादावितिपाठे बलवत्त्वविशेषणं निरोधादीनां द्रष्टव्यम् ।

मण्डनोऽपि—" आपदेवावधिस्तत्र न पक्षगणनावधिः " इति ।

आलस्यादिना समस्यहोमे दोषमाह गोपालः—

" नैतज्जामितया कार्यं न रागान्न च लोभतः ।
नैतच्छक्तिं दधानस्तु कुर्याच्छ्रद्धालुरापदि ॥
अनापद्याचरन्निष्ट्या तन्तुमत्या यजेत सः " इति ।

जामिताऽऽलस्यम् । शक्तिमाञ्जामितया रागेण लोभेन वा नैतत्समस्यहोमविधिमनुतिष्ठेत् । आपदि त्वनुतिष्ठेदेव । अनापदि यद्यनुतिष्ठेत्तदा तन्तुमत्येष्ट्या यजेदित्यर्थः ।

अत्र तन्तुमतीष्टिस्थाने तान्तुमतः स्थालीपाकः।

"य आहिताग्नेः पुरोडाशास्तेऽनाहिताग्नेश्चरवः"।

इति शास्त्रान्तरात्।

यज्ञपार्श्वे तु—"अनातुरोऽप्रवासी च निश्चिन्तो निरुपद्रवः।
पक्षहोमं तु यो दद्यात्स चरेत्पतितव्रतम्" इति॥

पूर्वं प्रायश्चित्तमनभ्यासविषयम्। यज्ञपार्श्वोक्तं त्वभ्यासविषयमिति व्यवस्था। समुच्चय इति केचित्। एवं संततं पक्षत्रयं न कर्तव्यम्।

तथा च मण्डनः—

"तृतीयेऽनन्तरे पक्षे समासं न समाचरेत्" इति।

तथा—"कृच्छ्रेणापि विनिर्वृत्य तत्र होमान्दिने दिने।
पक्षान्तरे पुनः कामं पक्षहोमादिमाचरेत्" इति॥

सर्वथैतदसंभवे स एवाऽऽह—

"आपच्चेदनुवर्तेत यावज्जीवं कथंचन।
यावज्जीवमविच्छिन्नान्पक्षहोमान्समाचरेत्" इति॥

यत्तु चन्द्रिकायां—

"यदि पक्षहोमेन पक्षत्रयमतीयात्पुनराधानम्" इति तदनापत्तिपरम्।

विशेषः स्मृतिभास्करे—

"सर्वोपवसथ्याह्नि सायं होमः पृथग्भवेत्।
तथैव यजनीयेऽह्नि प्रातर्होमो भवेत्पृथक्" इति॥

मण्डनः—"पर्वोपवासशून्यं चेत्प्राप्तं केनापि हेतुना।
तदा तत्सायहोमोऽपि पूर्वैः सह समस्यते" इति॥

अथ प्रयोगः।

आपन्निमित्तं प्रतिपत्सायंकालमारभ्य चतुर्दशीसायंकालपर्यन्तममुकसंख्याकान्सायमौपासनहोमानापन्निमित्तं द्वितीयाप्रातःकालमारभ्य पौर्णमासीप्रातःकालपर्यन्तममुकसंख्याकान्प्रातरौपासनहोमांश्चापकृष्य तन्त्रेण होष्यामि। तत्रेदानीमापन्निमित्तं प्रतिपत्सायंहोममारभ्य चतुर्दशीसायंकालपर्यन्तममुकसंख्याकान्सायमौपासनहोमांस्तन्त्रेण व्रीहिभिर्यवैर्वा होष्यामीति सायम्।

१ ख. ग. ङ. च 'न-' पूर्वो'।

आपन्निमित्तं द्वितीयाप्रातःकालमारभ्यामुकपर्वप्रातःकालपर्यन्तममुकसंख्याकान्प्रातरौपासनहोमांस्तन्त्रेण व्रीहिभिर्यवैर्वा होष्यामीति प्रातः । भिन्नसंकल्पपक्षे तत्रेदानीमित्यन्तं नास्ति । शेषहोमविधौ तु अमुकदिनसायंकालमारभ्य चतुर्दशीसायंकालपर्यन्तममुकसंख्यान्सायमौपासनहोमांस्तन्त्रेण व्रीहिभिर्यवैर्वा होष्यामीति सायम् । अमुकदिनप्रातःकालमारभ्यामुकपर्वप्रातःकालपर्यन्तममुकसंख्याकान्प्रातरौपासनहोमांस्तन्त्रेण व्रीहिभिर्यवैर्वा होष्यामीति प्रातः । अथवाऽऽरभ्येत्यन्तं न कुत्रापि वदेत् । यदा तु केनचिन्निमित्तेन भाविपर्वण्यन्वाधानाभावनिश्चयस्तदा तत्सायंहोमस्यापि पूर्वैः सह समास इति केचित् । एवमप्यापत्तिर्न गच्छेच्चेत्पुनः पक्षान्तरेऽपि तथैव कुर्यात् । तृतीये पक्ष आपत्तौ सत्यामपि न पक्षहोमसमासः । किंतु शेषहोमसमास एव । एवं शेषसमस्ययोरपि । यदि कदाचित्पक्षहोमद्वयानन्तरमत्यावश्यकतया गमनप्रसक्तिस्तदा त्र्याहिकत्र्याहिकसमस्यहोमौ प्रतिपद्दिने कृत्वा ग्रामान्तरं गत्वा शेषहोमाः कार्या इति केचित् । यदि सायंपक्षहोमानन्तरमेव शेषहोमानन्तरमेव वा तस्यामेव रात्रौ प्रातःकालादर्वागेव महदा(हा)पत्तिस्तदा तत्काल एव निमीलनेन दिनव्यवधानं भावयित्वाऽग्नीन्पुनः प्रातःकालवद्विहृत्य प्रातर्होमाः समस्य कार्याः । सायं महत्यापत्तिश्चेत्सायमेव कालद्वयहोमान्कुर्यात् । महदा(हा)पत्तिनिमित्तममुकदिनसायंकालमारभ्य चतुर्दशीसायंकालपर्यन्तममुकसंख्याकान्सायंहोमानमुकदिनप्रातःकालमारभ्यामुकपर्वप्रातःकालपर्यन्तममुकसंख्याकान्प्रातर्होमांश्च सायमेव समासेनामुकद्रव्येण होष्यामीति संकल्प्य यथोक्तविधिपूर्वकं सायंकालिकमाहुतिद्वयं हुत्वा कंचित्कालं विरम्य निमील्यानन्तरमेव प्रातःकालिकमाहुतिद्वयं होतव्यम् । अग्नेर्देवतात्वपक्षे संप्रतिपन्नदेवताकत्वेऽपि निमीलनधर्मेण व्यवधानात्पृथगेवाऽऽहुतिद्वयम् । प्रातर्महत्यामापत्तौ तु महदा(हा)पत्तिनिमित्तममुकप्रातःकालपर्यन्तममुकसंख्याकान्प्रातर्होमानमुकदिनसायंकालमारभ्य चतुर्दशीसायंकालपर्यन्तममुकसंख्याकान्सायंहोमांश्च प्रातरेव समासेनामुकद्रव्येण होष्यामीति संकल्प्य यथोक्तविधिपूर्वकं प्रातःकालिकमाहुतिद्वयं पूर्वं हुत्वा कंचित्कालं विरम्य सायंकालिकमाहुतिद्वयं होतव्यम् । अत्रापि विरामेण व्यवधानात्पृथगेव प्रातराहुतिद्वयम् । यदा तु दीर्घकालं महत्तरापत्तिसंभावना तदा यावज्जीवमविच्छिन्नान्पक्षहोमान्कुर्यात् । सर्वत्राऽऽपत्त्यवसानमेवावधिर्न पक्षगणनावधिः । पक्षहोमे शेषहोमे वा कृते यद्यन्तराल आपन्निर्वर्तेत तदा प्राग्धुतानां वैकल्पिकी कर्तव्यता ।

१ ट. प. 'क्षद्वयहोमान' । २ क. ट. च. 'मेऽप्यव' । ग. ग. 'मऽप्यव्य' ।

पक्षहोमादौ कृते सत्युदयास्तमययोः प्रादुष्करणाभावेऽपि न प्रायश्चित्तं तस्य होमार्थत्वादिति वृद्धाः।

इति संस्काररत्नमालायामौपासनहोमपक्षहोमशेषहोमप्रयोगः।

इत्योकोपाह्वश्रीमत्साग्निचिद्वाजपेयपौण्डरीकयाजिसर्वतोमुखया-
जिगणेशदीक्षिततनूजभट्टगोपीनाथदीक्षितविरचितायां
सत्याषाढहिरण्यकेशिस्मार्तसंस्काररत्नमालायां
त्रयोदशं प्रकरणम् ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दश प्रकरणम्।

अथ पार्वणस्थालीपाकं वक्तुमादौ पर्वनिर्णय उच्यते।

तत्र तयोः क्रमः श्रौतसूत्रे—'पूर्वा पौर्णमास्युत्तराऽमावास्या' इति।

सर्वत्र दर्शपूर्णमासौ निर्दिष्टौ दर्शपूर्वौ, तत्र पाठक्रमेणैवोभयोरनुष्ठाने प्राप्त इदं सूत्रमारभ्यते। 'अल्पाच्तरम्' इति दर्शशब्दस्य पूर्वनिपातेऽपि पूर्वा पौर्णमास्येवेत्यर्थः। श्रुतावप्यारम्भणीयाप्रकरणे सारस्वतहोमार्थवादे 'य एनयोरनुलोमं च' इत्यादिना 'तत्प्रतिलोमम्' इत्यन्तेनानुलोमप्रतिलोमयोः स्वरूपं प्रदर्श्य 'यत्पौर्णमासीं पूर्वामालभेत प्रतिलोममेनावालभेत' इत्यादिना पूर्णमासस्य पूर्वा[न]नुष्ठाने दोषमभिधाय तद्दोषपरिहाराय सारस्वतहोमविधिरिति कृत्वा पूर्वा पौर्णमास्युत्तराऽमावास्येत्येव क्रमः प्रदर्शितः। अत्रानुमन्त्रणसूक्तवाकदेवतायाज्यादीनि बहूनि लिङ्गान्यपि। पार्वणस्थालीपाकयोरप्येवमेव।

तदुक्तं शौनकबौधायनाभ्याम्—

> "पौर्णमासी तु सम्प्राप्ता या विवाहादनन्तरम्।
> तदोपक्रम्य कुर्वीत स्थालीपाकं तु पर्वसु।
> तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहानन्तरं पतेत्।
> तथाऽपि पौर्णमास्यादिस्थालीपाकक्रिया स्मृता" इति।

स्मृत्यन्तरमपि—

> "चतुर्थीहोमतः पूर्वं प्राप्यते यदि पूर्णिमा।
> तत्रैव यागः कर्तव्यो ह्यन्वाधानपुरःसरः" इति।

तत्र विवाहहोमानन्तरं स्थालीपाकारम्भात्पूर्वमधिमासादिकं चेत्तत्रापि

कर्तव्यतोक्ता संग्रहे—

" पार्वणेष्टिं चाऽऽग्रयणं संध्योपासनकर्म च ।
अग्निहोत्रं पाकयज्ञानन्यान्यपि मलिम्लुचे ।
कुर्यान्नित्यानि कर्माणि न प्रारम्भ इति स्थितिः " इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि—" मलिम्लुचे मासि पौषे नान्वारम्भणमिष्यते ।
गुरुभार्गवयोर्मौढ्ये चन्द्रसूर्यग्रहे तथा " इति ।

एतद्वचनद्वयमालस्यादिना स्वकालानुपक्रान्तस्थालीपाकादिमारम्भविषयम् । कालप्राप्तस्याऽऽरम्भे न दोषः ।

तथा च गर्गः—

" नामकर्म च दर्शेष्टिं यथाकालं समाचरेत् ।
अतिपाते सति तयोः प्रशस्ते मासि पुण्यभे " इति ।

नामकर्मग्रहणं नित्यनैमित्तिकस्मार्तकर्मोपलक्षणम् । दर्शेष्टिग्रहणं नित्यनैमित्तिकश्रौतकर्मोपलक्षणमिति प्रयोगपारिजातहेमाद्र्यादयः ।

मण्डनस्तु—" आधानानन्तरं पौर्णमासी चेन्मलमासगा ।
तस्यामारम्भणीयादि न कुर्वीत कदाचन " इत्याह ॥

' नित्यमत ऊर्ध्वं पर्वस्वाग्नेयेन स्थालीपाकेन यजते ' इति सूत्रेण पौर्णमास्यमावास्यात्मकेषु पर्वस्वाग्नेयस्थालीपाकानुष्ठानमुक्तम् । तत्र तयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः स्वरूपं गोभिल आह—

" यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी, यः परमः सन्निकर्षः साऽमावास्या " इति ।

दर्शशब्दो दृश्यते योगिभिरेव चन्द्रमा यत्रेति व्युत्पत्त्या मनुष्यैर्न दृश्यते चन्द्रमा यत्रेति विपरीतलक्षणया वाऽमावास्याया एव वाचकः । ' दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ' इतिकोशात् । सूर्येन्द्वोः संगमो यत्रेत्यर्थः ।

तत्र पूर्णिमानिर्वचनं मत्स्यब्रह्माण्डपुराणयोः—

" कलाक्षये व्यतिक्रान्ते दिवा पूर्णौ परस्परम् ।
चन्द्रादित्यौ पराह्णे तु पूर्णत्वात्पूर्णिमा स्मृता " इति ॥

पराह्णे सूर्यास्तमयकाले यथाऽऽदित्यः संपूर्णमण्डलः सन्नस्तमेति तथोत्तरक्षणे चन्द्रः संपूर्णमण्डलः सन्नुदेतीतिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावविवक्षया चन्द्रादित्ययोरुपन्यासः ।

---

१ ग. यजेत ।

अमावास्यानिर्वचनं मत्स्यवायुब्रह्माण्डपुराणेषु—

" अमा वसेतामृक्षेषु यदा चन्द्रदिवाकरौ।
एषा पञ्चदशी रात्रिरमावास्या ततस्तु सा " इति॥

अमा सहेत्यर्थः।

श्रुतौ तु निर्वचनान्तरमुक्तम्—

" अमा वै नोऽद्य वसु वसतीतीन्द्रो हि देवानां
वसु तदमावास्याया अमावास्यत्वम् " इति।

ते च पौर्णमास्यमावास्ये प्रत्येकं द्विविधे अनुमती राका च सिनीवाली कुहूश्चेति।

एतत्स्वरूपं कठशाखायामैतरेयब्राह्मणे च—

" या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमतिर्योत्तरा सा राका या
पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः " इति।

एतासां लक्षणमुक्तं वृद्धवसिष्ठेन—

" राका सपूर्णचन्द्रा स्यात्कलोनाऽनुमतिः स्मृता।
पौर्णमासी दिवा दृष्टे शशिन्यनुमतिः स्मृता॥
रात्रिदृष्टे पुनस्तस्मिन्सैव राकेति कीर्तिता।
दृष्टचन्द्राममावास्या सिनीवाली प्रचक्षते॥
एतामेव कुहूमाहुर्नष्टचन्द्रा महर्षयः " इति॥

तत्र कुहूभिन्नानां तिसृणां लघ्वक्षरोच्चारणपरिमितः कालः संधिरित्युच्यते। कुह्वास्त्वक्षरद्वयपरिमितः।

तथा च हेमाद्रौ भगवतीपुराणम्—

" अनुमत्याश्च राकाया सिनीवाल्या कुहूं विना।
एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूः स्मृता " इति॥

लवस्वरूपं माधवीये स्मृत्यन्तरे—

" लघ्वक्षरचतुर्भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते।
त्रुटिद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वयम् " इति॥

तथा च लवद्वयं लघ्वक्षरं भवति। लघ्वक्षरोच्चारणपरिमिते काल एकः पर्वणो भागो द्वितीयः प्रतिपदस्तदुभयं मिलितं संधिर्भवति। कुहूप्रतिपदोः संधिस्तु 'कुहू' इत्यक्षरद्वयपरिमितः।

तथा च मत्स्यब्रह्माण्डपुराणयोः—

" कुह्विति कोकिलेनोक्ते यावान्कालः समाप्यते ।
तत्कालसंज्ञिता चैषा अमावास्या कुहूः स्मृता " इति ॥

इति संधिस्वरूपे ज्ञाते संधौ यजेतेतिश्रुतेः संधौ यागः प्राप्तस्तस्य चातिसूक्ष्मत्वेन कर्मानुष्ठानायोग्यत्वात्संधिशब्दः संधिपार्श्वद्वयं लक्षयति । तथा च संधिपार्श्वद्वये संधौ यजेतेतिश्रुतिर्यागं विधत्ते । अत एव श्रुत्यन्तरम्—' संधिमभितो यजेत ' इति ।

हेमाद्रौ बौधायनोऽपि—

" सूक्ष्मत्वात्संधिकालस्य संधेर्विषय उच्यते ।
सामीप्यं विषयं प्राहुः पर्वणाथ परेण च " इति ॥

अत्र पूर्वपरशब्दाभ्यां क्रमेण संधेः पूर्वं पर्वदिनं परं प्रतिपद्दिनं च क्रमेणाभिधीयते ।

तत्र कृत्स्नस्य पर्वणः प्रतिपदश्च ग्रहणे प्राप्ते नियममाह वृद्धशातातपः—

" पर्वणो यश्चतुर्थोऽश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः ।
यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिः " इति ॥

यागकालविवेकमाह गोभिलः—

" आवर्तने यदा संधिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् ।
तदहर्याग इष्येत परतश्चेत्परेऽहनि " इति ॥

तथा—" पर्वप्रतिपदोः संधिर्यागावर्तनाद्यदि ।
तस्मिन्नहनि यष्टव्यं पूर्वेद्युस्तदुपक्रमः " इति ॥

लौगाक्षिः—" पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्ने यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्य तत्र पूर्वेद्युस्तदहर्याग इष्यते " इति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि—

" आवर्तने यदा संधिस्ततः पूर्वमथापि वा ।
तस्मिन्नहनि यष्टव्यं परतश्चेत्परेऽहनि ॥
आवर्तनात्परः संधिर्यदि तस्मिन्नुपक्रमः ।
परेद्युरिष्टिरित्येव पर्वद्वयविनिर्णयः " इति ॥

तथा—" अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते ।
उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते " इति ॥

पूर्वाह्ण आवर्तने वा संधौ तस्मिन्नेवाहनि यागः । पूर्वेद्युरन्वाधानादि । आव-

तेनादूर्ध्वं संधौ तु तस्मिन्नहन्यन्वाधानादि परेद्युर्याग इति निष्कृष्टोऽर्थः। आवर्तनशब्देनाह्नो मध्यतनसंधिरूपः काल उच्यते।

" आवर्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः परः।
मध्याह्नस्तु तयो सधिर्यदावर्तनमुच्यते " ॥

इति मदनरत्नोदाहृतवचनात्।

तयोः पूर्वाह्णापराह्णयोः। स च संधिर्मुहूर्तपरिमित इति केचित्। निशीथन्यायेनेत्येतेषामाशयः।

श्रौतसूत्रेऽपि पर्वनिर्णय उक्तः—

" पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेत्संपूर्णां वा पूर्वाममावास्या यदहर्वा न दृश्यते " इति।

अथैतस्य सूत्रस्य स्मृतिपर्वनिर्णयानुरोधेनार्थो वर्ण्यते। पूर्वां चतुर्दशीयुक्तामुपवसेद्यादि परेद्युरसंपूर्णेत्यग्रिमसूत्रपर्यालोचनयाऽर्थात्सिध्यति। संपूर्णा वेति। यस्याः साम्येन विहितया प्रतिपदा संयुक्तामित्यर्थात्स्यात्। द्वेधा विभक्तस्य दिवसस्य प्रथमार्धव्यापित्वेन स्थितामित्यर्थः। तथाचा(च) संपूर्णा चेत्परा। इतरथा पूर्वेत्यर्थादवगम्यते। अत्रैवावान्तरभेदेन सद्यस्कालो ज्ञेयः। एवं पूर्वाममावास्यामित्यत्रापि समानम्। यदहर्वा न दृश्यत इत्यत्रापि पूर्वयुक्ता यस्मिन्दिने [न] दृश्यतेऽमावास्या तत्र संपूर्णाममावास्यामित्याकृष्य योज्यं पूर्ववत्। अत्रोपवासशब्देन नाशनाभावः। दंपती अश्नीत इत्यनेन विरोधात्। किंतूपवासशब्देन जायापत्योरेकवारं भोजनमुच्यते। धर्मे वक्ष्यमाणत्वात्।

अथवा—" उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह।
उपवास स विज्ञेय. " ॥

इति स्मृतिसिद्ध उपवासशब्दार्थो ग्राह्य इति वैजयन्तीकृता व्याख्यातम्।

तत्र ' पर्वणो यश्चतुर्थांश ' इत्यनेन वचनेन पर्वणश्चतुर्थोऽशः प्रतिपदस्त्रयोंऽशाश्च यागकालत्वेन विहिताः। तत्र यद्यावर्तने ततः पुरा वा संधिर्भवति तदा पर्वणश्चतुर्थांशो यागकालः। उषःकाले संधौ प्रतिपदः प्रथमांशो यागकालः। निशीथसंधौ द्वितीयांशः, रात्रिप्रारम्भे संधौ तृतीयांश इति।

नन्वनेन न्यायेनापराह्णे संधौ प्रतिपच्चतुर्थांशस्यापि यागकालत्वं स्यादिति चेन्न।

" न यष्टव्य चतुर्थेंऽशे यागे प्रतिपदः क्वचित्।
रक्षांसि तद्विलुम्पन्ति श्रुतिरेषा सनातनी " ॥

१ क ग पूर्वांयु'।

इति चतुर्थांशे यागस्य निषेधात्। एतादृशे विषये याग एव लुप्येतेति चेन्मैवम्।

वृद्धशातातपेन प्रतिप्रसवाभिधानात्—

" संधिर्यत्रापराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽहनि।
कुर्वाणः प्रतिपद्भागे चतुर्थेऽपि न दुष्यति " इति॥

एवं तर्हि प्रतिषेधो निर्विषयः स्यादिति चेन्मैवम्। सद्यस्कालविषये चरितार्थत्वात्।

तं च विषयं दर्शयति कात्यायनः—

" संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्राक्पर्यावर्तनाद्रवेः।
सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः " इति॥

संगवावर्तनयोरन्तरा पौर्णमासीप्रतिपदोः संधौ सति पूर्वोदाहृतैर्वचनैः संधिदिनात्पूर्वेद्युरन्वाधानादिकं प्राप्तं तच्च सद्यस्कालवाक्येन संधिदिन उत्कृष्यते। ' सद्यो वा सर्वं करोति सद्यस्कालायाम् ' इत्येतत्सूत्रमप्यत्रानुकूलं ज्ञेयम्। वैजयन्तीकारैस्तथैव व्याख्यानात्। तत्र सद्यस्कालविधिरन्वयरूपः। प्रतिपच्चतुर्थांशनिषेधो व्यतिरेकरूपः। एवं च सति निषेधवाक्यं सावकाशं भवति। अयमेव न्यायोऽमावास्यायामपि। परं तु सद्यस्कालता तत्र नास्ति। संधिश्चेदित्यस्मिन्वाक्ये पौर्णमास्या एव ग्रहणात्। चन्द्रदर्शनदिने यागनिषेधस्त्वावर्तनात्पूर्वं तस्मिन्वा संधौ सति द्रष्टव्यः। एतच्च यथाश्रुतमाधवग्रन्थाद्वैजयन्तीकारग्रन्थाच्च द्रष्टव्यम्। हेमाद्रिस्तु—" अपराह्णसंधावपि परदिने प्रतिपच्चतुर्थांशे चन्द्रोदये च सति द्वितीयादिष्वल्पन्तक्षये सति पूर्वेद्युर्यागः " इत्याह। आवर्तने तत्पूर्वं वा संधौ भ्रमाद्यदि यागो न कृतः किंतु शुक्लप्रतिपदि कृतस्तदा प्रायश्चित्तमाह कात्यायनः—

" यजनीयेऽह्नि सोमश्चेद्वारुण्यां यदि दृश्यते।
तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्द्विजातये " इति॥

संधिकल्पनप्रकारस्तु माधवेनोक्तः—

" वृद्धिः प्रतिपदो याऽस्ति तदर्धं पर्वणि क्षिपेत्।
क्षयस्यार्धं तथा क्षिप्त्वा संधिर्निर्णीयतां सदा " इति॥

कात्यायनोऽपि—

" परेह्नि घटिका न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः।
कृत्वा तदर्धं पूर्वस्मिन्ह्रासवृद्धी प्रकल्पयेत् " इति॥

यदा पूर्वेद्युरमावास्या यावद्धटिका परेद्युः प्रतिपदपि तावद्धटिका तत्र यथास्थित एव संधिर्ज्ञेयः। यदा तु प्रतिपदः क्षयः पर्वणो वृद्धिस्तदा वृद्ध्यर्धं प्रतिपदि संयोज्य संधिर्ज्ञेयः। यदा तु पर्वणः क्षयः प्रतिपदो वृद्धिस्तदा वृद्ध्यर्धं पर्वणि प्रक्षिप्य संधिं कल्पयेत्। तत्र ह्रासवृद्धिसमीकरणेनाऽऽवर्तने तत्पूर्वं वा यदि संधिस्तदा तस्मिन्नहन्येव यागः। परतः संधिश्चेत्परेऽहनि याग इति।

पर्वमध्य इष्टिसमापननिषेध उक्तो मनुना—

"प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि त्विष्टिः समाप्यते।
पुनः प्रणीय कृत्स्नेष्टिः कर्तव्या यागवित्तमैः" इति॥

विशेषो निर्णयप्रदीपे गोभिलेनोक्तः—

"आवर्तनेऽथवा तत्प्राग्यदि पर्व समाप्यते।
तैत्रं पूर्वाह्ण एव स्यात्संधेरूर्ध्वे द्विजाशनम्" इति॥

एतस्माद्वचनाज्ज्ञायते। आवर्तनादूर्ध्वं संधौ नैतत्। तथा च पूर्वमेव द्विजाशनं भवति। गृह्याग्नेरयं नियम इति मदनपारिजाते।

अथ स्थालीपाकविषये गृह्यसूत्रम्—

"नित्यमत ऊर्ध्वं पर्वस्वाग्नेयेन स्थालीपाकेन यजते" इति।

अतो गृहप्रवेशस्थालीपाकादूर्ध्वमनन्तरं नित्यं पर्वसु आग्नेयेन स्थालीपाकेन यजते। अत ऊर्ध्वमितिवचनं दीर्घत्वादध्वनोऽन्यथा वा प्रागागतेऽपि पर्वणि स्थालीपाको मा भूदिति। एतेनेदमपि ज्ञातं भवति प्रागपि चतुर्थीहोमादागते पर्वणि तु भवेदेवेति। अन्तरेणापि नित्यत्वे सिद्धे नित्यमितिवचनं यावज्जीवार्थं द्वात्रिंशद्वर्षाणि कृत्वोत्सर्गो मा भूदिति। कः प्रसङ्ग उत्सर्गस्येति चेत्। दर्शपूर्णमासभक्तत्वादस्य[द्वा]त्रिंशद्वर्षता यावज्जीविकतया विकल्पत इत्याशङ्क्येत। एतच्च प्रज्ञापयति पर्वण्युपोष्य प्रतिपदि क्रियां पौर्णमास्यामारम्भं च।

तदुक्तं बह्वृचैः—

"तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवास इध्माबर्हिषोश्च सनहनम्" इति।

धर्मेषु चैतदेव वक्ष्यति—

"पर्वसु चोभयोरुपवासः" इति प्रकृत्य "श्वोभूते स्थालीपाकः" इति।

---

१ ख. ग. ड. ञ. 'थावस्थि'। २ ग. ड. च. तत्र।

नित्यमत ऊर्ध्वमेवं पर्वस्वित्येतावतैव सिद्ध आग्नेयेन स्थालीपाकेन यजत इति वचनमाग्नेयेन स्थालीपाकेन यजत एव नर्षभदानमितिनियमार्थम् ।

अथेतिकर्तव्यता धर्मसूत्रे—

"पर्वसु चोभयोरुपवास औपवस्तमेव कालान्तरे भोजनं तृप्तिश्चान्नस्य यच्चैनयोः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि भुञ्जीयातामधश्च शयीयातां मैथुनवर्जनं च श्वोभूते स्थालीपाकः" इति ।

पक्षसंधिः पर्व । इह तद्युक्तमहर्गृह्यते । तेषु पर्वसूभयोर्दम्पत्योरुपवासो भोजनलोपः । कालयोर्भोजनमित्येतत्पूर्वतनसूत्रात्—

"सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम्" इति श्रुतेश्चाविशेषेणोभयोरपि कालयोर्भोजनमाप्तावाह—औपवस्तमिति । यत्कालान्तर एककाले भोजनं तदप्यौपवस्तमेवोपवास एव । तदपि दिवा न रात्रौ । श्रौते तथा दर्शनात् । "नैतां रात्रिमश्नाति" इति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । पर्वसु यदेककाले भोजनं तत्र यावत्तृप्त्यन्नं भुञ्जीयाताम् । धान्यव्यञ्जनादिषु मांसलवणादिवर्जं यदेनयोर्दम्पत्योर्मनसः प्रियं स्यात्तदेतस्मिन्नहनि पर्वदिने भुञ्जीयाताम् अधो भूमौ न खट्वादौ । मैथुनवर्जनमप्येतस्मिन्नहनि कुर्याताम् । श्वोभूते द्वितीयेऽहनि पात्रासादनमारभ्य स्थालीपाकः कार्य इति व्याख्यातमुज्ज्वलाकृता । पात्रासादनमारभ्येत्यनेन पात्रासादनपूर्वतनं कर्म पूर्वस्मिन्नहनि कर्तव्यमिति बोध्यते । छान्दोग्यगोभिलगृह्ये विशेषः—

"न प्रवसन्नुपवसेदित्याहुः पत्न्या व्रतं भवतीति यथा कामयेत तथा कुर्यात्" इति ।

एतदप्यशक्तौ स्वीकार्यम् । पर्वणि वर्ज्यान्पदार्थानाह भरद्वाजः—

"विवर्जयेद्यक्ष्यमाणः स्त्रीनैद्यामिषवृक्षजम् ।
कलहं विक्रयं चैव प्रहासं बहुभाषणम् ॥
तौर्यत्रिकं वृथाशय्यां परान्नमनृतं तथा" इति ॥

आमिषं मांसं माषादिकं च । वृक्षजो निर्यासः । स च श्वेतोऽप्यत्र निषिद्धः । 'य एव लोहितो यो वा व्रश्चनान्निर्येषति तस्य नाऽऽश्यं काममन्यस्य' इति श्रुतिस्तु व्रतातिरिक्ताशने श्वेतनिर्यासाभ्यनुज्ञापरा । तौर्यत्रिकं वाद्यम् । अनृतवदनस्य सामान्यतो निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधः कर्माङ्गत्वार्थः । तेन श्रौतं प्रायश्चित्तमत्र कार्यम् ।

जाबालिः—"शाकं मांसं मसूरं च चणकान्कोद्रवांस्तथा ।
माषान्मधु परान्नं च वर्जयेदौपवस्तके" इति ॥

मधुशब्देनात्र क्षौद्रं गृह्यते।

मद्यस्य तु—" न मद्य ब्राह्मणः पिबेत् " इत्यनेनैव निषेधसिद्धेः। औपवस्थकं पर्वदिनम्।

कात्यायनोऽपि—

" लवणं मधु मांसं च क्षारा येन च हूयते।
औपवस्ते न भुञ्जीत धान्यं रात्रौ न किंचन " इति॥

क्षारशब्देन यस्य भक्षणे लालोत्पद्यते तद्द्रव्यमुच्यते। येन हूयत इत्यनेन यागसाधनत्वेन स्वीकृतं द्रव्यमपि न भक्षणीयमित्युक्तं भवति।

वाधूलबौधायनवैखानसाः—

" सर्वमेवैतदहः कोशीधान्यं वर्जयेदन्यत्र तिलेभ्यः " इति।

तिलवन्मुद्गानामपि ग्राह्यत्वमुक्तं कात्यायनेन—

तिलमुद्गादृते शैव्यं सस्ये गोधूमकोद्रवौ।
चणकं देवधान्यं च सर्वशाकं तथैक्षवम्॥
सर्जिक्षारं यवक्षारं टङ्कणक्षारमेव च।
व्रतस्थो वर्जयेन्नित्यं सामुद्रं लवणं तथा " इति॥

अत्र सामुद्रस्योपादानात्सैन्धवमानसादेरनिषेधः प्रतीयते। तस्य हविष्यत्वात्।

तथा चोक्तम्—

" मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम्।
अक्षारं लवणं चैव प्रकृत्या हविरुच्यते " इति॥

अक्षारलवणं सैन्धवमिति सर्वनिबन्धकाराः।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

" सैन्धवं लवणं चैव यच्च मानससंभवम्।
पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षमपि सर्वदा " इति॥

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

" पूर्णमास्याममायां च अग्न्याधाने क्रियते।
अनाहिताग्नेरप्येष पश्चादग्नेर्विधीयते " इति॥

बौधायनः—" पर्वसु न चाश्नीयान्न स्त्रियमुपेयात्पर्वसु
रसा पितराश्चाभिचारयन्ति भवन्ति " इति।

सूत्रे—" पौर्णमास्यां प्रातराशे जायापती सर्पिर्मिश्रमश्नीतो यदन्यन्मा-
पेभ्यश्च न सुहितौ स्यातां प्राग्वत्सापाकरणादमावास्यायां
कामं सुहितौ स्याताम् " इति ।

सुहितौ तृप्तौ । पौर्णमास्यां न सुहितौ स्याताममावास्यायां तु सुहितावपि स्यातामितीत्थं यो विशेषः स न स्थालीपाके । तृप्तिश्चान्नस्येत्यविशेषेणोक्तत्वात् । सर्पिर्मिश्रितमेवाशनं कर्तुमशक्तेन दधिमिश्रितं वाऽप्यशितव्यम् । दध्ना पयसा वेत्यापस्तम्बवचनात् । अयं च रागप्राप्त एव नित्येऽशने सर्पिरादिनियमः क्रत्वर्थो विधीयते । अशनं तु पुरुषार्थमेव । तेनासामर्थ्यादिना यद्यशनं कर्तुं न शक्यते तदा नियमानुग्रहार्थमशनं न कर्तव्यमिति पितृभूतिः ।

भर्तृस्वाम्यप्याह—

" अशनं क्षुत्प्रतिघातार्थं, तस्यास्मिन्काले नियमः सत्यामिच्छायामतो
नाऽऽवर्तेत इष्टिबहुत्वे " इति ।

बह्वीनां पत्नीनाममुख्याऽनालम्भुका चेत्तदा यागः कर्तव्य एव । ज्येष्ठा चेदनालम्भुका तदा न यागः कर्तव्यः ।

तदुक्तं हेमाद्रौ गौतमेन—

" यजनीयेऽह्नि संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।
यागं तत्र प्रकुर्वीत ज्येष्ठा चैत्तेवमाचरेत् " इति ॥

वसिष्ठोऽपि—" बह्वीनामपि पत्नीनां ज्येष्ठा चेद्रजसाऽन्विता ।
नापरुध्य प्रकुर्वीत यजनं हि विचक्षणः " इति ॥

कनिष्ठामपरुध्य यागः कर्तव्य इति त्वर्थात्सिद्धं भवति ।

अस्ति च पाद्मं वचनम्—

" बह्वीनामेकपत्नीनां कनिष्ठा रजसाऽन्विता ।
अपरुध्यापि कुर्वीत यजनं विधिपूर्वकम् " इति ॥

ज्येष्ठातोऽन्याः सर्वा अपि कनिष्ठशब्देन ग्राह्याः । न त्वन्तिमैव ।

अत एव—" बह्वीनामपि पत्नीनाममुख्या रजसान्विता ।
अपरुध्यापि कुर्वीत यजनं विधिपूर्वकम् " ॥

इति स्मृत्यन्तरेऽमुख्येत्युक्तम् ।

ज्येष्ठपत्न्या मुख्यत्वं तु पाद्म उक्तम्—

" ज्येष्ठा पत्नी तु मुख्या स्याद्यज्ञे दानेऽर्चने गृहे ।
तया कर्माणि कुर्वंस्तु यथोक्तफलमाप्नुयात् " इति ॥

कौर्मेऽपि—" ज्येष्ठपत्न्या विरहितं कृतं यत्तु जनाधिप ।
तत्सर्वं विफलं याति गजभुक्तकपित्थवत् " इति ॥
वसिष्ठोऽपि—" ज्येष्ठया सह कर्माणि कुर्याद्यत्नेन भूपते ।
तया सह कृतं कर्म सफलं जायते नृणाम् " इति ।

ज्येष्ठपत्न्या राहित्येन कर्मकरणे यो दोष उक्तः स तस्या विद्यमानत्वे द्रष्टव्यः। ज्येष्ठायां मृतायां विद्यमानासु या ज्येष्ठा सा मुख्यत्वेन द्रष्टव्या । एवं च विद्यमानज्येष्ठाव्यतिरिक्ताः पत्नीरपरुध्यापि यागः कर्तव्य इति सिद्धं भवति। एतेन बह्वीनां पत्नीनामेकाऽप्यृतुमती चेन्न यागः कार्य इति परास्तम् ।

एतच्च प्रथमप्रयोगव्यतिरिक्ते—
" प्रक्रान्तमग्निहोत्रादि कर्म यच्छ्रुतिचोदितम् ।
आर्तवाभिप्लुतां नारीं विहाय कुरुते द्विजः "
इति कात्यायनवचने प्रक्रान्तमिति श्रवणात् ।
" ज्येष्ठा वाऽथ कनिष्ठा वा पत्नी यदि रजस्वला ।
प्रथमे चेत्प्रयोगे स्यान्नोपरोधस्तदा मतः "
इति स्मृत्यन्तरेऽभिधानाच्च ।

प्रक्रान्तमारब्धमेकवारमनुष्ठितमिति व्याख्यातारः । ये तु प्रारब्धं संकल्पादिना प्रक्रान्तमित्यर्थं वदन्ति तन्मते संकल्पोत्तरं प्रथमप्रयोगेऽप्युपरोध इति द्रष्टव्यम् ।

अथ प्रयोगः ।

कर्ता शुक्लचतुर्दश्यां प्रातरौपासनहोमानन्तरमौपासनाग्नेः पश्चात्सपत्नीक उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य सत्यधिकारे यावज्जीवं दर्शपूर्णमासस्थालीपाकाभ्यां यक्ष्य इति संकल्पं कुर्यात् । दर्शपूर्णमासेष्ट्यारम्भोत्तरं न पार्वणस्थालीपाकाविव्येतन्मतमेव स्वीक्रियत इति निश्चिते सति सत्यधिकारे दर्शपूर्णमासेष्ट्यारम्भपूर्वतनकालपर्यन्तं दर्शपूर्णमासस्थालीपाकाभ्यां यक्ष्य इति संकल्पे विशेषः ।

ततो गणपतिपूजनादिनान्दीश्राद्धान्तं कुर्यात् । अत्राग्निः प्रीयतामिति विशेषः । *अथवा प्रधानसंकल्पात्पूर्वमेव गणपतिपूजनपुण्याहादिवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धानि कृत्वाऽनन्तरं प्रधानसंकल्पः कार्यः ।*

तत आरम्भार्थं चतुर्होतृसारस्वतहोमावन्वारम्भणस्थालीपाकं च कुर्यात् ।

१ ग. स्याद्याप॰ ।

यद्यपि चतुर्होतृहोमादिकं सूत्रे नोक्तं तथाऽपि दर्शपूर्णमासस्थालीपाकयोर्दर्शपूर्णमासेष्टिन्यायसाम्यात्केषांचिद्दर्शपूर्णमासधर्माणां मातृदत्तेनोक्तत्वात्तदुपलक्षणेन चैतेषामप्यत्र प्राप्तिः । शिष्टाचारश्चाप्यत्रास्ति ।

आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य दर्शपूर्णमासस्थालीपाकावारभमाणश्चतुर्होतारं सग्रहं होष्यामीति संकल्प्योत्तरेणाग्निं दर्भान्संस्तीर्य तेषु स्रुचं दर्वीं वा स्रुवमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भानाज्यं समिधं चाऽऽसाद्य पवित्रकरणादि पवित्रे अग्नावाधायेत्यन्तं कृत्वाऽग्निं परिस्तीर्य तूष्णीं परिषिञ्चेत् । न वा परिस्तरणपरिषेकौ ।

ततोऽग्निमलंकृत्य स्रुचि दर्व्यां वा सकृद्गृहीत्वाऽऽसादितां समिधमभ्याधाय, पृथिवी होतेत्यस्य चतुर्होतृमन्त्रस्य वाचस्पते वाचो वीर्येणेतिग्रहसंज्ञकमन्त्रसहितस्य प्रजापतिर्वाचस्पतिर्ब्रह्मा यजुः । होमे विनियोगः । 'ॐ पृथीवी होता० बृहस्पतिरुपवक्ता ' इति मनसोक्त्वा 'ॐ वाचस्पते वाचो० मिन्द्रियाय स्वाहा ' इत्यग्नेर्दक्षिणतस्तिष्ठञ्जुहोति । वाचस्पतये ब्रह्मण इदं न मम ।

ततः परिस्तरणसत्त्वे तान्युत्तरे विसृजेत् । ऋष्यादिस्मरणे विकल्पः । ततः सारस्वतहोमौ दर्शपूर्णमासस्थालीपाकावारभमाणः सारस्वतौ होमौ होष्यामीति संकल्प्योत्तरेणाग्निं दर्भान्संस्तीर्य तेषु स्रुचं दर्वीं वा स्रुवमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भान्समिद्द्वयमाज्यं चाऽऽसाद्य पवित्रकरणादि पवित्रे अग्नावाधायेत्यन्तं कृत्वाऽग्निं परिस्तीर्य तूष्णीं परिषिञ्चेत् । न वा परिस्तरणपरिषेकौ ।

ततोऽग्निमलंकृत्य स्रुवेण स्रुचि दर्व्यां वाऽष्टवारं द्विर्वा गृहीत्वाऽऽसादितं समिद्द्वयमग्नावभ्याधाय, पूर्णा पश्चादित्यस्य सोमः पूर्णमासस्त्रिष्टुप् । होमे विनियोगः । 'ॐ पूर्णा प० मादयन्ता५ स्वाहा ' इत्यर्धाज्येनाग्नेर्दक्षिणतस्तिष्ठञ्जुहोति । पूर्णमासायेदं न मम ।

यत्ते देवा अदधुरित्यस्य सोमोऽमावास्या त्रिष्टुप् । होमे विनियोगः । 'ॐ यत्ते देवा अ० सुवीर५ स्वाहा ' इत्यवशिष्टेनाऽऽज्येन तथैव जुहोति । अमावास्याया इदं न मम । ऋष्यादिस्मरणे विकल्पः । परिस्तरणसत्त्वे तान्युत्तरे विसृजेत् ।

अथान्वारम्भणस्थालीपाकप्रयोगः ।

दर्शपूर्णमासस्थालीपाकावारभमाणोऽन्वारम्भणस्थालीपाकं करिष्य इति

संकल्प्याग्निं प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वाऽन्वारम्भणस्थालीपाककर्मणि या यक्ष्यमाणा देवतास्ताः सर्वाः परिग्रहीष्यामि। अग्नाविष्णू एकया चर्वाहुत्या यक्ष्ये। सरस्वतीमेकया चर्वाहुत्या यक्ष्ये। सरस्वन्तमेकया चर्वाहुत्या यक्ष्ये। अग्निं भगिनमेकया चर्वाहुत्या यक्ष्ये। वैशेषिकजयोपहोमे—चित्तं चित्तिमित्यादि प्रजापतिं चैकैकयाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इत्यन्तमुक्त्वा, स्विष्टकृद्धोमे—अग्निं स्वीष्टकृतं हुतशेषेण यक्ष्य इत्यादि समिद्भ्याधानान्तं कृत्वाऽग्निं परिस्तीर्योत्तरेणाग्निं दर्भान्संस्तीर्य तेषु स्रुवं दर्वीमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं हविरासादनार्थान्दर्भाञ्शूर्पं कृष्णाजिनमुलूखलं मुसलं चरुस्थालीचतुष्टयं मेक्षणचतुष्टयं संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भानाज्यं समिधं चाऽऽसादयेत्।

"समोप्य व्युद्धार जुहुयात्" इत्याश्वलायनसूत्राच्छूलगवे चरुत्रयस्य पयसि स्थालीपाकं श्रपयित्वेत्येकत्रैव श्रपणदर्शनाच्चैकैव वा चरुस्थाली, एकमेव मेक्षणमुद्धरणार्थं पात्रचतुष्टयमेकमेव वा महदिति पात्रासादने विशेषः।

ततोऽग्नेः पश्चात्स्रुवस्य पुरतः शूर्पं निधाय तस्मिन्पवित्रे संस्थाप्य दक्षिण हस्तेन प्रतिदैवतं तूष्णीं चतुरश्चतुरो मुष्टींस्तां ता देवतामभिध्यायन्निरुप्यान्वावापं कृत्वाऽग्नेरुत्तरतो हविः संस्थाप्य प्रोक्षणीः संस्कृत्य पवित्रेण पाणिना हविस्त्रिः प्रोक्ष्य पात्राण्युत्तानानि कृत्वा त्रिः सर्वाभिः प्रोक्षति।

तत पत्न्यग्नेरुत्तरतः कृष्णाजिनावधूननादि फलीकरणान्तमाग्नेयस्थालीपाकवत्कुर्यात्।

ततो होमकर्ता निरुप्तहविषः समं भागचतुष्टयं कृत्वाऽयमग्नाविष्णुभ्यामयं सरस्वत्यै, अयं सरस्वतेऽयमग्नये भगिने, इति क्रमेणाभिमृश्य चतसृषु स्थालीषूदकमानीय तत्र क्रमेण भागचतुष्टयमोप्याग्नौ स्थालीरधिश्रयति। यद्येकैव स्थाल्यासादिता स्यात्तदा तस्यामेव श्रपणपर्याप्तमुदकमानीय सर्वं हविस्तस्यामोप्याग्नावधिश्रयति। न वा निर्वापादि किंतु पत्न्याऽवघातमात्रं कारणीयम्। पर्यग्निकरणं तु कर्तव्यमेवेति पक्षान्तरम्।

ततः स्रुवं दर्वीं मेक्षणं च संमृज्याऽऽज्यसंस्कारं कुर्यात्। तत्र हविषा सहाऽऽज्यस्य पर्यग्निकरणमिति विशेषः।

तत आसादितान्दर्भानग्नेः पश्चादास्तीर्य तत्राऽऽज्यं निधाय शृतांश्चरून्क्रमेणाभिघार्योत्तरत उद्वास्याग्नेः पश्चादुदक्संस्थं बर्हिष्यासादयति। एवत्र

१ ख ग ड च तत प्र। २ ख ग ड च दास्योद।

श्रपणपक्ष एकस्यैव चरोः सत्त्वात्तमेकवारमेवाभिघार्याऽऽसादितेषु चतुर्षूद्धरणपात्रेषूपस्तीर्य तेषु तं समशः उद्धृत्य, अयमग्नाविष्णुभ्याम् । अयं सरस्वत्यै । अयं सरस्वते । अयमग्नये भगिने, इति क्रमेणोदक्संस्थमिदानीं देवता निर्दिशेत् । यदा तूद्धरणपात्रमेकमेवाऽऽसादितं तदैकस्मिन्नेव पात्रे देशभेदेनोपस्तरणमुद्धरणं च ।

ततोऽदितेऽनुमन्यस्वेत्यादिभिः परिषिच्य तूष्णीं समिधमाधाय प्रधानहोमं कुर्यात् । प्रथमेन धृष्याकारमेक्षणेन प्रथमचरोरुपहत्याग्नाविष्णुभ्यां स्वाहेति जुहोति । अग्नाविष्णुभ्यामिदं न मम ।

ततो द्वितीयेन मेक्षणेन द्वितीयचरोरुपहत्य सरस्वत्यै स्वाहेति प्रथमाहुतेः पुरस्ताज्जुहोति । सरस्वत्या इदं न मम ।

ततस्तृतीयेन मेक्षणेन तृतीयचरोरुपहत्य सरस्वते स्वाहेति द्वितीयाहुतेः पुरस्ताज्जुहोति । सरस्वत इदं न मम ।

ततश्चतुर्थेन मेक्षणेन चतुर्थचरोरुपहत्याग्नये भगिने स्वाहेति तृतीयाहुतेः पुरस्ताज्जुहोति । अग्नये भगिन इदं न मम । एकस्थालीपक्ष एकस्यैव मेक्षणस्याऽऽसादितत्वात्तेनैव ग्रहणम् ।

ततो दर्व्या वैशेषिकजयोपहोमं कुर्यात् । तत्र विशेषः । स्रुवेण दर्व्यां द्वादशगृहीतं गृहीत्वा द्वादश जयाञ्जुहोति । ते च सामान्यप्रयोग उक्ताः । पुनः सकृद्गृहीत्वा 'ॐ प्रजापतिर्ज० भूव स्वाहा' इति जुहोति । प्रजापतय इदं न मम ।

ततस्तेन तेन मेक्षणेन तस्य तस्य चरोरुत्तरार्धात्सकृदुपहत्याग्नये स्विष्टकृते स्वाहेतीशान्यामसंसक्तामितराभिराहुतिभिर्जुहोति । अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम । एकं मेक्षणं चेत्तेनैव ग्रहणम् । ततो मेक्षणप्रहरणं कृताकृतम् ।

ततः परिस्तरणानि विसृज्य समस्तव्याहृतीभिः प्रायश्चित्तहोमं कृत्वोत्तरपरिषेकं कृत्वा संस्थाजपेनोपस्थायाग्निं संपूज्य भस्म धृत्वाऽऽचार्याय मिथुनौ गावौ दक्षिणां दत्त्वाऽन्येभ्यो भूयसीं दत्त्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मरेत् ।

एते च चतुर्होतृहोमसारस्वतहोमान्वारम्भणस्थालीपाकाः कृताकृताः । सूत्रेऽनुक्तत्वात् ।

इत्यन्वारम्भणस्थालीपाकप्रयोगः ।

अथ पार्वणस्थालीपाकयोः प्रयोगः।

अन्वाधानदिनेऽनाहिताग्निरौपासनहोमानन्तरमाहिताग्निश्चोपवसथीयदिवसकर्मसमाप्त्यनन्तरं सपत्नीक आचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं सत्यधिकारे यावज्जीवं दर्शपूर्णमासस्थालीपाकाभ्यां यक्ष्य इति संकल्पं कुर्यात्। दर्शपूर्णमासेष्ट्यारम्भोत्तरं पार्वणस्थालीपाकौ न कार्याविति येतन्मतमेव स्त्री क्रियत इति निश्चिते सति दर्शपूर्णमासेष्ट्यारम्भपूर्वतनकालपर्यन्तं दर्शपूर्णमासस्थालीपाकाभ्यां यक्ष्य इति संकल्पे विशेषः। वस्तुतस्तु करणपक्ष एव युक्तः।

ततो गणेशं संपूज्य पुण्याहादि वाचयित्वाऽग्निः प्रीयतामिति वदेत्। एतदन्तं प्रथमप्रयोग एव न तु प्रतिप्रयोगम्।

ततः पुनराचमनप्राणायामदेशकालसंकीर्तनानि कृत्वा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं दर्शपूर्णमासस्थालीपाकाभ्यां यक्ष्ये। तत्रेदानीं पूर्णमासस्थालीपाकेन श्वो यष्टाह इति संकल्पं कुर्यात्। सद्यःपक्षे सद्यो यक्ष्य इति। दर्शे तु दर्शस्थालीपाकेन श्वो यष्टाह इत्येतावानेव संकल्पः। दर्शस्थालीपाकस्तु त्र्यहकाल एव। पूर्णमासस्थालीपाकेन यष्टाहे दर्शस्थालीपाकेन यष्टाह इति भिन्नौ वा संकल्पौ।

एवं संकल्प्याग्निं प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वा पूर्णमासस्थालीपाकयागकर्मणि ये यक्ष्यमाणे देवते ते परिग्रहीष्यामि। अग्निमेकया चर्वाहुत्या यक्ष्ये। अग्निं स्विष्टकृतमेकया हुतशेषाहुत्या यक्ष्ये। एते देवते श्वो यष्टाह इत्युक्त्वा व्याहृतिभिरन्वाधानसमिधोऽभ्यादध्यात्। सद्यःपक्षे सद्यो यक्ष्य इति। एवं दर्शे। तत्र दर्शस्थालीपाकयागकर्मणीति विशेषः।

ततोऽग्निं परिस्तीर्य पात्रासादनाद्यर्थदर्भांश्छित्त्वा मुष्टिं बद्ध्वौपासनाग्नेरुपरि यथा न पतति तथा निदधाति। श्रौते दृष्टत्वात्सायंहोमोत्तरं वा परिस्तरणम्। अस्मिन्दिने दंपती माषमांसलवणक्षारादिवर्जं सर्पिर्मिश्रमशक्तौ दधिमिश्रं पयोमिश्रं वा येन धान्येन यक्ष्यमाणस्तद्धान्यवर्जं चाश्नीतः। अशक्तावेतदप्यश्नीतः।

ततः श्वोभूते प्रातरौपासनहोमानन्तरं श्रौताग्निमांश्चेदिष्टयुत्तरमुत्तरेणाग्निं दर्भानास्तीर्य तेषु दर्वीमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रं तण्डुलप्रस्कन्दनार्थं पात्रं शूर्पं

१ क. 'भ्रान्सस्ती'।

कृष्णाजिनमुलूखलं मुसलं चरुस्थालीं मेक्षणमुपवेषं हविरासादनार्थं दर्भान्सं-मार्गदर्भानवज्वलनदर्भानाज्यं समिधमित्यासाद्य पवित्रे कृत्वाऽपरेणाग्निं शूर्पं निधाय तस्मिन्पवित्रे निधाय तूष्णीं चतुरो मुष्टीन्निरुप्योत्तरेणाग्निं व्रीहिमच्छूर्पं निधाय प्रोक्षणीः संस्कृत्य शूर्पस्थान्व्रीहीन्प्रोक्ष्य पात्राण्युत्तानानि कृत्वा प्रोक्षति ।

ततः पत्न्यग्नेरुत्तरतः कृष्णाजिनं बर्हिर्विशसनं त्रिरवधूय प्रत्यग्ग्रीवमुपरि-ष्टाल्लोम तदास्तीर्यं तस्य भसत्प्रदेशमुपसमस्य तत्रोलूखलं संस्थाप्य तस्मिन्व्री-हीनोप्याऽऽसीनैव मुसलेनावहत्योलूखलस्य पुरस्ताच्छूर्पं निधायोलूखलस्थां-स्तण्डुलाञ्छूर्पे निक्षिप्य कृष्णाजिनस्योत्तरतस्त्रिर्निष्पूय तुषान्प्रध्वंसयित्वा (त्य) तांस्तुषान्दक्षिणहस्तेन कृष्णाजिनस्याधस्तान्निक्षिपत्यनिरीक्षन्(माणा) । ततो दक्षिणहस्तेनैव निक्षिप्तांस्तुषान्निपीड्याप उपस्पृश्य तण्डुलान्वि-विच्य प्रस्कन्दनार्थं आसादिते पात्रे प्रस्कन्दयित्वा(न्त्य) तानादायोलूखले प्रक्षिप्य त्रिष्फलीकृत्य फलीकरणानि कृष्णाजिनस्योत्तरतो निक्षिप्य तण्डुला-न्प्रक्षाल्याग्नेः पश्चात्प्रक्षालनोदकं निनयति ।

ततः कर्ता प्रक्षालितांस्तण्डुलांश्चरुस्थाल्यामोप्य मेक्षणेनाऽऽलोड्य श्रप-यित्वा दर्वीं मेक्षणं च संमृज्याऽऽज्यविलापनादि पवित्राभ्याधानान्तं कुर्यात् । तत्राऽऽज्येन सह चरोरपि पर्यग्निकरणम् ।

तत आसादितान्दर्भानग्नेः पश्चादास्तीर्यं तत्राऽऽज्यं निधाय शृतं चरुं दर्व्याऽऽज्येनाभिघार्योदगुद्वास्याग्नेः पश्चादास्तृते बर्हिष्याज्यस्योत्तरत आसा-द्याग्निं परिषिञ्चेत् । अथवा पात्रासादनान्ते कृष्णाजिनमास्तीर्यानास्तीर्य वा पत्न्याऽवहननमात्रं कारयित्वा त्रिष्फलीकृत्य फलीकरणान्युत्तरतो निरस्येत् ।

ततो दर्वीसंमार्गादि पवित्राभ्याधानान्तं दर्भास्तरणपक्षे तदपि कृत्वा शृतं चरुं दर्व्याऽऽज्येनाभिघार्योदगुद्वास्याग्नेः पश्चाद्दर्भेषु दर्भास्तरणाभावपक्षे भूमा-वेव निधायाग्निं परिषिञ्चेत् । एतत्प्रयोगद्वयं सर्वेषु स्थालीपाकेषु ज्ञेयम् ।

ततस्तूष्णीं सादितां समिधमाधाय मेक्षणेनोपहत्य प्रदीप्तेऽग्नौ जुहोति । 'ॐ अग्नये स्वाहा ' इति भार्यान्वारब्धो जुहोति । अग्नय इदं न मम । पुनर्भूय उपहत्य, 'ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा ' इति भार्यान्वारब्धोऽसंसक्तां पूर्वाहुत्यो-

---

१ ख ग ङ च. 'ता स्वयमव प्रोक्षी-प्रक्षाल्य चरु' ।

चरार्धपूर्वार्धे जुहोति। अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम। अन्वारम्भो न वा। ततो मेक्षणमग्नौ प्रक्षिपेत्। न वा प्रक्षेपः।

ततः परिस्तरणानि विसृज्य व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिश्चतस्रः प्रायश्चित्ताहुतीर्हुत्वोत्तरं परिषेकं कृत्वा संस्थाजपेनाग्निमुपस्थाय तं संपूज्य ललाटे विभूतिं धृत्वा भूयसीं दक्षिणां ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणान्संभोज्य विष्णुं संस्मरेत्। नात्रर्षभदानम्। समिदभ्याधानादिः प्रयोगः प्रदर्शितप्रयोगप्रकारद्वयेऽपि समानः। "आग्नेयेन स्थालीपाकेन यजते" इति पुनर्वचनाज्ज्ञापकात्। "अत ऊर्ध्वं दक्षिणावर्जमुपोषिताभ्यां पर्वसु कार्यः" इत्यापस्तम्बोक्तेश्च। एवमेव दर्शे। अत्र संकल्पात्पूर्वं चेत्स्त्रीरजस्वला तदा द्वितीयादिनिषिद्धव्यतिरिक्तपञ्चमादिदिवसे व्यहकालं सद्यस्कालं वाऽन्तरितं पौर्णमासस्थालीपाकं कुर्यात्। प्रथमदर्शपूर्णमासस्थालीपाकयोराशौच आरम्भो न भवति। न चासगोत्रेण कारणीयावेताविति वाच्यम्। प्रथमप्रयोगे मुख्यद्रव्यालाभेनानारम्भ इव मुख्यकर्तुरधिकाराभाववशेनानारम्भस्यैव युक्तत्वात्। दर्शस्थालीपाकस्त्वन्तरितोऽपि व्यहकाल एव कार्यः। अनेकभार्यस्य विद्यमानासु भार्यासु मध्ये ज्येष्ठा चेद्भार्या संकल्पात्पूर्वं रजस्वला तदा स्थालीपाकः पञ्चमादिदिवसेष्वेव कार्यः। संकल्पोत्तरं रजस्वला चेत्तदा तां गृहान्तरे संस्थाप्य स्थालीपाकः स्वकाल एव कर्तव्यः। प्रथमे प्रयोगे तु संकल्पादुत्तरमपि सर्वासामसर्वासां वा पत्नीनां रजोदर्शने दर्शपूर्णमासौ नैव भवत इति केचित्। भवत इत्यन्ये।

यदि विवाहोत्तरं दर्शपूर्णमासस्थालीपाकयोरनुष्ठानं न कृतमनन्तरमग्निविच्छेदः, बहुकालोत्तरं पुनः संधानं यदा क्रियते तदा दर्शपूर्णमासस्थालीपाकयोरारम्भकाले रजोदोषप्रसक्तिः। यदा वा दशवार्षिक्यादिवधूलाभे विवाहकालेऽपि रजोदोषप्रसक्तिस्तत्र प्रथमारम्भो न भवति। एवमाग्रयणस्थालीपाकादिष्वपि।

यदि स्वकाले दर्शपूर्णमासस्थालीपाकावनारब्धौ तदा विभ्रष्टेष्टिदेवतोद्देशेन स्थालीपाकाञ्श्रपयेत्। श्रपणकाले प्रथमतृतीयचर्वोरुपरि गतं मण्डमादायैन्द्रे चरौ प्रक्षिपेत्।

तत आपूर्विकतन्त्रेणैवाऽऽज्यसंस्कारादि परिषेकान्तं कृत्वा तूष्णीं समिधमाधाय, 'ॐ अग्नये स्वाहा। ॐ इन्द्राय स्वाहा। ॐ सोमाय स्वाहा' इत्याहुतित्रयं हुत्वा स्विष्टकृदाद्युत्तरं तन्त्रमापूर्विकधर्मेण कुर्यात्।

प्रथमे दर्शस्थालीपाकेऽतिपन्न आगामिदर्शे विभ्रष्टस्थालीपाकं कृत्वा स्वकाले स्थालीपाकं कुर्यादित्येके ।

विभ्रष्टस्थालीपाकं कृत्वा गौणकालेऽपि प्रथमदर्शस्थालीपाकानुष्ठानमित्यन्ये ।

पथिकृद्वैश्वानर्यावेव कुर्यान्न तु विभ्रष्टस्थालीपाकमित्यपरे ।

मम तु पौर्णमासस्थालीपाकारम्भेण दर्शस्थालीपाकस्याऽऽरब्धत्वान्न विभ्रष्टस्थालीपाक इति युक्तं प्रतिभाति । अन्यथा पृथगन्वारम्भणस्थालीपाकोऽप्यारम्भनिमित्तः स्यादिति ।

पिण्डपितृयज्ञारम्भात्पूर्वं यदि पत्नी रजस्वला तदाऽग्रिमदर्शे सप्तहोतारं हुत्वा पिण्डपितृयज्ञ आरब्धव्य इति शतद्वयीव्याख्यायाम् । एवमाशौचेऽपि ।

इति दर्शपूर्णमासस्थालीपाकप्रयोगः ।

अथाऽऽग्रयणम् ।

तच्च यद्यपि गृह्ये नोक्तं तथाऽपि "चतुःशरावमोदनं पक्त्वाऽऽग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यो हुत्वा तद्ब्राह्मणं भोजयति" इतिश्रौतसूत्रोक्तानुकल्पाश्रितगृह्योक्तसामान्यस्थालीपाकविधिना कर्तव्य ए(मे)व । आचारात् । सूत्रकारेणानुक्तत्वात्कृताकृतः(म्) । करणपक्षे प्रतिसंवत्सरं श्रौताग्रयणारम्भपर्यन्तं कर्तव्य ए(मे)व न तु तदनन्तरम् । अकरणपक्षे नवान्नभक्षणे दोषोऽपि नास्ति । विधानाभावात् । आचारानुरोधात्करणं वरम् ।

तस्य कालः श्रौतसूत्रे—

"यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन तैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वैव यजेत" इति ।

अत्रामावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां तदुत्तरवर्तिन्योः प्रतिपदोरपि ग्रहणमिति वैजयन्तीकारः । एतत्समानार्थक आपस्तम्बसूत्रे रामाण्डारस्त्वमावास्यापौर्णमासीशब्दाभ्यां तदन्त्यक्षणो गृह्यते, तेन तद्वत्यहोरात्रे भवतीत्याह ।

माधवोऽपि—"इष्ट्यादिविकृतिः सर्वा पर्वण्येवेति निर्णयः" इति ।

अत्र देवनक्षत्राणि रेवतीं चाऽऽह बौधायनः—

"अपि वा देवनक्षत्रे रेवत्यां वाऽऽग्रयणेष्टिं कुर्वीत" इति ।

देवनक्षत्रे कर्मकर्तव्यताविषये श्रुतिरपि—

"यान्येव देवनक्षत्राणि । तेषु कुर्वीत यत्कारी स्यात् । पुण्याह एव कुरुते" इति ।

रेवतीनक्षत्रे कर्मकर्तव्यताविषयेऽप्यस्ति श्रुतिः—

" तस्माद्रेवत्यां पशूनां कुर्वीत । यत्किंचार्वाचीनं[१] सोमात्प्रैव भवति " इति ।

देवनक्षत्राणि कानीत्यपेक्षायां तत्रैवोक्तम्—

" कृत्तिकाः प्रथमम् । विशाखे उत्तमम् । तानि देवनक्षत्राणि " इति ।

एतानि नक्षत्राण्यापूर्यमाणपक्षान्तर्वर्तीन्येव ग्राह्याणि न तु कृष्णपक्षान्तर्वर्तीन्यपि। तेन शुक्लपक्षान्तर्वर्तिनक्षत्रेष्वेव विकृतिर्भवति। तत्र पर्वणः संपूर्णत्वेऽपराह्णसंधौ वा तद्दिने प्रकृतिप्रधानानुष्ठानाभावाद्विकृतिं कृत्वा प्रकृतेरुपक्रमः कार्यः । यदीष्ट्येतिवाक्यविहितकाललाभादिति मीमांसकानां याज्ञिकानां च संमतिपन्नमेव । पूर्वाह्णसंधौ त्वौदयिकपर्वणः प्रकृत्यवरुद्धत्वात्पूर्वपर्वण्येवोपदिष्टपर्वकालत्वानुरोधेनातिदेशप्राप्तं प्रातःकालं व्यहकालतावद्बाधित्वा विकृत्यनुष्ठानं युक्तमिति मीमांसकाः ।

याज्ञिकास्तु— आवर्तनतत्पूर्वसंध्योः प्रकृत्यनुष्ठानानन्तरं संधिदिन एव विकृत्यनुष्ठानं कर्तव्यमिति वदन्तीति कालतत्त्वविवेचने ।

आग्रयणे विशेषः श्रुतावुक्त आग्रयणेष्टिं प्रकृत्य—

" यस्मिन्कालेऽमावास्या सपद्येत तयेष्ट्वाऽथैतया यजेन यदि
पौर्णमासी स्यात्तयेष्ट्वाऽथ पौर्णमास्या यजेत " इति ।

आवर्तनात्पूर्वमिति शेषः । संपद्येत प्राप्नुयात् । तयाऽमावास्यया । एतयाऽऽग्रयणेष्ट्या । यदि पौर्णमास्यावर्तनकालात्पूर्वं प्राप्नुयात्तयाऽऽग्रयणेष्ट्वा पौर्णमास्या यजेतेति ।

मण्डनोऽपि—

" आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसंधिः कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः ।
तदैव यागः परतो यदि स्यात्तस्मिन्विकृत्याः प्रकृतेः परेद्युः " इति ॥

अस्यार्थः—आवर्तनात्पूर्वं यदि पर्वसंधिस्तस्मिन्संधिदिने प्रथमतः प्रकृतिं कृत्वा पश्चाद्विकृतिं कुर्यात् । यदा त्वावर्तनात्परः संधिस्तदा संधिदिने विकृतिरेव भवति प्रकृतिस्तु परेद्युरेवेति । धूर्तस्वामिकपर्दिस्वाम्यादयोऽप्येवमाहुः ।

तत्राऽऽग्रयणं त्रिविधं व्रीह्याग्रहणं यवाग्रयणं श्यामाकाग्रयणं चेति ।

तत्र सूत्रम्—" व्रीहीणामग्रपाकस्य यजेत तथा श्यामाकाना
यवानामग्रपाकस्य यजेत " इति ।

अग्रपाकस्तत्कालपाकः ।

---

१ क. ग. ङ. च. भवन्ति ।

एतेषां काला वैखानसापस्तम्बभरद्वाजैरुक्ताः—

" शरदि व्रीहिभिर्वसन्ते यवैर्वर्षासु श्यामाके " इति ।

तत्र यवाग्रयणं कृताकृतम् । तदुक्तं वैजयन्त्यां बोद्धृच्ये[1]—'यवाग्रयणं कृताकृतम्' इति । एतच्च नवान्नाशनाधिकारार्थम् ।

तथा च सूत्रम्—

" आग्रयणेष्टिं व्याख्यास्यामस्तया नानिष्ट्वा नवानामोषधीनां फलान्यश्नाति ग्राम्याणामारण्यानां च " इति ।

तयाऽऽग्रयणेष्ट्याऽनिष्ट्वा नवानां ग्राम्याणामारण्यानां चौषधीनां फलानि नाश्नातीत्यर्थः ।

एतत्सर्वं मण्डनेन स्पष्टमुक्तम्—

" श्यामाकान्वैणवान्व्रीहीन्यवान्वाऽऽग्रयणात्पुरा ।
न भुञ्जीतेति विस्पष्टं यज्ञपार्श्वे निरूपितम् ॥
कोशीधान्यानि शाकानि वृक्षादीनां फलानि च ।
अनिष्ट्वाऽऽग्रयणेनापि काममेतानि भक्षयेत् ॥
कोशीधान्येषु वा किंचिदभोज्यमवगम्यते ।
भरद्वाजादिसिद्धान्तान्मुद्गमाषतिलान्यपि ॥
नवेषु च नवान्नानि नाद्यादाग्रयणात्पुरा ।
व्रीहिश्यामाकनीवारान्यवान्वेणुयवानपि ॥
शालीन्मुद्गांश्च गोधूमान्कङ्गूनिति विवर्जयेत् ।
अन्यानि काममश्नीयादिति गर्गेण भाषितम् ॥
हरिमन्थकलायानां फलं नाश्नन्ति केचन ।
यानि चान्यानि भक्ष्याणि प्रोक्तानि समनन्तरम् ॥
तान्यप्यपक्वावस्थायामश्नीयात्[2]कामतः सुधीः ।
अपक्वधान्यमात्रोपलक्षणं हरिता यवाः " इति ॥

संकर्षकाण्डस्य भाष्यकारेण वर्णितम्—

" धान्यान्तरं यवप्रख्यं भारद्वाजीयभाष्यकृत् ।
अब्रवीद्धरितयवं न पुनर्हीतरं यवम् ॥
तेन तद्वर्जमन्यानि फलान्यपि न भक्षयेत् " इति ।

---

१ ग ङ च बद्दाच्ये । २ ख ग ङ च 'यात्कर्मतः ।

हरितमन्थाश्चणकाः। कलायाः सतीनाः। एतासामोषधीनां फलं चणकक-लायरूपं केचनाऽऽचार्या नाश्नन्तीत्यर्थः। आग्रयणात्पूर्वं नवान्नाशननिषेध उभयोः समः।

तथा च मण्डनः—

" नवाशननिषेधोऽयं दंपत्योरुभयोः समः " इति।

नवस्वरूपमप्युक्तं तेनैव—

" नवस्यावध्यपेक्षत्वादधुनाऽवधिरुच्यते।
कियद्दूरे पुराणत्वं नवत्वं कियदन्तिके॥
सस्यानामवधिर्ज्ये(ज्यै)ष्ठी पौर्णमासी प्रसिद्धितः।
आश्विनी पौर्णमासी तु भवेदत्रोत्तरावधिः॥
तादृश्योरुभयोः पौर्णमास्योर्मध्ये यदुद्भवेत्।
धान्यं तन्नवमित्याहुस्तत्कालाग्रयणं प्रति॥
तदेव च पुराणं स्यादूर्ध्वं स्वाग्रयणेष्टितः।
यथाऽऽग्रयणशास्त्रेषु नवत्वं तदपेक्षणे॥
ये कालास्तस्य बुद्धिस्थाः स्वान्योन्यावधयो मताः।
प्रावृट्कालात्परं पक्क शरद्याग्रयणेन च॥
ऊर्ध्वं वसन्तान्निष्पन्नं प्रावृडाग्रयणेन च।
यस्मिन्नाग्रयणं कुर्याद्दतौ तदनुसंभवम्॥
धान्यं तन्नवमित्याहुरधः पक्क पुरातनम् " इति।

इदं चार्धाधानिन आहिताग्नेरपि न भवति। श्रौतेनैव सिद्धेः।

मण्डनोऽपि—" इति ब्रुवाद्भिः संकर्षकाण्डिभिर्न्यायसाम्यतः।
अर्धादिदमपि प्रोक्तमर्धाधाने कृते सति।
श्रौताग्रयणमेवास्य न स्मार्ताग्रयणं भवेत् " इति।

स्वस्य करणाशक्तौ कृताग्रयणेन ऋत्विजा कारणीयः।

तदाह मण्डनः—

" अकृताग्रयणो नास्य ऋत्विगाग्रयणे भवेत्।
अग्निमानिति शङ्खेन धर्मशास्त्रे निरूपितम् " इति।

---

१ च. 'त.। तथा'।

नवान्नाशनाकरणेऽपि करणपक्ष इदं कार्यमेव ।

" प्रतिसंवत्सरं सोमः पशुः प्रत्ययनं तथा ।
कर्तव्याऽऽग्रयणेष्टिश्च चातुर्मास्यानि चैव हि ।
एषामसंभवे कुर्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजः " इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

तत्र प्रथमाग्रयणं तु पर्वण्येव । द्वितीयादौ त्वनियमः ।

अथ प्रयोगः ।

उक्तकाले प्रातरौपासनं हुत्वाऽग्नेः पश्चात्सपत्नीक उपविश्याऽऽचम्य प्राणानायम्य देशकालौ संकीर्त्य मम सपत्नीकस्य नवानां व्रीह्यादिधान्यानां प्राशनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं व्रीह्याग्रयणस्थालीपाकं करिष्ये इति संकल्पं कुर्यात् । यदि तु केनापि निमित्तेन नवान्नप्राशनं न करोति तदा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं व्रीह्याग्रयणस्थालीपाकं करिष्य इत्येवं संकल्पः । यदि तु यस्मिन्वर्षे यस्य धान्यस्यानुत्पत्तिस्तदा तस्मिन्वर्षे तदीयाग्रयणस्य लोपः । प्रथमाग्रयणं गुरुशुक्रास्तमलमासादिषु न भवति । द्वितीयादिप्रयोगेष्वपि शुद्धकाललाभेऽस्तादौ न कार्यम् ।

ततो गणेशं संपूज्य पुण्याहादिवाचनं मातृकापूजनं नान्दीश्राद्धं च कुर्यात् । तत्रेन्द्राग्न्यादयः प्रीयन्तामिति वदेदिति प्रथमे प्रयोगे विशेषः ।

ततोऽग्निं प्रज्वाल्य ध्यात्वा समित्त्रयमादाय श्रद्ध एहीत्यादि प्राणायामान्तं कृत्वाऽऽग्रयणस्थालीपाककर्मणि या यक्ष्यमाणा देवतास्ताः सर्वाः परिग्रहीष्यामि । इन्द्राग्नी विश्वान्देवान्द्यावापृथिव्यौ चैकैकया नवव्रीहिकचर्वाहुत्या यक्ष्ये । स्विष्टकृद्धोमे—अग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषचर्वाहुत्या यक्ष्ये । एता देवताः सद्यो यक्ष्य इत्युक्त्वा व्याहृतिभिरन्वाधानसमिदभ्याधानं कुर्यात् । पुरस्तात्स्विष्टकृतोऽज्यानीहोम इत्यस्मिन्पक्षेऽन्वाधाने प्रधानदेवतोल्लेखानन्तरमज्यानीहोमदेवतोल्लेखः कार्यः । स यथा । अज्यानीहोमे—इन्द्रमाज्याहुत्या यक्ष्ये । द्यावापृथिव्यावाज्याहुत्या यक्ष्ये । ग्रीष्मं हेमन्तं वसन्तं शरदं वर्षाश्चाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये । इदुवत्सरं परिवत्सरं संवत्सरं चाऽऽज्याहुत्या यक्ष्ये । देवान्पितॄं चाऽऽज्याहुत्या यक्ष्य इत्युक्त्वाऽग्निं स्विष्टकृतं हुतशेषचर्वाहुत्या यक्ष्य इत्यादि समिदभ्याधानान्तं कुर्यात् ।

ततोऽग्निं परिस्तीर्येत्यादि । पात्रासादने दर्वीमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं चतुःशरावपरिमितचरुश्रपणपर्याप्तां चरुस्थालीं मेक्षणं निर्वापार्थमेकं

१ क. 'क्ष्ये । अ' ।

शरावं संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भानाज्यं समिधं चेत्यासादयेत् । मेक्षणप्रहरण-पक्षे शरावासादनोत्तरं मेक्षणासादनम् ।

ततः पवित्रे कृत्वाऽग्नेः पश्चाच्छूर्पं निधाय तस्मिन्पवित्रे प्रागग्रे संस्थाप्याऽऽसादितं शरावमादाय व्रीहिभिः पूरयित्वा तेन शूर्पे सर्वा देवता अभिध्यायन्निर्वपति । एवं पुनस्त्रिवारम् ।

तत उत्तरेणाग्निं निरुप्तव्रीहिमच्छूर्पं निधायाज्यानीहोमं कुर्यात् । स यथा । उत्तरेणाग्निं दर्भान्संस्तीर्य तेषु स्रुचं स्रुवमाज्यस्थालीं प्रोक्षणीपात्रमुपवेषं संमार्गदर्भानवज्वलनदर्भान्होमपर्याप्तमाज्यं पञ्च समिधश्चाऽऽसाद्य पूर्वकृते एव पवित्रे गृहीत्वा प्रोक्षणीः संस्कृत्याज्यानीहोमार्थानि पात्राण्युत्तानानि कृत्वा प्रोक्ष्य स्रुवस्रुचोर्निष्टपनादि पुनराहारमाज्यं त्रिरुत्पूयेत्येतदन्तं कृत्वा पवित्रे प्रज्ञाते निदध्यात् । अन्यकरणपक्षेऽस्त्येव प्रहरणं नाग्नेः परिस्तरणं पूर्वकृतपरिस्तरणेनैव सिद्धेः ।

ततस्तूष्णीं परिषिच्य स्रुचि स्रुवेण पञ्च गृहीत्वा पञ्च समिधोऽभ्याधाय शतायुधायेत्यादीनां पञ्चानां मन्त्राणामग्निर्ऋषिः । प्रथमस्येन्द्रो देवता । द्वितीयस्य द्यावापृथिव्यौ । तृतीयस्य ग्रीष्मो हेमन्तो वसन्तः शरद्वर्षाश्च । चतुर्थस्येदुवत्सरः परिवत्सरः संवत्सरश्च । पञ्चमस्य देवाः पितुश्च । सर्वेषां जगती छन्दः । होमे विनियोगः । इत्यृष्यादि स्मरेत् । न वर्ष्यादिस्मरणमत्र । 'ॐ शतायुधाय० विश्वा स्वाहा' । इन्द्रायेदं न मम । 'ॐ ये चत्वारः० सर्वे स्वाहा' द्यावापृथिवीभ्यामिदं न मम । 'ॐ ग्रीष्मो हेमन्त० स्याम स्वाहा' । ग्रीष्माय हेमन्ताय वसन्ताय शरदे वर्षाभ्यश्चेदं न मम । 'ॐ इदुवत्सराय० हताः स्याम स्वाहा' इदुवत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय चेदं न मम । 'ॐ भद्रान्नः श्रेयः० स्योनः स्वाहा' । देवेभ्यः पितवे चेदं न मम । इति पञ्चाज्यानीरग्नेर्दक्षिणतस्तिष्ठन्हुत्वा स्थालीपाकपात्रतः प्रोक्षणीपात्रमादाय प्रोक्षणीः संस्कृत्य हविष्प्रोक्षणादि चतुःशरावपरिमितचरुश्रपणान्तं कुर्यात् ।

ततश्चरोरभिघारणादि बर्हिष्यासादनान्तं कृत्वाऽदित इत्यादिभिरग्निं परिषिच्याऽऽसादितामेकां समिधमभ्यादध्यात् ।

ततो मेक्षणेन चरोरुपहत्य 'ॐ इन्द्राग्निभ्याꣳ स्वाहा' इति जुहोति । इन्द्राग्निभ्यामिदं न मम ।[१]

ततः पुनस्तथैवोपहत्य 'ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा' इति जुहोति । विश्वेभ्यो देवेभ्य इदं न मम । पुनस्तथैवोपहत्य 'ॐ द्यावापृथिवीभ्याꣳ स्वाहा' इति

---

१ ट. च. 'न । ततः पु'।

जुहोति । द्यावापृथिवीभ्यामिदं न मम । अत्र वाऽज्यानीहोमः । अस्मिन्पक्षे नाऽऽज्यसंस्कारः । संस्कृताज्यस्य सत्त्वात् । प्रत्याहुतिसमिदभ्याधानं भवत्येव । इध्मस्याभावात् । अज्यानीहोमस्याकरणमेव वा ।

ततो मेक्षणेनोत्तरार्धाद्भूय उपहत्य 'ॐ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा' इतीशान्यामितराहुतिभिरसंस्पृष्टां जुहोति । अग्नये स्विष्टकृत इदं न मम । ततो मेक्षणमनुप्रहरेन्न वा प्रहरणम् ।

ततः परिस्तरणानि विसृज्य दर्व्या व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिश्चतस्रः प्रायश्चित्ताहुतीर्हुत्वाऽदितेऽन्वमꣳस्था इत्यादिभिरुत्तरपरिषेकं कृत्वा संस्थाजपेनाग्निमुपस्थायाग्निं संपूज्य भस्म धृत्वाऽऽचार्याय दक्षिणां दत्त्वा कर्मसाद्गुण्याय विष्णुं संस्मरेत् ।

ततो हुतशेषमिश्रितेन सव्यञ्जनेन नवान्नेन ब्राह्मणान्संभोज्य स्वयं प्राणाहुतिभ्यः प्राक् ,

भद्रान्न इति मन्त्रस्य विश्वे देवाः पितुस्त्रिष्टुप् । नवनीह्यन्नाशने विनियोगः । 'ॐ भद्रान्न. श्रेय० स्योन ' इति मन्त्रमुक्त्वा प्राणाहुत्यादिविधिना नवान्नमिष्टबन्ध्वादियुतो भुञ्जीत । हुतशेषमिश्रान्नस्य भुक्तस्य वमने भक्षितेडाभागवमनप्रायश्चित्तमेव कार्यम् ।

तच्चाऽऽधानदीपिकायाम्—

" इडाभागे भक्षिते तु वमन वै भवेद्यदि ।
आभिर्गीर्भिरिम मन्त्र दशवार जपेत्ततः ।
स्नान कृत्वा मार्जन च तस्य दोषप्रशान्तये " इति ॥

पूर्व स्नानं शुद्ध्यर्थं तूष्णीं कृत्वाऽऽभिर्गीर्भिरिति च कृत्वा दशवारमाभिरितिमन्त्रजपः कार्यः । मन्त्रेण पुनः स्नानं मार्जनं

" अनेन मार्जन कृत्वा तस्य दोषप्रशान्तये " एवं ।

रिति मन्त्रेण मार्जनं कृत्वैतस्यैव मन्त्रस्य दशवारं ततः इति पाठे तु—आभिर्द्रष्टव्यः । पूर्वं स्नानं त्वर्थसिद्धम् । अयमेव पाठो युक्त । स्नपः कार्य इति प्रयोगो

इति व्रीह्याग्रयणस्थालीपाकः ।

अथ यवाग्रयणम्

तच्च वसन्ते । तत्र यवाग्रयणस्थालीपाक करि॰

नयवमयश्चरुः। 'एतमु त्यं मधुना संयुतं यवम्' इति 'भद्रान्नः श्रेयः' इत्यस्य स्थाने मन्त्र इति विशेषः। अन्यत्समानम्।

एतमु त्यमित्यस्य मन्त्रस्य विश्वे देवा यवान्नं जगती। नूतनयवान्नप्राशने विनियोग इति ऋष्यादिकं ज्ञेयम्। एतच्च यवाग्रयणं कृताकृतम्।

अथ श्यामाकाग्रयणम्।

श्यामाकाग्रयणस्थालीपाकं करिष्य इति संकल्पवाक्यम्। नूतनश्यामाकमयश्चरुः। सोमो देवता। स्विष्टकृद्द्वितीयम्।

अग्निः प्रथमः प्राश्नात्वित्यस्य मन्त्रस्य विश्वे देवाः श्यामाकान्नमनुष्टुप्। नूतनश्यामाकान्नाशने वियोगः। 'ॐ अग्निः प्रथमः प्रा० चर्षणिः' इति नूतनश्यामाकान्नाशनमन्त्र इति विशेषः। समानमन्यत्।

अथवा श्यामाकाग्रयणसिद्ध्यर्थं पार्वणस्थालीपाके वा श्यामाकतृणमयं बर्हिः कर्तव्यम्। अथवा नूतनश्यामाकान्गवे दत्त्वा तस्याः क्षीरेण सायंप्रातरौपासनहोमौ होतव्यौ। तेनैव तत्सिद्धिः। व्रीह्याग्रयणस्थालीपाककरणाशक्तौ नवैर्व्रीहिभिरेव पार्वणस्थालीपाकौ कार्यौ। अथवा नवान्व्रीहीन्गवे दत्त्वा तस्याः क्षीरेण सायंप्रातरौपासनहोमौ होतव्यौ।

अनुकल्पान्तरमप्याह मन्डनः—

" गृह्ये बौधायनेनोक्तं नवेष्टिश्चेन्न संभवेत्।
ब्राह्मणे भोजनं दद्यात्कुर्याद्वा वैश्वदेविकम् " इति ॥

' च सूत्रोक्तानुकल्पासंभवे ज्ञेयम्। इदं चाऽऽग्रयणं मलमासास्तादिषु न ...उद्धकालस्य संभवात्। पुरातनधान्याभावे त्वत्रापि भवति। यदि ...मानुषाद्वा प्रतिबन्धाच्छरत्काले आग्रयणं न जायेत तदा हेमन्ते शिशिरे ...वाऽतीतमाग्रयणं कुर्यात्।

इत्याग्रयणस्थालीपाकः।

अथ गर्भाधानम्।

तत्राऽऽदौ प्रथमरजोदर्शने मासपक्षादीनां फलमुच्यते।

तत्र मासफलं विधानमालायां वाराहे—

" आद्यर्तौ विधवा नारी चैत्रमासे भवेद्ध्रुवम्।
वैशाखे बहुपुत्रा स्याज्ज्येष्ठे रोगातुरा भवेत् ॥

आषाढे त्वनपत्या स्याच्छ्रावणे धनिनी भवेत् ।
भाद्रे तु दुर्भगा क्लीबा ह्याश्विने च तपस्विनी ॥
कार्तिके विधवा बाला मार्गशीर्षे बहुप्रजा ।
पौषे स्यात्पुंश्चली नारी माघे पुत्रसुखान्विता ॥
फाल्गुने सुखसंपन्ना प्रथमर्तौ फलं स्मृतम् " इति ।

पक्षफलं स्मृतिचन्द्रिकायाम्—

" शुक्लपक्षे सुशीला स्यात्कृष्णे सा कुलटा भवेत् ।
कृष्णस्य दशमी यावन्मध्यमं फलमादिशेत् ॥
एकादश्यादिषु फलमधमं परिकीर्तितम् " इति ।

तिथिफलमपि तत्रैव—

" वैधव्यदा हि प्रतिपद्द्वितीया पुत्रवर्धिनी ।
सौभाग्यदा तृतीया च चतुर्थी सुखनाशिनी ॥
पञ्चमी सुखदा चैव षष्ठी संततिनाशिनी ।
सप्तमी धननाशाय पुत्रसौभाग्यदाऽष्टमी ॥
नवमी क्लेशदा स्त्रीणां दशमी च सुखप्रदा ।
एकादश्यर्थनाशाय द्वादशी रतिवर्धिनी ॥
त्रयोदशी तु शुभदा दुर्भगा च चतुर्दशी ।
पौर्णमासी त्वमावास्या दुःखरोगविवर्धिनी " इति ॥

ज्योतिर्ग्रन्थान्तरे तु—

" आयतौ सुभगा नारी प्रतिपत्सु रजस्वला " इति । तथा—" सप्तमी धनवर्धिनी " इति । तथा—" अष्टम्या राक्षसी नारी " इति । तथा—" एकादश्यां सुखान्विता । द्वादश्यां दुर्भगा नारी " इति । तथा—" पौर्णमास्यां सुपुत्रिणी " इति प्रतिपदादिद्वादश्यन्ततिथिषु विपरीतफलमुक्तम् ।

अत्र प्रतिपत्पूर्णिमासमीपस्थैव ग्राह्या । " वैधव्यदा हि प्रतिपत् " इत्यत्र त्वमासमीपस्था प्रतिपद्ग्राह्या । तस्याश्चन्द्रक्षयाविशेषेणामातुल्यत्वात् । सप्तमीनिषेधे कृष्णा ग्राह्या । एवमष्टम्येकादशीद्वादशीष्वपि ज्ञेयम् । पौर्णमासीनिषेधस्तु पौर्णमासीपूर्वार्धपरः । तस्य भद्रारूपत्वात् । विधिस्त्वितरांश इति ज्ञेयम् ।

१ घ. ग. ङ. च. सुतान्वि° । २ ग. ङ. च °रः । यदि भद्रा न जायेत दर्शे स्यात्पौरिका ध्रुवमिति वचनात् । वि° ।

वारफलं विधानमालायां वाराहे—

" आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव मृतप्रजा ।
आत्मनो घातिनी भौमे बुधे कन्याप्रसूर्भवेत् ॥
गुरौ पुत्रवती नारी कन्यापुत्रप्रसूर्भृगौ ।
पौंश्चल्यकारिणी मन्दे भर्तुरग्रे म्रियेत सा " इति ॥

सा रजोवती । नारदीये तु—

" रुग्णा पतिव्रता दुःखी पुत्रिणी भोगभागिनी ।
पतिप्रिया क्लेशभागी सूर्यवारादिषु क्रमात् " इत्युक्तम् ।

मृतप्रजेति कृष्णपक्षसोमवारविषयम् । पतिव्रतेति शुक्लसोमवारविषयम् । नातो विरोधः ।

नक्षत्रफलं वाराहे—

" अश्विनी सुखदा स्त्रीणां भरणी कामवर्धिनी ।
कृत्तिका दैन्यदा ज्ञेया रोहिणी सुखदा भवेत् ।
मृगस्तु कामभोगाय सुखदं रुद्रदैवतम् ।
अदित्यृक्षं सुखं दद्याद्गुरुभं सुखवर्धनम् ।
आश्लेषाः सुखनाशाय मघा वैधव्यदाः स्मृताः ।
पूर्वा फल्गुनिका पुत्रकन्यासुखविवर्धिनी ।
उत्तरा ह्यर्थनाशाय हस्तः पुत्रप्रवर्धनः ।
चित्रा चित्रतनु नारीं कुरुते नात्र संशयः ।
स्वाती शुभाय नारीणां विशाखा सुखनाशिनी ।
अनुराधाऽर्थभोगाय ज्येष्ठा भर्तृवियोगदा ।
शुभं वाऽप्यशुभं मूलं पूर्वाषाढाऽर्थनाशिनी ।
सुखदा चोत्तराषाढा श्रवणः सुखवर्धनः ।
धनिष्ठापञ्चकं स्त्रीणां प्रथमर्तौ सुखप्रदम् " इति ।

रत्नमालायां तु—

" करादिपञ्चोत्तरमूलपूषविष्णुत्रयाश्वीज्यविधीन्दुभेषु ।
आद्यं रजः सौख्ययुतायुरर्थं सौभाग्यवृद्धिं कुरुतेऽङ्गनानाम् ।
पूर्वात्रये याम्यभुजंगधिष्ण्ये वैधव्यमस्या विदधीत नूनम् ।
मघेशयोः शोकमथादितेर्भे वन्ध्या तथैन्द्रेऽप्यनले दरिद्रिणी " इत्युक्तम् ।

करादिपञ्चकं हस्तचित्रास्वातीविशाखानूराधानक्षत्राणि । उत्तरशब्देनो-त्तरात्रयम् । ईश आर्द्रा । ऐन्द्रं ज्येष्ठा । अनलः कृत्तिका ।

ग्रन्थान्तरे विशेषः—

" आद्यंशे दस्रमघामूलानां सर्पशक्रपौष्णानाम् ।
चरमे यदि पुष्पवती कुलटा वन्ध्या मृतप्रजा भवति " इति ।

दस्रावश्विनी । सर्पं आश्लेषाः । शक्रो ज्येष्ठा । पौष्णं रेवती । अत्र केषु-चिन्नक्षत्रेषु परस्परं फलविरोधोऽस्ति स शुक्लकृष्णपक्षान्तर्गतत्वेन व्यवस्थाप-नीयः । शुभं फलं शुक्लपक्षान्तर्गतनक्षत्रविषयं, निषिद्धं फलं कृष्णपक्षान्तर्गत-नक्षत्रविषयम् । इति नक्षत्रफलम् ।

अथ योगफलम् ।

ज्योतिर्निबन्धे वसिष्ठः—

" आयतौ दुर्भगा नारी विष्कम्भे चेद्रजस्वला ।
वन्ध्या स्यादतिगण्डे च शूले शूलवती भवेत् ।
गण्डे तु पुंश्चली नारी व्याघाते चाऽऽत्मघातिनी ।
वज्रे च स्वैरिणी प्रोक्ता पाते च पतिघातिनी ।
परिघे मृतवन्ध्या च वैधृतौ पतिमारिणी ।
शेषाः शुभावहा योगा यथानामफलप्रदाः " इति ।

ग्रन्थान्तरे विशेषः—

" अमासंक्रान्तिविष्ट्यादौ व्यतीपाते च वैधृतौ ।
परिघस्य तु पूर्वार्धे षट्षड्गण्डातिगण्डयोः ।
व्याघाते नव शूले च नाड्यः पञ्चर्तुदर्शने " इति ।

वर्जनीया इति शेषः ।

एतेषां फलानि तत्रैव—

" वैधव्यमर्थहानिं च सुतनाशं महद्भयम् ।
वैधव्यं शत्रुवृद्धिं च दारिद्र्यं क्षीणजीवनम् ।
तेजोहानिं दुर्भगत्वमेषु पुष्पवती क्रमात् " इति ।

इति योगफलम् ।

---

१ क. ह. 'तरात' । २ ह. च. हतिका: ।

अथ करणफलम्।

" बवे पुष्पवती नारी वन्ध्या वा विधवा भवेत्।
बालवे पुत्रिणी नारी कौलवे प्रमदा भवेत्।
तैतिले संमतवती गरे नारी विनश्यति।
नष्टप्रजा वणिक्संज्ञे विष्ट्यां धनविवर्जिता।
शकुने(नौ) च चतुष्पादे नारी वैधव्यमाप्नुयात्।
नागे न रमते नारी किंस्तुघ्ने विधवा भवेत् " इति।

इति करणफलम्।

अथ लग्नफलम्।

ज्योतिर्निबन्धे वसिष्ठः—

" व्यभिचारवती मेषे वृषभे परभोगिनी।
मिथुने धनभोगाढ्या कर्कटे व्यभिचारिणी॥
पुत्राढ्या सिंहराशौ स्यात्कन्यायां श्रीमती तथा।
विचक्षणा तुलायां तु वृश्चिके तु पतिव्रता॥
दुश्चारिणी धनुष्पूर्वे परे चैव पतिव्रता।
मकरे मानहीना च कुम्भे निर्धनवन्ध्यता॥
मीने विलक्षणे लग्ने ग्रहसंस्था विवाहवत् " इति॥

धनुषः पूर्वभागे दुश्चारिणी परभागे पतिव्रतेत्यर्थः। ग्रहसंस्था ग्रहपूजा विवाहवत्। शक्त्या द्वित्रिगुणा भवतीत्यर्थः।

ज्योतिर्निबन्धे वाराहे तु—

" आत्मघ्नी भ्रूणहा मेषे वृषे पुत्रवती भवेत्।
द्वन्द्वे कन्या प्रसूर्नारी मृतापत्या च कर्कटे॥
सिंहे वैधव्यमाप्नोति कन्यायां स्त्रीप्रसूर्भवेत्।
तुलायां बहुपुत्राढ्या दुष्टकर्मरताऽलिनि॥
चापे पुत्रधनाढ्या स्यान्मृगे दुश्चारिणी भवेत्।
सकृत्प्रजावती कुम्भे मीने चाल्पप्रजा भवेत् " इत्युक्तम्॥

अलिर्वृश्चिकः। अलिनीत्यार्षप्रयोगः। अत्रापि शुक्लकृष्णपक्षान्तर्गतत्वेन पूर्ववद्व्यवस्था ज्ञेया। इति लग्नफलम्।

---

१ ङ. च. 'ति। अथ तिथिनक्षत्रादिदग्धिफलम् ' दुर्भगा सर्वसंधिषु ' इति। अथ लग्न'।
२ ग. कर्के च।

अथर्तुदर्शनलग्ने सप्तमस्थानस्थितग्रहाणां फलानि ।

नारसिंहीये—" लग्नस्य सप्तमस्थाने सूर्यो वैधव्यकारकः ।
चन्द्रः सत्पुत्रदो ज्ञेयः सौभाग्यं च लभेद्ध्रुवम् ॥
पुत्रहानिकरो भौमो बुधः सत्पुत्रदो भवेत् ।
बृहस्पतिर्धनायुष्यं शुक्रः सापत्नकारकः ॥
शनैश्चरे तु वन्ध्या स्याद्राहौ तु मरणं ध्रुवम् " इति ।
इत्यृतुदर्शनलग्ने सप्तमस्थानस्थितग्रहाणां फलानि ।

अथ वेलाफलम् ।

तत्रैव—" प्रातःकाले रजः स्त्रीणां प्रथमं शोकवर्धनम् ।
सङ्गवे सुखसंतत्यै मध्याह्ने धनसंततीः ।
अपराह्ने धनावाप्तिः सायाह्ने मध्यमं फलम् ।
पूर्वरात्रे सुखायालं मध्यरात्रे धनक्षयः ॥
परारात्रेऽर्थनाशश्च प्रथमर्तौ फलं स्मृतम् ।
महद्भयं सन्ध्ययोः स्यादर्थहानिस्तथैव च " इति ॥
अन्यत्र तु—" शुभं चैव तु पूर्वाह्णे मध्याह्ने मध्यमं फलम् ।
अपराह्णे तु वैधव्यं पूर्वरात्रे शुभं भवेत् ॥
मध्यरात्रे मध्यमं स्यात्पररात्रे शुभान्यकम् " इत्युक्तम् ॥
शुभान्यकमशुभम्¹ । इति वेलाफलम् ।

अथ ग्रहणफलम् ।

भार्गवः—" प्रसूतिर्यदि जायेत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
संक्रान्तौ च तदा स्त्रीणामादौ च ऋतुदर्शने ।
इत्थं संजायते यस्तु तस्य मृत्युर्न संशयः ।
व्याधिः पीडा च दारिद्र्यं शोकश्च कलहो भवेत् " इति ॥
यस्य प्रसूतिस्तस्य यस्य स्त्रिया ऋतुदर्शनं तस्य चेत्यर्थः । एतन्निमित्तकशान्तिस्तु शान्तिरत्नमालायां वक्ष्यते । इति ग्रहणफलम् ।

अथ दृष्टफलम् ।

" पुरुषा दृश्यते यत्तु रजः स्त्रीणां सुखाय तत् ।
स्त्रियाः स्वयं तु यद्दृष्टं रजो वैधव्यदं स्मृतम् ॥

---

१ ग. ङ. घ. °म् । अत्रापि शुक्लपक्षकृष्णपक्षपरत्वेन व्यवस्था द्रष्टव्या । इ ।

रजः पश्यति चेत्कन्या पुमान्वा तत्सुखं भवेत्।
स्वयं दृष्टं तथा स्त्रीणामात्मघाताय कल्पते " इति ॥

पुरंध्री सौभाग्यवती स्त्री। विशस्ता विधवा। इति द्रष्टृफलम्।

अथ प्रष्टृफलम्।

" माता पृच्छति चेद्व्यर्थं पिता पृच्छति चेत्सुखम्।
श्यालो दारिद्र्यमाप्नोति स्वसा चेदायुषः सुखम्॥
पितृष्वसा धनं याति सोदरा[1] विपुलं धनम्।
प्रष्टा भ्राताऽऽयुषः क्षैण्यमित्येवं लभतेऽङ्गना " इति ॥

श्यालः पृच्छति चेत्तदा रजोवती दारिद्र्यमाप्नोतीत्यर्थः। पितृष्वसा पितृभगिनी पृच्छति चेत्तदा धनं याति धनं प्राप्नोतीत्यर्थः।

अथ परिहितवस्त्रफलम्।

" सुभगा श्वेतवस्त्रा स्यान्नववस्त्रा पतिव्रता।
दुर्भगा जीर्णवस्त्रा स्यात्सुभगा क्षौमवस्त्रिणी ॥
लोहिते तु भवेद्वन्ध्या चित्रवर्णे तु पुत्रिणी।
कृष्णे तु विधवा नारी रजस्येतत्तु लक्षणम् " इति[2] ॥

इति परिहितवस्त्रफलम्।

अथ रजःफलम्।

" प्रथमर्तौ फलं स्त्रीणामुच्यते रजसोऽधुना।
सुभगा पुत्रसंयुक्ता शुक्लवर्णे तथाऽऽर्तवे ॥
शशशोणितसंकाशे यद्वाऽलक्तकसंनिभे।
पुत्रकन्याप्रसूतिः स्यान्नीले तु स्यान्मृतप्रजा ॥
कर्बूरे म्रियते सद्यः पिङ्गले च मृतप्रजा।
कृष्णे तु विधवा नारी रजस्येवं विनिर्दिशेत् ॥
शोणिते बिन्दुमात्रे तु स्वैरिणी स्वल्पशोणिते।
वरा मध्यस्रवा स्यात्तु दुर्भगा बहुशोणिता ॥
रक्ते रक्ते भवेत्पुत्रः कृष्णे च मृतपुत्रिका।
पिच्छलाभे भवेद्वन्ध्या काकवन्ध्या च पाण्डुरे ॥
पीते च स्वैरिणी प्रोक्ता सुभगा गुञ्जवर्णके।
सिन्दूराभे भवेत्कन्या रज.शोणितलक्षणम् " इति[3] ॥

---

१ ख. ङ. च. सोदरी। २ क ख. ग. °ति। अन्यच्च ग्रन्थान्तरे—प्र°। ३ ङ. च. °ति। इ°।

रक्ते लोहिते रक्ते रक्तवर्णे सतीत्यर्थः । इति रजःफलम् ।

अथोत्पातफलम् ।

" सन्ध्यासूपप्लवे विद्यामशुभं प्रथमार्तवम् " इति ।

इत्युत्पातफलम् ।

अथ बिन्दुसंख्याफलम् ।

" प्राप्नोति बिन्दुनैकेन सौभाग्यं तु रजोवती ।
द्विबिन्दुना भवेद्भोगी भवेद्रोगस्त्रिबिन्दुभिः ॥
दारिद्र्यमधिकेषु स्याद्रजस्येतत्तु लक्षणम् " इति ।

इति बिन्दुफलम् ।

अथ कार्यकरणसमयफलम् ।

देवरातः—" संमार्जनीकाष्ठतृणाग्निशूर्पान्हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् ।
तल्पोपभोगे तपसि स्थिता चेद्दृष्टे रजो भाग्यवती तदा स्यात् " इति ।

ग्रन्थान्तरे—" शुष्ककाष्ठतुषैः शूर्पमार्जन्याद्यशुभैर्युतम् ।
देशे शुभे यथा दृष्टे तथा स्यात्प्रथमार्तवे ॥
मुक्तौ तल्पे च याने च तपनीये च धार्मिके ।
शुभोपकरणैर्युक्ते शुभैर्लग्नग्रहैर्युते ॥
शुभं स्यादनुकूलर्क्षे राशौ स्यात्सुगसंयुता " इति ॥

इति कार्यकरणसमयफलम् ।

अथ स्थानफलम् ।

ज्योतिर्निबन्धे—

" गृहमध्ये सुखावाप्तिर्गृहद्वारे वियोगता ।
शय्योत्था सुखदा भूयाद्धन चापत्यसंतति. ॥
पितृगृहे रजो दैन्यं विदधाति पितुः कुले ।
देवस्थाने पितुः स्थाने निन्द्यस्थानेऽन्यवेश्मनि ॥
मार्गे भर्तृवियोगं च बन्ध्यागारे मृतप्रजा " इति ।

देवस्थानं देवालयम्(यः) । पितृस्थानं श्मशानम् । निन्द्यस्थानं कुत्सितस्थानम् । अन्यवेश्म भर्तृगृहादन्यद्गृहम् । इति स्थानफलम् ।

---

१ क. ख ग. °धे । अ° । २ क ख ग. °म् । इति परिहितवस्त्रादेःफलम् । अ° । ३ क. ग °संताम् । ४ ब यदा । ५ ङ बन्ध्यागारे ।

तिथ्यादिफलेषूत्तरोत्तरं विशेषमाह देवरातः—

" तिथिरेकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।
वारस्तु षड्गुणो ज्ञेयो मासश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥
वस्त्रं दशगुणं विद्याद्दर्शनं च ततोऽधिकम् ।
अशुभं चेद्रजः स्त्रीणां प्रथमर्तौ हि दृश्यते ॥
विधानं तत्र कर्तव्यमरिष्टघ्नं विशेषतः " इति ।

विधानं शान्तिः । सा च शान्तिरत्नमालायां वक्ष्यते ।

अथ सर्वर्तुनियमाः ।

तत्रेदं गृह्यम्—

" त्रिरात्रं मलवद्वाससा ब्राह्मणव्याख्यातानि व्रतानि चरति " इति ।

मलवद्वस्त्रं तेन सहिता व्रतं चरतीत्यर्थः । अथवा मलवद्वाससा रजस्वला मलवद्वाससेति तृतीया प्रथमार्थे । मलवद्वासा इति पाठस्तु युक्त एव । " तस्मान्मलवद्वाससा न संवदेत " इत्यादीनि ब्राह्मणोक्तानि व्रतानि चरतीत्यर्थः । मलः, रजो विद्यते यस्मिंस्तन्मलवत् । एतेनैव ज्ञायत एकवस्त्रैव रजस्वला स्नानपर्यन्तं भवेदिति । श्रुतौ पर्णेन पानस्यैव निषेधनात्पर्णे भोजनस्य निषेधो नास्तीत्यवगम्यते । एतन्मूलमग्रे प्रदर्शयिष्यते । तच्च पलाशादियज्ञियवृक्षव्यतिरिक्तमाचाराज्ज्ञेयम् ।

(* स्मृतिमञ्जर्याम्—

" तस्मादुदक्यया सार्धमेकगेहे न संविशेत् ।
प्रतिग्रहं च संवादमस्या अन्नं च वर्जयेत् ॥
रजस्वलां पतिर्गच्छेच्चण्डालो जायते सुतः ।
अरण्ये तां यदा गच्छेत्तज्जः स्तेनस्तदा भवेत् ॥
पराङ्मुखीं तां गच्छेच्चेत्तज्जो(ज्जा) ह्रीतमुखी भवेत् ।
पराङ्मुख्या उदक्याया जातः सोऽप्यपगल्भकः ॥
आर्तवे यदि सा स्नाति तज्जातोऽप्सु मरिष्यति ।
तैलेनाभ्यञ्जनं कुर्यात्कुष्ठरोगी प्रजायते ॥

* धनुश्चिह्नान्तर्गतोऽयं ग्रन्थो ङ च पुस्तकयोः, वसिष्ठोऽपीत्यारभ्य—तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेदित्यन्तग्रन्थादनन्तरं वर्तते ।

१ क ग शान्ति, र° । २ क ग °द्वासा । ३ क ग पुनः ।

आर्तवे प्रलिखेद्भूमिमल्पायुर्जायते खलः ।
नेत्रयोरञ्जनं कुर्यात्काणो वाऽन्धः प्रजायते ॥
दन्तानां धावनं कुर्याज्जायते श्यावदन्तकः ।
नखानां कृन्तनं कुर्यात्कुनखी जायते सुतः ॥
रज्ज्वादिकच्छेदनं चेत्कुर्यात्क्लीबः प्रजायते ।
तन्तुभिः सृजते रज्जुमुद्बन्धनमृतो भवेत् ॥
ऋतौ पात्रेऽन्नमश्नीयादुन्मादी जायते सुतः ।
खर्वे शरावे भुञ्जीत वामनोऽसौ प्रजायते " इति ॥
"ऋतौ पात्रेऽपः साऽश्नीयादुन्मादी जायते सुतः ।
खर्वपात्रेऽपः साऽश्नीयाद्वामनोऽसौ प्रजायते "

इत्यपि क्वचित्पाठः । अयमेव पाठः श्रुत्यनुगुणत्वाद्युक्तः ।

एतस्माद्ब्राह्मणवाक्यात्सौभाग्यवत्या रजस्वलाया एव स्नानप्रलेखनदन्तधावननखनिकृन्तनतृणादिच्छेदनरज्जुसर्गपर्णसाधनकपानखर्वपात्रसाधनकपानरूपा धर्मा निषिद्धाः । न विधवाया रजस्वलायास्तत्र प्रजोत्पत्तेरेवाभावेन प्रजागतदोषाणामसंभवात् ।

अभ्यङ्गादिकं तु विधवात्वेनैव निषिद्धमिति यद्यपि प्राप्तं तथाऽपि—

" विधवाया रजोवत्या अपि स्नानादयो नहि "

इति स्मृतिदर्पणस्थगालववचनात्तस्या अपि स्नानादयो धर्मा निषिद्धा एवेति ज्ञेयम् । आदिशब्देन प्रलेखनादि ।

भोजनकुतूहले भावप्रकाशे—

" आर्तवस्रावदिवसाद्व्रतस्था ब्रह्मचारिणी ।
शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि पतिं न च ।
करे शरावे पर्णे वा हविष्यं त्र्यहमाचरेत् ।
अश्रुपातं नखच्छेदमभ्यङ्गमनुलेपनम् ।
नेत्रयोरञ्जनं स्नानं दिवास्वापं प्रधावनम् ।
अत्युच्चशब्दश्रवणं हसनं बहुभाषणम् ।
आयासं भूमिखननं प्रवासं च विवर्जयेत् " इति ।)

---

१ ख. ङ. च. °वः । ऋतौ रज्ज्वादिकच्छेदं कुर्या° । २ क. ग. प्रहास ।

वसिष्ठोऽपि—

" त्रिरात्रं रजस्वलाऽशुचिर्भवति सा नाञ्ज्यान्नाभ्यञ्ज्यान्नाप्सु स्नायादधः शयीत न दिवा स्वप्यान्नाग्निं स्पृशेन्न रज्जुं सृजेन्न दन्तान्धावयेन्न मांसमश्नीयान्न ग्रहान्निरीक्षेत न हसेन्नाश्लीलं किंचिदाचरेदखर्वेण पिबेदञ्जलिना वा पिबेल्लौहेनाऽऽयसेन वा विज्ञायते " इति।

अशुचिरिति पदच्छेदः। नाप्सु स्नायात्। नैमित्तिके स्नाने प्राप्ते निमज्जनरूपं स्नानं नैव कुर्यात्।

अत एव पराशरः—

" स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला।
पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् "

इत्युद्धृतोदकेन स्नानमाह। अखर्वेण महतेत्यर्थः। लौहेन ताम्रेण।

दक्षः—" अञ्जनाभ्यञ्जने स्नानं प्रवासं दन्तधावनम्।
न कुर्यात्सार्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं तथा।
दिवानिद्रां च ताम्बूलं तालवृन्तादिविन्धनम्।
एवमुक्तप्रकारेण तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेत् " इति।

(* अत्र नित्यस्नानं निषिध्यते।)

गर्गः—" आहारं गोरसानां च पुष्पालंकारधारणम्।
अञ्जनं कङ्कतं गन्धान्पीठशय्याधिरोहणम्।
अग्निसंस्पर्शनं चैव वर्जयेत्सा दिनत्रयम् " इति।

कङ्कतं केशप्रसाधनम्। पीठं च शय्या च पीठशय्ये तयोरधिरोहणमिति विग्रहः। अत्र पीठशय्ययोर्ग्रहणात्सोपानारोहणे निषेधो न। सा रजस्वला।

स्मृत्यन्तरे—" भूमौ कार्ष्णायसे पाणौ शरावे दग्ध एव वा।
रजस्वला तु भुञ्जीत लौहेन तु जलं पिबेत् " इति।

अत्रिः—" वर्जयेन्मधु मांसं च पात्रे खर्वे च भोजनम्।
गन्धमाल्यं दिवास्वापं ताम्बूलं चाऽऽस्यशोधनम्।
दग्धे शरावे भुञ्जीत पेयं चाञ्जलिना पिबेत् " इति।

अखर्वमहत्त्वं पात्रम्। आस्यशोधनं मुखशोधनम्।

" गन्धमाल्यं दिवास्वापं ताम्बूलं कांस्यभाजनम् "।

---

* धनुश्चिह्नान्तर्गतं ङ च पुस्तकयोर्नास्ति।

१ क. 'स्यभोज'।

इति देवरातवचनपाठः । कांस्यभाजननिषेधेन सौवर्णराजताद्यभ्यनुज्ञा गम्यते ।

विश्वप्रकाशे—"दिवास्वापमलंकारं क्रीडां शिल्पक्रियां तथा ।
गृहकर्म च ताम्बूलमञ्जनं रात्रिभोजनम् ।
ज्योतिषां दर्शनं स्पर्शं परपुंसां च दर्शनम् ।
हसनं जल्पनं चैव वर्जयेच्च रजस्वला" इति ।

जल्पनं बहुभाषणम् ।

अथ प्रयोगपारिजातकृतरजस्वलाविशेषधर्मप्रयोगः प्रदर्श्यते ।

तैलाभ्यङ्गं दन्तधावनं नखकृन्तनं नेत्राञ्जनं तन्तुना रज्ज्वादिकरणं तच्छेदनं तालवृन्तादिबन्धनं मुक्ताफलरत्नानां मालाकरणं भुवि लेखनमल्पशरावपर्णपात्रभोजनं मधुघृतक्षारदधिचन्दनं(भक्षणं) गन्धपुष्पभूषणं(ण)धौतवस्त्रधारणं ताम्बूलसेवनं प्रेक्षणं दिवास्वापं चाकुर्वती शौचादिशोधनं स्नानमग्निस्पर्शनमन्यरजस्वलाशूद्रान्त्यजश्वकुक्कुटादिस्पर्शनं - चाकुर्वती कांस्यपात्रे विशालमृन्मयपात्रे वा क्षीरदधिघृतवर्जितमन्नं भुञ्जाना गमनागमनकाले पादुके उपानहौ वा धृत्वाऽऽगच्छन्ती लौहेनाऽऽयसेन पात्रेणाञ्जलिना वा जलं पिबन्ती स्नानदिवसे षष्टिमृत्तिकाभिः शौचं दन्तधावनपूर्वकं संगवे स्नानं कृत्वा पतिमुखमिष्टदेवतां वाऽवलोकयेत्, इति ।

अल्पशब्दस्य शरावपर्णशब्दयोरन्वयः । तेनाल्पपर्णस्य निषेधो न तु महतः कदल्यादिपर्णस्येति ।

प्रथमर्तौ विशेषः प्रयोगपारिजाते स्मृतिचन्द्रिकायाम्—

"उद्वाहिताङ्गनायाश्च प्रथमे त्वार्तवे ततः ।
अक्षतैरासनं कृत्वा तस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥
हरिद्रागन्धपुष्पादीन्दद्यात्ताम्बूलकं स्रजम् ।
आशिषो वाचयेयुस्ताः पतिपुत्रवती भव ॥
दीपैर्नीराजनं कुर्यात्सदीपे वासयेद्गृहे ।
अपूपाल्लँवणं मुद्गगुडमिश्रं तथा हविः ॥
दद्याद्ब्राह्मणपुत्रीभ्यस्ताभ्यो दद्यात्तु भोजनम्" इति ।

---

१ क. स्यभोज' । २ ग ड. च. मुद्गान्गुड' ।

अथ रजोदोषावधिः ।

मदनपारिजाते मरीचिः—

"शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति" इति ॥

उपगमनार्हा भवतीति पूर्वार्धः । इदं च रजोनिवृत्तौ ज्ञेयम् । "गम्या निवृत्ते रजसि नानिवृत्ते कथचन" इत्यापस्तम्बवचनात् । उत्तरार्धं तु कर्मानधिकारं प्रतिपादयति । यद्यपि मरीचिवचनेन सर्वेषु श्रौतेषु स्मार्तेषु दैवपित्र्यकर्मसु चतुर्थदिवसे रजोनिवृत्तौ सत्यामपि कर्मानर्हत्वं प्रतिपादित तथाऽपि

"रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला" ।

इति मनुवाक्ये मदनपारिजातेन साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यादिपदोपादानेन प्रधानानुरोधेन तदधिकारसंपत्त्यर्थशान्तावप्यधिकारस्य प्रदर्शितत्वात्, एवं श्रौतेषु दर्शादिषु चतुर्थेऽह्न्यपि शुद्धिः ।

"चतुर्थेऽहनि गोमूत्रमिश्राभिरद्भि स्नाता प्रक्षालितानि
तान्येव वासोयोक्त्रजालानि पुनर्मन्त्रैर्धारयेत्" ।

इति सोमप्रकरणे बौधायनवचनात्, यदा त्रिरात्रेणेतिवचनाद्रजस्वलायाः स्नानदिवसेऽपि श्रौतकर्माणि कर्तव्यान्येव न तु पञ्चमेऽह्न्येवेति नियम इति भाष्यकारोक्तेश्च रजोनिवृत्तावेव चतुर्थेऽह्न्यधिकार इति प्रायश्चित्तचन्द्रिकायाम् । एवमुदाहृतमदनपारिजातग्रन्थ आदिपदमुपनयनादेरपि ग्राहकं, तत्रापि वक्ष्यमाणश्रीसूक्तहोमपूर्वकाभिषेकेण चतुर्थेऽह्न्यधिकारसंभवात् । एतच्चान्यदिनाननुकूलतायाम् । तदनुकूलताया तु शान्तिपूर्वकमेतत्पञ्चमेऽह्न्येवेति बोध्यम् ।

इति रजोदोषावधिः ।

अथ स्नानविधिः ।

स्मृत्यर्थसारे—"ब्राह्मणी रजस्वला चतुर्थेऽह्नि षष्टिपलमृत्तिकाभि शौच कुर्यात् । क्षत्रियादिस्त्रिय पादन्यूनमृत्तिकाभिर्विधवा द्विगुणमृत्तिकाभिस्ततो मल प्रक्षाल्य दन्तधावनपूर्वक सचैल सगवे स्नायात्" इति ।

अत्रिः—"रजस्वला चतुर्थेऽह्नि मृत्तिकाषष्टिभि पृथक् ।
शौच कृत्वा यथान्याय दन्ताना धावन तथा ॥
कृत्वा तु सगवेऽतीते सचैल स्नानमाचरेत ।
भस्मगोमयमृद्भिश्च सर्वैरन्यतमेन वा ॥

स्नात्वांऽशुकं परिच्छाद्य गन्धपुष्पैरलंकृता ।
ब्राह्मणान्पुष्पैरादित्यमर्चयित्वा यथोचितम् ॥
ऐन्द्रं वरं प्रभो मह्यमिदानीं दातुमर्हसि ।
इत्युक्त्वाऽऽऐन्द्रभावेन प्रार्थयेत्तु स्वकं पतिम् ॥
ऋतुस्नाता तु या नारी यं स्नेहात्तरमीक्षते ।
तादृशं जनयेत्पुत्रं पतिमेव निरीक्षयेत्" इति ॥

कात्यायनः—"न निरीक्ष्यमुदक्यानिः स्नानं माल्यानुलेपनम् ।
हस्ते वा मृन्मये पात्रे दिवैव लघुभोजनम् ॥
हविष्यं मधुरं चान्नं कटुतिक्तादिवर्जितम् ।
एकान्ते प्राक्शिरा भूमावास्तृताया शयीत सा ॥
चतुर्थे दिवसे स्नायादातुरा कोष्णवारिणा ।
चतुर्थे दिवसे स्नात्वा भक्त्याऽऽदित्यं समीक्षते ॥
भर्तारं देवरं वाऽपि श्वशुरं नान्यमीक्षयेत्" इति ।

स्मृत्यन्तरे तु—
"चतुर्थेऽहनि कुर्वीत स्नानमभ्युदिते रवौ"
इत्युदयानन्तरमेव स्नानमुक्तम् । तेन विकल्पः । सूर्योदयात्पूर्वं स्नाना-
रणं तु दुराचार एव ।
[र]जस्वलायां नैमित्तिकस्नानप्रकारमाह व्यासः—
"... ... स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।
पात्रा...गोगपा... ...तरितनोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत ॥
सिक्तगात्र... ...भवेच्छुद्धिः साङ्गोपा... ।
न वस्त्रपीडनं कुर्या... ...त्" इति ॥

ज्वरादिपीडिताया रजस्वलायाः शुद्धिप्रकारमाहोशना—
"ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता ।
कथं तस्या भवेच्छौच शुद्धिः स्या... कर्मणा ॥

१ क. ख. 'हो पराशर.—आतुरे स्नानमु(उ)त्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुर । स्नात्वा स्नात्वा स्पृशे-
देनं ततः शुध्येत आतुर इति । तत्र प्रतिस्नानमातुरस्य गात्रो विपरिवर्तनीयम् । तदाहाङ्गिराः—
आतुरे स्नानमु(उ)त्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः । वासोभिर्दशभिर्वस्त्र परिधाय यथाक्रमम् । दत्त्वा तु
दक्षिणां दानं पुण्याहेन विशुध्यतीति । तत्' । एतावान् एव ग. पुस्तके पाठः । परं तु भाष्ये परा-
शर इतिस्थाने, आह पराशर इति वर्तते ।

अथ रजोदोपावधिः ।

मदनपारिजाते मरीचिः—

" शुद्धा भर्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति " इति ॥

उपगमनार्हा भवतीति पूर्वार्धः । इदं च रजोनिवृत्तौ ज्ञेयम् । " गम्या निवृत्ते रजसि नानिवृत्ते कथंचन " इत्यापस्तम्बवचनात् । उत्तरार्धं तु कर्मानधिकारं प्रतिपादयति । यद्यपि मरीचिवचनेन सर्वेषु श्रौतेषु स्मार्तेषु दैवपित्र्यकर्मसु चतुर्थदिवसे रजोनिवृत्तौ सत्यामपि कर्मानर्हत्वं प्रतिपादितं तथाऽपि

" रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला " ।

इति मनुवाक्ये मदनपारिजातेन साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यादिपदोपादानेन प्रधानानुरोधेन तदधिकारसंपत्त्यर्थशान्तावप्यधिकारस्य मदर्शितत्वात्, एवं श्रौतेषु दर्शादिषु चतुर्थेऽहन्यपि शुद्धिः ।

" चतुर्थेऽहनि गोमूत्रमिश्राभिरद्भिः स्नाता प्रक्षालितानि
तान्येव वासोयोक्त्रजालानि पुनर्मन्त्रैर्धारयेत् " ।

इति सोमप्रकरणे बौधायनवचनात्, यदा त्रिरात्रेणेतिवचनाद्रजस्वलायाः स्नानदिवसेऽपि श्रौतकर्माणि कर्तव्यान्येव न तु पञ्चमेऽहन्येवेति नियम इति भाष्यकारोक्तेश्च रजोनिवृत्तावेव चतुर्थेऽहन्यधिकार इति प्रायश्चित्तचन्द्रिकायाम् । एवमुदाहृतमदनपारिजातग्रन्थ आदिपदमुपनयनादेरपि ग्राहकं, तत्रापि वक्ष्यमाणश्रीसूक्तहोमपूर्वकाभिषेकेण चतुर्थेऽहन्यधिकारसंभवात् । एतच्चा[illegible]नुकूलतायाम् । तदनुकूलतायां तु शान्तिपूर्वकमेतत्पञ्चमेऽह[illegible]माधवोक्तेः ।

[illegible]स्तु— [illegible] ति रजोदोपावधिः । [illegible] ।

यदाऽशुद्धा [illegible] सती "

इति पाद्ममेवं व्याचख्यौ—लिङ्गस्याविवक्षितत्वात्पुमान्वा स्त्री वाऽशुद्धावुपवासपूजादियुक्ते व्रते स्वयमुपोष्य पूजाद्यन्येन कारयेदिति । तिथ्यादिनियतकालशेषविहितेष्वेवम् । अन्येषु तु कोकिलादिव्रतेषु पञ्चमेऽहनीत्यादि । किंचैकादश्यादौ पर्वंपाशौचपाते मासान्ते पारणपत्तिर्मासोपवासान्ते पर्वंपाशौचपाते जीवनासंभवश्च ।

यत्तु—" नियमस्था यदा नारी प्रपश्येदन्तरा रजः ।
उपोष्य चतुरो(तस्रो) रात्रीः स्नात्वा शेषं चरेद्व्रतम् "

---

१ क. 'श्वधार्शौ' । २ क. 'श्वधाशौ' ।

इत्यङ्गिरसो वचनम्। यच्च हारीतवचनं—

" नियमस्था यदा नारी रजः पश्येत्कथंचन।
त्रिरात्रं तु क्षपेदूर्ध्वं व्रतशेषं समापयेत् "

इति तद्विधवोपवासविषयं, तासां तत्र भोजननिषेधादिति केचित्।

अन्ये तु सत्यव्रतवचने दीर्घतपसामितिविशेषणोपादानाद्द्वादशीव्रतव्यतिरिक्तसकलैकाहोपवासविषयोऽयं निषेधः। त्रिरात्रनवरात्रादिदीर्घव्रतेषु तु रजोमध्य एव पारणेत्याहुः।

अपरे तु दीर्घतपःशब्देनैकाहोपवासस्यापि ग्रहणं, नक्ताद्यपेक्षयैतस्यापि दीर्घत्वात्। तेनैकाहोपवासस्यापि रजोमध्य एव पारणेत्याहुः।

आशौचमध्ये तु सर्वाऽपि पारणा भवति।

" काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके।
तत्र काम्यव्रतं कुर्याद्दानार्चनविवर्जितम् "

इति माधवीये कौर्मोक्तिः।

" व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे।
प्रारब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् " इति विष्णूक्तेश्च॥

रुद्रयामले—" सूतके पारणं कुर्यान्नवम्यां होमपूर्वकम्।
तदन्ते भोजयेद्विप्रान्दानं दद्याच्च शक्तितः " इति॥

नवम्यामिति व्रतान्तरोपलक्षणम्। तदन्ते सूतकान्ते। प्रारम्भस्तु विवाहप्रकरण उक्तः—' प्रारम्भो वरणं यज्ञे ' इतिवचनेन।

इति पारणाविचारः।

अथ स्नानानन्तरमपि रजःस्रावे शुद्धिविचारः।

प्रयोगपारिजाते बृहस्पतिः—

" रागजं रोगजं चैव द्रव्यजं कालजं तथा।
यद्रागरोगद्रव्योत्थं तद्रक्तं प्राह भार्गवः॥
कालजं तु रजःसंज्ञं तस्मात्तत्रैव साऽशुचिः " इति।

अशुचिरिति पदच्छेदः। तत्रैव कालजे रजस्येव सा स्त्री त्रिरात्रमशुचिर्भवतीत्यर्थः।

एतेषां लक्षणानि स एवाऽऽह—

" अर्वाक्प्रसूतेरुत्पन्नं मेदो वन्ध्याङ्गनासु यत्।
तद्रागजमिति प्रोक्तं मज्जाभेदसमुद्भवम्॥

पित्तादिदोषवैषम्यादसकृद्यत्प्रवर्तते।
तद्रोगजं समुद्दिष्टमथ द्रव्यजमुच्यते॥
भवेद्यद्धातुवैषम्यहेतुद्रव्योपभोगजम्।
तद्द्रव्यजं समुद्दिष्टमथ कालजमुच्यते॥
आरभ्य चाऽऽर्तवदिनादेकविंशतिवासरे।
मासादूर्ध्वं रजो यत्स्यात्तत्कालजमुदाहृतम्॥
रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला।
सा विंशतिदिनादूर्ध्वं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" इति॥

स्मृत्यर्थसारे विशेषः—

"सप्तदशदिनमध्ये पुना रजोदर्शने स्नानमात्रम्। अष्टादश एकरात्रम्। ऊनविंशे व्यहं, विंशतिप्रभृति त्रिरात्रम्" इति।

एतच्च यस्या विंशतिदिनोत्तरमेव प्रायशो रजोदर्शनं तद्विषयम्।

कश्यपः—"रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला।
अष्टादशाहात्प्राग्वाऽपि अशुचिः स्यात्त्रिरात्रकम्॥
एकादशे त्वहोरात्रं द्विरात्र द्वादशेऽहनि।
ऊर्ध्वं त्रिरात्रं विज्ञेयमिति कौण्डिन्यभाषितम्" इति॥

एतच्च वचनं यस्या यौवनावस्थाभेदेन षोडशदिनात्प्रागेव प्राचुर्येण रजोदर्शनं तद्विषयम्।

स्मृत्यर्थसारेऽपि—

"त्रयोदशादिनादूर्ध्वं प्रायो रजोवतीनामेकादशदिनादर्वागशुचित्वं नास्ति। एकादशदिन एकरात्रं, द्वादशे द्विरात्रमूर्ध्वं त्रिरात्रम्" इति।

प्रयोगपारिजातेऽप्येवम्। इदमपि षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणामितिवचनात्स्नानदिवसात्परं ज्ञेयम्।

रोगजे रजसि नाशुचितेत्याह बृहस्पतिः—

"रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं हि प्रवर्तते।
नाशुचिः स्यात्ततस्तेन यतो वैकारिकं मतम्" इति॥

विकाराज्जातं वैकारिकम्। रोगेणेति वचनं रागजद्रव्यजयोरुपलक्षणम्। अन्वहमिति श्रवणान्मध्ये व्यवधाने यदि प्रायो विंशतिदिनोत्तरमेव सा रजोवती तदा विंशतिप्रभृति त्रिरात्रमूनविंशे त्र्यहम्, अष्टादश एकरात्रं सप्तदशदिनपर्यन्तं

इत्यङ्गिरसो वचनम् । यच्च हारीतवचनं—

" नियमस्था यदा नारी रज पश्येत्कथचन ।
त्रिरात्र तु क्षपेदूर्ध्वं व्रतशेष समापयेत् "

इति तद्विधवोपवासविषयं, तासा तत्र भोजननिषेधादिति केचित् ।

अन्ये तु सत्यव्रतवचने दीर्घतपसामितिविशेषणोपादानाद्द्वादशीव्रतव्यतिरिक्तसकलैकाहोपवासविषयोऽयं निषेधः । त्रिरात्रनवरात्रादिदीर्घव्रतेषु तु रजोमध्य एव पारणेत्याहुः ।

अपरे तु दीर्घतपःशब्देनैकाहोपवासस्यापि ग्रहणं, नक्ताद्यपेक्षयैतस्यापि दीर्घत्वात् । तेनैकाहोपवासस्यापि रजोमध्य एव पारणेत्याहुः ।

आशौचमध्ये तु सर्वाऽपि पारणा भवति ।

" काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके ।
तत्र काम्यव्रत कुर्याद्दानार्चनविवर्जितम् "

इति माधवीये कौर्मोक्तेः ।

" व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे सूतक न स्यादनारब्धे तु सूतकम् " इति विष्णूक्तेश्च ॥

रुद्रयामले—" सूतके पारण कुर्यान्नवम्या होमपूर्वकम् ।
तदन्ते भोजयेद्विप्रान्दान दद्याच शक्तित " इति ॥

नवम्यामिति व्रतान्तरोपलक्षणम् । तदन्ते सूतकान्ते । आरम्भस्तु विवाहप्रकरण उक्तः—' प्रारम्भो वरण यज्ञे ' इतिवचनेन ।

इति पारणाविचारः ।

अथ स्नानानन्तरमपि रजःस्रावे शुद्धिविचारः ।

प्रयोगपारिजाते बृहस्पतिः—

" रागज रोगज चैव द्रव्यज कालज तथा ।
यद्रागरोगद्रव्योत्थ तद्रक्त प्राह भार्गव ॥
कालज तु रज सज्ञ तस्मात्तत्रैव साऽशुचि " इति ।

अशुचिरिति पदच्छेदः । तत्रैव कालजे रजस्येव सा स्त्री त्रिरात्रमशुचिर्भवतीत्यर्थः ।

एतेषा लक्षणानि स एवाऽऽह—

" अर्वाक्प्रसूतेरुत्पन्न मेदो वन्ध्याङ्गनासु यत् ।
तद्रागजमिति प्रोक्त मद्याभेदसमुद्भवम् ॥

पित्तादिदोषवैषम्यादसकृद्यत्प्रवर्तते।
तद्रोगजं समुद्दिष्टमथ द्रव्यजमुच्यते॥
भवेद्यद्धातुवैषम्यहेतुद्रव्योपभोगजम्।
तद्द्रव्यजं समुद्दिष्टमथ कालजमुच्यते॥
आरभ्य चाऽऽर्तवदिनादेकविंशतिवासरे।
मासादूर्ध्वं रजो यत्स्यात्तत्कालजमुदाहृतम्॥
रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला।
सा विंशतिदिनादूर्ध्वं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" इति॥

स्मृत्यर्थसारे विशेषः—

"सप्तदशदिनमध्ये पुना रजोदर्शने स्नानमात्रम्। अष्टादशे एकरात्रम्। ऊनविंशे व्यह, विंशतिप्रभृति त्रिरात्रम्" इति।

एतच्च यस्या विंशतिदिनोत्तरमेव प्रायशो रजोदर्शनं तद्विषयम्।

कश्यपः—"रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला।
अष्टादशाहात्प्राग्याऽपि अशुचि स्यात्रिरात्रकम्॥
एकादशे त्वहोरात्रं द्विरात्रं द्वादशेऽहनि।
ऊर्ध्वं त्रिरात्रं विज्ञेयमिति कौण्डिन्यभाषितम्" इति॥

एतच्च वचनं यस्या यौवनावस्थाभेदेन षोडशदिनात्प्रागेव प्राचुर्येण रजोदर्शनं तद्विषयम्।

स्मृत्यर्थसारेऽपि—

"त्रयोदशदिनादूर्ध्वं प्रायो रजोवतीनामेकादशदिनादर्वागशुचित्वं नास्ति।
एकादशदिने एकरात्रं, द्वादशे द्विरात्रमूर्ध्वं त्रिरात्रम्" इति।

प्रयोगपारिजातेऽप्येवम्। इदमपि षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणामितिवचनात्स्नानदिवसात्परं ज्ञेयम्।

रोगजे रजसि नाशुचितेत्याह बृहस्पतिः—

"रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं हि प्रवर्तते।
नाशुचि स्यात्ततस्तेन यतो वैकारिकं मतम्" इति॥

विकाराज्जातं वैकारिकम्। रोगेणेति वचनं रोगजद्रव्यजयोरुपलक्षणम्। अन्वहमिति श्रवणान्मध्ये व्यवधाने यदि प्रायो विंशतिदिनोत्तरमेव सा रजोवती तदा विंशतिप्रभृति त्रिरात्रमूनविंशे व्यहम्, अष्टादशे एकरात्रं सप्तदशदिनपर्यन्त

स्नानमात्रमिति पूर्वोक्तव्यवस्थाऽत्र ज्ञेया। यदि तु षोडशदिनात्प्रागेव प्राचुर्येण रजोवती तदा त्वेकादश एकरात्रं द्वादशे द्विरात्रं त्रयोदशप्रभृति त्रिरात्रमित्येषां व्यवस्था। यदि तु कदाचित्प्रथमरजोदर्शनमारभ्यैवान्वहं रजोदर्शनं तदाऽप्येष एव प्रकारः।

रोगजे रजस्यपि कर्माधिकारस्तु रजोनिवृत्तावेव—

" साध्वाचारा न तावत्स्यात्स्नाताऽपि स्त्री रजस्वला।
यावत्प्रवर्तमानं हि रजो नैव निवर्तते " ॥

इति श्राद्धहेमाद्रौ शङ्खोक्तेः।

सूतिकाया रजोदर्शने विशेषमाह प्रजापतिः—

" प्रसूतिका तु या नारी स्नानतो विंशतेः परम्।
आर्तवी रजसा प्रोक्ता प्राक्तु नैमित्तिकं रजः ॥
तत्तु नैमित्तिके न स्यादशौचमिति सूरयः " इति ॥

बृहस्पतिः—" निःसंदेहं परिज्ञाते आर्तवेऽशुद्धिकारणम्।
संदेहमात्रे शुद्धिः स्यादित्युवाच प्रजापतिः " इति ॥

पूर्वत्राशुद्धिरिति पदच्छेदः।

(*यमः—" व्यसनात्कार्यकरणान्निद्राविस्मरणादपि।
रजःस्रावमविज्ञाय सा शुचिः पूर्वकर्मसु ॥
ज्ञाताज्ञातेषु दोषेषु अनुक्तेष्वशुभेषु च।
पुण्याहवाचनं कुर्याद्विप्राणामनुशासनात् " इति ॥)

अथ रजोदर्शनदिनव्यवस्था।

तत्र कश्यपः—"अर्धरात्रादार्धरात्रं दिनं स्यात्सूतकादिषु " इति।

आर्धरात्रमर्धरात्रपर्यन्तमित्यर्थः। आदिपदेन ऋतुर्गृह्यते।

याज्ञवल्क्यस्तु—

" रात्रिं कुर्यात्त्रिभागां तु द्वौ भागौ पूर्वगामिनौ।
उत्तमोऽशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतके " इत्याह।

अत्र संध्यभाव आर्षः। रात्रौ रजसि जननादौ च रात्रिं त्रिभागां कृत्वाऽऽद्यभागद्वये चेत्पूर्वदिनं ग्राह्यम्। परतश्चेदुत्तरं दिनमित्यर्थः।

* धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थ. क. पुस्तके नास्ति।

१ ङ. च. प्रायेण।

स्मृत्यन्तरे तु—

" रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः " इत्युक्तम् ।

पूर्वरात्रेरन्त्यार्धमारभ्योत्तररात्रेः पूर्वार्धपर्यन्तं दिनं, त्रिधा विभक्ताया रात्रेस्तृतीयभागमारभ्योत्तररात्रेराद्यभागद्वयपर्यन्तं दिनं, सूर्योदयमारभ्य सूर्योदयपर्यन्तं दिनमित्येवं पक्षत्रयं सिद्धम् ।

तच्च देशाव्यवस्थितं ज्ञेयम्—

" त्रयाणामपि पक्षाणां व्यवस्था देशभेदतः " इति संग्रहोक्तेः ।

इति रजोदर्शनदिनव्यवस्था ।

अथ प्रसङ्गादन्योन्यस्पर्शे श्वशूद्रादिस्पर्शने च शुद्धिप्रकारः ।

तत्र स्मृतिमञ्जर्यां वृद्धवसिष्ठः—

" उदक्ये द्वे तु संस्पृष्टे सवर्णे चैकभर्तृके ।
तयोः स्नानं मिथःस्पर्शे पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ॥
सवर्णयोनिसंबन्धे सगोत्रे च रजस्वले ।
मिथः स्पृष्टे त्वमत्या तु स्नानमात्रेण शुध्यतः ॥
मत्या त्वमु(घु)क्तिरेकाहं पञ्चगव्याशनं ततः ।
उदक्ययोर्यदाऽन्योन्यमसंबन्धसवर्णयोः ॥
स्पर्शे त्वमत्या स्नात्वा च तस्मिन्नाद्याच्छुचिर्भवेत् ।
मत्या तु नाद्यादाशुद्धेर्भुक्त्वा चेत्प्रतिवासरम् ॥
उपोषणं तदा केचिदाहुस्तद्दिनसंख्यया ।
उपोषणे न शक्ता चेत्समं दानं समाचरेत् " इति ॥

रूप्यमापदानमुपवासमत्यान्नाय इति शूलपाणिः । नाद्यान्न भुञ्जीयात् ।

अत्र पञ्चगव्याशनमप्युक्तं कश्यपेन—

" रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति " इति ॥

एतच्चाकामतः ।

" स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मण्या ब्राह्मणी तथा ।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुध्यति " ॥

इति पराशरोक्तं तु कामतः ।

सपत्न्योरेकगोत्रयोश्च स्पर्शे वसिष्ठः—

" स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योन्यं सगोत्रे चैकभर्तृके ।
कामादकामतो वाऽपि सद्यः स्नानेन शुध्यति(तः) " इति ॥

रजस्वलेऽन्योन्यमित्यत्र प्रकृतिभावाभाव आर्षः ।

असवर्णास्पर्शे पराशरः—

" स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ।
त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्याद्व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा वैश्या च ब्राह्मणी च या ।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा शूद्रा च ब्राह्मणी च या ।
षड्रात्रेण विशुद्धिः स्याद्ब्राह्मण्या(ण्याः) कामकारतः ॥
अज्ञानतश्चरेदर्धं ब्राह्मणी सर्वजातिषु " इति ॥

अत्र यथा ब्राह्मणीरजस्वलयोः स्पर्शे उपवासः पञ्चगव्याशनं च तथाऽन्यासामपि सवर्णरजस्वलास्पर्शे तदेव । यथा ब्राह्मण्याः क्षत्रियास्पर्शे त्रिरात्रं तथा क्षत्रियाया वैश्यास्पर्शे वैश्यायाः शूद्रास्पर्शे ।

तथा च भवदेवनिबन्धे स्मृतिः—

" रजस्वला तु या नारी अन्योन्यमुपसंस्पृशेत् ।
सवर्णा पञ्चगव्येन त्रिरात्रमसवर्णका " इति ॥

पञ्चगव्येनोपवाससहितेनेति भवदेवः ।

तथा च शातातपः—

" रजस्वले उभे नार्यावन्योन्यं स्पृशतो यदि ।
सवर्णे तु निराहारे पञ्चगव्याशनं ततः " इति ॥

यत्तु वृद्धवसिष्ठः—

" स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ।
अर्धकृच्छ्रं चरेत्पूर्वा पादकृच्छ्रं त्वनन्तरा ॥

पूर्वा ब्राह्मण्यनन्तरा क्षत्रिया ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजा तथा ।
पादहीनं चरेत्पूर्वा पादकृच्छ्रं त्वनन्तरा ॥

१ च. °णी तथा । प° । २ च. °णी तथा । ष° । ३ ख. ग. वृद्धवसिष्ठ. ।

पूर्वा ब्राह्मण्यनन्तरा वैश्या।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजा तथा।
कृच्छ्रमेकं चरेत्पूर्वा शूद्रा दानेन शुध्यति, इति* ॥

दानं पादकृच्छ्रसमम्।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया शूद्रजा तथा।
उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा अहोरात्रेण तूत्तरा ॥

पूर्वा क्षत्रिया। उत्तरा शूद्रा।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया वैश्यजा तथा।
त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा अहोरात्रेण तूत्तरा ॥

पूर्वा क्षत्रियोत्तरा वैश्या।

" स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं वैश्या शूद्रा तथैव च।
त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा अहोरात्रेण तूत्तरा " [इति] ॥

पूर्वा वैश्या। उत्तरा शूद्रा।

एतच्च कामतः स्पर्शे।

' वर्णाना कामतः स्पर्शे विधिरेष सनातनः '।

इति वाक्यशेषात्।

पतितचण्डालादिस्पर्शे प्रायश्चित्तमाहतुर्बृहस्पतिवृद्धवसिष्ठौ—

" पतितान्त्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं स्याद्द्वितीये द्व्यहमेव तु।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमेव तु " इति ॥

तान्यहानि रजस्वलाव्रतवन्ति अहानि व्यतिक्रम्योपवासेनेति शेषः। अत्र सर्वत्र पञ्चगव्यप्राशनमपि कर्तव्यमिति भवदेवः।

यत्तु बौधायनवचनं—

" रजस्वला तु संस्पृष्टा चण्डालान्त्यश्ववायसैः।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुध्यति " ॥

इति, तदशक्ताया अकामे वा।

---

* अयमितिशब्दोऽनपेक्षित।

यत्तु शातातपः—

" उदक्या सूतिका वाऽपि शवान्त्यं संस्पृशेद्यदि ।
त्रिरात्रेणैव शुध्येतेत्याह वार्ष्यायणिर्मुनिः " इति ।

तथा स्मृत्यन्तरम्—

" चण्डाल(लं)श्वपचैर्वाऽ(चं वाऽ)पि आत्रेयी(यी) स्पृशते यदि ।
त्रिरात्रोपोषिता भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति " इति ॥

तथा कात्यायनः—

" चण्डालेन तु संस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
त्रिरात्रमुपवासः स्यात्पञ्चगव्येन शोधनम् " ।

इति, तदेतत्प्रथमदिनविषयम् ।

उपवासासमर्थायां त्वङ्गिराः—

" चण्डालः श्वपचो वाऽपि यद्यात्रेयीं स्पृशेद्यदि(त्तदा) ।
अकालकृच्छ्रैर्वर्तेत पञ्चगव्येन शुध्यति " इति ॥

पञ्चगव्यपानं तु स्नानानन्तरं ज्ञेयम् ।

चण्डालेन सहैकवृक्षाद्यारोहणे पराशरः—

" एकवृक्षसमारूढा चण्डालेन रजस्वला ।
अहोरात्रोपिता भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति " इति ॥

श्वादिस्पर्शे विशेषमाह यमः—

" रजस्वला तु संस्पृष्टा शुना जम्बूकवायसैः ।
निराहारा भवेत्तावद्यावत्कालेन शुध्यति " इति ॥

एतदकामतः ।

कामतस्तु रजस्वलानुवृत्तौ बृहस्पतिः—

" शुना चोच्छिष्टयाऽशूद्रा संस्पृष्टा त्र्यहमाचरेत् ।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत् " इति ॥

प्रथमद्वितीयदिने श्वादिस्पर्शे त्र्यहं, तृतीये दिनेऽहोरात्रं, परतश्चतुर्थेऽह्नि नक्तमित्यर्थः । अत्रापि तान्यहानि व्यतिक्रम्येति योज्यम् ।

बौधायनः—" रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्राम्यकुक्कुटसूकरैः ।
श्वभिः स्नात्वा पिबेत्तावद्यावच्चन्द्रस्य दर्शनम् " इति ॥

---

१ ब. जम्बुक ।

चन्द्रदर्शनं नक्तमित्यर्थः। एतदशक्तायाश्चतुर्थदिनविषयं वा। रजकादिस्पर्शे तु श्वस्पर्शसमानमेव, तयोः समानत्वादिति शूलपाणिः।

यत्तु प्रचेताः—

" रजस्वला तु संस्पृष्टा शुना चण्डालरासभैः।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति " ॥

इति, तत्कामतोऽभ्यासे। भोजनकाले श्वान्त्यजादिस्पर्शे तु बौधायनः—

" रजस्वला तु भुञ्जाना श्वान्त्यजादीन्स्पृशेद्यदि।
गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुध्यति॥
अशक्तौ काञ्चनं दद्याद्विप्रेभ्यो वाऽथ भोजनम् " इति॥

स्मृत्यन्तरे—" पुष्पिणी संस्पृशेन्मोहादशुद्धं वा नरं क्वचित्।
स्नानादर्वाङ्न भुञ्जीत भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत्॥
स्पृष्ट्वोदक्या पञ्चनखान्द्विशफैकशफान्पशून्।
अण्डजानि च सर्वाणि नाद्यादास्नानवासरात् " इति॥

उच्छिष्टयोः परस्परं स्पर्शे त्वत्रिः—

" उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला।
कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुध्यति " इति॥

दानं पादकृच्छ्रसमम्। अत्र पूर्वाशब्देन ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यस्त्रियोऽभिधीयन्ते। तेन रजस्वलयोः समानजातीययोर्ब्राह्मणीक्षत्रियावैश्यानां परस्परं स्पर्शे प्राजापत्यम्। असमानजातीययोः स्पर्शे त्वेकैकवृद्धिरूहनीया। तादृशशूद्रयोः परस्परं स्पर्शे तूपवाससहितप्राजापत्याम्नायदानेन शुद्धिः। एतच्च कामतः। अकामतस्तदर्धम्।

शूलपाणिस्तु—

" उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टा कदाचित्स्त्री रजस्वला।
कृच्छ्रेण तु विशुध्येत शूद्रा दानेन शुध्यति " ॥

इति पपाठ। उच्छिष्टेन चण्डालादिनेत्यर्थः। अत्रापि दानं पादकृच्छ्रसमम्। एषु रजस्वलात्वमेव निमित्तम्। अतो न क्षत्रियावैश्ययोर्ब्राह्मण्यादि(णी)भ्यो विशेष इत्यपि शूलपाणिः।

उच्छिष्टद्विजसंस्पर्शे तु मार्कण्डेयः—

" द्विजान्कथंचिदुच्छिष्टान्संस्पृशेच्चेद्रजस्वला।
अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे त्र्यहं क्षिपेत् " इति॥